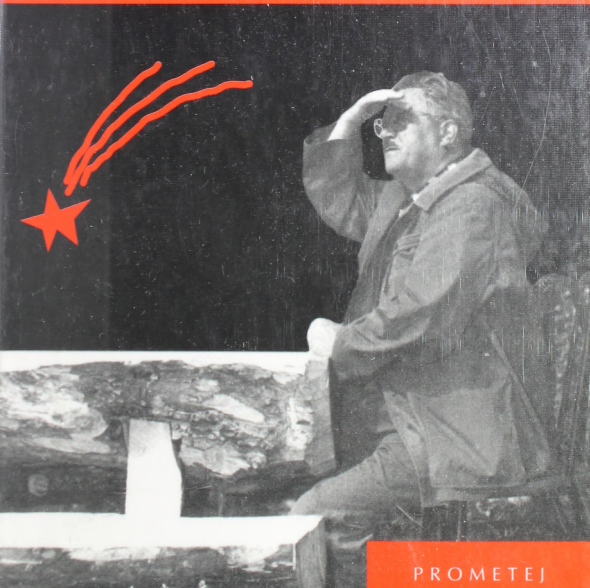

nota bene

Dejan Jović

JUGOSLAVIJA

država koja je odumrla

PROMETEJ

Dejan Jović

JUGOSLAVIJA
DRŽAVA KOJA JE ODUMRLA

Biblioteka
N O T A B E N E

Urednica
Neda Rudež

Recenzenti
dr. Ivan Prpić
dr. Stevan K. Pavlowitch

Prometej (Zagreb) i Samizdat B92 (Beograd)

Dejan Jović

JUGOSLAVIJA

DRŽAVA KOJA JE ODUMRLA

Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije
(1974-1990)

PROMETEJ
Zagreb, 2003.

SADRŽAJ

<i>Zahvala</i>	7
Uvod.....	9
Kritička analiza postojećih interpretacija.....	23
Kardeljev koncept: stvaranje četvrte Jugoslavije (1974-1990).....	103
Zašto je Srbija prihvatila Ustav iz 1974?.....	157
Ekonomska kriza	207
Kriza političkog sistema: ustavobranitelji protiv ustavoreformatora (1974-1984).....	255
Nastanak alternativnih koncepata i uspon Slobodana Miloševića.....	329
Slovenija i Srbija: posljednje godine Jugoslavije (1988-90).....	419
Zaključak	487
<i>Bibliografija</i>	499
<i>Indeks imena</i>	523
<i>Bilješka o autoru</i>	531

ZAHVALA

U više od šest godina, koliko je ova knjiga nastajala, mnogo je osoba i institucija pomoglo da ona bude dovršena, najprije kao doktorska dizertacija (1999), a potom i u ovom obliku.

Moja dva mentora na London School of Economics and Political Science (LSE) – Chris Binns i Dominic Lieven, bili su izvrsni pomagači u poduhvatu kojem se, na početku, gotovo i nije vidjelo kraja. Zahvalan sam im za strpljenje s kojim su podnosili moje eksperimentiranje, i razumijevanje za moj kritički odnos prema ‘politički korektnim’ pristupima, koji su duboko prodrli i u britansko (kao i u naše) javno mnijenje i akademsku zajednicu.

Vrlo sam zahvalan i dvojici ispitivača pri obrani doktorata, Stevanu Pavlowitchu i Wendy Bracewell. Njihov poticaj da se doktorat preuredi u knjigu bili su od velike koristi u trenucima kad mi se činilo da se radi o ‘oživljavanju mrtvaca’. Nekoliko mojih nekadašnjih zagrebačkih profesora, među kojima u prvom redu Ivan Prpić i Jovan Mirić, bili su ohrabrenje i podrška, i u profesionalnim i u osobnim dilemama. Zahvalan sam im što su me zainteresirali za studij političkih pojava; nadam se da ih ovom knjigom nisam razočarao.

Pisanje knjige (a posebno doktorata) jest usamljениčki posao, koji u mnogim trenucima izgleda poput gubljenja vremena; prije svega zato što je teško samom sebi objasniti zašto bismo htjeli podijeliti naše ideje s drugima, jednom kad smo zadovoljili vlastitu znatiželju. U tim trenucima dvojbi, mnogi moji kolege, doktoranti ili istraživači na školama gdje sam studirao ili radio,

priskočili su u pomoć pokazujući da su zainteresirani za moj rad, pomažući pitanjima i sugestijama da on bude bolji. Među njima posebno zahvaljujem Jasni Dragović Soso i Dejanu Đokiću, koji su bili uvijek blizu kad je trebalo i uvijek spremni na inspirativne diskusije. Vrlo sam zahvalan kolegama koji su čitali i komentirali pojedina poglavlja ove knjige: Aleksandru Pavkoviću, Andrewu Wheatcroftu, Abbygail Innes, Veselinu Dimitrovu, Ericu Ringmaru, Chun Lin, Predragu Markoviću, Josipu Županovu, Maji Brkljačić te mnogim drugim kolegama na LSE-u, Europskom sveučilišnom institutu (EUI) u Firenci, te u Stirlingu. Nitko od spomenutih, naravno, ne dijeli sa mnom odgovornost za bilo koji argument u ovoj knjizi.

Neka poglavlja ove knjige prethodno su objavljena u stručnim časopisima, kao što su *European Journal for Social Theory*, *Reč* (prethodna verzija prvog poglavlja), i *Ljetopis* (prethodna verzija trećeg poglavlja). Zahvaljujem urednicima tih časopisa na dopuštenju da prerađene verzije tih poglavlja objavim ovdje.

Tijekom rada na ovoj knjizi dobio sam više stipendija bez kojih bi cijeli projekt bio nemoguć. Među njima su *Overseas Research Support Grant* koju dodjeluje Savjet rektora britanskih sveučilišta; Postdiplomska stipendija LSE-a; te višekratna financijska potpora Soroseva Instituta Otvoreno društvo u Hrvatskoj. Bez ohrabrenja i potpore gospodina Vaneta Ivanovića, rad na ovoj knjizi ne bi ni započeo. Europski sveučilišni institut u Firenci (EUI), koji mi je dao Jean Monnet Fellowship u 2000. godini, ljubazno mi je omogućio da započnem pretvaranje doktorata u knjigu, u jednom od najljepših gradova na svijetu. Napokon, Odjel za političke znanosti na Sveučilištu u Stirlingu, gdje sam od jeseni 2000. zaposlen, dao mi je ne samo sigurnost i status sveučilišnog nastavnika i istraživača, nego me poticao da dovršim ovu knjigu. Svima njima zahvaljujem što su imali toliko povjerenja u mene.

Mnogi moji prijatelji, kao i moja obitelj, prihvatili su činjenicu da će me – bar za neko vrijeme, i barem u fizičkom smislu – izgubiti iz vidokrug. Zahvalan sam im što su mi dali tu slobodu. Nadam se da je ova knjiga barem mala nadoknada.

UVOD

Zašto se raspala socijalistička Jugoslavija? Je li taj raspad bio neizbježan? Je li bio rezultat nekih objektivnih (nepersonalnih) razloga, kao što su ekonomska kriza, socijalna i nacionalna struktura, promjene u međunarodnoj politici, sporost procesa modernizacije, globalizacijski trendovi i slično? Ili je raspad Jugoslavije u prvom redu rezultat akcija koje su poduzimale političke elite unutar same zemlje, njihovih (subjektivnih) odluka, namjera i vjerovanja? Kako su te odluke nastajale, zašto su bile upravo takve? Konačno, kako to da su dezintegracijski trendovi prevagnuli nad integracijskim? Od svog početka do kraja, ova je knjiga pokušaj da se odgovori na ta pitanja.

Jugoslavija nije prva zemlja koja se raspala. U dvadesetom stoljeću (u kome je Jugoslavija jedino i postojala) gotovo nijedna europska zemlja nije bila pošteđena nekog traumatičnog oblika vlasti (diktatura), preokreta (kolapsa režima) i/ili secesije, odnosno dezintegracije. Britanija je izgubila Irsku, a potom i gotovo cijelo Britansko carstvo. Njemačka je preživjela diktature raznih oblika, dezintegraciju (na Istočnu i Zapadnu) a potom i reintegraciju. Francuska je bila okupirana. Španjolska je pola stoljeća bila pod totalitarnim (ili barem strogim autoritarnim) režimom. Rusija je svoju državnost "utopila" u Sovjetski Savez, osim u prve 22 i posljednjih 8 godina prošlog stoljeća. Italija je živjela u diktaturi više od 30 godina. Pogleda li se povijesna mapa, na početku stoljeća, prije samo stotinu godina, Europa je bila podijeljena na moćna carstva: Austro-Ugarsko, Njemačko, Rusko,

Otomansko. Nijedno od njih više ne postoji. Prije pedeset godina Sovjetski Savez izašao je iz rata kao moćna svjetska velesila, koja je imala ambiciju da proširi plamen socijalizma na cijeli kontinent, i izvan njega. Danas su na njegovu teritoriju obnovljene nekadašnje ili stvorene nove države. Moćni i nemoćni, jaki i slabi, veliki i mali nestajali su s mape i na nju se vraćali. Raspad država, prema tome, više je pravilo nego izuzetak, čak i u Europi, i čak i u dvadesetom stoljeću.

Pa ipak, raspad Jugoslavije iznenadio je mnoge, podjednako unutar te zemlje kao i izvan nje. On je po mnogočemu bio anomalija u vremenu u kome se dogodio; loša vijest iz prošlosti za koju su mnogi pomislili da je iza nas; opomena da nema mjesta pretjeranom optimizmu i iluzijama o "kraju povijesti" ili o "samo jednoj mogućnosti". Iznenadenje je bilo još veće zato što je u drugoj polovici dvadesetog stoljeća Jugoslavija izgledala kao uspješna zemlja. Nije bila članica nijednog vojnopolitičkog bloka; uživala je priličan ugled u svijetu; a unutarnjopolitička stabilnost bila je gotovo čudesna, s obzirom na tragične događaje iz Drugog svjetskog rata, u kome je više Jugoslavena stradalo u međusobnim obračunima nego što ih je bilo žrtvama okupatora. Ideološki i politički, Jugoslavija je (naročito u kasnijm šezdesetim i u prvoj polovici sedamdesetih) inspirirala zapadnoeuropske ljevičare i istočnoeuropske socijaldemokratske disidente. I pod utjecajem pritisaka koje je inspirirala jugoslavenska ideologija samoupravljanja, zapadnoeuropska liberalna demokracija prihvatila je neke socijaldemokratske elemente; baš kao što je (nakon 1985) Gorbačovljeva perestrojka (kako je rekao i sam njen tvorac) učila na jugoslavenskom primjeru. Krajem osamdesetih, dakle, činilo se da je Jugoslavija imala sve izgleda da bude "moralni pobjednik" hladnog rata. Rušenje Berlinskog zida, kraj ideoloških neprijateljstava, jačanje principa multikulturalizma (u Europskoj uniji), etička vanjska politika; sve je to bilo ispunjenje davnih želja jugoslavenske politike nesvrstavanja i "trećeg puta".

Dogodilo se, međutim, da je Jugoslavija postala najtamnija točka europske mape s kraja dvadesetog stoljeća; jedino područje u Europi na kojem su se razbuktala neprijateljstva, uključujući potom i dugogodišnje ratove između nekadašnjih susjeda, srodnih naroda koji su u autoritarnom sistemu živjeli u miru i solidar-

nosti, da bi s uvođenjem demokracije zaratili. Dok se Europa ujedinjavala i gradila nove mostove razumijevanja i suradnje, Jugoslavija je buktila u plamenu destrukcije. Ne samo da je takav razvoj događaja iznenadio mnoge; on je zaprepastio svijet do te mjere da je intervencija postala neizbježna.

O raspadu Jugoslavije, onome što mu je prethodilo i (naročito) onome što mu je slijedilo, na engleskom jeziku napisano je dosad gotovo stotinu knjiga, a broj akademskih članaka u ovih se desetak i više godina popeo na tisuću, možda i više. Nažalost, na prste jedne ruke mogu se nabrojati djela nastala o tom događaju na bilo kojem od jezika nekadašnje Jugoslavije. Ova knjiga želi prekinuti tu zapanjujuću šutnju naše akademske javnosti o razlozima raspada jugoslavenske države. Već samim svojim pojavljivanjem na jeziku koji se zove hrvatski, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski i bosansko-hrvatsko-srpski ona ispunjava svoj prvi cilj: da ublaži taj nedostatak i ohrabri raspravu o temi o kojoj su svi drugi rekli više od samih (bivših) Jugoslavena. Ova knjiga želi temu raspada Jugoslavije vratiti kući, tamo gdje su se događaji kojima se bavi dogodili. Uvjeren sam da nema važnije teme za naše akademske zajednice od ove: u njoj se zrcali ne samo rasprava o prošlosti nego i o budućnosti prostora koji su veći dio dvadesetog stoljeća bili unutar istog političkog okvira. Gotovo da i nema discipline i područja koje ne bi moglo pomoći rasvjetljavanju ove teme. Knjiga o raspadu Jugoslavije jest rasprava o povijesti i politici jugoslavenske države od njezina osnivanja (1918) do kraja (1992), o jugoslavenskoj ideji, o konceptima državnosti, o nacionalizmu, o rješavanju etničkih konflikata, o ideji nacionalne države, o ideologiji i institucijama, o državljanstvu i zajednici, o marksizmu i liberalizmu, o političkim elitama, o pravu na intervenciju, o moralnosti secesije, o pravednim ratovima i pravdi u međunarodnim odnosima, o identitetu, o važnosti percepcija, o odnosu između vjerovanja i političke akcije itd.

U svom prvom životu, ova je knjiga bila doktorska dizertacija koju sam obranio na London School of Economics 1999. godine. Prema standardima londonskog sveučilišta, svaka dizertacija mora zadovoljiti bar jedan od dva uvjeta (idealno bi bilo oba), da bi bila uspješna: ona mora ili prikazati nove izvore (nove činjenice, dokumente itd.), ili ponuditi novu interpretaciju postojećih

izvora. Što, dakle, novo (u odnosu na postojeću debatu, na engleskom jeziku) ova knjiga nudi? Po čemu je drukčija?

U smislu novih činjenica, ona je nastala kao rezultat četverogodišnjeg preddoktorskog i gotovo trogodišnjeg postdoktorskog istraživanja obimne građe dostupne autoru u trenutku istraživanja. U prvom redu, knjiga se temelji na razgovorima koje sam u tom razdoblju vodio sa samim političkim akterima koji su sudjelovali u događajima koje opisujem. S mogućim izuzetkom britanske knjige *Smrt Jugoslavije*, ni u jednoj drugoj knjizi nastaloj o raspadu Jugoslavije, do sada, nije intervjuirano toliko političkih aktera kao u ovoj. Ona se oslanja i na memoare, dnevnike i knjige, intervjuue i napise koje su neki od sudionika dosad objavili. Na ovom su mjestu te uspomene i konfrontirane jedne s drugima, a potom i s dokumentima, govorima, novinskim izvještajima, zaključcima i deklaracijama iz vremena kojim se ova knjiga bavi. Sudionicima događaja nije dana bezrezervna i unaprijed osigurana vjera da govore istinu, punu istinu i ništa osim istine. Ali, nije ih se ni zanemarilo, smatralo nevažnima, a njihova svjedočanstva unaprijed sumnjivima. Metodološko pitanje koje se pritom postavlja jest: možemo li vjerovati samim sudionicima? Nije li u njihovu interesu da danas prikažu svoju ulogu u boljem svjetlu nego što bi trebalo biti? Nije li, uostalom, prerano za pisanje povijesti raspada? Na neka od tih pitanja, osvrćem se u prvom poglavlju ove knjige: u raspravi o metodologiji analize političkih događaja. Ovdje ostaje samo da kažem kako je, istina, "prerano" (i uvijek će ostati "prerano") da se ponudi neka apsolutna, dovršena, savršena teorija (ili priča) o tome što se i zašto dogodilo s Jugoslavijom. Ta će tema, nadam se, ostati zanimljiva povjesničarima i politolozima (dakle, ljudima moje struke), sociolozima, psiholozima, antropolozima, umjetnicima i drugima, i u desetljećima koja dolaze. Ova knjiga nije, međutim, pokušaj da se stvori neka dovršena povijest jugoslavenskog raspada, nego da se prikažu nove činjenice i ponudi nova interpretacija. Istina je: povijest raspada bit će obogaćena (a možda u nekim elementima i ispravljena) jednoga dana kad nam budu dostupni svi dokumenti iz arhiva. Ali tada, trideset godina od samog događaja, bit će mnogo teže, ili čak gotovo nemoguće, pitati same sudionike za motive njihova djelovanja. To se mora učiniti sada; i to ne samo

oslanjajući se na pisane izvore nego i na ono što ih je stvorilo onakvima kakvim jesu. Vjerovanja, nade, strahovanja i očekivanja, iluzije i razočaranja, interpersonalne odnose i osobine pojedinaca nećemo moći rekonstruirati iz papira; njih moramo rekonstruirati u direktnoj suradnji sa sudionicima događaja. I naravno, kao što se povijest ne može pisati bez dokumenata (ova ih knjiga donosi gdje god je bilo moguće; a to je u vrlo velikom broju slučajeva), tako se ne može pisati ni samo na temelju dokumenata; nje nema bez rekonstruiranja narativa koji su vodili one koji su te dokumente pisali. U tom smislu, nadam se, ova knjiga predstavlja originalni i novi doprinos raspravi o uzrocima raspada Jugoslavije. Ona, pritom, više otvara vrata novim pokušajima nego što pretendira da ih zatvori nekom "apsolutnom" istinom.

Što se tiče nove interpretacije događaja, ova je knjiga nudi i u metodološkom i u sadržajnom smislu. U metodološkom smislu, temelji se na idejama Quentina Skinnera (opisanim u prvom poglavlju) o analizi političkih događaja kroz interakciju "teksta" i "konteksta". Skinnerova su metodološka polazišta vrlo korisna za moju analizu upravo zato što se radi o povjesničaru političkih ideja, nekome koga je (baš kao i mene samog) teško definirati u apsolutnim kategorijama "povjesničara" ili "politologa". Također, a to se već odnosi i na sadržajnu novost ove knjige, ovdje se naglašava važnost ideologije za stvaranje, očuvanje i raspadanje Jugoslavije, pa je Skinnerov model analize povijesti političkih ideja u njihovu kontekstu dodatno opravdan. Ideologija nije u socijalizmu (a posebno u jugoslavenskom socijalizmu u razdoblju koje ovdje analiziramo) bila ritual, niti "prazna riječ" bez ikakva značenja za one koji su je formulirali i one koji su je slijedili. Riječi su u socijalizmu imale golemu težinu: političke su se karijere (a ponekad i mnogo više od toga) mogle izgubiti preko noći radi pogrešnih riječi i "olako danih obećanja". Riječi su u socijalizmu vagane osjetljivim vagama, i mjerene preciznim mjerama. One se stoga ne mogu tretirati kao "privjesak", "dodatak", "usputni element" ili "ukras" nekih drugih, tzv. makrostrukturalnih faktora. U ideokratskim porecima, ideologija (koju definiram kao unutarnje-koherentnu cjelinu vjerovanja koja ima ulogu motivatora političke akcije) ima centralno, a ne periferno mjesto. U odnosu na nju, sve ostalo: ekonomska situacija, kriza političkog

sistema, nacionalno pitanje, uloga države i dr. ima instrumentalnu ili marginalnu poziciju. Ideokratski poreci vrte se oko sunca ideologije; oni su ideocentrični. Taj se zaključak ovdje primjenjuje na slučaj raspada Jugoslavije. Iako ova knjiga nije prva koja tvdi da su socijalistički poreci bili ideocentrični, ona prva smješta ideologiju "odumiranja države" u centar analize uzroka raspada Jugoslavije. Njena je teza jednostavna, a opet u odnosu na sve dosadašnje interpretacije, drukčija: Jugoslavija se nije ugušila u etničkoj mržnji njenih naroda, niti je propala pod teretom ekonomske krize, niti je ubijena izvana, niti je bila laboratorij pomahnitalih ličnosti koje su preuzele vlast u ovom ili onom njezinu centru. Niti je točno da je njen raspad bio neizbježan, niti da se pojavio iznenada. Jugoslavija je, kao što kaže naslov ove knjige, bila država koja je odumrla. Njena je elita, vjerujući u koncept o odumiranju države, decentralizirala i oslabila funkcije države do te mjere da je država postala nemoćna da se odupre unutarnjim i vanjskim izazovima; ideološkim alternativama koje su se pojavile u drugoj polovici osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Kao ni jedna druga država na Zapadu ili na Istoku, jugoslavenska se država na kraju pretvorila u snimatelja filmova o ilegalnom uvozu oružja preko mađarsko-hrvatske granice, u svećenika ideologije koja je izgubila kredibilnost. Decentralizacija i "razvlašćivanje države" (ili "borba protiv etatizma", prioritnog neprijatelja jugoslavenskog socijalističkog koncepta) nije bio nikakav "trik" kojim bi vlast pokušavala ublažiti međunacionalne probleme, a istodobno čvrsto zadržati vlast u svojim rukama. Ona je bila rezultat vjerovanja jugoslavenske političke elite da upravo u Jugoslaviji postoji najbolji mogući tip socijalizma, te da Jugoslavija primjerom mora pokazati da proces odumiranja države nije samo Marxova fantazija nego može postati i stvarnost. Etnička složenost Jugoslavije pomogla je da taj koncept bude još popularniji. Marksizam je bio ideologija malih naroda, onih koji su (kako Kundera definira male narode) stalno strepili za svoj opstanak. U Jugoslaviji, svi su narodi (pa i Srbi, koji su činili samo 36,3 posto stanovništva u 1981) bili manjina, nitko većina. Marksistička doktrina im je svima, stoga, nudila zaštitu pred vanjskim "neprijateljima". Kriza marksizma i nestanak percepcije o stvarnoj opasnosti izvana (tzv. ideje o Drugome; koja je u

socijalističkoj Jugoslaviji bila vezana za opasnost od Sovjetskog Saveza) uznemirio je sam narativ na kome se temeljila skladnost Jugoslavije. Strah svih jugoslavenskih naroda od liberalne demokracije (u kojoj postoje i većine i manjine; i u kojoj manjine nemaju jamstvo protiv eksploatacije) vodio je sve njih prema pokušaju da uspostave (manje) države u kojima bi bili većine, radije nego da sačuvaju (veću) državu u kojoj bi bili manjine. Strah od postajanja manjinom, koji se pojavio s krizom marksističkog i promocijom liberalno-demokratskog koncepta, rezultirao je identifikacijom novih Drugih; ovog puta ne izvan zemlje (SSSR) nego unutar nje (za Slovence – Srbi; za Srbe – Bošnjaci i Albanci itd.). Taj je strah potom stvorio psihozu koja je rezultirala u agresiji; koja (ponovno) nije bila limitirana samo na jednu grupu, nego se pojavila gdje-god se neka grupa bojala da će ostati nezaštićena. Slabost države (stare, socijalističke koja je već nestala; i novih, koje još nisu nastale) bila je glavni razlog da se ta agresija nije mogla zaustaviti na vrijeme. Ne samo raspad Jugoslavije, nego i rat koji je slijedio tom raspadu, ima svoj najdublji korijen u ideologiji odumiranja države.

Takva je interpretacija raspada Jugoslavije novost u odnosu na sve dosadašnje, koji su prikazani u prvom poglavlju. Većina drugih interpretacija orijentira se ili na makrostrukturalne i dugoročne uzroke (kao što su nacionalno pitanje, ekonomska kriza, geopolitički položaj Jugoslavije, njena pozicija u međunarodnoj politici), ili se na drugoj strani – usmjerava prema pojedincima (najviše Slobodanu Miloševiću, ponešto Franji Tuđmanu i Milanu Kućanu; a potom i Josipu Brozu Titu) čije je djelovanje ili stvaralo ili razaralo zajednicu. Neki su (i to uspješniji) pokušaji bili fokusirani na specifičnosti jugoslavenske kulture i identiteta, naročito u socijalističkoj Jugoslaviji. Mnoga su od tih objašnjenja vrlo korisna, i gotovo sva pridonose našem razumijevanju razloga zbog kojih se Jugoslavija raspala. Ali, zanemarujući ideologiju, oni opisuju posljedice, a ne uzroke. Oni također ne prodiru dovoljno duboko u odnos između teksta i konteksta; ideologije i stvarnosti; vizije budućnosti i njene (ne)realizacije. Ova knjiga ne negira važnost ekonomskih trendova, međunarodnih okolnosti i etničke složenosti jugoslavenske države. Ali, nijedan od tih faktora ne postoji *po sebi*, nego samo onda (i u onoj mjeri) u kojoj relevantni

politički akteri (u ovom slučaju političke elite) drže da su značajni. Fokus analize, stoga, mora biti na političkoj eliti, njezinu razumijevanju važnosti pojedinih *objektivnih faktora* za Jugoslaviju, te njenoj percepciji mogućih izlazaka iz krize u kojoj je Jugoslavija (mjerena standardima konsolidirane demokracije) bila u dužem razdoblju. Ova knjiga to i čini, postavljajući, prije svega, tri pitanja: prvo – zašto je elita vjerovala da je koncept koji je promoviran Ustavom iz 1974. bio ne samo najbolji nego i jedini koji može realno očuvati i razvijati Jugoslaviju?; drugo – kako je pokušavala pretvoriti to vjerovanje u političku praksu i institucionalnu strukturu jugoslavenske države?; i treće – zašto je u jednom trenutku došlo do kolebanja oko ovog prvog zaključka; te na kraju do raspada ideološkog konsenzusa oko Kardeljeva koncepta?

Struktura knjige slijedi tako definiran zadatak. U prvom poglavlju utvrđuje se metodološki temelj analize, pokazujući u kom smislu je ova knjiga novost. U njemu se identificira osam grupa odgovora na isto ono pitanje koje postavljamo u ovoj knjizi: zašto se raspala socijalistička Jugoslavija? Glavni dio ove knjige strukturiran je potom u tri dijela, s po dva poglavlja u svakom od njih. U prvom dijelu (poglavlja dva i tri) objašnjava se uspon, u drugom (poglavlja četiri i pet) kriza, a u trećem (poglavlja šest i sedam) pad četvrte (Kardeljeve) Jugoslavije.

Drugo poglavlje analizira taj četvrti ideološki koncept na kome se temeljila Jugoslavija; te historijski kontekst u kome se pojavila Kardeljeva interpretacija marksizma. Kao glavni ideolog poretka i ustavotvorac, Edvard Kardelj bio je ključna ličnost ovog razdoblja, možda u većoj mjeri nego sam Josip Broz Tito. Četvrta je Jugoslavija bila zapravo Kardeljeva, ne Titova Jugoslavija; u njoj je Tito sveden na "toleriranu iznimku": on je ostao predsjednik Republike bez ograničenja mandata, ali je Ustav zabranio da se nakon njega pojavi bilo tko sličan njemu. U tom se poglavlju pokušavamo približiti što je više moguće Kardeljevoj percepciji prošlosti, tadašnjosti i budućnosti Jugoslavije. Poglavlje također nudi i novu periodizaciju povijesti jugoslavenskih konstitutivnih koncepata, predlažući podjelu na četiri, a ne samo dva razdoblja (predratno i poslijeratno). Temeljna je ideja da se u predratnom razdoblju može govoriti o dva konstitutivna koncepta: jedan je poznatiji kao koncept "narodnog jedinstva", a drugi kao "spora-

zumski" koncept. Ovaj drugi, za razliku od prvoga, priznaje politički subjektivitet hrvatskog naroda i time praktički odustaje od ideje o jedinstvenom jugoslavenskom narodu. U poslijeratnoj Jugoslaviji, također se može govoriti o dva koncepta: jedan (poznatiji kao "bratstvo i jedinstvo") temelji novi jugoslavenski identitet na dva elementa – etničkoj srodnosti Južnih Slavena i socijalističkom karakteru društvenog uređenja; dok drugi (nakon 1966, a posebno nakon 1974) ukida ovaj prvi element, postavljajući cijelu jugoslavensku zgradu na stub ideologije.

Treće poglavlje objašnjava razloge zbog kojih je Kardeljeva interpretacija marksizma bila prihvatljiva političkim elitama u svim jugoslavenskim republikama, uključujući i Srbiju. Većina dosadašnjih političkih analiza ovog razdoblja fokusira se na Hrvatsku (posebno u vezi s događajima u toj republici 1971) ili ostale nesrpske krajeve Jugoslavije, koji su u tom razdoblju doživljavali svoje "zlatno doba": Kosovo i Bosnu i Hercegovinu, primjerice. Ali, dok je hrvatsko pitanje dominiralo (i slabilo) prvu Jugoslaviju (onu "narodnog jedinstva"), srpsko je pitanje bilo ono koje je dominiralo četvrtom (Kardeljevom) Jugoslavijom, ultimativno je vodeći prema dubokoj krizi. Kasnije interpretacije tog razdoblja (naročito u Srbiji) inzistiraju na odgovornosti drugih (Tita, Kardelja, ostalih republika, Kosova, i dr.) za "nametanje" ustavnog rješenja iz 1974. Srbiji, protiv njene volje. Neke od tih interpretacija govore i o "izdaji" tadašnjeg srpskog vodstva. U ovoj knjizi, međutim, pokazujemo motive i razloge zbog kojih je tadašnja srpska politička elita podržala Kardeljev koncept, smatrajući ga ne samo prihvatljivim, nego i boljim od bilo kojeg ranijeg konstitutivnog koncepta.

Četvrto i peto poglavlje analiziraju političke akcije koje su poduzete da bi se Kardeljev koncept pretvorio u političku realnost; i njihove posljedice. U tim se poglavljima u detalje opisuje bit politike u ideokratskim porecima, kroz analizu beskrajnih rasprava o "pravom značenju" i "smislu" Ustava. Jugoslavenska se politička arena u tim poglavljima prikazuje kao jedan veliki filološko-filozofski seminar, u kome sudionici raspravljaju o tome što zapravo znače koncepti koje su dogovorno promovirali. Što znači da je pokrajina "konstitutivni element federacije"; da su republike "nacionalne države"; da "država odumire"; da Partija nije zapovjedna nego vodeća snaga u društvu? Za svog života,

Kardelj i Tito bili su vrhovni interpretatori koncepta i vrhovni arbitri u sporovima između različitih interpretacija. Ali, s njihovom smrću (1979, odnosno 1980) postaje mnogo teže definirati "partijsku liniju". To se najbolje pokazuje na primjeru kosovskih nemira (1981), unutarpartijskih sukoba oko izbora Draže Markovića za člana Predsjedništva CK SKJ (1982), te rasprave o ekonomskim reformama (1981-3) i političkom sistemu (1983-5). Ne samo da sam "tekst" postaje predmet sporenja nego se mijenja i kontekst u kome se jugoslavenska politika odvija. Alternative Kardeljevom konceptu pojavljuju se unutar zemlje (i u krugovima *kritičke inteligencije* i u spontano ili poluspontano nastalim pokretima unutar populacije), izvan zemlje (naročito s promjenama u SSSR-u), te unutar same Partije (i to s više strana). Ekonomska kriza dovodi do latentnog sukoba između vlade (pragmatične institucije države) i Partije (ideološke institucije). U svim tim situacijama pokazuje se da je kritika konstitutivnog koncepta presnažna da bi je se moglo ignorirati, ali i da su konzervativne snage (zagovornici koncepta, ustavobranitelji) prejake da bi ih se moglo poraziti. Rezultat je – blokada. Već sredinom osamdesetih formiraju se dva bloka: konzervativne ustavobraniteljske snage na jednoj strani, i ustavoreformatori na drugoj. Iako se Slovenija stavlja na čelo prvog, a Srbija na čelo drugog bloka, izuzeci su brojni, a nijedan od tih blokova nije potpuno monolitna. Kao i ranije, ne radi se o međuetničkim sukobima, nego o političkim i ideološkim razlikama unutar same elite.

Konsolidacija ta dva bloka, njihova unutarnja homogenizacija, otvaranje prema nekadašnjoj *opoziciji* unutar vlastitih republika, te njihova međusobna konfrontacija – to su glavne teme posljednja dva poglavlja knjige. U šestom poglavlju fokus je na Srbiji, a u sedmom na Sloveniji. Nedostatak jasne hrvatske alternative tim dvjema opcijama vodio je polarizaciji jugoslavenske političke scene, u kojoj su naročito Bosna i Hercegovina te Makedonija ostale na pola puta. Kardeljev koncept bilo je nemoguće pomiriti s tom novom situacijom, pa je on sad bio odbačen, najprije u Srbiji (već s antibirokratskom revolucijom, 1988), a potom i u Sloveniji (iako u daleko složenijem procesu, koji je doveo do toga da su se neki elementi tog koncepta i danas zadržali u slovenskoj institucionalnoj strukturi).

U skladu sa svojom glavnom tezom, ova knjiga praktički završava s raspadom Saveza komunista Jugoslavije. Jugoslavija je bila partijska, ideokratska država; njen se službeni identitet (pa i onda kad je to bilo suprotno stvarnim osjećajima većine njenih građana) zasnivao na ideologiji. Bilo je zato iluzorno očekivati da će Jugoslavija, takva kakva je bila, preživjeti raspad Saveza komunista. Pokušaji Armije, Savezne vlade i međunarodnih institucija da je reformiraju i spase (svaka od njih na svoj način), bili su uzaludni. U ovoj knjizi o tim se pokušajima zato govori više u formi epiloga, nego zaključka.

Dok ova knjiga marginalno dotiče događaje nakon raspada SKJ, ona se uopće ne bavi onim što se dogodilo nakon raspada Jugoslavije. Pitanja kao što su: zašto se Jugoslavija raspala na tako krvav i tragičan način; zašto su ratovi bili tako brutalni; je li se mogla raspasti na miran način, morat će biti predmet neke druge knjige. Pa ipak, neki tentativni odgovori na ta pitanja ponuđeni su u zaključku. U jednoj rečenici: kaos koji je nastao nakon formalnog raspada Jugoslavije omogućio je da se povede borba svih protiv sviju. Što je država slabija, to je nasilje izglednije. Oslabljene antidržavnom ideologijom, a potom i razorene etničkim podjelama (koje su namjerno stvorene, tj. nisu oduvijek postojale) mir i stabilnost u postjugoslavenskim državama bili su lak plijen privatnim vojskama, nasilnim pojedincima, mesijama i samoimenovanim egzekutorima raznih vrsta. Odgovor na pitanja: zašto se raspala Jugoslavija, i zašto se raspala na tako krvav način, treba, dakle, tražiti na istom mjestu: u analizi razloga za slabost, neefikasnosti i nedovršenost (jugoslavenske) države i (postjugoslavenskih) država.

Potpuno sam svjestan da će takav pristup podići koju obrvu kod čitatelja, kao što su i moje obrve često podignute kad čitam druga objašnjenja o raspadu Jugoslavije. Ova knjiga, primjerice, od prve do zadnje stranice pokušava pokazati koliko su pogrešne (i, što se tiče autora, moralno neprihvatljive) tvrdnje da je raspad Jugoslavije rezultat neke vječne mržnje između Srba i Hrvata, ili bilo kojeg drugog para među jugoslavenskim narodima. Većina sukoba u jugoslavenskoj politici u razdoblju koje ovdje pratimo bili su unutaretnički sukobi, i nisu se ticali nacionalnog pitanja nego interpretacija ideološkog narativa, ili pragmatičkih poli-

tičkih pitanja (recimo: u kojoj mjeri tolerirati "opoziciju"). Druga teza koju odbacujem u ovoj knjizi odnosi se na ideju o "neizbježnosti" raspada Jugoslavije. Ništa u politici nije neizbježno. Raspad Jugoslavije (a posebno rat koji je potom uslijedio) nije nikakva bogomdana prirodna nepogoda: on je rezultat akcija koje su bile izraz vjerovanja relevantnih političkih aktera. Ideju o "neizbježnosti" (kao i tezu o vječitoj etničkoj mržnji) analiziram u prvom poglavlju. Treća ideja koja se ovdje odbacuje (i koja pogađa samu bit društvenih "znanosti" kao "znanosti") jest ideja o mogućnosti predviđanja događaja i/ili pravljenja velikih generalizacija, pouka za budućnost. Komparativna politika je moguća samo kao komparativna povijest političkih događaja ili ideja; ne kao komparacija između nečeg što bi se tek trebalo dogoditi. Politolozi i sociolozi, društveni znanstvenici općenito, nemaju nikakav monopol na vizionarstvo. Njihove spekulacije o tome što će se dogoditi nisu ništa bolje od spekulacija bilo kojeg drugog građanina. Uostalom, nisu li se upravo na primjeru raspada Jugoslavije (a u europskim i globalnim okvirima: i na primjeru pada socijalizma 1989) društvene znanosti "opekle": sve "racionalne" prognoze govorele su kako je "iracionalno" da se Jugoslavija raspadne, i da se to (baš zato što je "iracionalno") neće dogoditi. Pa ipak, dogodilo se. Ova knjiga nema nikakvu namjeru generalizacije, ali želi poslužiti kao građa za eventualne povijesne komparacije (prije svega s ostalim socijalističkim državama koje su se raspale gotovo istodobno: SSSR-om i Čehoslovačkom, i onima koje se nisu raspale a imale su vlastitu ideologiju: recimo Kinom, i - do neke mjere - Albanijom). Takva komparacija je, međutim, izvan dosega ove knjige: ona mora biti ostavljena za neki drugi pokušaj. Napokon, ova je knjiga sumnjičava prema ideji o "nerazvijenom civilnom društvu" kao razlogu raspada Jugoslavije. Taj je argument u našu politologiju (i novinarstvo) preuzet iz Istočne Europe, naročito od poljskih i čeških autora, koji su opisivali svoje zemlje. U Poljskoj i Čehoslovačkoj doista je bilo tako: tamo je država bila jaka (iako je pitanje jesu li same poljska ili čehoslovačka država bile jake, ili je tu jakost unosila sovjetska država) a civilno društvo potisnuto. Ali, Jugoslavija se gradila na konceptu koji je bio *mirror image*, obrnuta slika sovjetskog tipa socijalizma. Ona je namjerno slabila državu, pokušavajući je podruštvi. U Jugosla-

viji su mediji bili u mnogo boljem stanju nego u Poljskoj i Čehoslovačkoj (ili bilo gdje drugdje u Istočnoj Europi, o SSSR-u da i ne govorimo), ljudi su znali daleko više o tome što je Zapad, a institucije građanskog društva bile su slobodnije. Država je, na drugoj strani, bila slabija, neefikasnija i kaotičnija nego tamo. Za razliku od Čeha, Slovaka i Poljaka, Jugoslaveni su htjeli više države, ne više građanskog društva. Mnogi od njih smatrali su da je situacija kaotična upravo zato što nema države, što ne djeluje. Ta želja za etatizmom, za državnošću, dovela je uostalom na vlast Franju Tuđmana i Slobodana Miloševića: obojica su obećala državu svojim narodima. Čehoslovačka ili poljska država ne bi nikad dopustile ono što je dopustila jugoslavenska: da se na kraju pretvori u (doslovce) noćobdiju nad ilegalnim uvozom oružja, te da ne reagira na pokušaje da se povede građanski rat. To je glavni razlog zbog kojeg se ni Poljska ni Čehoslovačka nisu raspale u građanskom ratu i etničkom nasilju. Nekritičko prenošenje zaključaka njihovih političkih analitičara na jugoslavenske prilike smatram izvorom mnogih nesporazuma.

Iako ova knjiga ima težište na analizi subjektivnog (vjerovanja političke elite), ona odbacuje pojednostavljenja gledanja na ulogu личности u politici i povijesti. Mnoge analize raspada Jugoslavije (kao što objašnjavamo u prvom poglavlju) pripisuju gotovo nadnaravna svojstva ovoj ili onoj političkoj личности: najviše Josipu Brozu Titu i Slobodanu Miloševiću, na razne načine. Novost pristupa koji se ovdje razvija jest u tome što tu dvojicu političara smješta u kontekst njihova vremena, i "demitologizira". Niti se Jugoslavija održala samo zbog Tita, niti se raspala samo zbog Miloševića. Koliko god bili moćni, i Tito i Milošević djelovali su iz svog "teksta" (ideologije) i "konteksta" (stvarnosti); oni su rezultat, koliko i stvaratelji dinamike između njihovih "tekstova" i "konteksta".

Konačno, knjiga odbacuje (danas vrlo popularne) ideje o razbijanju Jugoslavije izvana. Raspad Jugoslavije bio je protivnički želji (pa i interesima) glavnih međunarodnih faktora, i u neskladu s trendovima suradnje u Europi i otvaranja granica u svijetu. Za njega nije bilo entuzijazma ni u samoj jugoslavenskoj populaciji, iako se u posljednjim godinama, u Sloveniji i donekle na Kosovu, razmišljalo o alternativama. Jugoslavija je rastvorena iznutra, i to s vrha prema dnu socijalne i političke hijerarhije.

Napokon, riječ ili dvije treba reći o poziciji koju zauziram s obzirom na pitanje "krivnje", odnosno "krivca" za raspad i rat. Smisao političke analize nije da sudi i prosuđuje; niti da objasni tko je bio "dobar" a tko "zao" lik, niti tko je kriv a tko zaslužan. Pravo na takve prosudbe ima svaki čitatelj za sebe, i svaki građanin kao građanin. Politički analitičar nema monopol na politička gledanja, niti na shvaćanje morala; posebno ne ako odbacuje monizam, kao što ga ja odbacujem. Politička analiza ima samo jedan cilj: objasniti što se i zašto dogodilo, odnosno, nije dogodilo; ni manje ni više. To se može samo ako autor pokuša razumjeti motive i akcije svih sudionika u političkoj borbi, i ako nastoji pošteno rekonstruirati te motive, a da ne sudi o tome je li moglo biti drukčije i je li taj političar/političarka imao ili nije imao pravo. Instrumenti koje pritom analitičar ima su: dokumenti, sposobnost selekcije, vještina povezivanja, logika prosuđivanja, profesionalno poštenje, osjetljivost za ljudske sudbine, bez obzira slagao se ili ne s likovima iz svoje priče. Pritom autoru samo ostaje da se nada da će i njegovi sugovornici, kritičari i čitatelji postupati isto u odnosu prema njemu, bez obzira slagali se s njim ili ne. Ako netko traži odgovor na pitanja kao što su: tko je kriv ili tko je zaslužan za raspad Jugoslavije; ili čak: tko je više a tko manje kriv/zaslužan – neće ga naći u ovoj knjizi. Takve odgovore svatko mora za sebe pronaći u sebi samom. Moja je iskrena nada da ova knjiga nudi dovoljno elemenata na temelju kojih će onima koji je pročitaju biti lakše odgovoriti (sebi) na ta pitanja.

Prvo poglavlje

KRITIČKA ANALIZA DOSADAŠNJIH INTERPRETACIJA

Sototine članaka u akademskim i poluakademsim časopisima i desetine knjiga objavljeno je do sada o razlozima i posljedicama raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koja je formalno prestala postojati s međunarodnim priznanjem Slovenije i Hrvatske, u januaru 1992¹. Pažljiva analiza tih dosadašnjih pokušaja pokazuje da je u njima (u različitoj mjeri i s različitim redoslijedom) navedeno ne više od osam mogućih odgovora na pitanje o uzrocima tog događaja. To su:

1. Ekonomska kriza;
2. Tzv. "drevna etnička mržnja" među jugoslavenskim narodima;
3. Nacionalizam;
4. Kulturalne razlike među jugoslavenskim narodima;
5. Promjene u međunarodnoj politici;
6. Uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslavenske države;
7. Predmoderni karakter jugoslavenske države, koji se često uspoređuje s *carstvima*, nasuprot *nacionalnoj državi*, i
8. Strukturalno-institucionalni razlozi.

---

¹ Pod pojmom Jugoslavija podrazumijeva se u ovoj knjizi uglavnom Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (1963-1992), odnosno Federativna Narodna Republika Jugoslavija (1945-1963), a ne kasnija Savezna Republika Jugoslavija (1992-). Kad se misli na međuratnu (ili predratnu, u smislu Drugog svjetskog rata) Jugoslaviju, to se eksplicitno kaže.

S iznimkom *drevne mržnje*, svi su drugi pristupi pomogli da se raspad Jugoslavije sagleda detaljnije i s više strana. Osim argumenta o "drevnoj etničkoj mržnji", svi su ostali korisni i svaki od njih daje svoj (manje ili više značajan) doprinos razumijevanju samog događaja. Zašto je onda potreban još jedan pokušaj? Nije li u svim tim tekstovima već sve rečeno? Što novo može donijeti još jedna analiza?

Ovo će poglavlje ukazati na neke metodološke i sadržajne probleme dosadašnjih interpretacija, a potom i ponuditi izlaz iz (bar nekih od) tih problema. Jednom kad se pokaže da je novi pokušaj interpretacije doista potreban, ponudit ćemo ga (u ostalim poglavljima ove knjige). Dosadašnje interpretacije raspada Jugoslavije, naime, imaju dvije manjkavosti. Prvo, one su se često fokusirale na samo *jedan* (ili u najboljem slučaju mali broj) od mogućih razloga raspada Jugoslavije, zaboravljajući da se radi o složenom fenomenu, koji je imao više od jednog uzroka. I drugo, dosadašnja su objašnjenja prečesto zanemarivala *subjektivno*, tj. percepcije relevantnih političkih sudionika, a u prvom redu – važnost ideologije. Raspad Jugoslavije rezultat je više razloga, pa ga je nemoguće reducirati na bilo koji od gore navedenih, ili na neki deveti. Svaka analiza tih razloga, želi li biti uspješna, mora percepcijama političkih aktera (prije svega, onih koji su bili relevantni u danom razdoblju), njihovim vjerovanjima i interpretacijama realnosti, prošlosti i budućnosti, dati centralno, a ne periferno mjesto. Tek analizom tih percepcija može se objasniti zašto su donošene odluke koje iz današnje perspektive (dakle, *post-factum*) izgledaju pogrešne, iracionalne ili besmislene, ali su u tadašnjem kontekstu relevantnim akterima izgledale ne samo smislene i opravdane nego i jedine moguće. Analiza percepcija potom mora biti dopunjena detaljnom analizom interakcije raznih percepcija (odnosno relevantnih političkih aktera) te konteksta u kome se zbila politička akcija. Politički analitičari griješe kad zanemaruju kontekst u kome su se donosile odluke koje analiziraju. Još više griješe kad pokušavaju objasniti događaje iz vlastitog ili, pak, nekog tzv. "univerzalnog" konteksta, a ne iz onog u kome su politički akteri sami donosili odluke. Zanemarivanje percepcija relevantnih političkih aktera glavni je razlog ne samo nedovoljno dobrih nego i potpuno pogrešnih zaključaka o tome

zašto se raspala jugoslavenska federacija. Glavni je cilj ove knjige da ponudi novu interpretaciju razloga raspada Jugoslavije, koja ne bi patila od te dvije metodološke pogreške.

KRITIČKA ANALIZA POSTOJEĆIH PRISTUPA

Ekonomski argument

Autori koji slijede liberalno-demokratsku tradiciju² često naglašavaju važnost ekonomije za stabilnost i razvoj političkih sistema i država. Stabilnost država i njihov opstanak dovode se u direktnu vezu s ekonomskim blagostanjem. Ako su ljudi (i narodi) bogatiji, manje je vjerojatno da će tražiti alternative postojećoj vlasti, ili državi u kojoj žive. Ako su nezadovoljni ekonomskom situacijom, na drugoj strani, učinit će nešto da izmijene stanje u kome se nalaze. Iskazano u sloganu, često korištenom u američkim predizbornim kampanjama, politika je samo (ili barem pretežno) izraz ekonomije, ona je *all about economics*!³ Ekonomska je teorija demokracije naglašeno prisutna u američkoj političkoj znanosti, ali se također proširila u drugim liberalnim demokracijama. Nakon poraza socijalističke ideologije, koja je također dobrim dijelom i sama bila ekonomska teorija demokracije, ekonomski se argument proširio u pokušaju da se objasne događaji u postsocijalističkim zemljama. Ideja o tranziciji (dvostrukoj, trostrukoj ili četverostrukoj), koja je danas dominantna paradigma za objašnjenje postsocijalističkih društava, povezuje ekonomske i političke aspekte tzv. demo-

² Pod liberalno-demokratskom tradicijom podrazumijevamo sve pristupe koji zagovaraju liberalno-demokratske poretke, kakvi su se do danas razvili u tzv. zapadnom dijelu svijeta, u okvirima razvijenog kapitalizma. *Liberalno-demokratski*, dakle, ne znači stranačku sklonost liberalno-demokratskim strankama. Nasuprot liberalno-demokratskoj tradiciji postoji marksistička tradicija, koja u svojoj biti negira vrijednost liberalno-demokratskih poredaka. I neke druge tradicije suprotstavljene su liberalnoj demokraciji, ali nisu relevantne za ovu temu, pa ih stoga ne navodimo.

³ Ta je pretpostavka, međutim, pogrešna čak i kao objašnjenje izbornog ponašanja u samim zapadnoeuropskim zemljama. Primjerice, konzervativci su u Velikoj Britaniji izgubili izbore 1997, unatoč iznimno dobrom stanju ekonomije.

kratizacije.⁴ Njena je glavna pretpostavka da će ekonomski razvoj nekad polusiromašnih socijalističkih zemalja nužno voditi njihovoj političkoj demokratizaciji. Veza između ekonomskog i političkog elementa drži se gotovo aksiomatskom, gotovo kao da se radi o spojenim posudama. To je glavni razlog zbog kojeg su međunarodne ekonomske institucije, kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svjetska banka (SB) toliko važni u cijeloj Istočnoj Europi da iznimno utječu na ekonomske i političke odluke tih zemalja, ponekad i bez obzira na volju lokalnih vlada.

Primijenjen na objašnjenje uzroka raspada Jugoslavije, ekonomski se argument razvio u dva smjera; prvi je fokusiran na problem razvoja, a drugi na problem pravednosti, odnosno jednakosti. Prvi od ta dva pristupa objašnjava raspad Jugoslavije kao krajnju posljedicu ekonomske krize, koja je već u drugoj polovici sedamdesetih zahvatila jugoslavensko društvo, a Jugoslaviju učinila jednom od najzaduženijih europskih zemalja.⁵ U biti, radi se o krizi modernizacijskih trendova; o nedovoljnoj modernizaciji i ekonomskoj efikasnosti jugoslavenskog društva. Drugi pristup ne negira važnost ekonomskog zaduživanja i krize razvoja, ali naglašava da je važniji problem nejednakost (ili bar percepcija nejednakosti) između najbogatijih i najsiromašnijih članova jugoslavenske federacije, prije svega Slovenije i Kosova. Iako je danas teško klasificirati autore prema ideološkim odrednicama, ipak se, uopćeno, može reći da je prvi pristup češći kod autora koji zagovaraju liberalne i neoliberalne pozicije, dok je drugi popularniji kod neomarksista i socijaldemokrata.

Razmotrimo najprije problem razvojne krize jugoslavenskog društva. Sve do početka sedamdesetih činilo se da je kapitalizam u globalnoj krizi, podjednako u smislu sporijeg razvoja od socijalističkih zemalja kao i zbog veće nejednakosti unutar kapitalističkih društava. No, u Brežnjevljevoj epohi i tzv. državni socijalizam ušao je u krizu razvoja, u razdoblje *stagnacije*.⁶ Za razliku od toga,

⁴ Za kritiku teorija tranzicije (tzv. tranzitologije), vidi moj tekst objavljen u *Hrvatskoj ljevici*, 11/1999.

⁵ Za odličnu analizu ekonomskog aspekta raspada Jugoslavije vidi Korošić (1988).

⁶ Marksistički utemeljena društva bila su za radikalnu (revolucionarnu) promjenu, pa je svaka stagnacija bila kontrarevolucionarna, gotovo podjednako kao i regresija. Iako je naizgled (gledano izvana) socijalizam bio politički

Jugoslavija je ostala primjer poluliberaliziranog i ekonomski uspješnog modela socijalizma, otvorenijeg i stoga sposobnijeg da se snađe u tržišnim okolnostima od bilo kojeg drugog u Istočnoj Europi. Nije neobično, stoga, da je jugoslavenski model samoupravnog socijalizma, u drugoj polovici 60-ih i prvoj polovici 70-ih godina, bio toliko popularan. Protesti na Zapadu i na Istoku⁷ (posebno oni iz 1968) istakli su jugoslavensko samoupravljanje kao "treći put", za mnoge poželjan model koji umanjuje nedostatke zapadnog kapitalizma i istočnog socijalizma.⁸ Ekonomska je kriza u Jugoslaviji značajnim dijelom bila proizvod političkih i ideoloških prilika (podjednako domaćih kao i međunarodnih), a njeno je razbuktavanje svakako smanjilo privlačnost jugoslavenskog modela. Kriza razvoja, izazvana (i) megalomanskim ambicijama političke elite⁹ u zemlji, postavila je Jugoslaviju u dužnički odnos prema (uglavnom zapadnim) posuđivačima, a time je ugro-

---

statično društvo, on je uvijek bio u reformama, a politički su sukobi neprekidno tinjali ispod - na prvi pogled monolitne - strukture poretka. To je naročito bio slučaj u Jugoslaviji: protivu se stagnaciji, ona je neprekidno reformirala politički i ekonomski sistem. U 45 godina socijalizma, promijenila je tri Ustava, jedan Ustavni zakon, i na sve njih usvojila stotine amandmana. Sve to nije bio znak krize (dakle, neuspjeha) nego napretka (tj. uspjeha) socijalističkog projekta.

⁷ Pisani velikim početnim slovom, Zapad i Istok označavaju političke, ne geografske pojmove. Neki autori (zapravo, mnogo njih) ubrajaju Jugoslaviju u zemlje Istočne Europe, što je samo djelomično točno. Jugoslavija nije bila članica vojno-političke strukture Istoka, ali je ipak bila socijalistička zemlja, čija je konstitutivna ideologija bila marksistička, a ne liberalno-demokratska. U tom smislu se povremeno uvrštavanje Jugoslavije u *zemlje Istoka* (posebno prilikom usporedbe s *ostalim zemljama Istoka*) u ovom tekstu mora shvatiti kao nužno pojednostavljivanje. U istom se smislu mora uzeti i naše korištenje pojma *Zapad*. Nakon kraja hladnog rata, ni Istok ni Zapad više ne postoje u onom smislu u kome su postojali prije 1989.

⁸ Pojam *treći put* danas se koristi kao sinonim za postsocijalističku i postkapitalističku poziciju Novih laburista, koju je u Britaniji u ideološkom smislu promovirao Anthony Giddens, a u političkom Tony Blair. Za Giddensove glavne ideje, vidi moj intervju s njim, objavljen u *Acque e Terre* (te u *Hrvatskoj ljevici*, januar 2000). Ideja samoupravljanja kao *trećeg puta* ima stanovitih sličnosti sa sadašnjim Giddensovim/Blairovim projektom; pojam *globalizacije* bio je, primjerice, spomenut već kod Kardelja. Više o tome u drugom poglavlju.

⁹ Pod *elitom* ovdje razumijemo one koji su bili na vlasti u Jugoslaviji. To je vrijednosno neutralan i labavo definiran pojam koji uključuje one koji su u pojedinim trenucima imali moć da odlučuju o političkim, ekonomskim, vojnim, kulturalnim i drugim pitanjima.

zila i unutarnju stabilnost i nezavisnost zemlje u međunarodnoj politici. Među njima je najznačajnije mjesto imao MMF, simbol zapadne ideologije i sredstvo potencijalne ekspanzije liberalno-demokratskih ideja u dotad nekapitalistički prostor. Autori poput Susan Woodward (1996) drže da je pritisak MMF-a značajno destabilizirao političku situaciju u Jugoslaviji u prvim godinama posttitovskog razdoblja. On je također utjecao da se postavi pitanje o tome je li Jugoslavija doista (i dalje) nezavisna zemlja i je li moguće da održi svoju politiku ekvidistance prema Istoku i Zapadu. MMF, ističe Woodward, ili nije razumio ili je namjerno ignorirao delikatnost jugoslavenske unutarnjopolitičke situacije. Neomarksistički autori¹⁰ idu i korak dalje, objašnjavajući raspad Jugoslavije gotovo isključivo kao namjernu akciju liberalnih institucija Zapada, ponajprije MMF-a.

Nisu rijetki autori i unutar bivše Jugoslavije (poput posljednjeg jugoslavenskog sekretara za narodnu obranu, Veljka Kadjevića) koji vjeruju da je Jugoslavija razbijena izvana, sa Zapada, posredstvom MMF-a. Manje radikalni zagovornici ekonomskog argumenta tvrde da, iako niti MMF ni ekonomska kriza nisu po sebi razbili Jugoslaviju, oni su ipak omogućili ekonomsku nestabilnost koja je – kako ekonomske teorije uvijek vjeruju – nužno vodila političkoj krizi. Ekonomska je kriza onemogućila posttitoističkim vlastima da podmire sve nezadovoljnike onako kako je to za svog života radio Josip Broz Tito.¹¹ Nedostatak novih međunarodnih kredita, kaotično stanje ekonomije, neizvjesnost i nesigurnost, uz istodobno promoviranje osnovnih tržišnih principa, učinilo je mnoge nezadovoljnima. Najnezadovoljniji su bili oni najnerazvijeniji, ali su i oni najrazvijeniji sada počeli osjećati posljedice ekonomske krize. Tito je često kupovao socijalnu stabilnost stranim kreditima, od kojih nije profitirala samo politička elita nego – na ovaj ili onaj način – i širi slojevi stanovništva.¹² Njegovi nasljednici morali su naći druge načine da zadovolje nezadovoljnike.

¹⁰ Vidi Chossudovsky (1999).

¹¹ O kupovanju socijalnog mira prešutnim sporazumima između vrha (Tita) i dna jugoslavenske piramide (radništva), vidi tekstove Josipa Županova (na- ročito, 1983).

¹² Za važnost međunarodne ekonomske pomoći Jugoslaviji, vidi Lees (1997) i Warner Neal (1962).

Koliko god bio koristan za objašnjenje nastanka političke krize u Jugoslaviji, ovaj argument ima nekoliko ozbiljnih nedostataka. Prvo, veza između ekonomske i političke sfere nije bila tako čvrsta kako se danas interpretira. Oni koji su krajem 70-ih i početkom 80-ih živjeli u Jugoslaviji prisjetit će se da nije bilo nikakvih socijalnih protesta zbog redukcija struje, uvođenja par-nepar sistema vožnje, obaveznih depozita u bankama prilikom odlaska u inozemstvo, ili visoke inflacije. Pojavili su se doduše štrajkovi, ali oni nisu bili ni izdaleka tako masivni kao, recimo, oni koji su u to doba potresali Poljsku ili Veliku Britaniju.

Drugo, Jugoslavija se suočavala s većim političkim problemima i nestabilnošću onda kad je bila ekonomski najuspješnija. Njeno ekonomski najuspješnije razdoblje, šezdesete, bilo je njeno politički najburnije razdoblje: pad Rankovića (1966) protesti u Beogradu i na Kosovu (1968) a potom i u Hrvatskoj (1971). Ako su ekonomski razlozi imali neku važnost za nastanak političke krize u tom razdoblju onda se može tvrditi da je upravo uspješnost jugoslavenske privrede mnoge motivirala da postave pitanje pravednosti i nepravednosti raspodjele profita. Glavna se politička rasprava u Jugoslaviji u to doba nije vodila oko toga zašto jugoslavenska privreda ne proizvodi (ili ne prodaje) dovoljno, nego oko toga kako se raspodjeljuje dobit. Protesti u Beogradu, Prištini, Zagrebu i Ljubljani češće su bili motivirani pitanjem pravednosti i jednakosti, nego ekonomskom (i/ili političkom) neefikasnošću. Isti su zahtjevi bili u srcu kasnijih protesta u Jugoslaviji, kao što su antibirokratska revolucija (1988) ili protesti kosovskih studenata i rudara u kasnim osamdesetim.

Zato je druga podgrupa ekonomskog argumenta, ona koja u svom središtu ima pitanje pravednosti i jednakosti, mnogo korisnija od prve. Argument se temelji na ideji distributivne pravednosti (*distributive justice*, kako je upravo početkom sedamdesetih, u drugom kontekstu, svoju teoriju nazvao američki politički filozof John Rawls)¹³. Socijalizam je obećao jednakost, a ne samo ekonomski napredak. Ideja jednakosti je temeljna ideja socijalizma

¹³ Rawls se, naravno, nije bavio Jugoslavijom, ali je njegova teorija o distributivnoj pravednosti nastala također kao rezultat krize kapitalizma i državnog socijalizma i kao izraz želje da se nade neki pravedniji *treći put*. Vidi: Rawls (1971).

i demokracije. Posebno se to odnosi na ekonomsku jednakost, koja – prema riječima samih komunista – predstavlja *conditio sine qua non* istinske političke jednakosti, pa time i istinske, tj. socijalističke demokracije. Bez ekonomske jednakosti, socijalizam je prazan slogan bez mnogo značenja.¹⁴ Socijalizam je obećao da će biti pravedniji, a ne samo ekonomski uspješniji od kapitalizma.

Dok se ekonomski progres mogao jasno vidjeti u svim dijelovima Jugoslavije, stvar je stajala drukčije s jednakošću i pravednošću. To se posebno odnosilo na ekonomsku sferu. Dok su političke razlike između (konstitutivnih) naroda i narodnosti, te između velikih i malih republika smanjene, ekonomske su se razlike između razvijenih i nerazvijenih povećavale. Pravednost uvijek uključuje usporedbu s drugim, a usporedbe po kriteriju ekonomske razvijenosti pojedinih grupa u Jugoslaviji bile su poražavajuće. Upravo zato što ideje pravednosti i jednakosti uvijek uključuju usporedbu s drugima, nije bilo toliko važno jesu li ili ne te grupe u apsolutnom smislu popravljale svoj status. Važno je bilo jesu li u svakom danom trenutku te grupe (bile) jednake. Kosovo je dobar primjer: ono je u apsolutnom smislu napredovalo više od drugih i u političkoj i ekonomskoj sferi. Pa ipak, ni u političkoj ni u ekonomskoj sferi Kosovo nije bilo jednako drugima. U političkom smislu bilo je *skoro* jednako, ali to *skoro* nije bilo dovoljno. Sve dok su i fizički manje nacije imale republiku, a Albanci samo pokrajinu, malo je značilo što se apsolutna razlika između političkog statusa republika i pokrajina smanjila na jednu ili dvije – uglavnom deklarativne – formulacije. Jednakost, tj. status kakvog imaju drugi, status republike, bio je glavni motiv kosovskog nezadovoljstva. Isti razlog, jednakost s drugima, s republikama koje nemaju pokrajine unutar sebe, motivirao je Srbe sredinom osamdesetih.¹⁵

¹⁴ Za jugoslavensku interpretaciju teze da je prava demokracija samo ona koja uključuje ekonomsku jednakost i pravednost, vidi Titov govor u Smederevskoj Palanci, 16. decembra 1952. godine (1977: 59) i njegov tekst objavljen u januaru 1954. (1977: 76). I u drugim je prilikama Tito inzistirao na jednakosti najpoznatije u svom govoru u Splitu 1962.

¹⁵ Srbija ne traži ništa više od drugih republika, ali ne pristaje da ima (bude) manje od njih, govorio je Slobodan Milošević. Zahtjev da Srbija bude jednaka s drugima, međutim, podrazumijevao je (i) da ona praktički nema pokrajine - budući da

Istina je, nigdje se ta nejednakost nije vidjela bolje nego u ekonomskoj sferi. Razlike između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg dijela Jugoslavije, Slovenije i Kosova, povećavale su se a ne smanjivale. Kosovo je 1953. godine bilo tri i pol puta slabije razvijeno od Slovenije. Nakon 35 godina socijalizma, 1989, razlika je bila 1:8. Budući da je socijalizam društvo u kome su se razlike morale smanjivati, pitanje koje se postavilo bilo je logično: kako je moguće postići političku jednakost ako se ekonomska nejednakost povećava? Je li moguće da socijalizam opstane ako ne zadovolji u svom glavnom obećanju – da će smanjiti nejednakost među ljudima, narodima i državama. Čak ni liberalna demokracija ne bi dopustila da razlike postanu tako drastične u tako kratkom razdoblju. I u njoj bi takvo povećavanje razlika dovelo do političke (a u slučaju višenacionalnih država) i etničke krize koju ne bi bilo jednostavno svladati. A socijalizam se, ne zaboravimo, temeljio na marksističkoj ideji o ekonomskoj demokraciji: politička jednakost za njega nije moguća sve dok se ne postigne puna ekonomska i socijalna jednakost.

Pitanje nejednakosti i nepravde u ekonomskoj sferi (ili barem percepcije o nejednakosti i nepravdi) potkopalo je socijalizam u Jugoslaviji a to je značilo – iz razloga koji će biti objašnjeni kasnije u ovoj knjizi – i Jugoslaviju samu. Kosovo je doista bilo najslabija točka jugoslavenskog socijalizma. Ne samo zato što je bilo i ostalo najnerazvijeniji dio Jugoslavije nego prije svega zato što Jugoslavija, unatoč svemu što je poduzela, nije učinila dovoljno da razbije osjećaj rastuće nejednakosti kod kosovskih Albanaca. Bez obzira na golema poboljšanja svog političkog, ekonomskog i etničkog statusa u socijalističkoj Jugoslaviji (koja je za njih imala ulogu "zlatnog doba"), Albanci su i našli razloga da se osjećaju nejednaki drugima, ne samo u ekonomskom, nego i u političkom, kulturnom i nacionalnom smislu. Isto tako, i Srbi, Hrvati, Bošnjaci (bosanski Muslimani), Makedonci i Slovenci, svi su našli nekog razloga da se osjećaju nejednaki u odnosu s drugima, susjednima, većima, razvijenijima, brojnijima. Taj je osjećaj nejednakosti bio opravdavan pozicijom koje su imali mali narodi i njihovi jezici u

---

nijedna druga republika nije imala pokrajine. Više o Miloševićevu programu i reakcijama na njega, bit će rečeno u posljednja tri poglavlja ove knjige.

odnosu na veće; prisutnošću u državnim strukturama (vojsci) i političkom vrhu (Partiji); položaju pri zapošljavanju, itd. Budući da je malo učinjeno da bi neke od tih razlika bile smanjene, narativ o nejednakosti je doista mogao izgledati uvjerljivo. No, čak i tamo gdje nije bilo nikakva razloga da se govori o nejednakosti, stvarne su činjenice malo značile. Politička akcija se temelji na *percepcijama*, a percepcije su subjektivni doživljaji stvarnosti, koji ponekad ne moraju biti utemeljeni ni na kakvim čvrstim činjenicama. Percepcija da postoji nejednakost i nepravda bila je dovoljna da se na njoj grade radikalne ideološke opcije – separatizam i egalitarni revolucionarni komunizam.¹⁶ Te su se dvije opcije, stoga, pojavile prije drugih, i to prije svega na Kosovu.

Osjećaj nejednakosti u odnosu na druge u Jugoslaviji vodio je kosovske Albance prema ideologiji radikalnog egalitarizma, kakvog je propagirao Enver Hoxha u susjednoj Albaniji. Kosovski protesti iz 1981, nisu bili ni prozapadni ni antisocijalistički. Oni su bili, prije svega, protesti protiv nejednakosti u Jugoslaviji. Povezujući socijalističke i nacionalističke elemente u jedan narativ, oni su bili prohodžistički i zbog toga što je Hoxha bio Albanac i zato što je Albanija – bar je tako mnogima na Kosovu izgledalo – bila zemlja jednakosti i pravednosti.

Teorije razvoja i ekonomistički determinizam ne mogu objasniti zašto su Albanci s daleko razvijenijeg Kosova iskazali toliko simpatija za zemlju sa samog dna ekonomske ljestvice u Europi. To jednostavno nema ekonomskog smisla. Nasuprot tome, argument koji se temelji na isticanju nejednakosti i nepravednosti, nudi nam odgovor na taj paradoks. Ne samo Albancima, nego i drugima u Jugoslaviji, ideja jednakosti i pravednosti značila je mnogo više od ekonomskog razvoja i blagostanja.

Ekonomska teorija dezintegracije također ne može objasniti činjenicu da su na kraju osamdesetih najrazvijenija Slovenija i najnerazvijenije Kosovo imali ako ne istu a onda vrlo sličnu političku poziciju u odnosu na opstanak Jugoslavije. Ekonomska

¹⁶ Više o važnosti percepcija o nejednakosti i nepravednosti kod Albanaca i Srba, ali kasnije i kod Hrvata i Slovenaca, u mom tekstu objavljenom u *Acque e Terre* 1/1999. O važnosti percepcije straha od nestajanja i/ili gubitka etničkog statusa, vidi moj tekst u *Balkanologie*, 1/2001.

bi logika, naime, nalagala da oni koji u nekoj zemlji najviše profitiraju, čiji je ekonomski status najbolji, budu najmanje zainteresirani za nestabilnost i raspad političkog i ekonomskog sistema. Slovenija je u Jugoslaviji poboljšala ne samo svoju ekonomsku poziciju (jer je njen stupanj razvijenosti sa 153 posto u odnosu na jugoslavenski prosjek 1953. povećan na 210 posto 1989) nego i politički status. Nikad prije Slovenija nije imala takav stupanj samouprave i zaštite, ekonomskog razvoja i očuvanja kulturnog i nacionalnog identiteta kao u posljednje desetljeće i pol prije raspada Jugoslavije. Ustav iz 1974, kojem je glavni tvorac bio Slovenac Edvard Kardelj, a jedan od glavnih provoditelja drugi Slovenac, Stane Dolanc, u tolikoj je mjeri bio u skladu sa slovenskim nacionalnim interesima (kako ih je ne samo definirala politička elita u tom trenutku, nego i značajan segment tzv. "kontra-elite") da je Slovenija (osim možda u ekonomskom aspektu) bila nezainteresirana za neku bitniju promjenu tog Ustava. Pa ipak, javno je mnijenje u Sloveniji 1987. prvi put iskazalo nadu da bi slovenski interesi mogli biti bolje zaštićeni izvan Jugoslavije nego što su bili zaštićeni u Jugoslaviji.¹⁷ U godinama koje su slijedile, Slovenci su rado prihvatili golemi rizik što ga je zaoštavanje odnosa s drugima u Jugoslaviji (a ponajprije sa saveznom institucijama) i neizvjesan put separatizma nosio sa sobom. U biti je svake ekonomske logike da se smanje rizici i minimizira neizvjesnost. Ekonomska teorija demokracije definira izborni postupak kao iskazivanje preferenci, koje ovise prije svega o percepciji interesa. Osoba je racionalno biće, pa će prema tome njen izbor biti *racionalan*¹⁸: on će smanjiti rizike a povećati šanse za dobitak. Pa ipak, uzme li se ta definicija racionalnog izbora ozbiljno, slovensko je političko ponašanje (kojeg su kasnije slijedili svi ostali, uključujući Srbiju) bilo potpuno *iracionalno*: ona je bila voljna prihvatiti gotovo bilo kakav rizik i ući u bilo kakvu neizvjesnost ne bi li se odvojila od Jugoslavije, u kojoj je ekonomski, politički i kulturalno prosperirala.

¹⁷ Ovdje treba ponovno istaknuti važnost usporedbi: Slovenija se sve više uspojeđivala s Austrijom i Italijom, a sve manje sa Srbijom i Makedonijom.

¹⁸ O konceptu *racionalnosti* kao univerzalističkom konceptu, više će biti rečeno pri kraju ovog poglavlja.

Odličan primjer za relativno malu vrijednost ekonomskog argumenta nudi nam jedan od svjedoka i sudionika političkih događaja s početka 1990-ih, tadašnji makedonski predsjednik, Kiro Gligorov. Neposredno pred početak rata u Jugoslaviji, zapadnoeuropski i američki političari ponudili su vođama jugoslavenskih republika golemu financijsku pomoć, ukoliko postignu sporazum koji bi spriječio rat. Kiro Gligorov, jedan od sudionika tih razgovora, sjeća se da se radilo o pet i pol milijardi dolara, a također i obećanju da bi Jugoslavija mogla postati prva zemlja koja će se pridružiti Europskoj uniji.¹⁹ Ni jedan od trojice glavnih lidera jugoslavenskih republika, Milošević, Tuđman i Kučan, nisu pristali na ponudu. "Milošević i Tuđman su se razbjesnili. *Ne možete nas kupiti obećanjima. Ne trebamo vaš novac!*, rekli su.", navodi Gligorov. Nikakva količina novca nije mogla odgovoriti ne samo tu trojicu, nego i one koji su za njih glasali i koji su se dobrovoljno izložili najvećem poznatom riziku (da izgube vlastiti život) ne bi li ostvarili *slobodu i pravdu*, kako su je vidjeli. Ekonomski nas argument ostavlja bez objašnjenja ovog paradoksa.

Da ekonomski argument može objasniti tek vrlo malo, pokazuje se i na primjeru zapanjenosti Zapada nad rezultatima izbora u svim postjugoslavenskim zemljama u devedesetim godinama. Unatoč ekonomskoj katastrofi u koje su uveli svoje zemlje, ni Tuđman, ni Kučan, ni Milošević nisu imali većih problema sa svojim izbornim tijelom. Milošević je dobio izbore za predsjednika Srbije 1993, kad se inflacija približavala svjetskom rekordu, i to pobijedivši Milana Panića, bogatog poslovnog čovjeka, koji je bio personifikacija *američkog sna* u njegovoj srpskoj varijanti. Panić je nudio ekonomski utemeljenu politiku, argumentirajući da je ekonomski razvoj lijek za sve balkanske probleme. Ali, to je impresioniralo malo koga. Panićev poraz (kao ranije i poraz Ante Markovića) tipičan su primjer da je možda doista u Americi politika refleksija ekonomije, ali da je u postjugoslavenskim prilikama naivno i neopravdano misliti da je isto tako.

Zapad je skupo platio svoje oslanjanje na ekonomski determinizam i nerazumijevanje konteksta i percepcija koje su se razvile

¹⁹ U intervjuu koji je dao talijanskim novinama *Corriere della Sera*, vidi *Vjesnik*, 20. januara 1997.

u jugoslavenskom prostoru. Zato što nije vidio da je u tom geografskom i vremenskom kontekstu vrijednost novca bila relativno mala u odnosu na druge vrijednosti, Zapad se predugo zanosi iluzijom da će ekonomske sankcije s jedne strane (u formi prijetnje) i ekonomska pomoć s druge (u formi nagrade) pobijediti nad *silama zla i mraka*. Problem je jednostavno u tome što mnogi na Zapadu jednostavno nisu vidjeli da u liberalnoj demokraciji novac ima daleko veću vrijednost nego u (post)socijalističkim društvima.²⁰ Glavni razlog tome jest u neshvaćanju ideologije ozbiljno: bez obzira radilo se o jugoslavenskom obliku socijalizma ili o nacionalizmu (koji je podjednako malo bio vezan za monetarnu razmjenu i vrijednost novca) socijalizam je – što zbog ideoloških, što zbog praktičnih razloga – razvio nemonetarnu razmjenu dobara, a solidarnost je među ljudima često bila tolerirana (ako je bila protuzakonita) ili poticana (ako je bila u skladu sa zakonima) kao zamjena za novčanu razmjenu. Kao što pokazuju studije Josipa Županova, raširena je mreža tolerirane korupcije na svim razinama (a prije svega u puku) bila često jedini način da se preživi nedostatak novca, a za politički je vrh bila i odličan način da se izbjegnu i spriječe nemiri uzrokovani osjećajem nejednakosti i nepravde. Ljudi su navikli živjeti bez (dovoljno) novca, i u načelu znaju da mogu imati daleko više nego što im formalni prihodi dopuštaju. Kad se to poveže s mitovima i romantičarskim

---

²⁰ Temeljna pogreška teorija ekonomskog determinizma jest u onome što Quentin Skinner naziva *mitom parohijalizma*, i o čemu će biti više riječi u završnim sekcijama ovog poglavlja. Problem je u tome što se hijerarhija vrijednosti koja vrijedi u jednom kontekstu (na Zapadu) pokušava tretirati kao univerzalna, pa se događaji iz drugog konteksta pokušavaju razumjeti kao da su se dogodili u istom kontekstu. Naravno da su potom analitičari zbunjeni, jer vrijednost novca nije ista na Zapadu i na (bivšem) Istoku. U socijalizmu se nedostatak novca kompenzirao nenovčanom razmjenom dobara i usluga, često pod formalno ilegalnim ili nelegalnim okolnostima, koje su međutim bile tolerirane od strane vlasti, kako bi se spriječila socijalna pobuna. U socijalizmu se moglo dobiti više bez novca, nego što se u kapitalizmu često moglo kupiti novcem (primjerice, društvene stanove, upis na fakultete, povlašteni status u bolnicama, itd.). Ni danas stranci koji dolaze sa Zapada ne razumiju kako to da Jugoslaveni troše mjesečno 150 eura, ako zarađuju 100, ili da uživaju dobra koja su skuplja od njihovih primanja. To je zato što je ideja o razmjeni dobara i usluga bez plaćanja novcem potpuno nepoznata zapadnom načinu djelovanja/mišljenja. Jednako je tako Jugoslavenima nepojmljivo da se za svaku sitnicu mora platiti novcem.

nacionalizmom, koji je tako snažno promoviran u osamdesetima, onda samo oni koji ignoriraju stvarno stanje (ili ga ne razumiju) mogu vjerovati u čudotvornu moć novca da zaustavi nasilje, ako ga netko želi, ili da promijeni vjerovanja ljudi, ako oni to ne žele.

Stvari se, u tom smislu, nisu mnogo izmijenile u postsocijalističkom razdoblju. Iako su rezultati rata i raspada potpuno poražavajući s ekonomskog aspekta, golema većina stanovništva u svim krajevima bivše Jugoslavije i dalje opravdava ne samo raspad nego i ono što je slijedilo. A u ekonomskom smislu, za sve postjugoslavenske zemlje (osim možda za Sloveniju, iako je i to upitno) – slijedilo je dugo razdoblje pada i gubitka.

Raspad Jugoslavije, da zaključimo ovaj pregled glavnih ekonomističkih argumenata i njihovih problema, nije bio nužna posljedica ekonomske krize, a nije čak bio ni logičan događaj sa stajališta ekonomskog interesa bilo kojeg od njenih sastavnih dijelova, ako pod logikom razumijemo jednostavnu ideju da su (političke) odluke smislene ako smanje rizik od gubitka i povećaju potencijalni profit. Povrh toga, kada se Jugoslavija raspadala, ona je zapravo bila na izlasku iz ekonomske krize. Vlada Ante Markovića uspjela je uništiti inflaciju i povećati zarade. Kao što naglašava Pleština (1992: 166), Markovićeva je vlada smanjila inflaciju s 56 posto mjesečno u decembru 1989, na 17,3 posto u januaru 1990, 8,4 posto u februaru i 2,4 posto u martu te godine. Devizne su rezerve povećane s 5,4 milijardi dolara u decembru 1989, na 8,5 milijardi u martu 1990. Zarade su bile tako visoke da ni do danas nisu dostignute u bilo kojoj od postjugoslavenskih zemalja, osim u Sloveniji (i možda, nakon više od 12 godina, u Hrvatskoj)²¹. Vlada je uspjela približiti Jugoslaviju Europi i svijetu, bez prevelikih ustupaka. Pa ipak, ne samo politički vođe, nego i građani, odlučili su se za rat, razaranje, ekonomski kolaps. Ekonomska kriza jest pomogla padu socijalizma, prije svega zato što je povećala osjećaj nejednakosti i nepravednosti. Te su dvije ključne (a iznevjerene) ideje socijalizma postale sad glavni zahtjevi novih protesta protiv onog tipa socijalizma koji se razvio

²¹ U Hrvatskoj je to, međutim, postignuto uz 13,6 milijardi američkih dolara vanjskog duga. To je tek nešto manje od cjelokupnog duga Jugoslavije u doba Ante Markovića, ili (po stanovniku) četiri puta više.

u Jugoslaviji. Budući da alternativni tip socijalizma nije više bio privlačan (a po svemu sudeći, ni moguć), ideja egalitarizma, pravednosti i jednakosti, udomila se u nacionalizmu – sveobuhvatnoj, pretpolitičkoj i ujedinjujućoj doktrini, koja je potpuno dominirala antisocijalističkim *podzemljem*. Ekonomski nam argument, istina je, pomaže da objasnimo kontekst u kome se Jugoslavija raspala, ali kad se pretvori u ekonomski determinizam, može postati kontraproduktivan i navesti nas na krivi trag.

Argument o drevnoj etničkoj mržnji

Tri sljedeća argumenta, koja predstavljamo u ovom poglavlju, imaju veze s nacionalizmom i njegovom važnošću za proces stvaranja Jugoslavije. Prvi od njih je najradikalniji, ali, nažalost, i gotovo najrasprostranjeniji, posebno u novinskim analizama i u javnom mnijenju na Zapadu. On je, međutim, najpogrešniji i jedini kojeg ovdje u potpunosti odbacujemo. To je argument da se Jugoslavija raspala zbog *drevne etničke mržnje* među njenim narodima. Popularnost i proširenost tog argumenta, kojeg držimo potpuno pogrešnim i neutemeljenim, u velikoj je mjeri zaslužna za potpuno pogrešno razumijevanje razloga raspada Jugoslavije.

Teza o *drevnoj etničkoj mržnji* vrlo je popularna u novinskim interpretacijama događaja u Jugoslaviji, kod političara i vojnih predstavnika Zapada, koji su se na ovaj ili onaj način našli u poziciji da utječu na događaje u Jugoslaviji.²² U nedostatku boljeg, najjednostavniji odgovor na pitanje zašto se Jugoslavija raspala bio je – zato što su se njeni narodi oduvijek mrzili. Jugoslavija je, prema toj interpretaciji, bila “umjetna tvorevina”, proizvod versailleskog poretka²³, a ne izraz želje njenih kulturnih i političkih

²² Uzelo bi previše prostora da se navedu svi članci i knjige, novinski tekstovi i izjave u kojima se govori o *etničkoj mržnji* kao glavnom razlogu raspada Jugoslavije. Stoga samo dva naslova: Rose (1998) i Kaplan (1994). Mora se priznati, međutim, da većina ozbiljnih analitičara (u akademskim krugovima) odbacuje ovaj “argument”. Tim je veće naše nezadovoljstvo zbog njegove popularnosti i sveprisutnosti u medijima i političkim i vojnim krugovima na Zapadu.

²³ Pritom se, naravno, ne vodi računa ni o najjednostavnijoj kronologiji, koja govori, recimo, da je Jugoslavija formirana 1918, dok je mirovna konferencija (koja je formulirala tzv. versailleski poredak) započela 1919. Na tu nelogičnost upozorava Aleksa Dilas (1993). Jugoslavenska je ideja proizvod 19. stoljeća, a

elita, a posebno ne njezina naroda (ili *njenih naroda*, ovisno o političkoj poziciji govornika/pisca). Čim su dobili prvu priliku, narodi su iskazali tu – oduvijek postojeću – mržnju jednih prema drugima, i – zaratili. Ako već ne rat, a onda raspad Jugoslavije, dakle, bio je gotovo neizbježan ishod demokratizacije. Demokratizacija, naime, uvijek stvara mogućnost da narod iskaže svoju volju, a kako je volja naroda uvijek bila protivna bilo kakvom životu s drugima unutar iste zemlje, demokratizacija je vodila ne samo u raspad nego i u rat. Gotovo se ništa nije dalo učiniti, jer je ta mržnja bila *drevna*, ona je oduvijek postojala i – vrlo vjerojatno – postojat će i dalje. Argument koji se oslanja na *drevnu etničku mržnju*, direktno je suprotstavljen nekim drugim argumentima koje ćemo analizirati u nastavku ovog teksta; primjerice kulturalnom, onom koji se temelji na ulozi političkih elita i osoba i dr. On tretira elitu kao gotovo nevažan element. Ono što se dogodilo bilo je izraz tzv. objektivnih proturječja između jugoslavenskih naroda i duboke mržnje (dakle, subjektivnog) koja se razvila među njima. Odgovornost političke elite je, prema tome, minimalna²⁴. Jest, elita je pomogla da se Jugoslavija raspadne, ali bili ovi ili oni političari na vlasti, mržnja bi postojala, a Jugoslavija bi u svojoj biti bila nemoguća zemlja.

Taj je argument veoma popularan i unutar same bivše Jugoslavije, posebno u Hrvatskoj, gdje ga je promovirao ultrakonzervativni povjesničar, Franjo Tuđman, prvi predsjednik samostalne Republike Hrvatske. Danas je gotovo cijela hrvatska historiografija pod utjecajem Tuđmanove interpretacije raspada Jugoslavije: kao gotovo neizbježnog ishoda *etničke mržnje i nepomirljivosti Srba i Hrvata*. Na drugoj strani, *teze o genocidnosti hrvatskog naroda* procvjetale su u srpskoj historiografiji u osamdesetim i

---

dogovori o njenoj realizaciji započeli su s početkom Prvog svjetskog rata. Kako je, dakle, moguće da se Jugoslavija smatra tvorevinom nečeg što se dogodilo nakon njezina stvaranja?

²⁴ Riječ *odgovornost* ovdje se koristi vrijednosno-neutralno, a ne u smislu *krivnja*. Kao što će biti objašnjeno u kasnijim sekcijama teksta, autor drži da politički analitičari nemaju monopol na presuđivanje o tome je li neka akcija bila *dobra* ili *loša*, nego to moraju ostaviti samim građanima. Oni moraju objasniti što se i zašto se nešto dogodilo, ili nije dogodilo. U tom smislu, pod *odgovornošću* elite ovdje mislimo samo na činjenicu da su one bile odgovorne za odluke koje su donosile.

devedestim godinama prošlog (dvadesetog) stoljeća. Poruka je bila ista: ne može se živjeti, a posebno ne živjeti u miru, s narodom koji nas mrzi.

No, ozbiljan povjesničar teško da bi mogao naći dovoljno dokaza za tezu o *drevnoj etničkoj mržnji*, čak i kad se radi o Srbima i Hrvatima, a kamoli ostalim parovima jugoslavenskih naroda, recimo Slovincima i Srbima, Slovincima i Makedoncima, Crnogorcima i Hrvatima, itd. Istraživanje o socijalnoj distanci između pripadnika jugoslavenskih naroda, koje je proveo Dragomir Pantić među radničkom populacijom u Jugoslaviji (1987) pokazuje, primjerice, da je jedino u odnosu prema Albancima ta distanca bila značajna. Od južnoslavenskih naroda, Slovenci su pokazivali najveću distancu prema drugima, posebno prema Muslimanima. U svim ostalim slučajevima (čak i kod Slovenaca u odnosu na druge narode), više od 50 posto ispitanika izjavilo je kako ne bi bio nikakav problem da se vjenčaju s osobom druge nacionalnosti. Najznačajnije je, pritom, da je postotak onih koji su izražavali takav stav kod Hrvata i Srba u odnosu jednih prema drugima bio iznimno visok. U tom uzorku je tada, samo tri godine prije izbora Franje Tuđmana, 72 posto Hrvata/Hrvatica izjavilo da ne bi bio problem vjenčati se sa Srpkinjom/Srbinom, a 74 posto Srba/Srpkinja ne bi imalo problem vjenčati se s Hrvaticom/Hrvatom. Također, 76 posto Srba izjavilo je isto za Slovence/Slovenke, dok je kod Slovenaca postotak bio niži (ali ipak visok, posebno kad se uzme u obzir da se anketa provodila samo godinu i pol dana prije prekida ekonomskih odnosa između dviju republika) – 59 posto. Slovenci nisu razlikovali u tom smislu Srbe i Hrvate, s kojima bi se moglo vjenčati 60 posto Slovenaca/Slovenki. Pantićevo je istraživanje samo jedno od mnogih provedenih u tom razdoblju, sa sličnim ili istovjetnim nalazima. Treba naglasiti da se ono odnosi samo na radničku populaciju. Ali, može se pretpostaviti da je socijalna distanca bila čak i manja u drugim slojevima, posebno među obrazovnijim grupama i studentima.

Istraživanje pokazuje (a to se poklapa sa sjećanjima svakoga tko je tada pratio politiku, i tko nije – namjerno ili slučajno – zaboravio što se stvarno događalo) da su od svih mogućih kombinacija međunacionalnih odnosa, jedine iznimke bile one između

Slovenaca i Muslimana²⁵ (i to samo u tom smjeru, ne i obratno), te u odnosu svih prema Albancima. Međutim, bosanski Muslimani, a posebno Albanci, nisu nikad bili ključni faktor u Jugoslaviji, pa se Jugoslavija ne bi mogla ni sastaviti ni rastaviti prema njihovim željama. Odnosi Srba i Hrvata, da se zaustavimo na najosjetljivijem i najvažnijem primjeru, nisu ni izdaleka bili odnosi mržnje, sve dok ta mržnja nije stvorena početkom devedesetih godina. Srbi i Hrvati su na mnogim mjestima u Jugoslaviji živjeli kao susjedi, a stupanj akcija koje su poduzimali jedni protiv drugih nije se bitno razlikovao u odnosu na akcije poduzimane između pripadnika istog naroda. To se naročito odnosilo na etnički složena područja, kao što su Vojvodina, Bosna i Hrvatska, gdje se razvijao odnos dobrosusjedstva. Osim u okviru globalnih okolnosti u svjetskim ratovima, Srbi i Hrvati nisu ratovali jedni protiv drugih. A i u ta dva slučaja, mnogi su Srbi i mnogi Hrvati ratovali na istoj strani, protiv drugih pripadnika svog vlastitog naroda, koji su bili na drugoj strani. Kao i u politici, i u ratovanju su najžešći obračuni bili unutar iste nacionalne grupe (primjerice, između srpskih partizana i četnika; ili hrvatskih partizana i ustaša) a ne između pripadnika različitih etničkih grupa. U političkoj sferi, koalicije u predratnoj Jugoslaviji i savezništva unutar političke elite u socijalističkoj Jugoslaviji, prelazile su preko granica nacija. Srpske su političke partije često sjedile u vladama sa Slovencima i Bošnjacima, dok su druge srpske partije bile u opoziciji, sa Hrvatima. U poslijeratnoj Jugoslaviji, politički su obračuni također bili najčešće unutar iste nacije, ne između njih. Obračun s Rankovićem, s hrvatskim nacionalizmom, srpskim *liberalizmom*, kosovskom *kontrarevolucijom*, sve su to bili politički obračuni u kojima su se nacionalne političke elite podijelile i međusobno sukobile. Nijedan od tih sukoba nije bio u prvom redu etnički konflikt ili konflikt između dviju nacionalnih grupa. Hrvatsko je proljeće (maspok, ovisno o političkoj poziciji govornika/pisca), recimo, u prvom redu bio unutarhrvatski sukob između dviju frakcija u Savezu komunista Hrvatske, izazvan

²⁵ U ovoj knjizi koristimo pojam Musliman kad se radi o razdoblju u kome je ta nacija sebe tako zvala (prije sredine devedesetih). Načelo preuzimanja autentičnih naziva u kontekstu u kome su korišteni, nastojali smo zadržati gdje je god moguće.

različitim pogledima na poluopoziciju socijalizmu, koja se tada otvoreno manifestirala u Hrvatskoj. Njegovi su glavni akteri – Tito, Savka Dabčević-Kučar, Vladimir Bakarić, Miko Tripalo i Josip Vrhovec – svi bili Hrvati. Etnički Srbi u hrvatskom vodstvu (Dušan Dragosavac, Milutin Baltić, Srećko Bijelić) također su se podijelili po političkoj liniji, ne etničkoj. obračun s Rankovićem, Čosićem, srpskim liberalima, baš kao i obračun Miloševića sa Stambolićem, bio je prije svega sukob unutar srpskih političkih elita, s (eksteritorijalnim) Titom kao gotovo jedinim sudionikom izvan same Srbije (osim, naravno u posljednjem slučaju). Interpretirati političke sukobe u Jugoslaviji, bilo predratnoj ili poslijeratnoj, samo (ili čak primarno) kao međunacionalne sukobe, ili još više – kao izraz i produkt etničke mržnje – to pokazuje totalno nerazumijevanje prilika ili obično nepoštivanje činjenica.

Istina je da su pripadnici raznih jugoslavenskih naroda u pojedinim situacijama, iskazivali rezerviranost, a ponekad i nerazumijevanje za druge jugoslavenske narode. Odnos prema Muslimanima koji su se naselili u Sloveniji, ili Albancima koji bi započeli obrt u bilo kojem dijelu Jugoslavije (ne samo u Srbiji!), nije uvijek bio prijateljski, a ponekad je (ovisno o političkim prilikama na tzv. mega-razini) bilo i incidenata, uvreda i napada. Pa ipak, Jugoslavija nije poznavala ništa slično otvorenim sukobima između Palestinaca i Židova u Izraelu, ili katolika i protestanata u Sjevernoj Irskoj, ili između crnog i bijelog stanovništva u pojedinim saveznm državama u SAD. Etničke su tenzije bile na vrijeme sprečavane, a elita je bila (pre)osjetljiva (ako se može biti preosjetljiv) na svaki nacionalizam koji bi mogao prerasti u otvoreni konflikt među građanima. To, naravno ne znači da na dugi rok, elita sama nije poticala nacionalizam sastavnih dijelova, svojom politikom beskrajne decentralizacije i parcijalizacije političkog, kulturalnog i ekonomskog prostora. Međutim, ta je parcijalizacija bila kontrolirana od strane elite, a masama nije bilo dopušteno da vode svoju politiku niti da se sukobljavaju. Uloga elite i u stvaranju uvjeta za rast nacionalizma i u sprečavanju njegove otvorene manifestacije jest središnja. Stoga svaka analiza prilika u Jugoslaviji u tom razdoblju mora početi od analize vjerovanja i ponašanja samih elita. Ideja o *drevnoj etničkoj mržnji*, međutim, čini upravo obratno: ona zanemaruje elite, smatrajući

ih gotovo nevažnima, dok odgovornost prebacuje na narode, koji su se – kao – uvijek i nepopravljivo mrzili. Ta je pogreška u samoj biti nesorazuma u brojnim interpretacijama raspada Jugoslavije.

Jugoslavija, doista, nije bila demokracija (u liberalno-demokratskom smislu), te se sada teško može reći koliko je ljudi izražavalo odanost jugoslavenskoj ideji zbog straha od posljedica, koliko zbog inercije, a koliko je bilo iskrenih i odanih Jugoslavena. Ispitivanja javnog mnijenja su bila rijetka i proturječna i, osim u Sloveniji (recimo u longitudinalnom projektu *Slovensko javno mnijenje*) malokad potpuno oslobođena političke pristranosti. Neki postojeći indikatori, kao što su podaci o broju međunacionalnih vjenčanja, socijalnoj mobilnosti, poznavanju drugih jugoslavenskih jezika, iskazivanju jugoslavenske nacionalne pripadnosti, itd., doista pokazuju da se nije mnogo učinilo na stvaranju osjećaja jugoslavenske pripadnosti kod populacije. Kao što će biti objašnjeno kasnije u ovoj knjizi, jugoslavenski komunisti nisu imali nikakvu namjeru stvoriti jugoslavensku naciju, i to je – sigurno – bio jedan od glavnih razloga zbog kojih se Jugoslavija na kraju i raspala. Pa ipak, u cijelom je tom razdoblju, pa i kad je komunistička ideja došla u krizu, početkom osamdesetih, bilo mnogo indikatora jugoslavenske opredijeljenosti stanovništva, posebno mlađeg i obrazovanijeg. Na popisu stanovništva 1981, 5,6 posto ljudi se izjasnilo Jugoslavenima, pet puta više nego 1971. Stvorila se generacija Jugoslavena u kulturi, predvođena ljudima kao što su Goran Bregović, Vlatko Stefanovski, Emir Kusturica, i mnogi drugi – čije je miješanje elemenata različitih kultura u jedan zajednički, jugoslavenski miks, izazivao oduševljenje mnogih, i osude gotovo svih političara u zemlji. Iskazi jugoslavenstva nakon Titove smrti, pa i šest ili sedam godina nakon nje, bili su izraženiji nego ikad prije. Je li to sve bila gluma, neistina, privid? Je li bilo iz straha od novih vladara? Ili je bilo upravo obrnuto – protest protiv novih vladara, njihovih beskrajnih parcijalizacija i zatvaranja jednih od drugih, protiv volje većine i protiv bilo kakve političke, ekonomske i kulturalne logike?

Jugoslavenska je ideja možda doista nastala kao projekt intelektualne i političke elite, ali se s vremenom proširila na populaciju, koja je na kraju bila daleko više privržena konceptu jugoslavenstva od same političke elite. Izrazi jugoslavenstva bili

su protest protiv sistema koji je – kako su mnogi s pravom osjećali – zemlju doveo do ruba raspada. Ako je doista jugoslavenska ideja bila nametana silom s vrha u prvim godinama zajedničke države, pri njenom je kraju bilo obratno – ljudi su htjeli više Jugoslavije nego što su je politički lideri bili spremni prihvatiti. Stoga je daleko od istine tvrdnja da je Jugoslavija održavana unatoč volji naroda, samo diktaturom i prisilom. Teorije “ledenice” (koje tvrde da je socijalizam bio jedan veliki zamrzivač, u kome su etnički konflikti samo zaleđeni, ali ne i eliminirani) zanemaruju činjenicu da je jugoslavenstvo bilo najpopularnije kad je represije bilo najmanje. Uostalom, prve alternativne organizacije u zemlji (primjerice, Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu) imale su jasnu jugoslavensku orijentaciju. Nakon raspada Jugoslavije, pak, sila i prisila korištene su ne bi li se taj osjećaj jugoslavenstva, solidarnosti i zajedništva bliskih naroda, smanjio i na kraju potpuno uništio. Najveća je sila pritom korištena upravo tamo gdje je ideja jugoslavenstva bila najsnažnija, gdje su etnički nacionalisti morali učiniti normalan život susjeda različitih nacija nemogućim. Sjetimo se Vukovara, Mostara i cijele Bosne; gradova i područja gdje su ljudi živjeli zajedno i u miru. Najveći su zločini u ratu koji je slijedio počinjeni upravo u krajevima gdje je bilo najviše Jugoslavena (kao etničke kategorije), i gdje su zajedno živjeli Srbi, Hrvati i Muslimani (Bošnjaci). Mržnja je tamo morala biti stvorena – ona nije bila rezultat iskustava lokalnog stanovništva. Kao što pokazuje knjiga Tone Bringe (1996), u najvećem broju slučajeva, ona je uvezena, nametnuta i silom raspirivana.²⁶ Velika je sila upotrebljena ne bi li se ljude uvjerilo da se više ne može živjeti s drugima. Ta je sila bila usmjerena protiv jugoslavenstva i Jugoslavena, koji su bili najveće žrtve rata kojeg su pokrenuli nasilni separatistički nacionalizmi. Rat koji je slijedio raspad Jugoslavije bio je u najvećoj mjeri rat srpskih i hrvatskih ekspanzionističkih nacionalista protiv jugoslavenstva, čak i više nego što je bio rat između ta dva tipa

²⁶ Odličan primjer kako se osjećaj zajedništva razbijao silom koja je dolazila izvan zajednice, može se naći u dokumentarnom filmu *We are all neighbours* (1994), koji je snimljen kao rezultat istraživanja norveške antropologinje Tone Bringe. U knjizi Warrena Zimmermanna, navodi se također primjer Danijele Hajnal koji ilustrira zaključak koji ovdje iznosimo (1995/9: 157).

nacionalizma, ili između svakog od njih i naroda koji se našao nasuprot. Mržnja je, kad se dogodila, bila rezultat njihovih akcija, iako je oni danas prikazuju (da bi sebe oslobodili odgovornosti) kao oduvijek prisutnu, prirodnu i neizbježnu. Oni analitičari (i još više praktičari) koji prihvaćaju njihove interpretacije povijesti, stoga, ne samo da pokazuju iznimno neznanje, nego se dovode u situaciju da šire propagandu onih koji su započeli rat. Ideja o *drevnoj etničkoj mržnji* ne samo da je pogrešna sa stajališta hladne političke analize povijesnih činjenica, ona je također moralno nedopustiva, jer amnestira stvarne krivce za rat i nasilje, a okrivljuje njihove žrtve.

Nacionalizam

Neki autori, doista, priznaju da se jugoslavenski narodi možda i nisu mrzili, ali pritom ističu da je nacionalizam uvijek bio jak u svim jugoslavenskim narodima, i da je taj nacionalizam na kraju razbio Jugoslaviju. Nacionalizam ne mora značiti mržnju, iako je jugoslavenski socijalistički rječnik često pod nacionalizmom podrazumijevao ne samo mržnju nego i agresivnost prema drugima. Nacionalizam je pretpolitička i/ili natpolitička (državotvorna) doktrina kojoj je glavni cilj stvaranje i/ili očuvanje nacionalne države. Da bi se nacionalna država stvorila i/ili očuvala, mora postojati osjećaj pripadnosti naciji-(i)državi. Stvaranje, jačanje i očuvanje nacionalnog identiteta jest prioritet nacionalističkih politika. Dok političke stranke (u zemljama liberalne demokracije) mogu definirati identitet različito, nacionalističke snage (pokreti, organizacije, zajednice) ne vide sebe kao partiju (dakle, kao dio cjeline, kao *pars*) nego kao cjelinu samu. Njihov zadatak nije boriti se s ostalim političkim orijentacijama za sam sadržaj identiteta. Sadržaj nacionalne države, njena orijentacija u političkom smislu, nacionalistima gotovo da nije relevantna. Relevantno je jedino da se očuva ili stvori nacionalna država, pa makar njen sadržaj bio i nedemokratski, čak i zločinački sa stajališta konvencija prihvaćenih u međunarodnoj zajednici.

Pa ipak, pogrešno bi bilo zaključiti da je nacionalizam (uvijek, ili čak pretežito) nasilna doktrina. Iako on jest doktrina homogenizacije i isticanja nacionalnog (državnog) iznad svakog drugog političkog interesa, on ne mora podrazumijevati nasilnu akciju

protiv drugih nacija. Štoviše, nacionalizam može biti izolacionistički, odnosno separatistički u odnosu na druge nacije. U oba slučaja, on će odustati od agresije i ekspanzionizma, nastojeći imati što manje veze s ostalima. Iako je gotovo nemoguće generalizirati, nacionalizam manjih nacija je češće izolacionistički nego ekspanzionistički. Izolacionistički tip nacionalizma je također ponekad nasilan, prije svega prema manjinama na svom tlu, a potom i prema institucijama prethodne države.

Iako nikad ne može postati u punom smislu političan, nego ostaje na državotvornoj razini, nacionalizam je u demokratskim porecima legitimna doktrina, pod uvjetom da nije nasilan. U otvorenim je društvima dopušteno promovirati separatizam, kao što je dopušteno zagovarati unitarizam. U trenucima krize, nacionalističke se doktrine često pojavljuju kao alternative političkim doktrinama (liberalizam, socijalizam, konzervativizam, i dr.), jer inzistiraju na jedinstvu, i u sebi uključuju mnoge elemente redovnih političkih doktrina. Snaga je nacionalizma u njegovoj unutarnjoj pluralnosti, u njegovoj sposobnosti da uključi liberalne, socijalističke, konzervativne i druge vrijednosti, te da ih poveže i usmjeri u jednom cilju – stvaranju i/ili očuvanju nacionalne države.²⁷ Nacionalizam je doktrina izvanrednog stanja, u kome je politički prostor ograničen ili suspendiran. On se pojavljuje umjesto *redovne* politike, kao alternativa uobičajenoj podjeli političkog spektra.

Zagovornici su argumenta kojeg ovdje analiziramo spremni prihvatiti da možda u Jugoslaviji i nije bilo nacionalne mržnje, ali ističu da je nacionalizam bio snažan. Taj nacionalizam imao je dva oblika: separatistički i unitaristički. Dok je prvi oblik inzistirao na stvaranju novih država (ili obnovi starih) na tlu Jugoslavije, drugi se zalagao za stvaranje i jačanje jugoslavenske

²⁷ Doktrina *nacionalnog pomirenja*, koju je promovirao nacionalistički pokret Franje Tuđmana u Hrvatskoj, tipičan je primjer povezivanja liberalnih, konzervativnih i socijalističkih vrijednosti, uz snažnu prisutnost radikalnijih doktrina, poput fašizma. Nacionalistički pokreti, kao što je bio Tuđmanov, izbjegavaju riječ *stranka* ili *partija* u svom nazivu i preferiraju *zajednica* ili *unija*. To nije slučajno: riječ *partija* ima izvor u *pars* (dio), a *stranka* u *strana* (takoder dio cjeline). Nacionalistički pokreti ne žele zastupati dio ili stranu, nego cjelinu. Tu cjelinu onda usmjeravaju k jednom – formirajući i predstavljajući zajednicu. Za ideju *nacionalnog pomirenja* vidi Pavković (1999).

nacije i Jugoslavije kao nacionalne države. Povijest Jugoslavije, tvrde ti autori, jest povijest sukoba između separatističkog i unitarističkog nacionalizma. To je bio sukob oko toga kako definirati naciju i državu, a posebno – kako definirati odnos postojeće države (Jugoslavije) i njene nacije (ili: nacija) u transformaciji. Taj je sukob na kraju razbio Jugoslaviju. Je li na jugoslavenskom prostoru postojao jedan narod ili više naroda? To je bila osnova tzv. nacionalnog pitanja, koje je potresalo Jugoslaviju od njezina osnivanja. Oni koji su vjerovali da je u Jugoslaviji bilo više naroda, te da se od više naroda nije mogao (nije trebao) stvoriti jedan, bili su na korak do zaključka da upravo stoga opstanak Jugoslavije kao države ostaje otvoreno pitanje. Kad je povezana s idejom samoopredjeljenja²⁶, kao što je bio slučaj u socijalizmu, ideja narodne države je gotovo nespojiva s postojanjem multinacionalne države. Ako narodi doista imaju pravo na samoopredjeljenje, i ako je to pravo iznad svakog drugog (političkog) prava (kako tvrde nacionalisti), onda opstanak višenacionalnih država nije moguć. Iz toga, također, slijedi da je raspad Jugoslavije bio neizbježan: iako se narodi možda i nisu mrzili, sama ideja da im nije bilo dopušteno da formiraju svoje samostalne države, tvrde nacionalisti, bila je neprirodna i nedemokratska. Na drugoj strani, jugoslavenski su nacionalisti vjerovali da u Jugoslaviji živi jedan narod, ili barem da bi razne postojeće nacije jednog dana mogle (trebale) stvoriti jedan zajednički, jugoslavenski narod.

Međutim, jesu li nacionalizmi, ovako definirani, doista bili snažni u Jugoslaviji? Ili su, nasuprot, bili slabi, nedovoljno snažni da se izbore za svoje ciljeve sve dok Jugoslavija nije odumrla kao država, autohtonom akcijom unutarnjeg slabljenja, za kojeg nacionalisti nisu imali velike zasluge? Nije nimalo jednostavno odgovoriti na ova pitanja. Najbliže istini bilo bi reći da je nacionalizam (prije svega unitaristički) bio potiskivan i obeshrabrivan akcijom političke elite. Nacionalizam oba tipa (i unitaristički i separatistički) bio je tretiran kao antisocijalistička doktrina, te je stoga potiskivan iz javne sfere u podzemlje. Ali upravo stoga što

²⁶ Ideja samoopredjeljenja bila je konstitutivna ideja socijalizma, nakon što ju je Lenjin promovirao u svojim tekstovima. Problem je bio i u tome što se to *načelo* isticalo kao *pravo*, ali nije nikada regulirano nekim pravnim aktom, tj. zakonom. Više o samoj ideji i njenom odnosu prema odcjepljenju u Moore (1998).

je smatran jednom od glavnih opasnosti za socijalizam, nacionalizam je (u svoje obje varijante) jačao kao jedina ozbiljna i najsnažnija alternativa socijalizmu. Paradoksalno je da je elita svojim potiskivanjem nacionalizma iz javne sfere zapravo promovirala nacionalizam kao glavnu alternativu sebi samoj.²⁹

Nacionalizam nije potkopao socijalizam, ali se pojavio kao glavna alternativa socijalizmu u trenutku kad se vlast (da parafraziramo Lenjina) valjala po ulici, pa ju je samo trebalo prigrabiti. Bitka se potom vodila između dva tipa nacionalizma (unitarističkog i separatističkog) oko definicije nacije i države. Ali, to se dogodilo nakon pada socijalizma, a u nekim slučajevima i nakon raspada Jugoslavije.

Danas će se gotovo bez izuzetka tvrditi da je nacionalizam u svim krajevima Jugoslavije bio iznimno snažan. No, je li baš tako? Ako je doista glavni cilj nacionalizma da se stvori nacionalna država, onda ni jugoslavenski (unitaristički) ni separatistički nacionalizmi nisu uspjeli u tome, sve dok se zemlja nije rastvorila iznutra, padom socijalizma. Socijalizam je bio protivnik nacionalizma, prije svega jer je bio protivnik nacionalne države. Kad se tome dodaju razlozi koji izviru iz političkih tradicija (prije svega u onim krajevima koji su bili u Otomanskom carstvu), onda ne iznenađuje da su srpski, makedonski, bosanski, crnogorski i albanski zahtjevi za svojom vlastitom državom bili nedovoljno jaki da bi postigli cilj. Unatoč tome što će rijetko tko danas tvrditi da je srpski nacionalizam zapravo slab, Srbi ipak ni danas nisu sigurni žele li ili ne imati svoju (srpsku) nacionalnu državu, ili preferiraju ostati u višenacionalnoj jugoslavenskoj zajednici s

²⁹ Još je paradoksalnije da se upravo to isto dogodilo s komunističkom elitom, odnosno doktrinom komunizma u predratnom razdoblju. Gurnuta u ilegalu već u prvim godinama nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Komunistička partija Jugoslavije postupno je jačala kao jedna od glavnih alternativa postojećem poretku. Njeno djelovanje u podzemlju, pomoglo joj je u kasnijoj gerilskoj borbi protiv sistema, baš kao što je i podzemni status nacionalizma kasnije pomogao nacionalistima da budu uspješniji u vojno-političkim akcijama protiv predstavnika poretka. Sličnost metoda koje su komunisti koristili nakon pada monarhijskog poretka, i onih kojima su nacionalisti spremno dočekali kraj socijalističkog, nije slučajna. Također: niti su komunisti potkopali međuratnu Jugoslaviju, niti su nacionalisti srušili socijalističku Jugoslaviju. Oni su samo bili tu kad se vlast kotrljala ulicama, najspremniji da je prihvate.

drugima (Crnogorcima i Albancima). Drugi je primjer makedonski nacionalizam, koji je bio tako slab da je Makedonija postala država ponajmanje zahvaljujući njemu, a daleko više zahvaljujući slabljenju jugoslavenskog nacionalizma u vrhovima JNA i političkom vrhu Srbije (koji je na vojni vrh imao sve više utjecaja). Treći primjer je albanski nacionalizam, koji se također pokazuje nedovoljno jakim da definira svoj nacionalni teritorij. Albanci, doduše, znaju s kim ne žele živjeti u istoj državi ali su daleko manje sigurni žele li da se Kosovo ujedini s Albanijom ili ne. Napokon, crnogorski se nacionalizam i danas pokazuje preslabim da ostvari crnogorsku državu. Nacionalizam je bio nešto snažniji u zapadnim krajevima Jugoslavije, u Sloveniji i Hrvatskoj, gdje je i ideja države (u liberalno-demokratskom smislu) bila jača. Sve je to gotovo potpuno izostavljeno iz brojnih interpretacija raspada Jugoslavije koje se fokusiraju na problem nacionalizma.

Drugo, u socijalističkoj je Jugoslaviji unitaristički nacionalizam bio oslabljen i zbog ideološkog narativa samoupravljanja, koji ga je proglašavao glavnom opasnošću. Takvu je poziciju eksplicitno formulirao Vladimir Bakarić, u svom govoru na Desetoj sjednici CK SK Hrvatske (1970), kad je rekao da nacionalisti (tj. separatisti) ne mogu formirati vladu (u Hrvatskoj), a unitaristi mogu:

“Govorio bih o unitarizmu, ili da budem precizniji, o unitarizmu kod Hrvata. Da li on kao konkretna, veoma jaka tendencija u našem društvu sada postoji? Mislim da treba sasvim čvrsto odgovoriti: da, postoji... Može li se ona pretvoriti u jednu vladu ili bar u ozbiljniji politički pokret? Odgovaram: da! Dalje, da li bi se takva tendencija mogla ostvariti? Našli bi oni jedan program, našli bi saveznike u Jugoslaviji, našli bi izvan Jugoslavije... Naravno, glavni oslonac bi bio birokratski centralizam i kominformizam” (Bakarić, citiran u: Tripalo, 1990: 7).

Osim što ovom izjavom Bakarić potvrđuje da je osjećaj jugoslovenstva bio snažniji u populaciji nego što je elita željela, on tvrdi i da separatizam ne bi bio niti podržan u narodu, niti dopušten izvan zemlje. Jugoslavija se ne može raspasti, vjerovao je ne samo Bakarić nego i drugi jugoslavenski komunisti. Njeni

su temelji dovoljno solidni, a raspad bi bio protivan modernom trendu globalizacije i integracije. Stoga pravo pitanje nije hoće li Jugoslavija opstati, nego hoće li opstati kao socijalistička i samoupravna zemlja, ili centralizirana država poput Sovjetskog Saveza i/ili bivše Kraljevine Jugoslavije. Kako se cijeli jugoslavenski identitet, nakon sukoba sa SSSR-om (1948) razvijao na ideji različitosti u odnosu na predratnu Jugoslaviju i sovjetski socijalizam, identitet bi zemlje, njena nezavisnost i opstanak, bili ugroženi daljnjom centralizacijom. Pravo je pitanje, dakle, bilo – koji će se tip socijalizma i Jugoslavije razviti, a ne hoće li ili ne Jugoslavija opstati, vjerovao je Bakarić. Ako je on tvrdio da unitarizam može pobijediti separatizam i samoupravni socijalizam u Hrvatskoj, može se samo zamisliti koliko je bio siguran da se to može dogoditi u drugim republikama, posebno u Srbiji.

Retrospektivno gledano, izgleda kao da je Bakarić promašio u svojoj ocjeni da unitarizam predstavlja veću opasnost za Jugoslaviju od separatizma, ali je vjerojatno bio u pravu kad se radilo o opasnostima koje separatizam i unitarizam predstavljaju za jugoslavenski model socijalizma. Može se zamisliti da bi i nezavisna Hrvatska, Slovenija ili Bosna mogle ostati socijalističke zemlje (ideja sovjetske *Hrvatske* bila je prilično popularna među hrvatskim komunistima, i nije nestala s Andrijom Hebrangom), ali je teško zamisliti da bi unitaristička Jugoslavija mogla ostati nezavisna od SSSR-a ili dovoljno različita od Kraljevine, da bi opravdala svoj identitet, a time i opstanak. Demokratizacija Jugoslavije sasvim sigurno vodila bi u raspad samoupravne ideologije, jer bi značila promociju ideje o jugoslavenskom političkom narodu (naciji). Zato su se komunisti, a posebno u Hrvatskoj i Sloveniji, tako žestoko odupirali demokratizaciji Jugoslavije, prema liberalno-demokratskom modelu. Stoga je glavni sukob u Jugoslaviji, krajem osamdesetih, bio između bakarićevaca (ustavobranitelja, kako su se nazivali hrvatski i slovenski komunisti), koji nisu htjeli značajnije promjene Ustava iz 1974, i antibakarićevaca (ustavoreformatora), koji su htjeli promjene koje bi ili dovele do stvaranja jugoslavenske nacije po liberalno-demokratskom modelu, ili bi obnovile neku vrstu “sovjetskog” poretka u njoj. Za bakarićevce je, pritom, bilo malo razlike između ustavoreformatora i nacionalista. Kako su već od prije držali unitarističke

nacionaliste glavnom opasnošću za socijalizam, neki su od njih potom odlučili ući u savez sa separatističkim nacionalistima, koji su viđeni kao manje zlo. Državotvorni (tj. nacionalistički) savez između Milana Kučana i slovenskih separatističkih nacionalista, te između Franje Tuđmana i Ivice Račana, izraz je Kučanove i Račanove odanosti Kardeljevim i Bakarićevim upozorenjima da je glavna opasnost za socijalizam unitaristički nacionalizam. Na drugoj strani, i ustavoreformatori raznih orijentacija, sredinom osamdesetih (a posebno u Beogradu), počeli su surađivati. Iako su i prije srpski političari održavali privatne i polujavne veze s nekim od pripadnika "disidentskog" kruga, sada su te veze pojačane. S dolaskom Slobodana Miloševića na vlast (1986), veze između političke elite u Srbiji i srpskih liberalno-demokratskih i nacionalističkih intelektualaca pretvaraju se u "antibakarićevski" blok.

Teško je, stoga, naći kratku i jednostavnu formulaciju kojom bi se objasnili odnosi između nacionalizma i kraja Jugoslavije. Te se razlike i ti konflikti ne mogu jednostavno svesti na sukob između socijalizma i nacionalizma, ili (još manje) između demokracije i socijalizma, kako to pokušavaju mnogi zapadni analitičari. Radilo se o višeslojnom sukobu s više dimenzija, od kojih su najznačajnije: a) sukob između raznih tipova socijalizma (državnog protiv antidržavnog); b) sukob između raznih tipova nacionalizama (unitarističkog protiv separatističkog); c) sukob između državnog socijalizma i separatističkog nacionalizma itd. Uz sve to, sukob je imao i dimenziju protivljenja demokratskim promjenama na jugoslavenskoj razini (ne samo kod Slovenaca i drugih malih jugoslavenskih naroda nego i kod Srba) iz straha od stvaranja jugoslavenskog naroda. Suprotno mnogim popularnim interpretacijama, mali narodi u Jugoslaviji (a to su, iako ne u istoj mjeri, bili svi njeni narodi, budući da su Srbi kao najveći narod činili samo 36,9 posto stanovnika 1981. godine, pa su dakle i oni bili manjina u odnosu na cjelokupno stanovništvo) nisu htjeli prihvatiti punu, nego samo limitiranu demokratizaciju Jugoslavije, tj. demokraciju u okviru svojih vlastitih nacionalnih država, ne na jugoslavenskoj razini. Njihovi su pokreti bili kontroverzni, baš kao što je to bio i pokret za jugoslavenski nacionalizam. Slovenska je elita, primjerice, inzistirala na demokratizaciji samo u okviru Slovenije, ali ne na jugoslavenskoj razini. Ona je

htjela više države, ali samo u Sloveniji, ne u Jugoslaviji. Također, surađivala je sa separatističkim nacionalizmom, ali ne s unitarističkim. Srpska je opcija također bila složena: htjela je demokratizaciju u Srbiji, a u Jugoslaviji samo pod uvjetom da je kontrolira (što nije mogla); htjela je očuvanje socijalizma, ali i jačanje države; napokon, surađivala je s unitarističkim nacionalizmom, ali je također poticala i nastanak separatističkog (srpskog) nacionalizma. Razvoj antisocijalističkih pokreta, koji su nagovijestiti promjenu političkih načela s konsenzualnog na većinsko odlučivanje, te posebno popularnost jugoslavenske ideje, uplašila je male jugoslavenske narode. Oni su se plašili (ili bolje rečeno – bili su zaplašeni, podjednako od strane svojih elita kao i elita u drugim republikama) da će se stvoriti jugoslavenska nacija, koja će ih *progutati*. Srbi su također, gdje su bili manjina, odbacivali ideju o hrvatskoj i bosanskoj naciji (koja bi uključivala i njih, svodeći dakle Srbe u Hrvatskoj ili Bosni sa razine konstitutivnog naroda na kulturalni narod koji je dio hrvatskog odnosno bosanskog političkog naroda) tamo gdje su bili u manjini. Kako u Jugoslaviji nitko nije bio većina, logika stvaranja novih političkih naroda (kao temeljna logika demokratizacije) svakoga je činila uplašenim za vlastitu budućnost. Taj strah od nestanka bio je glavni razlog odbacivanja demokratizacije, odnosno stvaranja novih političkih nacija.

Ovu smo složenu skicu ovdje predstavili samo zato da bismo naglasili da je prejednostavno (a u kronološkom smislu i pogrešno) smatrati da je nacionalizam razbio Jugoslaviju. Nacionalizam jest bio važan faktor, prije svega kao glavna alternativa socijalizmu, a potom i kao ideologija koja je stvorila i učvrstila postjugoslavenske države. Njegovo je pojavljivanje kao glavne alternative, također, bilo izraz izvanrednog stanja u kome su se nalazili svi segmenti Jugoslavije – a u izvanrednom stanju (kako smo ranije objasnili) normalne političke doktrine ustupaju pred prepolitičkom doktrinom koja ih je u stanju ujediniti i usmjeriti. Stoga su, naravno, griješili oni koji su vjerovali da će padom komunizma nastupiti normalno stanje, odnosno da će ga zamijeniti liberalizam, glavni takmac socijalizmu u globalnim okvirima. Mnogi su u to vjerovali iz dobre namjere, misleći da su se stvari izmijenile i da je Jugoslavija dovoljno promijenjena da se zlo nasilja (kako

su oni, preusko, definirali nacionalizam) ne može ponoviti.³⁰ No, koliko god se može simpatizirati s takvim idealizmom, teško je negirati da je ta naivna i idealizirana slika stvarnosti stvorila iluzije u puku, koji je potom bio potpuno iznenađen ishodom svoje akcije i nespreman da se suoči s njenim posljedicama.

Problem je ovog pristupa, također, da on često zvuči gotovo fatalistički; kao da se nacionalizam morao pojaviti, i kao da nije bilo mogućnosti da ga se zaustavi. Kao da je nacionalizam gotovo prirodno stanje, neka neizbježna stihija, kojoj se ne može oduprijeti. Istina je da u izvanrednim situacijama nacionalizam, zbog razloga koji su već objašnjeni, ima dobre izgleda da prevagne nad političkim doktrinama. Međutim, bilo bi pogrešno tvrditi da je itko drugi, osim političke elite, bio odgovoran za stanje u Jugoslaviji sve do samog trenutka njena raspada. Pristup koji naglašava važnost nacionalizma često zanemaruje da je nasilni nacionalizam mogao uspjeti samo zato što su komunističke elite, polazeći od ideologije o odumiranju države, oslabile državu do stupnja u kojem je ona postala nesposobna da reagira i na najmanje podražaje. U tom slabljenju države treba tražiti glavne razloge njezina raspada. Svaka liberalno-demokratska država, koliko god bila minimalna, uspijeva zaštititi sebe i svoje državljane od nasilnog nacionalizma, a posebno od građanskog rata. Smisao je države da štiti državljane od nasilja, dolazilo ono izvan zemlje ili unutar nje. Čak će i najminimalnija liberalna država ipak ostati dovoljno snažna da ispuni tu temeljnu funkciju države. Za razliku od liberalne države, država utemeljena na marksističkoj doktrini ima za cilj da samu sebe ukine u procesu odumiranja. Problem jugoslavenske države jest bio u tome što su jugoslavenski komunisti shvatili marksističku doktrinu veoma ozbiljno, te su doista vjerovali da državu treba ukinuti. S te pozicije sprečavali su

---

³⁰ Kao primjer takve naivnosti, Stipe Šušar je u intervjuu koji je dao autoru naveo reakciju Ante Markovića na spominanje mogućnosti pobjede Hrvatske demokratske zajednice na prvim hrvatskim izborima. Marković je, navodi Šušar, 31. decembra 1989. rekao da je strah od Tudmana potpuno neopravdan jer je on potpuno nebitan po svojoj snazi. Prava opasnost, rekao je Marković, dolazi od "dogmatskih snaga unutar SKH". Šušar dalje kaže da je Marković (a i mnogi drugi okupljeni na neformalnom ručku u sjedištu hrvatske Vlade) pritom pogledao u njega, tj. Šušara.

nastanak bilo kakvog jugoslavenskog nacionalizma, vjerujući da bi i uspostava jugoslavenske države i jugoslavenske nacije bila protivna glavnom cilju socijalizma. U rječniku jugoslavenskog socijalizma, napad na etatizam bio je zapravo napad na državu kao takvu. Antidržavna retorika imala je ozbiljne posljedice po jedinstvo Jugoslavije, toliko ozbiljne da je na kraju bila možda presudan faktor koji je dugoročno utjecao na taj raspad. Taj paradoks: da se država trebala uspostaviti na antidržavnom konceptu, bila je u samom srcu dugoročnih razloga za raspad Jugoslavije.

To se naročito odnosi na razdoblje nakon 1974, kad je Jugoslavija prestala biti (barem ideološki gledano) zajednica Južnih Slavena, i postala samo ideologijski projekt, gotovo bez ikakve etničke osnove svog jedinstva. Jugoslavija je u sedamdesetak godina svog postojanja, naime (kako objašnjavamo u drugom poglavlju) više puta mijenjala, da bi na kraju potpuno izmijenila osnovu svog identiteta. Dok je formirana kao zajednica Južnih Slavena, koji su stvarali jednu, jugoslavensku naciju, u posljednjoj je fazi pred svoj raspad (od 1974. nadalje) bila ideološki projekt, u kome etnička srodnost nije imala važnu ulogu – štoviše, trebala je biti potisnuta kao drugorazredna, nevažna karakteristika. Raspad ideologije baš zbog toga pogodio je Jugoslaviju više nego druge socijalističke zemlje. Ono što je dugo smatrano glavnom prednošću Jugoslavije nad zemljama državnog socijalizma, pokazalo se na kraju kao nedostatak, jer je državni socijalizam ipak osigurao da država funkcionira, čak i kad se ispraznila od ideologije. Samo je u Jugoslaviji država doista izgubila mnoge ključne funkcije u procesu područstvljavanja. Svugdje drugdje, iako oslabljena, država je ipak uspjela ostati neka rezervna (*back-up*) institucija, koja je spriječila nasilje jednom kad se glavna snaga (Partija) raspadala.

U postojanju antidržavne ideologije treba tražiti i razloge da se s njenim padom pojavilo više snažnih državotvornih (nacionalističkih) pokreta, koji su promovirali državotvornost kao alternativu socijalističkoj ideji o odumiranju države. Danas će mnogi autori objašnjavati pojavu nacionalizma nakon socijalizma kao rezultat kolektivističkog trenda, koji se razvio zbog slabosti civilnog društva i jakosti države. Istina je da su kolektivističke ideje bile snažne posvuda u socijalističkim zemljama, iako je i

anarhizam, kako objašnjava Tikholaz (1996) ostavio traga. Pa ipak, suprotno tim raširenim interpretacijama, ovdje zagovaramo zaključak da je snažna i autohtona država nastala kao antipod socijalizmu, ne njegov nastavak drugim sredstvima. Slabost samoupravne države promovirala je potrebu za potpunom alternativom: jakom, autoritarnom, i potpuno nesamoupravnom državom nakon pada samoupravljanja. Postkomunizam je u jugoslavenskim prilikama (kao antikomunizam, odnosno antisamoupravljanje) obilježen idejom stvaranja države tamo gdje ona nije postojala ili je bila preslaba, a ne očuvanjem države koja je bila jaka. U stanovitom smislu, iako ne s jednakim intenzitetom, to se može reći i za druge socijalističke države bivše Istočne Europe – one su sve stvarale sebe same kao (snažne) države, nakon što su se oslobodile poludržavnog i polukolonijalnog statusa (u odnosu na SSSR). Nacionalizam kao tendencija stvaranja nacionalne države, prema tome, nije samo posljednja faza socijalizma, da parafraziramo Lenjina, niti je nastavak socijalizma drugim sredstvima, da to kažemo na Clausewitzev način. Nacionalizam je, paradoksalno, i (neželjeni) proizvod i negacija socijalizma. Dok je cilj socijalizma rastvaranje države kao instrumenta klasne vladavine, cilj nacionalizma je stvaranje i/ili jačanje nacionalne države. Pad socijalizma pomaknuo je klatno s jedne ekstremne točke na drugu; ne sasvim precizno rečeno – s lijeve na desnu. Postsocijalizam je, također, u mnogo čemu uništio društvo, ne bi li ojačao državu. Uobičajeno je, ali pogrešno, naime, tvrditi da je u socijalizmu tzv. civilno društvo bilo slabo, a država jaka.³¹ Možda je tako bilo u državama tzv. državnog socijalizma (iako je i tamo država odumirala, prema tome ni tamo nije uspjela biti efikasna u ispunjavanju osnovnih funkcija države, kako ih definira liberalna demokracija), ali je u samoupravnom (jugoslavenskom) socijalizmu društvo bilo sigurno snažnije od države u odumiranju. Postojanje radničkih savjeta, tzv. društvenih orga-

³¹ Civilno društvo je koncept iz poljske društvene kritike stigao u naše krajeve preko Slovenije. Temeljio se na Hegelovim tekstovima, te na Toennisovoj razlici između *Gemeinschaft* i *Gesellschaft*. Pukim prenošenjem kritike istočno-europskog socijalizma u jugoslavenske prilike, međutim, počinjena je pogreška koju Skinner (1988) naziva *myth of parochialism*. Za teorije o civilnom društvu, vidi Križan (1989).

nizacija, raznih građanskih društava i saveza bio je ipak (koliko god ograničen) iskaz postojanja prilično značajne mreže kojima je bilo isprepletano društvo u Jugoslaviji. Ali u Jugoslaviji je već sredinom osamdesetih, ne samo većina novina nego i većina kulturnih institucija, medija i izdavača, a posebno akademije znanosti, društva književnika i slične institucije, bilo osvojeno, u rukama nekomunističkih ili antikomunističkih grupa i pojedinaца.³² Crkve, kao najsnažnije institucije civilnog društva, bile su prilično slobodne i samostalne. Nogometni klubovi i klubovi navigača, koji po utjecaju u alternativnoj političkoj sferi dolaze odmah iza crkava, bili su također poluslobodni. Čak i ona područja koja u liberalnoj demokraciji pripadaju isključivo, ili barem pretežno državi (kao što su obrana, obrazovanje, porezi, financijske transakcije) bila su u Jugoslaviji organizirana na poluuređen način, često neformalan, bez prisutnosti države. Ideja poreza, temeljna za postojanje liberalno-demokratske države, jedva da je postojala. Obrana je bila u rukama raznih komiteta za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu, često izuzetu iz sfere profesionalne administracije i vojnog aparata. Partijski funkcionari, a ne država, imali su (institucionalno i stvarno) glavnu riječ u tim komitetima, koji bi u slučaju izvanrednih okolnosti preuzeli sve operativne funkcije vlasti. Partija je bila stvarno središte političke moći; a ona sama postajala je debatni klub, ne kvazidržava u bilo kojem liberalno-demokratskom značenju koncepta. Za razliku od toga, država je sve više slabila. Sve je to dovelo do situacije u kojoj su građanski protesti (kad su se pojavili) bili vođeni zahtjevom za više reda, manje anarhije, više jednakosti i više države. Ti protesti nisu bili za smanjivanje nego za povećavanje prisutnosti države – za limitiranje onoga što su mnogi vidjeli kao anarhiju. To su bili zahtjevi za uspostavom države, nasuprot društvu.

Ništa takvo nije se dogodilo u zemljama državnog socijalizma, niti ranije niti 1989. Protesti su u tim zemljama bili kombinacija zahtjeva za više vlastite države (tj. manje utjecaja *strane* države,

³² Ivan Stambolić navodi naslove kazališnih predstava u Beogradu u trenutku kad je Slobodan Milošević došao na vlast, 1987, da bi ilustrirao kako je gotovo cijela beogradska kultura stajala u opoziciji tadašnjoj vlasti, promovirajući teme koje ona nije htjela raspravljati i pristupe koje nije podržavala. Vidi Stambolić (1995).

i antidržavne ideologije), i više društva (tj. za legalizaciju sindikata kao što je bila poljska Solidarnost, ili novina i časopisa opozicije). Ali zahtjev za manje strane države bio bi – da se pojavio u Jugoslaviji – bespredmetan i paradoksalan: Jugoslavija nije bila pod kontrolom nijedne strane zemlje, a posebno ne SSSR-a, nasuprot kome je gradila svoj projekt alternativnog socijalizma. Istodobno, za razliku od Čehoslovačke ili Poljske, gdje su mnogi vlast identificirali sa čvrstom rukom i stranim utjecajem, u Jugoslaviji je većina građana držala da se zemlja nalazi pred raspadom, u opasnosti od anarhije. Smjer protesta protiv režima, primjerice u Čehoslovačkoj i Srbiji, bio je potpuno drukčiji, pa su Havel i Milošević postali antipodi u svemu. Dok je jedan vodio liberalno-demokratsku revoluciju protiv države, drugi je vodio antibirokratsku revoluciju protiv antidržavne ideologije i anarhije, za uspostavu države. Dok je jedan bio fasciniran Zapadom kao antipodom Istoka, drugi je nastojao održati ekvidistancu prema jednima i drugima, čak i onda kad je postalo očigledno da izbora više nema i da se ne može očuvati ekvidistanca između nečega čega ima i nečega čega nema.

U još jednom, ključnom smislu, događaji u Jugoslaviji razlikovali su se od onih u drugim istočnoeuropskim zemljama. Budući da su druge zemlje bile pod utjecajem SSSR-a, zahtjev za uspostavom države bio je tamo zahtjev za uspostavom domaće države, tj. oslobođenjem od strane vlasti. Sovjetski je Savez bio idealan krivac za sve. Pad komunizma mogao se stoga vezati za jačanje nacionalizma u domaćoj naciji, i prema tome nije morao dovesti do raspada te nacije i njene države. Antisocijalistička retorika, kao i antisovjetski stav, stvorili su odličan kontekst za obranu suvereniteta domaće države i jačanje poljskog, čehoslovačkog, bugarskog (...) identiteta. Na antisovjetskoj i antisocijalističkoj platformi mogla se utemeljiti demokratska Bugarska, i obnoviti demokratska Poljska. Situacija je u Jugoslaviji bila drukčija po oba bitna kriterija. Kako su sami gospodarili svojom zemljom, Jugoslaveni nisu mogli kriviti nikog drugog, ni za socijalizam ni za antidržavlje, nego sebe same. Nije se moglo kriviti SSSR, pa uspostaviti jugoslavenski nacionalizam na antisovjetizmu; jer je antisovjetizam već bio sastavni dio samoupravnog socijalizma. U nedostatku neprijatelja (ili barem prijatelje) sa strane (funkciju

kojeg je SSSR odigrao u slučaju ostalih država Istoka), Jugoslavija je morala – ako je željela – naći unutrašnje izvore svojeg jedinstva. A to je bilo mnogo teže, gotovo nemoguće; posebno u okolnostima u kojima su i krivci morali biti pronađeni unutar zemlje, a ne izvan nje. Ljubljana, Zagreb i Priština, a u manjoj mjeri i Skopje i Sarajevo, našli su tog krivca u Beogradu, ili kao glavnom gradu i simbolu Srbije ili Jugoslavije. Beograd, međutim, nije imao koga kriviti (osim "Kardeljevu" Ljubljanu), a nije mogao (i nije htio) prihvatiti krivnju koju su mu nametali drugi. Nedostatak vanjskog neprijatelja i patrona u novim okolnostima, bila je, dakle, nepovoljna okolnost za daljnji opstanak Jugoslavije.³³ Budući da je cijeli identitet Jugoslavije (nakon 1974) definiran oko središnje ideje, a ne etničke srodnosti, odbacivanje socijalizma ispraznilo je identitet Jugoslavije od bilo kakvog sadržaja. Tako je odjednom postalo nemoguće očuvati Jugoslaviju (antidržavnu, antisovjetsku) a istodobno odbaciti ideološki narativ na kome se ona temeljila. Ako se željelo uspostaviti novo jedinstvo, trebalo je ponuditi novi narativ, novi *raison d'être* koji bi objasnio opstanak Jugoslavije. Da bi se to, pak, učinilo, trebalo je najprije definirati ključne pojmove: *Jugoslavija*, *narod* i *država*. Učiniti to, međutim, značilo je ponovno postaviti nacionalno pitanje kao središnje pitanje. No, postavljanje nacionalnog pitanja bilo je posljedica raspada ideološkog konsenzusa na kome se temeljilo jugoslavensko jedinstvo, a ne uzrok.

Da zaključimo ovaj dug i složen osvrt na argument koji vidi nacionalizam kao glavni uzrok raspada Jugoslavije: nacionalizam nije razbio ni socijalizam ni Jugoslaviju, nego se pojavio kao alternativa socijalizmu, u trenutku kad se on rastvorio iznutra. Jednom kad se nacionalno pitanje pojavilo, ono je spriječilo normalnu politiku, postavljajući prepolitičko, tj. državno pitanje ispred svega. Ali da je nacionalizam dobio šansu, za to nije zaslužna snaga samog nacionalizma, nego prije svega slabost

³³ O tome kako je nedostatak neprijatelja na granicama nepovoljno utjecao na prilike u Makedoniji u 2001, vidi moj tekst u *Transitions Online*, 14. aprila 2001. Stabilnost Makedonije, baš kao i nekadašnje Jugoslavije, bila je mnogo veća u doba dok su postojali *neprijatelji* na granicama. Pad Miloševića i promjene u Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj, značile su kraj *hladnog rata* na makedonskim granicama. To je potom destabiliziralo unutarnje prilike u zemlji.

socijalizma. Socijalizam je rastvoren iznutra, svojom vlastitom samorazarajućom ideologijom, koja je slijedila ideale o odumiranju države. On je počinio samoubojstvo, povlačeći za sobom i Jugoslaviju, koju je prethodno sveo na ideološki projekt. Jugoslavija je bila (anti)država koja je odumrla.

Kulturalni argument

Kulturalne i intelektualne elite imale su, ako ne najznačajniju, onda svakako vrlo značajnu ulogu i u stvaranju i u rastvaranju jugoslavenske države. Kulturalni argument tvrdi da je neatraktivnost jugoslavenske ideje (kako su je u 19. stoljeću formulirale kulturalne elite) bio glavni razlog raspada Jugoslavije. Jugoslavenska je ideja, tvrde zagovornici tog koncepta, bila u svom temelju nacionalistički projekt, koji je polazio od pretpostavke da su Južni Slaveni (Jugoslaveni) isti narod, te bi stoga bilo poželjno i logično da žive u jednoj državi. Ta se ideja oslanjala na panslavističke i druge rasne teorije (tada vrlo popularne) koje su isticale važnost zajedničkog podrijetla za stvaranje političkih jedinica kao što su države. Jugoslavenstvo, koje je započelo kao nacionalistički projekt stvaranja nacionalne države³⁴, pretvorilo se u socijalizmu (koji je odbacivao ideju o stvaranju jedne jugoslavenske nacije) u projekt multikulturalizma, tj. antinacionalističku ideju suradnje sličnih (ali ipak odvojenih) naroda – najprije Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom (nakon 1945) i Crnogoraca, Makedonaca (te od 1960-ih) Muslimana (tj. Bošnjaka). Jednom kad je napuštena ideja o stvaranju jedne, jugoslavenske nacije, tvrde zagovornici ovog pristupa, zajednička je država postala trajno upitna. Kulturalne i intelektualne elite, koje su stvorile i promovirale jugoslavensku ideju, i iste te elite koje su kasnije razvijale druge ideje i negirale postojanje kulturalne srodnosti, najvažniji su faktor tog procesa.

U mnogočemu, kulturalni se argument poklapa s nacionalističkim argumentom. Nacija nije samo politička, nego je (posebno na način na koji je bila definirana u socijalizmu) i kulturalna

³⁴ Danas mnogi zaboravljaju da je jugoslavenska ideja bila u svojoj biti nacionalistička. Ona je svoju atraktivnost dugovala (i) svom nacionalizmu, a popularnost joj je padala kad je prestala biti nacionalistički projekt.

zajednica, stvorena najčešće na temeljima zajedničkog jezika i/ili religije. Međutim, zagovornici kulturalnog argumenta vežu nastanak i nestanak nacije gotovo potpuno za kulturalnu sferu, za ideje i njihovu realizaciju. Nacija će tako biti prije svega njen identitet, ono po čemu ona postoji kao unutarne jedinstvo među svojim članovima i po čemu se razlikuje od drugih, prije svega susjednih i sličnih nacija. Nacija je interpretacija, ona je narativ kojeg dijele članovi zajednice. Zajednica (*community*) je prije svega komunikativno jedinstvo unutar sebe same (*communicative unity*). Ona je potpuno fleksibilna i u velikoj mjeri proizvedena u procesu koji započinje idejom (zamišljanjem)³⁵, koja se kasnije pretvara u *nacrt*, pa i u konkretan institucijski, politički, i kulturalni oblik (ustav). Kulturalni argument, prilično raširen u postmodernističkim interpretacijama političkih događaja, naglašava važnost intelektualne elite (veoma labavo definirane) za opstanak ili nestanak nacije. Jugoslaveni su bili Jugoslaveni samo onda i dok su dijelili narativ o jugoslavenstvu, jugoslavensku ideju. Onda kad su prestali sebe vidjeti kao dio tog narativa, kad su prestali u njega vjerovati, kad im je on prestao biti uvjerljiv, jugoslavenska je nacija nestala. Nacije nastaju i nestaju – one nisu jednom zauvijek fiksirane grupe, određene nekim čvrstim kriterijima, poput genetske strukture svojih članova (krvnog srodstva), teritorija koji zaposjedaju, karakternih osobina koje su određene prije svega klimatskim razlozima ili nečim petim. Kulturalne definicije nacije, razumljivo, oponiraju većini glavnih socioloških teorija, koje pokušavaju pronaći sveobuhvatnu kombinaciju faktora kojima bi se mogle objasniti, klasificirati i definirati nacije. Nacije nisu tu oduvijek, niti ima ikakva jamstva da će opstati zauvijek. One su stvar srca i uma, ne biologije, geografije i meteorologije. One su subjektivna, ne objektivna pojava. U okolnostima slobode, svatko od nas može odabrati kojoj će naciji pripadati, kao što može odabrati da ne pripada ni jednoj. Jugoslavenska je nacija nestala, kao i primjerice istočno-njemačka, sovjetska ili čehoslovačka, jer ideja jugoslavenstva više nije grijala srca ljudi koji su bili Jugoslaveni.³⁶

³⁵ Za ideju o naciji kao zamišljenoj zajednici, vidi Andreson (1983), a za njenu primjenu na balkanskim slučajevima, Todorova (1997).

³⁶ Mnoge se nacije danas nalaze pred izazovom takvih promjena. Ozbiljne se promjene, primjerice, mogu uočiti u razumijevanju pojma *britanska nacija*, i u

U ovoj knjizi ćemo također prihvatiti da je nacija prije svega ideja, narativ, interpretacija. Ako je ijedna europska zemlja često i radikalno mijenjala ideju koja joj je bila u temelju, onda je to bila Jugoslavija. Ona je nastala na ideji etničke istosti (ili vrlo bliske sličnosti) između raznih komponenata koje su se ujedinjavale u novu, jugoslavensku naciju, da bi potom potpuno odbacila koncept narodnog jedinstva i utemeljila se na ideologiji socijalističkog samoupravljanja. No, i ta je ideologija (iako antidržavna, i stoga paradoksalna kao temeljna ideologija države) bila dovoljna da ujedini sastavne dijelove – sve dok je bila uvjerljiva. Jednom kad se u nju prestalo vjerovati (prije svega u okviru elite, a potom i šire od toga – među populacijom koja je postajala relevantan akter, u procesu demokratizacije) nestalo je jugoslavenske države i s njom jugoslavenske nacije.³⁷

Dobar je primjer primjene kulturalnih teorija na jugoslavenski slučaj knjiga Andrewa Wachtela, *Making and Breaking a Nation* (1998). Wachtelova analiza vrlo dobro pokazuje važnost intelektualnih krugova za stvaranje Jugoslavije. On detaljno analizira pokušaje jugoslavenskih nacionalista, kao što su Ivan Meštrović, Ivo Andrić i drugi, da promoviraju jugoslavensko jedinstvo, spajajući elemente različitih kultura i tradicija u jedno. Wachtel zaključuje da se Jugoslavija nije raspala ni zbog ekonom-

---

njezinu odnosu prema *engleskoj* (dominantnoj) i prema *škotskoj* naciji. Za te promjene, vidi Langlands (1999). U jugoslavenskom slučaju, vidi odličan tekst Aleksandra Pavkovića o srpskom identitetu između srpstva i jugoslovenstva (Pavković, 1998).

³⁷ Nedostatak jedinstvenog narativa, ideje koja bi bila prihvaćena od strane relevantnih aktera, danas predstavlja opasnost za opstanak SR Jugoslavije, Bosne i Hercegovine i Makedonije. Problem opstanka sadašnje Jugoslavije je, prije svega, u nevoljnosti njene političke i intelektualne elite da promovira ideju o jugoslavenskom narodu. Sadašnja Jugoslavija i dalje inzistira na socijalističkom narativu o štetnosti *unitarizma*, te i dalje sumnjičavo gleda na isticanje jugoslovenstva. (To se samo povećalo nakon pada Miloševića, koga su porazile snage koje su mnogo više zainteresirane za srpsku državu od njega. Ilustracija te promjene se može naći u prvom govoru Vojislava Koštunice nakon pada Miloševića – taj je govor započeo rečenicom: "Dobro večer, Srbijo!". Jugoslavija nije ni spomenuta.) Isto se to odnosi i na bosanski i makedonski narod u njihovim državama. To više ne predstavlja problem za Sloveniju, i po svojoj prilici – za Hrvatsku, koje su na pragu stabilnog razdoblja u kojem bi se mogao formirati slovenski i hrvatski narod, ne samo (ni primarno) kao kulturalna nego (i) kao politička kategorija.

skih ni zbog institucionalnih razloga, nego zato što je uništen koncept jugoslavenstva, tj. jugoslavenskog naroda. Da je taj koncept očuvan, Jugoslavija bi se obnovila na nekim drugim temeljima, onako kako se uspjela obnoviti nakon Drugog svjetskog rata. Wachtelova se analiza fokusira na intelektualne elite i njihov udio i u *stvaranju* i u *rastvaranju* Jugoslavije.³⁸

Medutim, ipak ostaje pitanje: jesu li doista kulturalne elite stvorile i jesu li rastvorile Jugoslaviju? Jesu li one u bilo kojem od ta dva procesa imale najznačajniju ulogu? Ili su ipak političke elite bile značajnije? Ovdje se zalažemo za balansiran odgovor na to pitanje. Istina je da je i jugoslavenska ideja i ideja separatnih nacionalizama nastala najprije u okviru intelektualnih elita, da bi potom bila preuzeta u politički diskurs. Pa ipak, kulturalne su elite u jugoslavenskim zemljama često samo izražavale ono što su političke elite mislile, ali se nisu usudile javno izreći. One su samo djelomično bile opozicija režimu, kao što su bile i djelomično slobodne. Istina je, bile su često opozicija političkoj eliti u drugoj republici ili na federativnoj razini – ali su se rijetko kada usudivale direktno sukobiti s elitom unutar vlastite republike/nacije. Njihova se relativna sloboda izražavanja mogla zahvaliti polupodršci koju su imale za takvu ulogu kod svojih političkih elita. *Disidenti* su bili tolerirani, a ponekad i zaštićeni zbog osobnih poznanstava s političkim liderima, generacijske pripadnosti, ili svog statusa nekadašnjih članova političke elite. U tom se smislu, kao što tvrdi Mihajlov (1998), samo uvjetno može govoriti o disidentstvu u Jugoslaviji.

Drugi problem koji se može postaviti pred kulturalne teorije jest u njihovoj isključivosti kad se radi o definiranju nacije. Istina je da su nacije prije svega grupe koje dijele razumijevanje i prihvaćaju (sada stvorene ili naslijeđene) iste narative. No, je li to dovoljno da grupa postane *nacija*? Je li nacija doista nepolitički pojam? Može li se ona stvoriti *ab ovo*, iz ideje koju dijeli pet-šest,

---

³⁸ Kulturalnim elitama bavi se i knjiga Jasne Dragović Soso *Saviours of the Nation*, knjiga Vesne Goldsworthy *Inventing Ruritania*, te (iako na drugi način) knjiga Erica Gordya *The Culture of Power in Serbia*. Gordyeva knjiga naglašava vezu između političke i kulturalne elite, te na neki način kontrira Wachtelovu pristupu, koji tretira kulturalnu elitu gotovo kao samostalni i središnji faktor. Sve su te knjige iznimno vrijedne jer značajno obogaćuju literaturu o raspadu Jugoslavije.

pa i pedeset-šezdeset sanjara i istomišljenika? Je li jugoslavenska ideja doista proizvod polutrijeznih rasprava u praškim pivnicama, nekoliko pjesama o južnoslavenstvu i tuceta skulptura, pa makar one bile i Meštrovićeve? Na drugoj strani – također – je li grupa književnika okupljenih u Francuskoj 7, ili onih na Trgu Republike (danas Bana Jelačića) u Zagrebu mogla poništiti postojanje jugoslavenske nacije, čak i da su imale (i kad bi imale) takvu namjeru? Jesu li akademici Srpske Akademije Nauka i Umetnosti (SANU) doista imali takvu moć nad srcima i umovima (mnogih) Srba (i ponekih drugih) da su ih preusmjerili od jugoslavenstva prema srpstvu, i to poludovršenim dokumentom (tzv. *Memo-randumom*) koji je u njenoj nakladi bio objavljen tek kad se Jugoslavija formalno raspala? Ili prave uzroke neatraktivnosti jugoslavenske ideje treba ipak tražiti negdje drugdje?

Ne negirajući, dakle, iznimnu važnost ideja i njihovih tvoraca u procesu formuliranja nacionalnog identiteta, mora se ipak prihvatiti da se puni odgovor na pitanje o raspadu država ne može tražiti samo među idejama, niti samo kod njihovih tvoraca. Ideje su proizvod konteksta u kome nastaju. One su odgovor na situaciju koju su njihovi tvorci zatekli. Ta situacija ne mora biti stvorena nekom namjerom. Ljudi često ne znaju zašto čine to što čine, i u velikom broju slučajeva ne mogu definirati svoju namjeru. Ako i mogu, namjere su rijetko istovjetne s ishodom akcija, jer rijetko kad akter ima punu kontrolu nad akcijom i okolnostima u kojima se ona provodi. Suvremeni je svijet suviše složen da bi njime vladali diktatori. Ni najmoćniji među njima ne mogu uvijek kontrolirati ishod svojih akcija, posebno ne u politici, koja je sama po sebi interakcija subjektivnih djelovanja. Diktatori su stoga često potpuno zapanjeni ishodom akcija, jer ne mogu razumjeti da njihove namjere nisu dovoljne da bi stvorile željeni ishod. Razočarani ishodom, oni ili tvrde da nemaju apsolutno ništa s njim (jer ga nisu htjeli; oni su htjeli nešto drugo) ili krive druge za uništenje svojih dobrih namjera. Koliko smo puta čuli da je ideja dobra, ali realizacija ne valja, da je zakon dobar, ali se ne provodi? Ili: da je narod nezahvalan jer ne razumije namjere koje su oni imali; ili da oni nemaju ništa s ratom, jer su htjeli nešto drugo. Oni u to iskreno vjeruju, i iz tog vjerovanja proizlazi njihovo djelovanje/nedjelovanje/čuđenje.

Ideje su moćne, ali u suvremenom je svijetu njihova moć ograničena. One su samo dio priče, ne cijela priča: važan i nužan dio, ali nedovoljan. Da bi se objasnila cijela priča, potrebno je biti daleko suptilniji – poći od subjektivnog, od ideja, ali nikada ne zanemariti kontekst u kome one nastaju, niti interakciju s drugim idejama i njihovim akterima. Samo će tako biti moguće približiti se relevantnom odgovoru na pitanje kojim se ovdje bavimo. Više će o tome biti rečeno pri kraju ovog poglavlja.

Prije nego što razmotrimo sljedeću grupu argumenta, moramo se zadržati na jednoj specifičnoj podgrupi kulturalnog argumenta, koja je stekla priličnu popularnost i unutar bivše Jugoslavije i izvan nje. Radi se o tezi o sukobu civilizacija, koju je promovirao Samuel Huntington, a u postjugoslavenskim joj je prilikama glavni zagovornik bio Franjo Tuđman. Iako se Huntingtonova knjiga fokusira na prilike u međunarodnoj politici nakon kraja hladnog rata, ona je, u Tuđmanovoj interpretaciji, postala gotovo opravdanjem teze o nemogućnosti opstanka ne samo Jugoslavije nego i Bosne i Hercegovine kao podjednako složene multietničke zemlje. Tuđman je koristio Huntingtonov argument (posebno dio o sukobu kršćanstva i islama) ne samo da legitimira svoj separatizam nego i da opravda konflikte između Hrvata (katolika) i Bošnjaka (muslimana) u Bosni i Hercegovini. Pritom je potpuno ignorirao Huntingtonovu *zabrinutost* zbog mogućnosti da posthladnoratovski svjetski poredak bude obilježen povratkom na polureligijske ratove, u kojima će fanatizam ponovno imati važno mjesto.

Huntingtonov argument, a još više njegovo korištenje u domaćoj debati, međutim, imaju ozbiljne nedostatke. Prije svega, upravo se na primjeru Jugoslavije pokazalo da savez između kršćanskog Zapada i islama nije nemoguć. Podrška Zapada Bošnjacima i Albancima (dakle, muslimanima) ne uklapa se u shemu o religijski-kulturalno determiniranoj politici. Nedostatak podrške Srbiji od strane ne samo Grčke (članice NATO saveza, dakle, zemlje napadača na Jugoslaviju u bombardiranju 1999), nego i Rusije, Rumunjske, pa čak i Bugarske (ne samo pravoslavne, nego i južnoslavenske zemlje) ilustriraju isti zaključak. Suviše čvrsto vjerovanje u tradicionalna, religijsko-kulturalna savezništva između Rusije (čak i Grčke) i Srbije, stajala su Miloševiću Srbiju veoma mnogo. Isto je i s Tuđmanovom Hrvat-

skom, koja nije dočekala da svijet prihvati argument o njenoj civilizacijskoj ulozi predziđa kršćanstva, koji Europu i sada, kao i uvijek ranije, brani od islama.

No, čak ako i prihvatimo da suvremeni svijet doista nije podijeljen tradicionalnim religijsko-kulturalnim linijama, ostaje pitanje – mogu li višenacionalne države opstati ili ne. To nas pitanje ponovno vodi k ideologiji i njenoj golemoj važnosti u procesu raspada Jugoslavije. Istina je, naime, da su se sve tri socijalističke federacije na istoku Europe, rastvorile padom komunističke ideologije: Jugoslavija, Sovjetski Savez i Čehoslovačka. Međutim, druge višenacionalne (višejezične i višereligijske) zemlje nisu slijedile taj model. Kanada i Belgija su, primjerice, ostale ujedinjene, iako su razlike u identitetu između frankofona i anglofona u Kanadi veće nego one između Čeha i Slovaka u bivšoj Čehoslovačkoj. Švicarska je također ostala ujedinjena. Uostalom, i Velika je Britanija, u kojoj razlike između Engleza i Škota (da ne govorimo o onima između katolika i protestanata u Sjevernoj Irskoj) nisu zanemarive, također opstala, iako je njena budućnost postala neizvjesna nakon što je najprije izgubila carstvo, a nakon kraja hladnog rata i značajan dio nekadašnje vojnopolitičke važnosti. Zašto su se samo socijalističke federacije raspale, dok su one utemeljene na idejama liberalne demokracije opstale?

Naravno da je ideologija odumiranja države, tako ključna za marksističko razumijevanja države, iznimno relevantna kad se raspravlja o ovom pitanju. Liberalno-demokratske države nisu nikad dopuštale da se nekažnjeno dignu pobune protiv njih, niti da se organizira građanski rat unutar njih. Britanska je reakcija na separatizam u Sjevernoj Irskoj tipičan primjer liberalne (minimalne) države, koja se nije suzdržavala da zavede ratno stanje i upotrijebi tenkove ne bi li građanski rat zaustavila prije nego što je počeo. Nasuprot tome, u državi u odumiranju, socijalističkoj Jugoslaviji, Jugoslavenska narodna armija pretvorila se u filmskog snimatelja ilegalnog uvoza oružja na granici (s Mađarskom) koju je bila dužna štiti upravo od takve vrste ilegalne aktivnosti. Samoupravni je koncept, kome je u središtu bila ideja decentralizacije i podruštvljavanja (i) obrane, glavni razlog neefikasnosti jugoslavenske armije i policije u sprečavanju građanskog rata. Kao što s pravom ističe Veljko Kadrijević (1993), JNA je ostala

vojska bez države, ali je isto tako i sama bila nesposobna riješiti se ideologije koja ju je učinila zarobljenikom.

Dakako, nije samo nedostatak efikasne vojske i policije razlog tome što su istočnoeuropske višenacionalne federacije nestale, a liberalno-demokratske opstale. Vojska i policija propustile su zaustaviti raspad i građanski rat kad se on pojavio kao realna opasnost, ali razlozi zbog kojih se takva opasnost uopće pojavila, dublji su. Država u odumiranju propustila je uspostaviti jedinstveni obrazovni sistem, osnovati jugoslavensku televiziju (treba se samo sjetiti problema koje je imao YUTEL kad je počeo emitirati program, u zadnjim godinama Jugoslavije), potaći studente da studiraju u drugim republikama Jugoslavije³⁹, pomoći ljudima da se zaposle tamo gdje ima posla umjesto da primaju socijalnu pomoć tamo gdje ga nema; ponuditi stipendije onima koji bi htjeli učiti slovenski, makedonski i albanski jezik; narediti oficirima da moraju tečno govoriti bar tri osnovna jezika jugoslavenskih naroda, ako ne već i albanski; itd. Sve se to radi(lo) u Belgiji, Kanadi i Švicarskoj, zemljama koje se nisu bojale jedinstva, niti su ga proglašavale unitarizmom. Razlog zbog kojeg su te države opstale, a Jugoslavija nije, dakle, nije bio u tome što je u principu nemoguće da višenacionalne države opstanu, nego u tome što je socijalistički koncept bio antidržavni, i što je proglasio unitarizam glavnom opasnošću.

Separatistički nacionalisti, poput Tuđmana⁴⁰, osjećali su da je demokratska Jugoslavija smrtna opasnost za separatistički

³⁹ Više o tome u Katunarić (1988) i Pantić (1987).

⁴⁰ Razlog zbog kojeg u ovoj sekciji teksta spominjemo najčešće Franju Tuđmana nije samo u tome što je on najčešće govorio o *sukobu civilizacija*. Tuđman je bio prvi iskreni separatistički nacionalist koji je došao na vlast u Jugoslaviji. Ni Milošević ni Kučan to nisu bili. Oni su – da se poslužimo slikovitom usporedbom koju je dao David (Lord) Owen o Miloševiću (ali se odnosi i na Kučana) – jahali na tigru nacionalizma u nadi da će ga uspjeti kontrolirati, jer su se bojali da ih taj tigar inače ne proguta (1995: 128-9). U Miloševićevu je slučaju posebno dvojbeno je li on bio nacionalist ili nije. U svojoj je prvoj fazi, Milošević vjerojatno bio *jugoslavenski* nacionalist, ali on nikada nije postao *srpski* nacionalist, kako ga danas mnogi nazivaju. Nikada, naime, nije htio da se formira srpska nacionalna država. Njegova je vezanost za Jugoslaviju, pa makar i do trenutka kad je Jugoslavija postala samo ime i ništa više, bila glavni razlog zbog kojeg je na kraju izgubio popularnost i izbore (2000). Više o tome u mom tekstu u *Liberal Debatt* (2000). Nasuprot tome, Tuđman je bio uvjereni sepa-

nacionalizam. Demokratska bi Jugoslavija stvorila jugoslavensku političku naciju i ne bi dopustila postojanje više političkih nacija na istom prostoru gdje ona postoji. Hrvatska nacija bila bi kulturna kategorija, koja bi opstala kao lingvistička, religijska, možda i ekonomska zajednica, ali bi izgubila status kojeg je imala u socijalističkoj Jugoslaviji. Ne samo hrvatska, nego sve jugoslavenske nacije (uključujući srpsku) postale bi u demokratskoj Jugoslaviji ono što jesu – manjina stanovništva. Nacionalizam bi bio dopušten, ali bi nasilje bilo zaustavljeno. Nacionalistima bi bilo ponuđeno da se demokratskim sredstvima bore za odcjepljenje (kao što to mogu separatističke partije u liberalnim demokracijama), ali bi svaki pokušaj organiziranja građanskog rata bio spriječen efikasnom akcijom policije i vojske. Zašto bi, međutim, ijedna jugoslavenska nacija (uključujući i Srbe) pristala na to da od konstitutivnog naroda postane manjina? Zašto bi pristale na redukciju svog statusa, ako su osjetile da mogu iskoristiti zadnje dane poluanarhije i postati većina u svojim novim nacionalnim državama. Njihovo je pitanje bilo logično i glasilo je, da parafraziramo Vladimira Gligorova, zašto bismo bili manjina u velikoj državi, kad možemo biti većina u maloj? To je pitanje razbilo Jugoslaviju, a potom bi – da nije bilo međunarodne intervencije – razbilo i Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Makedoniju, te SR Jugoslaviju (posebno Srbiju).

Tuđmanov strah od nastanka jugoslavenskog naroda rasplamsao se pred mogućnošću da Jugoslavija postane članica Europske zajednice (sada: Europska unija). Po svojoj složenoj strukturi, Europska je unija (bila) Jugoslavija u velikom, multietnička konfederacija država, ali je u ideološkom smislu bila drukčija – liberalna demokracija. Ta je kombinacija značila da je po obje osnove – i kao nadnacionalna zajednica koja sve više poprima osobine države, i kao konsolidirana liberalna demokracija koja štiti državljane od nasilja, EU bila neprihvatljiva nasilnom nacionalizmu. Da je Jugoslavija ušla u Europsku uniju, kakve bi šanse bile Hrvatskoj i Sloveniji da ikad postanu nezavisne drža-

---

ratistički nacionalist. Iako je glavni sukob u posljednjim godinama Jugoslavije bio između Slovenije i Srbije, tek s dolaskom Tuđmana na vlast, Jugoslavija je postala nemoguća.

ve? Štoviše, one bi dobile drugi poklopac na vlastiti separatistički nacionalizam – ne samo jugoslavenski (kojeg su separatistički nacionalisti već po sebi teško podnosili) nego i europski. S tom razlikom, što bi njihov pokušaj nasilja nad drugima bio spriječen prije nego što bi se pojavio. Hrvatski su i slovenski separatizam bili reakcija u posljednji tren, u pet prije ponoći, na proces globalizacije i europeizacije. Ni hrvatski ni slovenski nacionalizam, baš kao ni albanski i srpski, nisu bili proeuropski, ni u jednom razumnom smislu u kome se taj pojam može koristiti. Nepomirljivo je tvrditi da šest prilično sličnih naroda ne može živjeti u Jugoslaviji, zemlji potpuno konfederaliziranoj i s 80-godišnjim iskustvom zajedničkog života, a istodobno navodno zagovarati članstvo u Europskoj uniji, u kojoj 12 (danas 15) potpuno različitih zemalja formira tijela koja su više obvezujuća za zemlje članice nego što su bile odluke jugoslavenskog političkog vrha u zadnjim godinama Jugoslavije.

Separatizam nije nužna ni neizbježna opcija ostavljena narodima koji žive u višenacionalnim državama, iako ga je lakše promovirati u takvim, nego u državama sa značajnom homogenošću populacije. Iako se predstavljao kao proeuropski i prodemokratski, separatizam je malih jugoslavenskih naroda krajem 1980-ih, kaže Anthony Giddens, bio izraz antiglobalizacijskih trendova, protivan suvremenim tendencijama u Europi i modernoj liberalnoj demokraciji.⁴¹ One su uspjele samo zato što je nasuprot njima stajala oslabljena država u odumiranju, kompromitirana kao komunistička i stoga bez izgleda da bude podržana na Zapadu u bilo kakvoj akciji da ih spriječi. No, da su se sa svojim akcijama tvrdoglavog odbijanja bilo kakvog kompromisa, preuzimanja graničnih prijelaza i okruživanja vojnika u kasarnama, uvoženja oružja po mrklom mraku s namjerom da započnu građanski rat, pojavili na Zapadu – ne samo da ne bi uspjele, nego bi njihovi tvorci danas bili tek na početku dugotrajnih zatvorskih kazni. Raspad Jugoslavije stoga nije bio izraz nužne

⁴¹ "Raspad Jugoslavije je rezultat pobjede antikozmopolitanskih snaga, i prema tome jest potpuno protivan duhu vremena", rekao je Giddens u intervjuu koji je autor ove knjige imao s njim. Za Giddensovo razumijevanje odnosa između globalizacije i fundamentalističkog nacionalizma, vidi njegova predavanja na London School of Economics 1999/2000, na web-stranici LSE: www.lse.ac.uk.

nemogućnosti postojanja višenacionalnih država, niti *sukoba civilizacija* unutar jedne zemlje: on je bio rezultat *uspjeha* ideologije antidržavlja, te okolnosti u kojima je separatistički nacionalizam iskoristio šansu da se predstavi kao ono što nije i da u ključnom trenutku sakrije svoju antieuropsku, antiglobalizacijsku i nasilnu prirodu.

Argument međunarodne politike

Argument koji inzistira na važnosti jednog ili više faktora iz međunarodne politike za stvaranje i rastvaranje Jugoslavije, u ovom poglavlju nazivamo argumentom *međunarodne politike*. Značajan broj autora tvrdi da je Jugoslavija stvorena (1918) i obnovljena (1945), zahvaljujući prije svega jednoj ili nekoliko svjetskih sila, te da je tijekom njena postojanja međunarodni faktor imao presudnu ulogu u osiguranju njene stabilnosti. Jugoslavija se održavala zahvaljujući ravnoteži između dva vojno-politička bloka. Njena (nesvrstana) politika ekvidistance prema tim blokovima, te geografska pozicija između njih, bila je, ako ne glavni, a onda sigurno vrlo značajan razlog za opstanak Jugoslavije kao ujedinjene zemlje. Hladni rat, a posebno helsinški dogovor o zamrzavanju granica i garantiranju teritorijalne cjelovitosti postojećih zemalja (sredinom sedamdesetih) učinio je praktički nemogućim i radikalne ideološke promjene (koje bi, recimo, rezultirale približavanjem Jugoslavije jednom ili drugom savezu) i bilo kakav separatizam (odnosno stvaranje novih država u Europi). S obzirom na važnost tog *trećeg puta* za novi jugoslavenski identitet, postojanje dvaju ideološko-vojnih blokova na granicama bio je glavni razlog stabilnosti i opstanka te zemlje.

Već je iz toga jasno da je kraj hladnog rata destabilizirao Jugoslaviju. Prije svega, zemlja više nije imala vanjske neprijatelje (ideološke, ako ne i vojnopoličke) koji bi pomogli da se unutarnje razlike marginaliziraju i učine drugorazrednima. Trebalo je, dakle, pronaći unutarnje izvore stabilnosti i jedinstva, a to je (bilo) daleko teže. Drugo, Jugoslavija je izgubila važnost koju je imala za vrijeme hladnog rata. To se marginaliziranje Jugoslavije događalo postupno (najprije zbog ekonomske vezanosti za Zapad, potom zbog Titove smrti, a onda također zbog razvoja nuklearnog i dalekometnog naoružanja, posebno otkako je Ronald

Reagan postao američki predsjednik, 1981), ali je kulminiralo padom socijalizma u (nekadašnjoj) Istočnoj Europi. Dok je prije Jugoslavija bila idealan partner Zapadu u njegovu pokušaju razbijanja monolitnosti socijalističkog bloka, sad je cijela Istočna Europa postajala liberalno-demokratska. Promjene su se u Istočnoj Europi također dogodile iznenada i bile su radikalnije od onih koje su se događale u Jugoslaviji. Zašto bi Zapad preferirao zemlju koja je zagovarala sporu i postupnu transformaciju, uz zadržavanje mnogih elemenata socijalizma, kad su Poljska, Čehoslovačka (posebno Češka) ili Baltičke zemlje zagovarale radikalnu transformaciju u puni liberalni kapitalizam? Također, geografska je važnost Jugoslavije smanjena s globalne na regionalnu (europsku). Pozornost Zapada selila se na tek liberalizirane zemlje nekadašnje Istočne Europe, i na izvaneuropska područja (posebno u doba rata s Irakom). Nova je Rusija imala sve manje interesa i snage za ekspanziju na Jadran, a niti je mogla niti željela inspirirati neke nove socijalističke revolucije u zemljama kao što su, primjerice, Italija i Francuska. Jugoslavija je, stoga, izgledala kao najmanji problem i najmanje značajan problem.

Ignoriranje jugoslavenkog problema kasnije se, doista, vratilo Zapadu poput bumeranga. Autori koji zagovaraju ovaj pristup, kritiziraju Zapad zbog goleme pogreške u procjeni, ignoriranja i – kao posljedice – nerazumijevanja važnosti i uzroka jugoslavenkog problema. Jugoslavija je, kažu oni, bila žrtva pada Berlinskog zida, i zapadnog nerazumijevanja problema. Ta se neadekvatnost vidi, navode Woodward (1995) i Zimmermann (1996/9), u nevoljkosti Zapada da podrže ekonomske reforme Ante Markovića (1988-1991) bilo čime, osim beskrajinim verbalnim notama i praznim gestama. Još i gore, ekonomski pritisak na Jugoslaviju već od prve polovice osamdesetih, učinio je jugoslavenšku elitu (ponajprije jugoslavenške vlade, uvijek pragmatičnije od partijskog vrha) neefikasnim u svojim osnovnim funkcijama, prije svega u suprotstavljanju neredima u pojedinim dijelovima zemlje. Ujedinjen s ekonomskim pristupom (o kome smo više rekli u prvoj sekciji ovog poglavlja), pristup koji inzistira na međunarodnim faktorima tvrdi da je taj vanjski pritisak (od strane MMF-a) samo povećao ekonomsku krizu, koja je potom proizvela ustavnu krizu, što je na kraju pomoglo separatističkim naciona-

listima da potkopaju ono što je – i po zapadnim standardima – mogao biti uspješan primjer reformi. Kao što tvrdi Susan Woodward, Jugoslavija se nije raspala ni zbog mržnje među njenim narodima, ni zbog sloma neke političke diktature, nego zato što je došlo do raspada međunarodnog poretka, koji je snažno utjecao na jedinstvo te zemlje.

“Ključno za taj raspad bila je promjena izvana, u stranom ekonomskom i strategijskom okruženju o kome je ovisila stabilnost te zemlje. Suprotno mitu koji se formirao nakon pada Jugoslavije, pukotine u sistemu nisu bile granice među civilizacijama koje su se zajednički nastanile na Balkanu, nego one koje su definirale unutarnji poredak te zemlje i njenu politiku za vrijeme socijalističkog razdoblja.” (Woodward, 1995: 22)

Sa sasvim druge strane, ali ipak sličan argument o važnosti međunarodnih faktora, ponudili su i neki sudionici političkih događaja u Jugoslaviji. Primjerice, posljednji jugoslavenski ministar obrane, general Kadijević, u svojoj analizi razloga raspada Jugoslavije (1993) tvrdi da je kolaps Sovjetskog Saveza učinio Jugoslaviju osjetljivom na pritisak sa Zapada, te da je također ohrabrio antikomunističke i separatističke snage unutar zemlje (posebno u tradicionalno prozapadnim krajevima) da povećaju svoje zahtjeve. U toj sprezi antisocijalističkih snaga unutar zemlje i Zapada, general Kadijević (ali ne samo on) vidi glavni razlog raspada i rata koji mu je slijedio. Kadijević vjeruje da je tzv. *novi svjetski poredak* bio iznimna opasnost za nezavisnost i opstanak Jugoslavije, koja je bila *razbijena*, a nije se raspala sama od sebe. Tko je čitao iznimno važne zapise Borisava Jovića (1995), mogao je naći mnogo izvora o tome kako je Kadijevićeva *strateška procjena* pretvarana u politički pritisak na (prije svega srpski) politički vrh da poduzme akcije u skladu s njom. Potom se, naravno, može razumjeti i zbog čega je vojska s takvim razočaranjem dočekala propast pokušaja vojnog udara u SSSR-u, u augustu 1991. *Faktor Gorbačov* je, vjerovali su, upropastio ne samo SSSR nego i cijeli projekt socijalizma, a na kraju i Jugoslaviju. Ili – barem – Gorbačov i MMF su (zajednički?) upropastili Jugoslaviju. Također, može se razumjeti zašto i danas neki očekuju da

se stvari izmijene u Rusiji, ili općenito u Istočnoj Europi. Komunističke snage u današnjoj postsocijalističkoj Europi, naime, još uvijek vjeruju da je 1989. bila godina kontrarevolucije. No, kontrarevolucija ne može dugoročno uspjeti zato što je povijest u biti linearan proces, u kome nakon kapitalizma uvijek dolazi socijalizam kao prijelazna faza prema komunizmu. *Mi ćemo se vratiti*, to nije samo parola neokomunista, nego i iskreno vjerovanje da je sve ovo što se događa nakon 1989. samo privremena i (historijski gledano) kratka faza između socijalizma i (novog) socijalizma.⁴² Uvjerenost da će uskoro doći do povratka socijalizma u Rusiji, da će se narodi u zemljama koje su se odvojile od Jugoslavije, *osvijestiti* (jer će prevagnuti klasno nad nacionalnim), da će se pokazati da su komunisti bili u pravu kad su upozoravali na opasnosti nacionalizma i klasne eksploatacije, bila je i ostala snažna kod onih koji su vjerovali u ideologiju socijalizma. Povratak socijalizma, rast antizapadnog raspoloženja u nekadašnjoj Istočnoj Europi, i rast popularnosti jugoslavenskih i socijalističkih tendencija, značili bi istodobno i povećane šanse obnove Jugoslavije. Kao što neki od sudionika u političkim zbivanjima koja su vodila u raspad Jugoslavije okrivljuju strane faktore (i tzv. *strane plaćenike*, suradnike tih stranih faktora) za *razbijanje* federacije, tako i od eventualnih promjena međunarodnih okolnosti očekuju obnovu Jugoslavije i socijalizma u njoj.

Iako su međunarodni faktori uvijek imali značajnu ulogu u jugoslavenskoj politici, ipak se ne smije pretjerivati u naglašavanju njihove važnosti u posljednjem razdoblju pred rastvaranje Jugoslavije. Ni *MMF* ni *faktor Gorbačov* nisu bili od odlučujućeg utjecaja na događaje u Jugoslaviji. Jugoslavija nije bila članica nijednog od dva vojnopolitička saveza. Ona je vidjela *perestrojku* i *glasnost* kao neku vrstu pobjede svog modela samoupravljanja nad državnim socijalizmom, kojemu se suprotstavila 40 godina ranije.⁴³ Jugoslavenski političari nisu bili ni najmanje zabrinuti zbog dolaska Gorbačova na vlast u Sovjetskom Savezu, a podr-

⁴² Za ovakav zaključak treba vidjeti knjigu Mirjane Marković (1996).

⁴³ Takav je stav gotovo eksplicitno izrečen u zdravici Slobodana Miloševića Mihailu Gorbačovu, prilikom njegova posjeta Beogradu 1988, a također ga je dijelio i Raif Dizdarević, tadašnji predsjednik Predsjedništva SFRJ. Vidi, Milošević (1989) i Dizdarević (1999).

žali su detant i kraj otvorenog neprijateljstva u hladnom ratu, koje su vidjeli kao pobjedu svoje nesvrstane politike. Promjene u Istočnoj Europi, također, nisu videne kao prijetnja, nego prije svega kao još jedno (i definitivno) sovjetsko priznanje da su Jugoslaveni (tj. Tito) bili u pravu kad su odlučili krenuti drugim putem. Pad Brežnjevljeve doktrine bio je pozdravljen kao važan preduvjet dodatne sigurnosti Jugoslavije. Posljedica je bila – brzo i značajno smanjenje vojnog budžeta, te početak kritike JNA u najotvorenijim dijelovima zemlje, prije svega u Sloveniji. Uostalom, ne treba zaboraviti da mnogi inspiratori promjena na Istoku (poput onih koji su imali važno mjesto u poljskoj *Solidarnosti*) nisu – barem isprva – zagovarali prijelaz na otvoreni kapitalizam, nego su još uvijek vidjeli neku mogućnost *trećeg puta*, kompromisa između dviju mogućnosti.⁴⁴ Kako Jugoslavija nije pripadala Varšavskom paktu, situacija u Sovjetskom Savezu nije, dakle, direktno utjecala na prilike u njoj na način na koji je utjecala na zemlje članice. Njen je utjecaj bio posredan, i ponajprije se osjetio na krizi jugoslavenske ideologije – koja nakon prestanka blokovske podjele svijeta više nije mogla ostati samo samoupravna (tj. antisovjetska), niti je u vanjskoj politici bilo dovoljno da ostane nesvrstana. Nesvrstanost i samoupravljanje, naime, imali su smisla *samo* u svijetu koji je bio blokovski podijeljen.

Još je manje uvjerljiva interpretacija jugoslavenskog raspada kao posljedice diktata MMF-a, u prvoj polovici osamdesetih. Jugoslavenska je politička elita (prije svega njen partijski dio) uporno odbijao slijediti upute MMF-a. Partijski je vrh uspješno blokirao četiri posljednje vlade (koje su vodili Veselin Đuranović, Milka Planinc, Branko Mikulić i Ante Marković) upravo kad su pokušali provesti ozbiljnije ekonomske reforme, odnosno zaustaviti decentralizaciju ekonomskog sistema, jer je smatrao da vlada previše slijedi MMF i njegove instrukcije. Premijeri, a ne partijski lideri, bili su primorani povući se – dvoje je bilo potpuno marginalizirano na kraju mandata (Đuranović⁴⁵ i Planinc), a dvoje prisiljeno na ostavku (Mikulić i Marković). Svi su jugoslavenski

⁴⁴ O tome je govorio Adam Michnik u svom predavanju na London School of Economics, 1. decembra 1999.

⁴⁵ O pritiscima na svoju vladu i razlozima njena relativnog neuspjeha, Veselin Đuranović napisao je tekst, objavljen u časopisu *Socijalizam*, 1985.

premijeri vidjeli MMF kao neku vrstu dobrodošlog saveznika u njihovoj političkoj borbi s partijskim vrhom (odnosno: s ideologijom i dogmatskim protivljenjem promjenama političkog sistema, kakav je bio određen Ustavom iz 1974), a ne kao diktata izvana.⁴⁶ Prema tome, niti uloga MMF-a nije bila presudna u procesu raspada.

Iako svi dokumenti o tome još nisu dostupni, s prilično se sigurnosti može reći da ni Zapad ni Istok nisu željeli da se Jugoslavija raspadne, a još su manje radili na tome da je razbiju. Nikome izvana nije odgovarala nestabilnost u regiji, niti je itko imao pripremljen scenarij za slučaj da se to dogodi.⁴⁷ Jugoslavija gotovo da nije imala neprijatelja izvan svojih granica – njeni neprijatelji bili su unutar granica. Nedostatak vanjskih neprijatelja, međutim, bila je iznimno nepovoljna okolnost u trenutku u kome se morao oblikovati novi jugoslavenski identitet. Stvorena kao obrambeni savez malih naroda pred svojim velikim susjedima, Jugoslavija je od samog početka bila ovisna o postojanju *vanjskog neprijatelja*. Unutarnje su se razlike potiskivale upravo zato što je zemlja bila okružena *BRIGAMA*, kako je anegdota sugerirala. Bez briga na granicama, Jugoslavija se morala okrenuti svojim domaćim brigama – koje su se sad povećavale u nedostatku onih vanjskih.

Iako su promjene u okruženju i u globalnim političkim odnosima utjecale na zbivanja u Jugoslaviji, taj je utjecaj bio indirek-

⁴⁶ Milka Planinc je to izravno potvrdila u razgovoru kojeg sam imao s njom 19. aprila 1998. Ona je tada rekla da je glavni problem bio dogmatizam u SKJ, a da je ona koristila pritisak MMF-a da razbije otpore ekonomskim reformama. No, na kraju je poražena, baš kao što je prije nje bio poražen Đuranović, a nakon nje Mikulić i Marković. Milka Planinc drži da je MMF bio dobrodošao saveznik reformskih pokušaja vlade, ali da je problem bio u nerealnim rokovima koje je postavljao pred vladu.

⁴⁷ Više na razini anegdote, ali ipak ilustrativan, jest podatak kojeg u svojoj knjizi navodi Richard Tomlinson, obavještajac britanskog MI6, koji je 1992. počeo raditi na jugoslavenskim poslovima. Tomlinson navodi da je u cijelom MI6 bilo zaposleno samo troje ljudi koji su govorili srpsko-hrvatski, od kojih su dvojica radila u Beogradu, dok je treći bio raspoređen na poslove vezane uz Finsku (Tomlinson, 2001: 131). Slična je bila zbunjenost i neadekvatna pripremljenost i ostalih koji su bili involvirani u jugoslavensku krizu, kao što svjedoče memoari vojnika koji su bili poslani u post-jugoslavenske zemlje. U svom predavanju na Sveučilištu u Stirlingu (21. februara 2001), to je potvrdio i britanski brigadir Jonathan Bailey.

tan i iskazao se ponajprije kao pritisak na ideološki narativ koji je ujedinjavao zemlju. Neodgovarajuće je stoga tvrditi da je raspad Jugoslavije rezultat akcija poduzetih protiv njenog jedinstva izvan njenih granica. Istina je da su, kad su se uključile u jugoslavensku krizu, strane sile pokazale golemu neinformiranost i neznanje, pa je njihova akcija često dolijevala ulje na vatru, umjesto da je gasi.⁴⁸ Pa ipak, međunarodna je zajednica intervenirala tek kad je Jugoslavija ušla u završnu fazu svog rastvaranja: ne prije proglašenja deklaracija o nezavisnosti u Sloveniji i Hrvatskoj (25. juna 1991), a i tada je ta intervencija bila minimalna, *ad hoc* i – uglavnom uspješna. Paradoks je da se međunarodna zajednica pokazala uspješnijom u prvoj fazi ratovanja među postjugoslavenskim državama (u Sloveniji i Hrvatskoj) nego u kasnijim (u Bosni i Hercegovini, na primjeru Kosova i sada Makedonije). Njena je intervencija tada (u ljeto 1991) pokazala, kako je rekao James Gow (1997), *nedostatak volje*, nikako neki unaprijed stvoreni plan kojeg je samo trebalo izvesti. Kao što tvrde Perović (1993), Lukic i Lynch (1996: 113), te Đilas (1993: 109), Jugoslavija je poražena *iznutra*, a ne *izvana*.

Argument o ulozi ličnosti

Mnogi autori, podjednako unutar akademske zajednice kao i izvan nje, naglašavaju ulogu pojedinih ličnosti u procesu raspada Jugoslavije. Dvije su osobe često spominjane u tom kontekstu: Josip Broz Tito i Slobodan Milošević. Povremeno – iako manje učestalo – takav se argument čuje i u vezi s Franjom Tuđmanom i Alijom Izetbegovićem.⁴⁹

⁴⁸ Danas je uobičajeno kritizirati međunarodnu zajednicu za njenu politiku prema Jugoslaviji. Svakako, ima dovoljno dokaza da je ona ignorirala važne činjenice i pokazala zavidno neznanje. No, ipak se mora biti *fair* prema međunarodnim snagama uključenim u jugoslavenski problem. Ona je ipak uspjela u mnogočemu. Primjerice, njeno je posredovanje doista pomoglo zaustavljanju rata u Sloveniji (august 1991), a također i u Hrvatskoj (Vanceov plan i priznanje Hrvatske u januaru 1992). Pozitivne rezultate (bar za sada) pokazuje i u posredovanju između sukobljenih grupa u Makedoniji.

⁴⁹ Ta se trojica lidera, primjerice, smatraju glavnim sudionicima jugoslavenske krize u knjizi *Gospodari rata i mira* (Matvejevic i dr, 1999). Uloga drugih aktera, koji su bili važniji od Izetbegovića – kao što su Milan Kučan, Ante

Autori koji naglašavaju važnost Titove ličnosti tvrde da je njegova moć bila golema, i da je on bio jedini stvarni tvorac odluka (*decision-maker*) i stvarni suveren Jugoslavije. Suverenitet je bio vezan za osobu, a država je tretirana gotovo kao njegovo osobno vlasništvo. Simbolički, ali i u stvarnom političkom smislu, gotovo da nije bilo razlike između Tita i Jugoslavije. Jugoslavija je bila *Titova Jugoslavija*, ili – da upotrijebimo jednu od glorificirajućih pjesama iz njegova razdoblja – ona se *cijela savila oko druga našega, Tita Maršala*. Bez obzira na njenu formalnu i ustavnu decentralizaciju, Jugoslavija je ostala centralizirana i ujedinjena pod Titom. On je bio izvan i iznad zakona, predsjednik s mogućnošću reizbora *bez ograničenja trajanja mandata*, kako je zapisano u Ustavu SFRJ iz 1974. On stoga nije više bio političar, podložan političkoj interakciji, nego, kako kaže Mirko Tepavac (1997) – država sama. Što je onda prirodnije nego da njegovom smrću nestane i država kojoj je on bio suveren? Posebno stoga što je Ustav spriječio da se pojavi *novi Tito*, ukidajući funkciju Predsjednika Republike, te uvodeći institucionalne pretpostavke da se nikad više ne pojavi sličan *izuzetak*. Detitoizacija Jugoslavije počela je Ustavom iz 1974, dok je Tito još bio živ, da bi se nastavila punom snagom nakon njegove smrti. Dok je na simboličkoj razini vlast mijenjala ništa ili vrlo malo (Štafeta mladosti održala se do 1988, JNA je i dalje govorila o Titu kao svom Vrhovnom komandantu, itd.) – na ustavnoj i institucijskoj razini sve se izmijenilo. I ta posljednja institucija savezne države, simbol jugoslavenskog jedinstva i vrhovni arbitar u političkim sukobima, nestao je 1980, godinu dana nakon smrti Edvarda Kardelja, vrhovnog arbitra u ideološkim sukobima. Ništa više nije ostalo da poveže pokidane veze među republikama i pokrajinama. Jugoslavija nakon Tita samo je govorila da slijedi *Titov put* – u stvarnosti je glavna briga jugoslavenskih političara bila da spriječe pojavljivanje novog Tita. Nakon Tita, ukratko, nije bio Tito, nego je Jugoslavija sve više sličila na Titanik, čiji su

---

Marković, i dr. ponekad neopravdano izmiče pažnji analitičara. S pozicije koju ovdje zastupamo – da je ideologija bila iznimno važna – paradoksalno je i neopravdano da nema ozbiljne studije o ulozi ljudi poput Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića, ili (na drugi način) Stipe Šuvara, u novijoj jugoslavenskoj povijesti.

kormilari (da se prisjetimo jedne zaboravljene metafore⁵⁰) mislili da su sante leda koje su pred njima – pingvini.

U tom kontekstu treba razumjeti pojavljivanje Slobodana Miloševića (1984-1987) i reakciju odanih titoista i odanih kardeljista na njegovu retoriku. Milošević je mnogima izgledao kao *novi Tito* – ne samo svojoj supruzi (Đukić, 1992) i suradnicima, nego i populaciji koja ga je podržavala.⁵¹ I odani kardeljisti, *ustavobranitelji*, zagovornici Ustava iz 1974, također su ga vidjeli kao *novog Tita*, dakle – kao opasnost za sam poredak. Milošević je stoga podijelio socijalističke snage na *titoiste* (ustavoreformatore) i *kardeljiste* (ustavobranitelje), postajući središnja referentna točka prema kojoj su se oblikovali njihovi narativi. Ono što je započelo kao ideološki konflikt oko interpretacije Ustava, nastavljeno je kao zahtjev za njegovom promjenom, da bi završilo kao polarizacija Jugoslavije na tzv. srpsku i tzv. slovensku opciju. Milošević je u tom sukobu, koji je na kraju i razbio Jugoslaviju, imao središnju ulogu.

Autori poput Ivana Vejvode (1993) s pravom vide Miloševića kao osobu koja je htjela zamijeniti Tita, osvajajući polje vlasti/ moći (*power*) koju je on ispraznio svojom smrću. Čineći to, Milošević se razlikovao od drugih posttitoističkih vođa, koji nisu imali nikakva interesa da se ponovno pojavi netko tko bi ih mogao postaviti u *sendvič* između svoje volje i volje puka, i stalno pritiskati opasnošću od neke *antibirokratske revolucije*. Njihovo je razmišljanje bilo pragmatično, iako je i nacionalni element imao ulogu u tome. Tito je bio nadnacionalna i natpolitička figura, koja nije bila identificirana ni s jednom jugoslavenskom etničkom

⁵⁰ Autor ove metafore je Goran Babić.

⁵¹ Kao ilustraciju ovog zaključka, dovoljno bi bilo pogledati samo parole koje su nošene na *mitinzima istine* i u *antibirokratskoj revoluciji*. Pjesme su pjevane o Slobi koji će “da zameni Tita” (Kerčov, 1989). U tom smislu, pogriješili su oni komentatori koji su u pojavi Miloševića vidjeli “drugom smrt Josipa Broza”. Miloševićevim podržavateljima i protivnicima, on je sličio više na “drugom pojavljivanje Josipa Broza” među Jugoslavenima. Miloševićeva podrška u unutarpartijskom sukobu s Ivanom Stambolićem (1987), bila je osigurana njegovom obranom titoizma (npr. u *slučaju Student*). Protitoistička retorika (uz istodobno ignoriranje Kardelja, i prešutnu rehabilitaciju Rankovića) osigurala mu je podršku i u JNA, te kod starije generacije partizanskih boraca (primjerice, kod Svetozara Vukmanovića Tempa i Jakova Blaževića).

zajednicom.⁵² Bio je (po rođenju) Hrvat/Slovenac, ali nikada nije bio identificiran s hrvatskom/slovenskom politikom, niti je na vrh Jugoslavije došao kao predstavnik Hrvatske/Slovenije. Za razliku od njega, Milošević je bio identificiran kao srpski političar, i prema tome – percipiran kao potencijalno pristran, kad se radilo o glavnim političkim i ideološkim sukobima. Autori koji naglašavaju njegovu važnost, ističu da je Milošević uznemirio, ako ne i uništio, krhku ravnotežu koju je uspostavio Ustav iz 1974, svojim kompleksnim sistemom međusobnih kontrolnih mehanizama. Također, on je prekršio osnovno pravilo socijalizma – da mase ne trebaju (ne smiju) biti uključene u politiku, sve dok nisu *svjesne* povijesnih ciljeva radničke klase. Socijalizam, kako je rekao Edvard Kardelj (1967) nije društvo u kome vlada impulsivni instinkt većine. Partija nije organizacija koja nužno predstavlja većinu – ona predstavlja viziju budućnosti u kojoj će nestati i većina i manjina, i koja će se temeljiti na historijskim interesima (bivše) većine. Samo je Titu bilo dopušteno da koristi mase u obračunima s drugim članovima elite. I zbog svog programa recentralizacije Jugoslavije, i zbog otvorenosti kojom je kritizirao postojeće ustavno stanje, i zbog tehnike vladanja koju je promovirao uvođenjem puka kao saveznika u obračunima unutar elite, Milošević je predstavljao vrlo ozbiljnu prijetnju generaciji posttitoističkih vođa. Njegova priroda, koju je karakterizirala istodobno iznimna nefleksibilnost i neočekivana totalna fleksibilnost, glavni je razlog raspada Jugoslavije, tvrde mnogi, a nitko direktnije od Lukica i Lyncha koji kažu:

“Da se Slobodan Milošević nije pojavio kao *Duce* u Srbiji, Jugoslavija bi možda nakon kraja geopolitičke podjele Europe na Istok i Zapad evoluirala u asimetričnu federaciju ili konfederaciju” (1996: 14).

⁵² Po tome se on razlikovao od svog prethodnika, Aleksandra Karadorđevića, i svog potencijalnog nasljednika, Slobodana Miloševića. Nepripadnost ijednoj etničkoj grupi (u smislu njena predstavljanja u Jugoslaviji) razlikovala je Tita i od drugih u političkom vodstvu Jugoslavije. Ustavom iz 1974. praktički je onemogućeno da se pojavi ijedna druga osoba koja ne bi bila predstavnik neke republike/etničke grupe.

I Josip Broz i Slobodan Milošević sigurno su imali središnje značenje u raznim fazama jugoslavenske povijesti. Temeljna je metodološka pozicija ove knjige da svaka analiza razloga raspada socijalističke Jugoslavije mora poći od uloge elita, a u raznim razdobljima su Broz i Milošević bili najistaknutiji pripadnici političke elite. Način na koji su oni razumjeli političke prilike u Jugoslaviji, i – još više – vizije koje su slijedili – moraju biti središte naše analize, želimo li razumjeti njihove akcije. No, i uz sve to, valja biti oprezan da se ne završi u drugoj krajnosti, tj. da se ne zanemari kontekst u kome su te (i druge) osobe djelovale, uključujući i interakciju (odnosno otpor) s kojim su bile suočene, i zbog koje njihove namjere vrlo često nisu mogle biti realizirane ili su rezultirale drukčijim ishodom od željenog. Jugoslavija nije stvorena, niti se raspala zbog jedne osobe. Ni Broz ni Milošević nisu bili puki diktatori, koji su vladali bez ikakve prilagodbe s drugim članovima elite, ili bez ikakva razumijevanja za volju značajnog segmenta (ako ne i većine) populacije. Oni nisu došli na vlast niotkuda, nego kao rezultat trendova u jugoslavenskom (srpskom) društvu. Njihovi uspjesi i neuspjesi nisu samo rezultat njihovih sposobnosti i nesposobnosti, nego dobrim dijelom i okolnosti u kojima su djelovali. I Tito i Milošević bili su (i) proizvod, a ne samo stvaratelji političkih trendova. Koliko god danas i jednog i drugog mnogi smatrali *diktatorima* ili barem *autokratima*, već je dosad dostupno dovoljno izvora koji ukazuju da su i Tito i Milošević morali uzimati u obzir značajne otpore njihovim vlastitim gledanjima, i da su konačne odluke ponekad (posebno u Titovu slučaju, u razdoblju tzv. četvrte Jugoslavije) bile protivne njihovim željama.⁵³

Usporedbe Miloševića s Hitlerom (ili Saddamom Husseinom), također, propuštaju uzeti ozbiljno vrlo važan element: da je Milošević bio izabrani lider, koji se redovito podvrgavao izborima, te ih je redovito dobivao u cijelom desetljeću između 1990. i 2000.

⁵³ O otporima Titu govore sami sudionici političkih zbivanja: Tripalo (1991), Marković (1987/1988), Perović (1991). Kao što oni svjedoče, Titova je odluka da se ukloni hrvatsko rukovodstvo 1971. bila – ako ne potpuno iznudena – a onda sigurno značajno potaknuta jasnim stavom neimenovanih članova vojnog i političkog vodstva: *ili ti ili oni*. O sukobima između Tita i srpskog vodstva, više u trećem poglavlju.

Ti izbori (posebno u posljednjim godinama njegove vlasti) nisu uvijek bili *fair*. Pa ipak, kritika vlasti (i sa strane opozicijskih političkih stranaka i u medijima) bila je dovoljno snažna da se mogla vidjeti i čuti i *druga* strana. U tom smislu, on se nikako ne može tretirati kao *diktator*. Diktatura je poredak u kome politički vođa ili nikad ne izade na izbore, ili izade samo jednom i nikad više. Povrh toga, u diktaturi se svaki otpor lomi brutalnom akcijom, iako je jasno da u suvremenom svijetu nikakva brutalna akcija ne može zaustaviti otpor, ako je on dovoljno snažan. Nikakvog snažnijeg otpora Titovoj vladavini nije bilo za svih njenih 35 godina. Naj snažniji i najozbiljniji protesti dogodili su se 1968.⁵⁴, ali su oni završili podrškom Titu, a ne zahtjevom da ga se smijeni. U trenutku Titove smrti, 1980, nezadovoljstvo njegovom vladavinom bilo je tako marginalno (čak i u Srbiji, i možda čak prije svega u Srbiji), da je Dobrica Ćosić u svoj dnevnik zapisao da je sa svojim antititoističkim osjećajima u Beogradu ostao potpuno sam. Evo što Ćosić (tada već nedvojbeno oštar kritičar poretka) piše tri dana poslije smrti toga – kako ga on kasnije naziva – ‘najvećeg neprijatelja mog naroda u posljednjem stoleću’ (1992: 19):

“Ja sam sa svojim antititovskim osećanjima ovde sam... Osetio sam jezu idući suprotnom stranom od naroda; osetio sam se sam, sasvim odvojen, prvi put sam osetio tu samoću, tu odvojenost od naroda, od ljudi moje zemlje” (1992: 22-3).

Ili, 13. maja 1980:

“Svi su antititovci zbunjeni odnosom naroda prema mrtvom Titu. Toliko žaljenje, naročito mladog sveta, zbunjuje” (1992: 39).

I ne samo to – Jugoslaveni (a posebno Srbi) počeli su odmah tražiti *novog Tita*. Je li, prema tome, Titova vladavina doista bila dikta-

⁵⁴ U intervjuu koji sam s njom imao 1986, Pepca Kardelj identificirala je studentske proteste iz 1968. kao najveću opasnost za režim u svih 35 godina Titova vladanja. *Glas omladine*, 16. i 23. aprila 1986.

tura, a njegova uloga tako beskrajno značajna da opravdava gotovo bezrezervno fokusiranje analize raspada Jugoslavije na njegovu ličnost?

Isto se odnosi na Miloševića. Danas je *politički korektno* i prema tome popularno, pripisati krivnju za sve što se dogodilo Jugoslaviji i (naročito) Srbiji Miloševiću, ili (u najboljem slučaju) grupi njegovih najbližih suradnika. Za taj se pristup odlučila i tzv. međunarodna zajednica, koja je najprije uvela tzv. personalne sankcije, a sada drži da je suđenje Miloševiću, i petorici-šestorici drugih u Haagu apsolutni *sine qua non* demiloševićizacije Srbije i Jugoslavije. Pa ipak, koliko god politički korektno (i možda, sa stajališta osobne odgovornosti, opravdano), takav bi *finale* jugoslavenske drame mogao stvoriti lažnu sliku stvarnog stanja u Jugoslaviji pred njen raspad. Elite su doista bile najvažniji faktor i presudno su utjecale na prilike u Jugoslaviji (posebno prije 1990, u razdoblju kojim se ova knjiga bavi) – ali njihove su akcije bile rezultat interakcije između ideološkog narativa kojeg su slijedile i povijesnog konteksta u kome su se našle. I Tito i Milošević bili su izraz volje, ako ne (uvijek) većine, a onda sigurno vrlo značajnog dijela populacije kojom su vladali. Reći da su ih ljudi podržavali zato što nisu znali kakva je bila njihova vladavina, ili zato što su to morali (posebno u Miloševićevu slučaju) nije opravdano. Podcjenjivanje bilo ideološkog narativa (uvjerenja), bilo konteksta u kome se ta podrška održavala, ključna je pogreška. Kasnije u ovom poglavlju vratit ćemo se toj pogreški, ne bismo li ponudili metodološke instrumente koje predlažemo za analiziranje političke akcije, uzimajući u obzir ideološki i historijski kontekst u kome ona nastaje.

Argument o padu carstava

Pad Sovjetskog Saveza i (donekle) Jugoslavije, neki autori uspoređuju s propašću velikih carstava, koja su dominirala svijetom prije nego su formirane nacionalne države. Takva se interpretacija posebno odnosi na Sovjetski Savez, čija se pozicija u Istočnoj Europi te u odnosu na druge socijalističke zemlje, mogla usporediti s pozicijom kolonijalnih sila (metropola) u odnosu na njihove

kolonije.⁵⁵ Sovjetski Savez bio je ideološki imperij,⁵⁶ za Zapad (kako ga je nazvao Ronald Reagan) – *Carstvo Zla*. Kao i u slučajevima drugih kolonijalnih sistema (posebno u nepomorskim carstvima, kao što su bile Austro-Ugarsko i Otomansko), nezadovoljstvo u kolonijama utjecalo je na metropolu, kao što je i promjena ideološkog narativa u metropoli (dolaskom Gorbačova) imala značajne posljedice za stabilnost carstva. Oslobođanje od sovjetskog utjecaja za Poljsku, Čehoslovačku, Rumunjsku, Mađarsku i ostale, bio je zapravo proces pretvaranja tih država iz kolonija u nacionalne države. Promjena ideologije (demokratizacija, tranzicija) značila je istodobno i uspostavu države i to nacionalne države.

U jugoslavenskom slučaju, međutim, nije se moglo govoriti o kolonijalnom statusu u odnosu na Sovjetski Savez. No, kako navodi Eric Hobsbawm,⁵⁷ ovaj se argument ipak može primijeniti na Jugoslaviju iz dva razloga. Prvo, Jugoslavija jest bila neka vrsta paralelnog socijalističkog ideološkog imperija. Ona je – prije svega preko pokreta nesvrstanih – ipak imala ambiciju zavladati socijalističkim svijetom, ako ne na način na koji je to učinio Sovjetski Savez, onda sigurno u području ideja. U socijalističkim zemljama ideje nisu nevažan element. Bitka za prevlast unutar takvih zemalja, ali i u međunarodnom socijalističkom pokretu, u prvom redu bila je bitka za status *vrhovnog arbitra u ideološkim sporovima*. Titovo odbacivanje Staljinova autoriteta i promoviranje sebe samoga kao vrhovnog arbitra u ideološkoj sferi u Jugoslaviji jest trenutak kad je Jugoslavija prestala biti sovjetska kolonija.⁵⁸ Drugi važan razlog zbog kojeg se argument o padu

⁵⁵ Već i kratko istraživanje naslova u većim europskim bibliotekama ukazuje na popularnost usporedbe Sovjetskog Saveza s carstvima. Pedesetak knjiga ima u svom naslovu riječi *Sovjetsko carstvo*.

⁵⁶ Ideja o svjetskoj revoluciji, kojoj je centar u Moskvi, odgovarala je ideji o širenju carstava u daleke krajeve. Struktura političkog vrha SSSR-a također je podsjećala na imperijalnu strukturu.

⁵⁷ Za Hobsbawmovu poziciju, vidi intervju koji sam s njim imao 1996. i koji je objavljen u *Arkzinu*.

⁵⁸ Dobra ilustracija veze između novog ideološkog narativa i sukoba sa Staljinom, odnosno SSSR-om, može se naći u Titovu govoru u Skupštini FNRJ prilikom donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, 26

carstva može primijeniti na Jugoslaviju jest u strukturi te države. Za razliku od nacionalnih država, carstva nisu etnički homogena i nemaju namjeru postati etnički (ni politički) homogena. Carstvo se ne temelji na ideji etniciteta, nego rasne, ekonomske, civilizacijske, ili ideološke superiornosti metropole u odnosu na kolonije. Carstva ne mogu (i ne žele) izbjeći etničku pluralnost. Etničke se razlike ne samo dopuštaju nego često i razvijaju, pod uvjetom da sve grupe priznaju metropolu (odnosno Cara, Kralja, Vrhovnog Vođu) kao vrhovnog arbitra u sukobima. Otomansko carstvo i Austro-Ugarska, čije su ostavštine imale golemog utjecaja ne samo na političke prilike u Jugoslaviji nego i na neke lidere komunističke revolucije, bile su dobar primjer kako se potencijalni etnički konflikti mogu regulirati arbitražom (koja uključuje i prisilu ako je nužno) s vrha, iz metropole. A.J.P. Taylor će stoga proglasiti Josipa Broza Tita *posljednjim Habsburgom* (1948/1990: 281), ne samo po *carskom* stilu življenja kojeg je preferirao nego i po ideji o tome kako urediti Jugoslaviju.

U svijetu nacionalnih država, međutim, carstva su postala nemoderna i nemoguća. Trend demokratizacije, koji je u modernom smislu započeo Francuskom revolucijom (barem za kontinentalnu Europu, bez Britanije), rušio je carstva i uspostavljao nacionalne države. Ideje jednakosti, slobode i bratstva bile su protivne nejednakosti i odnosu superiornosti-inferiornosti na kome su se temeljila carstva.⁵⁹ Taj isti trend – stvaranja nacionalnih država demokratizacijom – razbio je također i Jugoslaviju. Kao što se događalo u novim nacionalnim državama koje su stekle samostalnost u odnosu na prijašnje metropole, tako se i u Jugoslaviji odmah postavilo pitanje etničke homogenosti, jednakosti/nejednakosti i novog odnosa snaga između *temeljnog naroda* i *manjina*. Problemi u međunacionalnim odnosima logična su

---

jula 1950. Tito u tom govoru interpretira Lenjina i Marxa. Sukob sa Staljinom bio je sukob oko interpretacije marksizma, u kome su obje strane proglasile drugu *revizionističkom*. Vidi: Tito (1950/1977: 39).

⁵⁹ U slučaju socijalističkog imperija, ta se superiornost iskazivala u pojmovima kao što su *avangarda*, *predvodnik socijalističkog pokreta*, a isticala se i razlika između Sovjetskog Saveza koji je bio *socijalistička zemlja* i drugih koji su bili *narodne demokracije*. Također, pravila se razlika između *više* i *niže* faze socijalizma. U svim je varijantama Sovjetski Savez sebe predstavljao kao vodeću, tj. najnapredniju zemlju socijalizma, pa prema tome i kao *prirodnog* predvodnika.

posljedica raspada carstva i stvaranja nacionalnih država. U Jugoslaviji je stvar bila dodatno komplicirana jer je ona bila jedina socijalistička federacija u kojoj nijedan narod nije imao većinu, nego je i najveći narod – Srbi – činio samo 36,9 posto stanovništva. Za razliku od Sovjetskog Saveza i Čehoslovačke, Srbi nisu mogli uspostaviti hegemoniju glede uvjeta raspada. U okolnostima već uznapredovale poluanarhije (uvjetovane samoupravnom tradicijom i njenim brzim raspadom), stvorene su sve okolnosti za kaotičan i nekontroliran proces raspada. Za razliku od raspada Austro-Ugarske ili Otomanskog imperija, nije bilo volje međunarodnih faktora da popune prazan prostor vrhovnog arbitra, a ni jedna od domaćih sudionica nije to mogla učiniti sama. (I) zato je raspad Jugoslavije bio tako krvav i kaotičan, dok je raspad Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke i nestanak Istočne Njemačke bio kontroliran.

Hobsbawmov argument o *raspadu carstva* pomaže da se bolje razumije raspad Jugoslavije. No, problem s tim argumentom jest da se Jugoslavija, doista, i uz najfleksibilniju interpretaciju pojma *carstvo* vrlo teško može uspoređivati s Austro-Ugarskim i Otomanskim imperijem, te sa Sovjetskim Savezom, da ne govorimo o pomorskim carstvima (britanskom, španjolskom, portugalskom, belgijskom i dr.). Ta su carstva održavala svoju stabilnost često i na račun kolonija. Jedinstvo Britanije, primjerice, ali isto tako i SSSR-a, održavalo se dobrim dijelom zahvaljujući mogućnosti da se manjim grupama u tim zemljama ponude prednosti koje su te dvije *kolonijalne sile* imale u odnosu na druge, susjedne, male i nezavisne države: sigurnost i/ili ekonomski prosperitet. Jednom kad je kolonijalni sistem nestao i metropole su osjetile krizu identiteta. Jugoslavenski nacionalizam bio je više izolacionistički nego ekspanzionistički – upravo kakvi su i nacionalizmi tzv. malih nacija⁶⁰ Istina je da je Tito doista imao goleme ambicije

⁶⁰ Pod *malim narodima* ovdje podrazumijevamo narode koji permanentno dvoje jesu li dovoljno veliki da mogu opstati kao samostalni narodi (nacionalne države) u svom međunarodnom okruženju. Takvu je definiciju, koja se ne temelji na tzv. objektivnim kriterijima (brojnost i veličina teritorija) nego na subjektivnim (osjećaj nesigurnosti/sigurnosti), prvi dao Milan Kundera. Kad je Jugoslavija nastajala, smatralo se da su i Srbi mali narod, koji ne može opstati u Europi u kojoj su gotovo sve nacije bile daleko veće (osim belgijske,

i da je sebe vidio kao predvodnika malih naroda koji se – baš kao i Jugoslavija – bore protiv velikih sila. Vidio je Jugoslaviju (i sebe) kao *savjest čovječanstva*. Nastojao je svoju ideologiju *samoupravljanja* proširiti na druge male socijalističke zemlje, posebno one koje su se oslobodile kolonijalizma. No, bit je te ideologije bila ideja *autohtonog modela socijalizma*, što je već samo po sebi značilo nenametanje nekog posebnog modela. Uostalom, Jugoslavija nije ni bila u poziciji da nametne bilo što bilo kome. Stoga je usporedba s carstvima, koliko god originalna i u mnogočemu zanimljiva, ipak nepotpuna i ne sasvim precizna.

Institucionalni argument

Posljednji argument kojeg ovdje predstavljamo jest *institucionalni argument*. Njegova je glavna ideja da se Jugoslavija raspala zbog ovog ili onog seta institucionalnih i konstitucionalnih pravila, koja su onemogućavala uspostavu i funkcioniranje jedinstvene države. Dva su najčešća pristupa u okviru tog argumenta; prvi smatra da je Ustav iz 1974, svojim kompliciranim i sa stajališta liberalno-demokratske analize potpuno neracionalnim odredbama, glavni razlog raspada Jugoslavije⁶¹, a drugi fokusiraju svoju pažnju na izbore 1990. Ustav je onemogućio funkcioniranje saveznih organa i pomogao dezintegracijske trendove. Svojim nejasnim i dvosmislenim formulacijama, omogućio

---

koja je – kao i srpska – stradala u Prvom svjetskom ratu, dijelom i zato što je bila mala). Hrvati i Slovenci su još manje vjerovali da mogu opstati u takvom svijetu, tražeći zaštitu u većoj državi. Austrijanci su imali sličnu dilemu – iako su uspješno kontrolirali snažno carstvo prije Prvog svjetskog rata, u tridesetim je godinama dvadesetog stoljeća, značajan broj njih vjerovao da su premali, te se moraju ujediniti s Nijemcima, dok su drugi smatrali da su dovoljno veliki da ostanu samostalni. U današnjem svijetu, sa stvaranjem malih država, promijenilo se razumijevanje pojma *mali narod*. Paradoksalno, mnogi Srbi i danas, međutim, misle da ne mogu samostalno opstati kao država, nego da je Jugoslavija (makar i samo sa Crnom Gorom) zemlja koja im pruža veću sigurnost nego njihova vlastita nacionalna država. Dileme Crne Gore tipične su dileme male nacije.

⁶¹ Taj je argument vrlo raširen u Srbiji, podjednako među bivšim *ustavoreformatorima*, kao i među antisocijalističkim, nacionalističkim i liberalno-demokratskim snagama. Za kritiku Ustava s akademskih pozicija, vidi: Košćunica (1987/8), Dimitrijević (1996). Za akademsku analizu Ustava i njegove važnosti, nastalu izvan Jugoslavije, vidi Hayden (2000) i Vučković (1997).

je da se i separatističke snage pozivaju na njegove odredbe, prije svega one o samoodređenju naroda, državnosti (suverenosti) republika i federalnom statusu pokrajina. I drugi pravni propisi – poput, primjerice, Zakona o udruženom radu (1976) – slijedili su ustavnu logiku, te su prema tome pridonijeli dezintegracijskim tendencijama.

Drugi ključan institucionalni faktor bili su izbori 1990. Linz i Stepan (1992) inzistiraju da je jedan od glavnih razloga raspada Jugoslavije bila odluka da se prvo organiziraju republički izbori, a da se savezni ostave ili za kraj ili da se uopće ne dogode. Ante Marković, koji je inzistirao na obratnom poretku, ostao je ne samo u manjini nego potpuno osamljen. Da su se prvo organizirali savezni izbori, a tek potom republički, savezna bi država dobila demokratski legitimitet (prije republika i pokrajina), te bi separatističke snage u republikama izgubile svoj glavni argument – da se bore protiv *komunizma* i *nelegitimne, nedemokratske* savezne države. Također, šanse da se pojave općejugoslavenske partije (kao što se činilo da bi moglo biti Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu – UJDI, ili Savez reformističkih snaga) bile bi veće. Dok općejugoslavenske stranke nisu mogle dobiti većinu ni u jednoj republici ili pokrajini, vrlo je vjerojatno (posebno imajući u vidu popularnost Ante Markovića, ali i nekih lidera opozicije, na cijelom jugoslavenskom prostoru) da bi one prošle bolje na savezним izborima. Linz i Stepan analiziraju razloge zbog kojih se Jugoslavija raspala na samom početku tzv. tranzicije, dok se Španjolska u sličnoj (tj. postautoritarnoj) situaciji nije raspala, unatoč snažnom separatizmu u Kataloniji i Baskiji. Glavni je razlog, kažu oni, u organiziranju saveznih izbora prije regionalnih.

Ono što i kritičari Ustava i kritičari redosljeda izbora (1990) zaboravljaju jest da institucionalni i konstitucionalni faktori nisu autohtoni, nego su rezultat političkih prilika, volje i raznih kompromisa koji su bili mogući u trenutku kad su se formulirali. Ustav je bio rezultat kompromisa između Tita i republičkih/pokrajinskih elita, te izraz vjerovanja koje je izrazio prije svega Kardelj, ali dijelili su ga i drugi članovi elite. U drugom i trećem poglavlju ove knjige objašnjava se kako je došlo do toga da Jugoslavija ima baš takav, a ne neki jednostavniji i s liberalno-

demokratskog stanovišta logičniji Ustav. Također, objašnjava se i zašto su članovi političke elite vjerovali ne samo da taj Ustav neće razbiti jedinstvo Jugoslavije nego i da je on (možda najvažnija) garancija da će ono biti sačuvano. Ustav, stoga, nije faktor sam po sebi i za sebe, nego je prije svega proizvod politike, koja je interakcija između raznih subjektivnih pozicija u kontekstu u kome se događa. Svatko tko ističe Ustav kao faktor raspada Jugoslavije, mora stoga adresirati svoju kritiku onima koji su pisali Ustav – a to nas vraća na druge argumente, o kojima je već bilo riječi.

Isto vrijedi i za prigovor o redosljedu izbora. Da je postojala politička volja da se savezni izbori održe prije republičkih, to bi se doista i dogodilo. Razlog što se to nije dogodilo treba tražiti negdje drugdje – u istoj onoj kombinaciji subjektivnih i objektivnih faktora koja je dovela i do Ustava iz 1974. i svih drugih političkih odluka.

Političko je djelovanje suočavanje subjektivnog (vjerovanja, ideologija, narativa) s kontekstom u kome se djeluje. Taj kontekst proizvode druga vjerovanja, ideologije i narativi (subjektivnost drugih političkih aktera) i tzv. *objektivni* faktori (dugotrajne i teško promjenjive okolnosti, poput ekonomske situacije, kulturalnih razlika, povijesnog naslijeđa, međunarodne politike, itd.). Političke odluke nisu izraz stalnih, fiksnih *objektivnih faktora*, niti samo rezultat namjera, vjerovanja i akcija onih koji djeluju. One su rezultat komunikacije između aktera u kontekstu u kome se ta interakcija događa. Svaka politička analiza koja bi zanemarila subjektivitet, pokazala bi se nedovoljnom i pogrešnom. Problem nekih od argumenata koje smo predstavili u ovom poglavlju, jest u tome što zanemaruju subjektivno, a drugih što zanemaruju interakciju između više subjekata i/ili između subjektivnog i *objektivnog* faktora. Ekonomski argument, argument o međunarodnim odnosima, o padu carstava i o kulturnim razlikama veoma često zanemaruju subjektivno. Oni ponekad zaboravljaju da ljudi ne djeluju kao puki predstavnici nacije, klase, jezične skupine ili klimatskog područja u kome žive. Ljudi djeluju kao *predstavnici* svojih ideja i vjerovanja, a istodobno su (do neke mjere) i sami tvorci tih ideja i vjerovanja. Iza socijalnih grupa i tzv. nacionalnih interesa, oni također ne vide čovjeka s njegovim vjerovanjima i idejama. Jugoslavenski slučaj, međutim, pokazuje

da nema nikakvih fiksnih i zauvijek danih *socijalnih grupa* i *nacionalnih interesa*, nego su i identiteti socijalnih grupa i definicije nacionalnih interesa podložni promjenama u vremenu i prostoru, ovisno o vjerovanjima onih koji ih formuliraju i okolnostima u kojima se socijalne grupe, nacije i države nalaze. Države, nacije, identiteti, kulture, jezici, ekonomske prilike, čak i klimatske prilike, nisu nikakve fiksne i jednom zauvijek dane tvorevine. Iluzija je misliti da brojne promjene u svijetu nisu utjecale na vjerovanja ljudi niti promijenile njihove percepcije o njihovim osobnim i *nacionalnim* interesima.

Neki od pristupa analiziranih u prvom dijelu ovog poglavlja (npr. argument o važnosti osoba u politici, a donekle i kulturalni argument) zanemaruju važnost konteksta i dugotrajnih (tzv. objektivnih) faktora u politici. To je druga krajnost koje se treba osloboditi želimo li razumjeti političke prilike.

Ovo je poglavlje do sada kritički ocijenilo važnost i prihvatljivost postojećih objašnjenja o razlozima raspada Jugoslavije. Samo jedna od osam grupacija koje smo analizirali (ona o *etničkoj mržnji*) odbačena je u potpunosti, dok sve ostale – iako nepotpune – pomažu da se događaji s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća bolje razumiju. U nastavku će biti riječi o glavnim metodološkim pogreškama koje čine neki od tih pristupa.

METODOLOŠKI PROBLEMI ANALIZE RASPADA JUGOSLAVIJE

Raspad Jugoslavije poslužio je kao povod raspravi o samoj biti društvenih znanosti, njenoj metodologiji, kao i metodologiji povijesnog istraživanja. On je, također, ubrzo postao jedna od najčešćih tema unutar mnogih drugih akademskih disciplina, posebno političke teorije i filozofije (s obzirom na debatu o pravednosti, te o pravednom i nepravednom ratu). Ovdje ćemo predstaviti samo neka od glavnih pitanja i neke dileme koje su se pojavile u povodu tog događaja, prije svega u raspravi o metodologiji političkog istraživanja. Četiri teme su posebno važne: 1) rasprava o *neizbježnosti* događaja u politici/povijesti; 2) rasprava o odnosu

subjektivnog i *objektivnog* u politici; 3) rasprava o odnosu između *namjera* političkih aktera i *rezultata* njihovih akcija (kao i rasprava o otkrivanju i opisivanju namjera); 4) rasprava o cilju povijesne i političke analize, te o tome koja od te dvije discipline ima veće izgleda reći nam više o samom događaju. Budući da su ove četiri teme isprepletene, i da su u mnogim tekstovima dotaknute gotovo sve (ili svakako više od jedne), raspravu o njima nećemo razdvojiti u podsekcije.

Kao što je već rečeno: iako svi navedeni argumenti (osim onog o *etničkoj mržnji*) dodaju neke vrlo vrijedne aspekte cjelovitom odgovoru o razlozima raspada Jugoslavije, oni ponekad zanemaruju vezu između tzv. *objektivnih faktora* i percepcije tih faktora (tj. ekonomske krize, kulturalnih podjela, međunarodne politike i dr.) kakvu su imali politički akteri sami. Također, nedovoljno se analizirala veza između *namjera* članova političke elite i *rezultata*. U nekim se pristupima smatra kao da je *namjera* dovoljna da osigura željeni rezultat, i/ili štoviše: da rezultat uvijek otkriva namjeru. Takvi su pristupi deterministički, jer vide čvrstu (uzročno-posljedičnu) vezu između namjere i rezultata. Međutim, tko god je razgovarao s – danas umirovljenim – članovima političke elite u razdoblju kad su donesene ključne odluke koje analiziramo ovdje, mogao je od njih čuti da su oni *željeli* nešto sasvim drugo od onog što se na kraju dogodilo. Štoviše, oni su *bili sigurni* da će spasiti Jugoslaviju, a na kraju je ispalo da su njihove akcije, bez njihove volje, vodile u sasvim drugom smjeru.⁶² Između *namjera* i *rezultata*, stoga nije bilo mnogo veze, a još manje kauzalnosti. Zašto je to (bilo) tako? Ne samo zato što su u politici stvari gotovo nikad ne daju predvidjeti, jer ovise o *subjektivnom* (i interakciji subjektivnog s drugim subjektivnim), nego (i) zato što je kontekst u kome se ideja morala realizirati zanemarivan. Komunistički su političari doista sma-

⁶² Ovaj se zaključak temelji na seriji intervjuva koje je autor teksta imao s nekim ključnim akterima u jugoslavenskoj politici analiziranog razdoblja. Među intervjuiranimima bili su Jure Bilić, Milka Planinc, Stipe Šušar, Draža Marković, Kiro Gligorov, Sergej Kraigher, Dušan Dragosavac i Josip Vrhovec. Isti se zaključak može izvesti iz memoara i dnevnika glavnih sudionika, primjerice onih koje su objavili Dragoslav Marković (1987/1988), Borisav Jović (1995), Ivan Stambolić (1995), Veljko Kadijević (1993) i drugi.

trali da su filozofi prethodno svijet samo interpretirali, ali da je sa socijalističkom revolucijom došlo vrijeme da ga se izmijeni. Oni su mijenjali svijet (realitet) iz svoje vlastite vizije. I ako se realitet nije slagao s njihovom vizijom – tim gore po realitet. Realitet je imao malo, premalo, važnosti za same aktere. Ali, njihove su ideje same po sebi, čak i kad su pomognute instrumentima prisile, bile preslabe da bi promijenile realitet, ili ga čak ignorirale bez posljedica. Politička je akcija često bila ne samo blokirana realitetom nego i poražena konzervativizmom, tj. nastavkom starog. Komunistički su političari tada govorili da su *zakoni dobri, ali se ne primjenjuju* i da je stvar doista samo u *osvještavanju masa*, tako da one postanu idejnopolički osvještene kako bi razumjele viziju.⁶³ Cijela ideja komunističke partije, posebno u Jugoslaviji, postala je ideja *avangarde* koja *zna* i *vidi* budućnost. Partija je bila predstavnik te vizije, budućnosti, idealnog svijeta koji tek treba stvoriti u realitetu, i nasuprot realitetu. Jedino je u Partiji postojala idealna jednakost, bratstvo i sloboda. Jedino su se u Partiji članovi oslovljavali prijateljskim *ti* (čak i Tita), jedino su tamo već živjeli u budućnosti. Isključivanje iz Partije je, stoga, bilo zapravo isključivanje iz budućnosti. Kada su bili prisiljeni da se suoče s realitetom, kad ga više nisu mogli ignorirati, komunisti su (baš kao i drugi idealisti) postali smeteni i razočarani, nesposobni da shvate kako to da je njihov projekt bio tako drastično pogrešno (ne)shvaćen. Kako je bilo moguće da su se oni toliko žrtvovali za budućnost a da je na kraju od svega toga ostalo tako malo? Kako je bilo moguće da su se jugoslavenski narodi nakon 40 godina socijalizma vratili u najbarbarskija razdoblja svoje prošlosti, u strahote Drugog svjetskog rata; ne samo u narativima, nego i u stvarnosti?

Ako su, međutim, politički akteri zanemarivali kontekst u kome su djelovali (ili ga barem ignorirali), nema nikakva razloga da to čine politički analitičari. Kontekst u kome se događala akcija jugoslavenskih komunista, iako su ga oni donekle zanemarivali,

⁶³ SKJ je, kako kaže Stipe Šušar (u razgovoru s autorom, 1998) bio zamišljen kao neki veliki ideološki institut, koji će uvjeravati ljude da je socijalistički koncept ispravan. Vladimir Bakarić razvijao je takav koncept SKJ po uzoru na talijanske komuniste.

bio je glavni razlog zbog kojeg su se njihove namjere pretvorile u neuspjeh. Ništa od onog što se zapravo dogodilo ne može se razumijeti a da se ne uzmu u obzir i namjere (dakle, subjektivno) i okolnosti u kojima se ona nalazila jednom kad je formulirana u politiku (dakle, konteksta). A to je iznimno često slučaj s analitičarima jugoslavenskog kolapsa. Mnogi od njih spremni su potpuno zanemariti same aktere, smatrajući da su oni bili gotovo nebitni. Kao da svaki Hrvat na vlasti mora biti separatist, jer su Srbi i Hrvati fiksne kategorije, koje su zbog objektivnih razloga toliko različite da se moraju (dakle, neizbježno) mrziti, te prema tome to što pojedini Hrvati na vlasti misle nije drukčije (i ne može biti drukčije) od onog što bi mislio bilo koji Hrvat da je u sličnoj poziciji. Ili, kao da nema nikakve razlike između Aleksandra Karadorđevića, kneza Pavla, Draže Mihailovića, Petra Stambolića, Ivana Stambolića, Slobodana Miloševića i Vojislava Koštunice – jer, oni su svi Srbi, a Srbi su *po definiciji*, bez obzira kako se zovu, uvijek protiv Albanaca, Hrvata i drugih, i uvijek žele dominirati jugoslavenskim prostorom.⁶⁴ To je tako zbog objektivnih razloga, a političari su tu nebitni, oni samo slijede *nacionalne interese* koji se ne mijenjaju. Koliko smo puta čuli i/ili čitali takve interpretacije raspada Jugoslavije? One, međutim, potpuno zanemaruju subjektivno – to da niti političari Srbi/Hrvati ni interesi (srpski/hrvatski itd.) nisu isti, a posebno njihove akcije nisu iste u vremenu i prostoru u kome djeluju. Iako politička vjerovanja nikad nisu bez ikakva utjecaja povijesnih, ekonomskih, kulturalnih i drugih *objektivnih faktora*, ono što ljude razlikuje jest *percepcija* važnosti svakog od tih faktora i *definicija* interesa

⁶⁴ Na takav stav prema srpskim političarima upozorava Petar Stambolić u intervjuu koji je s njim imao Slavoljub Đukić (Đukić, 1992). Stambolić kaže da je uvijek osjećao kako su svi gledali u njega kad se počelo govoriti o velikodržavnim i centralističkim tendencijama, jer – velikodržavlje – to su Srbi. Srpski političari osjećali su teško breme takvih percepcija, pa je to bio i jedan od glavnih razloga da su pristali na decentralizaciju. Novi primjer takvog gledanja na srpske političare uključuje pisanje nekih hrvatskih medija o novim vlastima u Beogradu, koje – navodno – slijede Miloševićevu politiku, kao što je on slijedio Stambolićevu, a ovaj Rankovićevu itd. Na drugoj strani, činilo se da su nekim Srbima svi Hrvati bili isti: od Ante Pavelića i Josipa Broza do Stipe Šuvara i Franje Tuđmana. Primjera za takve percepcije o nacijama i nacionalnim interesima kao fiksnim kategorijama, te za slične predrasude, ima na svim stranama.

grupe koju zastupaju. Percepcije i definicije, vjerovanja i viđenja subjektivne su kategorije, koje su podložne promjenama u vremenu i prostoru. Stoga su i akcije različite, nimalo statične i teško predvidljive. Podimo od sebe samih. Pokušajmo se sjetiti jesu li nam u privatnom životu neke stvari (neki ljudi) bili(e) jednako važne prije deset godina kao sada? I pokušajmo onda zamisliti hoće li nam za deset godina te iste stvari biti jednako važne? Malo je iskrenih koji bi na ova pitanja odgovorili potvrdno. Isto je i s političkim vjerovanjima, posebno na području kao što je Jugoslavija, gdje se subjektivno suočava s dramatičnim promjenama u okruženju (kontekstu) i kod drugog subjektivnog. Koliko se ljudi u Jugoslaviji osjećalo komunistima prije dvadeset godina? Koliko ih je bilo iskreno žalosno kad je umro Tito? Koliko ih je moglo bez problema jugoslavenstvo uskladiti sa srpstvom, hrvatstvom, slovenstvom? A danas? Danas će mnogi tvrditi da nikad nisu bili komunisti, i da su uvijek znali i osjećali da je jugoslavenstvo bilo nametnuto i neprirodno. Ne radi se tu samo o zaboravu, nego o namjernom neprihvatanju vlastite prošlosti, o nesposobnosti i nevoljkosti da sami sebe prihvatimo kao subjekte, one koji se mijenjaju u vremenu i prostoru i u tome ne vide nikakav poseban problem. Radi se o bijegu od samih sebe, od vlastitog identiteta koji nije (bio) statičan, nego se razvijao pod utjecajem naših vjerovanja i u kontekstu u kome smo živjeli svoj život. Promijenjene biografije i identiteti samo su izraz tog bijega od nas samih. Umjesto toga, naravno, bilo bi logičnije (i vjerojatno – barem dugoročno gledano – jednostavnije) priznati (barem sebi) da su se stvari izmijenile i da smo se mi sami izmijenili s njima. I da nitko ne može reći kako će se izmijeniti u budućnosti. Problem mnogih od postojećih interpretacija događaja u politici jest da zanemaruju subjektivnost, a time i dinamičnost.

S tim je povezana i tvrdnja da se Jugoslavija jednostavno morala raspasti jer nikad nije bila moguća. Danas mnogi uvjerljivo tvrde da su faktori a, b, c, d, jednostavno morali dovesti do dezintegracije. Štoviše, oni generaliziraju, pa tvrde da se svaka višenacionalna zajednica mora raspasti, prije ili kasnije. Ali ne mogu objasniti zašto se recimo Kanada i Belgija nisu raspale. Dobro, kažu oni – ali raspast će se sigurno. Možda doista i hoće, ali ta izvjesnost nema nikakva temelja ni u kakvoj *znanstvenoj*

analizi, kako oni uporno pokušavaju reći. Predviđanja su u politici nemoguća, jer je politika prije svega subjektivna, složena i interaktivna djelatnost. Onaj tko želi osporiti ovu tvrdnju, neka nam kaže hoće li se Makedonija raspasti ili neće? Hoće li se Crnogorci odlučiti za nezavisnost ili neće? Hoće li Bosna opstati ili ne? Hoće li biti nuklearnog rata? Hoće li Škotska postati nezavisna? Malo bi se odvažnih danas usudilo staviti svoju cijelu imovinu odgovarajući na bilo koje od ovih pitanja. Pa ipak, možemo biti sigurni da će jednom, kad se stvari dogode, biti mnogo onih koji će nas uvjeravati da se ono što se dogodilo *jednostavno moralo dogoditi*. Tako danas mnogi objašnjavaju i pad komunizma i raspad Jugoslavije kao neizbježne događaje, iako su oni potpuno iznenadili i same političke aktere koji su ih priželjkivali i gotovo sve političke analitičare.⁶⁵

U povijesti se ništa nije moralo dogoditi. Za razliku od (nekih) prirodnih pojava, društvene akcije nisu neizbježne. Zbog svoje opsjednutosti objektivnim, društveni znanstvenici često su se pokazali manje uspješnim od povjesničara, novinara i samih svjedoka zbivanja koja nastoje objasniti. Njihov pokušaj da opravdaju postojanje društvenih znanosti kao *znanosti*, prečesto ih je vodilo u zanemarivanje subjektivnog i prognoziranje. Još je uvijek slučaj da su najbolje tekstove i knjige o raspadu Jugoslavije i pojedinim njenim aspektima napisali povjesničari (Lampe, 2001), politički filozofi (Pavković, 1997/2001), antropolozi (Duijzings, 2000) i novinari (Judah, 1999). Također, ne može se negirati da su bolje *prognoze* dali književnici ili drugi ne-znanstvenici (Goran Babić i Bogdan Bogdanović u svojim knjigama i esejima, kao što su *Osjećaj za oluju* i *Mrtvouzice*) od sociologa, politologa i ekonomista. Njihovo oslanjanje na instinkt, i poznavanje načina razmišljanja političke elite, kao i pozicija *insider-outsidera*, pomogla

⁶⁵ Za element iznenađenja u događajima s kraja 80-ih, vidi Kuran (1991). Anthony Giddens prisjeća se svog razgovora s Ernestom Gellnerom u Pragu, u trenutku rušenja Berlinskog zida. Obojica su bili potpuno iznenađeni. Od 35 vodećih hrvatskih sociologa, pravnika, politologa i ekonomista, anketiranih u oktobru 1989, samo je *jedan* rekao da će se Jugoslavija raspasti (vidi anketu Slavena Letice u *Danasu*, 17. oktobra 1989). Danas će, naravno, svi tvrditi da su znali da će se to dogoditi, i da se zapravo moralo dogoditi. Toliko o mogućnosti da se predvide događaji; ili - barem - o kvalificiranosti društvenih znanosti da ih predvide.

im je daleko više no što je sociolozima pomogao instrumentarij društvenih znanosti, razvijen u drugim prilikama i drugim zemljama, kojeg su nastojali primijeniti na jugoslavenskom slučaju.

Jugoslavenski je slučaj dao povoda za još jedan krug (sada već gotovo stoljeće duge) debate između povjesničara i društvenih znanstvenika o vrijednosti metoda i mogućim dosezima obje te profesije. Općenito gledano, povjesničari su dosad (bili) možda malo uspješniji, prije svega zato što su njihova istraživanja oslobođena namjere da prognoziraju ishode budućih akcija, te su usmjerena na pojedine slučajeve, a ne na razvijanje mega-teorija koje pretendiraju na univerzalnost. Politički se događaji mogu interpretirati samo onda kad su se dogodili (jer se ne mogu predvidjeti), i u tom je smislu politička analiza uvijek analiza povijesti. Čak i kad se radi o bliskoj prošlosti, čak i o onoj koja se dogodila jučer, to je ipak prošlost⁶⁶ i stoga je prikladno koristiti metodologiju razvijenu u povijesnim pristupima.

Pa ipak, na mjestu je upozorenje na opasnosti koje sobom nosi takav pristup. Povjesničari, naime, često griješe kad interpretiraju događaje sa stajališta njihova poznatog ishoda. *Povijesna distanca* može biti opasan instrument analize ukoliko ne uspijemo spustiti *veo neznanja* (da se poslužimo Rawlsovim pojmom, ovdje prenesenom u potpuno drugi kontekst) nad događajima koji su se dogodili. Povjesničari imaju težak zadatak – da budu novinari koji na mjesto događaja dolaze s 10, 20 ili 30 godina zakašnjenja, potiskujući ikakvo znanje o tome kako je završila akcija čiji *rationale* pokušavaju razumjeti. Ne učine li to, uvijek će biti u opasnosti da ih *povijesna distanca* gurne u pristranost, da zbog nje traže kauzalni odnos između namjere onoga kome je konačni rezultat bio najpovoljniji, i samog rezultata. Oni su u opasnosti da zaborave da su se mnogi događaji u povijesti dogo-

⁶⁶ Iako mi uvijek živimo u sadašnjosti, s analitičkog stajališta *sadašnjost* ne postoji. Nešto se ili dogodilo ili će se dogoditi u odnosu na trenutak kad govorimo/mislmo/pišemo o tome. Povjesničari griješe kad inzistiraju da događaji koji su se dogodili prije 10 godina nisu predmet njihove analize, jer su se dogodili *nedavno*. Ne samo da je to nemoderno (jer su metode skupljanja građe danas toliko napredovale da su arhivi izgubili mnogo od prijašnjeg značenja) nego je i protivno logici. Zašto bismo bili uspješniji u analizi davnih događaja o kojima nemamo vlastita iskustva, od događaja kojima smo svjedočili i čiji su nam sudionici dostupni?

dili, a da ih nitko nije želio, ni planirao, ni organizirao. Mnogi su se dogodili protivno namjeri najvažnijih aktera. Mnogi su potpuno iznenadili. Mnoge su namjere bile iskrivljene djelovanjem drugih aktera ili tzv. objektivnih okolnosti. Interpretirati raspad Jugoslavije, stoga, bilo kao rezultat namjere glavnih aktera ili kao nešto što se dogodilo potpuno neovisno o njima, kao iskaz objektivnih okolnosti, bilo bi (i jedno i drugo) potpuno pogrešno.

Na metodološku pogrešku interpretacije događaja s pozicije poznatog ishoda, upozorava Quentin Skinner, povjesničar ideja čiji nam metodološki prijedlozi mogu iznimno mnogo pomoći u analizi razloga raspada Jugoslavije, upravo zato što je komunistički poredak bio tako mnogo povezan s idejama i ideologijama. Skinner naziva tu pogrešku - *myth of prolepsis*. Ta se pogreška čini uvijek kad se oslanja na traženje kauzalnog odnosa između namjere, akcije i posljedica, pa se pretpostavlja da je rezultat bio izraz namjere. Budući da postoji veza između namjere i rezultata, onda su mnogi skloni povjerovati da nam tek kad znamo rezultat, namjere mogu postati jasnije. Ali ne samo da mogu, nego i moraju, jer se svaka namjera može objasniti pomoću analize rezultata koje je akcija proizvela. Ako je raspad Jugoslavije bila posljedica, onda je to moralo biti rezultat namjere političkih aktera, odnosno njihovih namjernih akcija. Ili, da se poslužimo primjerom koji navodi Skinner, ako totalitarne ideologije dvadesetog stoljeća tvrde da je njihov uzor Rousseau, onda je sigurno da je Rousseau na neki način odgovoran za totalitarizam. Jer da je njegova namjera bila drukčija, onda bi ga se i drukčije razumjelo. Intencionalisti tvrde da se vrlo malo događaja u povijesti, ako i jedan uopće, događaju slučajno, bez nečije jasne namjere. Oni u biti vjeruju u razum i racionalnost kao univerzalnu kategoriju, koja omogućuje da ono što je rečeno i učinjeno s jednom namjerom, bude prepoznato kroz djelo izvedeno u toj istoj namjeri. Peter Winch (1958) i Erik Voegelin (1952) pokazuju, međutim, da je takvo oslanjanje na univerzalni racionalizam pogrešno i da može voditi ozbiljnom nerazumijevanju.

Tko je god pažljivo čitao govore i pratio akcije jugoslavenskih političara u posljednjih petnaestak godina prije stvarnog raspada, i pokušao ih razumjeti, ne s pozicije poznatog ishoda (tj. onoga što se dogodilo) nego u kontekstu u kome su se oni stvarno dogodili,

znat će da nitko u političkoj eliti nije doista želio da se taj raspad dogodi. U stvari, ne samo da nitko nije želio raspad, nego su mnogi bili potpuno iznenađeni onim što se dogodilo. Ako bi se, međutim, danas pokušalo uvjeriti intencionaliste da griješe kad intepretiraju prošle akcije s pozicije onih koje su se dogodile kasnije, oni bi rekli da su politički akteri skrivali svoje namjere, i da su to bili samo javni iskazi, dok su privatno mislili nešto drukčije. Pa ipak, što političar misli privatno nije ni od kakve relevantnosti ako se ne iskazuje u njegovu javnom djelovanju. Naravno da analitičari ne drže ključeve ljudskog uma, niti mogu prodrijeti u mračne (i samim akterima često nejasne) kutke ljudskog mišljenja. Međutim, ono što Skinner podrazumijeva pod namjerama doista nije ono što oni privatno misle, jer to privatno – ako nije javno iskazano ili ne utječe na javno – jednostavno nije relevantno.

“Kad tvrdimo da smo otkrili namjere iskazane u nekom tekstu, onda zapravo ne radimo ništa misteriozno, ništa drugo nego što ih smještamo u kontekst u kome tekst ima smisla. Mi ne pokušavamo prodrijeti u nedostupne mentalne uzroke koji su se smjestili u privatnosti uma, nego samo želimo objasniti razloge zbog kojih se netko ponaša i djeluje kako se ponaša i djeluje” (Skinner, 1988: 280).

Naravno da neke namjere mogu biti nejasne, ne samo analitičarima, nego i onima koje analiziramo. Ljudi često ne znaju zašto su učinili ovo, a nisu nešto drugo. Međutim, povjesničari se bave otkrivanjem smisla nekih akcija, s pozicije onih koji su ih proizveli. Akcije jugoslavenskih političara nemaju mnogo smisla izvan konteksta u kome su se dogodile, a potpuno su *iracionalne, nelogične* za one koji ne znaju narativ iz koga izviru i kontekst u kome su se dogodile. Pomiješati *sadašnji* i *naš s tadašnjim* i *njihovim* kontekstom, znači da je analitičar na dobrom putu da pogrešno razumije ili uopće ne razumije smisao akcija.

Politolozi, povjesničari i drugi analitičari politike često postavljaju sebe u poziciju (moralnih) sudaca, smatrajući da je njihov zadatak da osude ili pohvale aktere i akcije koje su se dogodile u prošlosti. Argument o ulozi ličnosti, primjerice, ističe se idejom da je svo zlo koje se dogodilo počelo zbog ove ili one osobe; ili –

obratno – da je zlo bilo potisnuto dok je ova ili ona osoba to sprečavala. Ne samo da je taj argument manjkav, jer pridodaje gotovo natprirodna svojstva osobama u politici, nego je također i neakademski. On, naime, ne pokušava objasniti što se i zašto dogodilo, nego sudi i prosuduje. Prosudba i ocjena događaja, međutim, pripada svim građanima podjednako, a ne samo povjesničarima, politolozima ili sociolozima. U prosudbi je li Tito bio pozitivna ili negativna ličnost jugoslavenske povijesti, je li Milošević bio više ili manje zaslužan od Tuđmana, svatko ima pravo reći svoje. Kako se radi o osobnim prosudbama koje ovise o vrijednostima koje osobe posjeduju, nema objektivnog kriterija po kome bismo mogli donijeti neki univerzalni sud. Ono što razlikuje savjesne analitičare od drugih, onih koji ne poznaju metodologiju povijesnog istraživanja, međutim, jest definicija cilja njihove analize: dobra će (i akademski vrijedna) analiza objasniti *što* se zapravo dogodilo i *zašto*. I ništa više! Pritom, naravno, nije bitno što povjesničar ili analitičar misli bilo o akterima ili o rezultatima njihovih akcija. Jedino što on/ona želi jest spoznati zašto su djelovali kako su djelovali. Iako zvuči vrlo jednostavno, taj je cilj analize raspada Jugoslavije i dalje gotovo potpuno drugorazredan u odnosu na razne prosudbe i vrijednosno uvjetovana retuširanja onoga što se zapravo dogodilo. Neka od tih retuširanja izraz su potpunog nerazumijevanja smisla i zadatka analize, a druga su plod političkog opterećenja autora – posebno političara, novinara, vojnika, sudionika zbivanja ili zagovornika raznih socioloških i politoloških mega-teorija, koji su se upleli u jugoslavenski slučaj bez namjere da ga razumiju, s jedinom namjerom da ga iskoriste za svoje već unaprijed konstruirane modele ili da ga iskoriste za osude ličnosti, a ponekad i čitavih naroda.

Jednu od metodoloških pogrešaka koje mnogi takvi autori čine, Skinner naziva *parohijalni mit* (*myth of parochialism*). Parohijalni mit je načinjen kad analitičari pokušaju primijeniti kriterije iz vlastite kulture na neku drugu kulturu, bez namjere da razumiju tu drugu kulturu kao ozbiljan kontekst. To je vjerojatno najčešća, i po političkim posljedicama najgrublja pogreška počinjena u analizi raspada Jugoslavije. Prosudbe o tome što će jugoslavenski političari učiniti polazile su prečesto od toga što bi tzv. racionalan čovjek učinio u njihovu slučaju. Racionalan čovjek

bi, primjerice, uvidio da je u njegovu interesu da ne bude rata, da tržište bude veće, da zemlja ne bude izolirana, da mu/joj ne treba viza za ulazak u Europsku uniju, da sistem postane efikasan itd. Problem je, međutim, što racionalnost, unatoč vjerovanju nastalom u prosvjetiteljstvu, nije univerzalan koncept, čak ni unutar iste lingvističke i nacionalne grupe, a još manje globalno. Što je *racionalno* za Maju, nije za Marka. Što je racionalno u jednim okolnostima, nije racionalno u drugim. Što je Maji bilo racionalno prije deset godina, nije joj racionalno danas. Pretpostavka da se Jugoslavija neće raspasti zato što nije racionalno da se raspadne, temeljila se na pukom protezanju *našeg* razumijevanja racionalnosti na druge okolnosti, drugi kontekst i druge ljude. Uvijek je pogrešno zanemariti kontekst u kome se akcije doista događaju. Još je veća pogreška pretpostaviti da su konteksti isti i da ono što će funkcionirati u jednom, mora također funkcionirati u drugom.

Treća metodološka pogreška na koju upozorava Skinner jest *mit o idealnom tipu*. Idealni je tip (pojam kojeg je u modernu društvenu znanost uveo Max Weber) kategorija koja dopušta generaliziranje, budući da svodi gotovo beskrajnu raznolikost na nekoliko temeljnih kategorija. Kategoriziranje jest glavni metodološki instrumentarij društvenih znanosti. One dokazuju svoju znanstvenost sposobnošću generaliziranja. Generalizacija je potrebna ne bi li se objasnilo što se dogodilo, što se događa i još više – što će se dogoditi. Znanost je okrenuta prema budućnosti, ona nastoji poopćiti, da bi nam rekla s kojim će se stupnjem vjerojatnosti nešto dogoditi. Ona se također temelji na uzročno-posljedičnosti: pokušava nas uvjeriti da će se dogoditi A ako se ispune kriteriji X i Y. Ako se ne ispune ti kriteriji, šanse da se dogodi A manje su. Predviđanje događaja nigdje nije toliko izraženo kao u raznim *teorijama demokratizacije*⁶⁷ i *tranzicijskim teorijama*. One se temelje na ideji povezivanja akcija i rezultata, odnosno raznih faktora demokratizacije s ishodom.

U ovom smo poglavlju već odbacili mogućnost predviđanja političkih događaja, budući da su oni prije svega subjektivni, i ovisе o kontekstu koji nam je ne-pred-vidljiv. Društvene znanosti su

⁶⁷ Kao ilustraciju ovog zaključka, vidi Vanhanen (1997).

propustile predvidjeti pad komunizma i raspad Jugoslavije, i u tom su se smislu diskreditirale u odnosu prema zadatku kojeg su sebi same postavile. Međutim, ovdje idemo i korak dalje – pokazujući da kategorije koje su smislili sociolozi i politolozi mogu biti beskorisne ili štetne kad se analiziraju prošli događaji. Skinner upozorava na tu štetnost u *mitu o idealnom tipu*, kad kaže da kategorije koje su izmislili društveni znanstvenici često stvaraju očekivanja o značenju onoga što su rekli ili učinili sami akteri, a ta očekivanja se ne poklapaju s onim što su ti akteri doista mislili da su rekli ili s onim kako su bili shvaćeni u danom kontekstu. Primjerice, cijeli se vokabular društvenih znanosti sastoji od kategorija kao što su *komunisti, nacionalisti, liberali, demokrati* itd. One ne samo da nastoje cijeli svijet smjestiti u neki od tih *idealnih tipova*, nego nas nastoje uvjeriti i da oni mogu – relativno kratkim rečenicama – definirati stvarno značenje (*the meaning*) svake od tih kategorija. Naravno, već samim tim oni koji to rade zapravo čine antidemokratsku pogrešku – jer nemaju nikakvo ekskluzivno pravo da svoje razumijevanje tih kategorija proglašavaju univerzalnim. Također, kao što je već rečeno, to kako oni definiraju svaki od tih *idealnih tipova*, nije relevantno kao objašnjenje onog što se dogodilo i zašto se dogodilo, jer oni sami nisu bili akteri. Za ono što se dogodilo i zašto se dogodilo relevantno je prije svega kako su sami akteri definirali sebe i svijet oko sebe. Potom, relevantno je kako su i zašto bili shvaćeni na način na koji su bili shvaćeni, u kontekstu u kome su djelovali. Analitičari bi, dakle, trebali biti involvirani u proces *dekodiranja* intencija i značenja poruka, reducirajući svoju osobnu ulogu na minimalnu mjeru. Nasuprot tome, oni su prečesto podrazumijevali da njihove kategorije mogu ne samo objasniti namjere nego i prodrjeti iza namjera, u ono što govornik nije rekao, ali je mislio. Samo po sebi, ta ambicija ne bi bila problematična da mnogi analitičari pritom nisu potpuno zanemarili aktere same. Prednost društvenih znanosti jest, kako je definirao Durkheim, upravo u tome što se ne oslanjaju na aktere same, nego razvijaju *objektivni* instrumentarij kojim mogu prodrjeti dublje nego da se oslanjaju na *subjektivno*. U tome je temeljna pogreška mnogih analiza politike. Temeljita kritika tih pristupa morat će, također, biti ostavljena za drugu priliku.

Problem na koji želimo ovdje ukazati, sljedeći je: kad društveni znanstvenici jednom smjeste nekog u kategoriju A, a ne B, onda nastoje objasniti značenje onoga što je ona/on rekla/rekao ili učinila/učinio s pozicije *idealnog tipa*, tj. onoga kako bi netko (tzv. "tipičan predstavnik") u kategoriji A to rekao ili učinio. Primjerice, ako osobu A proglasimo *nacionalistom*, onda joj odmah pridajemo misaoni okvir kojeg imaju oni koji po našoj definiciji jesu *nacionalisti*. Ako dakle, osoba A, kaže da nitko ne smije tući narod, onda ćemo mi – "znajući" da se radi o *nacionalistu* – razumjeti značenje te rečenice otprilike ovako: "Nitko vas ne smije tući, zato što ste Srbi". Čak i ako stavimo to u kontekst samoupravnog vokabulara, rečenica će biti pročitana: "Za razliku od naroda, svatko može tući narodnosti." Ako, međutim, smjestimo govornika u grupu *demokrata* (u značenju: *liberalni demokrat*), onda će ta ista rečenica značiti: "Nitko ne smije tući građane koji se organiziraju u *demos*, a posebno ne nedemokratska policija". Razlika je, naravno, drastična.⁶⁸ Takva je i mogućnost pogreške. Etikete i kategorije mogu dati potpuno krivu sliku onoga što se dogodilo. Ta kriva slika, "nerazumijevanje", bila je glavni razlog nesporazuma između Zapada i Srbije (ali i između Zapada i drugih postjugoslavenskih zemalja) u proteklom desetljeću. Dok su Srbi vjerovali da su glasali za Miloševića zato što je on bio Jugoslaven (pa su stoga poražavali Vuka Draškovića, za koga su mislili da je srpski nacionalist) i da su Hrvati bili separatisti; svijet je tvrdio da je to zato što su Srbi, gotovo već po definiciji, nacionalisti, koji će uvijek izabrati najradikalniju srpsku opciju. Dok su Hrvati vjerovali (i vjeruju) da je njihov rat protiv JNA,

⁶⁸ Da budemo "politički korektni", navest ćemo još dva druga primjera. Jedan je – kad osoba X kaže da se zalaže za konfederaciju, protiv unitarizma, i da nije za odcjepljenje. Ta poruka može biti pročitana vrlo različito, ovisno o tome kako smo unaprijed klasificirali govornika, i jesmo li skloni vjerovati da on/ona ima skriveni program iza svojih izjava ili ne. Ili, recimo, kad osoba Y kaže da ne želi da se Kosovo priključi Albaniji, ali želi Republiku Kosovo. Ako unaprijed vjerujemo da je osoba separatistički nacionalist, smatrat ćemo da ona ne govori istinu, nego pod *republikom* zapravo podrazumijeva odcjepljenje. Posljedica toga će biti da će pojmovi dobiti sasvim drugo značenje, ovisno o govorniku koji ih izriče. Jugoslavenski je vokabular značajno promijenio značenje pojmovima, te je stoga sve teže komunicirao s drugima. Klasificiranje osoba u idealne tipove može ozbiljno ugroziti naše razumijevanje poruke.

Bošnjaka i Srba bio samoobrambeni rat, Srbi vjeruju da je to bio agresivan i secesionistički rat. Nije uopće važno, pritom, što o tome misle povjesničari ili drugi analitičari. Akcije koje je svijet poduzimao protiv Srbije, i srpsko odbijanje da ih vidi kao opravdane, kao i one koje su Hrvati, Srbi i drugi poduzimali jedni protiv drugih, rezultat su uvjerenja koja imaju sami akteri, ne toga što je *objektivno* istina ili što će sutra o tome misliti analitičari. Ako ih želimo razumjeti, moramo te aktere shvatiti ozbiljno, a ne osuđivati i presuđivati (im). Ako netko želi objasniti akcije jugoslavenskih komunista, mora ih uzeti ozbiljno, a ne tretirati kao iracionalne aktere, vođene nekim mračnim *scenarijem zavjere*, čija je đavolja *namjera* bila da iza sebe ostavi pustoš i ruševine.

Konačno, posljednja među ozbiljnim metodološkim pogreškama na koju upozorava Skinner jest *mit o koherentnosti*. On je također povezan s *idealnim tipovima* i pristupima koje je razvila sociologija. Kategorije pretpostavljaju ne samo generalizaciju nego na neki način i koherentnost s obzirom na vrijeme. Dok *mit o idealnom tipu* gotovo da ne priznaje mogućnost da je netko *zburjen* ili podvojen između nacionalizma, liberalizma i komunizma, ili da jednostavno nema nikakva koherentna gledanja, *mit o koherentnosti* gotovo da ne dopušta mogućnost da se netko promijeni tako da od svoje današnje podrške *nacionalizmu*, sutra odluči da podrži *komunizam* ili obratno. Ako se to i dogodilo (a ne samo da se dogodilo, nego je malo tko od Jugoslavena ostao netaknut promjenom konteksta, a samo tvrdi dogmatici nisu ni za milimetar odstupili od svojih nekadašnjih vjerovanja), onda se uvijek pokušava naći neka *koherentnost* u toj promjeni. Primjerice, pokušava se objasniti da su *korijeni* novih uvjerenja bili već davno pušteni, kad je osoba još bila ono prvo. Mnogi su analitičari opsjednuti traganjem za *korijenima* promjene identiteta: da se osoba X iz *komunista* pretvori u *nacionalista*. Je li on već kao general u Jugoslavenskoj narodnoj armiji bio *skriveni nacionalist*? Je li kasnije, kao predsjednik Hrvatske i dalje bio *pritajeni komunist*? Je li svaki komunist samo *rotkvica* – izvana crven, a iznutra bijel? Međutim, zašto odgovor ne bi mogao biti jednostavniji: ljudi se mijenjaju. Uvjerenja nisu nešto *objektivno*, izvana dano, a još su manje nepromjenjiva. Uostalom, zašto netko ne bi mogao pripadati jednoj i drugoj kategoriji, ili imati osobine

koje pripadaju jednom ili drugom "idealnom tipu"? Mit o koherentnosti zanemaruje te promjene i te složenosti, kao što mit o idealnim tipovima podcjenjuje složenost socijalnih grupa. Oni time ozbiljno griješe u interpretaciji događaja. Te pogreške treba izbjeći u novom pokušaju objašnjenja raspada Jugoslavije.

ZAKLJUČAK: PREMA MULTIFAKTORSKOJ SUBJEKTIVNOJ ANALIZI

Ovo je poglavlje ponudilo opširan kritički pregled dosad postojećih objašnjenja razloga raspada socijalističke Jugoslavije. Nažalost, dok je izvan granica nekadašnje Jugoslavije tema raspada te zemlje jedna od najprisutnijih u akademskoj debati (i to ne samo među politolozima i povjesničarima, nego i filozofima politike, stručnjacima za medije i ekonomistima), u zemljama nasljednicama gotovo da i nema knjige koja bi pokušala dati svoj odgovor na ovo važno pitanje.

Ova knjiga nastoji pridonijeti promjeni tog stanja, i ohrabriti raspravu o uzrocima pada socijalističke Jugoslavije u samoj Jugoslaviji. Želi li se približiti odgovoru i uključiti u raspravu koja se vodi izvan granica bivše Jugoslavije, rasprava o tom pitanju mora izbjeći metodološke probleme koje smo naveli u ovom poglavlju. Također, mora napustiti ideju da postoji jedan, presudan, dominantan faktor koji je doveo do tog raspada. Rastvaranje Jugoslavije, koliko god bilo neočekivano i iznenadno, ima svoju pretpovijest, svoj kontekst, koji nije nastao preko noći. Ono nije bilo neizbježno, jer se ništa u politici ne može smatrati neizbježnim. Na drugoj strani, nije bio ni nelogično ni *iracionalno*, ako se pod logičnošću i racionalnošću razumije ono što su relevantni akteri smatrali logičnim i racionalnim, a ne ono što *mi*, u drugom kontekstu i s poznatim ishodom iza nas, mislimo da je bilo logično i racionalno.

U procesu raspada Jugoslavije političke su elite bile glavni akteri, pa se svaka analiza tog procesa mora fokusirati na njih, njihova vjerovanja, njihove akcije i kontekst u kome su djelovale. Cilj kojeg imamo nije da presuđujemo o vrijednosti tih akcija, nego da ih razumijemo i objasnimo. Politička analiza ne smije

monopolizirati građansko pravo, koje pripada svakome građaninu, da prosuđuje uspješnost i prihvatljivost neke politike. Ona, međutim, mora objasniti što se i zašto se nešto dogodilo ili nije dogodilo. Ništa manje, ali i ništa više.

Da bi se to objasnilo, politički se akteri moraju tretirati s punom ozbiljnošću. Njihova su vjerovanja direktno utjecala na njihove akcije, i stoga moraju biti u samom središtu našeg interesa. Intervjui s članovima političke elite, kao i poštena analiza dostupne građe, nužan su i prvi korak k tom cilju. Ideologija se ne smije zanemariti, jer ona nije bila samo prazna riječ i gesta, nego je određivala djelovanje političkih aktera. Međutim, namjere koje su imali relevantni akteri nisu se uvijek ostvarile, niti ih je uvijek moguće vidjeti u konačnom rezultatu njihovih akcija. Politika je interaktivna subjektivna djelatnost, u kojoj su uspješne diktature gotovo potpuno nemoguće. Između namjera i rezultata dogodio se proces akcije i interakcije, koji je nužno utjecao na samu namjeru i na rezultat. Jedini način, stoga, da razumijemo rezultat (raspad Jugoslavije) jest da analiziramo i namjere (ideologiju, vjerovanja) i akciju (političko djelovanje) u kontekstu u kome su se dogodile (međunarodnom, domaćem, i u svim njegovim aspektima – kulturalnom, ekonomskom, vojnom itd.)

Sada, kad smo identificirali probleme u postojećim pokušajima da se objasne razlozi raspada Jugoslavije, i uspostavili metodološke temelje našoj analizi, ostaje da ponudimo i vlastitu priču o tome što se dogodilo i zbog čega. O tome govorimo u nastavku ove knjige.

Drugo poglavlje

KARDELJEV KONCEPT

Stvaranje četvrte Jugoslavije (1974-1990)

U prvom poglavlju ove knjige objasnili smo važnost ideologije za definiranje jugoslavenskog političkog sistema i jugoslavenskog identiteta u cijelom razdoblju poslijeratne Jugoslavije (1945-1991). Kao i druge socijalističke zemlje, Jugoslavija je bila ideokratska tvorevina, u kojoj su ideje imale središnje, a ne periferno mjesto. Politički sistem zamišljen je kao instrument *prijelaznog razdoblja* (tranzicije), pa se od njega nije očekivalo da predstavlja realitet, nego da ga mijenja. Marksistički okvir u kome se konstruirao politički sistem davao je prednost viziji budućnosti nad opisom sadašnjosti.¹ Komunistička partija (u jugoslavenskom slučaju – Savez komunista Jugoslavije) bila je avangarda, organizacija koja se nije legitimirala izborima, tj. predstavljanjem realnosti, nego sposobnošću da vidi dalje, da bude avangarda i interpretator vizije društvenog razvoja. Ta je

---

¹ Socijalizam je sebe često opisivao kao putovanje u *svijetlu budućnost*. Dobra ilustracija za to može se pronaći u izvještaju kojeg je stanoviti Lincoln Steffens podnio o svom posjetu Rusiji 1918, (citirano prema Sweezy i Bettelheim, 1971: 80). Komunist Steffens kaže: "Bio sam preko, u budućnosti, i ona funkcionira". Pogled u budućnost kao vodilja svakodnevnne političke akcije, međutim, nije samo karakteristična za komuniste, nego za sve revolucionare. Liberali su također, nakon Francuske revolucije, gradili "društvo budućnosti". Ideja o postojanju nekog drugog, budućeg svijeta, koji je idealan (za razliku od sadašnjosti) ima religijske izvore. Patnje u sadašnjosti nužne su za one koji žele doseći to idealno stanje, negdje u dalekoj budućnosti *drugog života*. Za žrtvovanja u staljinističkoj sadašnjosti zbog uvjerenosti da će budućnost biti bolja, vidi Fitzpatrick (1999).

vizija, zbog toga, bila ključni element društvene konstrukcije. Socijalizam je bio prijelazno razdoblje između vladavine postojećeg i uspostavljanja novog. U tom je prijelaznom razdoblju avangarda (kao subjektivna snaga preobražaja iz sadašnjosti u budućnost) djelovala ne samo kao interpretator sadašnjosti nego i kao subjekt njene promjene. Filozofi su, da podsjetimo na Marxovu izreku, svijet samo interpretirali – sada se (tj. u socijalizmu) radi o tome da ga se izmijeni. Da bi ga se izmijenilo, međutim, moralo ga se prije svega interpretirati. Interpretacija realnosti i još više vizije budućnosti, bio je glavni zadatak *sujesnih snaga*. Glavni politički sukobi u socijalizmu bili su sukobi između raznih interpretacija realnosti i vizija budućnosti. Politika je u socijalizmu često sličila na filološke seminare, a plenumi Centralnih komiteta, njihovih predsjedništava i komisija bila su mjesta gdje se raspravljalo o tome što je netko mislio kad je rekao i – još više – što je Marx mislio kad je nešto napisao.²

Središnja važnost ideologije glavni je razlog zbog kojeg vjerujemo da nijedno objašnjenje razvoja i raspada Jugoslavije u socijalističkom razdoblju ne može biti uspješno ako zanemari ili ne razumije ideologiju. U ovom poglavlju prikazujemo, stoga, glavne elemente jugoslavenske interpretacije marksizma i utjecaj te interpretacije na stvaranje, razvoj, krizu i raspad jugoslavenskog političkog sistema. Dva su glavna argumenta istaknuta u ovom poglavlju: prvo, da su politički sukobi u Jugoslaviji bili uglavnom ideološki (a ne etnički) sukobi. To su bili sukobi između raznih interpretacija stvarnosti i vizija budućnosti. Kao što će biti jasnije iz sljedećeg poglavlja, glavni politički sukobi unutar jugoslavenske političke elite nisu bili oko nacionalnog pitanja, niti je linija razdora dijelila ideološke tabore po nacionalnoj osnovi. Drugo; raspad Jugoslavije može se objasniti kao rezultat

² Ilustracija se može pronaći u Titovu govoru Narodnoj skupštini, u povodu proglašenja Zakona o radničkom samoupravljanju (1950), kao i u Kardeljevu govoru na Trećem plenumu CK SKJ u povodu slučaja *Milovana Đilasa* (1953). Bogdan Bogdanović, u svojoj knjizi *Mrtvouzice*, ponudio je odličnu analizu odnosa između diskursa i političke akcije na primjeru Osme sjednice CK SK Srbije (septembar 1987): *verbalne zamke staljinizma* (1988). Osma sjednica je također dobar primjer filološko-političkog "seminara". Više o tome u petom poglavlju ove knjige.

istodobnog uspjeha i neuspjeha ideologije koju su promovirali jugoslavenski komunisti. Više nego u bilo kojoj drugoj europskoj socijalističkoj zemlji, jugoslavenski su komunisti vjerovali u ideju o odumiranju države. Ta temeljna ideja marksizma bila im je glavna vodilja u odlukama da decentraliziraju političku strukturu Jugoslavije. Ta decentralizacija nije bila samo posljedica vjerovanja da socijalizam može riješiti nacionalno pitanje, nego i vjerovanja da će socijalizam dovesti do komunizma, stanja u kome će kraj klasnih razlika (i klasnog sukoba) uništiti potrebu za državom. Slabljenje države, njeno decentraliziranje i demontiranje, bilo je u prvom redu (iako ne isključivo) posljedica vjerovanja jugoslavenske političke elite da se može i mora napraviti daljnji korak u razvoju socijalizma prema komunizmu. Slabljenje države bio je dokaz uspjeha, a ne neuspjeha socijalističkog projekta. Bivajući sve uspješnija, odnosno sve više podružljiva a sve manje birokratizirana, država je oslabila do mjere u kojoj se više nije mogla obraniti pred izazovima antisocijalističkih koncepata.³ Jugoslavija je, stoga, bila možda jedina država koja je odumrla. Taj proces odumiranja njenih osnovnih funkcija (kao što su obrana, vanjska politika, unutarnja sigurnost, cjelovit ekonomski sistem) također je i glavni razlog zbog kojeg je raspad Jugoslavije bio tako kaotičan i nasilan. Samo je u Jugoslaviji država bila toliko oslabljena da je propustila učiniti ono što svaka država mora učiniti – spriječiti građanski rat. Države u kojima je vladao državni socijalizam (recimo SSSR ili Čehoslovačka), iako također nestabilne i suočene s raspadom, ipak su bile dovoljno snažne da zaustave nasilje pojedinih grupa ili pojedinaca unutar države. Jugoslavenska je ideologija, dakle, bila ne samo glavni razlog raspada, nego i načina na koji se taj raspad dogodio, odnosno građanskog rata koji mu je slijedio.

³ U tom smislu, slažem se sa zaključkom kojeg izvodi Warren Zimmermann (1999: 49), koji se pitao zbog čega su "reforme" uspjele u ostalim socijalističkim zemljama (nakon 1989) dok su u Jugoslaviji propale, te na to pitanje odgovara: "Ključni je razlog da su te druge države imale snažne centralne vlade; Jugoslavija nije". Doista, kao što će biti pokazano u četvrtom poglavlju ove knjige, to će biti glavni razlog za neuspjeh ekonomskih i političkih reformi u Jugoslaviji u osamdesetim godinama.

KONTEKST U KOME JE NASTAO KARDELJEV KONCEPT

Razdoblje kojim se bavi ova knjiga može se nazvati *Kardeljevom Jugoslavijom*. Kardeljeva Jugoslavija bila je utemeljena na četvrtom *konstitutivnom konceptu* na kome se gradila jugoslavenska država. Iako je povijest jugoslavenske države najčešće analitički podijeljena u dva razdoblja (*prva* i *druga* Jugoslavija, pri čemu je prva međuratna, a druga poslijeratna, tj. socijalistička), povijest konstitutivnih konceptata na kojima se gradila jugoslavenska država dopušta nam detaljnije klasificiranje. Podjela jugoslavenske povijesti na samo dva razdoblja, ono prije i ono nakon uspostave socijalističkog poretka, ne kazuje mnogo. Takva pojednostavljena klasifikacija, naime, ne respektira dovoljno vezu između ideja i njihove realizacije, između *konstitutivnog koncepta* i političkog sistema kojeg je taj koncept proizveo.

Nijedan konstitutivni koncept, da se prisjetimo Skinnerove preporuke objašnjene u prvom poglavlju, ne može se razumjeti izvan konteksta u kome je nastao. Svaki od njih je odgovor na probleme koji su nastali u okviru prethodnog koncepta, i svaki je rezultat dijaloga s onim što je autorima bilo dostupno. Nema nekontekstualnog mišljenja, pa ni političke ideje i koncepti nikad ne nastaju izvan svog konteksta. Svako je mišljenje izraz dijaloga s drugim, prethodnim, i autoru dostupnim mišljenjem. Kardeljev koncept, naravno, nije izuzetak u tom smislu. On je dijaloški odgovor na probleme postavljene u tri njemu prethodna koncepta, s kojima je bio suočen sam Edvard Kardelj i ljudi koji su dijelili njegovu sliku prošlosti, opis sadašnjosti i viziju budućnosti. Zato je nemoguće rekonstruirati Kardeljev koncept, bez predstavljanja ta tri prethodna konstitutivna koncepta u odnosu na koje je Kardeljev koncept nastao. To će biti učinjeno u nastavku ovog poglavlja, koji će potom prijeći na samo objašnjenje Kardeljeva koncepta i njegova odnosa prema prethodnim i drugim suvremenim kontekstima dostupnim Kardelju. Budući da je Edvard Kardelj bio ključni autor konstitutivnog koncepta što ga je jugoslavenska politička elita pretvorila u političke i pravne institucije u razdoblju kojim se bavi ova knjiga, njegova djela, govori i akcije bit će glavni izvor za rekonstrukciju tog koncepta. Sva tri prethodna koncepta

utjecala su na Kardelja, koji se zapravo osvrtao na ista pitanja na koja su njegovi prethodnici pokušavali dati odgovor, ali ti odgovori nisu zadovoljili Kardelja ni jugoslavenske komuniste. Ta tri prethodna koncepta bili su: 1) koncept *narodnog jedinstva*; 2) koncept *sporazumskog jugoslavenstva* i 3) koncept *bratstva i jedinstva u socijalističkoj Jugoslaviji*. Dok su prva dva konstitutivna koncepta bila razvijena u predratnoj Jugoslaviji, treći je bio razvijen u prva dva desetljeća socijalističke Jugoslavije, a sredinom šezdesetih godina 20. stoljeća bio je polako ali temeljito zamijenjen Kardeljevim konceptom. U daljnjem ćemo tekstu prvo ukratko objasniti glavne elemente prva dva koncepta (razvijena u predratnoj Jugoslaviji), da bismo potom više rekli o odnosu između glavnih elemenata trećeg i četvrtog (ili – kako ih ovdje ponekad nazivamo, Titova i Kardeljeva) konstitutivnog koncepta.

Koncept narodnog jedinstva

Koncept narodnog jedinstva bio je prvi konstitutivni koncept jugoslavenske države, i dominirao je jugoslavenskom politikom od 1918. do 1939. Glavna ideja tog koncepta bila je da je Jugoslavija (bila ona zvana Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kao do 1929. ili Kraljevina Jugoslavija, kao od 1929), država u kojoj ako već ne postoji samo jedan narod (tj. jugoslavenski), a onda su barem tri "plemena" od kojih je država sastavljena, na putu da postanu jedan jedini, jugoslavenski narod. Iako se Srbi, Hrvati i Slovenci doista razlikuju po prošlosti i nekim kulturalnim elementima, svi su oni Južni Slaveni, i kao takvi su braća. Jugoslavenska je država bila shvaćena kao prirodna činjenica i kao izraz želje jugoslavenskog naroda (u nastajanju) da ima svoju državu. Formiranje Jugoslavije kao države bio je rezultat jugoslavenskog nacionalizma, koji se temeljio na ideji etničkog (prije svega jezičkog) jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Taj je nacionalizam bio državotvoran, kao što je i država (jednom kad je nastala) bila naciotvorna.⁴ Jugoslavenska država, ako već nije

⁴ Odnos između ideje/koncepta i institucija bio je složen i dvostran. Ideja jugoslavenstva nastala je prije same jugoslavenske države, ali je jugoslavenska država učinila mnogo da bi se ta ideja do kraja formulirala i promovirala. Postojanje jugoslavenske ideje bio je glavni razlog formiranja jugoslavenske

stvarala novu – jugoslavensku – naciju, a onda je barem pomagala njen nastanak. Nacija i država shvaćeni su kao gotovo identični pojmovi: u jugoslavenskoj državi, da bi bila ne samo stabilna nego i legitimna, mora postojati jedna nacija, jugoslavenska. Koncept jugoslavenske nacije nije, međutim, bio antipluralistički: on je priznavao ne samo kulturalne razlike između pojedinih dijelova tog budućeg jugoslavenskog naroda, nego i političku pluralnost iskazanu (barem do 1929. godine) kroz prilično demokratski politički sistem. Kulturalni pluralizam, međutim, ne treba miješati s političkim (ili – *narodnim*) jedinstvom. Narod je prije svega politička, ne toliko kulturalna jedinica. Iako je sama ideja jugoslavenstva imala etničke (pa i rasne) korijene (jer se temeljila na ideji da postoji neka vrsta jedinstva među Slavenima, a posebno Južnim Slavenima, koja vodi prema njihovu stapanju u jedan narod, jugoslavenski), ona je – stvaranjem države – postala prije svega politički projekt. Dvojnost etničkog i političkog razumijevanja nacije u ideji *narodnog jedinstva*, smjestila je taj projekt u okvir tada suvremenih ideja o naciji/državi. Tendencija stvaranja jednog naroda gdje su postojale različite religijske, kulturalne, pa i jezičke grupe, isprobana je – uspješno – u Njemačkoj nakon ujedinjenja 1871. i u Italiji nakon 1870. Također, američki i francuski utjecaj bio je snažan – obje su te zemlje uspješno prevladale razlike i (s)tvorile jednu naciju, bez obzira na međusobno (a i u odnosu na Jugoslaviju) različit tip političkog sistema (u Americi federalizam, u obje te zemlje republikanizam, za razliku od Jugoslavije). Liberalne ideje o *slobodi*, *bratstvu* i *jednakosti*, prožimale su i jugoslavenski državotvorni koncept. Jugoslavija je stvorena – i u prvom razdoblju – vođena kao (liberalna) demokracija. Konstitutivni koncept koji je vladao u njenom prvom razdoblju inzistirao je na tome da je ona potvrda i jamac *slobode* Južnih Slavena u odnosu na druge, prije svega, susjedne identitete. Također, potpuno u skladu s tradicijom, koncept je inzistirao na tome da je jugoslavenska država izraz bratstva i jednakosti među glavnim grupama koje konstituiraju buduću

---

države. Ali, jednom formirana, jugoslavenska je država bila glavni oblikovatelj službene interpretacije jugoslavenstva. Jugoslavenska je ideja, u nekom smislu, preživjela raspad jugoslavenske države; u formi "jugonostalgije", kao ideja kulturalnog jedinstva i bliskih političkih interesa postjugoslavenskih država.

jugoslavenski narod: Slovincima, Hrvatima i Srbima. Ideja o isticanju zajedničkog (onog što ujedinjuje), iznad pojedinačnog i posebnog (onog što razdvaja), bila je potpuno u skladu s tadašnjim geopolitičkim prilikama, u kojima su jedino države koje nisu bile male (ne samo u teritorijalnom smislu, nego i u smislu percepcije o sebi samima) mogle opstati. Bojazan da male države ne mogu opstati, bila je u biti logičan rezultat iskustva kojeg su manje europske države (recimo, Belgija i Srbija) imale u Prvom svjetskom ratu, suočene s velikim i moćnim susjednim carstvima. Pa ipak, Jugoslavija nije bila ujedinjena samo iz osjećaja straha prema alternativama – iako je taj osjećaj imao iznimno značajno mjesto pri odlučivanju, prije svega u zapadnim dijelovima Jugoslavije. Jugoslavija je bila (i) rezultat pozitivnog, nacionalističkog i liberalno-demokratskog programa, kojeg su – od sredine 19. stoljeća – promovirale intelektualne elite u sva tri njena glavna sastavna dijela, a potom su ih (što iz pragmatičnih, što iz principijelnih razloga) prihvatile političke elite za vrijeme Prvog svjetskog rata i nakon njega. Ona je također bila izraz liberalno-demokratske doktrine koju je o budućnosti Europe iznio američki predsjednik Woodrow Wilson u svom govoru pred Kongresom SAD, u januaru 1918, a koja je poznatija kao *doktrina 14 točaka*, ili *doktrina samoodređenja*. Iako u samom tekstu tog govora ni jednom riječju nije spomenuta Jugoslavija, nego se štoviše inzistira na opstanku Austro-Ugarske, dok se Srbiji jamči izlaz na more, koncept *narodnog jedinstva* pozivao se na princip *samoodređenja*. Jugoslavija nije nastala kao rezultat pukog hira svjetskih sila, niti je proizvod *Versaillesa*, kako danas tvrde antijugoslavenski političari u narodima, koji su se od nje odvojili 1991. Ali, ona nije nastala ni protiv želje velikih sila tadašnjega svijeta. Ona nije bila *nedovršeni projekt* Prvog svjetskog rata, problem koji nije razriješen jer nije bilo volje, snage ili interesa – bilo unutar same Jugoslavije ili u tadašnjoj *međunarodnoj zajednici*. Da su Hrvati ili Srbi htjeli svoju samostalnu državu, tadašnji bi ih svijet vjerojatno priznao, iako nevoljko. Takvo parcijaliziranje nekadašnjih carstava na male i – pokazat će se u međuratnom razdoblju: rijetko kada dovoljno moćne i rijetko kada demokratske – države, smatralo se protivno suvremenim trendovima otvaranja prema drugima, koji u mnogo čemu pod-

sjećaju na današnju ideju *globalizacije*. Pojam *balkanizacije*, imao je pežorativno značenje i označavao je upravo to: stvaranje malih, međusobno ne suviše prijateljskih i interno nedovoljno demokratskih nacija, koje nisu u stanju same preuzeti u ruke obranu svojih granica u odnosu na moćne (i također ne suviše prijateljske) susjede. Nasuprot tome, stvaranje Jugoslavije, po broju stanovnika i snazi srednje velike europske zemlje, bio je potpuno u skladu s liberalno-demokratskim *trendom dana*. Jugoslavija je bila *miljenica* i *eksperiment* tih doktrina. Istodobno, ona je po mnogočemu vidjela Njemačku i Italiju kao uzor. Ujedinjenje Italije 1870, kao što je rekao Cavour, bio je samo prvi korak prema stvaranju talijanske nacije. Pa ipak, to je ujedinjenje uspjelo, prije svega zahvaljujući središnjoj ulozi koju je u procesu stvaranja talijanske nacije imala talijanska država. Italija kao susjedna zemlja i Njemačka, kao uvijek snažan faktor u kontinentalnoj Europi, utjecale su direktno na glavne ideologe koncepta *narodnog jedinstva*.

Ta dvojnost uzora – s jedne strane liberalne demokracije poput Francuske i Sjedinjenih Država, a s druge Njemačka i Italija – uz evidentne probritanske struje u tadašnjem političkom životu (i posebno na Dvoru), stvorile su prilično snažnu mrežu potencijalnih saveznika, na koje se nova država oslanjala. U stvari, malo je koja država imala u međuratnom razdoblju toliko mogućnosti da uspostavi ravnotežu između – s vremenom – sve kontroverznijih pozicija velikih sila u Europi, kao što je bio slučaj s Jugoslavijom. Stabilnost predratne Jugoslavije, bez obzira na unutarnje probleme koje je imala, ovisila je o održanju balansa između *njemačkog/talijanskog* i *francuskog/britanskog* utjecaja, ne samo u smislu realpolitike, nego i u ideološkoj sferi. Jugoslavija se, naime, već od 1920. suočila s tzv. *hrvatskim pitanjem*, koje je u svojoj biti bilo pitanje razumijevanja pojma *narod* na drukčiji način nego što je on tada bio razumijevan u liberalno-demokratskoj tradiciji. Organsko razumijevanje naroda, kao kulturalne kategorije koja je ujedno i politička, nije bila potpuna novost u odnosu na sam jugoslavenski koncept. Jugoslavenski je koncept, da podsjetimo, također bio utemeljen na ideji da Južni Slaveni moraju stvoriti Jugoslaviju zato što su Južni Slaveni, tj. – zato što su *braća po krvi*. Hrvatski je koncept sada izazivao Jugoslaviju na isti način na koji je jugoslavenski nacionalizam

ranije izazivao Austro-Ugarsku. U biti tog sukoba bilo je pitanje: što je nacija? Tko je u njoj, a tko izvan nje? Po kojim se kriterijima nacija uspostavlja? Oba su koncepta – hrvatski i jugoslavenski – imali u sebi ideju da je nacija i kulturalna i politička pojava. Oba su vjerovala da je najbolje ako se granice nacije i države poklapaju. Oba su bila netolerantna prema manjinama koje se nisu mogle (ili nisu htjele) uklopiti u naciju. Napokon, oba su se našla raspolučena između dviju ideoloških metapozicija tadašnjeg suvremenog svijeta: liberalno-demokratske (utemeljene na Wilsonovu programu samoopredjeljenja) i fašističko/nacističke, koja je nudila alternativni odgovor na dileme koje su potresale unutarjopolitičke prilike u Jugoslaviji (kao i u drugim zemljama) u tridesetim godinama dvadesetog stoljeća. Ta je raspolućenost stvorila situaciju koja će karakterizirati cijelu političku povijest Jugoslavije: da su podjele unutar nje bile prije svega ideološke, tj. oko konstitutivnog koncepta, a tek onda etničke. Definicija nacije i značaj tzv. hrvatskog pitanja, dijelili su političke stranke na vlasti od onih u opoziciji; iako su i vlast i opozicija u sebi imale političare i stranke iz različitih krajeva i etničkih grupa u Jugoslaviji. Ta je linija podjele bila između onih koji su vjerovali da je koncept narodnog jedinstva i dalje najbolji odgovor na izražene razlike, i onih koji su tvrdili da je taj koncept puka utopija, koja ne samo da je neostvariva zbog postojećih razlika između Hrvata i ostalih (Slovenaca i Srba) nego je i opasna, jer onemogućava ideale liberalnog svijeta: prije svega slobodu (hrvatskog naroda) i jednakost između hrvatskog, srpskog i slovenskog naroda. U konačnici, koncept narodnog jedinstva, tvrdili su zagovornici hrvatskog naroda, onemogućava i bratstvo među Jugoslavenima. Tri velika ideala Francuske revolucije i tada suvremenog liberalizma bilo je teško uskladiti na ovom konkretnom slučaju.

Hrvatsko pitanje unutar zemlje, te promjena međunarodnih prilika – kojom je liberalno-demokratsko razumijevanje pojma narod postajalo sve slabije u odnosu na organsko i antiliberalno razumijevanje promovirano u nacizmu i fašizmu, oslabili su kohezivnu moć koncepta narodnog jedinstva do razine u kojoj je ono bilo primorano odstupiti. Zamjena ideološkog koncepta na kome se temeljila jugoslavenska država dogodila se sa Sporazumom Cvetković-Maček 1939.

Prije nego nastavimo s analizom tog drugog konstitutivnog koncepta (kojeg ovdje nazivamo *sporazumskim*), da zaključimo ovaj kratki osvrt na koncept *narodnog jedinstva*, ističući one njegove glavne elemente koji su kasnije bili predmet kritike pri stvaranju trećeg i – posebno – četvrtog konstitucijskog koncepta, kojim se u ovoj knjizi prvenstveno bavimo. Istaknut ćemo četiri: 1) koncept *narodnog jedinstva* smatrao je da država mora biti dovoljno jaka da promovira stvaranje jugoslavenskog naroda, dakle, da bude narodotvorna; 2) on se temeljio na tada suvremenim liberalno-demokratskim trendovima, pa je bio ne samo podržan od strane moćnih liberalnih demokracija nego i smatran nekom vrstom *uzora* i brane procesu *balkanizacije* i *kleinstaatereia*; 3) stabilnost Jugoslavije ovisila je o balansu između liberalno-demokratskog i fašističko-nacističkog razumijevanja nacije. Razlike nisu bile samo u vanjskopolitičkoj orijentaciji zemlje nego i u definiranju nacije unutar zemlje. Oba su koncepta mogla biti bliska jugoslavenskom modelu, jer su u prethodnim historijskim razdobljima služili kao uzor za stvaranje jugoslavenskog naroda. Konačno (4) koncept narodnog jedinstva nije poražen samo zbog razlika unutar zemlje – prije svega ideoloških, tj. oko razumijevanja pojma *nacija* između Hrvata i ostalih – nego i zbog toga što je liberalno-demokratski koncept gubio bitku s fašističko-nacističkim u europskim okvirima. Politički sukobi u Jugoslaviji bili su prije svega sukobi između zagovornika raznih konstitutivnih konceptata, a koalicije su (osim u slučaju Hrvata, iako ni tu ne u potpunosti) prelazile etničke granice. Nacionalno pitanje (tj. pitanje: što/tko je nacija) ostalo je, međutim, u prvom planu, pa su sve ideološke grupe morale odrediti svoju politiku prema tom pitanju. Ideološko i nacionalno su se stoga isprepleli do te mjere da je ponekad bilo teško definirati koji od ta dva elementa jest glavni, a koji sporedni. Homogenizacija Hrvata oko koncepta *dualizma* ili *trijalizma* u Jugoslaviji, bila je ideološka kao i nacionalna činjenica. Veza ideološkog (tj. klasnog) i nacionalnog pitanja, kasnije će biti jedan od glavnih elemenata narativa kojeg je Komunistička partija Jugoslavije (a naročito Komunističke partije Slovenije i Hrvatske, koje su osnovane unutar KPJ 1936. i 1937) razvile o sebi.

Koncept sporazumske Jugoslavije

Bojazan da bi unutarnje podjele oko hrvatskog pitanja, povezane s utjecajem vanjskih sila (fašističke Italije u prvom redu) mogle postati nesavladiva prijetnja opstanku i sigurnosti jugoslavenske države, potakle su kneza Pavla i političku elitu na kraju tridesetih da modificiraju konstitutivni koncept *narodnog jedinstva*, i izadu ususret hrvatskom konceptu nacije, odnosno priznaju *hrvatsku posebnost*. Ta je promjena toliko važna, da se zapravo može govoriti o napuštanju prethodnog i stvaranju novog konstitutivnog koncepta. Glavna odrednica koncepta *narodnog jedinstva* – da jugoslavenska država stvara jednu, jugoslavensku naciju, koja će zamijeniti postojeća plemena (slovensko, hrvatsko i srpsko) napuštena je Sporazumom između Krune i hrvatskih političara predvođenih Vladkom Mačekom. Sporazum iz augusta 1939. doista je smanjio tenzije između Hrvata i ostalih, te je praktički značio stavljanje hrvatskog pitanja *ad acta*. On je, također, eliminirao (barem potencijalno i zakratko) dvije radikalne opcije za budućnost Jugoslavije: doktrinu radikalnog jugoslavenskog integralizma i doktrinu hrvatskog separatizma. Njegov je uspjeh, također, i u tome što je dao novu nadu za budućnost hrvatsko-srpskih odnosa unutar Jugoslavije time što je smanjio prisutnost radikalnih antijugoslavenskih, antisrpskih i antihrvatskih retorika u javnosti, pa stoga i pomogao reduciranju napetosti između Hrvata i Srba u područjima gdje su živjeli izmiješani i zajedno.

Na drugoj strani, međutim, Sporazum je promovirao koncept koji više nije mogao biti spojiv sa zamišljenim identitetom jugoslavenske države i nacije. Ideja da bi se nakon priznanja posebnosti *hrvatskog korpusa unutar Jugoslavije* (te institucionalizacije tog priznanja u formi *Banovine Hrvatske*) mogla istodobno promovirati i ideja o stvaranju jednog jedinstvenog jugoslavenskog naroda, bila je utopijska i nestvarna. Ime nove Banovine, te ovlasti koje su joj dane, svjedočile su da je Kruna priznala da su Hrvati ako ne već državotvorni narod, a onda svakako autonomna jedinica čije se postojanje ne može ignorirati, i koji se neće stopiti s drugim *plemenima* u novu jugoslavensku naciju. I dok je ideja *narodnog jedinstva* predviđala da će razlike između pojedinih plemena slabiti, a jugoslavenski identitet jačati, 1939. postalo je

jasno da se događa obrnut proces. Devolucijski proces u odnosu na Hrvatsku naviještao je da su trendovi decentralizacije snažniji od trendova centralizacije. Smjer od centralizma prema decentralizaciji bio je upravo obratan smjeru kojim je put vodio Njemačku i Italiju krajem 19. stoljeća. To je priznanje destabiliziralo ne samo postojeći institucionalni okvir (jer je, striktno govoreći, bilo neustavno) nego i identitet jugoslavenske države. Što je sad Jugoslavija, ako nije država koja stvara jugoslavenski narod? Kakva je njena budućnost, ako dopusti da paralelno postoji i hrvatski narod kao politička (ne samo kulturalna) činjenica? Ako svaki narod ima *pravo* na samoopredjeljenje, a hrvatski je narod sad priznat i institucionaliziran kao politička činjenica, može li se očekivati da će i hrvatski narod tražiti za sebe to pravo? Je li priznanje hrvatske posebnosti samo prvi korak prema njegovoj separaciji od Jugoslavije? I je li Jugoslavija uopće moguća bez Hrvata, odnosno (još više) bez teritorija Banovine Hrvatske? Je li moguća država nakon secesije njezina središnjeg dijela?

Ta pitanja (fundamentalna za identitet i opstanak Jugoslavije) postavljena su u godini i pol između sklapanja Sporazuma i okupacije (te podjele) Jugoslavije, u aprilu 1941. Iako je, dakle, na jednoj strani smanjio tenzije između Srba i Hrvata, Sporazum je istodobno *via facti* destabilizirao Jugoslaviju tako što je unio konfuziju u njen temelj, a taj je temelj bila vizija o stvaranju i promoviranju jednog, jugoslavenskog naroda. On je, istina je, ojačao zajedničke institucije i osigurao da Hrvati ponovno participiraju u njima, makar (kako je ocijenio Aleksa Đilas) kao u području svoje vanjske politike (1991: 134). Pa ipak, on je istodobno i oslabio te institucije jer je doveo u pitanje relativno jednostavan i s međunarodnom praksom usklađen, *raison d'être* jugoslavenske države. On je od Jugoslavije napravio jednu vrstu eksperimenta, koji je ponovno išao *ispred vremena*. Tip autonomije koja je institucionalizirana za Hrvatsku 1939, primjerice, Škotska je morala čekati još gotovo 60 godina, dok su prve *asimetrične federacije-monarhije* uvedene (recimo u Španjolskoj) tek u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Taj eksperiment, nažalost, nije imao vremena ni prilike da se razvije do nekih vidljivijih rezultata.

Promjena konstitutivnog koncepta nije se dogodila niti referendumom niti na striktno ustavan način. Ona je izvedena uz snažnu opoziciju, koja je bila dovoljno jaka da zaustavi njegovu implementaciju gdje god je to bilo moguće. Pet grupa posebno se isticalo u protivljenju drugom po redu konstitutivnom konceptu jugoslavenske države. U prvom redu, jugoslavenski integralisti (sa snažnom podrškom u vojsci, ali i među jugoslavenskim idealistima), koji su prigovarali da je Sporazum narušio jedinstvo Jugoslavije i da je odustao od temeljne ideje na kojoj je ona osnovana 1918. Integralisti su smatrali da je Sporazum korak u pogrešnom pravcu, jer ne vodi daljnjem jačanju jugoslavenske države, nego ohrabruje separatizam. To je ohrabrenje posebno opasno jer dolazi u trenutku kad se Jugoslavija našla pod intenzivnim pritiskom potencijalno neprijateljskih zemalja, kao što su Njemačka (sada susjedna zemlja, nakon pripojenja Austrije 1938.) i Italija (koja je povećala svoju granicu s Jugoslavijom nakon invazije Albanije, 1938). Priznanje hrvatske posebnosti, također, otvorilo je problem statusa ostale dvije grupe – Srba i Slovenaca. Dok su Slovenci koliko-toliko zadovoljeni postojanjem Dravske Banovine, u okviru koje su se našli gotovo svi Slovenci u tadašnjoj Jugoslaviji, problem ostaje sa Srbima i njihovom političko-teritorijalnom jedinicom. Bi li i Srbi trebali imati svoju Banovinu? Na kojem teritoriju? S kakvom političkom strukturom? Hoće li se Jugoslavija pretvoriti u federaciju? Hoće li ta federacija biti asimetrična? Kakav je odnos Srba prema Jugoslaviji i jugoslavenstvu u novim okolnostima? Je li postojanje Jugoslavije (i dalje?) u srpskom nacionalnom interesu? Sva su se ta pitanja otvorila nakon Sporazuma, u situaciji izvanrednog stanja, u kojoj je bilo iznimno osjetljivo debatirati tako značajne kontroverze što su se ticale samog temelja jugoslavenske države, njena identiteta i političke strukture. Sporazum je stoga možda doista (barem privremeno) potisnuo hrvatsko, ali je otvorio srpsko pitanje u Jugoslaviji.

On je, također, otvorio i pitanje Bosne i identiteta ljudi koji žive u Bosni. Bosna nije postojala kao politički subjekt u jugoslavenskoj državi, ali su povijesne okolnosti stvorile prilično snažan kulturni, teritorijalni i politički identitet i pojedinih etničko-religijskih grupa u Bosni, i Bosne kao geografsko-političko-kultu-

ralne cjeline. Sporazum je, međutim, "podijelio" Bosnu, praktički pripajajući neke njezine dijelove (uglavnom s katoličkom, tj. hrvatskom, većinom) novostvorenoj Banovini Hrvatskoj. Muslimansko stanovništvo, čija je partija – Jugoslavenska muslimanska organizacija – bila koalicijski partner u većini vlada u međuratnom razdoblju, bilo je zabrinuto zbog narušavanja cjeline Bosne i Hercegovine.

Treća grupa nezadovoljnih Sporazumom bili su – ili su barem mogli biti – Srbi u Banovini Hrvatskoj. Uspostavljanje Banovine Hrvatske stavilo ih je u poseban položaj u odnosu na druge Srbe, ali im nije donijelo nikakve posebne garancije unutar nove granice Banovine Hrvatske. Iako su hrvatski Srbi imali neku prošlost formiranja političkih institucija s Hrvatima unutar Hrvatske, zategnutost odnosa između Zagreba i Beograda u gotovo cijelom međuratnom razdoblju, ostavila je traga na odnosima između Hrvata i Srba u samoj Hrvatskoj. Politički identitet Srba u Hrvatskoj dodatno je uznemiren zbog promjene politike glavnih srpskih političkih stranaka koje su ih predstavljale: one su najprije zagovarale integralističko jugoslavenstvo, da bi kasnije promovirale bližu suradnju s Hrvatima i Hrvatskom seljačkom strankom. Pri kraju međuratnog razdoblja, Srbi u Hrvatskoj postaju gotovo marginalan politički faktor, što će se osjetiti u prvim danima nakon formiranja Nezavisne Države Hrvatske, u aprilu 1941. Razočaranje hrvatskih Srba politikom Beograda, te nedostatak snažnih političkih partija i jasne političke orijentacije, bili su glavni razlozi (uz ustaški teror) za relativnu popularnost komunista u tim krajevima tijekom Drugog svjetskog rata, ali i nakon njega – u cijelom socijalističkom razdoblju.

Sporazumom su bili nezadovoljni i opozicijski političari, koji su 1938. bili udruženi s Vladkom Mačekom i njegovom Hrvatskom seljačkom strankom u Udruženu opoziciju. Oni su smatrali da je sporazumom s vladom Dragiše Cvetkovića, Maček zapravo izdao svoje koalicijske partnere, s kojima je postigao iznimno dobre rezultate na izborima 1938. Sporazum je razbio Udruženu opoziciju, koja je sumnjivala Mačeka da je tajio svoje razgovore s vladom od koalicijskih partnera. Postavilo se pitanje: je li Hrvatima (a posebno Mačeku) uopće stalo do promjene vlasti u Jugoslaviji, tj. do rušenja prevlasti postradikala ili im je stalo samo

do nagodbe s bilo kojom vlašću koja je voljna učiniti ustupke glede hrvatskog nacionalnog pitanja. Je li Hrvatima, drugim riječima, važnija *nacija* ili *demokracija*. Mačekov je izbor, tvrdili su opozicijski političari, bio izbor *nacije ispred demokracije*. Hrvatsko pitanje nije nužno *demokratsko pitanje*, nego ga je – svojim aktom je pokazao Maček – moguće riješiti i izvan okvira demokratizacije cijele zemlje, pukim priznanjem hrvatske posebnosti. Dilema: *nacija* ili *demokracija* ostat će jedno od temeljnih pitanja hrvatske politike i kasnije, u socijalističkoj Jugoslaviji, a posebno pri njenom kraju, u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Nedostatak jake demokratske opozicije u Hrvatskoj, slabost općejugoslavenskih demokratskih snaga na jednoj strani, i otpor demokratizaciji zemlje koja bi bila izvedena bez priznanja hrvatske posebnosti (na temelju načela građanske jednakosti na jugoslavenskoj razini), bila je jedna od glavnih osobina hrvatske politike pri kraju socijalističkog razdoblja i u onih nekoliko mjeseci koliko su 1990. i 1991. trajali pregovori Tuđmanove Hrvatske s ostatkom Jugoslavije. U mnogočemu je hrvatska politika ostala onakva kakvom ju je oblikovao Maček: ne samo da je Tuđman ostao fasciniran teritorijalnim opsegom Banovine Hrvatske (većim od opsega socijalističke Hrvatske), nego je – baš poput Mačeka – doživljavao Jugoslaviju kao područje hrvatske *vanjske politike*.

Bilo bi, međutim, nepravedno ne vidjeti i ne priznati i veliku razliku između Tuđmana i Mačeka – koju su i sami tuđmanisti kasnije isticali, ne bi li uvećali svoje, a smanjili Mačekove zasluge. Nagodba s Krunom bila je, naime, Mačeku dovoljna. On nije bio separatist, nego je – jednom kad je nagodba ostvarena – pomogao jačanje jugoslavenske države skidanjem *hrvatskog pitanja* s dnevnog reda. Sporazum je, činilo se, bio ključni razlog za optimizam u vezi s budućnošću jugoslavenske države. Hrvatsko je pitanje potresalo Jugoslaviju od njenog osnivanja pa sve do augusta 1939, da bi potom ono bilo *riješeno*. Maček se, za razliku od Tuđmana, nije želio osloniti na međunarodne faktore da bi uništio Jugoslaviju. Upravo suprotno, on je držao da je agresivnost Italije i Njemačke (iskazana u komadanju Čehoslovačke, te u pripojenju Austrije i okupaciji Albanije 1938.) razlog da se nagodi sa Srbima, tj. ostalim Jugoslavenima, ne bi li se očuvala Jugoslavija. Prisutnost direktne prijetnje izvana bila je tada – kao i nakon Drugog

svjetskog rata – važan element unutarnjeg povezivanja, a ne razdvajanja. Tuđman je, nasuprot tome, djelovao u situaciji u kojoj se činilo kao da nema te prijetnje izvana, ali se ipak oslanjao na separatizmu sklone međunarodne faktore (prije svega Njemačku i Austriju) ne bi li ih koristio kao saveznika u rastvaranju Jugoslavije. On je vješto spojio zahtjeve za nacijom i demokracijom, te tvrdio da želi oboje. U biti, i njemu je nacija bila važnija od demokracije, ne samo na jugoslavenskoj razini (gdje se protivio savezним izborima) nego i u samoj Hrvatskoj.

Napokon, peta grupa protivnika Sporazuma bili su jugoslavenski komunisti, koji su ga pozdravili zbog njegova odbacivanja starog koncepta, ali su držali da je ne samo nedovoljan nego i uzaludan, budući da buržoazija ne može riješiti nacionalno pitanje, nego da to pitanje – kao u svojoj biti klasno pitanje – može biti riješeno samo klasnom revolucijom. Radnicima je svejedno eksploatira li ih srpski ili hrvatski buržuj, i hapsi li ih hrvatski ili srpski žandar, smatrali su komunisti. Decentralizacija vlasti u okviru kapitalističkog sistema samo je druga forma za isti sadržaj. Nacionalna i klasna emancipacija su nerazdvojive: Hrvatska, tako, ne može biti slobodna kao nacija, dok hrvatsko radništvo (tj. većinu hrvatskog naroda) eksploatira buržoaska klasa. Ta je eksploatacija i klasna i nacionalna, i nju se može ukinuti samo istodobnim oslobađanjem u nacionalnom i klasnom smislu. Sporazum dviju političkih elita, hrvatske i srpske, samo je pokazao – tvrdili su komunisti – da se vladajuća klasa može lako dogovoriti da djeluje protiv radništva, bez obzira na nacionalnu pripadnost članova te elite. Banovina Hrvatska, jednom uspostavljena, nije bila nimalo blaža prema hrvatskim radnicima i komunistima, nego što je centralizirana država. Sudovi i zatvori i dalje su bili puni komunista, a položaj radništva nije se značajno popravio. Komunisti su stoga smatrali da je Sporazum bio u prvom redu znak slabosti i priznanje neuspjeha jugoslavenskog projekta kakvim ga je zamislila i vodila buržoazija, a ne rješenje samog problema.

Konfuzija oko pravog značenja i prirode novog uređenja Jugoslavije, međutim, dalo je nekog prostora i komunistima da razviju svoju djelatnost, prije svega u Hrvatskoj. Kao i svaka promjena strukture nacionalno složenih država, tako je i decentralizacija u

ovom slučaju proizvela očekivanja da je Banovina samo prvi korak prema daljnjoj autonomiji Hrvatske, pa možda i prema njenoj punoj nezavisnosti. Integralistički elementi tvrdili su da je to korak prema razbijanju Jugoslavije, a i mnogi su Hrvati (što iz želje da bude tako, što iz bojazni da bi tako moglo biti) to tumačili na isti način. Pritisci u prilog proširenju ovlasti Banovine na jednoj, i njenog punog onemogućavanja na drugoj strani, međusobno su se *poništavali*, te su rezultirali u blokadi promjena i očuvanju *status quo*. *Status quo* je, međutim, bilo ono što su svi najmanje željeli. U okolnostima iznimne opasnosti za opstanak Jugoslavije, stoga, nije neobično da se pojavila i bojazan za stabilnost zemlje i njenu sposobnost da se očuva pred mogućim napadima izvana i iznutra. U tih godinu i pol svoga postojanja, sporazumska je Jugoslavija bila zemlja kontroverznih osjećaja, gdje je nada bila pomiješana s bojazni, a optimizam da je hrvatsko pitanje riješeno, sa strahom da je zemlja oslabila toliko da će postati lak plijen unutarnjih protivnika nagodbe i stranih napadača. Ta je mješavina osjećaja također kasnije ponovljena u posljednjim godinama socijalističke Jugoslavije: u godinama Ante Markovića.

Vojni puč kojeg su izveli jugoslavenski integralisti 27. marta 1941, nastao je upravo u tom kontekstu bojazni s jedne i optimizma s druge strane. On je bio izraz konfuznosti i pritiska sa svih strana, situacije u kojoj su integralistički elementi u vojnoj eliti smatrali da im je dužnost spriječiti raspad zemlje i "izdaju", koja je samo kulminirala jugoslavenskim pristupanjem Trojnom paktu, ali je već otprije bila vidljiva na unutarnjopolitičkom planu. Nažalost, iako pun dobrih namjera i inspiriran patriotskim razlozima, rezultat puča bio je upravo suprotan željama onih koji su ga izveli. I to će se ponoviti kasnije, u kasnim osamdesetim. Vojni puč od 27. marta 1941. neće biti značajan samo po mitu o prkosu moćnima kojeg je stvorio ("Bolje rat nego pakt!", "Bolje grob nego rob!"), nego i zato što je njegov neuspjeh srušio mit o "svemoći" vojnih udara u stabiliziranju političke situacije. Mnogo godina kasnije (krajem osamdesetih godina dvadesetog stoljeća), vrh JNA je oklijevao izvesti vojni udar (iako je za to bio pripremljen, kako potvrđuje admiral Mamula u svojim memoarima iz 2000. godine) između ostalog i zato što je u njihovu sjećanju (posredovanom ideologijskom interpretacijom tog doga-

daja) vojni udar iz 1941. otvorio širom vrata stranoj intervenciji, razbijanju Jugoslavije, pa onda i građanskom ratu unutar zemlje.

Protivnici Sporazuma – a naročito integralisti, hrvatski separatisti i komunisti – dočekat će okupaciju i razbijanje Jugoslavije (u aprilu 1941) s vrlo različitim vizijama o tome treba li (i ako treba: kako) uspostaviti novu Jugoslaviju. Uskoro će postati jasno da bi svaka nova Jugoslavija morala ujedno značiti i novi konstitucijski koncept o odnosu između njenih glavnih naroda/političkih grupa. Iako se predratna Jugoslavija nije raspala zbog unutarnjopolitičkih ili međunacionalnih razlika (kako danas često tvrde separatistima skloni povjesničari) bilo je teško zamisliti da bi poslijeratna Jugoslavija (ako bi se obnovila) mogla jednostavno nastaviti s istim konstitutivnim konceptom kao da se ništa nije dogodilo. To je, prije svega, bilo nemoguće jer je bilo nejasno što zapravo znači, i kako izgleda taj konstitutivni koncept. Potom, bilo je nemoguće jer je rat u okupiranoj Jugoslaviji bio i građanski rat – u kome je više ljudi stradalo od svojih sudržavljana nego od okupatora – te je sam po sebi učinio nemogućim neke ranije možda i izvedive političke mogućnosti. Primjerice, ideja o Jugoslavenima kao o jednom narodu, ili kao o tri plemena koja su toliko slična da će nužno postati jedan narod, postala je potpuno utopijskom nakon ustaških zločina nad Srbima. Tamo gdje ranije nije postojala mržnja ili nepovjerenje, zločini su proizveli i nepovjerenje i mržnju. Rat je imao svoju vlastitu logiku, a stvorio je i novi kontekst (dotad nepoznat, budući da Srbi i Hrvati nikada prije nisu ratovali) kojeg se više nije moglo ignorirati. I dok nam zamjena posljedice (nepovjerenje, bojazan, pa i mržnja) za uzrok (zločini počinjeni od strane nasilnih nacionalista) neće pomoći da objasnimo kako se moglo dogoditi što se dogodilo, ignoriranje te činjenice bila bi podjednako opasna pogreška. Građanski je rat, stoga, uspio uništiti ideju da se Jugoslavija može obnoviti u formi u kojoj je uspostavljena i zamišljena: kao u svojoj biti liberalna politička zajednica u kojoj postoji samo jedan politički narod, i kao nacionalni projekt uspostave tog naroda uz pomoć centralizirane države. On je, stoga, bio pomagač onima koji su željeli radikalno drukčiju Jugoslaviju. To su bili jugoslavenski komunisti. Oni će koristiti uspomenu na građanski rat (kasnije pretvorenu u jedan od glavnih konstitutivnih mitova socijalističke

Jugoslavije) da bi opravdali svoju historijsku misiju, i da bi eliminirali alternative svojoj vlasti. Štoviše, oni će oživljavati tu uspomenu, ne bi li potisnuli prethodne konstitucijske koncepte, a sebe prikazali jednim stvarnim spasiteljima Jugoslavije i čuvarima njene stabilnosti. Rat stoga nikad nije mogao biti zaboravljen, pa stoga ni raspravljen u miru. Poticanje uspomene na rat na svakom mjestu i u svakoj prilici, pokazat će se kasnije samo kao uvertira u nove ratove, u kojima su drugi akteri (sada antikomunisti) nastojali ponoviti isto: stvoriti novu situaciju u kojoj bi (zamjenom uzroka za posljedice i obratno) legitimirali svoju vlast kao jedinu moguću. Poučeni primjerom jugoslaven-
skih komunista, građanski je rat bio prilika za stvaranje novih država na isti onaj način na kojeg ga je Tito iskoristio za stvaranje svoje države – prvo (od 1945) narodne, a potom (od 1963) socijalističke Jugoslavije.

Treći konstitutivni koncept: bratstvo i jedinstvo

Nova Jugoslavija formirana je na obećanju da će biti potpuno, tj. revolucionarno drukčija od prethodne – i u socijalnom i u nacionalnom pitanju. Po mnogočemu, ona je trebala biti *mirror image* onoga što je bila predratna Jugoslavija. Ako je predratna Jugoslavija favorizirala Srbe na račun ostalih jugoslavenskih naroda, onda nova Jugoslavija mora unaprijediti etnički status malih naroda, kako bi postali jednaki Srbima. Podizanje etničkog statusa dogodilo se na dvije razine: neki narodi priznati su prvi put – odmah su postali jednakopravni drugim, od ranije priznatim, narodima. Primjer za to su Makedonci, koji ne samo da su u socijalističkoj Jugoslaviji dobili priznanje kao nacija (tj. kao politički subjekt) nego je to priznanje bilo u formi republike (dakle, kvazidržave), pa je stoga preskočilo druge oblike teritorijalno-političke autonomije (npr. *pokrajine, autonomne oblasti* itd.). Ta je republika tretirana kao jednaka drugima. Od svih jugoslavenskih naroda, Makedonci su stvaranjem socijalističke Jugoslavije dobili najviše.⁵ Crnogorci su u novoj Jugoslaviji obno-

---

To je svakako paradoksalno s obzirom da je sudjelovanje Makedonaca u partizanskoj borbi bilo ispodprosječno.

vili svoj politički subjektivitet, a stvaranjem crnogorske republike, jednake Srbiji, otvorene su mogućnosti za stabiliziranje (pa i kreiranje, tamo gdje ga nije bilo ili je bio slab) crnogorskog nacionalnog identiteta. Njima je socijalistička Jugoslavija vratila ono što je predratna Jugoslavija negirala: postojanje crnogorstva kao političke činjenice. Kao najmanji jugoslavenski narod, Crnogorci su u većoj mjeri od drugih malih naroda, uživali povlasticu natprosječne zastupljenosti: iako 15 puta manji narod od Srba (i unatoč tome što se velik broj Crnogoraca smatrao Srbima), u saveznom su institucijama bili predstavljeni (gotovo) jednakim brojem glasova kao i Srbi. Nova jugoslavenska država odbacivala je liberalnu demokraciju, pa je umjesto glasova građana brojala glasove republika. To je pogodovalo ne samo Crnoj Gori, nego i Sloveniji. Slovenci su u predratnoj Jugoslaviji bili priznati kao ravnopravni konstitutivni element Jugoslavije sa Srbima i Hrvatima, ali im je tek poslijeratna Jugoslavija priznala državotvorni status, podižući slovenstvo s kulturalne na političku razinu. Iako su često bili dio vladajuće koalicije i u međuratnoj Jugoslaviji, Slovenci nisu nikada prije imali toliki utjecaj na jugoslavensku politiku: Kardelj i Kidrič (a donekle možda i Tito kao polu-Slovenac) bili su garancija da slovenski interesi neće biti marginalizirani. Slovenski je utjecaj na jugoslavenski vrh, u cijelom razdoblju socijalističke Jugoslavije, ostao gotovo netaknut.⁶ Bosna i Hercegovina je u socijalističkoj Jugoslaviji također dobila priznanje svoje državnosti, a od sredine 1960-ih i bosanski Muslimani (sada Bošnjaci) priznati su kao konstitutivni narod. To je priznanje bilo u direktnom konfliktu s tretmanom Bosne i Hercegovine prije rata, uključujući i u drugom konstitutivnom konceptu – sporazumskoj Jugoslaviji. Tretirana kao *Jugoslavija u malom*. Bosna je uskoro postala jezgra novog, socijalističkog jugoslaventva. Kao i u slučaju makedonskog, i bosansko-hercegovački

⁶ Sredinom sedamdesetih u inozemnim medijima često se spominjala tzv. *slovenska opcija* za posttitovsku Jugoslaviju. Držalo se da je Stane Dolanc najznačajniji kandidat da zamijeni Tita kao šef Jugoslavije. Ta su očekivanja smanjena kad je Tito 1978. potisnuo Dolanca, te kad je Kardelj umro (februar 1979). Pa ipak, slovenska je vezanost za Titovu (i posebno Kardeljevu) Jugoslaviju bila glavni razlog njihova konflikta sa Srbijom krajem 1980-ih. O tome više u sedmom poglavlju ove knjige.

se identitet (u većoj mjeri nego što je bio slučaj s identitetima većih, starijih nacionalnih i političkih identiteta) oblikovao pod snažnim utjecajem nove socijalističke ideologije. U mnogočemu je upravo socijalistička Jugoslavija postala zaštitnica tih dviju novih i malih nacija, pa je za njih to razdoblje doista bilo njihovo *zlatno doba*.⁷

Socijalistička Jugoslavija, međutim, nije obećala da će biti drukčija od one predratne samo po načinu rješavanja nacionalnog pitanja nego i po obliku političkog uređenja kojeg će stvoriti. Prijeratna je Jugoslavija bila utemeljena na liberalnom konceptu. Nova, socijalistička Jugoslavija, nije htjela, niti mogla (ako je željela ostati vjerna svom vlastitom obećanju da će biti revolucionarno drukčija) nastaviti niti obnoviti taj liberalni koncept. Upravo obratno, liberalna se demokracija sada – u novim okolnostima – smatrala prevladanom ideologijom. Novi svijet bit će iz temelja drukčiji: bit će socijalistički. Prava demokracija nije tek politička (kako propagira liberalizam) nego ekonomska. Liberalna je demokracija inferiorna socijalističkoj, ekonomskoj demokraciji. U stvari, marksistička ideologija je zaključila, liberalna demokracija (ili kapitalizam – pojmovi su se koristili kao istoznačnice) jest u odnosu na socijalističku demokraciju (ili socijalizam) isto ono što je feudalizam bio u odnosu na liberalizam prilikom buržoaske revolucije. Kao što je nezamisliv povratak iz kapitalizma u feudalizam, tako je isto nezamislivo da se socijalistička revolucija pomiri s povratkom na kapitalizam i njegove institucije. Nema povratka na staro! Moguće su kontrarevolucije, doduše, ali takve su pojave rijetke i dugoročno bezuspješne. Novi se svijet gradi na ruševinama starog, pa prema tome i

⁷ Na simboličkoj se razini utjecaj nove ideologije na razvoj bosanskog i makedonskog identiteta može ilustrirati izgledom zastava tih dviju republika. Obje su zastave bile crvene (sadržavajući ne nacionalni, nego ideološki element) bosanska je u kutu imala jugoslavensku zastavicu, a makedonska petokraku zvijezdu. Sve ostale republike zadržale su na svojim zastavama svoje narodne povijesne boje, dodajući im samo crvenu petokraku zvijezdu. Dok je ideološki element kod drugih bio samo jedan od dva elementa identiteta, u bosanskom i makedonskom slučaju bio je jedini element iskazan na zastavi. Ta razlika između tzv. *starih* i tzv. *novih* identiteta u Jugoslaviji bila je glavni razlog zbog kojeg su Bosna i Makedonija uložile najviše napora da se postigne kompromis između predstavnika republika između 1990. i 1991. One su se bojale za vlastiti identitet, a to znači i opstanak, ako se raspadnu Jugoslavija i socijalizam.

institucije (a posebno narativi) koje su držale taj stari svijet zaslužuju da ih se potpuno poruši.

Zna li se koliko je važnost imao narativ za stvaranje i očuvanje socijalističke države, onda je jasno da je u stvarnosti sve učinjeno da se preokrene trend koji je prevladavao u liberalnoj demokraciji, u svemu i potpuno. Jugoslavija više nije bila zamišljena kao nacionalna država, a posebno nije više imala cilj stvaranje nove nacije. Štoviše, svaki pokušaj da se stvara nova nacija mogao se shvatiti kao pokušaj promoviranja *starog poretka*. Novi je koncept zagovarao poredak koji je nacionalan u obliku, a socijalistički u svojoj biti. On je favorizirao male nacije, ne toliko zbog toga što se zalagao za prava manjina (brojnost nekog naroda nije imala ni pozitivnog ni negativnog efekta u odnosu na politiku koja se vodila prema tom narodu), nego zato što se protivio eksploataciji (nacionalnoj, kao i klasnoj) malih od strane velikih. Za razliku od liberalno-demokratskog razumijevanja države kao centralne institucije demokracije, socijalistički je poredak inzistirao na Marxovoj ideji o odumiranju države. Smisao je socijalizma da državu podruštvi (socijalizira: pojam socijalizam dolazi od riječi za društvo), da je razvlasti i oslabi do mjere u kojoj će njene funkcije biti preuzete od strane *asocijacije slobodnih proizvođača*. Socijalizam je samo prijelazna faza u kojoj ovlasti države prelaze na društvo.⁸ Glavni smisao države u socijalizmu jest da bude instrument procesa vlastitog odumiranja. Subjektivne snage socijalizma (a prije svega komunistička partija kao *avangarda*) imaju smisao samo ako vode državu prema njezinu odumiranju. Krajnji

⁸ U svom govoru u Chatham House u Londonu (1955: 69), Kardelj je rekao: "Vrijeme u kojem živimo jest tipični prijelazni period između dviju povijesnih epoha. Elementi obiju tih epoha postoje i djeluju unutar okvira svake pojedine zemlje". Više od dvadeset godina kasnije, u svojoj posljednjoj studiji (1977: 18), ponovio je da je Jugoslavija zemlja koja "živi u tipičnom prijelaznom razdoblju". Tranzicija ima revolucionarni karakter, jer znači "postupno osvajanje pozicija u društvu od strane radničke klase" (1977: 104), i razaranje posljednjih ostataka buržoaskog sistema. Tranzicijski karakter jugoslavenkog društva jest bio glavni razlog zbog kojeg je Jugoslavija bila u stalnim političkim i ekonomskim reformama. Ona je u 28 godina, između 1946. i 1974, promijenila četiri Ustava (uključujući u to i Ustavni zakon iz 1953). Od 1963. do 1974. ustavne promjene bile su glavna politička aktivnost. Tu sklonost stalnim promjenama nije moguće razumjeti izvan ideološkog konteksta tranzicijskog razdoblja.

smisao tog procesa je stvaranje društvenog poretka bez države. Kao što je formulirao Program Saveza komunista Jugoslavije (1958: 266), *povijesni zadatak* jugoslavenskih komunista jest "da transformiraju suvremenu društvenu scenu, koja nosi sve znake prijelaznog razdoblja, u scenu u kojoj klase i svi oblici eksploatacije i izrabljivanja čovjeka od strane drugog čovjeka nestaju, te da stvori društvo bez države, bez klasa ili partija" (1958: 267).

Ako je odumiranje države povijesna nužnost koja se ne može (i ne treba) izbjeći nakon socijalističke revolucije, onda se to isto odnosi i na jugoslavensku državu. Jugoslavenska država nije nikakav instrument za stvaranje jugoslavenske nacije. Ona je – iako u nekim svojim segmentima (još uvijek) nužna – ipak objekt povijesnog procesa vlastita odumiranja. Borba protiv *birokracije* (tj. državnog aparata) jest stalan zadatak jugoslavenskih komunista. Predratna država bila je – kao liberalna tvorevina – birokratizirana i centralizirana do nepodnošljivosti. Socijalistička revolucija je točka-prekretnica u tom procesu: od te točke nadalje, jugoslavenska država mora biti decentralizirana i debirokratizirana – ona mora polako ali sigurno odumirati u svim svojim značajnijim funkcijama. Jugoslovenstvo predratne Jugoslavije, (utemeljeno na ideji nacionalne i liberalno-demokratske države), mora biti zamijenjeno novim konceptom u kome će posebnost svih jugoslavenskih naroda (ne jednog jugoslavenskog naroda), čak i onih koji u ranijem razdoblju nisu priznati kao samostalni subjekti (ni u tako limitiranom obliku kao što je – nakon Sporazuma – priznata posebnost hrvatskog naroda) biti sad priznati bezuvjetno i potpuno. Taj proces priznavanja malih naroda, nazivao se procesom oslobađanja ili emancipacije naroda u socijalizmu. Socijalna i nacionalna emancipacija malih, i sprečavanje dominacije jačih i većih, dogadali su se istodobno. Ispravljanje socijalne i nacionalne nepravde i nejednakosti među narodima u Jugoslaviji, bio je povijesni zadatak kojeg je socijalizam postavio pred sebe. Jugoslavija ima smisla samo ako ona služi kao instrument za ispravljanje, a ne za stvaranje nove nepravde. Kardeljeva knjiga *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* (1939) i Titov članak u *Proleteru* iz 1942, jasno govore da opstojnost Jugoslavije ovisi o tome hoće li se ona ikada rekonstruirati kao in-

strument socijalizma, tj. instrument ispravljanja nepravde koje su prema malim narodima i eksploatiranim klasama učinili veći i snažniji narodi i veće i snažnije (dominantne) klase.

U Drugom svjetskom ratu, međutim, izgledalo je da su jugoslavenski komunisti isticali princip nacionalne emancipacije daleko više nego ideju socijalne pravde i socijalističke revolucije. To nije bila samo posljedica vlastitog pragmatizma, nego i izraz lojalnosti prema glavnim saveznicima, Londonu i Moskvi, koji su preporučivali da se ne otvaraju politička pitanja (a posebno ne u formi građanskog rata) usred rata za oslobođenje zemlje od okupatora. Nakon inicijalnog dramatičnog poraza, dugo je trebalo da vrh partizanskog pokreta otvoreno prizna da ga vodi komunistička ideja. Umjesto toga, partizani su isticali patriotski karakter svoje borbe, govoreći o *bratstvu i jedinstvu*, idealu koji se lako mogao identificirati s *bratstvo, jednakost, sloboda*, dakle – s temeljnim liberalno-demokratskim zahtjevom. Tek je krajem 1943. postalo jasnije da nova Jugoslavija neće biti samo kozmetički drukčija od stare, ali ni tada se socijalizam nije našao u programu nastupajuće vlasti, a ni monarhija nije zabranjena jednom i zauvijek. Partizanska je retorika vješto ujedinjavala patriotske (jugoslavenske) elemente (koji su bili popularni, ne samo među Srbima) s obećanjem radikalnih (ali ne specificiranih) promjena (koji su privukli mnoge druge, ali i mnoge Srbe). Po mnogočemu je partizanski pokret bio *široka crkva*, u koju su mogle stati razne struje i grupe. Ideja *novog Jugoslavije* bila je neka sveobuhvatna (*catch-all*) parola, koja je mnogima ponudila ponešto, a nikome sve. Svatko je mogao stavljati svoje naglaske: neki su to učinili na prvu, a neki na drugu riječ tog obećanja.

Razlika između dviju mogućih interpretacija parole *novog Jugoslavije*, postojala je kroz cijelo razdoblje jugoslavenskog socijalizma. Dok su jedni inzistirali na njenom *novom*, tj. socijalističkom karakteru, drugi su naglašavali da se ipak radi o *državi* i to *jugoslavenskoj državi*. Socijalistička (tj. antietatistička) i etatistička (tj. antisocijalistička) interpretacija odijelile su ne samo zagovornike novog poretka u odnosu na zagovornike starog nego i unutar samog partizanskog pokreta one koji su željeli radikalno drukčiji novi poredak od onih koji su – iako prihvaćajući socijalizam – ipak htjeli da se on uskladi s opstankom i jačanjem jugo-

slavenske države. Temeljni politički sukobi u Jugoslaviji, u cijelom njenom socijalističkom razdoblju, bili su između ovih dviju grupa. To su bili sukobi oko značenja pojma *nova Jugoslavija*, i oko pitanja: je li socijalizam moguće pomiriti s postojanjem države. Je li Jugoslavija kao država u nedvojbenoj fazi odumiranja, ili je moguće izgraditi socijalizam unutar Jugoslavije, a da je se ne prisili na nestanak? Je li socijalizam važniji od Jugoslavije kao države? Je li jugoslavenska država (i svaka druga država) neprijatelj socijalizma? Ili socijalizam nema nikakve ozbiljne šanse ako se razbije Jugoslavija, koja jamči ispravljanje klasne nepravde i nacionalne prevlasti većih nad manjima? Svi politički sukobi u Jugoslaviji, nakon Drugog svjetskog rata, vodili su se oko tih pitanja. Iako je nacionalna pripadnost sudionika tih sukoba imala značajnu ulogu (jer su pripadnici manjih jugoslavenskih naroda inzistirali na socijalističkoj, tj. antietatističkoj opciji više od onih koji dolaze iz velikih naroda, a posebno više od Srba), ipak je linija podjele bila jaka unutar svake jugoslavenske nacije, uključujući (i to možda više nego bilo koga drugoga) – Srbe.⁹ Politički sukobi u socijalističkoj Jugoslaviji nisu bili primarno etnički, nego primarno ideološki.

U prvim godinama nakon završetka rata – slijedeći patriotsku retoriku jugoslavenskih partizana – *etatistički* je koncept bio dominantan. Kao što je Tito formulirao u jednom od svojih prvih govora, nakon uspostavljanja pune vlasti u Jugoslaviji, granice između republika u novoj federaciji, bile su zamišljene kao granice spajanja, ne razdvajanja; poput linija na mramornoj ploči, ne više od toga. Jugoslavija je trebala ostati snažna i ujedinjena zemlja. Ideja o odumiranju države spominjala se samo na unutarstranačkim skupovima, i imala je malo učinka na političke odluke. Također, jugoslavenski politički vrh koristio je ideju južnoslavenskog (dakle, etnički utemeljenog) karaktera Jugoslavije. Iako nova Jugoslavija mora biti drukčija od stare (i to radikalno drukčija), Tito je – kako svjedoči Milovan Đilas (Dedijer, 1981: 76) – vjerovao da Južni Slaveni moraju ostati ujedinjeni u jednoj zemlji, jer su oni (ako ne kako se tvrdilo

⁹ O političkim podjelama o tom pitanju, unutar srpske političke i intelektualne elite, vidi sljedeće poglavlje ove knjige.

ranije: jedan narod, a ono bar) etnički slični, bratski narodi. Ideja južnoslavenskog jedinstva motivirala je Tita da predloži bliže odnose s Bugarskom, jedinom južnoslavenskom zemljom koja je ostala izvan granica Jugoslavije. U svom govoru na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Srbije (KPS) 11. maja 1945, Tito kaže:

“Sa Bugarima pokušavamo, a i oni takode pokušavaju, da učinimo naše odnose bratstva i jedinstva snažnima. Mi imamo dublje ambicije sa Bugarima i htjeli smo ih ostvariti, ali Englezi i Amerikanci to nisu dozvolili. U redu, onda nećemo sada. Ali, nitko nas ne može zaustaviti. Mi smo Slaveni, oni su isto Slaveni, i uvijek su bili u rukama reakcije. Naša je stvar, nas jugoslavenskih komunista, da razvijemo svijest koju trebamo da bismo sa Bugarima živjeli u najbližim odnosima, tako da između nas i Bugara nema nikakvih većih kontroverzi nego što ih ima između Srba, Hrvata i Slovenaca. Mi ćemo djelovati tako da bugarski narod bude sretan, kao što ćemo i mi biti, kad se ujedinito u zemlju Južnih Slavena.” (Tito, 1945: 214).

Ne samo, dakle, da je Tito vjerovao da Jugoslavija ima smisla (i štoviše, da mora jačati) kao zemlja Južnih Slavena, nego je predlagao njeno proširenje na temelju etničke sličnosti. Etnički element, ključan za identitet Jugoslavije u predratnom razdoblju, nije nestao, nego se nastavio u prvim godinama poslijeratne Jugoslavije. Međutim, dok je etnički element bio jedina poveznica Jugoslavije u njenom prvom i drugom konstitutivnom razdoblju, socijalistički je projekt (dakle, ideologija) sad dodan etničkom kao druga poveznica nove Jugoslavije. Jugoslaviju i Bugarsku nije zblježavalo samo južnoslavensko podrijetlo nego i projekt socijalizma koji se promovirao u obje zemlje. Ta dva kohezivna elementa: etnički i ideološki, bili su sada dva stuba na kojima se gradila nova jugoslavenska kuća. U prvom poratnom razdoblju oni su imali jednaku važnost. Kasnije, nakon sukoba sa Staljinom, etnički je element postupno slabio, dok je ideološki jačao. Povijest je jugoslavenskog socijalizma bila povijest istiskivanja elementa etničke kohezivnosti na račun ideologije.

Taj je proces započeo odmah nakon Staljinove kritike jugoslavenskog socijalizma. Ta se kritika temeljila na Staljinovu protivljenju *jugoslavenskom nacionalizmu*, tj. zadržavanju (i čak poticanju) elemenata stare, predratne retorike, koja je Jugoslaviju vidjela prije svega kao rezultat etničke srodnosti. Staljinova kritika nacionalizma u Jugoslaviji bila je – s revolucionarne točke gledano – opravdana, jer je Tito doista oklijevao da napusti etnički *stub* jugoslavenskog jedinstva. Titova ideja o tome da će jednoga dana svi u Jugoslaviji biti Jugoslaveni zato što je socijalistički karakter jugoslovenstva drukčiji od buržoaskog, zvučale su neuvjerljivo čak i njegovim bliskim prijateljima, kao što je bio Milovan Đilas. Približavanje Bugarskoj nije Staljinu smetalo samo zato što se radi o potencijalnom stvaranju alternativnog centra moći unutar socijalističkog bloka (na što je posebno ukazivala Dimitrovljeva izjava iz 1947. o stvaranju neke istočnoeuropske federacije u budućnosti), nego prije svega zato što je ujedinjenje na etničkim temeljima doista bio znak etničkog nacionalizma, te stoga u neskladu s idejom socijalističkog internacionalizma. Sukob Staljina i Tita bio je, dakle, ne samo sukob oko realne političke moći, nego prije svega ideološki sukob oko istog onog pitanja o kome su se unutar samog jugoslavenskog komunističkog pokreta desetljećima ranije i desetljećima kasnije sukobljavale razne frakcije: pitanje odnosa socijalizma i države.

Iz današnje perspektive izgleda paradoksalno da je Titova emancipacija od Staljina potakla novi val ideologizacije jugoslavenskog društva. Komunistički karakter Jugoslavije (uključujući i totalitarne trendove unutar nje) ojačao je zahvaljujući tom sukobu, prije svega zato što su jugoslavenski komunisti bili doista komunisti, a ne revizionisti ili prikriveni liberalni demokrati.¹⁰

¹⁰ Ideološki sukob između jugoslavenskih i sovjetskih marksista bio je primjer konflikta između dvije gnostičke pozicije, u kojoj su obje vjerovala u monopol istine i promovirale ideju o *samo jednoj pravoj* interpretaciji marksizma. Pluralizam mišljenja i djelovanja nije bio sastavni dio tih interpretacija, jer je smisao interpretacije bio da vodi političku akciju. Priznanje pluralnosti interpretacija vodilo bi u priznanje pluralnosti institucija (frakcija, a možda i posebnih socijalističkih partija, kako je predlagao Đilas). Za politiku kao borbu oko *istine*, vidi Voegelin (1952). Za vezu između *koncepta jedne istine* i *totalitarnih poredaka*, vidi Talmonovu knjigu *Origins of Totalitarian Democracy*.

Ta ideologizacija jugoslavenskog društva kasnije se nastavila sve do kraja socijalizma u njoj. Iako nedvojbeno ugodnija zemlja za život od SSSR-a i bilo koje druge istočnoeuropske zemlje, Jugoslavija je bila više a ne manje ideologizirana od njih. Nastojanje da se odgovori Staljinu, i da se SSSR-u pokaže da je moguće promovirati socijalizam na drugi, neetatistički način, vodila je jugoslavensku političku i intelektualnu elitu u novo čitanje Marxa, Engelsa i Lenjina i novo interpretiranje njihovih tekstova. Jugoslavija je postupno postajala ideološki eksperiment, u kome se stvarao *novi* – nedržavni (uskoro nazvan: samoupravni) tip socijalizma. Ekstremna ideologizacija jugoslavenskog političkog života bila je glavni razlog zbog kojeg će Jugoslavija nakon socijalizma i bez njega biti teško zamisliva. Staljinova kritika jugoslavenskog nacionalizma imala je tako duboke posljedice da je odredila ne samo jugoslavenski identitet u sljedećih 35 godina nego je i bitno pridonijela raspadu Jugoslavije. Cijela je jugoslavenska politička struktura, naime, nakon 1948. bila vođena idejom da Sovjetima treba pokazati kako je Staljin pogriješio. Jugoslavenski eksperiment trebao je pokazati da je moguć socijalizam koji je potpuno različit od državnog, tj. sovjetskog socijalizma. On je bio istodobno i antisovjetski (jer je promovirao drukčiji tip socijalizma), i sovjetocentričan (jer je sebe gradio kao *mirror image* u odnosu na SSSR). Bez SSSR-a kao antipoda, jugoslavenski socijalizam nije imao mnogo smisla. SSSR je bio nužan *Drugi (Other)* prema kome se oblikovao novi jugoslavenski identitet.¹¹ Jugoslavenska će se kriza, stoga, rasplamsati onda kad je sistem državnog socijalizma napušten u samom SSSR-u, s reformama koje je uveo Mihail Gorbačov. Ona će završiti tragičnije u Jugoslaviji nego u SSSR-u zato što je za Jugoslaviju SSSR bio neizbježna referentna točka, dok za SSSR Jugoslavija to nije bila. Da bi države opstale, one moraju imati dobre prijatelje i dobre neprijatelje. Jugoslavija je padom državnog socijalizma

---

Bitka za *pravu interpretaciju* marksizma vodila se ne samo na međunarodno-političkom planu, nego i unutar zemalja. Primjerice, u Jugoslaviji je taj sukob bio vrlo snažan s tzv. *radikalnom ljevicom*, što je bio termin kojeg je Kardelj koristio da opiše poziciju filozofa i sociologa oko *Praxisa*.

¹¹ O tome više u mom tekstu "Communist Yugoslavia and Its Others", uskoro u tisku u knjizi Johna Lampea i Marka Mazowera (CEU Press).

ostala bez dobrih neprijatelja: SSSR (odnosno Rusija) nikad neće imati tu *nesreću* da ostane bez neprijatelja.

Staljinova kritika jugoslavenskih komunista bila je od odlučujuće važnosti za stvaranje ne samo novog jugoslavenskog identiteta nego i za oblikovanje političkih institucija jugoslavenske države. To novo oblikovanje započelo je već 1950, kad je promovirana ideja samoupravljanja. Referat kojeg je tom prilikom Tito pročitao u Narodnoj skupštini FNRJ pokazuje koliko je važnost imala ideologija za jugoslavenske komuniste: to je zapravo predavanje o marksizmu, a ne analiza postojećih trendova u jugoslavenskom društvu. Iz istog, ideološkog razloga, KPJ je 1952. promijenila ime u Savez komunista Jugoslavije, da bi naglasila svoju vezanost za Marxa a ne Staljina. U kasnim pedesetim i ranim šezdesetim, Jugoslavija je ideologizirala svoju vanjsku politiku – dok se ranije vodila idejom ujedinjavanja po etničkom principu (s Bugarskom) – sada se okrenula ideji vođenja potlačenih i slabih naroda postkolonijalnog svijeta (primarno u Aziji i Africi). Ideja je bila potpuno u skladu s internacionalističkim pozivom proleterima svih zemalja da se ujedine, a dala je Titu istaknutu ulogu na svjetskoj političkoj pozornici. Jugoslavija se i u tom smislu natjecala sa Sovjetskim Savezom: sada je ona, a ne on, postala predvodnica globalne borbe protiv *sile i nepravde*.

Prave promjene, međutim, nastale su u unutarnjoj politici, koja je postupno evoluirala prema novom konstitutivnom konceptu. Ideja bratstva i jedinstva postupno je potiskivana, da bi najprije ustupila mjesto *socijalističkom jugoslavenstvu* (u ranim šezdesetima), a potom (u sedamdesetima) konceptu *zajedništva jugoslavenskih naroda i narodnosti*. Južnoslavenska dimenzija jugoslavenskog identiteta istiskivana je u korist socijalizma. Ta se promjena opravdavala ne samo nastojanjem da se odbaci stara definicija identiteta (ona koju je razvila prva, tj. međuratna Jugoslavija), nego i povećanom sigurnošću Jugoslavije u međunarodnim okolnostima. Dok je Jugoslavija kao zemlja bila u opasnosti, imalo je smisla isticati južnoslavenstvo kao temelj eventualnog otpora tuđinu. Sada, kad su granice zajamčene hladnoratovskom podjelom svijeta, bilo je sve manje razloga za to. Sa sigurnim granicama i povećanim ugledom u svijetu, Jugo-

slavija se sredinom šezdesetih mogla okrenuti sebi samoj. Da bi očuvala svoj status u svijetu (i u odnosu na ostale socijalističke zemlje, i u odnosu na druge), Jugoslavija je morala primjerom pokazati da je njen politički sistem bolji od drugih. Došlo je vrijeme za promoviranje novog socijalističkog koncepta: drukčijeg od sovjetskog socijalizma.

Političke promjene koje će rezultirati zamjenom trećeg konstitutivnog koncepta (*bratstva i jedinstva*) četvrtim, nisu bile posljedice krize jugoslavenskog socijalizma, niti je Jugoslavija na njih bila primorana iz vanjskopoličkih, unutarnjopolitičkih ili ekonomskih razloga. One su rezultat svjesne odluke jugoslavenske političke elite da učini korak naprijed u stvaranju novog socijalističkog društva. Jugoslavija nije morala napustiti centralistički sistem. Taj je sistem funkcionirao razmjerno dobro – u njemu su zaboravljene strahote Drugog svjetskog rata (odnosno građanskog rata unutar same Jugoslavije, koji se vodio pod okriljem velikog svjetskog sukoba), a ono što je još 1945. izgledalo nemoguće: da narodi koji su bili strahovito pogođeni masovnim ubojstvima i genocidnom politikom (prije svega u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj) ikad žive ponovno zajedno i u miru, postalo je moguće. Treća Jugoslavija (koja je bila oblikovana po Titovoj mjeri, pa je stoga s razlogom možemo zvati i *Titovom Jugoslavijom*), bila je ekonomski uspješna. U stvari, kao što će pokazati četvrto poglavlje ove knjige, to je bilo najuspješnije razdoblje u povijesti jugoslavenske ekonomije. U međunarodnoj političkoj areni, Jugoslavija je također postigla *nemoguće*. Imala je više prijatelja nego ikad prije i više nego se moglo zamisliti u 1945. Pozicionirala se između dva vojnopolitička bloka, a njena je politika bila cijenjena s obje strane. Unutarnjopolitička represija i dalje je bila prisutna, ali je oslabila u odnosu na prve poratne godine. Osim toga, politički sistem bio je sve manje centraliziran. On je bio kompromis između ideje nacionalne nezavisnosti (državnosti) i opstanka Jugoslavije. Kao kompromis, imao je dobre izgleda da “zadovolji sve”, odnosno da ne zadovolji nikoga. Ni po čemu se ne može zaključiti da je Jugoslavija morala napustiti takav federirani centralizam. Odluka da se to ipak učini, bila je izraz ideološke pozicije jugoslavenske političke elite, koja je željela iskoristiti povoljne ekonomske, političke i

međunarodne trendove da unaprijedi projekt socijalizma, kako ga je formulirala u vlastitoj viziji.

Čineći to, elita je ponovno otvorila pitanja za koja je većina Jugoslavena (uključujući i velik broj članova same elite) vjerovala da su *ad acta*, ili da bi barem trebala biti *ad acta*. Pokrenuta je ekonomska reforma, u situaciji u kojoj je jugoslavenska ekonomija bila među onima koje su se razvijale najbržim tempom na svijetu. Otvoreno je pitanje ustavne i političke reforme, a time i nacionalno pitanje. Koliko je iznenađenje izazvalo ponovno otvaranje nacionalnog pitanja, svjedoče riječi Milke Planinc (tada političarke sa srednjeg dijela političke hijerarhije, a kasnije predsjednice Saveznog izvršnog vijeća). U polu-formalnom razgovoru kojeg je imala s autorom ove knjige, u aprilu 1998, ona se prisjeća:

“Svi smo mi, pa i ja osobno, bili Jugoslaveni i nije nam bilo ni u primisli da bi se Jugoslavija mogla raspasti. Sjećam se kakav sam šok doživjela kad je Vladimir Bakarić, iskusan političar, rekao u Belgiji negdje sredinom šezdesetih da federacija nije vječna i da mi sad preuređujemo Jugoslaviju, a da ćemo vidjeti dokle će ona izdržati kao zajednička država. Meni je ta izjava bila veliki šok. Pitala sam se: ‘Kako to Vlado govori? Zar on stvarno misli da bi moglo biti i nešto drugo, osim Jugoslavije?’. Mi smo mislili da je nacionalno pitanje u biti riješeno, i da će se nesuglasice koje su postojale riješiti ekonomskim razvojem.”¹²

Ono što Milka Planinc, međutim, nije vidjela (ili nije uzela ozbiljno u obzir), bila je činjenica da je jugoslavenski politički vrh bio istinski privržen ideologiji nedržavnog (samoupravnog) socijalizma. Ta ideologija nije bila samo puka fraza, pokrivač za neke druge, manje važne motivatore (primjerice, za puku borbu za vlast). Ideologija je za njih bila od središnjeg, ne perifernog značenja. Vizija budućnosti, a ne predstavljanje sadašnjosti, vodila je jugoslavenske komuniste prema akcijama koje su bile tu ne da

¹² Isto je autoru rekao i Dušan Dragosavac, u intervjuu vođenom u aprilu 1998. Političari se u tom smislu nisu razlikovali po etničkoj ili republičkoj pripadnosti.

interpretiraju postojeće, nego da ga mijenjaju.¹³ Kao i drugi ideološki poredci, i jugoslavenski je bio ideokratski¹⁴ – možda više nakon sukoba sa Staljinom nego prije njega. Ideokratski poredci nisu tu da predstavljaju stvarnost onakvom kakva ona jest, nego da stvaraju novi svijet, da ga oblikuju prema viziji (ideologiji) budućnosti. Politički lideri ideokracija nisu izabrani kao *predstavnici* onoga što postoji, nego su legitimirani kao avangarda, kao grupa koja vidi dalje i zna put kako do nove budućnosti doći. Oni su legitimni (po vlastitim standardima) čak i onda ako većina u nekom trenutku ne podržava njihovu politiku, jer većina ne mora uvijek biti svjesna svojih povijesnih interesa. Socijalizam je prijelazno razdoblje iz kapitalizma prema komunizmu: komunizam kao buduće društvo vodi akcije elite. Smisao tranzicijskog društva nije da ga se konzervira predstavljanjem, nego da ga se mijenja prema viziji budućnosti. Ne samo prošlost nego i sadašnjost jest protivnik komunizma. Sadašnjost je protivnik jer vodi konzerviranju postojećeg, tj. stagnaciji. Stagnacija je neprijatelj, jer je revolucija sveobuhvatna i dugotrajna promjena svega postojećeg, ne bi li se na ruševinama starog stvorio novi svijet. Budućnost, a ne sadašnjost, vodila je jugoslavenske komuniste kad su odlučili mijenjati ono što je drugima (i unutar zemlje i izvan nje) izgledalo kao prilično funkcionalna zemlja. Njihova vjerovanja, percepcije koje su izgradili o sadašnjosti i vizije koje su razvili o budućnosti, stoga u svakoj analizi onoga što se dogodilo u tom ključnom razdoblju

¹³ Kardelj je u mnogim svojim tekstovima isticao Titovu vizionarsku ulogu, a od komunista je tražio da "grade društvo u skladu s budućnošću" (1977: 185). Vizija je bila utemeljena na *znanosti*. Socijalizam kojeg su jugoslavenski komunisti slijedili bio je *znanstveni socijalizam*. Kardeljeva (a još više Bakarićeva) vizija SKJ bila je slična nekom znanstvenom institutu, partijskoj školi koja bi morala povećati klasnu svijest građana, tako da oni postanu *svjesni* svojih stvarnih interesa. Reforma školstva, započeta 1974. u Hrvatskoj (pod Bakarićevim nadzorom) imala je smisao samo kao daljnje nastojanje da se ostvari ta vizija. Za znanstveni karakter SKJ vidi Titov govor na XI. kongresu SKJ (1978: 65). Također, vidi Kardeljevu studiju iz 1977. Za znanstveni karakter socijalizma općenito, vidi Waller (1972: 29), Graham (1966/73: 65), Marxove tekstove u *Ekonomsko-političkim rukopisima* i Engelsov *Anti-Dühring*. Znanstveni karakter marksizma ima izvore u znanstvenosti prosvjetiteljstva.

¹⁴ Za koncept ideokracije i njegovu primjenu na jugoslavenski slučaj, vidi radove Žarka Puhovskog.

poslijeratne jugoslavenske povijest moraju biti tretirani kao središnji element, ne kao nevažan i marginalan dodatak.

Prevlast ideologa nad etatistima dogodio se nakon gotovo desetljeće duge (za javnost uglavnom skrivene) bitke unutar užeg kruga jugoslavenske političke elite. Ključni događaj u tom sukobu bio je poraz Aleksandra Rankovića i pobjeda Edvarda Kardelja u 1966, čiji je rezultat bila temeljita ustavna rekonstrukcija izvedena između 1967. i 1974. Pobjeda Kardelja (ideologa) nad Rankovićem (realistom) označila je kraj procesa koji je započeo već 1950. i koji je značio uspostavljanje Jugoslavije na ideološkim temeljima. On je označio faktično (iako još ne i ritualno) odustajanje od koncepta *bratstva i jedinstva* i od *etničkog* koncepta jugoslavenskog identiteta. Ovaj prvi koncept je ostao živjeti još jedino u pojedinim Titovim govorima. Tito, koji je dugo dvojio između jednog i drugog koncepta, na kraju je prihvatio Kardeljev koncept, ne toliko iz vlastitog uvjerenja koliko zbog očuvanja vlastite političke pozicije. Ta će pozicija – kao što ćemo pokazati u sljedećem poglavlju ove knjige – biti dovedena u pitanje nakon pada Rankovića, a posebno 1970. i 1971. Poraz Rankovića bio je u velikoj mjeri također pobjeda nad Titom, nad njegovim vide-njem da nova Jugoslavija može postići ono što nije uspjela Karađorđevićeva Jugoslavija – stvoriti ako ne jugoslavensku naciju, a onda jugoslavensko socijalističko zajedništvo u kome nacionalne posebnosti neće biti važne, i u kome će one postupno (kako socijalizam napreduje) nestajati. Tito nikad nije napustio ideju o Jugoslaviji kao ne samo socijalističkoj zemlji (element koji je i kod njega imao prioritet nad svim ostalim) nego i kao zemlji Južnih Slavena. Za razliku od toga, Kardelj je potpuno napustio ovaj drugi, etnički element, postavljajući cijelu strukturu jugoslavenske države i identiteta u njoj na samo jedan stup – ideološki.

Pobjeda Kardeljeva koncepta označila je kraj treće i početak četvrte Jugoslavije, koja će trajati od 1974. do raspada Saveza komunista Jugoslavije u januaru 1990. Kardeljev je koncept glavna tema nastavka ovog poglavlja, a potom i ostatka ove knjige. Najprije ćemo objasniti glavne elemente tog koncepta, analizirajući percepcije koje je Kardelj razvio o prošlosti, tadašnjosti i budućnosti Jugoslavije. Potom ćemo (u sljedećem poglavlju) odgovoriti na pitanje - zašto je većina u političkom vrhu (uklju-

čujući i u Srbiji) prihvatila taj koncept, odbacivši realističniji i manje ideološki koncept kojeg je simbolizirao Ranković, ali ga je u stvarnosti formulirao i promovirao Tito. U tom ćemo poglavlju objasniti odnos između Tita i mladih republičkih vodstava, koja su podržavala Kardelja. Taj je odnos bio daleko od idiličnog i nekonfliktnog, a u njemu je Tito bio prisiljen na kompromis (na što je i sam bio spreman, ne samo zbog svog karaktera, nego i zbog političkih realnosti). U četvrtom i petom poglavlju ove knjige analizirat ćemo posljedice prihvaćanja Kardeljeva koncepta za jugoslavensku ekonomiju i politiku. U posljednja dva poglavlja bit će raspravljani razlozi krize i pada tog koncepta. Koncept utemeljen na ideji odumiranja države, tvrdimo ovdje, oslabio je državu iznutra do te mjere da je ona postala nesposobna da se obrani od izazova koji su joj se postavljali iznutra (od strane liberalno-demokratskog i nasilno-nacionalističkog protukoncepta) i izvana (padom sovjetskog socijalizma, koji je služio kao nužan *Drugi* za sam jugoslavenski koncept).

KARDELJEV KONCEPT

Glavni je cilj Kardeljeva koncepta bio: produbljavanje razlika između socijalističke Jugoslavije i one predratne, "buržoaske", te između jugoslavenskog samoupravnog modela socijalizma i modela državnog socijalizma razvijenog u Sovjetskom Savezu. Ideja "bratstva i jedinstva" suviše je podsjećala na "narodno jedinstvo", prije svega jer je u svom temelju imala ideju o etničkom (južnoslavenskom) razlogu postojanja Jugoslavije. U oba normativna koncepta jedinstvo je temeljeno prije svega na bratstvu. Pa iako je socijalistički karakter poslijeratne vlasti bio "korektiv" tom južnoslavizmu, zbog činjenice da se legitimitet vlasti stvarao na manje-više autohtonom nacionalnom pokretu za oslobođenje zemlje, element južnoslavenskog bratstva i jedinstva posebno je naglašavan. Jugoslavenski političari dugo nisu znali što da ponude kao zamjenu za ideju južnoslavenstva, koja im je povremeno stvarala političke probleme s jedinim Južnim Slavenima izvan Jugoslavije (Bugarima), te s najvećom neslavenskom etničkom grupom u Jugoslaviji (Albancima). Također, veće inzisti-

ranje na "bratstvu" nego na (socijalističkom) "jedinstvu" bio je jedan od glavnih Staljinovih prigovora Jugoslaviji, koja je upravo stoga 1948. i optužena za nacionalizam i prevelike sličnosti s međuratnom politikom.

Jugoslavenski su komunisti, međutim, iza sebe imali dugotrajno iskustvo naglašavanja nacionalnog pitanja u vlastitom interesu. Nacionalno je pitanje, vjerovalo se, uglavnom riješeno nakon revolucije. U prvim poratnim godinama, o nacijama se još uvijek govorilo u staljinskim kategorijama, kao o ostacima pretihodne, "buržoaske" epohe, koji će razvojem socijalizma nestati. Tim je veće iznenađenje bilo kad je Kardelj, u predgovoru drugom izdanju svoje knjige *Razvoj slovenskog nacionalnog pitanja* (1957), te u nizu političkih intervencija početkom šezdesetih, počeo upozoravati na opasnost od unitarizma¹⁵ i inzistirati da su jugoslavenske nacije "dovršene nacije", koje – kao i sve druge nacije – teže priznanju svoje državnosti. Jugoslavija za Kardelja nije kreator nove, jugoslavenske nacije, nego okvir u kome će se državnosti jugoslavenskih nacija potpuno razviti. Ako bi socijalistička Jugoslavija pokušala stvarati novu jugoslavensku naciju, ne bi se razlikovala od stare, buržoaske Jugoslavije. Sam socijalizam, kaže Kardelj u tom važnom tekstu,¹⁶ ne može ni stvoriti ni poništiti naciju. U svom govoru Saveznoj skupštini 20. septembra 1962, Kardelj je bio eksplicitan:

"Federacija jugoslavenskih republika nije okvir za stvaranje nove jugoslavenske nacije, niti okvir za provođenje onog tipa nacionalne integracije koja je svojedobno bila san raznih protagonista hegemonije i denacionalizacije terorom. Ona je zajednica slobodnih, jednakih i nezavisnih nacija i radnih ljudi, ujedinjenih njihovim zajedničkim interesima i progresivnim

¹⁵ Na opasnost od unitarizma posebno su upozoravali hrvatski političari, među kojima osobito Vladimir Bakarić. Kampanja protiv unitarista vodila se posebnim intenzitetom 1974, pa opet 1977. godine.

¹⁶ Taj je stav Kardelj unio u drugo izdanje svoje knjige, a nije ga bilo u prvom. Dok je 1939. Kardelj dijelio Staljinovu definiciju nacije kao proizvoda buržoaske epohe, koja će nestati u socijalizmu, drugo izdanje više ne sadrži takvu definiciju. Kardelj priznaje da je u drugom izdanju odbacio mnoge Staljinove utjecaje. Za važnost te promjene vidi Filipović (1979: 157).

društveno-ekonomskim, političkim, kulturnim i drugim aspiracijama i tendencijama radnih ljudi u epohi socijalizma.”¹⁷

Za razliku od predratne i prve poslijeratne Jugoslavije, u Kardeljevu konceptu rodnost Južnih Slavena nema središnje mjesto među razlozima za stvaranje i održanje Jugoslavije.¹⁸ Jugoslavija nije ujedinjena zbog južnoslavenstva jugoslavenskih naroda, nego zato što su njeni narodi premali da bi izvan nje opstali kao istinski nezavisni i slobodni narodi. Jugoslavija je interesna zajednica, koju povezuju prije svega tri interesa: a) zajednička obrana; b) vođenje zajedničke ekonomske politike i drugi ekonomski interesi i c) izgradnja socijalizma na isti način.¹⁹ Kardelj je u razgovorima oko promjene Ustava eksplicitno izjavio:

“Ja se nisam borio za Jugoslaviju, nego za socijalizam. Radije ću podržati šest socijalističkih republika-država, nego jednu nesocijalističku Jugoslaviju, koja bi bila slična predratnoj Jugoslaviji ili bi bila staljinistička po svojoj suštini”²⁰.

Kardelj je vjerovao da je socijalizam, a ne sama Jugoslavija ključno pitanje, jer je oblik i sadržaj vlasti važniji od same države kao takve. U tome se nije razlikovao od ostalih marksista: marksizam je internacionalistička doktrina, koja nacionalnu državu smatra proizvodom liberalno-demokratske (kapitalističke) epohe,

¹⁷ Prevedeno s engleskog iz Kardeljeve knjige *The Nations and Socialism* (1981).

¹⁸ Kardelj (1975: 141). Srpsko vodstvo u to doba, međutim, nije lako prihvatilo takav Kardeljev stav. O tome Dragoslav Marković piše u svom dnevniku 1. decembra 1970: “Teza o tome da južnoslovensko poreklo nema nikakvog značaja za karakter jugoslovenske zajednice je vrlo sumnjiva, u stvari netačna i neprihvatljiva; činjenica da u Jugoslaviji žive i nacionalne manjine ne menja ništa na stvari. U socijalističkoj zajednici jugoslovenskih ravnopravnih naroda vrlo je značajno da i brojne nacionalne manjine imaju punu ravnopravnosti i sve uslove za samostalan i slobodan razvoj. Ali, zajednica je – zajednica južnoslovenskih naroda, što nesumnjivo govori o tome da južnoslovensko poreklo predstavlja činjenicu koja se ne bi smela prenebregavati i potcenjivati” (1987: 237). Takav Markovićev stav u biti pripada konceptu treće Jugoslavije, u kome je *bratstvo i jedinstvo* bila glavna parola.

¹⁹ U istom govoru, 4. oktobra 1970.

²⁰ Jure Bilić, u intervjuu s autorom ovog teksta, u januaru 1998. Taj se stav, iako ne tako eksplicitno izražen, može naći i u Kardeljevim pisanim tekstovima.

pa je prema tome tretira kao korisnu ili nekorisnu, s obzirom na njen socijalistički ili nesocijalistički karakter. Granice nacionalnih država, kao što je Marx izrazio u svom pozivu radnicima *svih zemalja* da se ujedine, ne smiju biti prepreka globalnom trendu napredovanja socijalizma. Kardelj je, nedvojbeno, vjerovao – i tako govorio i djelovao – da je Jugoslavija u interesu svim jugoslavenskim narodima, te da je treba sačuvati i razvijati. Ali, gledajući na države (s pozicije historijskog i dijalektičkog materijalizma) kao na pojave koje pripadaju epohi klasnog društva, Kardelj dopušta mogućnost da Jugoslavija jednog dana postane nešto drugo, ili da potpuno nestane. To “nešto drugo”, on je 1970. godine definirao kao “jezgru jedne moguće šire integracije” među narodima ovog prostora, dakle – ne samo Južnim Slavenima. “Jugoslavija je istorijski privremena tvorevina”, bilježi Dobrica Ćosić Kardeljeve riječi iz 1957. “Sa razvojem svetskih integracionih procesa i prevazilaženjem imperijalističke epohe, njeni narodi poći će u nove asocijacije i integracije po civilizacijskim i duhovnim afinitetima i ona će neminovno biti prekomponovana kao država”.²¹ Ili će se, jednostavno, kako je Kardelj rekao 1970, pravi smisao jugoslavenskog kooperiranja pokazati onda kad blokovi nestanu, a zemlje Balkana i Srednje Europe prepoznaju u Jugoslaviji model kako se može živjeti pod istim krovom bez konflikata i uz zadovoljenje zajedničkih interesa. U svom govoru 1970, Kardelj govori o Jugoslaviji kao o jednom obliku međunarodne integracije, koji današnje čitatelje može podsjetiti na “Evropsku zajednicu” na istoku Europe.²² “Mi moramo imati

²¹ Ćosić (1992: 281). Ćosić piše da je bio zapanjen Kardeljevim stavom i da ga je pitao: “Pa dobro, znači li to da je za tebe Jugoslavija, jednostavno, jedan istorijski tranzit?” Kardelj je na to mirno odgovorio: “Da, dobro rečeno”. Ćosić upozorava da “njegova (Kardeljeva) shvatanja u tim raspravama nisu bila uvek identična i sa njegovim objavljenim tekstovima i govorima”. Međutim, Kardelj je sličan stav, doduše ne tako eksplicitno, i javno izrekao 1970. Ponovio ga je u drastičnoj formi i prilikom razgovora s Dušanom Bilandžićem 1971, o čemu je autoru ovog teksta pričao sam Bilandžić.

²² Ta Kardeljeva ideja presudno utječe i na jugoslavensku vanjsku politiku. Ne negirajući da je nesvrstana zemlja, Jugoslavija (posebno sredinom sedamdesetih) naglašava evropsku dimenziju svoje vanjske politike (o čemu je autoru govorio Josip Vrhovec, tadašnji savezni sekretar za vanjske poslove). Pod utjecajem te ocjene dolazi do novog vala otvaranja prema susjednim zemljama u sedamdesetim godinama: potpisuju se Osimski sporazumi, razvijaju zajed-

pred očima i dugoročniju perspektivu otvaranja jugoslavenske zajednice prema drugim narodima sa kojima nas također povezuje sve veći obim zajedničkih interesa", kaže Kardelj, koristeći taj argument kao jedan od glavnih razloga zbog kojih se više ne govori o jugoslavenskoj naciji i jugoslavenstvu kao vezivnom tkivu nove države.²³

Analiza Kardeljevih stavova o budućnosti Jugoslavije otkriva zanimljivu dinamiku između pragmatizma u odnosu na samu ideju države s jedne strane, i idealizma kad se radi o razvoju socijalizma. Država je realnost – ona je *u ovom trenutku* činjenica koju se ne može ignorirati. Međutim, komunisti nisu ovdje da predstavljaju *ono što jest*, nego *ono što bi trebalo biti*. Socijalizam nije razdoblje konzerviranja postojećeg nego njegove radikalne i postupne zamjene novim. U tom razdoblju, institucije starog ustupaju pred novim. Država nije nikakva *sveta institucija*, koja je tu oduvijek i ostaje zauvijek: ona je jedna od institucija liberalne demokracije (kapitalizma), koja nema budućnosti. Komunisti jest ne samo besklasno nego i bezdržavno društvo: država (kao realnost u sadašnjosti) dakle, ne samo da ne smije imati nikakvu prednost pred vizijom besklasnog i bezdržavnog društva – ona *mora* postupno odumrijeti. Odumiranje države ne može se dogoditi dekretom, niti je realistično očekivati *u ovom trenutku*: marksisti nisu anarhisti da bi tražili *ukidanje* države. Međutim, socijalizam ne bi imao smisla ako ne bi pomagao proces zamjene države društvom. Podruštvljavanje države bio je izraz kojim se opisivao smisao socijalizma kao prijelaznog razdoblja (tranzicije) između države i bezdržavnog poretka.²⁴

---

ničke inicijative s Austrijom i drugim europskim neutralnim državama, pokušava se srediti stanje s Bugarskom, a Jugoslavija postaje otvorenija prema Albaniji, šireći kulturnu i obrazovnu suradnju, prije svega između Kosova (ali i Crne Gore i Makedonije) i Albanije.

²³ Ova je teza objašnjena u Kardeljevu referatu na 12. sjednici Predsjedništva SKJ, 4. oktobra 1970. (Kardelj, 1970/1979: 259-83)

²⁴ O podruštvljavanju države, vidi Kardelj (1977: 140). Smisao socijalizma nije da stvori demokraciju koju bi sponzorirala država, nego da podruštvi funkcije države i da promovira samoupravnu demokraciju. Kad se to postigne, "državni će se aparat pretvoriti u specijaliziranu javnu službu samoupravnog društva". U skladu s tom vizijom, pojam državno vlasništvo zamijenjen je društvenim vlasništvom, a administrativne jedinice sistema proglašene su *društveno-*

Iz tog se konteksta – ideološkog a ne *nacionalističkog* (kako se kasnije tvrdilo kad se analiziralo Kardelja, naročito u Srbiji) – mora razumjeti Kardeljeva *kritika velikodržavnih konceptata i centralističkih tendencija*. Kardelj je držao da je ideja snažne, centralizirane države u potpunoj suprotnosti projektu socijalizma. Takva država bila bi u neskladu s idejom *podruštvljavanja države*. Njegov napad na *velikodržavne tendencije* – podjednako u Sovjetskom Savezu (kroz *državni socijalizam*, za koga je smatrao da je *proturječe u pojmovima*) i unutar same Jugoslavije (kroz kritiku predratnog jugoslavenskog kapitalizma, ali i mogućih centralizirajućih tendencija u budućnosti) bio je izraz njegove odanosti marksizmu. Kardelj je istinski vjerovao da je socijalizam odgovor na nacionalno pitanje; upravo je u njemu unitarizam postao najveća opasnost. Jugoslavija nije mogla opstati kao liberalna demokracija, niti bi mogla opstati kao zemlja državnog socijalizma, ako bi pokušala stvarati jugoslavensku naciju tamo gdje postoje – kako se Kardelj izrazio već početkom šezdesetih – *dovršene nacije*. Negiranje činjenice da u Jugoslaviji postoje Srbi, Hrvati, Slovenci i ostali i da oni neće pristati da postanu *Jugoslaveni* (u etničkom, pa ni u državljanjskom smislu) – Kardelj je vjerovao – moglo bi srušiti Jugoslaviju jednako onako kako je – u njegovoj interpretaciji – srušilo Austro-Ugarsku.²⁵ Čak i ako realnost pokazuje da je jugoslavensko opredjeljenje među jugo-

---

političkim zajednicama. Kardeljev koncept je isključivao pojam *država* i iz Ustava, koristeći umjesto njega *državna zajednica*. Za podruštvljavanje obrane, vidi Gow (1992). Za razliku između sovjetskog i jugoslavenskog sistema, vidi Lapenna (1964).

²⁵ Mnogo toga se može zamjeriti Kardeljevoj interpretaciji povijesti Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije. Suprotno njegovoj determinističkoj interpretaciji, ni jedna od tih dviju država nije se morala raspasti. Kao što je pokazano prethodno u ovom poglavlju, predratna se jugoslavenska država prilagodila zahtjevima Hrvata za interno priznanje njihove političke posebnosti, a *Sporazum* je učinio Hrvate prilično zadovoljnim novom zajednicom. Onaj tko tvrdi da se Jugoslavija morala raspasti 1941. zbog etničkih tenzija, morao bi objasniti kako je onda bilo moguće da su odmah po okupaciji nastala dva snažna prjugoslavenska pokreta otpora (Mihailovičev i Titov), te kako je bilo moguće da se čak i nakon onog što se dogodilo u ratu, zemlja ponovno obnovi kao zajednička država, te u relativnom miru preživi mnoge krize od 1945. do 1990. Isto je i s Austro-Ugarskom: da nije bilo promjene globalnih okolnosti (Prvog svjetskog rata, pobjede liberalno-demokratskog i republikanskog koncepta, popularnosti i važnosti SAD u svjetskoj politici nakon rata itd.), malo je

slavenskim narodima snažno, ta realnost ne smije uspjeti u skretanju s puta kojeg je zacrtala vizija. A ta vizija jest vizija globalnog socijalizma, u kome će forma biti *nacionalna*, ali sadržaj *socijalistički*. Liberalna demokracija nije uspjela stvoriti *jugoslavensku naciju*, pa prema tome socijalizam nema razloga da preuzme taj zadatak od svog protivnika. Nasuprot tome, on mora pokazati da je spreman ponuditi postojećim nacijama više nego što je prije bila voljna ponuditi liberalna demokracija. To *više* – jest (paradoksalno) – njihova država: *nacionalna po formi, a socijalistička po karakteru*.

Preimenovanje *Federativne Narodne Republike Jugoslavije u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju*, te stvaranje *socijalističkih republika kao nacionalnih država* bio je izraz tog trenda. Simbolički, socijalizam (ideologija) je došao na mjesto ispred federalizma (tipa države). Nacionalne države stvorene su pod uvjetom da su socijalističke. Kompromis između nacionalnog i socijalističkog mogao je biti postignut samo pod uvjetom da je socijalizam priznat kao dominantan i određujući sadržaj za karakter nacionalnog.

Kardeljeva je intepretacija povijesti i budućnosti jugoslavenskog socijalizma bila temeljna ideja-vodilja ustavnih promjena sredinom šezdesetih. Ona objašnjava zašto se Jugoslavija decentralizirala. To nije učinjeno zato što su separatističke tendencije bile presnažne pa im se popustilo. Upravo suprotno, Jugoslavija nikad nije izgledala ujedinjenija i stabilnija nego u tim godinama. Decentralizacija nije bila izraz nužnosti na koju je jugoslavenske komuniste natjerala postojeća stvarnost. Ona je bila izraz vizije koja se protivila realnosti. Decentralizacija je bila rezultat Kardeljeve dijagnoze (a ona je bila izraz njegove uglavnom korektno analize postojećih trendova) da bi centralizam mogao ojačati,

---

vjerojatno da bi unutarnje tenzije same po sebi razbile Austro-Ugarsku. Metodološki gledano: ideja o neizbježnosti povijesnih događaja (iako razumljiva u okviru ideološki utemeljenih političkih poredaka) nije prihvatljiva. Povijest je, kako smo objasnili u prvom poglavlju, proizvod ljudskog djelovanja u postojećim okolnostima – u njoj ništa nije nužno. Marksisti, međutim, samo dijelom prihvaćaju ovu interpretaciju: za njih je povijest ipak u svojoj biti uvjetovana *općim zakonitostima* koje se, međutim, ne mogu iskazati bez *subjektivnog djelovanja*. Za kritiku teorija spontanosti kod Lenjina vidi njegov pamflet *Što da se radi?* (Works V: 354). Za utjecaj austro-marksista na Kardelja, vidi Nećak (1991).

Rose Luxemburg

naročito nakon Titove i njegove smrti. Sve je trebalo učiniti da se to spriječi na vrijeme. Kardeljeva je Jugoslavija bila inspirirana tom idejom: ona je trebala stvoriti takvu političku strukturu koja bi onemogućila *povratak na staro*: na liberalno-demokratski i/ili državno-socijalistički model. Ta su dva modela imala jedan jedini zajednički element: centraliziranu i snažnu državu. Kardelj je koncept, međutim, favorizirao upravo suprotno: slabu, decentraliziranu državu: državu koja odumire. Pritom je opasnost od državnog socijalizma bila snažnija i veća od opasnosti od liberalne demokracije predratnog tipa, i to stoga što se liberalna demokracija (kao stara forma političkog poretka) jednostavno ne može vratiti jednom kad je poražena. Kao što je Kardelj objasnio u svojem tekstu *Beleške o društvenoj kritici* (1965): "Onaj tko bi danas pokušao da napravi zlato pokušavajući da koristi recepte srednjevekovnih alhemičara, bio bi smatran šarlatanom ili smešnim neznaicom." (1965: 64) Tako bi isto i onaj tko bi, nakon pada liberalne demokracije, pokušao ponovno obnoviti ono što je historijski poraženo, bio odbačen kao šarlatan.²⁶ Stvaranje "idealnog društva" pomoću "alhemijskog mešanja apstraktnih, večnih istina o humanizmu i slobodi, uz zanemarivanje objektivnih zakona koji upravljaju društveni život i regulišu odnose između čoveka i prirode", jednostavno više ne bi imao smisla. Nasuprot tome, drugi tip socijalizma – onaj sovjetskog tipa – imao bi šanse. Oslanjajući se na *objektivne zakone povijesti*, Kardelj je vjerovao da je povratak kapitalizma jednom kad je poražen toliko nevjerovatan, koliko je bio nevjerovatan povratak feudalizma nakon njegova poraza u buržoaskim revolucijama. Liberalna demokracija, kako je Kardelj rekao 1973, "nema apsolutno nikakve izgleda za uspjeh, pa prema tome danas se može tvrditi da je izbor između samoupravljanja... i sistema birokratsko-tehnokratskog etatizma" (1973: 286).

Zbog toga je, kako sam ovde i rekao, alternativa ne u tome da li će Jugoslavija preživeti ili ne, nego da li će se dalje razvijati

²⁶ To što je naglasak bio na kritici alternativnih oblika socijalizma, međutim, ne znači da Kardelj nije kritizirao liberalne demokracije. Za tu kritiku, vidi naročito njegovo posljednje djelo (1977: 109).

kao socijalistička, samoupravna i demokratska zajednica ravnopravnih naroda ili će pasti u ruke hegemonističkih snaga pod bilo kojom političkom ili ideološkom maskom (Kardelj, 1977/1981: 228).

Pod *hegemonističkim* je snagama Kardelj mislio na sovjetski socijalizam, ili neki drugi oblik velikodržavne ideologije, koja bi se – nekako *prirodno* – mogla oslanjati na najjaču naciju, tj Srbe.²⁷ Njegov je koncept bio dosljedno antisovjetski, poklapajući se stoga s generalnim trendom razvijenim nakon sukoba sa Staljinom. Nije čudno, stoga, da su Sovjeti bojkotirali njegov sprovođ 1979, i da su ga smatrali jednim od najznačajnijih revizionista na ljevici. Na drugoj strani, ne iznenađuje također ni kritika koju Kardelju upućuju srpski nacionalisti te jugoslavenski nacionalisti – njegov je eksperiment doista bio sav usmjeren protiv njih.

Da bi se takva država mogla postići, južnoslavenski je karakter države (koji je bio ne samo vrlo jasan njenim građanima, nego i razumno popularan i prihvatljiv) morao biti potisnut iz službenog diskursa. Napuštajući ideju o svojoj južnoslavenskoj biti, Jugoslavija je bila na putu da riješi svoj najveći unutarnjopolitički problem – odnos prema neslavenskim Albancima na Kosovu. I doista, Kardeljeva je Jugoslavija (kako što će biti pokazano u kasnijim poglavljima ove knjige) bila *zlatno doba* (*golden age*) jugoslavenskih Albanaca. Međutim, slavenskim je narodima (koji su činili 80 posto jugoslavenskog stanovništva) novi koncept bio nejasan, a time i prilično neprivačlan. Izložen prilično birokratiziranim rječnikom, kao još jedan mega-eksperiment, mnogi su

²⁷ Iako ne nužno na Srbe. Jugoslavenska je tajna policija redovito eliminirala Hrvate iz emigracije koji su pokazivali neke znakove oslanjanja na Sovjetski Savez. Neki sugovornici za ovu knjigu (koji su željeli ostati anonimni, ali za koje je autor uvjeren da su dobro obaviješteni o zbivanjima u to doba) tvrde da se i ubojstvo Brune Bušića, zagovornika pomirenja između komunista i ustaša, kao i atentat na Nikolu Štedula (nakon što je osnovao Socijalističku stranku Hrvatske u inozemstvu), možda može smjestiti u taj kontekst. Obnova liberalne demokracije nikad nije bila toliko opasna koliko obnova državnog socijalizma. Hapšenje sudionika *Barskog kongresa* (1974) te raniji odnos prema *staljinistima* na Golom otoku, ilustracija su toga. Režim se posebno bojao ideje o *sovjetskoj Hrvatskoj*, koja bi – recimo – mogla zadovoljiti separatističke težnje nekih Hrvata uz istodobno izlaženje Sovjetskog Saveza na toplo, tj. istočno Jadransko more.

ga smatrali suviše kompliciranim i gotovo osuđenim na propast. Neki su ga prihvaćali samo u jednom aspektu: nacionalnom, podržavajući isticanje prava malih naroda, te podizanje etničkog statusa malih naroda na razinu *državotvornih naroda*. Umjesto jasnog koncepta jugoslavenstva, Kardelj je ponudio ideju nacionalnih država socijalističkog karaktera. Također, Kardeljev je koncept ponudio dodatnu argumentaciju u prilog nesvrstanoj vanjskoj politici (suradnja sa svima; očekivanje da će blokovi nestati), a obnovio je i – u komunističkom i socijalističkom pokretu na europskom jugoistoku odavno prisutnu – ideju o balkanskoj suradnji naroda i država, ovog puta, doduše, uz puno priznanje postojećih granica.

Kao i većina vizija, i Kardeljeva je bila u mnogočemu kontroverzna. S jedne strane, Kardelj je vjerovao da država sama po sebi nije presudna, da historijski odumire i da će je zamijeniti asocijacija slobodnih proizvođača. To odumiranje, nestajanje države kao takve, ni za Kardelja ni za druge marksiste nije bio razlog za paniku, nego upravo obratno – dokaz uspjeha jugoslavenskog socijalizma. Međutim, na drugoj strani, on je isto tako tvrdio da nacije prirodno tendiraju svojim državama, pa prema tome da Jugoslavija ima historijskog smisla jedino ako omogućiti ostvarenje tog historijskog cilja svim jugoslavenskim *dovršanim nacijama*. Stoga izgleda paradoksalno da se cijeli koncept četvrte Jugoslavije, s jedne strane, temeljio na ideji o odumiranju države (koju zamjenjuju bezbrojni OOUR-i, SIZ-ovi, društveno-političke organizacije, institucije općenarodne obrane, itd.) a na drugoj je promovirao republike kao države u kojima nacije ostvaruju svoju suverenost. Taj je paradoks Kardelj nastojao razriješiti snažnim napadom na etatizam i birokratizam na svim razinama: od općine do federacije. Smisao republičke državnosti nije da obnovi državu buržoaskog tipa, nego da bude instrument vlasti radničke klase unutar svake nacije. Kardelj je čvršće i dosljednije od drugih zagovarao ideju da komunisti moraju ovladati nacijom kojoj pripadaju, te da država mora biti *nacionalna po formi, a socijalistička po sadržaju*.²⁸ Takav je stav Kardelja nužno vodio u stvaranje doktrine koja je bila spoj nacionalističkog i komu-

²⁸ U tom je smislu Kardelj bio dosljedni lenjinist.

nističkog. Pa ipak, u diskursu koji je razvijen, nacionalizam je tretiran kao protivnik²⁹ protiv kojeg se komunisti moraju stalno boriti. Nadalje, kako u marksističkom konceptu (a posebno u njegovoj kardeljističkoj interpretaciji) država odumire, jugoslavenski su komunisti počeli izbjegavati govoriti o njenim funkcijama, kao da će time pomoći da ona – zaboravljena – izdahne brzo i u miru. To je pomoglo stvaranju kaotične i polu-anarhične situacije u društvu, u kojoj je država postajala sve nemoćnija da reagira na razne izazove.³⁰ Tako je Jugoslavija, više nego ijedna druga zemlja na svijetu, promovirala koncept antidržave, koji se teško mogao opisati postojećim vokabularom iz diskursa liberalne demokracije i državnog socijalizma. Novi rječnik političkog govora pratio je novi diskurs. Unatoč tome što je riječ *federacija* ostala u njezinu nazivu, Jugoslavija nije bila "ni federacija ni konfederacija"³¹, nijedna etnička grupa nije mogla biti "manjina" (a u stvarnosti su sve bile manjine), tvornice su postale "složene organizacije udruženog rada", s "inokosnim poslovnim organima" u velikim direktorskim kabinetima itd. Promjena termina nije bila puka formalnost, nego je imala bitno značenje za konstituiranje nove zajednice. Možda se ni u jednom drugom slučaju nije tako direktno pokazala veza između zajednice (*community*) i komunikativnog jedinstva (*communicative unity*) kao u jugoslavenskom slučaju. Novi pojmovi bili su tu da označe novu realnost.

²⁹ Onaj tko bi bio označen kao nacionalist, bio je potpuno isključen iz javnog života. Pojam *nacionalizam* je također korišten i u mnogim slučajevima gdje se radilo o nešoviničkim i čak antišoviničkim stavovima. Takva upotreba pojma pomogla je da se kasnije – kad se šovinizam stvarno pojavio – više nitko nije osvrtao na komunističke kritike *nacionalizma*.

³⁰ Odlične primjere za tu anarhičnost jugoslavenskog društva u sedamdesetima daje Doder (1978). Jugoslavenska je država također bila *prejaka* tamo gdje je trebala biti slaba (u odnosu prema opoziciji, itd.), a *preslaba* tamo gdje je trebala biti jaka (u primjeni zakona, itd.).

³¹ "I federacija i konfederacija... su kategorije koje predstavljaju višenacionalnu državu, koja je oblik buržoaskog političkog društva kapitalističkog razdoblja... Ukratko, današnja Jugoslavija nije više klasična federacija, niti može biti klasična federacija, nego je bitno nova kategorija u odnosima između narodnosti" (Kardelj, 1969: 246 i 248). Ona zapravo nije više ni klasična država, nego "više inicijator, izvršitelj i agent prilagodavanja, nego onaj tko autonomno odlučuje" (1974: 292). Moć federacije nije autonomna, nego "izvire iz republika, ne obratno" (1973: 279).

Kardelj je koncept bio sveobuhvatan i djelatan – izmijenio je cijelu strukturu vlasti u Jugoslaviji, postajući bit novog jugoslavenskog političkog identiteta. Također, dok je Jugoslavija bila daleko otvorenija od drugih socijalističkih zemalja, ona je istodobno u daleko većoj mjeri od njih bila utemeljena na ideološkom, a ne na pragmatičnom načelu. U tom je smislu pogrešno Jugoslaviju smatrati manje dogmatičnom od drugih socijalističkih zemalja tog vremena, kao što je pogrešno Kardelja smatrati nedogmatičnim. Upravo obratno, nastojeći realnost prilagoditi ideološkom konceptu kojeg je osmislio, Kardelj je u stvarnosti provodio Marxovu preporuku iz jedanaeste teze o Feuerbachu: za njega nije bilo dovoljno samo interpretirati svijet na novi način, nego je sve učinjeno da se svijet izmijeni kako bi se realnost približila toj interpretaciji.

“Interesi radničke klase” bili su okvir unutar kojeg je ideja o odumiranju države predstavljena Titu početkom šezdesetih. Tito je dvojio između Rankovićeva realističnijeg koncepta očuvanja državnog aparata i poretka, i Kardeljeva utopističnijeg (ali više marksističkog) inzistiranja na odumiranju države, razvoju samoupravljanja i ostvarenju nacionalnih težnji u socijalizmu. Da bi uvjerio Tita u svoj argument, Kardelj je morao pokazati da postoji neraskidiva veza između klasnog i nacionalnog pitanja. Tito je razumio važnost i potencijalnu snagu nacionalnog pitanja za podizanje i izvođenje socijalističke revolucije, ali je (kao i većina drugih jugoslavenskih komunista) smatrao da su oba pitanja u biti riješena nakon socijalističkog prevrata 1945. Za Tita je, stoga, nacionalno pitanje još uvijek bilo ostatak starog, buržoaskog poretka, pa ga se moglo riješiti eliminiranjem tragova tog poretka. Kardelj je međutim vidio da opasnost prijeti ne toliko od starog i poraženog poretka, koliko od državnog centralizma i alternativnog tipa socijalizma, koji onemogućuju stvarnu radničku samoupravu. Njegov je glavni argument bio da radnici ne mogu upravljati, ako država upravlja u njihovo ime i za njih. Tek kad se državu razvlasti, samoupravljanje se može iskazati u svojoj punoj vrijednosti. Kardelj je tvrdio da unitarizam negira mogućnost stvarnog samoupravnog socijalizma, u kome radnička klasa odlučuje. Tito je (iako ne entuzijastički) prihvatio novu političku strukturu, uvjeren da ona (iako netransparentna) ipak znači neki napredak u

ostvarenju vlasti radničke klase u društvu. Na drugoj strani, on je znao da stupanj stvarnog ostvarenja koncepta dobrim dijelom ovisi o njemu samom. On je pristao na promjene "jer je verovao da ima dovoljno materijalne snage, u prvom redu Armiju, da ih faktički obesnaži", kaže Latinka Perović, jedan od ključnih aktera u samoj ustavnoj debati (1991: 194). Ali, Tito je također djelovao iz svoje vlastite vizije socijalizma. Za njega je decentralizacija Jugoslavije – pod uvjetom da ne ugrozi stabilnost zemlje – bila daljnji korak prema ostvarenju samoupravljanja, koje je Jugoslaviju razlikovalo i od Istoka i od Zapada. Koncept samoupravljanja je za jugoslavenske komuniste (otkako je promoviran 1950. godine) značio isto što je za zapadnoeuropske liberalne demokrate značio koncept demokracije. Za njih je prava demokracija bila tek samoupravna demokracija – stanje u kome čovjek sam odlučuje o rezultatima svoga rada. Za sve je marksiste demokracija bez tog ekonomskog elementa bila nepotpuna i lažna. Kardeljev je koncept, međutim, nudio jasnu vezu između decentralizacije i samoupravljanja: decentralizacija vodi samoupravljanju, samoupravljanje je demokracija, dakle – decentralizacija jest demokratizacija.

Koncept kojeg je Kardelj promovirao početkom šezdesetih bio je upravo obratan od koncepta "narodnog jedinstva", na kome se temeljila "buržoaska Jugoslavija". On je Titu omogućio da s punim pravom ponovi ono što je Jugoslavenima obećao neposredno nakon oslobođenja zemlje – da neće biti "povratka na staro", i da je buržoaska Jugoslavija otišla "u ropotarnicu povijesti", jednom i zauvijek. Marksističko razumijevanje povijesti kao u biti pravocrtnog razvoja, koje se temeljilo na hegelovskoj ideji "napredovanja u svijesti o slobodi", jugoslavenski su komunisti ovako pretvorili u dominantni diskurs vremena:

"Onima koji još pričaju da ovo što je ostvareno može da se izmijeni, onima koji se još nadaju da će se štošta izmijeniti, odgovaram: tu se više ništa ne da izmijeniti!"³².

I doista, Kardeljev koncept je ponudio radikalno drukčiji sistem od onog predratnog. Bio je to "drugi korak" dalje od njega: dok

³² Vidi Titov prvi poslijeratni govor u Zagrebu, 21. maja 1945. (Tito, 1978: 78-84).

je prva poratna Jugoslavija (1945-1964) uspostavila republike, ali je i dalje inzistirala na južnoslavenskom vezivnom tkivu, Kardeljev je koncept sad jednom zauvijek onemogućio ikakav "povratak na staro" – na ideju da jugoslavenski narodi postaju jedna – jugoslavenska nacija.³³ Ali on je bio nešto drugo – i po mnogočemu bitno drukčije od starog Titova koncepta *bratstva i jedinstva*. Ne samo da je ideja etničke sličnosti napuštena, nego je novi koncept bio daleko više antisovjetski nego što je Tito želio. On je ignorirao stvarnost u većoj mjeri nego što je Tito (a s njim i mnogi partizani, vojnici i uvjereni Jugoslaveni) bio spreman prihvatiti. Otvaranje pitanja opstanka Jugoslavije moralo je biti učinjeno uz kombinaciju pritisaka na Tita (i Armiju) i obzirnog uvjeravanja da je ta budućnost neupitna, jer se Jugoslavija (što zbog međunarodnih okolnosti, što zbog snage jugoslavenske ideje) zapravo u realnosti ne može raspasti. Tito nije nikada bio do kraja uvjeren u to, ali (kao što će biti pokazano u sljedećem poglavlju) njegova pozicija nije bila neovisna o podršci koju je dobivao od republičkih lidera.³⁴ Tito ne samo da je morao prihvatiti kompromise s njima nego je i bio sklon kompromisima više nego otvorenim sukobima. Kardeljev je koncept prihvatio također kao kompromis, i nikad mu nije bio privržen svim srcem.³⁵

Dok je Tito 1945. govorio da nova federalna Jugoslavija "nije splet malih država nego federacija ima više karakter administra-

³³ Imajući u vidu i ovu promjenu diskursa, Stevan Pavlowitch je 1970. duhovito komentirao: "U svjetlu nekih nedavnih izjava, može se pitati zašto se još uvijek koristi u službenoj upotrebi ime Jugoslavija, koje je dao kralj Aleksandar da označi ono što je započelo život kao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (iako već neslužbeno i općepoznato kao Jugoslavija), a što se sad (iako još uvijek službeno i općepoznato kao Jugoslavija) u stvari pretvorilo u Socijalističku Republiku Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca, etničkih Muslimana, Albanaca, Mađara, Turaka, Slovaka, Rumuna, Bugara, Talijana, Čeha, Rutena, Cigana, Germana, Vlaha, Rusa, Poljaka, Židova, Grka, Austrijanaca, 'neopredijeljenih', 'raznih' i 'nepoznatih' ". (1970: 764)

³⁴ U knjizi koju je o Titovu životu napisao Jasper Ridley (1995), citira se Titov razgovor sa Svetozarem Vukmanovićem Tempom, jednim od ratnih heroja, u kome Tito navodno kaže da "više nema Jugoslavije". U razgovoru za ovu knjigu, Dara Janeković, novinarka koja je triput intervjuirala i još više puta razgovarala s Titom u tim godinama, svjedočila je o Titovoj zabrinutosti za budućnost zemlje, te o utjecaju kojeg je imao poluformalni krug oko njega na Titove odluke.

³⁵ Više o tome, u mom tekstu o jugoslavenstvu od Tita do Kardelja, objavljenom u knjizi Dejana Đokića (2002).

ativni, karakter slobodnog upravljanja sobom”, te da je ona ipak “zajednička kuća, jedna cjelina, ali unutra ima svaki da gospodari na svome”, Kardelj je sad govorio o “dovršenim narodima” i njihovim “suverenim državama”. To više nije bila, niti je mogla biti, Jugoslavija koju je Tito u svom govoru u Beloj Crkvi 7. jula 1945. opisao ovim riječima:

“Mi u Jugoslaviji ne stvaramo granice koje bi razdvajale i značile stvaranje novih država³⁶, nego vršimo podjelu samo zato da bi se riješilo nacionalno pitanje, koje nije bilo riješeno u staroj Jugoslaviji, i da bi narodi mogli da se potpuno razviju i kulturno i politički izjednače. I to tako da niko na drugog ne vrši pritisak, a da u isto vrijeme njegov razvitak i njegov progres ima pozitivan utjecaj na ostale narode, na narode ostalih federalnih jedinica. A svi mi zajedno smo Jugosloveni. Svaki onaj koji misli da će biti nekog parčetaanja – neka to izbije iz glave. Mi radimo da jedanput budemo ponosni građani nove Jugoslavije koja se stvara. To mi hoćemo, a ne da stvorimo mnogo malih državica...”³⁷

Čak su i mnogo noviji Titovi stavovi, kao onaj iz 1960, da u Jugoslaviji više nitko ne ističe je li netko Srbin ili Hrvat, ili pripadnik nekog drugog naroda³⁸ sada naglo zastarjeli.³⁹ Kad je na

³⁶ Promjenom diskursa “bratstva i jedinstva” Kardeljevim konceptom može se razjasniti konfuzija nastala o karakteru međurepubličkih (internih) granica u Jugoslaviji. Istina je da su granice među republikama bile administrativne kad su određivane (1945). Ali su promjenom diskursa republike postale države, a samim time i granice – međudržavne, dakle ne samo administrativne. Zato u stanovitom smislu imaju pravo i oni koji tvrde jedno i oni koji tvrde drugo. Badinterova je komisija (1991) u tom smislu djelovala brzopleto i bez dovoljnog poznavanja ovog historijskog konteksta.

³⁷ Tito (1945/1978: 85-7).

³⁸ Koštica (1987/8: 386) citira ovaj dio Titova govora predstavnicima Hrvatske bratske zajednice 1960.

³⁹ U ovom je kontekstu zanimljivo reći i da je osobni odnos između Tita i Kardelja u tim godinama bio pun tenzija, o čemu su autoru govorili Pepca Kardelj, Josip Vrhovec, Jure Bilić, Stipe Šušvar i Dušan Bilandžić. O pritužbama Pepce Kardelj kako je njenom suprugu teško raditi sa “sujetnim starcem” piše i Tripalo (1990: 84). U intervjuu koji je autor s njom vodio u aprilu 1986, Pepca Kardelj je rekla: “Kardeljev odnos prema Titu je bio odnos prema starijem čovjeku, i

Osmom kongresu SKJ 1964. uz Titovo ime na glasačkom listiću po prvi put pisalo *Hrvat*, a ne *Jugoslaven*, to je bio simboličan znak *nove faze*. Sukob između njenih zagovornika, i onih koji su ostali lojalni prethodnoj Jugoslaviji (i njenom konceptu socijalističkog jugoslavenstva) obilježiti će, međutim, ne samo cijelu ustavnu debatu nego zapravo cijelo razdoblje do raspada SKJ u januaru 1990.

Titova pozicija u Kardeljevoj Jugoslaviji bila je pozicija *tolerirane iznimke*. Ono što je Tito mogao reći, nitko drugi nije smio ponoviti a da se ne izloži riziku da ga se etiketira kao unitarista.⁴⁰ Titova ustavna pozicija bile je oslabljena stvaranjem Predsjedništva SFRJ i Predsjedništva CK SKJ, te poluizolacijom u kojoj se našao nakon što je oko njega stvoren neformalni *uži kabinet*, kojim su rukovali Nikola Ljubičić, Stane Dolanc i nekoliko šefova kabineta u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća. Na anegdotalnoj razini: Titova se oslabljena pozicija očitovala i u tome što je bio prisiljen razvesti se od svoje supruge, i što je sve više tretiran kao ikona, a sve manje kao stvarna politička osoba. I dalje je ostao Predsjednik Jugoslavije, ali Ustav je garantirao da se nakon njega više neće pojaviti nitko sa sličnim ovlastima. Dok je javnost bila obasipana parolama da će *nakon Tita* (biti) *Tito*,

---

po autoritetu i po godinama i po značaju. Moj Edo nije nikad zaboravio da je drug Tito prvi čovjek revolucije kojoj je pripadao. Drug Tito nije nikad podcijenjivao Kardelja zato što je bio mnogo mlađi. Oni su poštovali mišljenje jedan drugoga, a po načinu razmišljanja su bili vrlo slični." Iz svega toga proizlazi da je Tito prihvatio Kardeljev koncept prije svega iz pragmatičkih razloga, i da ostaje otvoreno pitanje koliko je sam u njega vjerovao. Njegovo nezadovoljstvo stanjem u zemlji nakon 1971. ukazuje da je bio prilično skeptičan prema rezultatima. Tito je također, sve do kraja života, nastavio govoriti o "bratstvu i jedinstvu", pojmu kojeg je Kardelj izbjegavao. U tom kontekstu treba čitati Miloševićeve pohvale Titu (ali ne i Kardelju) u 1987-1988. Milošević je tada tražio povrat na treću (Titovu), i napuštanje četvrte (Kardeljeve) Jugoslavije.

⁴⁰ Mirko Tepavac, nekad jugoslavenski ministar vanjskih poslova, u svojim sjećanjima (1998: 154) kaže da je Tito bio "Jugosloven u pozitivnom smislu te riječi, pa čak i unitarist. Njemu je čak i Jugoslavija, kakva je bila, bila nekako premala." Titov napad na hrvatski nacionalizam (1971) sadrži i eksplicitno izjašnjenje za jugoslavenstvo: ne jugoslavenstvo "starog tipa" (tj. jugoslavenstvo predratne Jugoslavije), nego novo socijalističko jugoslavenstvo. Slični politički stavovi izrečeni od strane Miloša Žanka 1970. bili su predmet osude na Desetom plenumu CK SK Hrvatske.

Ustav je zabranio da se to dogodi. Svjedoci, poput Dare Janeković, tvrde da Tito nije mogao niti dati intervju kad je i kome poželio, te da je u privatnim razgovorima govorio o svom razočaranju time što se postiglo i dokle se došlo. I u javnim obraćanjima je ponekad izražavao zahtjeve za više jedinstva i više jugosla-venstva. Ti su zahtjevi bili potom cenzurirani (ako se moglo) ili ignorirani (ako se nije moglo zaustaviti njegov javni nastup). Titove posljednje godine bile su pune luksuza, ponekad iznimno kompromitirajućeg za njega samog: kao da ga je elita koja ga je okružila namjerno pokušavala prikazati kao božanstvo, a ne kao političara. Titova Jugoslavija nije nestala nakon njega: on je svjedočio njenom kraju. Tranzicija koja se dogodila nakon njegove smrti, u maju 1980, bila je jednostavna i bezbolna: upravo zato što je Tito već bio do te mjere razvlašćen da je malo toga ostalo da se prenese na njegove nasljednike. Oni su, uostalom, i podržali Kardeljev koncept s nadom da će im omogućiti slobodne ruke i daleko veće ovlasti jednom kad Tita ne bude. Njihov je glavni motiv – kao što pokazuje sljedeće poglavlje ove knjige – bio da se više nikada ne ponovi vladavina nad njima, na način na koji je Tito vladao u vrijeme svog (trećeg konstitutivnog) razdoblja. Ujedinjeni oko Kardelja, oni su projektirali netitovsku Jugoslaviju, u kojoj će oni sami biti *svoji na svome*. Jugoslavija je pritom bila jedna od mogućnosti: ni jedina niti bezuvjetna. Ostalo je da se vidi, kako je najavljivao Bakarić, hoće li ona preživjeti kao ujedinjena zemlja.

ZAKLJUČAK

Jugoslavenski je politički sistem prošao kroz "revolucionarne političke promjene" sredinom šezdesetih godina. Te su promjene značile napuštanje trećeg (Titovog) i stvaranje četvrtog (Kardeljeva) konstitutivnog koncepta. Oba su koncepta bila temeljena na marksizmu i oba su u svojoj biti htjela sačuvati Jugoslaviju i unaprijediti socijalizam u njoj. Pa ipak, Kardeljev je koncept bio rezultat njegove interpretacije marksizma, koja je bila originalna, ne samo u jugoslavenskom kontekstu, nego i globalno. Originalnost te interpretacije bila je temelj za originalnu, od oba

bloka nezavisnu vanjsku politiku.⁴¹ Ona je također izdvajala Jugoslaviju iz bloka drugih socijalističkih zemalja, čineći je daleko ugodnijom zemljom za njene vlastite državljane. Jugoslavija je sredinom šezdesetih učinila korak naprijed na putu podružljivanja države. Podružljujući državu, ona je postala uzor mnogima i na Istoku (recimo, Čehoslovacima 1968) i na Zapadu (studentskim protestima i mnogim marksistima oko 1968). Izgledalo je doista da je jugoslavenski eksperiment iznimno uspješan, i da će jednoga dana, kad se blokovi uklone a polarizacija zamijeni idejom *trećeg puta*, Kardeljev model biti prihvatljiv mnogima. Kardeljeva ideja da je Jugoslavija potencijalni začetak neke nove integracije naroda preko postojećih granica, ali uz njihovo puno prihvaćanje, zvučala je kao obećanje novog i boljeg svijeta, ne samo na Balkanu i u Srednjoj Europi (gdje je kardeljizam pomogao da se otvore granice prema Austriji i Italiji), nego i u Europi općenito. Kao što je objasnio u svom govoru na 12. sjednici Predsjedništva SKJ u aprilu 1970, on više nije o Jugoslaviji mislio primarno kao o državi, nego kao o multinacionalnoj korporaciji, koja je odličan primjer svima kako je moguće da razni narodi, različiti po povijesti i etničkom podrijetlu (uključujući i Albance) žive pod istim krovom i u miru. Jednog dana, kad se ideološke

---

⁴¹ Isti razlog zbog kojeg je prevlast federacije nad republikama u Jugoslaviji potiskivana, korišten je kao razlog zbog kojeg Jugoslavija nije mogla pristati na Brežnjevljevu doktrinu ograničenog suvereniteta. Budući da su jugoslavenski narodi *dovršeni narodi*, oni ne mogu pristati na diktat izvana (iz nekog ideološkog ili političko-vojnog centra). Ako bi Hrvati, recimo, pristali na takav diktat, onda bi se postavilo pitanje: zašto ne bi pristali i na diktat Moskve, kad već pristaju na diktat iz Beograda? Ako su doista *dovršena nacija* onda je njihov odnos prema svim nadnacionalnim centrima moći morao biti isti: posebno stoga što je socijalizam (kao internacionalna doktrina) bio važniji od nacionalizma (jugoslavenskog). Nakon 1974, republičke su elite vidjele Jugoslaviju kao konglomerat nacija-država, sličan nekom vojno-političkom savezu. Stoga i ne iznenađuje da su u 1990. i 1991. usporedbe *Beograda s Moskvom* zvučale uvjerljivo. U Hrvatskoj i Sloveniji nezavisnost od nadnacionalnog centra uspoređivala se s istovjetnim pokušajima u Istočnoj Europi (bivšim zemljama Varšavskog pakta): samo što je Beograd imao ulogu Moskve. Za Srbiju, naravno, takva usporedba nije bila moguća, jer ona svakako nije sebe vidjela kao *Sovjete* u jugoslavenskom "bloku". Upravo obratno, mnogi su Srbi vjerovali da su političke i ekonomske uvjete u tom *bloku* diktirali drugi (Slovenci i Hrvati), te da je Srbija bila ekonomski, politički i kulturalno podređena. O tome više u šestom poglavlju.

razlike smanje, a hladni rat postane prošlost, Jugoslavija će biti primjer svima drugima. Jugoslavenski model će tada prevladati i u susjedstvu, ne samo u dalekoj Aziji i Africi (gdje je nesvrstanost pomogla jugoslavenskom ugledu na međunarodnoj sceni). U toj novoj, četvrtoj Jugoslaviji, mali su narodi prvi put dobili priznanje svojih socijalističkih *nacionalnih država*, s dobrim izgledima da nakon Tita uživaju povećani stupanj samostalnosti u svojoj unutarnjoj politici, te da više ne budu ovisni o saveznom vrhu ili bilo kome izvan njih samih. Jugoslavija je, izgledalo je, uspjela u onome što je naumila – ona je iskoristila povoljan trenutak u međunarodnim odnosima (križu kapitalizma koja je uzdrmala Europu i Ameriku 1968, a potom ponovno, zbog vijetnamskog rata u ranim sedamdesetim, i križu državnog socijalizma koja je zatrešla cijeli Istočni blok nakon invazije Čehoslovačke) da bi promovirala svoj originalni, *treći put* – put samoupravnog socijalizma.

Kardelj je koncept, međutim, bio ovisan o sudbini socijalizma. Ideja o stvaranju *socijalističkih republika kao nacionalnih država* nije bila neka apstraktna politička ideja, koja bi se mogla zamisliti u okviru drugog političkog i ideologijskog koncepta. Socijalizam je bio preduvjet postojanja nacionalnih država kakve je Kardelj želio. Kao što se protivio očuvanju Jugoslavije koja ne bi bila socijalistička, tako se protivio i stvaranju nacionalnih država koje ne bi bile socijalističke. Komunizam je bio cilj, socijalizam prijelazno razdoblje, a nacionalne države sredstvo za njegovo ostvarenje; ne obratno. U tome je smisao njegova inzistiranja da središnje pitanje nije hoće li Jugoslaveni naći dovoljno snage da se odupru tendencijama raspadanja (1969: 228), nego hoće li uspjeti sačuvati samoupravni socijalizam od nasrtaja s desna (sa strane liberalne demokracije) ili lijeva (državnog socijalizma sovjetskog tipa). Raspad Jugoslavije, vjerovao je, nije bio moguć, ne samo zato što je Helsinška povelja utvrdila nepromjenjivost granica u Europi, nego i zato što bi bio protivan interesima malih jugoslavenskih naroda, koje je upozoravao da bi ta nezavisnost nalikovala *nezavisnosti Vijetnama*. Nacionalno pitanje, upozoravao je Kardelj, moglo bi biti korišteno da se sruši koncept socijalizma (1975a: 268), na isti način na kojeg su ga komunisti koristili da podriju liberalno-demokratsku Jugoslaviju u pred-

ratnom razdoblju. Ključno je pitanje, međutim, ne toliko hoće li nacionalističke snage biti dovoljno snažne da sruše socijalizam, nego hoće li socijalističke snage (a prije svega Savez komunista) biti dovoljno jak da se odupre tom nasrtaju. Ključ budućnosti Jugoslavije i socijalizma u njoj – kao i uvijek – nalazio se u rukama njene *avangarde*.⁴²

Sposobnost *avangarde* da vodi zemlju u pravcu komunizma, međutim, ovisila je o jasnoći vizije. Kardeljeva je vizija – iako u ponećemu kontroverzna i kontradiktorna – bila jasna: socijalizam je razdoblje podruštvljavanja države. Ona se mogla izraziti u jednoj rečenici, u jednostavnom sloganu. Taj slogan je potom postao platforma, partijska linija koju su slijedili svi jugoslavenski komunisti.⁴³ Kao i ostali komunisti, Kardelj je vjerovao da je “jedinstvo nacije nemoguće ako ne postoji jasna platforma, jasan program za budući razvoj društva” (1977: 263). Bez jasne vizije i misije, politika socijalističkih (i drugih ideokratskih) država je izgubljena; u gnostičkim društvima, kako ih naziva Erik Voegelin (1952: 167), interpretacija realnosti i vizija budućnosti predstavljaju “svijet snova koji je društvena snaga po sebi, jer motivira stavove i akcije”. U njima je prijelazno razdoblje nemoguće ako nema jasne slike nove stvarnosti, jer se svakodnevna politička akcija može voditi samo prema toj slici. Smisao socijalizma nije da izražava postojeće, nego da ga mijenja prema slici budućnosti.

Temeljni razlog krize jugoslavenskog socijalizma može se izraziti u jednoj rečenici: vizija koju je predložio Kardelj svakog je dana nakon njegove smrti postajala udaljenija od stvarnosti, a politička elita koja ga je naslijedila ostala joj je toliko privržena

⁴² Iz današnje perspektive, ove Kardeljeve riječi doista izgledaju kao proročanstvo. Sudbina Jugoslavije, istina je, ovisila je o sudbini SKJ – upravo zato što je identitet jugoslavenske države bio toliko uvjetovan socijalističkim (ideološkim) narativom na kojem je građena. Unatoč optimističkom komentaru tadašnjeg jugoslavenskog premijera Ante Markovića da Jugoslavija može preživjeti raspad SKJ (a to je uvjerenje dijelio i veliki broj zapadnih analitičara, uključujući i službeni Washington), to se nije dogodilo. Kardeljevo je proročanstvo bilo *samoispunjavajuće* (*self-fulfilling prophecy*).

⁴³ Kardeljeva posljednja knjiga, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* (1977), postala je službena platforma za pripremu Jedanaestog kongresa SKJ. Odluka je donesena na 13. sjednici Predsjedništva CK SKJ. O tome vidi Dolanc (1978: 13).

da nije htjela oblikovati novu viziju, niti je htjela napustiti viziju i predstavljati realnost. Vjernost Kardeljevu konceptu blokirala je njegove i Titove nasljednike do mjere u kojoj su postali nesposobni promijeniti paradigmu – bilo prema novoj viziji socijalizma (petom konceptu Jugoslavije) bilo prema povratku na neki od prethodnih. Tek je Slobodan Milošević uzdrmao kardeljizam, rušeći element za elementom tog koncepta, i ugrađujući elemente koji izvorno pripadaju nekom od dva prethodna koncepta (trećem, rankovićevsko-titovskom; i prvom, onom liberalno-demokratske jugoslavenske države). Antietatističkom kardeljizmu on je suprotstavio ideju uspostavljanja Jugoslavije kao nacionalne države koja se od liberalno-demokratske države, međutim, razlikovala jer je ostala socijalistička i, štoviše, vratila se revolucionarnim metodama i retorici. Rušeći četvrtu Jugoslaviju, Milošević je odbacio Kardelja, ali ne i Tita.⁴⁴ Otpore su mu pružali kardeljisti, *ustavobranitelji*, oni koji nisu htjeli napuštanje Kardeljeva koncepta, jer su u njemu vidjeli ono što je Kardelj sam obrazlagao: najbolju zaštitu socijalizma i nacionalnih interesa svih jugoslavenskih naroda. Ti otpori nisu dolazili samo iz Slovenije i Hrvatske, nego i iz same Srbije, u kojoj je kardeljistička politička elita 1966. podržala (Slovenca) Kardelja nasuprot (Srbinu) Rankoviću. U sljedećem poglavlju ove knjige pojasnit ćemo zašto je kardeljistički koncept bio prihvatljiv srpskoj političkoj eliti, da bismo se kasnijim poglavljima vratili Miloševićevu izazovu kardeljizmu. Linija podjele – ne samo u posljednjim godinama Jugoslavije nego već od samog uvođenja Kardeljeva koncepta – nije bila prvenstveno nacionalna; niti je sukob bio između članova političke elite iz različitih nacionalnih grupa. Sukobi koji su razbili Jugoslaviju bili su prvenstveno ideološki, a ne etnički. Jednom kad je ideologija postala nesposobna da formulira jasnu viziju, Jugoslavija – najideološkija među europskim socijalističkim zemljama – platila je najveću cijenu te krize.

---

⁴⁴ Dapače, Milošević je sebe predstavljao kao *novog Tita*. Više o tome u kasnijim poglavljima ove knjige.

Treće poglavlje

ZAŠTO JE SRBIJA PRIHVATILA USTAV IZ 1974?

U prethodnom poglavlju prikazali smo glavne elemente narativa na kome se temeljila Kardeljeva Jugoslavija. Da bi taj narativ postao politički relevantan, međutim, nije bilo dovoljno da ga Kardelj predstavi, pa čak ni da ga Tito (makar i nevoljko) odobri. Da bi postao konstitutivni koncept, relevantni politički akteri morali su prihvatiti taj narativ kao vlastiti politički program. Ovo poglavlje objašnjava zašto je Kardeljev narativ bio prihvatljiv ostalim članovima jugoslavenske političke elite, posebno onima u republikama i pokrajinama. Kao i drugi politički sistemi ideokracija, i jugoslavenski je socijalizam bio elitistički vođen projekt. Ne predstavljajući stvarnost (tadašnjost) nego viziju, on nije bio demokratski na način na koji se pojam *demokracija* definira u okvirima liberalno-demokratske tradicije. Stoga je drugorazredno (iako ne i nevažno) pitanje je li stanovništvo podržavalo taj koncept ili nije. Iako ćemo se baviti i podrškom koju je Kardeljev koncept uživao ili nije uživao u populaciji općenito, ipak će središnje pitanje ovog poglavlja biti: razlozi tog prihvaćanja (ili neprihvaćanja) unutar političke elite.¹

---

¹ U ovom se poglavlju ne bavimo grupama koje su – koliko god bile prisutne u javnom mnijenju – ipak u krajnjem slučaju bile irelevantne za političko odlučivanje. Mnoge su od njih (kao, recimo, pojedini utjecajni članovi intelektualne elite) bile protiv nekih ili čak svih načela Ustava, ali to nije imalo gotovo nikakva utjecaja na političku elitu, jer su oponentske grupe bile marginalizirane i deprivirane stvarnog utjecaja. Isto se dogodilo s onim pripadnicima političke elite koji nisu pristali ili za koje se držalo da neće pristati na promjenu: recimo s Aleksandrom Rankovićem i njegovim istomišljenicima.

Da bismo odgovorili na njega, razmotrit ćemo raspravu koja se unutar jugoslavenskog političkog vrha (u širem smislu) vodila od sredine šezdesetih (tj. od pada Aleksandra Rankovića) do samog prihvaćanja posljednjeg Ustava SFRJ (u februaru 1974). Ta je ustavna debata imala sva obilježja središnjeg političkog događaja: ona je u sebi sadržavala i elemente teorijske rasprave o interpretaciji marksizma i elemente pragmatičnog političkog mišljenja koje se zasnivalo na razumijevanju nacionalnih, klasnih, ekonomskih i političkih interesa pojedinih republika, pokrajina i saveznog vrha.

Dosadašnje rasprave o ustavnoj debati uglavnom su se bavile Hrvatskom, odnosno tzv. *hrvatskim proljećem*. Hrvatsko je proljeće (ili *maspok*, ovisno o poziciji autora) bilo vjerojatno najozbiljniji izazov stabilnosti jugoslavenske države. U ovom poglavlju, mi ćemo međutim pristupiti tom razdoblju na drukčiji način: postavljanjem pitanja: zašto je srpski politički vrh prihvatio Kardeljev koncept? To je pitanje od središnje važnosti zato što je naknadna interpretacija tog razdoblja (ona razvijena u drugom vremenskom i ideološkom kontekstu, s pozicije *poznatog ishoda*, i povijesne distance od dva ili tri desetljeća) ponudila odgovore koji su s jedne strane bili politički iznimno utjecajni, a s druge – potpuno pogrešni. Dok se pitanje o razlozima prihvaćanja Kardeljeva koncepta u Sloveniji i Hrvatskoj, te u malim i novopriznatim jugoslavenskim republikama (Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji) te pokrajinama (prije svega Kosovu) gotovo i ne postavlja (jer se smatra samorazumljivim), rasprava o razlozima koji su naveli Srbiju da prihvati taj koncept pokazuje sve metodološke pogreške na koje smo upozorili (koristeći Skinnerovu metodologiju) u prvom poglavlju ove knjige.

Odgovor na to pitanje jest: Srbija² je pristala na ustavne odredbe ne zato što je na to bila prisiljena nekom vanjskom silom

² U ovom se poglavlju izraz *Srbija* upotrebljava kao istoznačnica za srpsku političku elitu (rukovodstvo), osim kad se eksplicitno govori o srpskom *puku*. Pojam *srpski* koristi se i kad označava srpski narod i kad govori o srpskoj (srbijanskoj) državi. Iako u engleskom jeziku ima razloga da se upotrebljavaju dva pojma za ta dva značenja (*Serb* i *Serbian*), ti razlozi ne postoje u hrvatskom i srpskom jeziku, jer se nisu udomaćili u drugim slučajevima (nema, recimo, Hrvata i Hrvata, niti Slovenijanaca i Slovenaca, ni Jugoslavijanaca i Jugo-

(bilo od samog federalnog vrha, ili od drugih republika) nego zato što je njena tadašnja politička elita – polazeći od kardeljističke interpretacije političke stvarnosti – u novom ustavnom kompromisu vidjela ostvarenje srpskih interesa u onoj mjeri u kojoj je to bilo moguće s obzirom na interese drugih aktera u ustavnoj raspravi. Suprotno danas proširenom vjerovanju da je Srbiji Ustav bio nametnut s neke strane (od “neprincipijelne koalicije” drugih republika, ili od federalnog vrha) ili da je bio rezultat “izdajstva” njenog političkog vrha, ovdje tvrdimo da je Srbija prihvatila taj Ustav jer je bio u skladu s percepcijom srpskih nacionalnih interesa, onako kako ih je vidjela tadašnja srpska politička elita. Isti argument vrijedi i za druge jugoslavenske republike. Bez razumijevanja ideološkog diskursa kojeg su tadašnje elite prihvaćale, ne mogu se razumjeti razlozi njihovih političkih odluka. Zamjena kardeljističkog diskursa dvama drugima u zadnjim godinama osamdesetih – jednog od njih personificira Slobodan Milošević, a drugog Dobrica Ćosić – značio je raspad institucija na kojima se temeljila četvrta (Kardeljeva) Jugoslavija. Blokada i raspad institucija jugoslavenske federacije može se u prvom redu objasniti sudarom institucionalnog okvira nastalog na diskursu Kardeljeve Jugoslavije i novog diskursa, koji je nastojao promijeniti taj i stvoriti novi institucionalni okvir. Također, nemogućnost nove jugoslavenske federacije (tj. Savezne Republike Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore) da dovrši svoje konstituiranje, rezultat je neuspjeha srpske i crnogorske političke elite da formulira dominantni diskurs i da za njega postigne suglasnost, u najmanju ruku na onaj način na koji je Kardeljev koncept osigurao suglas-

---

slavena, itd.). Pojmovi *Srbijanac*, *srbijanski*, *srbijanstvo*, povrh toga, dobili su u političkom vokabularu (posebno u tekstovima Dobrice Ćosića) sasvim drugo značenje od engleskog – neutralnog – *Serbian*. Dobrica Ćosić o srbijanstvu kaže: “To je jedan u suštini primitivan i anahron politički mentalitet; to je viđenje Srbije od Užica do Zemuna; to je kompleks jedne nacionalne i državotvorne ideologije; to je nepoznavanje i podcjenjivanje ‘Prečana’; to je nerazumevanje Srba koji ne žive u Republici Srbiji; to je odsusutnost sluha za razlike i nepoštovanje različitosti u srpskom narodu, koji je trajao i razvijao se pod različitim društvenim, državnim i kulturnim okolnostima...” (1968: 105-6). Pojam *narod* upotrebljava se u smislu *demosa*, *etnička grupa* u smislu *ethnos*, a *puk* se koristi i za *populus* i za *plebs*, dakle, u širem smislu, za stanovništvo koje nije dokraja politički konstituirano kao *demos*.

nost za Ustav iz 1974. To je, naravno, danas mnogo teže i zato što u liberalno-demokratskom poretku suglasnost elite nije dovoljna: traži se i suglasnost populacije.

U širem smislu, ovo poglavlje ponovno pokazuje ono što je već izrečeno u prvom i prethodnom poglavlju: da se promjene u Jugoslaviji šezdesetih godina nisu dogodile prvenstveno ni zbog ekonomskih, ni zbog međunacionalnih, ni zbog međunarodnih problema u kojima se Jugoslavija našla, iako su i ekonomski i međunacionalni i međunarodni poticaji imali važnog utjecaja na odluke političke elite da pokrene te promjene. Promjene su se dogodile prvenstveno zato što je politička elita držala da je pravi trenutak za daljnje prilagodavanje realnosti konceptu iz kojeg su djelovale. Bez analize tog koncepta, dakle, nije moguće razumjeti *rationale* samih promjena.

U još širem kontekstu: ovo poglavlje pokazuje da ljudi u politici djeluju subjektivno, iz sebe samih i iz svojih vjerovanja, a ne kao puki predstavnici nekih objektivnih faktora, kao što su klase, nacije, itd. U svakom društvu, u svakoj politici, vjerovanja oblikovana u manje ili više cjelovite političke diskurse određuju djelovanje. Ako je taj diskurs marksistički, kao što je bio u Jugoslaviji, važnost samog koncepta još je veća, jer politička elita sebe ne vidi kao predstavnika realnosti nego kao predstavnika onog budućeg, što tek treba stvoriti. Usklađivanje stvarnosti s tom vizijom budućnosti jest bit političke aktivnosti u "prijelaznom razdoblju". U socijalističkim zemljama stvarnost je *per definitionem* bila oblikovana prema idejama, većina od kojih su bile manje ili više originalne interpretacije Marxove teorije. Stvaranje konceptata, njihova interpretacija i "ostvarivanje u praksi" bila je glavna politička aktivnost. Politička je bitka i u Jugoslaviji stoga bila u prvom redu bitka za "ispravnu interpretaciju" Marxovih ideja. Kardeljev koncept je sredinom šezdesetih dobio status službene interpretacije. Ustav iz 1974. bio je u tom smislu samo "utjelovljenje" Kardeljeva koncepta, pa ga se stoga i ne može razumjeti neovisno od njega. Isto tako, srpsko prihvaćanje Kardeljeva koncepta (baš kao što je slučaj i s drugim republikama) ne može se razumjeti ako se vjerovanja, stavovi i ideologija koju su srpski komunisti dijelili s Kardeljem ne tretiraju s potrebnom ozbiljnošću.

Nije cilj ovog poglavlja (kao ni knjige) da opravda, nego da objasni samu odluku srpskog političkog vrha da prihvati Kardelev koncept i Ustav iz 1974. Pokušavajući, međutim, objasniti logiku samog prihvatanja, nastojat ćemo ući u same motive onih sudionika u ustavnoj debati koji su presudno utjecali na odluku. Smisao političke analize jest samo da pokaže zašto je neka politička odluka imala smisla za one koji su je donijeli. Da bi se to postiglo, ovo je istraživanje temeljeno na intervjuiranju živih sudionika političkih procesa u analiziranom razdoblju, te na analizi drugih dostupnih izvora (memoara, korespondencije, objavljenih dnevnika, knjiga, itd.).

U društvenim je znanostima uobičajeno tražiti racionalnost i/ili neracionalnost u odlukama koje su donijeli politički akteri. Ovo poglavlje, možda više od drugih u ovoj knjizi, pokazuje da je koncept neke apstraktne, univerzalne racionalnosti potpuno neadekvatan da objasni zašto se i kako nešto dogodilo. Politički akteri djeluju subjektivno, iz sebe samih i iz svoje vizije svijeta s kojim se suočavaju, a ne po nekim izvanjskim, "objektivnim" (i stoga za sve obvezujućim) pravilima. Ono što je za jedne racionalno, za druge je iracionalno. Ono što je prije trideset godina izgledalo potpuno racionalno, prije deset godina se činilo potpuno iracionalnim, da bi se danas ponovno učinilo racionalnim. Ustavna debata unutar srpske političke elite – između zagovornika treće i četvrte Jugoslavije koju analiziramo u posljednjem dijelu ovog poglavlja (točnije, Dobrice Ćosića i Jovana Marjanovića na jednoj, te većine Centralnog komiteta SK Srbije na drugoj strani) odličan je primjer za to.

Rasprava između zagovornika dvaju koncepata obnovljena je dvadeset godina kasnije, 1988, s novim akterima i s promijenjenim pozicijama nekih starih aktera, pa je imala i drukčiji ishod nego ona iz 1968. Ni približavanje ni kasnije razilaženje Slobodana Miloševića i Dobrice Ćosića (a to znači – srpske opozicije³ i

³ Pojam *opozicija* ovdje se koristi iz dva razloga: 1) jer je politička elita, čijim se stavovima ovdje bavimo, zvala svoje aktivne kritičare *opozicijom*; i 2) jer nema adekvatnijeg pojma da se imenuju aktivni kritičari nestranačkog/jednostranačkog poretka u Jugoslaviji. Iako *opozicija* u pravom smislu doista postoji samo u parlamentarnim demokracijama, pojmovi kao što su *disidenti*, *pobunjenici*, ili samo *kritičari* pokazuju se još manje adekvatni u ovom slučaju. Zanimljivo,

vlasti; "jugoslavenske" i "srpske" struje u srpskoj politici; srbijansko-crnogorske i kosovsko-prečanske linije u njoj) u tim ključnim trenucima srpske novije povijesti ne da se razumjeti bez tog historijskog konteksta.

JE LI SRBIJA PRIHVATILA KARDELJEV KONCEPT, ILI JOJ JE BIO NAMETNUT?

Zašto je, dakle, Srbija prihvatila Ustav iz 1974? To pitanje u dosadašnjim pokušajima objašnjenja jugoslavenske novije povijesti gotovo da nije ni postavljano.

Danas malo tko pita zašto su, recimo, Hrvati, Slovenci, bosanski Muslimani i Makedonci, čak i Albanci i Crnogorci, prihvatili taj Ustav. Smatra se (pogrešno) da su političke elite u drugim republikama (osim Srbije) vodili primarno nacionalni motivi kad su tako odlučili. Ali, i njih su vodili slični – primarno ideološki – motivi kao i srpsko rukovodstvo. Nacionalna pripadnost sama po sebi, kao što je već rečeno, nije bila glavni kriterij političkog djelovanja u poslijeratnoj Jugoslaviji. Bilo je i Hrvata i Srba koji su bili za i protiv Kardeljeva koncepta. Među Hrvatima je, primjerice, bilo dosta onih koji su ga odbacili – poput Miloša Žanka, Maksa Baće, mnogih hrvatskih partizana itd. Među Srbima je isto tako došlo do podjela, koje pratimo u ovom poglavlju. U tom smislu Srbiju uzimamo kao primjer koji iz današnje perspektive najviše iznenaduje, ali na temelju kojeg možemo generalizirati i ostala vodstva u Jugoslaviji u tom vremenu, jer između Srbije i drugih u tom razdoblju nije bilo velikih razlika. Dakle: pitajući se zašto je Srbija prihvatila Ustav iz 1974, pitamo i zašto su dotadašnji zagovornici treće Jugoslavije u drugim republikama (mnogi partizani, recimo) također prihvatili Jugoslaviju koja je bila bitno drukčija od one stvorene neposredno nakon 1945.

Prije nego što odgovorimo na to pitanje, moramo raspraviti tri teze koje su danas veoma raširene u javnom mnijenju, ali i u

---

u socijalizmu su konstruirani mnogi novi pojmovi da objasne nove koncepte, ali nije stvoren novi pojam za *opoziciju*. Vjerojatno zato što je vlast mislila da opozicija zagovara stari poredak, pa joj pripada i naziv iz rječnika tog poretka.

akademskim i političkim krugovima. Prvo – da su sve republike (a posebno Srbija) morale pristati, bez obzira na vlastite interese, na ono što su diktirali Tito i Kardelj, jer je sistem bio izrazito autoritaran, a svatko tko bi se suprotstavio toj dvojici (a posebno Titu) bio bi marginaliziran.⁴ Drugo – da su srpski političari tog razdoblja bili potpuno nezainteresirani za stvarne nacionalne (i narodne) interese, jer niti je nacionalno pitanje bilo u središtu njihova interesa, niti su oni brinuli o bilo čemu drugome osim o vlastitim privilegijama.⁵ I treće – da je srpski puk imao znatno drukčije mišljenje o Ustavu od političkog vrha, ali da nije bilo mogućnosti da se bilo kakav protest protiv odluke elite organizira ili izrazi.

Dosad dostupna građa o tom razdoblju, teško da može potvrditi ijedan od ta tri zaključka. Ovdje ćemo razmotriti te tri tvrdnje, da bismo ih kontekstualizirali ili potpuno odbacili.

Prvo; istraživanje odnosa unutar jugoslavenskog političkog vrha (knjige, izjave i intervjui vodećih srpskih političara, kao i političara iz drugih krajeva tadašnje Jugoslavije) daje temelja zaključku da Tito doista jest bio autoritaran, i da je njegova riječ u važnim pitanjima bila presudna, ali da su mu se drugi političari veoma često suprotstavljali, otvoreno ga kritizirajući za izjave i postupke. Te su kritike nerijetko značajno utjecale na Titovu konačnu odluku. To se posebno odnosi na ustavnu debatu, i u prvom redu na srpsko političko vodstvo. Dragoslav Marković bilježi više takvih veoma oštih razgovora s Titom⁶, u kojima su mu srpski političari zamjerali: a) nejednak odnos prema Hrvat-

⁴ Dobar primjer za taj stav je govor tadašnjeg predsjednika Skupštine Srbije Borisava Jovića prilikom proglašenja amandmana na Ustav Srbije u martu 1989. On govori o nametnutom Ustavu. Memorandum SANU (1986) također govori o "oktroiranom" Ustavu i zaključuje: "Srbija mora otvoreno reći da joj je to uređenje nametnuto" (Vidi: Jović, 1989. i Krestić, 1995: 145).

⁵ Primjer za tu vrstu prigovora je izjava Antonija Isakovića, da su akademici SANU smatrali Ivana Stambolića izdajnikom naroda (intervju s autorom, april 1996).

⁶ Marković navodi detalje iz razgovora od 15. maja 1971, (1987: 284); 26. juna 1971, (1987: 288); 4. jula 1971, (1987: 289); 30. novembra 1971, (1987: 317); 14. maja 1972, (1987: 357); 5. novembra 1972, (1987: 399); 14. aprila 1973, (1987: 433-4); 10. juna 1973, (1987: 446); te dosta razgovora nakon donošenja Ustava, čime se ovdje ne bavimo. Perović također prepričava razgovore tokom 1971.

skoj i Srbiji u doba "masovnog pokreta"⁷, b) preveliku kritičnost prema srpskim intelektualcima, političarima i institucijama (kao što su beogradski Univerzitet, *Student*, itd.), c) popustljivost prema zahtjevima pokrajina, d) preveliku sklonost "presjecanju" političkih procesa, prije svega pomoću Armije, e) kršenje proceduralnih pravila i unutarpartijskih običaja pri predlaganju kandidata za funkcije u Srbiji i iz Srbije, f) dopuštanje da krug političara oko njega manipulira njegovim autoritetom, itd. Tito je zbog sličnih razloga bio kritiziran i u drugim republikama, ali ni u jednoj tako oštro i direktno kao u Srbiji. Primjer za to je razgovor između srpskog vodstva i Tita 15. maja 1971. Srpsko se rukovodstvo žalilo Titu zbog stalnog nepovjerenja koje javno iskazuje Beogradu i institucijama glavnog grada. Srpski vrh mu je rekao da ih se sve donedavno optuživalo da su "baza konzervativizma", a da ih se sad optužuje da su izvor "tehnokratske deformacije". Bilješka u dnevniku Dragoslava Markovića opisuje atmosferu s tog sastanka:

"Unitarizam i centralizam se identifikuju sa nama – iako je naš stav u tom pogledu jasan i dosledan; mi se označavamo kao nosioci otpora promenama (ustavni amandmani) – mada danas svi drugi imaju veće rezerve nego mi, itd. Razgovor je ponekad bio oštar, neprijatan. Nekoliko puta je Tito rekao: 'Pa vi ste došli da mene napadate'. Mi smo to osporavali i isticali da mi nikoga ne želimo da napadamo, da mi želimo da informišemo, da neka pitanja razjasnimo. I to je uvaženo i

⁷ Čini se da su srpske kritike imale utjecaja na Tita i da su potakle njegovu odluku da nastupi oštrije prema hrvatskom rukovodstvu. Naime, desetak dana nakon sastanka s vodstvom Beograda, Tito je veoma oštro kritizirao hrvatske političare, na sastanku u Zagrebu i Brežicama 4. jula 1971. Tražio je od njih da oštro djeluju protiv hrvatskog nacionalizma. Na dan svog odlaska u Zagreb, 4. jula 1971, Tito je pozvao Dražu Markovića. Marković o tom susretu piše: "Bio je jako zabrinut situacijom. Govorio je o napadima koji se vrše na njega: govorio je o sebi, svojoj prošlosti; isticao da je ceo život posvetio stvari radničke klase, revolucionarnoj borbi; vrlo kritički govorio o stanju u SR Hrvatskoj i SK Hrvatske. Kaže da danas putuje za Zagreb i da će iz Beograda biti odsutan dva meseca. Interesovao se za ocenu situacije u Srbiji i Beogradu; skoro direktno postavio pitanje garancije za stabilnost i bezbednost u tom periodu" (04.07. 1971; 1987: 289).

primljeno... Na kraju smo i završili tako što smo kazali da treba staviti tačku na sve i okrenuti se zajednički ozbiljnim poslovima, okrenuti se budućnosti." (Marković, 1987: 284)⁸

Međutim, kad su takvi razgovori postali redovita praksa, Tito je inzistirao da se tu već radi o "drugom konceptu, drugoj poziciji" (Marković, 1987: 357) tražeći da se smijene glavni ljudi u SK Srbije. Nije li, dakle, to bio dokaz da republike nisu mogle voditi samostalnu politiku u odnosu na Tita, i da (posebno) Srbija zapravo nije pristala na novi ustavni koncept, nego je bila prisiljena prihvatiti ga Titovom intervencijom? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, moraju se znati sljedeće činjenice:

a) Koliko god je istina da su u Srbiji između 1966. i 1974. smjene političara bile češće nego drugdje (najprije Ranković 1966, pa Ćosić i Marjanović 1968, pa "liberali" 1972, s "tihim uklaňanjem" Mijalka Todorovića 1974. i protestnim povlačenjem Koče Popovića iz politike 1972), smjene su se događale i u svim drugim republikama, osim u Crnoj Gori.

b) Činjenica da je mnogo srpskih političara bilo prisiljeno povući se iz politike još uvijek ne znači da Tito nije u svakom trenutku imao podršku većine unutar same političke elite i široku podršku masa u svakoj od republika. Sukob s "liberalima" 1972, kao i s "hrvatskim nacionalistima" 1971, nije bio samo (čak ni u prvom redu) sukob između Tita i republičkih vodstava u Srbiji i Hrvatskoj, nego prije svega sukob unutar političkih elita u te dvije republike. Tito se uključio u te sukobe, podržavajući jednu ili drugu stranu. On se pri provođenju svoje politike uvijek oslanjao na već postojeće "kadrove", a nije dovodio neke "zdrave

⁸ Latinka Perović bilježi da je Tito nakon sastanka rekao Veljku Vlahoviću: "Bili su kod mene drugovi iz Srbije. U početku su me naljutili. Niko sa mnom nije tako razgovarao trideset godina. Ali, dobro je da u našoj Partiji ima takvih ljudi". Ona također citira rečenicu koju je Petar Stambolić rekao Titu za vrijeme razgovora: "Druže Stari, poznaješ me četrdeset godina. Uveravam te, osim ovih ljudi, svi ostali u Srbiji su birokratske krpe." Tito je popustio pred jedinstvenim srpskim rukovodstvom, ali, kako Latinka Perović kaže, nije oprostio takvu samostalnost. (1991: 263)

⁹ Pri obračunu s vodećim srbijanskim političarima u oktobru 1972, Tito je u jednom trenutku rekao Čanadanoviću, koji je najavio da želi polemizirati s Dražom Markovićem: "Možeš polemisati, ali ćeš polemisati i sa mnom, pošto

snage" iz federalnog vrha u *nemirne republike*.¹⁰ Oslanjanje na većinu unutar same elite bio je – uz oslanjanje na podršku masa – glavni razlog za Titovu nezavisnu poziciju i uspješne obračune s vrhovima pojedinih republika.

c) Kad se radilo o bitnim pitanjima uređenja odnosa u Jugoslaviji, između sukobljenih grupa u hrvatskom i srpskom rukovodstvu nije bilo velikih razlika. Razlike su u oba slučaja nastale prije svega na pitanju odnosa prema ne-komunističkim političkim akterima, koji su tih godina – kao rezultat smanjene represije – postali aktivni. Hrvatsko je vodstvo, kad su bile u pitanju hrvatske pozicije prema Jugoslaviji, ostalo ujedinjeno.¹¹ Savka Dabčević-Kučar, pa čak ni studenti zagrebačkog Sveučilišta nisu bili antititoisti i nisu dovodili u pitanje jednpartijski sistem vlasti, niti avangardnu ulogu SKJ. Dapače, zdravica koju je Savka Dabčević-Kučar održala Titu u čast u zagrebačkom hotelu *Esplanade*, u septembru 1971, primjer je lojalnog titoizma.¹² Ideja "masovnog pokreta" nije bila da izazove Titovu

---

se ja sa Dražom slažem". (Marković, 21. oktobra 1972, 1987: 392) To je općenito bio Titov stil. Jedino je u Đilasovu i Rankovićevu slučaju Tito uzeo direktnog udjela, ali su ova dvojica bili savezni funkcionari iz njegova najbližeg kruga. Svi su republički lideri 1971. i 1972. smijenjeni na sjednicama Centralnog komiteta ili drugih odgovarajućih tijela u republikama, a ne u federaciji.

¹⁰ O mogućnosti dovođenja "zdravih snaga" iz federacije govorilo se posebno u hrvatskom slučaju nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ (1. decembra 1971), kad se činilo da će Tito poslati iz Beograda Miku Špiljaka, Marijana Cvetkovića i možda čak Ivana Gošnjaka da pomognu konsolidaciju njegove struje u hrvatskom rukovodstvu (svu trojicu se smatralo "unitaristima", koje Bakarić nije htio na važnim pozicijama u Hrvatskoj). Za to nije bilo razloga, jer se Tito mogao osloniti na Bakarića i izrazitu većinu u CK SK Hrvatske. Zahvalan sam Stipi Šuvaru na ovoj informaciji, koju je dao prilikom intervjuua vodenog u oktobru 1997.

¹¹ Tripalo (1990: 117-26 i 163-9). Tripalo kaže da su razlike bile oko ocjene političke situacije u Hrvatskoj, o značaju "slučajeva" i mjerama protiv antisocijalističkih snaga, te o tome što je opasnije: nacionalizam ili unitarizam.

¹² Zdravica i Titov odgovor na nju su citirani *in extenso* u Perović, 1991: 296-302. Ilustrativna je završna rečenica u zdravici Savke Dabčević-Kučar: "Dižem ovu čašu za čovjeka u čijoj se ličnosti najreljefnije izražavaju slava, jedinstvo i uspjesi naše prošlosti, revolucionarna socijalistička snaga naše sadašnjosti i svijetla perspektiva naše sutrašnjosti, za velikog revolucionara, mislioca i državnika, za istinskog borca za radnička, nacionalna i ljudska prava i slobode, za najvećeg sina u povijesti hrvatskog i svih naših naroda i narodnosti, za dragog nam druga Tita i drugaricu Jovanku".

vlast¹³, nego da se prikaže kao jedina snaga koja razumije i slijedi Titovu ideju o ravnopravnosti naroda i samoupravljanju klase. Savez komunista Hrvatske smatrao je sebe "progresivnom snagom", i razvijao je onaj stil vlasti kojeg su neki nazivali *avangardizmom*¹⁴. I kad je došlo do sukoba – nije hrvatsko vodstvo reklo Titu "historijsko NE", nego je Tito to NE rekao njima.¹⁵ Tito je relativno dugo (više od tri godine) pristajao biti glavni zaštitnik i pokrovitelj tog *avangardizma*.¹⁶ A kad je bio prisiljen napustiti *hrvatsko proljeće* – svjedoči jedan od najistaknutijih jugoslavenskih i hrvatskih funkcionara iz tog razdoblja – više nego ikad ranije isticao je da je Hrvat.¹⁷ Prema tome, promjena vlasti u Hrvatskoj 1971, (koja je, opet, bila samo djelomična – jer je Vladimir Bakarić i prije i poslije bio ključna figura, a bitni

¹³ Tita su izazivale jedino najradikalnije snage unutar "hrvatskog proljeća", ali nitko unutar tadašnjeg vodstva. Čak su i te najradikalnije snage pokazivale stanovite simpatije prema Titu, kad su mu pjevale: "Druže Tito / ljubim te u čelo / daj obuci / ustaško odijelo".

¹⁴ Paradoksalno, *avangardizam* je pojam s negativnom konotacijom, iako je SKJ sam inzistirao na svojoj *avangardnoj* ulozi.

¹⁵ Zanimljiva se paralela može povući između današnje interpretacije glavnih lidera *hrvatskog proljeća* da su se oni oduprli Titu, i svojedobne Titove interpretacije da je on prekinuo svoje odnose sa Staljinom. Istina je upravo obratna – da je Staljin prekinuo svoje odnose s Titom, kao i da je Tito bio taj koji je prekinuo odnose s hrvatskim liderima 1971. To, naravno, ne znači da do tih prekida nije dolazilo i zbog veće autonomije koje su "uzeli" Tito/hrvatsko vodstvo bez suglasnosti Staljina/Tita.

¹⁶ O tome se pregršt indikatora može naći u Tripalovoj knjizi *Hrvatsko proljeće*. Tripalo navodi da je Tito bio potpuno suglasan, i da je čak sam pomogao formuliranju zaključaka Desete sjednice CK SK Hrvatske (1990: 112). Isto potvrđuje i Latinka Perović, koja kaže da su Hrvati oklijevali ući u bilo kakve razgovore s drugima, jer su imali Titovu podršku na svojoj strani. (1990: 141) Srpsko vodstvo je zbog toga bilo veoma nezadovoljno. (Marković, 30. novembra 1971) Stipe Šušar (u razgovoru s autorom 11. oktobra 1997) također potvrđuje da je Tito podržavao hrvatsko rukovodstvo.

¹⁷ Jure Bilić, u razgovoru vođenom 9. januara 1998. kaže: "Ne bih rekao da je (Tito) bio posebno pristran, ali mislim da je točno da se u Hrvatskoj osjećao bolje nego drugdje... Nekako se stalno osjećalo u tim godinama da Beograd teško podnosi da je jedan Hrvat šef Jugoslavije. Mogu čak reći da je Tito bio 'veći' Hrvat nakon 1971. nego prije nje. Recimo, sjećam se kad mi je rekao da je za ministra unutrašnjih poslova predložio Franju Herljevića iz Bosne i Hercegovine... Rekao mi je: 'Znaš, on je Hrvat'. Baš tako! Možda je nakon 1971. osjećao da mora više štiti 'hrvatske interese' nego prije." Tripalo u svojoj knjizi (1990) prepričava svoj razgovor s Titom iz maja 1970. Tito je tad kritizirao

kreatori politike s Desete sjednice dobili su i odgovornije dužnosti – primjerice, Josip Vrhovec, Milka Planinc, Dušan Dragosavac, Jure Bilić i dr.) nije dovela do bitne promjene odnosa prema Titovoj politici, niti je u bitnom izmijenila hrvatski stav o državnosti Hrvatske u jugoslavenskoj federaciji.¹⁸ Isto bi se moglo argumentirati za Srbiju, s još više dokaza.¹⁹ Iz iskaza dvoje glavnih aktera na različitim stranama – Draže Markovića i Latinke Perović – može se zaključiti da su se dvije grupe unutar srpskog vodstva malo razlikovale kad se radilo o položaju Srbije u Jugoslaviji, a više kad se radilo o odnosima prema onima koji su bili unutar ili van-sistemska opozicija.²⁰ Čak i u onim slučajevima kad su se srpski političari međusobno razlikovali u odnosu na poziciju u Jugoslaviji, to je isto bio rezultat “mekog” odnosno “tvrđog” pristupa onima koji su mislili drukčije od njih.

Draža Marković piše da se s Latinkom Perović, Markom Nikezićem, Mirkom Tepavcem i ostalima razlikovao u odnosu prema štampi, smjeni jedne generacije rukovodilaca drugom, zahtjevu da visoki rukovodioci imaju završen fakultet (Marković, 17. juna 1972, 1987: 368), u odnosu prema opoziciji unutar Srbije i prema “dogmatskim snagama” unutar političke elite, u kontroli pojedinih institucija (ponajprije Sekretarijata za unutrašnje poslove)

---

hrvatsko vodstvo, ali je rekao i ovo: “Ja mislim da vi shvaćate moju poziciju. Vi znate da sam ja Zagorac, iz Zagorja, a to je kolijevka Hrvatske. Ali, kad bude trebalo, ja ću vam dati podršku” (1990: 117) I na samom sastanku u Karadordevu 1. decembra 1971, Tito je ponovio da je i sam Hrvat.

¹⁸ Ovaj zaključak nam ujedno pomaže da odgovorimo na čestu tvrdnju da je Ustav iz 1974. pisan pod utjecajem “hrvatskih nacionalista”, koji su smijenjeni 1971. Konačna verzija Ustava sigurno nije bila pisana pod utjecajem Savke Dabčević-Kučar ili Mike Tripala, ali jest uz sudjelovanje njihovih nasljednika, koji se glede odnosa u Jugoslaviji nisu značajno razlikovali od njih dvoje.

¹⁹ Dušan Dragosavac, međutim, misli da je prva grupa (liberali) “više nastupala na liniji koju je formulirao Svetozar Marković, pa je to u Hrvatskoj bilo primano bolje od te tvrde linije koju su zastupali Marković i Stambolić”. Ipak, i Dragosavac priznaje da su se ova zadnja dvojica vrlo dobro pokazali u odnosu prema Miloševiću, te da “nisu bili ni nacionalisti ni četnici”, iako ih se često percipiralo kao srpske nacionaliste. “Ali, u pitanju autonomije, a posebno Kosova, imali su tvrde stavove koje drugi u Jugoslaviji nisu mogli prihvatiti”. (Iz intervju, 10. aprila 1998).

²⁰ O tome govori i Dobrica Ćosić (Đukić, 1989: 225), koji kritizira liberale zbog njihova pristajanja na ustavne promjene 1967-1972. i zbog olakog prihvaćanja odluka Brionskog plenuma.

(15. jula 1972, 1987: 372), i u tezi da u srpskom rukovodstvu postoje "progresivne" i "dogmatske" snage. Marković objašnjava evoluciju odnosa između njega i te *druge struje* u svom dnevniku 22. jula 1972: zajedno su se borili protiv dogmatizma, a Latinka i on "slagali (su) se u svemu" (1987: 376). Međutim, s vremenom je ta *druga struja* postala "najtipičnija neformalna grupa", koja se razlikovala po nezainteresiranosti da sudjeluje u raspravi o ustavnim promjenama, "po čestim ustupcima i dodvoravanju pokrajinama, posebno Kosovu, po monopolu u štampi i sredstvima informisanja", po "ignorisanju odnosa prema jugoslavenskom centru", po isključivanju administrativnih mjera protiv neprijateljskih grupa u svim situacijama. Krajem jula 1972, dakle, Markoviću je postalo jasnije da se radi o pitanju – "socijalizam ili ne", dakle, o najvažnijem pitanju za jednog komunista (23. jula 1972, 1987: 378). Iz Markovićevih se dnevnika, ali i iz knjige Latinke Perović može zaključiti da su razlike među njima bile prije svega u karakteru korištenja vlasti, a ne u odnosu prema ustavnim promjenama. Prema tome, ni smjenjivanje "liberala" nije značilo da su poraženi protivnici Kardeljeva koncepta, kao što ni puna vlast Draže Markovića i Petra Stambolića u Srbiji nije smanjila kritike Tita u toj republici.

Drugo pitanje koje treba razjasniti jest – jesu li srpski političari bili uopće zainteresirani za srpske nacionalne interese ili su samo vodili računa o vlastitim interesima (očuvanju vlasti), bez namjere da stvarno predstavljaju svoju republiku ili srpsku naciju u cjelini. Jesu li oni, kako je to u svom govoru na Gazimestanu 28. juna 1989. rekao Slobodan Milošević, pristajali na takve ustupke, koje ne bi mogao da podnese ni jedan narod? Na to je pitanje dijelom već odgovoreno kad smo prikazali žestinu s kojom su srpski političari branili svoje stavove pred Titom, i kako su ga kritizirali zbog onog što su vidjeli kao nepovoljni tretman Srbije. Odgovor na to pitanje bit će još jasniji nakon analize diskursa koji je promoviran na 14. sjednici CK SK Srbije u maju 1968. Ovdje, stoga, ostaje samo da se objasni glavni princip u okviru kojeg su svi jugoslavenski komunisti djelovali u odnosu na interese vlastite nacije. Taj je okvir vrlo važan, jer se upravo o njemu sporilo među zagovornicima treće i četvrte Jugoslavije. Središnje je pitanje bilo – je li spojivo biti zagovornik slovenskih, srpskih, hrvatskih interesa i

istodobno biti komunist. Sve ostale razlike po strani, ali zagovornici treće Jugoslavije tvrdili su da je to nespojivo i da komunističko uvjerenje uvijek treba imati prednost pred nacionalnom pripadnošću. Kao što će biti jasno iz posljednjeg dijela ovog teksta, obje frakcije srpskih komunista koje su izašle kao pobjednice iz rasprave sa zagovornicima treće Jugoslavije, držale su da se nacionalno i komunističko ne isključuju, nego se čak i podrazumijevaju. Dobar primjer te retorike je govor Milojka Drulovića, koji je koristio primjer iz francuskih demonstracija²¹ toga ljeta:

“Pobunjene mase, i komunisti s njima, nose crvene zastave i trikolore, a mase sa komunistima pevaju i Marseljezu i Internacionalu. Pitam se, šta smeta francuskim komunistima kada idu na demonstracije... da se istovremeno osećaju i Francuzima i komunistima” (1968: 195).

U kontekstu te dihotomije – između zagovornika treće i četvrte Jugoslavije – upravo bi se moglo reći da su oni srpski komunisti koji su zagovarali Kardeljev koncept bili više svjesni da treba voditi računa o naciji i nacionalnom interesu od onih koji su ostajali na pozicijama socijalističkog internacionalizma i jugoslavenstva. Njihova je pobjeda nad zagovornicima treće Jugoslavije tako stvorila novi spoj republičkog (a ne etničkog) socijalističkog *patriotizma* i nove interpretacije marksizma u kardeljevskoj doktrini. Kao rezultat tog pomaka, nova je – Kardeljeva – Jugoslavija bila više nacionalna i više komunistička nego prethodna, treća (Titova).

²¹ Odnosi se na demonstracije pariških studenata u proljeće i ljeto 1968. Pariški i praški događaji pomogli su jugoslavenskim komunistima da s optimizmom gledaju na svoj sistem kao na logičnu alternativu objema tipovima poredaka. Jugoslavenski primjer je i u Čehoslovačkoj i u Francuskoj inspirirao mnoge demonstrante. Tri dana nakon sjednice CK SK Srbije došlo je, međutim, do demonstracija među beogradskim studentima, koje je Kardelj ocijenio najvećom potencijalnom opasnošću s kojom se režim u Jugoslaviji uopće suočio (o tome vidi autorov intervju s Pepcom Kardelj, *Glas Omladine*, 16. aprila 1986). U prvi tren, proširio se glas da je Čosić jedan od glavnih organizatora demonstracija. O tome Draža Marković piše u svom dnevniku 16. juna 1968: “Nema nikakvog dokaza za to, no ja sam ubeden da postoji neposredna veza između Gedžinog (Čosićevog, op. aut.) istupanja na Plenumu i ove akcije” (1968/1987: 74). Čosić negira bilo kakvu vezu između ta dva politička događaja (Đukić: 1989: 204).

Međutim, istodobno s prihvaćanjem republičkog (državnog) identiteta, etnički je nacionalizam ostao glavni protivnik jugoslavenskih komunista. Štoviše, napadi na njega su povećani, kako bi se postigao balans između povećanja nacionalnih prava i sprečavanja etničkih nacionalista u njihovim namjerama da iskoriste novi institucionalni okvir za promociju svog diskursa. Pravilo da se komunisti moraju suprotstaviti nacionalizmu u vlastitoj, a tek onda (u praksi vrlo rijetko) u drugoj naciji (o čemu će biti riječi u posljednjoj sekciji ovog poglavlja) sad je isticano još više nego prije. To je srpske komuniste jednostavno vodilo u stanje u kome su "zanemarivali" albanski, hrvatski, slovenski i druge nacionalizme, a izrazito često govorili o srpskom. Naravno, pritom su od drugih očekivali da isto rade u svojoj naciji. I konačno, srpski su komunisti imali posebno delikatnu poziciju u odnosu na druge u Jugoslaviji, jer su prihvaćali da pripadaju najvećoj naciji, jedinjoj koja – kako je rekao Nikezić – "realno može biti hegemonistička" (1968: 142).²² Ovdje se može istaknuti stanovita paralela s češkim i ruskim komunistima, koji su kao pripadnici najveće nacije osjećali posebnu odgovornost za razvoj manjih nacija. Međutim, dok su Rusi i Česi doista bili većina u svojim državama, Srbi su (iako najveća etnička grupa) činili manje od 40 posto jugoslavenskog stanovništva. Također, dok je i sovjetski i čehoslovački sistem bio centraliziran, jugoslavenski je sada postajao veoma federaliziran, pa je i tim institucionalnim okvirom relativiziran utjecaj većih nacija. Svejedno, srpski su komunisti bili svjesni da se njihove akcije već *per se* tretiraju drukčije nego akcije drugih, i da su drugi posebno osjetljivi na ono što su vidjeli kao realnu opasnost od nove centralizacije i eventualne srpske dominacije.²³ Ali, srpski komunisti nisu optuživali druge za takav

²² Taj se stav mijenja tek s dolaskom Miloševića. Milošević 1984. izjavljuje: "Srpskim se komunistima neopravdano, a dugo, nameće kompleks unitarizma i osećanja krivice za ponašanje srpske buržoazije u prošlosti... Srpski su komunisti stalno u situaciji da sa sebe skidaju ljagu koja im ne pripada i da se ustežu kad su u pitanju jedinstvo i jugoslovenska država, kako im se ne bi prebacila sklonost unitarizmu... Mi nemamo razloga ni pred kim da povijamo glavu". (1984/1989: 34)

²³ Kardelj je bio veoma oprezan da ne koristi pojam *velikosrpska hegemonija*, osim u kontekstu predratne Jugoslavije. On je preferirao pojam *velikodržavni centralizam*, koji se međutim najčešće čitao kao *velikosrpski centralizam*.

stav o Srbiji, jer su i sami vjerovali isto: da Srbija i srpski nacionalizam jesu velika, najveća opasnost za Jugoslaviju.

Konačno, treći se prigovor odnosi na legitimnost srpske političke elite da govori u ime srpskog puka. Taj se prigovor odnosi na sve republičke elite, uključujući i one kojima više nitko ne postavlja pitanje je li njihov pristanak ujedno značio i pristanak puka u tim republikama na Ustav iz 1974. Međutim, nema dvojbe da puk ni u jednoj od jugoslavenskih republika (osim možda, s današnje pozicije gledano nelogično, na Kosovu) nije organizirao ni iskazao ikakav protest protiv Kardeljeva koncepta. Način na koji je puk percipirao Tita, posebno u Srbiji²⁴, dobar je indikator temeljnog suglasja između njega i puka, čak i onda (i posebno onda) kad je Tito djelovao protiv republičkih lidera, "birokrata". Tito je imao sposobnost i sredstva da mobilizira narod protiv "birokracije", kako je nazivao republičke lidere koji su predugo vodili svoju samostalnu politiku.²⁵

Napokon, u Srbiji je uklonjeno nekoliko generacija lidera koji su pokazivali izrazitu samostalnost u odnosu na Tita, a da u puku (s izuzetkom studentskih protesta u ljeto 1968) nije bilo nijednog ozbiljnijeg političkog štrajka, nijedne ozbiljnije pobune, čak ni "građanske neposlušnosti"²⁶ u odnosu na Titovu vlast. Čak ni studentski nemiri iz 1968. nisu uspjeli smanjiti, nego su upravo

²⁴ O odnosu srbijanskog puka prema Titu vidi dnevnik Dragoslava Markovića, 30. oktobra 1969. i 14. maja 1972, (Marković, 1987: 148 i 358). Iz Markovićevih je zapisa i iz drugih izvora vidljivo da su srpski političari bili prema Titu daleko kritičniji nego što je bio puk. Isto se događalo u drugim republikama. Kad bi puk i kritizirao Tita, to bi bilo zbog *birokratizma*, i na temeljima zahtjeva za radikalnim egalitarizmom (vidi Marković, 30. marta 1973, 1987: 429), a ne zbog zahtjeva za više demokracije ili više nacionalnih prava. Onima koji to nisu osobno doživjeli, dobar izvor za opis reakcije Srba na Titovu smrt je dnevnik Dobrice Ćosića (1992). Evo što Ćosić piše tri dana poslije smrti toga – kako ga on zove – "najvećeg neprijatelja mog naroda u posljednjem stoleću" (1992: 19): "Ja sam sa svojim antititovskim osećanjima ovde sam... Osetio sam jezu idući suprotnom stranom od naroda; osetio sam se sam, sasvim odvojen, prvi put sam osetio tu samoću, tu odvojenost od naroda. od ljudi moje zemlje" (1992: 22-3). Ili, 13. maja 1980: "Svi su antititovci zbudjeni odnosom naroda prema mrtvom Titu. Toliko žaljenje, naročito mladog sveta, zbudjuje". (1992: 39)

²⁵ Teorija o radikalnom egalitarizmu Josipa Županova objašnjava taj odnos.

²⁶ Za koncept *građanske neposlušnosti* (*civil disobedience*), vidi Rawls (1971) i golemu literaturu koja slijedi ili raspravlja Rawlsov koncept.

povećali Titovu kontrolu nad saveznom administracijom, slabeći Titove oponente.²⁷ A nakon demonstracija iz 1968. godine, prvi se incident dogodio tek na sprovodu Aleksandra Rankovića 1983²⁸, ali je to već bilo posttitovsko razdoblje i samo na neki način potvrđuje zaključak: da je Tito doista bio podržan u Srbiji, ako ne od političara, a onda od naroda. U prethodnom smo poglavlju, naime, objasnili da je Rankovićev poraz bio zapravo (bar donekle) i Titov poraz; dolazeći na sprovod Rankoviću, mnogi su zapravo iskazali žal za trećom, Titovom Jugoslavijom. Slično se, naravno, odnosi i na Hrvatsku, i na druge republike. Čak ni smjenjivanje Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala, nedvojbeno popularnih političara, nije izazvalo nikakve ozbiljnije potrese u Hrvatskoj.²⁹ Štoviše, moglo bi se reći da je njihova popularnost bila dobrim dijelom zasluga podrške koju im je Tito iskazivao tako javno da su srpski političari protestirali na tako otvoren način.³⁰

²⁷ Studentski nemiri u Beogradu imali su negativne posljedice na započeti proces liberalizacije, a rukovodiocima su poslali jasni signal da njihova vlast i stabilnost zemlje ovisi isključivo o Titu. "Preko glava svih državnih i partijskih institucija, Tito je direktno komunicirao sa studentskom omladinom". (Perović, 1991: 57) U tom su smislu, i beogradski nemiri 1968. i zagrebački 1971. samo pomogli Titu da konsolidira svoju vlast, do neke mjere oslabljenu pritiskom aparata i republičkih elita. Tripalo kaže da se "i inače neodlučno rukovodstvo" nakon tih demonstracija dodatno uplašilo, pa nije predložilo nikakve radikalnije reforme (1990: 89). Latinka Perović piše o Titovoj poziciji nakon smirivanja studentskih demonstracija 1968: "Tito je opet mogao reći da jedino on izražava autentične interese masa i, još jednom, optužio svoje saradnike za neposlušnost. Takvu, što bi on rekao plebiscitarnu podršku, Tito nije dobio od oslobođenja zemlje. Nije bilo stvari koju on tada nije mogao da učini. Zaista, on je ekonomisao svojom moći. Bio je oprezniji od onih koji su ga pozivali da je upotrebi". (Perović, 1991: 59)

²⁸ O tome u Đukić (1992) i Stambolić (1995).

²⁹ Kao primjer *ozbiljnijih političkih potresa* mogu se uzeti oni koje je 9. marta 1991, ili u zimu 1996/1997, organizirala srpska opozicija u Beogradu. Pa ipak, ni tako snažni izrazi nezadovoljstva režimom nisu uspjeli promijeniti karakter vlasti. Ništa slično tome nije viđeno nakon sjednice u Karadordevu. Istina je da se ta dva perioda ne mogu potpuno uspoređivati, ali je također točno da u drugim socijalističkim zemljama (Mađarskoj 1956, Čehoslovačkoj 1968, Poljskoj 1980, etc.) nikakav režim nije mogao obuzdati proteste, kad su ih građani pokrenuli. Ništa se slično nije dogodilo u Jugoslaviji.

³⁰ O tim protestima kod Tita bit će više riječi u nastavku teksta, a dobri izvori su knjiga Latinke Perović (1992) i dnevnici Dragoslava Markovića (vidi zapise od 6. marta 1971, 15. maja 1971, 26. juna 1971, 30. novembra 1971, 10. decembra 1971, 15. novembra 1972, etc.).

Da zaključimo ovaj dio poglavlja. Srpski političari nisu bili popustljivi prema Titu, nego su ga kritizirali, uspijevali primorati na stanovite poteze, i od njega dobiti neke garancije i ustupke. Oni su, međutim, i kad su popuštali i kad su tvrdo branili svoje pozicije iskreno vjerovali da štite srpske nacionalne interese, onako kako su ih razumjeli u kontekstu u kome su djelovali. Taj je kontekst, međutim, bio ideološki: komunistički, a ne nacionalistički. Ono što izgleda kao najbolja obrana nacionalnog interesa u jednom kontekstu, nije tako doživljeno u drugom. Srpski puk nije iskazivao protivljenje takvoj politici, nego je zapravo podržavao prije svega Tita. Stoga je opravdano reći da je srpska elita prihvatila Ustav dobrovoljno, iz vlastite percepcije interesa Srbije i uz razumnu suglasnost puka u Srbiji. Ostaje da se odgovori zašto je to bilo tako.

ZAŠTO JE SRBIJA PRIHVATILA SMJENJIVANJE RANKOVIĆA I KRITIZIRALA ČOSIĆA?

Da bi se odgovorilo na to pitanje, treba učiniti dva koraka. *Prvo*, pokazati kako je srpska politička elita dočekala i prihvatila smjenjivanje Aleksandra Rankovića (1966), najistaknutijeg Srbina u Titovom vojnom i političkom vodstvu i zašto je prihvatila Kardelja i njegov koncept. I *drugo*, zašto je odbacila kritiku "skretanja" s osnovnih pozicija treće Jugoslavije, koju su na 14. sjednici CK SK Srbije (maj 1968) iznijela dvojica članova tog komiteta – Dobrica Ćosić i Jovan Marjanović.

Razloge za prihvaćanje smjenjivanja Rankovića objašnjavaju sami politički akteri iz tog vremena. Evo kako to 25 godina nakon što se dogodilo (kad više nije bilo nimalo popularno napadati Rankovića) objašnjava Petar Stambolić, koji je u doba Rankovićeve smjenjivanja bio predsjednik Saveznog izvršnog vijeća:

"Cela Rankovićeve linija je bila konzervativna. Mi smo ga u Srbiji osećali kao težak pritisak. Sećam se mog razgovora sa Milentijem Popovićem, 1963. Obojica smo zaključili da bi velika nesreća bila da Ranković zameni Tita. Sve se, u to vreme, mora povezivati s Rusima, kada smo strahovali da će nas ponovno uvući u lager... Jedno vreme sam mislio da ćemo

ući u lager. Tada se dosta govori i o Titovom nasljedniku. U tim okvirima je i slučaj Rankovića. Tito je držao spoljnu politiku i vojsku, a Ranković Partiju i policiju. To smo hteli da razbijemo" (Đukić, 1992: 212-4).³¹

Rankovićev je pad u Srbiji dočekan kao otvaranje nove mogućnosti za modernu, demokratsku³² Srbiju, koja će se osloboditi stalnog sumnjičenja da želi biti tutor drugima u Jugoslaviji. Nova i mlada generacija srpskih vodećih političara prihvatila je početak ustavne debate, nadajući se da će se Srbija osloboditi federalnog tutorstva (Perović, 1991: 42). Oni su vjerovali da će decentralizirana Jugoslavija biti svima dokaz da Srbija nije i ne želi biti *tutor* drugima u zemlji. Srpski su komunisti, baš kao i drugi, dijelili ideološku percepciju o predratnoj Jugoslaviji, u kojoj su Srbi bili nadzastupljeni, pa prema tome i s njom identificirani više od drugih jugoslavenskih naroda. Svjesni povijesnog opterećenja (prije svega u prvoj Jugoslaviji), ta je grupa političara smatrala da je svaka centralizacija protivna srpskom interesu, baš zato što drugi identificiraju centralizam sa srpskom dominacijom. Budući da Srbija u stvarnosti ne dominira nad Jugoslavijom, optužbe su nepravedne i netočne. Međutim, jedini način da ih se suzbije jest da se Jugoslavija decentralizira. Ustavne su promjene prihvatljive jer "učvršćuju i položaj Srbije kao jednake među ravnima, dakle, odbijaju i mogućnost svakog pritiska na nju, a u isto vreme presecaju mogućnost obnavljanja hegemonističkih tendencija na političkom, ekonomskom i kulturnom planu u njoj prema drugima" (Perović, 1991: 268). Srbija koju se ne bi sumnjičilo za hegemoniju imala bi snage postati centrom moderne, demokratizirane Jugoslavije, i budućim motor-pokretačem demokratskih reformi u posttitovskoj Jugoslaviji (ne treba zaboraviti da je Tito tada imao već 80 godina, i da se već neko vrijeme razmišljalo o njegovom odlasku kao skoroj činjenici). Srbija mora promijeniti svoj *image* – od zaostale i potencijalno opasne sile (kako su je mnogi per-

³¹ Slično govori i Ivan Stambolić u svojoj knjizi *Put u bespuće* (1995).

³² Pojam *demokratski* ovdje se koristi u značenju u kome je izrečen: dakle, kao samoupravna, a ne liberalna demokracija. Liberalizam je, kao što se vidjelo upravo u Srbiji 1972, bio proskribirana doktrina, skoro u jednakoj mjeri kao i nacionalizam.

cipirali, posebno u doba Rankovića), ona mora postati središte demokratskog preobražaja zemlje, moderna i tehnološki razvijena republika. Srpski su političari, kaže Draža Marković, gradili "Srbiju drugog lika i kvaliteta!", onu koja će biti "bliža Srbiji od sutra, nego onoj od juče" (1. marta 1970, 1987: 180-1). Ta ideja izgradnje nove Srbije potpuno se uklapala u komunistički projekt promjene stvarnosti prema slici vizije. Nasuprot nepovoljnoj međunarodnoj percepciji o Hrvatima (čiji nacionalizam nije mogao uspjeti ni u zemlji, jer su bili izolirani i ni od koga podržani, ni u inozemstvu jer raspad Jugoslavije u to doba nije dolazio u obzir, i jer se hrvatski nacionalizam prečesto povezivao s terorizmom zbog brojnih terorističkih akcija koje su organizirali hrvatski ekstremni emigranti), Srbiju se sada doista počelo percipirati kao potencijalno uporište neke nove Jugoslavije. To je bila dovoljna garancija da će u svakoj posttitovskoj Jugoslaviji, Srbija biti najvažniji politički faktor, onaj koji se neće moći zaobići. Ako je danas demokratizacija zemlje nemoguća, piše Draža Marković 17. januara 1971, "jer se u suštini neće prava demokratičnost u društvu", svejedno se trend demokratizacije ne može više zaustaviti.

"Mislim da upravo Srbija ima najviše mogućnosti da takvom razvoju da i najveći podstrek. Na toj orijentaciji treba istraživati. Tu je naša snaga. I Srbije i zajednice u celini" (1987: 253).

To su bili glavni motivi srpskim političarima da prihvate i smjenjivanje Rankovića i Kardeljev koncept. Odbijajući bilo kakvu tvrdnju o Kardeljevu slovenskom nacionalizmu i antisrpskoj politici (toliko popularnu u Srbiji dvadeset godina kasnije), Petar Stambolić je u ljeto 1991. izjavio da je bio i ostao Kardeljev pristalica, rekavši: "njegove (su) greške i moje greške". On je tom prilikom otkrio još jedan važan motiv srpske podrške Kardelju:

"Sve što je Kardelj unosio u politički sistem, izdvajalo nas je od Istoka i bilo je garancija da se nećemo vratiti nazad. U osnovi, on je bio reformist i Jugosloven."³³

³³ Poslije svega što je već citirano o Kardeljevim gledanjima na Jugoslaviju kao privremenu zajednicu, izgleda nelogično da Stambolić vjeruje da je on bio

Uzimajući u obzir da je temeljna ideja četvrte Jugoslavije bila privlačna i srpskom vodstvu, ne iznenađuje da su srpski političari iskazivali više simpatija prema Kardelju nego prema samom Titu, za koga se smatralo da u praksi čini prevelike ustupke drugim republikama³⁴ i posebno pokrajinama. Kad se radilo o pokrajinama, Stambolić kaže, Kardelj je podržavao glavne srpske prijedbe sabrane u *Plavoj knjizi*³⁵ (Đukić, 1992: 240-1).

Marković u svojim dnevnicima otkriva da je njegov odnos prema Kardelju evoluirao u pozitivnom smjeru tokom ustavne debate. Dok je na samom početku Marković držao da je Kardelj bio presklon popuštanjima i kompromisima (19. oktobra 1971; 1987: 311 i 21. januara 1971; 1987: 255), da je bio netolerantan, dogmatičan, "šematičan" (10. oktobra 1970; 1987: 217-8) i tvrdoglav, kako je vrijeme odmicalo vidio je da on nije zatvoren ni *a priori* odbojan prema srpskim prijedlozima.³⁶ Markovićeve su ocjene o Kardelju postale još pozitivnije kad je pitanje pokrajina došlo na dnevni red.³⁷ Kardeljeva podrška Srbiji ponekad je bila

---

Jugoslaven, osim ako se ne uzme u obzir da obojica govore o četvrtoj Jugoslaviji, te da i Kardelj vjeruje da samostalnost jugoslavenskih republika – koliko god možda jednog dana postane poželjna – u trenutku pisanja Ustava nije bila ni moguća ni poželjna. On je vjerovao da jugoslavenski narodi imaju razloga sačuvati Jugoslaviju zbog svojih interesa, a ne zbog podrijetla ili doktrina. Za Čosića, to više nije bila Jugoslavija, pa i Kardelj nije bio Jugoslaven. Za Stambolića jest.

³⁴ Takva kritika se prije svega odnosi na popuštanje Hrvatskoj za vrijeme "maspoka" i Kosovu prilikom rasprave o *Plavoj knjizi* 1977-8. Za Hrvatsku vidi Markovićev dnevnik 6. marta 1971. (1987: 265), pa 15. maja 1971, 26. juna 1971, 15. septembra 1971. i 19. septembra 1971), a za odnos prema Kosovu vidi intervju Petra Stambolića Slavoljubu Đukiću (Đukić, 1992: 212-4) i Ivana Stambolića Slobodanu Iniću (Stambolić, 1995).

³⁵ *Plava knjiga* je uobičajeni naziv za dokument o odnosu Srbije i njenih pokrajina, kojeg je srpsko vodstvo sastavilo krajem 1976. i predstavilo saveznom rukovodstvu početkom 1977.

³⁶ U razgovoru kojeg sam s njim imao u augustu 2001, Dragoslav Marković objasnio je da su kritike koje je u svom dnevniku upućivao Kardelju bile više reakcija na svakodnevne situacije nego neslaganje s njegovom politikom. "Kardelj je bio uvek veoma dobro pripremljen za sve sastanke, i često detaljan preko svake mere. To je nama ostalima ponekada smetalo, jer bi sastanci znali trajati veoma dugo i bili bi zamarajući. Moja kritika nije značila da se ne slažem sa njime, nego da me je, recimo, iznervirao takvim stilom".

³⁷ Kardelj je potpuno podržavao srbijansku poziciju u odnosu na pokrajine, što će kasnije potvrditi svi relevantni srpski rukovodioci. Dokaze nalazimo kod Markovića u bilješkama od 13. novembra 1975, 24. januara 1976, 12. i 28.

u potpunom neskladu s politikom ostalih republika, koje su ili ignorirale problem (smatrajući ga srpskim unutarnjim pitanjem) ili su otvoreno oponirale srpskim prijedlozima. Kardelj je ponekad lomio takve otpore, pa Dragoslav Marković (24. januara 1976) piše da se "ponekad čovek pita – a šta da nije njega. Ne može sistem biti zasnovan na autoritetu i intervenciji jednog čoveka. Za sada je to tako. Mora se, međutim, živeti i posle njega i bez njega. Ne vidim kako."³⁸ Pred kraj Kardeljeva života njihov će odnos postati toliko blizak da će Marković u svoj dnevnik zapisati:

"Ja sam njega zavoleo. On je pravi čovek, kompletna ličnost. Pametan, širok, demokrata. Tolerantan u raspravi, širok u pogledima" (6. januara 1978: 1987: 426).³⁹

---

februara 1977, te 29. maja 1977. i kod Ivana Stambolića, koji ovako prenosi glavni Kardeljev komentar na *Plavu knjigu* iz 1977: "Samo su republike izvor suvereniteta, one odlučuju koji će deo tog suvereniteta biti prenet na federaciju, a koji opet na uže društveno-političke zajednice kao što su pokrajine" (1995: 70). Petar Stambolić smatra Kardelja principijelnijim od Tita, kad se radilo o pokrajinama (Đukić, 1992: 241).

³⁸ Ova formulacija potvrđuje naš zaključak da je četvrta Jugoslavija bila Kardeljeva, više nego Titova. Marković tretira Kardelja, a ne Tita kao ključnu osobu političkog sistema. Naravno, izjave koje su jugoslavenski političari davali u javnosti bile su potpuno suprotne – pune optimizma da se nakon Tita neće ništa promijeniti.

³⁹ Zanimljivo je da Vidoje Žarković, tada istaknuti savezni političar iz Crne Gore tvrdi da je Kardelj, već u bolesničkom krevetu, izražavao jednako pozitivne ocjene o Markoviću. Smatrao je – kaže Stipe Šušar prepričavajući taj razgovor – da je Marković od svih srpskih političara najodaniji ideji socijalizma, da je osobno najpošteniji i najotvoreniji, a što se tiče nacionalizma, da se ne razlikuje mnogo od drugih srpskih političara (intervju sa Šušarom, 11. oktobra 1997: autor, nažalost, nije imao mogućnosti provjeriti ovu interpretaciju kod samog Žarkovića, ali mu je Marković potvrdio da je čuo za taj dijalog od njega samog). Pozicija koju je Marković zauzeo u odnosu na Miloševića i njegovu vlast potvrđuje ovo Kardeljevo predviđanje. Marković je bio najodlučniji oponent imenovanja Miloševića na poziciju predsjednika CK SK Srbije. Kad nije uspio zaustaviti to imenovanje, podnio je ostavku i otišao u mirovinu. Ivan Stambolić opisuje to Markovićevo oponiranje: "Odmah posle izbora novog predsjednika, Draža mi je rekao da meni istorija nikada neće oprostiti taj izbor, kako mi srpski narod nikada neće oprostiti to što sam Miloševića progurao, da će Milošević sve uništiti... Iskreno govoreći, danas bih više voleo da je (Milošević) i Dražu opčinio. Bilo bi mi lakše. Ali, stari lisac se nije dao" (Stambolić, 1995: 149, 148).

Napokon, nije li upravo Kardeljeva pozicija omogućavala Srbiji da u punoj mjeri pomiri svoja dva glavna nacionalna cilja: da živi u istoj državi sa Srbima iz drugih republika, te da ostvari u najvećoj mogućoj mjeri vlastitu samostalnost u okviru takve zajednice. Dok je prvi cilj ostvaren samim ujedinjenjem u Jugoslaviju 1918, unutar same Jugoslavije Srbija nikad prije 1974. nije imala takvu samostalnost kakva joj je sad obećana. Kardelj je, naime, zagovarao poziciju prema kojoj su republike, pa i Srbija, države; one nisu nikakve privremene tvorevine, nego izraz državnosti i suverenosti svakog jugoslavenskog naroda; njima pripada suverenost, i na njima je koliko će od te svoje suverenosti "prenijeti" federaciji i pokrajinama, a četvrta će Jugoslavija biti kreirana tako da neće biti dopušteno "miješanje u unutrašnje stvari" pojedinih republika.⁴⁰ Kao što je "stvorio" državnost Slovenije, Bosne i Hercegovine te Makedonije, i kao što je materijalizirao državnost Hrvatske, tako je novi koncept u normativnom smislu (a do neke mjere i u stvarnosti) obnovio državnost Crne Gore i Srbije.

Da zaključimo: Marković i Stambolić nisu bili ni "meki" ni previše "pomirljivi" prema zahtjevima drugih, ili prema zahtjevima samog Kardelja, nego su sa svoje pozicije smatrali da su predložene reforme u interesu Srbije. Takvim rješenjem nisu bile zadovoljne tri grupe njihovih kritičara: etnički nacionalisti, čije je jedino pitanje na sve ovo bilo – hoće li se granice država poklapati s etničkim granicama; demokratski Jugosla-

⁴⁰ Ovdje se postavlja pitanje – što je sa Srbima izvan Srbije u okviru tog koncepta. Politika "nemiješanja u unutrašnje stvari republika" je očigledno mogla biti protivna proširivanju veza Srbije i Srba izvan Srbije. Srbija je, međutim, potpuno prihvatila princip da hrvatski Srbi moraju svoje probleme riješiti u Zagrebu (o tome je najbolje svjedočanstvo često spominjani razgovor predstavnika nekoliko općina iz Hrvatske i Marka Nikežića, u kome je Nikežić svoje goste uputio na razgovor Savki Dabčević-Kučar). Malo je teže bilo prihvatiti isti princip za Bosnu i Hercegovinu, iako je i tamo prihvaćen. Draža Marković se i tu pokazuje više "nacionalnim" od drugih srpskih lidera. On 26. oktobra 1974, nakon razgovora s nezadovoljnim bosanskim Srbinom piše: "Sve sam više ubeden da je tu nešto defektno, slabo. I u ime kojih principa se treba zalagati za takve odnose. Zašto bi meni, na primer, bilo svejedno kakav je položaj Srba u Hrvatskoj, Albanaca u Makedoniji, kada mi – kao komunisti i građaninu – nije svejedno kakav je položaj Turaka na Kipru i Iraca u Velikoj Britaniji" (Marković, 1988: 58).

veni⁴¹, koji ideju nacionalnih država nisu vrednovali više od ideje demokratske jugoslavenske zajednice s punim pravima naroda i narodnosti; te pro-sovjetske grupacije među komunistima (posebno u vojsci, ali i drugdje) koji su u njemu vidjeli daljnji "revizionizam" u odnosu na "pravu" i jedinu validnu interpretaciju marksizma. Srpski političari krajem šezdesetih i početkom sedamdestih nisu, međutim, pripadali ni jednoj od te tri grupe, iako su se neki kasnije (a posebno oni koji su izgubili unutarpartijske bitke) priključili nekoj od njih. Čosić je tako postao etnički nacionalist, dok se većina "liberala" pridružila demokratskim Jugoslavenima ostajući na lijevim – socijaldemokratskim – pozicijama. Prosovjetska je grupacija, međutim, ostala stalna unutarpartijska opasnost za sve buduće reformatore sistema. Međutim, u razdoblju koje analiziramo, i etnički nacionalisti i demokratski Jugoslaveni i otvorene prosovjetske grupacije bile su u opoziciji režimu⁴², relativno neutjecajne i marginalne u jav-

⁴¹ Međutim, treba reći i da su neki demokratski Jugoslaveni koji su bili politički aktivni u inozemstvu, također predlagali reorganizaciju Jugoslavije na način prilično sličan onome kojeg je na kraju prihvatio Ustav iz 1974, barem kad se radi o rješenju nacionalnog pitanja. Primjerice, *Demokratska alternativa*, organizacija koju je vodio Vane Ivanović predložila je stvaranje saveza država članica i relativno labavu saveznu strukturu u svom *Nacrtu demokratske alternative* još 1967. (vidi Ivanović, 1996: 84-93). Kompetencije Saveza bile bi slične onima koje su kasnije formulirane u Ustavu iz 1974, s dvije značajne razlike: punom i stvarnom mogućnošću odcjepljenja pojedinih naroda, te demokratskim izborima kao temeljem legitimnosti vlasti. To je bio rezultat saznanja do kojeg su "političari u emigraciji" došli teška srca – da su, kako je rekao Ivanović, "Jugoslaveni danas mala manjina u našoj zemlji" (1970/1996: 95). U tom svjetlu treba *cum grano salis* gledati na tvrdnje da je konfederalizacija Jugoslavije bila uglavnom (ili sasvim) Kardeljeva izmišljotina, rezultat njegova "slovenskog nacionalizma" (Koča Popović u Nenadović, 1988). Ona je bila i izraz interesa ostalih jugoslavenskih naroda u situaciji u kojoj su se našli, onako kako su ih interpretirale ne samo političke elite, nego i neki drugi politički akteri. Za srpsku poziciju o tome, vidi diskusiju Dragoslava Markovića i Petra Stambolića na 14. sjednici CK SK Srbije u maju 1968. Dok Marković kaže da "i 50 godina posle Oktobarske revolucije nacionalni problem nije nikakvim *jedinstvom* mogao biti skinut sa dnevnog reda" (1968: 158), Stambolić dodaje: "Kod nas postoje nacije i narodnosti i svakome onom koji je pokušao da to prenebregne na neki način se to osvetilo" (1968: 305).

⁴² Čak i sami jugoslavenski političari priznavali su da se "bez obzira na sve deklaracije, u suštini neće prava demokracija u društvu. Nosioći toga otpora su, pre svega, ljudi koji trideset godina sede na kormilu države i društva i koji su se identifikovali s njim, srasli s određenim odnosima, sebe stavili u centar svih

nom mnijenju. Povrh toga, one su bile toliko međusobno različite po svojim idejama da nikakvo stvaranje eventualne ujedinjene fronte, opozicije režimu, nije dolazilo u obzir. Čak su i unutar pojedinih od tih grupa (a posebno kod etničkih nacionalista) razlike bile toliko velike da – kao što svjedoči više neuspjelih pokušaja Dobrice Ćosića da uspostavi suradnju s hrvatskim nacionalistima oko Franje Tuđmana – ni najjednostavnije zajedničke akcije nisu mogle biti organizirane. Tijekom cijelog svog trajanja, četrvrta je *Jugoslavija* u političkom smislu ostala *Jugoslavija elite*. Ali, budući da je bilo kakva izvansistemska akcija bila nemoguća zbog razloga koji su upravo objašnjeni, sve tri opozicijske grupe tražile su saveznike unutar same elite. I doista, to je savezništvo između pojedinih dijelova političke elite i pojedinih frakcija opozicije s jedne strane amortiziralo sukob između dva nehomogena bloka, ali je s druge u samu elitu postupno “uvozilo” elemente “tudih” koncepata. Također, to je razlog zbog kojeg je sukob unutar elite postupno dobivao važnost koja je premašivala samo elitu, i ticala se cijelog društva. Bivajući Jugoslavijom, elita je također preuzela odgovornost za cjelinu društva: sukobi u njoj stvarali su sukobe i između drugih segmenata izvan nje. To je razlog zbog kojeg se svaka studija raspada Jugoslavije mora koncentrirati na analizu ponašanja elite.

U posljednjem dijelu ovog poglavlja to i činimo, nastojeći rekonstruirati (koliko je god to uopće moguće) onu unutarnju logiku koja je srpske komuniste vodila da Kardeljev koncept obrane pred zagovornicima treće Jugoslavije, Ćosićem i Marjanovićem. Polemika koja se razvila unutar samog srpskog političkog vrha zanimljiva je iz današnje perspektive posebno stoga što se vodila među pripadnicima iste nacije, pa pokazuje da se politički konflikti u Jugoslaviji nisu strukturirali u prvom redu po nacionalnim linijama. Rekonstruirajući glavne argumente većine u srpskom Centralnom komitetu, u polemici s Ćosićem i Marjanovićem, mi zapravo nastojimo pokazati kako je bilo moguće nešto što danas mnogi analitičari jednostavno “zaboravljaju”: da je srpskoj poli-

---

zbivanja i svih kretanja. To se odnosi i na plejadu novih kojima prava demokratska rasprava ne odgovara ili kojima razvoj sopstvenog društva to ne omogućava” (Marković, 17. januara 1971; 1987: 253).

tičkoj eliti cijelo to vrijeme bio bliži Slovenac Kardelj, nego Srbin Ćosić; da joj je – štoviše – bio bliži Kardelj, zagovornik suverenosti republika i labave strukture među njima, od Ćosića, zagovornika socijalističkog jugoslavenstva i ideje o srpskoj etničkoj ugroženosti posvuda u Jugoslaviji.⁴³ Kako je i zašto bilo moguće da se to dogodi? Odgovor kojeg je ponudio sam Dobrica Ćosić (i koji je u Srbiji dominirao poput nekog “aksioma” u devedesetim godinama dvadesetog stoljeća) bio je jednostavan, i u ovom tekstu već osporen: da su srpski rukovodioci u tom razdoblju bili nepromišljeni i/ili nezainteresirani za “srpske nacionalne interese”, štoviše – da su bili “Titove pokorne sluge”⁴⁴, koje nisu vodile računa o nacionalnom interesu, nego o vlastitim pozicijama. Međutim, čak i kad bi to bilo točno, ostalo bi pitanje – kako to da narod koji je u prošlosti tako često i tako burno iskazivao nezadovoljstvo svojim brojnim političkim elitama, sada nije pokazao mnogo znakova nezadovoljstva ni Kardeljom, ni Titom, ni srpskim političarima, u više od dvadeset godina nakon što su čvrsto uzeli vlast u ruke (1968-1988). Kako to da je došlo do takvog suglasja između srpskog naroda i njegova (kako piše Ćosić) “najvećeg neprijatelja u posljednjem stolecu”⁴⁵, da je i sam Ćosić bio iznenađen gledajući Titov sprovod u maju 1980. u Beogradu?

⁴³ Ovdje se već čuje prigovor da je upravo to dokaz “izdajstva” srpskih političara. Međutim, u okviru diskursa kojeg su oni imali (ali i u okviru mnogih drugih, ne-nacionalističkih diskursa) nacionalnost nije bila primaran, pa čak ni važan kriterij za sklapanje političkih savezništava. Posebno ne za one koji su – osim komunistima – sebe smatrali i Jugoslavenima.

⁴⁴ Ćosić (1982/1992: 58). U razgovoru s autorom ovog teksta, Antonije Isaković, u aprilu 1996, rekao je za srpsko rukovodstvo iz 1986. da su bili “oportunisti najgore vrste” i “izdajnici svoje zemlje”, pa su s takvom politikom “morali propasti i brzo su propali”. Taj stav predstavlja dominantno mišljenje o srpskim političarima u opozicijskim intelektualnim krugovima tog vremena.

⁴⁵ Ćosić ovako opisuje Tita u svom dnevniku 4. maja 1980. Njegova je knjiga *Promene* (izvadci iz dnevnika između 1980. i 1991) – koliko je ovom autoru poznato – dosad najkritičkija knjiga o Titu, koja je ikad objavljena na cijelom području bivše Jugoslavije. Skoro paranoidna opsjednutost Titom, može nam, međutim, pomoći da razumijemo zašto je Ćosić podržao Miloševića, o kome 1991. piše da je “najuspješniji rušilac Titovog državnog poretka, taj najzaslužniji čovek za izlazak Srbije iz poluvekovne potčinjenosti antisrpskoj koaliciji, taj komunist koji je uspostavio srpsku državu koju su srpski komunisti poništili, političar koji je probudio istorijsku svest miliona Srba i uspostavio Srbiju kao politički subjekt...” (1991/1992: 168).

Ako se ideološki kontekst uzme ozbiljno u obzir (a jugoslaven-ski komunisti su ga uzimali ozbiljno), onda se odgovor kojeg na svoje vlastito pitanje nudi Dobrica Ćosić čini potpuno neadekvatnim. Ćosićev je zaključak da "uzroci (tome) nisu prevashodno politički i objektivni, nego su u antropološkom jezgru našeg nacionalnog bića"! "Postoji u našem etosu", kaže on u svojoj *Budvanskoj besedi* (9. juna 1989), "i neka egzistencijalna nemoć za racionalnost prema sebi i svetu, neka vlastita samodestrukcija, jedan imanentni tragizam u istorijskom bivstvovanju". Zbog tog "tragizma", Srbi jednostavno nemaju "moć da prepoznaju neprijatelja, a priznajemo za neprijatelje jedino one koji nam stave nož pod grlo i kad nam ga stave" (1989/1992: 246). Takvo objašnjenje ne samo da Srbima pripisuje osobine koje ne postoje kod drugih naroda, nego njime autor samog sebe izdvaja iz svog naroda, tvrdeći da je jedino on (i Jovan Marjanović) prepoznao opasnost prije nego je bilo prekasno. Naš je odgovor na Ćosićevo pitanje mnogo jednostavniji. Srpski su komunisti, prihvaćajući ustavni kompromis 1974. vjerovali da djeluju u skladu sa srpskim nacionalnim interesima. Te nacionalne interese definirali su polazeći od marksističkog koncepta, kojeg je u jugoslavenskim prilikama formulirao Edvard Kardelj. Oni su, također, vjerovali da je razbijanje saveznog monopola (uključujući i smanjivanje Titove moći te dokidanje funkcija koje je držao) u srpskom interesu. Srbija je postala *socijalistička* država, a Srbi su ostali ujedinjeni s ostalim Srbima u jednoj državi: Jugoslaviji. Njihova odluka, koja za Ćosića (i mnoge njihove kasnije kritičare) nije imala smisla, izgledala je njima samima kao savršeno racionalna. U kontekstu u kome se dogodila, ona nije bila ni "nesvjesna" ni "servilna", nego logična posljedica njihova razumijevanja srpskih interesa. Svaka politička analiza koja želi objasniti zašto je Srbija prihvatila Ustav mora polaziti od političkih aktera samih, ne od naših sadašnjih (post-factum) interpretacija o tome što bi bilo bolje ili lošije, s pozicije poznatog ishoda. Tu unutarnju logiku koja je vodila većinu članova srpskog vodstva da prihvate Kardeljev koncept objasniti ćemo u nastavku ovog poglavlja, kroz analizu sukoba između dviju struja: jedne koja je zagovarala četvrtu Jugoslaviju i druge, koja je ostala vjerna trećoj. Taj se sukob dogodio na 14. sjednici Centralnog komiteta SK Srbije, 29. i 30. maja 1968. Na toj

sjednici je vođena rasprava o *zadacima Saveza komunista Srbije u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti u SR Srbiji*, koju je dominantno obilježila polemika između dvojice zagovornika koncepta *treće Jugoslavije* (Dobrice Ćosića i Jovana Marjanovića) te većine u Centralnom komitetu, koji su objašnjavali zašto u danim okolnostima preferiraju Kardeljev koncept četvrte Jugoslavije. Ta rasprava, nakon koje je Centralni komitet odbacio Ćosićeve i Marjanovićeve stavove, neće nikad sići s dnevnog reda u srpskim političkim krugovima, sve do pada Slobodana Miloševića, u oktobru 2000.

DVIJE VIZIJE JUGOSLAVIJE: ĆOSIĆ PROTIV STAMBOLIĆA 1968.

Rasprava na 14. sjednici imala je sva obilježja komunističkih debata o ključnim političkim pitanjima: ona je istodobno bila i teorijski seminar i politički sastanak. Politička borba vodila se između dviju interpretacija realnosti i dviju sukobljenih vizija budućnosti. Formuliranje jedne (partijske) linije bilo je važno, jer – da podsjetimo – u partiji nije moguće razviti dvije istodobne (i sukobljene) vizije, budući da je princip pluraliteta vizija neprihvatljiv u ideokratskim poređcima. Budući da vizija traži akciju (i ima smisla jedino ako vodi akciju), dvije bi vizije nužno vodile u rascjep unutar *avangarde*. I dalje: budući da socijalistički projekt ovisi o sposobnosti avangarde (SKJ) da ga osmisli i vodi, rascjep unutar SKJ na dvije vizije (i dvije akcije) vodio bi blokadi tog procesa. Zato je kompromis između dviju vizija bio nemoguć. Promjene koje su nastupile padom Rankovića bile su revolucionarne, a revolucija ne poznaje kompromis prema *ostacima starog*.

Polemiku je izazvao dokument što ga je srpsko rukovodstvo sastavilo za tu sjednicu, i koji je jasno sugerirao da se radi o “novoj fazi” u politici prema nacionalnom pitanju, u kojoj će se i pitanje ravnopravnosti naroda i narodnosti moći postaviti na novi način. U ranijoj su fazi birokratske⁴⁶ snage “u praksi narušavale načela

⁴⁶ Socijalizam je bio veliki protivnik birokracije, jer je birokracija instrument države, a država (kao i etatizam) moraju odumrijeti. Za vezu birokracije i libe-

nacionalne politike u SKJ”, a posebno su “unosile podozrenje prema narodnostima i otežavale sprovođenje politike nacionalne ravnopravnosti”. To se naročito vidjelo u odnosu na albansku narodnost na Kosovu i Metohiji, što je sada srpsko rukovodstvo osudilo “kao drastičan vid antisocijalističke šovinističke prakse”. (1968⁴⁷: 18)

U skladu s tim, Centralnom je komitetu SK Srbije predloženo da prihvati mjere kojima će se smanjiti razlike u razvijenosti između Kosova i ostatka Srbije, te da podrži brzo školovanje ljudi na nerazvijenim područjima, a posebno Albanaca, kako bi oni preuzeli odgovornost za vlastiti razvoj (1968: 25). U *Novoj fazi*, pisalo je, treba snažnije istaknuti da su narodnosti ravnopravne s narodima, a komunisti moraju prije svega “u svojim redovima da iskorene svaku pojavu nacionalističkih i šovinističkih elemenata”. Pritom je jasno da nacionalizam kod svakog naroda i narodnosti “ima pre svega sopstveni izvor” (1968: 44), kojeg upravo komunisti u tom narodu trebaju iskorijeniti.

Takav je kritički odnos prema *trećoj Jugoslaviji* doista potvrđivao da se radi o novoj politici.⁴⁸ Dobrica Ćosić, međutim, nije prihvatio takve ocjene, tvrdeći da su “od stvaranja Republike Srbije do današnjih dana rukovodeći politički forumi Republike Srbije, prema nacionalnim manjinama i etničkim grupama na svom području, u celini i istorijski gledano, vodili demokratsku i internacionalističku politiku” (1968: 105). Nasuprot tome, rekao je Ćosić, ljudi su zabrinuti onim što se događa u posljednje vrijeme. “Jedinstvo radničke klase i jugoslovenskih naroda u temeljima (se) podriva snažnom socijalnom i nacionalnom diferencijacijom, rastućom ekonomskom neravnopravnošću i nejednakošću”, što je sve izraz “birokratskog nacionalizma koji potiskuje marksis-

---

ralne demokracije vidi djela Maxa Webera – naročito dijelove o birokratskoj legitimaciji poretka. Ideja antibirokratske revolucije, koju je kasnije promovirao Slobodan Milošević, bila je savršeno u skladu s njegovim nastojanjem da obnovi treću Jugoslaviju. Za antibirokratsku retoriku u staljinizmu vidi Fitzpatrick (1999).

⁴⁷ Citati pod oznakom (1968:) u ovom poglavlju preneseni su iz autoriziranog zapisnika sa 14. sjednice CK SKS, kojeg je objavio *Komunist*, Beograd.

⁴⁸ Takav pristup ponovno naglašava opravdanost naše klasifikacije povijesti konstitutivnih koncepata, koja dijeli Jugoslaviju od prije 1966. od one nakon nje. O tome je više rečeno u prva dva poglavlja ove knjige.

tički internacionalizam i univerzalnost” te “ideologije koja socijalističku samoupravu poistovećuje sa nacionalnim i državnim suverenitetom” (1968: 102). Taj trend je toliko zabrinuo ljude, da su oni potražili izlaz u alternativnim političkim opcijama, prije svega u nacionalizmu. Nacionalizam je stoga proizveden i treba mu se suprotstaviti.

Ćosiću se pridružio povjesničar Jovan Marjanović, kritizirajući napuštanje ideje *socijalističkog jugoslavenstva* i jugoslavenstva općenito i protiveći se brojnim inovacijama u etničkoj strukturi Jugoslavije (priznavanje posebnosti muslimanske nacije, posebnosti crnogorskog kulturalnog identiteta, itd.). I Ćosić i Marjanović upozorili su da se izbjegava ozbiljan razgovor o stanju srpske nacije, koja je suočena sa “zabrinjavajućim antisrpskim raspoloženjem koje se široko, u najrazličitijim oblicima, ispoljava u izvesnim sredinama, naročito u Hrvatskoj i Sloveniji”, gdje se tvrdi i vjeruje da Srbi “samo žele da potčinjavaju, vladaju, žandarmuju” (Ćosić, 168: 103). Obojica su se usprotivili praksi izbjegavanja kritike drugih republika, a posebno pokrajinskih vodstava. Ćosić je upozorio na “vojvodansko birokratsko autonomatstvo i mađarski segregacionizam”, a Marjanović je pitao – zašto su slovenski komunisti svoju organizaciju u statutu definirali kao “nacionalnu organizaciju” (1968: 91). Marjanović je otišao i korak dalje, ocjenjujući da je priznavanje posebne muslimanske nacije besmisleno, i da će dovesti do novih nacionalnih konflikata u Jugoslaviji. Isto je tako i s idejom o postojanju posebne “crnogorske nacionalne kulture”, koje se odriču i sami Crnogorci. U te dvije odluke, Marjanović je vidio tipične primjere “birokratskog nacionalizma”, koji se suprotstavlja “slobodnom razvoju jugoslovensko-socijalističke svesti i osećanja pripadnosti jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici” (1968: 98). Te su birokratske snage, rekao je on, “nasilno sprečavale razvijanje procesa punog zbližavanja i ujedinjavanja naroda ili njihovih delova”, pa je Jugoslavija došla u “apsurdnu i komičnu situaciju, da uporedo sa proklamovanom slobodom samoopredeljenja, čovek nije mogao da se opredeli kao Jugosloven, te su mnogi iskreni i časni borci za socijalizam ponižavajuće tretirani kao ljudi bez narodnosti, još malo kao nekakva raseljena lica”. Sve se to nije dogodilo zato što ljudi u Jugoslaviji ne bi htjeli biti Jugoslaveni, nego zato što je politička elita

“obraćala mnogo više pažnje onim elementima prema kojima se razlikujemo i odvajamo u nacionalnom pogledu, nego onima koji nas zbližavaju i spajaju” (1968: 97).

Međutim, kosovsko je pitanje bilo ona konačna točka koja je najviše razdvajala Marjanovića, a posebno Ćosića od većine članova srpskog rukovodstva. Pozivajući svoje kolege u partijskom rukovodstvu da “kosovskoj istini zagledaju u srce i da je svesno i javno misle” (1968: 113), Ćosić je rekao da se odnosi između Albanaca i Srba zaoštravaju, te da se Srbi i Crnogorci potiskuju s vodećih mjesta i iseljavaju iz pokrajine. Dok srpski komunisti s razlogom vide opasnost od srpskog nacionalizma, Pokrajinski komitet kosovskih komunista “nije pridao odgovarajući značaj borbi protiv albanskog šovinizma i iredentizma, ili ju je često svodio na političku frazeologiju verbalne simetrije prema srpskom šovinizmu” (1968: 107). Na Kosovu se nacionalno favorizira na račun klasnog stajališta, na račun općih vrijednosti, rada i morala. “Uočljiva je težnja da se samoupravna prava nacionalnosti realizuju kao prava na uspostavljanje državnosti i kosovskog suvereniteta”, rekao je Ćosić.

Međutim, na Kosovu je moguć ili jugoslavenski ili albanski oblik državnosti. “Kombinacija oba, bar u današnjim prilikama, nije moguća sa pozitivnim ishodima” (1968: 108).

“Ako u Jugoslaviji potraju i pobjede tradicionalne, odnosno nacionalističko-etatističke politike i partikularističke orijentacije, ako demokratske snage socijalizma ne odnesu konačnu pobjedu nad birokratskim i malograđanskim silama i stihijama, mogao bi se i u srpskom narodu razgoreti stari historijski cilj i nacionalni ideal – ujedinjenje srpskog naroda u jedinstvenu državu” (1968: 111).

Srpski nacionalizam, upozoravao je Ćosić, iako bi bio reaktivan, imao bi nesagledive negativne posljedice.⁴⁹

⁴⁹ Ovaj Ćosićev stav, kao i cijela intonacija njegova govora, pokazuje da u tom trenutku (1968) on nije bio srpski nacionalist, nego zagovornik treće Jugoslavije. (Tim je njegova kritika vladajuće politike bila opasnija za samu političku elitu, jer ga nije bilo lako proglasiti srpskim nacionalistom; a posebno stoga što se tu zapravo radilo o alternativnom tipu socijalizma; upravo onom, dakle, na što je Kardelj upozoravao kao glavnu opasnost.) Nije bio ni integralistički

Čosić je vidio rješenje u ideji koju jugoslavenski komunisti nikad nisu do kraja zaboravili⁵⁰: balkanskoj federaciji socijalističkih zemalja. Nacionalni se konflikti mogu spriječiti jedino istinski internacionalističkom politikom, koja bi vodila "stvaranju internacionalističke zajednice naroda... udruženih na osnovu zajedničkih klasnih, ekonomskih, socijalnih ciljeva i interesa, bez obzira na nacionalnu pripadnost i granice..."

"To je put stvaranja društvenih odnosa u kojima je svagda klasni, opštedruštveni i individualni interes... primarniji od nacionalno-državnog pripadništva. To je put postepenog stvaranja društvenih mogućnosti za nastajanje socijalističke federacije balkanskih naroda, kao organskog dela i oblika svetskog integracijskog procesa. Taj put se ne završava na savezu nacija i država, nego teži savezu slobodnih ljudi i radnih asocijacija, teži epohi slobode, kulture, humanizovanog društva, društva koje ne čini nikakva 'nadnacija' nego slobodni ljudi."⁵¹

Jugoslaven, u smislu doktrine o "narodnom jedinstvu" koja je stvorila prvu Jugoslaviju (1918-1929/1939). Ocjenu da Čosić nije srpski nacionalist, nego da se upravo podigao protiv njega, dao je recimo početkom 1980-ih zagrebački praksisovski profesor Predrag Vranicki, recenzent Čosićeve kontroverzne knjige *Stvarno i moguće*. Međutim, odnos prema kosovskom pitanju, te razočaranje Jugoslavijom nakon 1966. vodi Čosića prema srpskom etničkom nacionalizmu, čiji je "patrijarh" s vremenom postao. Čosićeva evolucija od *rankovičevca* do glavnog pokrovitelja ideje o Velikoj Srbiji paradigmatka je za velik broj intelektualaca i dobar dio puka u Srbiji, i zato zaslužuje posebnu raspravu na drugom mjestu. Detaljno objašnjenje tog procesa može se naći u knjizi Jasne Dragović Soso: *Saviours of a Nation?*

⁵⁰ Kao što smo već pokazali, čak i Kardelj još 1970. govori o Jugoslaviji kao jezgri moguće buduće kooperacije u "ovoj regiji". Tito je nesumnjivo bio središnja figura balkanske politike u cijelom poratnom razdoblju. U svojim memoarima (1999), svojedobni savezni sekretar za vanjske poslove, Raif Dizdarević (1986-1988) opisuje jugoslavenske inicijative na Balkanu u to doba. Ideja balkanske suradnje je, međutim, starija od Tita (vidi ideje srpskih socijalista Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića), a i nadživjela ga je (vidi, recimo, prijedlog Branka Horvata za stvaranje balkanskog saveza kao jedinog rješenja za sva nacionalna pitanja u regiji, iz aprila 1998, i mnoge druge prijedloge koji su nastali povodom novog zaoštavanja krize na Kosovu 1998). Balkanski savez, međutim, nije značio i promjenu granica: jugoslavenski su komunisti (unatoč povremenom protivljenju slovenskih i makedonskih komunista) od kraja sedamdesetih eksplicitno potvrđivali da ne žele takvu promjenu.

⁵¹ Koliko je Čosić bio uvjeren u mogućnost stvaranja takve asocijacije, vidi se iz završnih rečenica njegova govora: "Ako je taj put neostvarljiv i fikcija, onda je

Od svih aspekata tog pitanja, kaže Ćosić, albanski i makedonski najsloženiji su, jer su ta dva naroda razdijeljeni državnim granicama balkanskih zemalja. Zbog toga, pod određenim okolnostima, ideja o ujedinjenju u jednu državu može među Albancima dobiti karakter "istorijske avangarde, može imati i izvesnu socijalističku platformu i revolucionarne parole" (1968: 113). Ta se ideja neće širiti samo pod uvjetom da "ekonomski napredak, demokratija i društveni odnosi u Jugoslaviji bivaju uvek i u svemu nadmoćniji nad albanskom stvarnošću" (1968: 113). "Sa načelnog stanovišta, mi nemamo prava da težnju za nacionalnim jedinstvom u šiptarskom narodu nipodaštavamo, da je krijemo od sebe samih..." nego je treba "videti u korelaciji sa prošlošću i budućnošću srpsko-šiptarskih odnosa i u duhu socijalističkog internacionalizma". Na kraju svog izlaganja, Ćosić je pozvao da se otvoreno govori o kosovskom pitanju:

"Srpski narod ima svest, snagu i volju da demokratski razume nacionalna osećanja Šiptara Kosova i Metohije, i da podrži sve njihove težnje ako su demokratske po sadržaju i obliku, ako ne ugrožavaju mir na Balkanu i nezavisnost jugoslovenske zajednice, jednom rečju ako svoj nacionalni suverenitet ne ostvaruju u nacionalističkim oblicima i ugrožavanjem opstanaka, slobode i integriteta samog srpskog naroda na Kosovu i Metohiji..." (1968: 113-4)⁵².

Ali, istodobno, ne treba zanemariti da tristo tisuća Srba i Crnogoraca, "sigurno ne mogu i neće da pristanu da idu u nerazvijeniji društveno-politički i civilizacijski oblik od zajednice kojoj po

---

i socijalizam samo fikcija i neostvarljiv ideal. Ako se težnje ka ostvarivanju tog cilja odlažu za neka bolja i pogodnija vremena, onda je i revoluciju trebalo izvoditi u pogodnijim i boljim vremenima. Ja ne mislim da je ova društvena orijentacija neostvarljiva i da je treba odložiti. Naprotiv." (1968: 115).

⁵² Ovaj se Ćosićev zaključak danas može čitati i kao prva najava njegove kasnije politike koja je zagovarala podjelu Kosova na albanski i srpski dio, i dopuštanje ujedinjenja albanskog dijela Kosova s Albanijom. Ćosić je također (bio) zagovornik ujedinjenja (etničkih) Srba u savez srpskih država (Srbije, Crne Gore, Republike Srpske i - do augusta 1995. - Republike Srpske Krajine). Za to je uvjerljiv izvor bilješka od 11. septembra 1990. u dnevniku Borisava Jovića (1995: 191-4).

svemu pripadaju" (1968: 114). Stoga je svako napuštanje stvarno internacionalističke politike, koja bi vodila socijalističkoj federaciji balkanskih naroda, kao organskom dijelu svjetskog integracijskog procesa, velika i fatalna pogreška.

Marjanovićev i Čosićev govor bili su otvoreni napad na osnovne ideje "nove faze" jugoslavenskog socijalizma, protiv kojih su ponudile relativno cjelovitu alternativu. Ta je alternativna koncepcija, međutim, bila sastavljena od heterogenih elemenata. S jedne strane, obojica su bili zagovornici "socijalističkog jugoslovenstva", temeljne ideološke koncepcije treće Jugoslavije. Štoviše, oni su u svom internacionalizmu išli čak i dalje u prošlost i šire u teritoriju: prema ideji balkanskog jedinstva i globalnog saveza socijalističkih zemalja. Na drugoj strani, suprotstavljajući se konfederaliziranju Jugoslavije, Čosić i Marjanović prihvatili su neke elemente koji imaju izvor u diskursu srpskog nacionalizma, za koga je priznanje bosanskih Muslimana, Makedonaca i Crnogoraca, a posebno Albanaca kao samostalnih političkih faktora, bilo apsolutno neprihvatljivo. Te su dvije rasprave, stoga, ujedinjavale neke elemente iz različitih diskursa: retorike *prve* i *treće* Jugoslavije, te retorike srpskog nacionalizma. Dok je zbog svog socijalističkog internacionalizma, Čosićeva i (posebno Marjanovićeva) pozicija bila tipičan primjer retorike iz 1945-1966, u nacionalnom pitanju Marjanović (a posebno Čosić) približili su se idejama kulturne (a ne istinski političke) federacije kojoj je glavni cilj da stvori jednu – jugoslavensku – naciju. Pa i pored te kontroverznosti, mnogo toga što su njih dvojica izrekli bilo je teško negirati, kao što je teško osporiti odvažnost toj dvojici članova Centralnog komiteta, koji su se suprotstavili tada vladajućim trendovima i većini u partijskom vrhu. Kritika postojećeg stanja bila je utemeljena u činjenicama, koje nisu negirali ni zagovornici četvrte Jugoslavije. Uostalom, oni su također tvrdili da je razlog promjenama u stagnaciji, nedovoljno brzoi promjeni sadašnjosti zbog koje bi jugoslavenski socijalizam mogao zapasti u duboku krizu ako se nešto radikalno ne poduzme. Razlika u viziji, međutim, bila je važnija od sličnosti u opisivanju stanja kakvo jest. Komunisti nisu samo interpretatori stvarnosti: smisao kritike stvarnosti je u tome da se ona izmijeni.

Ne čudi, stoga, da je rasprava koja je uslijedila nakon njihovih diskusija na 14. sjednici CK SK Srbije imala strateški značaj za određivanje srpske političke pozicije prema predloženim promjenama. Gotovo svi dijelovi ova dva govora osporeni su u toj raspravi. Mirko Tepavac rekao je da Čosićeva teza kako Albanci nemaju drugog izbora nego biti ili u Jugoslaviji ili u Albaniji, pri čemu se Kosovo smatra kolijevkom srpstva, ne ostavlja nikakav izbor toj etničkoj zajednici nego da "se osećaju kao podstanari u srpskoj nacionalnoj državi, da prime na znanje da su građani drugog reda, da razumeju da se samo pod uslovom priznavanja srpske majorizacije mogu zadržati na mestu gde su, u regionima u kojima danas žive" (1968: 141). On je u biti kritizirao ideju suvereniteta kao apsolutnosti. Samo ako su države, naime, liberalne demokracije, one su iznad svega drugog. Socijalizam je, međutim, svjetski proces: za njega države nisu kraj povijesti, pa prema tome – ni ideja suverenosti više ne može ostati netaknuta u odnosu na ono što je bila u liberalnoj demokraciji. Socijalizam je prijelazno razdoblje između države i nedržavnog stanja: kako se onda može govoriti o ili-ili suverenitetu?⁵³

Na istoj strani (ali iz drugog kuta), Dragoslav Marković rekao je da "teza o jedinstvu i o podređivanju svega, pa prema tome i nacionalnog osećanja višim interesima socijalizma nije nova stvar", već Staljinova ideja. No, "i pedeset godina posle Oktobarske revolucije nacionalni problem nije nikakvim jedinstvom mogao da bude skinut s dnevnog reda", kao što pokazuje čehoslovački slučaj⁵⁴. Taj je slučaj iskoristio i Milojko Drulović, da se upita, kako to da su dvadeset godina nakon revolucije Česi i Slovaci "tek sad došli do zaključka da treba iz temelja, na drugi način da organizuju odnose... u svojoj zemlji?" (1968: 195). To je

⁵³ Iako je Leonid Brežnjev, tadašnji generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza ušao u političku teoriju i teoriju međunarodnih odnosa po svom zagovaranju doktrine "ograničena suvereniteta", on nije bio originalan mislilac. Ideja o ograničenoj suverenosti sastavni je dio marksističkog gledanja na državu, koja je sekundarna (u odnosu na partiju) i koja odumire. Naravno da u tom kontekstu ona ne može biti istinski suverena. U socijalizmu je suveren partija, ne država.

⁵⁴ Reference o Čehoslovačkoj odnose se na *Praško proljeće*, koje je u doba održavanja samog plenuma CK SK Srbije bilo u punom zamahu. Praško proljeće donijelo je federalizaciju Čehoslovačke, o čemu je dobar izvor Dubček (1993).

zbog staljinističke tradicije gledanja na međunacionalne probleme, koja je podcjenjivala složenost tog pitanja u višenacionalnoj i socijalističkoj zemlji.⁵⁵ Njihove su intervencije ponovile značaj staljinizma kao antipoda u izgradnji jugoslavenskog modela. Taj je model bio ne samo neuspješan (kao što pokazuje čehoslovački primjer) nego i historijski prevladan. Povratak na staljinizam bio bi definitivni poraz ne samo nove koncepcije, nego i one razvijene u trećoj Jugoslaviji.

Miloš Minić je, govoreći gotovo puna dva sata, išao i korak dalje od glavne grupe srpskih političara⁵⁶, kad je predložio da se prihvate sporni zahtjevi kosovskih rukovodilaca u ustavnoj debati. Minić je prihvatio da se pokrajina preimenuje u Kosovo (bez spominjanja Metohije)⁵⁷, da se nazove *Socijalistička* Autonomna Pokrajina,⁵⁸ i da se dopusti upotreba zastava albanske narodnosti.⁵⁹ Na drugoj strani, Minić je zamjerio Marjanoviću spomi-

⁵⁵ U literaturi o tim godinama dosta se govorilo o jugoslavenskom utjecaju na Čehoslovačku i Praško proljeće. Međutim, iz memoara tadašnjih političkih aktera vidi se da su i događaji u Čehoslovačkoj znatno utjecali na prilike u Jugoslaviji, jer su ohrabрили reformatore (koji će kasnije postati konzervativne snage, tj. "ustavobranitelji").

⁵⁶ Minić je ovim svojim istupom naljutio Dražu Markovića, koji je smatrao da je Minić veoma popustljiv prema pokrajinama (vidi Marković, 2. juna 1968, 1987: 68). Tim govorom počinju ozbiljni nesporazumi između Minića s jedne i Markovića i Stambolića s druge strane. Ti će nesporazumi kulminirati u drugoj polovici 1982, kad je Minić praktički potpuno marginaliziran u srpskom političkom životu. On je bio prvi među tako bliskim Titovim suradnicima, koji je osjetio na svojem slučaju promjenu raspoloženja (ne samo srpskog vodstva nakon Titove smrti. Sukob Minića s Markovićem i Stambolićem samo je jedan od mnogih sukoba unutar srpskog rukovodstva, koji potvrđuje našu tezu da etnički element nije igrao primarnu ulogu u politici četvrte Jugoslavije.

⁵⁷ O značaju te promjene, kao i o razlici između Kosova i Metohije, vidi Simić 1998: 201.

⁵⁸ Srpski su se političari u to doba protivili kosovskom prijedlogu da se riječ "socijalistička" uključi u naziv pokrajine (vidi Marković, 20. oktobra 1968, 1987: 92). Kompromisno rješenje pronađeno je 4. novembra 1968. (vidi Marković, 6. oktobra 1968; 1987: 98). Međutim, Minić je već u maju 1968. zaključio da bi bilo dobro prihvatiti riječ "socijalistička" u nazivu pokrajine i tako se distancirati od "klasičnih političkih autonomija buržoasko-parlamentarnih i nekih drugih političkih sistema gde postoje autonomije... ali im nije društveno-ekonomski sadržaj socijalistički demokratizam" (1968: 272).

⁵⁹ Mnogo polemike bilo je oko upotrebe simbola na Kosovu. Minić je tvrdio da je upotreba zastava narodnosti - građansko pravo, te da zastave kao takve neće stvoriti probleme, ako oni već ne postoje (1968: 272). Rasprava je nastavljena i

njanje ustaških zločina prema Srbima u Drugom svjetskom ratu.⁶⁰ Srbi nemaju razloga da se plaše širokih autonomija u Srbiji, osobito s obzirom na ekonomske i druge razlike koje postoje između razvijenih (Vojvodina) i nerazvijenih krajeva u Srbiji (Kosovo). Autonomija u tim okolnostima može imati samo pozitivnu ulogu, jer će mobilizirati ljude za brži razvoj. "Kada ne bi bilo autonomije, trebalo bi sada da je stvorimo. I to vrlo široku autonomiju da stvorimo, jer ne bismo bili u stanju da rešavamo tako raznolike probleme a da ne ojačamo birokratski centralizam", zaključio je Minić.⁶¹

Medutim, trojica najistaknutijih srpskih političara – bivši, tadašnji i budući predsjednici Centralnog komiteta SK Srbije Dobrivoje Radosavljević⁶², Petar Stambolić⁶³ i Marko Nikezić⁶⁴ –

---

nakon donošenja Ustava, a posebno u osamdesetim godinama. Autor je zahvalan Dušanu Dragosavcu što mu je omogućio uvid u vrlo zanimljivu debatu o tom pitanju na sjednici Predsjedništva CK SKJ u julu 1984. (predsjedavao Dragoslav Marković). Nažalost, detaljnija analiza stavova jugoslavenskih političara o simbolima (zastavama) narodnosti odvela bi nas daleko od fokusa ove knjige.

⁶⁰ Napominjući da govori kao bivši tužilac u procesu Draži Mihailoviću, Minić je rekao: "Svi su mi pokolji bili jezivi, jer je to bila jedna životinjska podivljalost, ali najjeziviji mi je bio pokolj oko pet hiljada Muslimana na mostu u Foči... tada su istrebljena čitava muslimanska naselja od strane srpskih četnika. (Prema tome) više bih voleo da je Joca (Marjanović) uzeo neki od mnogih slučajeva klanja od strane srpskih četnika, a da je pustio drugovima u Hrvatskoj da govore o klanju koje su ustaše vršili" (1968: 275). Minićev je stav ilustrativan za vjerovanje većine komunista – da je dužnost svakog komunista da se suprotstavi nacionalizmu u vlastitoj a ne u tuđoj naciji. To je jedan od razloga zašto jugoslavenski komunisti nisu prihvatili ideju o "bratskoj pomoći", ni Brežnjevljevu doktrinu.

⁶¹ Minić je otišao i korak dalje, rekavši da – kao tadašnji predsjednik srpske vlade – i dan danas "lupa glavu mislima kako ćemo i sa užim područjem Republike Srbije da izademo na kraj, bez nekih međuopštinskih udruženja, a da nam ne ojača republički birokratski centralizam" (1968: 274).

⁶² Radosavljević je bio predsjednik CK SK Srbije između jula 1966. i marta 1968. Latinka Perović o njemu piše: "Osećala sam duboku saglasnost sa njim u dva pitanja – u pitanju razvoja socijalističke demokratije i u stvarno internacionalističkoj politici u nacionalnom pitanju... On je jedina ličnost za kojom sam iskreno žalila kada su me okolnosti odvojile od ljudi sa kojima sam zajedno radila" (1991: 51).

⁶³ Petar Stambolić bio je predsjednik CK SK Srbije od marta do novembra 1968.

⁶⁴ Marko Nikezić je u doba 14. sjednice bio savezni sekretar za vanjske poslove. Za predsjednika CK SK Srbije izabran je u novembru 1968. Ostao je predsjednik do oktobra 1972.

svojim govorima doista su uobličili novi narativ srpskih komunističara o nacionalnom pitanju, koji je ostao gotovo nepromijenjen sljedeća dva desetljeća – sve do Osme sjednice CK SK Srbije, u septembru 1987. Taj je narativ bio sastavljen od sljedećih ideja:

Prvo, nacije treba prestati tretirati kao zlo koje je nužno suprotstavljeno socijalizmu. Komunistička se partija, rekao je Radosavljević, odavno oslobodila dogmatskog stava prema nacijama, posebno u Drugom svjetskom ratu. "Jugoslavija je višenacionalna zajednica... i nikakve političke snage stare Jugoslavije nisu mogle da razreše nacionalno pitanje. Nikakav revolucionarni pokret, nikakav socijalizam koji ne bi rešavao nacionalno pitanje, nikakvi komunisti koji ne bi rešavali nacionalno pitanje ne bi mogli ništa da urade" (1968: 237). Obratno, baš je isticanje nacionalnog pitanja približilo komuniste svim jugoslavenskim nacijama. Politika Partije postala je popularna onda kad se vidjelo da Partija nije nešto ubačeno u naciju izvana, nego je dio nacije. Njen je smisao da osigura slobodan razvoj nacija na socijalističkim principima, a ne da negira ili zanemaruje nacionalno pitanje, posebno u tako složenoj višenacionalnoj zajednici kao što je jugoslavenska. U tom su kontekstu, Čosićeve i Marjanovićeve ocjene da se naglašavaju razlike među nacijama, a zanemaruju sličnosti, ocijenjene kao puko zanemarivanje realiteta.

Drugo, nacionalno se pitanje ne može, čak i kad bi se htjelo, riješiti nikakvim unitarističkim formulama, niti pritiscima na nacije. Dva su iskustva u tom smislu instruktivna: iskustvo stare (*prve*) Jugoslavije i staljinističko iskustvo u istočnoeuropskim državama, prije svega u Čehoslovačkoj. Čak i kad se u Jugoslaviji, neposredno poslije rata, povjerovalo da je nacionalno pitanje riješeno, ono se ponovno pojavilo svom snagom (Stambolić, 1968: 303; Radosavljević, 1968: 242). Politika diktata i pritisaka na nacije s vrha države, rekao je Marko Nikezić, nije više nikome prihvatljiva. "Novi su odnosi postali potrebni svima", pa su baš zato i mogli biti prihvaćeni. "Diktirati u vreme kada to više nije istorijski neophodno, znači ni opravdano, postaje teško prihvatljivo", a posebno za razvijenije sredine (1968: 212). Nacijama je u tom smislu, zaključili su srpski političari, bolje dati više nego manje: bolje je "presoliti na stranu popustljivosti i mekoće prema nacionalnim manjinama, nego ne dosoliti"

(1968: 242).⁶⁵ Zanimljivo je, svakako, da argument kojeg su srpski komunisti ovdje izrekli ne izvire iz ideje konstrukcije budućnosti (čak i nasuprot stvarnosti), nego se poziva na faktičku nemogućnost da se nešto učini. Takva "zarobljenost" stvarnošću ne odnosi se na sve elemente komunističkog programa – ostaje stoga nejasno zašto su se odlučili da u nacionalnom pitanju koriste taj argument.⁶⁶

Treće, za unitaristički koncept, čak i kad bi ga zagovarala, Srbija ne bi imala saveznika u Jugoslaviji.⁶⁷ Unitarizam su svi odbacili, pa je stavljanje na njegovu stranu unaprijed izgubljena bitka. Nasuprot tome, unitaristički koncept Jugoslavije mogao bi naći saveznike izvan zemlje, a to znači da bi se morala prihvatiti i hegemonija onih snaga koje bi podržale takvu koncepciju. Nikezić je dovoljno jasno, iako bez spominjanja, aludirao na Sovjetski Savez.⁶⁸ Objasnjavajući tu tezu, Nikezić je rekao da je

⁶⁵ Da bi objasnili taj stav, jugoslavenski su političari često koristili sljedeće Lenjinove riječi: "Ništa toliko ne zadržava razvitak i učvršćenje proleterske klasne solidarnosti koliko nacionalna nepravda i ni na što nisu tako osjetljivi i povrijeđeni pripadnici male nacije kao na osjećanje nejednakosti i narušavanje te jednakosti, makar čak iz nemarnosti, makar čak u obliku šale, na narušavanje te jednakosti od strane svojih drugova proletera. Eto zašto je u danom slučaju bolje presoliti nego ne dosoliti. Eto zašto u danom slučaju osnovni interes proleterske solidarnosti, a prema tome i proleterske klasne borbe zahtijeva, da se nikada prema nacionalnom pitanju ne odnosi formalno". Taj je paragraf na 14. sjednici citirao Dobrivoje Radosavljević (1968: 242), a kasnije ga je u svojoj diskusiji o zastavama narodnosti na sjednici Predsjedništva CK SKJ, u julu 1984, upotrijebio i Dušan Dragosavac, argumentirajući u prilog širokoj upotrebi tih zastava.

⁶⁶ To je također u skladu s Kardeljevim konzervativizmom kad se radi o naciji, koji je u potpunom neskladu u odnosu na njegova gledanja na druge socijalne konstrukte. Kardelj nikad nije objasnio zašto su samo nacije "dovršene", a sve ostalo odumire: država, partija i klasa, primjerice.

⁶⁷ Nikezić je zamjerio Čosiću i Marjanoviću da ni ne računaju na savezništva, te da njihov nastup ni nije bio sračunat na dijalog i savezništva. "To je jedan monolog, težak, na momente uvredljiv. Međutim, vreme monologa prolazi svuda, a kod nas je prošlo. Monolog je vezan za politički monopol, koji je za nama." (1968: 220)

⁶⁸ Ovdje treba podsjetiti na kontekst, kojeg izrazito obilježava strah od sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj, a onda - eventualno - i u Jugoslaviji, čija je podrška Dubčekovim reformama bila evidentna. Taj je strah bio konstantno prisutan među Jugoslavenima i među političkom elitom, ali je 1968. bio na vrhuncu (vidi Tripalo, 1990). Iako *Brežnjevljeva doktrina* još nije bila formalno proglašena, svatko je osjećao da prava opasnost prijeti s Istoka. Za to je

kriza zapadnih demokracija tolika, da su praktički samo socijalističke ideje ostale u areni. Događaji u Parizu, vijetnamski rat, demonstracije u Sjedinjenim Državama, bile su kontekst za tu tvrdnju. "Tako da mi izgleda da nije pitanje: da li socijalizam ili ne, nego – kakav socijalizam".⁶⁹ Ni ovdje se ne radi o antisocijalističkim idejama (kod Čosića i Marjanovića) nego o jednom određenom tipu državnog socijalizma.

"Izgleda mi da je to prava opasnost, da socijalistička budućnost bude ispunjena ostacima starih odnosa. Jer, to je već videno, da se posle revolucije organizuje jedno društvo u kome zajedno sa eksproprijacijom bogatih klasa, sa industrijskim napretkom nije išlo oslobođenje čoveka. Moram reći da smo i mi to probali, da smo i mi tu vodu pili, ali, srećom, nužnost nas je poterala dalje i ne želimo da nas iko vraća na te izvore" (1968: 214-5).⁷⁰

---

ilustrativan podatak kojeg navodi Tripalo (1990: 97-9), prepričavajući sastanak jugoslavenskog političkog i vojnog vrha od 2. septembra 1968. (sedam dana nakon intervencije armija VU). Vrh JNA je tada rekao da Jugoslavija ima anti-ljersko oružje za samo tri dana otpora SSSR-u, te da su sve važnije jedinice stacionirane na zapadnim, a ne na istočnim granicama. Koča Popović (Srbini) zbog toga je optužio Ivana Gošnjaka (Hrvat) za ideološki dogmatizam, koji je doveo vojsku i zemlju u takvu situaciju. (Popović je smatrao smjenjivanje Gošnjaka jednim od svoja tri cilja kad je prihvatio funkciju potpredsjednika Republike nakon pada Rankovića 1966. U tom je uskoro i uspio.) Situacija je bila takva da je hrvatski lider Bakarić rekao da bi sovjetska vojska za 48 sati bila u Rijeci. Razvoj koncepta "općenarodne obrane" je dobrim dijelom neposredna posljedica te rasprave (vidi izvještaj *Daily Telegrapha* o pripremama Jugoslavena za partizanski rat protiv eventualne sovjetske agresije; 5. septembra 1968). Dramatičnost situacije je samo povećana kad je rumunjski predsjednik Ceausescu tri dana nakon invazije (24. augusta 1968) zamolio Tita za dopuštenje da njegova vojska pređe u Jugoslaviju ako Rumunjska bude napadnuta od SSSR-a. Tito je to dopustio, ali samo ako Rumunji ostave oružje na granicama (Tripalo, 1990: 104).

⁶⁹ Ovaj je zaključak potpuno u skladu s Kardeljevim gledanjima: on je također bio uvjeren da jedina stvarna opasnost – alternativni tip socijalizma, tj. staljinizam. Uporište tog zaključka je u linearnom razumijevanju povijesti. Više o tome je rečeno u prethodnom poglavlju.

⁷⁰ Značajno je da ovdje Nikezić priznaje da je nužnost, a ne vlastita volja, primorala jugoslavenske komuniste da napuste stari (staljinistički) i osmisle novi (samoupravni) koncept. Takav stav bio je revizionistički u odnosu na službenu interpretaciju sukoba između Tita i Staljina, prema kojoj je Tito bio taj koji je već i prije sukoba htio provoditi drukčiju koncepciju, pa je sukob došao kao

Po Nikeziću, Ćosić i Marjanović su predstavnici socijalističkog konzervativizma, koji nikad nisu prihvatili samoupravljanje, nego su ostali vjerni "etatističkim koncepcijama" (1968: 212). Ako bi se prihvatio njihov model odnosa među nacijama, Jugoslavija bi se vratila tamo odakle druge socijalističke zemlje (kao recimo Čehoslovačka) svim silama žele da odu. Također, njihov koncept bi u *krajnjoj liniji* mogao "da posluži kao osnov jednom zahtevu da smo svi mi komunisti, da imamo internacionalističke obaveze i da se moramo podrediti određenim stavovima koji bi se doneli na nekom zajedničkom svetskom savetovanju komunista" (Stambolić, 1968: 303). Nasuprot tome, jugoslavenski su komunisti 1948. odbacili takav stav, s argumentom da odgovaraju svojoj zemlji, radničkoj klasi i narodu kome su stajali na čelu u revoluciji.

Četvrto, Ćosić i Marjanović krivo su interpretirali ideju jugoslavenstva. Jugoslavenstvo se pojavilo kao doktrina kojom su južnoslavenski narodi izražavali borbu za svoju nacionalnu individualnost u Austro-Ugarskoj. "I kad oni sami nisu imali snage da se za nju izbore pojedinačno, onda su se oslonili na sve Južne Slovence, kao takvi predstavljali određenu snagu i bili u mogućnosti da izvojuju nezavisnost", rekao je Petar Stambolić (1968: 303). Prema tome, nije nitko htio biti Jugoslaven da bi negirao svoju nacionalnu pripadnost, nego upravo obratno – da bi je razvio i ostvario. Također, jugoslavenski se narodi nisu u Drugom svjetskom ratu "tukli za parolu jedinstva, nego su se ujedinili radi slobode" (Nikezić, 1968: 214). To znači da jedinstvo u Jugoslaviji može biti postignuto samo na "bazi ravnopravnosti jednakih, ravnopravnih subjekata, svih naroda i narodnosti Jugoslavije". Nikakvo jedinstvo koje bi ugrozilo slobodu jugoslavenskih naroda zato ne bi moglo biti prihvaćeno. "Iz razloga našeg odnosa prema drugim narodima, mi u Srbiji treba da budemo vrlo jasni u tom pogledu, sa tim izrazima o jugoslovenstvu treba da budemo načisto i to predstavlja u nas politički problem", rekao je Stambolić.⁷¹

---

posljedica Titove odluke, a ne Staljinova nezadovoljstva. Citat, kao i cijeli ovaj argument, snažno potvrđuje našu tezu o iznimnoj važnosti staljinizma kao *Neprijateljskog Drugog (Hostile Other)* za jugoslavenski model socijalizma.

⁷¹ O tom specifičnom položaju Srbije, Petar Stambolić će govoriti i kasnije; posebno recimo nakon kosovskih demonstracija 1981, kad će protestirati protiv te

Peto, glavni protivnik srpskih nacionalnih interesa je srpski nacionalizam, protiv kojeg se srpski komunisti moraju boriti svom snagom. Nacionalizam je protivan socijalizmu i kad mu je izvor u liberalno-demokratskoj političkoj doktrini (kao ideja *nacionalne države*) i kad dolazi iz etastičkog socijalističkog koncepta. Srpski se nacionalizam izražava u netrpeljivosti prema Albancima i Muslimanima, a potom Hrvatima i ostalima. Elementi Marjanovićeve i Čosićeve govora u kojima su se oni dotakli prije svega Albanaca i Muslimana (te Crnogoraca), izviru iz nacionalističkog diskursa. Srpski su komunisti – kao internacionalisti – smatrali da je njihova sveta dužnost da se suprotstave srpskom nacionalizmu, pa su to i činili. “Nema reakcionarnije sile u društvu, nego što je nacionalizam i šovinizam”, rekao je Miloš Minić, nastavljajući da je odnos srpskih komunista prema Kosovu i Metohiji glavni indikator stanja nacionalizma u srpskom narodu. “Čudno je kad komunisti Srbije u 1968. godini u raspravljanju nacionalnih pitanja gledaju ko se gde pre naselio”, komentirao je Petar Stambolić Čosićeve ocjenu o iseljavanju s Kosova. Odgovarajući na Marjanovićeve kritiku priznavanja muslimanske i crnogorske nacije, on je rekao da je KPJ u svojim ratnim proglasima tretirala Muslimane kao posebnu cjelinu, te da su Muslimani dali 45 narodnih heroja.⁷² Što se tiče Crnogoraca, oni su odavno imali državu i razvijali svoju kulturu, a to se samo nastavilo u novoj Jugoslaviji. Općenito, srpski komunisti smatrali su da “onaj ko u sadašnjem momentu, u ovom vremenu našeg pravog razaznavanja u politici nacionalne ravnopravnosti hoće da upropasti Srbiju, samo treba da propoveda srpski nacionalizam. To je naj-

---

srpske iznimke. Ovdje je priznaje kao dovoljan, ako već ne opravdan razlog za posebnu osjetljivost srpskog vodstva. Srpski su političari razumjeli da centralizam i staljinizam doista mogu naći saveznika prije svega unutar Srbije: pitanje je, međutim, koliko je to strahovanje imalo temelja u stvarnosti, budući da su i u Srbiji i liberalno-demokratske snage bile prilično aktivne.

⁷² Argument o aktivnosti pojedinih etničkih grupa u ratu je korišten bilo kao razlog za ili protiv statusa kojeg su tražili. Recimo, jedan od glavnih argumenata protiv stvaranja Republike Kosovo 1945. bilo je slabo sudjelovanje kosovskih Albanaca u partizanima (Horvat, 1998). Na drugoj strani, Stambolić koristi sudjelovanje bosanskih Muslimana (Bošnjaka) u partizanima kao razlog za promjenu njihova statusa u novoj strukturi Jugoslavije.

sigurniji put da se nanese trajna šteta Srbiji i srpskom narodu" (Tepavac, 1968: 141).⁷³

Šesto, otvaranje svih tih pitanja može biti ozbiljna prepreka srpskom strategijskom cilju – da srpski narod živi u Jugoslaviji zajedno i ravnopravno s drugima. Srbija ne želi da je se stalno sumnjiči i okrivljuje za dominaciju nad drugima. Ona je prihvatila smjenjivanje Rankovića kao još jedan dokaz da s drugima želi živjeti u ravnopravnosti. Ako je ikome u interesu da Jugoslavija opstane, to je svakako srpskom narodu. Svada s drugima, kao i postavljanje pitanja o smislu Jugoslavije, može samo ugroziti budućnost zajedničke zemlje.⁷⁴ O tome je govorio Petar Stambolić:

"Pre svega, može li neko da kaže danas da je interes srpskog naroda u tome da budu neravnopravne narodnosti ili da drugi narodi budu u neravnopravnom položaju sa nama?... To niko ne želi i ne može. Drugo, da li smo ugroženi od narodnosti? Ne znam kada je neko mogao biti ugrožen od narodnosti."⁷⁵

⁷³ Takav su stav srpski komunisti zadržali čak i u prvim godinama pod Miloševićem (do početka 1989), napadajući druge komuniste da nisu dovoljno aktivni prema "svojim" nacionalistima. Milošević i njegovi suradnici nisu negirali da postoji srpski nacionalizam i da se protiv njega treba boriti, nego su tvrdili da se jedino srpski komunisti bore protiv svog nacionalizma, koji je samo "reakcija" na druge – prije svega na albanski i hrvatski. U tom je smislu ilustrativna izjava Slobodana Miloševića na kraju Osme sjednice CK SK Srbije (septembar 1987): "Mi smo često propuštali da reagujemo u potrebnoj meri na druge oblike idejnog i političkog pritiska na socijalističko samoupravljanje, koji su dolazili od strane građanskih ili etatističkih ideja ili njihovih protagonista, ali svoje nacionaliste smo uvek tretirali kao neprijatelje prve kategorije. I to zaista nije bez razloga. Srpski nacionalizam danas, to nije samo netrpeljivost i mržnja prema drugom narodu ili drugim narodima, već je sama zmija u nedrima srpskog naroda" (Milošević, 1987/1989: 171-2).

⁷⁴ Ova je kritika Čosića i Marjanovića ponešto kontroverzna. Naime, Kardelj je također relativizirao značaj opstanka Jugoslavije, podređujući ga tipu poretka koji se u toj Jugoslaviji razvija i uvjetujući razvoj socijalizma. Stambolić ovdje, međutim, kao da stavlja Jugoslaviju iznad svega.

⁷⁵ Ovdje je očigledno da je Stambolić namjerno izbjegao riječ *manjina*, iako bi ona najbolje objasnila ono što je htio reći. No, u to je doba već postalo politički korektno zamijeniti pojam *manjina* pojmom *narodnost*. Stambolić će kasnije revidirati svoju poziciju, pa će u svojoj prepisci s Dušanom Dragosavcem iz 1983. tražiti da se pojam *manjine* vrati u upotrebu "onako kako se u svetu govori" (pismo Petra Stambolića Dušanu Dragosavcu od 20. juna 1983. i Dragosavčev odgovor od 27. juna 1983. Autor zahvaljuje Dušanu Dragosavcu za dopuštenje uvida u ovu korespondenciju.)

Može samo većina da majorizira manjinu i u tome, kako je rečeno – problem manjine nije problem manjine, nego je problem većine.⁷⁶ I mi se određujemo prema Kosovu i Metohiji u našem sopstvenom interesu, u interesu čvrstine i političke stabilnosti u Srbiji.”

I konačno, sedmo, Srbija je vjerovala da novi ustavni sistem ne samo da ne vodi dezintegraciji, nego da je jedini način da se ta dezintegracija izbjegne. Unitarna (predratna) Jugoslavija se, tvrdili su srpski komunisti, raspala ne samo zbog vojnog napada na nju nego i zbog unutarnjih tenzija, koje su oslabile njenu obrambenu moć. Jugoslavija “*bratstva i jedinstva*” nije uspjela ni eliminirati, ni riješiti nacionalno pitanje na zadovoljstvo svih. Taj model, “više nije mogao da obezbedi napredak i posledica toga je bila ta da smo, sagledavši nužnosti, preduzeli svesnu akciju da idemo dalje”, rekao je Nikezić. Ostalo je još samo da se proba postići integracija na drugim temeljima⁷⁷ – pomakom prema većoj samostalnosti nacija i njihovih republika-država. “To nije dezintegracija, to je integracija, jer integracija može da bude samo na dobrovoljnoj osnovi”, zaključio je Petar Stambolić (1968: 309).

⁷⁶ Slično govori i Marko Nikezić: “Nikada i nigde se nije preteralo u davanju prava, mogućnosti i širine razvitku malih naroda i narodnostima. Istorija ne beleži da je načinjena ikada ‘pogreška’ te vrste prema narodnostima i nacionalnim manjinama” (1968: 143). Dragoslav Marković imao je o tome, međutim, nešto drukčije mišljenje. U svom govoru na sjednici CK SK Srbije neposredno nakon kosovskih demonstracija, 6. maja 1981. godine, Marković kaže kako politika da pokrajinama treba dati više nego im Ustav propisuje vodi u oduzimanje prava Srbiji i da se mora “prevazići shvatanje da je *ustavnije* ono što je više od Ustava, jer protivustavno je sve što nije u skladu sa Ustavom i kad je manje i kad je više od Ustava” (1981: 103).

⁷⁷ Dušan Bilandžić je autoru ovog teksta, u decembru 1995, ispričao detalj iz svog razgovora s Kardeljem 1971. godine. Kardelj je tad rekao Bilandžiću: “Mi smo dosad sve moguće pokušali da se Jugoslavija održi: prvo je bila unitarna država, onda je postala federacija, a sad idemo prema konfederaciji. Ako ni to ne uspije, ostaje samo da priznamo da je Kominternu imala pravo kad je tvrdila da je Jugoslavija umjetna tvorevina, a da smo mi – jugoslavenski komunisti – pogriješili.”

ZAKLJUČAK

Srpsko je političko vodstvo prihvatilo ustavne promjene svojom voljom, jer je u njima vidjelo ostvarenje glavnih ciljeva Srbije: da Jugoslavija opstane, da opstane kao socijalistička zemlja u kojoj Srbija nije pod stalnom optužbom da dominira nad drugima, nego je ravnopravna s drugim republikama i narodima; te da u njoj manjine/narodnosti budu tretirane kao ravnopravni politički subjekti. Sva ta tri cilja bila su u skladu s ideološkom vizijom svijeta koju su dijelili s Kardeljem i svojim drugovima u drugim republikama/pokrajinama. Ravnopravnost velikih i malih bila je glavni smisao socijalizma, prijelaznog razdoblja iz društva eksploatacije prema društvu u kome je eksploatacija dokinuta. Kao što u međunarodnim odnosima mali narodi i države moraju biti jednako-pravni s velikima, tako i unutar Jugoslavije – vjerovali su – veći narodi ne smiju imati više prava od onih manjih. Kao najbrojniji narod (iako ne i većina) u Jugoslaviji, srpski narod ima historijsku obavezu da ne bude eksploator, nego da pomogne proces emancipacije manjih i slabijih naroda. U tome mora krenuti od svoje vlastite republike (u odnosu na Albance na Kosovu), a potom i tamo gdje živi s drugim narodima (tj. u Bosni i Hercegovini; priznanjem pune ravnopravnosti Muslimana/Bošnjaka), te u Hrvatskoj (pristajanjem na novi status republike kao *nacionalne države*, štoviše – u praktičnom smislu: kao hrvatske nacionalne države).

Decentralizacija Jugoslavije ne samo da je trebala pokazati da Srbi nisu eksploatori drugih, nego je značila veću samostalnost (i) Srbije, što je tadašnje vodstvo htjelo iskoristiti za modernizaciju privrednog života, liberalizaciju politike i povećanje utjecaja Srbije na politička zbivanja u zemlji. Srpski su komunisti vjerovali da je njihov glavni zadatak borba protiv srpskog nacionalizma, dok će se komunisti u drugim narodima (uključujući one u “narodnostima”) boriti protiv nacionalizma u tim narodima. U tom okviru, izgleda potpuno razumljivo da se pitanje albanskog nacionalizma prije svega prepuštalo komunistima – Albancima, dok je srpski nacionalizam nailazio na veliki otpor srpskog rukovodstva.

Ubrzo nakon donošenja Ustava, međutim, srpsko je rukovodstvo zaključilo da se drugi komunisti ne ponašaju uvijek u

skladu s istim načelima, nego ponekad kritiziraju srpski nacionalizam, ne kritizirajući nacionalizam u vlastitim narodima. Također, zaključeno je da Srbija ni u novim okolnostima nije povećala svoju samostalnost, nego ju je čak na neki način i smanjila, zbog pozicije pokrajina i federalnog vrha u odnosu na nju. Iznevjerena očekivanja bila su glavni razlog srpskog nezadovoljstva, koje je najprije bilo nezadovoljstvo "primjenom" Ustava, da bi tek kasnije postalo nezadovoljstvo samim Ustavom. Srbija je od 1977. do 1983. četiri puta inicirala promjenu prakse u tom smislu: s "Plavom knjigom" (1977), raspravom o Kosovu (1981), prijedlogom Najdana Pašića da se napravi kritička analiza funkcioniranja političkog sistema (1982) i prijedlogom Miloša Minića da se raspravi stanje u Partiji (1983). Sve su te inicijative, međutim, nailazile na otpor drugih republika i onih (u federalnom vrhu) koji su Kardeljev koncept drukčije shvaćali. Podjele ponovno nisu bile ni etničke, a često ni republičke, nego prije svega političke.⁷⁸ Jugoslavenska je politika poslije Ustava 1974. više nego ikad ranije postala bitka između raznih interpretacija Kardeljeva koncepta. (Dok su Tito i Kardelj bili živi, njima je priznavana uloga *vrhovnih interpretatora* stvarnih namjera i samog smisla koncepta. To je mjesto, međutim, ostalo prazno nakon 1980, ali se bitka za poziciju *vrhovnog interpretatora* nastavila punom snagom. U tom *intermezzu* između nestanka starih i očekivanja novih *vrhovnih interpretatora* stvarnosti, razvile su se brojne institucije utemeljene na drugim diskursima – podjednako na nacionalističkim, kao i na liberalno-demokratskim. Ojačale su i prosovjetske snage, nadajući se da će se pokazati potrebnima – i stoga podržanima – u trenutku predstojeće "velike anarhije". Politička elita međutim sad je bila izgubljena, i nesposobna da ponudi jednog *vrhovnog interpretatora*.)

Petnaestak godina nakon njegova donošenja, razočarana nemogućnošću da svoju poziciju ojača "pravom interpretacijom" sa saveznog vrha, Srbija je odlučila napustiti Ustav i tražiti novi

⁷⁸ Recimo, jedan od najvećih kritičara sistema uspostavljenog 1974. bio je hrvatski ekonomist Marijan Korošić (vidi njegovu knjigu *Jugoslavenska kriza*, 1988). Također, Milka Planinc je (iako Hrvatica) osjetila iste otpore kao predsjednica Saveznog izvršnog vijeća (o čemu je autoru govorila u intervjuu, u aprilu 1998).

ustavni kompromis s ostalim jugoslavenskim republikama, nudeći im povratak na glavne ideje *treće Jugoslavije*. Sredinom osamdesetih, istodobno s kolapsom institucija četvrte Jugoslavije, simboli, retorika i politički koncept treće Jugoslavije postaju dominantni diskurs u Srbiji. U okviru tog "novog" diskursa, Ranković i Čosić su postali "heroji", a Kardelj i Stambolić(i) "izdajnici". Ustavna rješenja iz 1974. ocijenjena su kao "pravno nelogična, nepravedna i iznad svega društveno štetna", jer su "razdvojila Srbiju na tri odvojena dela, direktno podsticala njihovo međusobno suprostavljanje i razorno delovala na skladan razvoj republike i na stabilnost i integritet cele zemlje" (Borisav Jović, 1989: 10). Dok se srpska politička elita pomaknula na Čosićeve pozicije od prije dvadeset godina, Čosić je evoluirao s pozicija "socijalističkog jugoslavenstva" do uvjerenja da više nikakva Jugoslavija nije moguća, štoviše, da nije u interesu srpskog naroda.⁷⁹ Iako se Milošević s tim stavom nije slagao, on je podržao i iskoristio Čosićeve kritiku Ustava, te njegove poglede na kosovsko pitanje. Savez između Miloševića i Čosića otvarao je perspektivu za eventualno ujedinjenje *prečanskih* i kosovskih Srba (čiji je *zaštitnik*, još od 1968. bio Čosić) i srbijansko-crnogorske tradicije (koju je simbolizirao Milošević). On je također, omogućio približavanje između nekadašnje opozicije i same (reformirane) političke elite.

Kad se taj savez stvorio, formulacije u govorima državnih funkcionara postale su vrlo slične Čosićevima.⁸⁰ Nekad nepomirljive grupe – predstavnici vlasti i oni koje je nekadašnja vlast smatrala glavnim protivnicima – sad su zajednički tvrdili da se "negativni obrat dogodio sredinom šezdesetih godina"⁸¹: to je glavni zaklju-

⁷⁹ U tom uvjerenju, Čosić naravno nije bio jedini, nego su mu se pridružili mnogi srpski intelektualci. Borislav Mihajlović Mihiz je rekao da su "sve nevolje Srba posledica Jugoslavije" (*Danas*, 30. oktobra 1991); Brana Crnčević da je Jugoslavija ozbiljan srpski porok (*NIN*, 25. februara 1990), itd.

⁸⁰ Parafrazirajući poznatu Čosićeve izreku da su Srbi dobitnici u ratu, a gubitnici u miru, Borisav Jović je rekao da je "srpski narod izgubio usred mira svoju jedinstvenu Republiku, pa je pravedno da mu se ona u miru, demokratskim putem, vrati..." (1988/1989: 25).

⁸¹ Čosić kaže: "Kad je riječ o Jugoslaviji, mislim da postoji jedan period koji bi se mogao označiti stabilnim, a on bi se situirao u rasponu između 1945. i 1962. godine. Već 1962. godine počinje društvena i ideološka kriza koja je vodila današnjem ishodu" (1988/1992: 278).

čak i Memoranduma SANU (1995: 108) i knjige generala Kadije-
vića (1993) i tekstova Mire Marković (1996). Promjena Ustava
(čije su "pogubne i besmislene odredbe... omogućile separatistima
da izvrše gotovo nezamislivu zloupotrebu i narušavanje prava
naroda", kako je rekao Borisav Jović) za sve grupe u Srbiji – osim
za nacionalne manjine i zagovornike četvrte Jugoslavije postala
je *conditio sine qua non* napretka. "Bez promene tog Ustava i na
njemu izgrađenog političko-ekonomskog sistema nemoguće je re-
šiti nijedan suštinski današnji problem našeg društva, nemoguće
je zaustaviti sadašnji proces dezintegracije i pada u sve dublju
krizu" (Memorandum, 1986/1995: 123). S ustavnim promjenama
koje je – ujedinjujući opoziciju i vlast – učinila u martu 1989.
"Srbija (je) skinula sa svojih leđa jedno teško breme koje joj nije
dozvoljavalo da se punom snagom okrene društvenoj reformi u
svim njenim vidovima – onome što nam u najbližoj i daljoj buduć-
nosti predstoji kao najvažniji zadatak" (Jović, 1989: 14).

Pa ipak, stanje u kojem bi oni koji su tvrdili da su svi jugo-
slavenski narodi zapravo "pripadnici jedne, buduće jugoslavenske
nacije"⁸² bili dugoročno na istoj strani kao i oni koji su vjerovali
da je srpski narod u Jugoslavijama bio dvaput obmanut, jer su
"Srbi i u Kraljevini i u Titovini izgubili sve što su u oslobodi-
lačkim ratovima stekli, izgubili su i balkanske i svetske ratove"
(Ćosić, 1982/1992: 65) nije bilo dugoročno održivo. Upravo zbog
razlika u odnosu na ideju jugoslavenstva te na odnos prema
opoziciji, savez Miloševića i Ćosića je bio krhak.⁸³ Drugi je važan
razlog u tome što su obojica lidera ostali relativno tvrdi zagovor-
nici svojih dviju struja (Ćosić kosovskih i prečanskih, posebno
bosanskih i hrvatskih Srba, opozicije i srpskih nacionalista i se-
paratista; a Milošević srbijanske matice, interesa političke elite
i predstavnika *treće Jugoslavije*) bez ikakva pokušaja da se
pomaknu na neku centrističku poziciju.

Srpska je politička javnost dvadeset godina nakon 14. sjednice
CK SK Srbije bila gotovo ujedinjena u vjerovanju da je Dobrica

⁸² Ovakav zaključak Mira Marković izvodi 1990. godine (M. Marković, 1990/1996: 32).

⁸³ O tim razlikama, vidi dnevničke bilješke Borisava Jovića, 23. juna 1989, 21. marta 1990, 25. marta 1990, 11. septembra 1990. i 21. februara 1991, na stranicama 28, 125, 130, 191-4 i 275 njegove knjige iz 1995).

Ćosić bio prorok i vizionar, a da je pobjednička struja s te sjednice zanemarivala srpske nacionalne interese. Bili zagovornici Miloševićeve *treće Jugoslavije* ili Ćosićeva *Saveza srpskih zemalja*, mnogi su Srbi mahom povjerovali da je "oktroisani Ustav iz 1974. godine ugrozio istorijski i etnički integritet i identitet srpskog naroda, stavljajući ga u potčinjeni položaj u jugoslovenskoj federaciji – konfederaciji, a Republiku Srbiju pod političko tutorstvo svojih pokrajina – Vojvodine i Kosova, a to znači i albanske nacionalne manjine" (Ćosić, 1991/1992: 305). Rušenjem tog ustavnog kompromisa, slomom četvrte Jugoslavije i općom detitoizacijom sistema, povjerovalo se, nastupit će sloboda, "koja će razneti *titovinu* isto onako kako je pregazila kraljevinu", a "titovsku anarhiju i titovski raskol u srpskom društvu smeniće poredak slobode i civilizacijske kohezije i reda" (Ćosić, 1987/1992: 127). Ali to vjerovanje, međutim, bilo je samo još jedna u nizu epizoda u kojima su Srbi tražili viziju bolje budućnosti, i u kojoj su mnogi misionari tvrdili da znaju put do nje. U stvarnosti, međutim, rušenje četvrte Jugoslavije učinjeno je bez pokušaja da se razumije logika koja je vodila jugoslavske (a posebno srpske) komuniste da prihvate Kardeljev koncept. Štoviše, ono je učinjeno protiv logike srpskih interesa, kako su ih definirali srpski komunisti. Ali, *interesi, logike, srpstvo* – to su sve pojmovi podložni unutarljivoj dinamici, ovisni o kontekstu u kome se definiraju i vjerovanjima onih koji ih definiraju u tom kontekstu. Više o tim vjerovanjima, tom kontekstu i toj dinamici, te o tome kakva je bila veza između svega toga i političke akcije koja je vodila raspadu Jugoslavije, bit će riječi u posljednja dva poglavlja ove knjige.

Četvrto poglavlje

EKONOMSKA KRIZA

Prihvatanje Kardeljeva koncepta, kao što je objašnjeno u prethodnim poglavljima, bilo je rezultat vjernosti jugoslavenskih (uključivo i srpskih) komunista marksističkoj ideologiji. Ono je, također, bilo rezultat percepcija o stvarnim interesima jugoslavenskih naroda u postojećem kontekstu. U ovom ćemo poglavlju pokazati da su isti razlozi: vjernost marksističkoj ideologiji i percepcija interesa pojedinih segmenata jugoslavenskog društva – motivirali akcije (ili nedostatak akcije) jugoslavenskih komunista u odnosu na prve znake društvene krize. Kao što je objašnjeno u Kardeljevu konceptu, ideologija i interesi nisu bile dvije suprotstavljene kategorije. Naprotiv: članovi političke elite vjerovali su da je marksistička koncepcija države i društva u najboljem interesu jugoslavenskih naroda: velikih i malih podjednako.

Ekonomska kriza, koja je započela u drugoj polovici sedamdesetih godina, da bi se nastavila nakon Titove smrti (1980), bila je ozbiljan izazov toj vezi između ideologije i interesa. Uskoro se pokazalo da se politički vrh ponovno počeo dijeliti (baš kao i 1954. u Đilasovu slučaju, 1966. u Rankovićevom, i 1971-72, u sukobima u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji) na one koji su ideologiju uzimali ozbiljnije i one koji su smatrali da je ponekad u interesu jugoslavenskih naroda (i Jugoslavije kao države) da se prihvate i elementi drugih ideologija (liberalno-demokratske ili državno-socijalističke). Podjela političke elite na konzervativnu grupaciju, odanu Kardeljevu konceptu; i umjereno-reformističku grupu koja je zagovarala reinterpretaciju ili promjene Ustava iz 1974, zapo-

čela je s ekonomskom krizom da bi se nastavila i produbila u osamdesetim godinama. U ovom poglavlju analizirat ćemo političke konflikte koji su nastali u povodu ekonomske krize, a u sljedećem one koji su motivirani drugim pitanjima (politički sistem, nacionalni odnosi i međunarodna politika), ali su u biti izraz iste linije podjele. U slučaju ekonomske krize, dvije su grupe našle svoja uporišta u partijskom vodstvu Jugoslavije (ideolozi) i u državnom vrhu, tj. Saveznom izvršnom vijeću (pragmatičari). Linija podjele nije bila ni etnička ni republičko-pokrajinska. U drugom slučaju, kad su se otvorila temeljna politička pitanja opstanka i razvoja Jugoslavije, linija podjele je postajala sve više republičko-pokrajinska i sve više nacionalna. U oba slučaja, prevladali su kardeljisti. Njihova je prevlast bila rezultat uvjerenosti većine u partijskom vrhu da Kardeljevu viziju ne treba mijenjati nego samo dosljedno ostvarivati. Kardeljisti su najprije negirali da se radi o krizi, a kad su napokon prihvatili taj pojam, objašnjavali su da je kriza rezultat nedosljednog ostvarivanja Kardeljeve vizije. Vizija je bila dobra, samo se nije ostvarivala. Taj je zaključak bio potpuno u skladu s logikom ideokratskog društva, kojeg predvodi avangarda. Kao što smo objasnili u prethodnim poglavljima, u takvim društvima vizija uvijek ima prednost pred stvarnošću. Partija je *predstavnik vizije*, dok je vlada samo instrument države koja *odumire*. Pobjeda Partije nad državom ne samo da nije upitna nego je i uvjet daljnjeg razvoja socijalizma. Razvoj socijalizma u interesu je svih naroda: stoga je, u krajnjem slučaju, pobjeda nad konzervativnom državom također u njihovu interesu. Paradoks jugoslavenske situacije, međutim, bio je u tome što je država postala reformistička, a Partija konzervativna. Umjesto da revolucionira društvo stalnim promjenama, Partija je prvi put sebe postavila u poziciju branitelja (gotovo) svega postojećeg. Ta se anomalija nije mogla objasniti marksističkim konceptom, a nakon smrti Kardelja (1979) i Bakarića (1983) nije ni bilo izraslih autoriteta koji bi mogli pokušati stvoriti novu interpretaciju marksizma ili osmisliti novu viziju budućnosti. Partija je bila prisiljena na paradoksalnu poziciju: s jedne strane moralo je izgledati kako se nastavlja revolucioniranje društva kroz stalne promjene, a na drugoj – nisu se željele bitne promjene. Godine koje analiziramo u nastavku ove

knjige bile su godine stagnacije, u kojima se stalno reformiralo; ali kao da su mnogi govorili o reformama a istodobno činili sve da se ništa ne mijenja. To napuštanje revolucionarnog programa bio je prvi znak krize vizije u koju su upali jugoslavenski komunisti: a ta je kriza bila najopasnija. Ta kriza vizije proizvela je krizu akcije. Ekonomska i politička kriza rasle su, a Partija nije poduzimala gotovo ništa.

Za promatrače koji ne prepoznaju važnost ideološkog konteksta u kome se vodi politička akcija, takva je pasivnost potpuno neobjašnjiva. Prioritet ideologije nad interesima neobjašnjiv je za mnoge koji nikad nisu živjeli u ideokratskom društvu. Kako je bilo moguće da nisu vidjeli kamo vodi odbacivanje promjena? Zašto nisu prihvatili promjene, čak i ako su u interesu svih? Nije li politika, u krajnjem slučaju, *all about economics!* Koja vlast bi mogla računati na opstanak, ako ne bi riješila ekonomske probleme zemlje. Čak i u okviru marksističkog razumijevanja stvarnosti, ekonomski odnosi imaju primarno, ne sekundarno značenje. Zašto, dakle, nisu reagirali?

Odgovori na ta pitanja ne mogu se pronaći u okviru drugog ideološkog konteksta, tj. u pristupima politici razvijenim u liberalnoj demokraciji. Istina je da su ekonomski odnosi od primarnog značenja u politici, ali glavno pitanje i dalje ostaje: tko upravlja dohotkom. Ako bi se napustio socijalizam, tvrdili su kardeljisti (i drugi marksisti), napustili bi se temeljni interesi radničke klase, a s njima i temeljni interesi jugoslavenskih nacija (u kojima je ta klasa bila većina). Kapitalizam bi značio ne samo klasnu, nego i obnovu nacionalne nejednakosti i eksploatacije. Pod tim okolnostima, Jugoslavija ne bi mogla opstati kao ujedinjena zemlja. Jugoslavenski narodi kao *dovršene nacije* potražili bi druga rješenja. Istina je da njih ujedinjuju interesi, a ne nacionalna srodnost: ali uvođenje liberalne demokracije ili povratak na državni socijalizam, ugrozio bi njihove temeljne interese – ravnopravnost velikih i malih, razvijenih i nerazvijenih. Samoupravni je socijalizam jedini put naprijed, sve ostalo vodilo bi u razbijanje Jugoslavije, i – potencijalno – u građanski rat. To je bio ideološki okvir iz kojeg se većina u jugoslavenskom vrhu odupirala promjenama, koje su smatrali ili suviše liberalno-demokratskim ili suviše državno-socijalističkim.

Paradoksalno: obje grupacije unutar elite smatrale su da se Jugoslavija nalazi pred stvarnom opasnošću da se raspadne i to ne na miran način nego kroz građanski rat. Obje su vjerovale da je ono što predlažu jedina (a ne samo najbolja) opcija za sprečavanje takvog rasplesa. One su obje *spašavale Jugoslaviju*: jedna tako što će voditi računa ne o tome je li *mačka crna ili bijela*, nego *lovi li miševе*; a druga tako što će ostati vjerna kardeljističkom konceptu samoupravljanja, bez kojeg nema Jugoslavije. U ovom i sljedećem poglavlju pokazujemo dinamiku tog sukoba, koji je imao ishod kojeg su obje grupe željele spriječiti.

OURIZACIJA: UDRUŽENI ILI RAZDRUŽENI RAD?

Jugoslavenski se ekonomski sistem rekonstruirao po obrascu kojeg je predložio Kardeljev koncept. Taj koncept nije bio samo politički, nego je u sebi sadržavao i projekt radikalne reforme ekonomskog sistema. Zakon o udruženom radu (1976) tretiran je kao *radnički ustav*, u skladu s idejom o odumiranju države u korist *asocijacije slobodnih proizvođača*. Smisao socijalizma bilo je podruštvljavanje države, pa je i smisao Ustava (kao državnog akta) bio promijenjen. Ustav, naime, također gubi značaj s *odumiranjem države*. Na njegovo mjesto nastupaju drugi akti, koji su sve manje zakoni, a sve više *samoupravni sporazumi*. Zakon je akt države, koji osigurava provođenje volje klase na vlasti. On nije neutralna i klasno-nepriprana tvorevina. Kako u socijalizmu odumiru i država i klase, zakoni (baš kao i sudovi, policija i državna administracija) ustupaju svoje mjesto novom tipu regulacije odnosa između ljudi.

Zakon o udruženom radu (ZUR) definirao je glavne ciljeve ekonomskog sistema četvrte Jugoslavije: 1) omogućiti radnicima direktno upravljanje u procesu odlučivanja, podjednako u malim i velikim poduzećima (odnosno: kako ih je samoupravni vokabular nazivao – organizacijama udruženog rada); 2) omogućiti im kontrolu, ne samo u poduzećima, nego nad cijelom "društvenom reprodukcijom" (tj. nad nadstrukturom također; nad političkom i kulturalnom sferom); i 3) omogućiti razvlašćivanje države kroz smanjenje njene kontrole nad ekonomijom; i to tako što će najveći

dio njenih funkcija u privredi (a s vremenom i sve funkcije ne samo u privredi nego i u društvu) preuzeti *radnički savjeti* i ostale alternativne institucije društva. Sva su tri cilja bila u skladu s koncepcijom samoupravljanja, koja je (iako formalno promovirana 1950), tek u četvrtoj Jugoslaviji postala dominantni princip organiziranja privrede i društva. Tako definirani ciljevi bili su na tragu Kardeljeve interpretacije Marxa, posebno njegove vizije o *asocijaciji slobodnih proizvođača* koja preuzima državne funkcije. Riječi *klasa* i *proletariat* sada se gube, a *slobodni proizvođači* i njihove *asocijacije* postaju temeljni pojmovi novog socijalističkog vokabulara. Takva asocijacija ne samo da je bitno drukčija od sovjetskog državnog socijalizma, nego je osnivanje OOUR-a bio znak da je jugoslavenski socijalizam napravio ključan iskorak iz puke teorije (interpretacije svijeta) prema njenoj primjeni (promjeni). Budući da je privreda *baza* političkog poretka, promjene u privredi imaju temeljno značenje za tip poretka koji se na njoj gradi. Promjene u sferi proizvodnje osigurati će, vjerovao je Kardelj, da jugoslavenski sistem bude drukčiji, potpuno drukčiji od sovjetskog.¹

Da bi se osiguralo da radnici doista odlučuju – prije svega u samim tvornicama – jugoslavenski je privredni sistem razdijeljen u mnogo malih jedinica, *osnovnih organizacija udruženog rada* (OOUR-a). Iako su OOUR-i mogli ostati samostalne jedinice, u najvećem broju slučajeva bili su premaleni da bi ostali nezavisni. Kao posljedica, barem u teoriji, više OOUR-a *udruživalo* se u jednu *radnu organizaciju* (RO). Tipična RO imala je tri ili četiri OOUR-a i jednu *radnu zajednicu* (RZ, administrativnu jedinicu). Konačni oblik *asocijacije* bile su *složene organizacije udruženog rada* (SOUR-i), koje su ponekad imale i više od stotine OOUR-a.

Iako je u teoriji cijeli proces smatran udruživanjem malih jedinica u veće, u praksi je takva struktura zapravo značila dijeljenje nekadašnjih velikih tvornica u više malih jedinica. Četiri

¹ Govoreći o projektu samoupravljanja, Ivan Stambolić je 1995. rekao da je sama ideja ("koliko god bila ideološka") bila izraz "orijentacije koja nije bila pogrešna: da pre partije, države i pre politike uopšte, postoji svet rada... Za nas, (političke funkcionare, op. aut.) to je značilo pre svega da se moramo ukoreniti u svetu rada, a ne da svoju vlast ukorenimo u moći i autoritetu jedne političke partije" (Stambolić, 1995: 45).

godine nakon donošenja Zakona o udruženom radu (1980) u Jugoslaviji je bilo 94.415 OOUR-a.² Da bi se ilustrirala složenost cijele strukture, može se navesti primjer (Jugoslavenske)³ Pošte, telefona i telegrafa (PTT), u kojoj je bilo ne manje od 291 OOUR-a, dvije radne organizacije bez OOUR-a, 26 radnih organizacija sa OOUR-ima, četiri radne zajednice koje su imale OOUR-e i 22 druge radne zajednice. Čak je i kontrola zračnog prometa na saveznoj razini bila organizirana u 52 različite jedinice, od kojih su 21 bile OOUR-i.

Promatračima sa strane nije trebalo dugo da vide, međutim, da je – nasuprot namjerama vizionara i zakonodavaca – umjesto *udruživanja*, takav sistem poticao *razdruživanje*. Istina je bila da je daleko veći broj radnika sada sudjelovao u raznim upravnim tijelima u njihovim OOUR-ima i SOUR-ima. Međutim, umjesto da vladaju tvornicama i cijelim procesom “društvene reprodukcije”, oni su sudjelovali u odlučivanju samo o svojoj maloj jedinici, bez stvarnog utjecaja na cjelinu tvornice, a još manje na ono što se događa izvan nje. A OOUR-i su, koliko god bili u teoriji temeljne jedinice privrednog sistema, u stvarnosti bili nemoćni da mijenjaju “uvjete proizvodnje”. Bili su jednostavno premali da bi se njihov utjecaj protegnuo izvan njih samih. Mogli su, doduše, zakočiti odluku koja im nije bila prihvatljiva, ali su rijetko kada mogli uspješno inicirati ozbiljne promjene. Čak i kad bi radnici doista ozbiljno shvatili svoju ulogu samoupravljača (a mnogi su je tako i shvaćali, pokušavajući koristiti šansu da odlučuju), često bi se osjećali nekompetentnima da odlučuju o složenim ekonomskim i političkim pitanjima; o kojima nisu imali odgovarajućih obavijesti, nego su ovisili o onome što bi im priredio administrativni aparat. Osjećaj da administracija može manipulirati odlukama, vodio je brzom razočaranju samim sistemom. Obećana je revolucionarna promjena, u kojoj će radnici biti gospodari svog

² U Bosni i Hercegovini 16.207; u Crnoj Gori 1.813; u Hrvatskoj 20.038; u Makedoniji 6.002; u Sloveniji 10.835; u Srbiji 35.519, od kojih je 12.846 u Vojvodini i 3.356 na Kosovu. *Statistički bilten*, 1286, SZS, Beograd, 1980.

³ Taj SOUR nije se zvao JPPT, nego samo PTT – valjda da bi se izbjegao prizvuk “unitarizma”. Jugoslavenske željeznice i Jugoslavenski Aerotransport (JAT) ostavile su ime Jugoslavija u svom nazivu. Podaci o strukturi PTT-a preuzeti su iz *Statističkog biltena*, 1286, SZS, Beograd, 1980.

rada i rezultata tog rada, ali je administracija i dalje ostala glavni odlučitelj, ako ne formalno, onda u stvarnosti. Umjesto "debirokratizacije društva", golem broj novih radnih jedinica proizveo je novu, brojniju i kompliciraniju administraciju. More novih pravila i direktiva, zaključaka i odluka preplavilo je radničke savjete i samoupravljače.⁴

Novi je sistem bio utemeljen u ideji da je radnička klasa pluralistična unutar same sebe, ali da je ipak ujedinjuje povijesna uloga koju mora ostvariti u socijalizmu. Posebnosti bilo koje prirode bit će prevladane, budući da nijedna od tih posebnosti nije snažnija od tog historijskog interesa. Ako se, uostalom, proleterii svih zemalja mogu ujediniti da ostvare taj historijski interes, onda to sigurno mogu i jugoslavenski radnici (tj. *radni ljudi*). Polazeći od tog ideološkog postulata, politička elita nije vidjela preveliku opasnost od priznavanja radnofunkcionalnih, pa i nacionalnih specifičnosti. One mogu biti čak i značajne, ali u krajnjoj liniji, radnici u raznim OOUR-ima, republikama i pokrajinama, uspjeh će se dogovoriti i udružiti jer ih udružuje zajednički historijski interes.

To je vjerovanje, međutim, stvoreno (u Marxovim tekstovima) u doba dok je radništvo bilo u podređenom položaju, pa je imalo jasnog *Neprijateljskog Drugog* protiv kojeg se udružilo, iako ni tada to nije išlo bez unutarnjih podjela. Ali, u novim okolnostima, u kojima je taj *Drugi* ne samo povijesno poražen, nego i ne postoji (kapitalista u socijalističkoj Jugoslaviji gotovo da nije ni bilo, osim u malom obrtu, turizmu i nešto u trgovini), razlozi za ujedinjavanje nisu bili ni izdaleka tako jasni kao u Marxovo doba. Ubrzo nakon stvaranja kompleksne oourske strukture postalo je jasno da se te male jedinice prečesto sukobljavaju jedna s drugom, umjesto da se *udružuju*. Svaka je branila svoje parcijalne

⁴ Između 1,25 i 1,5 milijuna direktiva, odredbi, ugovora i drugih obvezujućih akata doneseno je unutar novog sistema samo u prvim godinama nakon usvajanja Ustava (Bilandžić, 1986: 39). Hrvatski sociolog Slaven Leticica izračunao je da je na novu birokraciju potrošeno toliko novca koliko bi bilo dovoljno da se otvori 150.000 novih radnih mjesta. Beogradski politolog Vladimir Goati kaže da se do 1988. (kad je nastupila "antibirokratska revolucija"), jugoslavenski politički i ekonomski život upravljao prema osam milijuna odredbi, zakona i zakonskih akata. Broj zaposlenih u administraciji povećao se 44,3 posto između 1972. i 1978. (Goati, 1989: 43).

interese, ne vodeći pritom mnogo računa o interesima drugih radnika, u drugim OOUR-ima. A i zašto bi? One su i bile osnovane da zastupaju interese konkretnih, a ne nekih apstraktnih radnika. Prigovor kojeg je marksizam upućivao liberalnoj demokraciji (da zastupa *apstraktne* građane kad sve svodi na političku demokraciju), sada se vratio kao bumerang jugoslavenskim komunistima: njihov je sistem eliminirao ideju *apstraktnog građanina*, a očekivao je od radnika da zastupaju interese *apstraktnog radništva*.

U nekim tvornicama, situacija je postala toliko paradoksalna da su podizane fizičke barijere da bi odvojile radnike koji su pripadali "zaraćenim" OOUR-ima.⁵ U drugima je složen sistem odlučivanja, samoupravnog sporazumijevanja i dogovaranja, doveo do potpune blokade. Sistem je, naime, inzistirao na konsenzusu, a ne na *preglasavanju* (brojenju glasova, odlučivanju većinom). Brojanje glasova bila je buržoaska tekovina – radništvo se dogovara. Dok taj dogovor u teoriji nije smio biti nemoguć (jer radništvo povezuju isti historijski interesi), u praksi je sam proces služio za vježbanje nepopustljivosti i izražavanje nezadovoljstva i onim stvarima koje su sa samom odlukom imale i onih koje s njom nisu imale nikakve veze. Uostalom – odlučivanje i o manje važnim stvarima (kao što je ono u OOUR-ima) bilo je ipak jedino odlučivanje koje je doista bilo moguće za većinu ljudi. Nemajući mogućnosti izbora između alternativa na nacionalnoj političkoj razini, mnogi su iskoristili onu šansu koju su imali da izraze različitost i/ili nezadovoljstvo. U nekim je tvornicama takva nepopustljivost dovela do paradoksalne situacije (koju navodi, primjerice, Ivan Stambolić, tadašnji predsjednik srpske vlade, 1995: 44): sedam tisuća radnika glasalo je na referendumu za neku odluku, ali je u OOUR-u prehrane 31 glasao protiv i 29 za; zbog ta dva glasa, sedam tisuća radnika nije moglo ostvariti svoju samoupravljачku volju.

Zašto, međutim, država nije intervenirala, ako se radnici nisu mogli dogovoriti? Ona je to ponekad i činila, ali je takva intervencija uvijek bila podložna optužbi za nelegitimnost. U smislu legitimnosti, država je bila nemoćna u sudaru s radništvom. Drža-

⁵ O tome govore Ivan Stambolić (1995: 46) i Dušan Čkrebić, u *Politici* od 31. decembra 1985.

va je trebala odumrijeti, a *udruženi rad* ju je trebao zamijeniti. Država, stoga, nije imala nikakav legitimitet da presuđuje u sporovima unutar radništva. Štoviše, često je upravo ona bila tretirana kao *glavni krivac* neefikasnosti i kaotičnosti, dok je etatizam i dalje viđen kao glavna opasnost. Uloga države u sukobima unutar radništva bila je – da bude *dežurni krivac*. Partija je mogla intervenirati (pa je to i činila) ali samo do neke granice. Niti se Partija htjela staviti na jednu stranu protiv druge, niti je htjela produbljivati razlike unutar radništva. Ona je, također, bila samo *avangarda* radništva, ne i zamjena za njega. Dok je socijalizam razvlastio državu, samoupravljanje je razvlašćivalo Partiju; prije svega u privrednom sistemu, a potom u cijelom društvu. Anarhija i kaos, blokada i neefikasnost, ekonomska kriza i politički udari na sistem – to su bile neke od posljedica. Država i Partija postajale su – dan za danom – *dobrovoljni zatočnici* vlastitog ideološkog koncepta.

Cijeli je sistem uskoro pokazivao znakove krize. Bio je jedan od najskupljih privrednih sistema u svijetu. Umjesto da je poticao integraciju, doveo je do fragmentacije na svim razinama: najprije na ekonomskoj, potom na političkoj, da bi – tek na kraju, nikako na početku – završilo na nacionalnoj. Ono što je ideološki koncept najviše pogodilo, međutim, bilo je to što je sistem podijelio radništvo tamo gdje je ono bilo relativno ujedinjeno i uspješno u godinama neposredno nakon Drugog svjetskog rata, pa sve do sredine šezdesetih. Dok se ranije govorilo o ujedinjenoj radničkoj klasi (ideja koju je Tito promovirao do kraja svog života), hrvatski ideološko-politički vođa Vladimir Bakarić branio je tezu o *nacionalnim radničkim klasama*, odnosno – kako bi Kardelj rekao – radničkim klasama *dovršenih nacija*. Kongres jugoslavenskih samoupravljača sazvan je samo jednom, i to u trenutku kad je Tito pripremao udar protiv nacionalističkih tendencija (1971). Ideja da se formira Vijeće udruženog rada i u Saveznoj skupštini, kao što je bio slučaj u republičkim i pokrajinskim, nikad nije dobila dovoljnu podršku zagovornika Kardeljeva koncepta. Prijedlozi su odbacivani kao unitaristički: budući da nema jugoslavenske (tj. nadnacionalne) radničke klase, ne može biti ni jugoslavenskog skupštinskog vijeća koje bi (bar simbolički) zastupalo tu klasu. Tendencije fragmentacije, međutim, nisu

se zaustavile samo na republičkoj razini – one su se nastavljale prema općinama, mjesnim zajednicama, i u tvornicama. Predstavljati društvo u tom trenutku značilo je: unijeti elemente fragmentacije u sam politički vrh.

Iako se proces dezintegracije nije zaustavio na republičkoj razini, ipak su republike bile u daleko boljoj poziciji da mu se suprotstave, nego što je to mogao savezni vrh. Republike su imale svoje ekonomske planove, pa prema tome i konačnu riječ u pitanjima investiranja (sve osim Srbije). Imale su također i dodatni motiv da zaustave dezintegraciju unutar sebe samih. Taj se motiv može objasniti analizom Titove političke vještine, koja je ugrožavala političke lidere na srednjim i nižim ljestvicama hijerarhije. Tito je naime vladao tehnikom "sendviča" u kome je gornja strana bio on sam, a donja – puk. Puk je podržavao Titovu politiku, posebno kad je osjećao da se on suprotstavlja dezintegracijskim trendovima i da nije bespogovorni zagovornik četvrte Jugoslavije. Kad bi tražio više reda i kritizirao fragmentizaciju, bio bi podržan od strane puka. U *sendviču* bi se, naravno, našli politički funkcionari na općinskim i republičkim razinama vlasti. Taj *društveni ugovor* između Tita i puka (poznat i u drugim zemljama, primjerice, u SSSR-u za vrijeme Staljina) ugrožavao je poziciju republika i pokrajina. Da bi ga spriječile, republike su nastojale homogenizirati puk iza sebe (uvodeći elemente republičkog nacionalizma) ili barem otupiti potencijalne oštrice (povlađivanjem lokalnom radništvu, prije svega kroz enormno povećanje investicija i povećanje plaća). Republički lideri, posebno u posljednjim godinama Titova života, kad su za to imali institucionalno uporište, nastojali su sebe zaštititi i legitimirati nekom vrstom masovnog podmićivanja radništva i puka, bez obzira na stvarne mogućnosti domaće privrede.

To je dovelo do novog paradoksa: na jednoj strani republike su se zalagale protiv centralizma i za daljnju decentralizaciju vlasti prema najnižim jedinicama – mjesnim zajednicama i OOUR-ima. Na drugoj, one su se centralizirale unutar sebe. Dok su se viša (jugoslavenska) i niže (lokalne) razine decentralizirale i fragmentizirale, republike su zaostajale u tom procesu. One su sada počele čitati samo dijelove ustavnih odredbi u kojima se govorilo o republici kao *nacionalnoj državi*, preskačući one o daljnjoj decen-

tralizaciji republika samih. To su činile u želji (ili barem pod izgovorom) da spriječe daljnju fragmentizaciju, ali i daljnju centralizaciju. Jake republike bile su neka vrsta *trećeg puta*, pozicije između totalnog raspada sistema i daljnjeg centraliziranja na jugoslavenskoj razini.

Takva je pozicija republika bila samo djelomično u skladu s Kardeljevim intencijama, pa je on u posljednjim godinama upozoravao da trend decentralizacije ne smije stati na republikama. Ali, on je tada već bio teško bolestan (od 1974. bio je toga svječan), a i kao tvorac sistema morao je osjećati odgovornost za njegove posljedice, čak i ako nisu bile namjeravane.⁶ Tko će, dakle, zaustaviti paradoks? To je pitanje otvoreno odmah nakon usvajanja Ustava i ZUR-a – ne tek 1987. kad je Slobodan Milošević postao glavni srpski političar. Više će o tome biti riječi u sljedećim poglavljima.

Trend fragmentacije jugoslavenske države vidio se i u podacima o međusobnom trgovanju jugoslavenskih republika. Jugoslavensko tržište nije nikada – ni u doba treće Jugoslavije bilo integrirano koliko tržišta ostalih europskih zemalja, ali se trend dezintegracije povećavao. Dok je 1970. godine 59,6 posto ukupne količine dobara i servisa proizvedenih u okviru republike ostajao unutar te republike, u 1980. taj je postotak povećan na 70 posto. Samo 21,7 posto dobara i servisa razmjenjivalo se između jugoslavenskih republika, dok je 9,3 posto izvoženo izvan zemlje. Često se događalo da je jedna republika uvozila dobra koja je druga republika izvozila, plaćajući pritom više na inozemnom tržištu nego kod kuće (Korošić, 1988: 72). To se, primjerice, događalo s električnom energijom: četiri federalne jedinice (Bosna i Hercegovina, Slovenija, Srbija i Kosovo) izvozile su je, a ostale četiri (Crna Gora, Hrvatska, Makedonija i Vojvodina) uvozile su je iz susjednih zemalja. Pritom je cijena električne energije bila različita, i nije ovisila o poziciji federalne jedinice s obzirom na uvoz ili izvoz: u 1983. je u Bosni i Hercegovini dosegla 89 posto u

⁶ Nekoliko mojih sugovornika, uključujući i Kardeljevu suprugu Pepcu, govorilo mi je o njegovu razočaranju onim što je postignuto. Istodobno, Pepca Kardelj bila je nezadovoljna tretmanom kojeg je imao njegov sprovod – smatrala je da je Kardelj zaslužio bolji status od prisutnosti samo jednog od osam članova Predsjedništva SFRJ.

odnosu na jugoslavenski prosjek, dok je na Kosovu bila 121 posto. Obje su je federalne jedinice izvezile.⁷ Isto se događalo s ostalim cijenama, koje su varirale 20-30 posto od jedne do druge republike. To je uzrokovalo da (ionako značajne) razlike u životnom standardu stanovništva sad budu dodatno povećane. Prosječna je plaća (u rječniku jugoslavenskog socijalizma: *osobni dohodak*) bila 1986. u Sloveniji 40 posto viša od jugoslavenskog prosjeka, dok je u Makedoniji bila 30,6 posto niža od tog prosjeka. Odnos je, dakle, bio 1:2. Stanarina u državnim stanovima bila je 1985. u Bosni i Hercegovini 39,5 posto niža, a u Sloveniji 76,8 posto viša nego recimo u Hrvatskoj.⁸

Takve razlike, naravno, ne bi bile problem u liberalnoj demokraciji, iako bi i tamo izazivale ekonomske i socijalne posljedice, kao što su unutrašnje migracije i potrebu da se raspravi smisao savezne države. Međutim, Jugoslavija je bila socijalistička zemlja, u kojoj je socijalizam trebao smanjivati, a ne povećavati razlike između razvijenih i nerazvijenih. Socijalizam je obećao da će smanjiti političku i ekonomsku nejednakost između onih koji su bogatiji, veći i moćniji na jednoj, i onih koji su mali, nerazvijeni i slabiji na drugoj strani. No, te su se razlike povećavale, a ne smanjivale otkako je promoviran koncept samoupravljanja. Kao što pokazuje sljedeća tablica, one su se naročito povećavale u četvrtoj Jugoslaviji, tj. od 1966. nadalje.

Kao što tablica pokazuje, i najveći dobitnici i najveći gubitnici u ekonomskom smislu, nalazili su se u Srbiji, u njene dvije pokrajine. Vojvodina je jedina jugoslavenska federalna jedinica koja se uspješno prebacila preko crte jugoslavenskog prosjeka. Kosovo je, nasuprot tome, još više potonulo u odnosu na taj prosjek. No, za legitimnost jugoslavenskog socijalizma posebno je negativno značenje imala činjenica da je razlika između najrazvijenije federalne jedinice (Slovenije) i najnerazvijenije (Kosova) povećana između 1952. i 1989. s 1:3,9 na 1:7,9. To se dogodilo unatoč velikim investicijama u Kosovo, i protivno namjeri poretka da unutar Jugoslavije poveća jednakost, a ne nejednakost.⁹

⁷ *Ekonomska politika*, 1691, 27. augusta 1984.

⁸ *Danas*, 30. jula 1985.

⁹ O razlozima kosovskog zaostajanja bit će više riječi u sljedećim poglavljima. Korištenje ekonomskih pokazatelja u konstruiranju alternativnih narativa u

GDP u republikama i pokrajinama 1952-1989. (indeks 100 = jugoslavenski prosjek)						
	1952	1962	1972	1982	1989	1989:1952
Slovenija	182	189	194	193	196	+14
Hrvatska	121	121	126	125	126	+5
Srbija (ukupno)	93	92	90	91	92	-1
Vojvodina	90	107	112	119	119	+29
Crna Gora	88	70	74	76	74	-14
Bosna-Hercegovina	86	71	67	68	68	-18
Makedonija	71	61	69	67	65	-6
Kosovo	47	34	32	28	26	-19
Jugoslavija	100	100	100	100	100	

Izvor: Vojnić (1994: 263)

Ideološki problem kojeg je otvaralo povećanje razlika između Slovenije i Kosova, međutim, nije bio izazvan samo neravnomjernim ekonomskim razvojem. Ono se još više temeljilo na osjećaju (dakle, percepciji) nepravde i nejednakosti u Jugoslaviji; koji se sad pojavio ne samo kod Slovenaca i Albanaca, nego i kod mnogih drugih. U stvari, taj osjećaj nepravde i nejednakosti, koji se razvio i kod onih koji jesu i kod onih koji nisu imali tzv. objektivne razloge za to (primjerice, i kod Slovenaca koji su svoju poziciju unaprijedili u odnosu na jugoslavenski prosjek i kod Kosovara koji su je unazadili), pomoći će da oni na Jugoslaviju sve više gledaju na sličan način: kao na zemlju koja je iznevjerila svoju vlastitu misiju. I najrazvijeniji i najnerazvijeniji, počeli su se pitati o korisnosti daljnjeg ostanka u takvoj zajednici. Ekonomske su razlike pritom imale samo ulogu inicijatora tog vala percepcija o nepravednom društvu.

Nejednakost u ekonomskom smislu, kao i sve izraženije tendencije partikularizma u svim dijelovima Jugoslavije, uzrokovali su politiku protekcionizma i daljnjeg zatvaranja u razvijenijim

---

drugo polovici osamdesetih, prije svega u Srbiji i Sloveniji, bit će analizirano u posljednja dva poglavlja knjige.

federalnim jedinicama, prije svega u Sloveniji. Iako nije bilo zakona koji bi branili zapošljavanje ljudi iz bilo koje druge regije u Sloveniji ili Hrvatskoj, u praksi je sve manji broj *južnjaka* tamo stvarno mogao naći posao. Pod pritiskom ekonomske krize i vodećom logikom *samodovoljnosti*, slovensko je tržište rada sada postalo sve nedostupnije za *Bosance*, tj. za sve one koji su dolazili s juga.¹⁰ Isto se događalo kosovskim Albancima posvuda po Jugoslaviji, ne samo u Sloveniji ili Srbiji. U uvjetima ekonomske krize, ograničenih resursa te daljnje partikularizacije jugoslavenskog tržišta dotadašnji *južnjaci* postajali su *stranci*. Dan za danom, i ne bez utjecaja medija (sada sve manje pod kontrolom sistema koji se polako raspadao), Slovenci su počeli prepoznati da su drugi *različiti*, da su *Drugi*, da ne pripadaju u njihovo društvo. Ekonomske su razlike sada postajale kulturalne, političke i društvene. Osjećaj da bi možda bilo bolje bez Jugoslavije, kad bi granice bile zatvorene za one koji dolaze u Sloveniju, povećavao se i teško ga je bilo zaustaviti. Na drugoj strani, osjećaj eksploatacije i nepravde, nejednakosti i neispunjenih obećanja, povećao se među onima koji su bili na drugoj strani linije jugoslavenskog ekonomskog prosjeka, naročito među Albancima, kulturalno, politički i društveno udaljenima od ostalih Jugoslavena. Kao i u drugim područjima (ekonomskom, primjerice), sada je i politika nacionalne ravnopravnosti izgledala kao promašaj, kao isprazno obećanje.

U posljednjim godinama Titova života, pokretljivost stanovništva bila je vrlo mala. U godini u kojoj je usvojen ZUR (1976), samo 2,1 posto svih tvornica imale su jedan ili više svojih OOUR-a u nekoj drugoj republici. Pet godina kasnije (1981), taj se (ionako enormno mali) postotak smanjio na 1,5 posto (Korošić, 1988: 76). Već je gotovo anegdotalno spomenuti da su republike gradile svaka svoju aluminijsku tvornicu, da je Jugoslavija imala desetke tvornica duhana ili električnih uređaja, čak i gdje nije bilo uvjeta da te grane industrije opstanu. Mnoge novostvorene tvornice bile su "političke investicije", izraz pukog nepovjerenja

¹⁰ Kao što pokazuje Silva Meznarić, pojam *Bosanac* koristio se za sve južnjake, bez obzira dolazili iz Bosne ili ne, ako su radili manualne i teške fizičke poslove. Za socijalnu distancu Slovenaca prema Muslimanima i Albancima, vidi Kuzmanić (1989).

u jugoslavensko tržište, i bojazni da će drugi zatvoriti granice ili neće dopustiti da se njihova roba *izveze* unutar Jugoslavije. Ta bojazan, međutim, nije bila potpuno bezrazložna: zatvaranje privrede u republičke granice bila je činjenica, ne fikcija. A ako to rade drugi, govorila je logika, onda moramo i mi. Ta *zatvorenička dilema*, prema kojoj svi znaju da je najbolje surađivati, ali nitko nije siguran da će partner surađivati, pa prema tome mnogi odlučuju da jednostavno idu svojim putem (iako riskirajući daleko više nego da surađuju), bio je glavni princip ponašanja već u kasnim sedamdesetim. Kasnije će se taj princip proširiti na političke, i konačno (ne prije početka devedesetih) i na međuetničke odnose. Namjere su bile dobre, ali je stupanj nepovjerenja bio sad već dovoljno velik da su se mnogi odlučivali za samostalnu politiku, samo zato što nisu vjerovali da će drugi biti vjerni i pošteni partneri. Bez namjere da razbiju bilo jugoslavensko tržište ili samu Jugoslaviju, akcije privredne i političke elite na kraju su vodile upravo u tom smjeru.

Jugoslavenska je industrija u tim godinama često nalazila da je jednostavnije surađivati sa stranim partnerima, nego sa drugima iz same zemlje. Na to ju je tjerala i logika ekonomske krize, u kojoj je bilo važno povećati izvoz, čak i kad je to bilo (privremeno, nadali su se) nepovoljnije. Trend otvaranja jugoslavenske privrede prema svijetu, svakako, nije bio loš. Međutim, on često nije odmakao mnogo dalje od oslanjanja na strane banke i njihove kredite, budući da je zapadnoeuropsko tržište u to doba također bilo u krizi, a jugoslavenski proizvodi nisu bili posebno konkurentni, ni po cijeni, ni po kvaliteti.

Trend partikularizacije jugoslavenskog tržišta usmjerio je mnoge mlade ljude da potraže posao na Zapadu, radije nego u drugim krajevima Jugoslavije.¹¹ To je, između ostalog, bila i po-

¹¹ U oktobru 1979, 1.185.000 Jugoslavena živjelo je u zapadnoeuropskim zemljama. Od toga je 695.000 imalo posao u tim zemljama, a 490.000 bilo bez zaposlenja (uglavnom kao članovi obitelji zaposlenika, uključujući i 250.000 djece u školskoj dobi). U izvanoeuropskim zemljama, uglavnom u SAD, Australiji i Kanadi, te Latinskoj Americi, bilo je oko 300.000 ljudi s jugoslavenskim pasošima. 62 posto Jugoslavena koji su živjeli u Europi bili su između 18 i 35 godina starosti. Najveći dio tih (oko 240.000) dolazio je iz Hrvatske. Velika većina (70 posto ukupnog broja emigranata) nije imao nikakve radne kvalifikacije. Među

sljedica trenda partikularizacije obrazovnog sistema: u Zagrebu je, primjerice, bilo daleko jednostavnije naći školu stranih jezika u kojoj bi se učio njemački ili engleski, nego naći školu domaćih jezika, gdje bi se učili albanski, slovenski ili makedonski. Bilo je jednostavnije dobiti stipendiju za studij u Britaniji, nego u Skopju. vjerojatno i zato što nije bilo saveznog ministarstva obrazovanja. a razlike u školskim programima između republika i pokrajina povećavale su se baš kao i ekonomske razlike među njima.¹² Čak ni zaposlenici u saveznoj administraciji, oficiri i carinski službenici, savezni političari i diplomati, najčešće nisu govorili druge jezike jugoslavenskih naroda, ako je njihov materinji jezik bio srpski ili hrvatski. To je stvaralo osjećaj nejednakosti u tretmanu jezika i kultura općenito; još jedan od paradoksa u uvjetima decentralizacije koja je imala potpuno drukčiju namjeru. Ekonomska je kriza sada pomogla da se svi ti osjećaji pojave u političkoj areni. Ona je stoga doista bila katalizator novog grupiranja unutar jugoslavenske političke elite, a kasnije (sredinom osamdesetih) i unutar društva u cjelini.

RASPRAVA O UZROCIMA KRIZE

Prvi koji su govorili o krizi jugoslavenske privreda i društva bili su ekonomisti i sociolozi. Sredinom sedamdesetih, oni su upozorili jugoslavenske političare da se tri problema pojavljuju

---

europskim zemljama, Njemačka je imala najveći broj Jugoslavena na "privremenom radu" (*gastarbajtera*) - u 1977. bilo ih je 405.000 (*RFE/RL*, 18. oktobra 1979). U osamdesetim godinama su jugoslavenski radnici držali oko 21 milijardu US dolara u zapadnim bankama, a samo 1,2 milijarde u jugoslavenskim.

¹² Projekt približavanja školskih programa, poznat kao politika "zajedničkih obrazovnih jezgri", nije dobila dovoljnu podršku republičkih vodstava i nikad nije bila provedena. Ne iznenađuje, stoga, da je broj studenata koji su iz svoje republike odlazili na studij u drugu republiku bio gotovo posvuda ispod 10 posto. U Sloveniji (tada već najzastavrenijoj jugoslavenskoj republici) čak je 96,8 posto ukupnog broja mladih Slovenaca studiralo na slovenskim sveučilištima (Ljubljana i Maribor); u Makedoniji 96,3 posto, u Hrvatskoj 91,5 posto, Srbiji 91,4 posto, Crnoj Gori 91 posto i Bosni i Hercegovini 88,4 posto. Činjenica da je najmanja mobilnost zabilježena u dvije republike u kojima se nije govorio srpski/hrvatski jezik, pokazuje da se radi o obrazovnom problemu koji je direktna posljedica zatvaranja u vlastite kulturalne i političke granice.

punom snagom: 1) niska produktivnost jugoslavenske privrede; 2) visoka stopa inflacije i 3) visoki inozemni dugovi (Korošić, 1988: 55). Već su u prvim raspravama o uzrocima tih problema, mnogi ekonomisti (neovisno o njihovu etničkom podrijetlu ili republičkoj pripadnosti) zaključili da su politički sistem i ideologija među glavnima. Promjene će, upozorili su, biti gotovo nemoguće bez zaustavljanja trenda partikularizacije, koji je procvjetao nakon 1974.

Jugoslavenski su ekonomski eksperti identificirali dva tipa potencijalnih uzroka krize: objektivne i subjektivne. Među objektivnim uzrocima krize navodili su globalne (i od Jugoslavije uglavnom neovisne) ekonomske probleme s početka sedamdesetih. Između 1973. (kad je počela svjetska naftna kriza) i 1981. Jugoslavija je posudila u stranim bankama i institucijama oko 16,5 milijardi američkih dolara. Njen je inozemni dug, dakle, povećan sa 4,662 milijardi na 21,096 milijardi dolara. Kada je ono što je Jugoslavija posudila drugima oduzeto od ove svote, ostalo je još uvijek 19,511 milijardi američkih dolara čistog duga (u 1981). Dok je takvo zaduživanje bilo uglavnom motivirano unutarnjopolitičkim razlozima (dakle imalo je izvor u subjektivnim odlukama) nepovoljna je objektivna okolnost bila da su mnogi kratkoročni krediti (u ukupnoj visini od više od 11 milijardi dolara) bili podignuti između 1977. i 1980, kad je kamatna stopa (za kredite podignute u Sjedinjenim Državama) skočila sa 5,5% na 16,8 posto. Ti kratkoročni (petogodišnji) krediti došli su na naplatu između 1982. i 1985. Međunarodna naftna kriza i povećanje kamatne stope za kredite u SAD (koja je bila odgovor na tu krizu), kao i povećanje cijene tehnologije koja je dolazila iz zapadnoeuropskih zemalja, imala je iznimno nepovoljne posljedice za zemlju koja nije bila bogata ni u nafti, ni u tehnologiji, a nije bila ni središte financijskog kapitala. Ti su objektivni razlozi stavili Jugoslaviju pred gotovo nemoguću situaciju: da bi vratila stare kredite i održala kakvu-takvu razinu proizvodnje, morala je uzimati nove. Tako je ušla u spiralu iz koje se teško mogao vidjeti kraj.¹³

¹³ Tadašnji predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Veselin Đuranović objavio je 1985. tekst u časopisu *Socijalizam* u kome je u detalje objasnio situaciju u kojoj se našla jugoslavenska ekonomija i njegova vlada u tom trenutku.

Među subjektivnim uzrocima krize, na prvom je mjestu bila ideologija koja je vodila decentralizaciji i favorizirala partikulariziranje jugoslavenskog tržišta. Jugoslavenski su ekonomisti i sociolozi već krajem sedamdesetih isticali da je ta parcijalizacija rezultat ideološke vladavine nad ekonomskim interesima. Do 1961. samo je federalna vlada bila ovlaštena podići kredite u inozemstvu. Nakon te godine, međutim, tzv. "pravo podizanja kredita" pripalo je najprije specijaliziranim bankama, a nakon 1967. (kao posljedica uvođenja Kardeljeva koncepta) i republikama, pokrajinama i radnim organizacijama. Do 1975. savezne institucije izgubile su gotovo svu kontrolu nad procesom posuđivanja. Nakon 1971, također, republike imaju punu kontrolu nad svojim ekonomskim planovima, a planirale su nerealno. Ideja o *nacionalnim ekonomijama*, koju je snažno promovirao Vladimir Bakarić, značila je da su republičke elite sad bile odgovorne za investicije u svojim republikama. Nijedna od njih nije htjela zaostajati za drugima, a mnoge su (naročito Hrvatska nakon 1971) htjele pokazati da više od svojih prethodnika (tzv. *hrvatskih nacionalista i proljećara*) vode računa o nacionalnoj ekonomiji. Hrvatska se posebno istakla u novim investicijama: htjela je pokazati da je centralizam doista bio glavni (možda čak i jedini) problem zbog kojeg Hrvatska nije bila toliko ekonomski uspješna koliko je mogla biti.¹⁴ Jugoslavenska je vlada već u 1975. upozoravala na trend prevelikog zaduživanja, ali uzalud (Kraigher, 1985: 201). Kardelj je čak spominjao i *čileanski scenarij*, aludirajući na državni udar i vojnu diktaturu, ako bi se nastavio kaotičan trend u kome "nikakvo rješenje ne bi bilo moguće kao rezultat visoke inflacije, niskog životnog standarda i anarhične situacije u zemlji". Bila bi potrebna *čvrsta ruka* da zaustavi te tendencije. Pa ipak, duh je već pobjegao iz boce, pa ga je bilo nemoguće uhvatiti, čak i da se to doista htjelo. Interesi republika i pokrajina, sada konačno legitimiranih kao središte političkog sistema, bili

¹⁴ U Hrvatskoj je to bilo posebno važno jer je glavna osoba smijenjenog političkog vrha bila profesorica ekonomije, Savka Dabčević-Kučar. No, i u Srbiji i Sloveniji smijenjene su političke elite imale interesa za modernizaciju i brz ekonomski razvoj. Nova vodstva htjela su pokazati da mogu ostvariti više od onoga što su stara (smijenjena) obećavala.

su tako snažni da je društveni plan za 1976-1980. samo sankcionirao megalomanske investicije u svim republikama. Tito je još uvijek bio živ, ali je oklijevao da zaustavi proces koji je mnogima (možda i njemu?) izgledao kao novi ekonomski *boom* nakon unaprijedenja samoupravljanja novim ustavnim rješenjima. Dok je bio vidljivo zabrinut za političke trendove u zemlji i posebno u Partiji, Tito je ponosno izjavljivao (na posljednjem kongresu SKJ kome je prisustvovao, 1978) da je jugoslavenska ekonomija postigla velike uspjehe.¹⁵ Stvarnost je bila drukčija: u 1965. je, primjerice, 73,8 posto jugoslavenskog izvoza bilo pokriveno uvozom; u 1979. taj je postotak pao na 55,9 (Đuranović, 1985: 214). Ovisnost o uvozu električne energije povećala se sa 30 posto u 1970. na 42 posto u 1979. (Đuranović, 1985: 215). Istodobno, pojavio se izraženi konzumerizam, ne samo u javnoj nego i osobnoj potrošnji. Ljudi su trošili osam posto više novca nego što su ga zaradili. Javne investicije su se gomilale: između 1974. i 1978. prosječna se godišnja investicijska stopa povećala 12,7 posto, a udio investicija u ukupnom društvenom proizvodu povećan je s 29 posto u 1974. na 40 posto u 1978. Budući da su odluke o investicijama donosila politička vodstva, ili (kako kaže Đuranović, 1985: 220) "bliska veza između unutrašnjih centara moći u rukovodstvima i komercijalnih banaka", čak su i neefikasna poduzeća ulazila u investicije. U 1978. bilo je čak 40.000 novih projekata koji su financirani iz tog investicijskog vala.¹⁶ Te su investicije trebale biti simbol prosperiteta koji je pratio političke promjene. Simboli decentralizirane Jugoslavije, kao što su nacionalne biblioteke, televizijski centri, novi hoteli i regionalni putevi, bili su doista na ponos republikama i pokrajinama, a također i zemlji kao cjelini. Ali, malo tko je pitao: odakle dolazi novac? I kad će se

¹⁵ Kao što su napisali Tepavac (1997) i Perović (1991), i kao što je objašnjeno u trećem poglavlju ove knjige, Tito je pokušavao izbjeći konflikte s ostalim političarima, često im povlađujući – pod uvjetom, naravno, da to ne ugrožava njegovu osobnu poziciju. Za ekonomiju nije imao interesa niti ju je razumio: prema tome, tu je mogao prihvatiti najveći broj kompromisa bez gotovo ikakve opasnosti po svoju vlast. U godinama o kojima govorimo, međutim, on je bio više simbol nego stvarna moć.

¹⁶ XI. kongres SKJ: dokumenti. Tek je 1984. Savezna skupština uspjela suspendirati investicijske projekte koji su zacrtani planom za 1981-1986.

morati vratiti? Nitko nije htio pokvariti tu svečarsku atmosferu. Ekonomisti i sociolozi koji su upozoravali na problem, proglašeni su *krizolozima*. Bura će tek slijediti.

VLADA I EKONOMISTI PROTIV PARTIJE I REPUBLICĀKIH VODSTAVA

Koliko god, međutim, u javnosti govorili o uspjesima, pojedini segmenti političke elite bili su svjesni problema. Ne samo da je Kardelj upozoravao na *čileanski scenarij*, nego je u novembru 1979. partijski i državni vrh (Predsjedništva SKJ i SFRJ) održao zajedničku sjednicu s predsjednicima Predsjedništava republika i pokrajina, na kojoj je upozoreno da bi se moglo dogoditi "daljnje nazadovanje".¹⁷ U tom upozorenju posebno je glasna bila Savezna vlada, koju je (od 1977. do 1982) vodio Crnogorac Veselin Đuranović. Đuranović je već krajem sedamdesetih upozoravao da tzv. objektivni razlozi krize ne ostavljaju Jugoslaviji mnogo izbora nego da uzima nove kredite. U kasnijim je tekstovima, međutim, Đuranović naglašavao važnost subjektivnih razloga, smatrajući ih čak i primarnim uzrocima krize. Jugoslavenska je ekonomija, 1985. retrospektivno je analizirao Đuranović, bila "autarkična, neefikasna i nefleksibilna, sa dugoročnom orijentacijom na domaće tržište, a ne na izvoz, i sa sada još i rastućom ovisnošću o uvozu, te sa permanentnim i značajnim trgovinskim deficitom" (1985: 207). Bivši je premijer stoga zaključio da takva privreda jednostavno ne može odgovoriti izazovima koje je pred nju postavila međunarodna naftna kriza. Pa ipak, SIV nije bacio koplje u trnje, nego je pokušao promijeniti stanje, bar za malo i bar tamo gdje se moglo. To je bila politika malih koraka, koji će se kasnije pokazati kao nedovoljni i neodlučni. Pa ipak, njihova je važnost bila u promoviranju svijesti o tome da kriza doista postoji, da se ne može jednostavno ignorirati ili tretirati kao propaganda antisocijalističkih snaga. Đuranovićeva je vlada, primjerice, predložila mnogo realističniji pristup investicijama u Društvenom planu (1980-1985). Pa iako je prijedlog imao punu Titovu podršku

¹⁷ RFE/RL, 30. novembra 1979.

(1979), vlada nije uspjela uvjeriti članove Savezne skupštine da uvedu mjere štednje i smanjene potrošnje.¹⁸ Savezna vlada nije imala drugog izbora nego ili da podnese ostavku (što u uvjetima Titova već vidljivo narušena zdravlja¹⁹ nije bilo moguće) ili da se povuče pred "suverenim" republičkim elitama i njihovim nerealnim idejama. Đuranović se potom potužio samom Titu, pokušavajući od njega dobiti suglasnost da devalvira dinar, u nadi da će to imati ne samo psihološki efekt, nego i povoljan efekt za izvoznike, te potaći izvoz na konvertibilna područja. Tito je, međutim, odbacio taj prijedlog: uvijek je bio osjetljiv na vrijednost nacionalne valute, smatrajući je simbolom nacionalne nezavisnosti, a njenu devaluaciju znakom slabosti i potencijalne ekonomske propasti. Đuranović stoga nije imao drugog izbora, nego da tiska novi novac ne bi li zadovoljio investicijske planove kod kuće i vratio dugove u inozemstvu. U četiri godine između 1977. i 1981, kaže Ivo Perišin, tadašnji predsjednik Saveznog savjeta za ekonomski razvoj, "umjetno" je stvoreno 350 milijuna dinara.²⁰

Ekonomska kriza, međutim, nije mogla ostati dugo skrivena od običnog puka. U kasnim sedamdesetim, vlada je uvela redukcije struje domaćinstvima. Ulice su se dijelile na parne i neparne adrese, od kojih jedne nisu imala struje u utorak, a druge u četvrtak popodne. S vremenom su neki dijelovi gradova isključivani čak i vikendima – svakog drugog jedna strana ulice. Ta je praksa donekle ponovno zblížila rodbinu i poznanike, koji su se posjećivali kako bi izbjegli sjedenje u mraku. Ali, na tim su sjedeljama više nego ikad ranije komentirali političke prilike, uključujući i scenarij za Jugoslaviju nakon Tita: simptomi krize u doba kad je on bio pred smrću nikome nisu izgledali kao dobar znak. Uvoz tropskog voća, kave, praška za pranje odjeće i čokolade bio je

¹⁸ *RFE/RL*, 28. decembra 1979.

¹⁹ Tito je u decembru 1979. već vidljivo trpio bolest, a u bolnicu je primljen 4. januara 1980. Umro je točno četiri mjeseca kasnije. O sjednici državnog vrha na kojoj se raspravljalo o ekonomskim pitanjima, i koja je skraćena zbog Titova umora i bolesti, u svojim memoarima pišu Mamula (2000) i Dizdarević (1999).

²⁰ Perišin je to izjavio u domaćim novinama, kako prenosi *RFE/RL*, 30. juna 1981. Perišin je bio na ideološkom planu protivnik "obnove unitarizma" i bilo kakve recentralizacije, ali je istodobno bio zagovornik "jedinštenog jugoslavenskog tržišta".

ograničen, pa su se na ulicama jugoslavenskih gradova i mjesta prvi puta uopće pojavili dugi redovi onih koji su čekali da roba dođe u dućane. Ne samo da je to mnogima nalikovalo na ono što su gledali samo u vijestima (kad se izvještavalo o Poljskoj ili Sovjetskom Savezu), nego se povećala korupcija ("veze i mito") i na najnižim razinama društva. U maju 1979, Đuranovićeva je vlada uvela "par-nepar" sistem dopuštene vožnje, ne bi li reducirala upotrebu automobila u privatne svrhe; istodobno je podigla cijenu benzina u cijeloj zemlji.²¹ Običan je građanin sada već na svakom koraku osjećao da se nešto događa – mnogi su počeli koristiti riječ *kriza*, unatoč njenoj nepopularnosti među ideolozima i političarima. Ne samo redukcije, nego i ta debata, postale su (postupno) ozbiljan izazov poretku koji je godinama kupovao popularnost i podršku stimulirajući konzumerizam ("potrošačko društvo"). Jugoslaveni su dugo vjerovali da je njihov bolji standard rezultat boljeg i slobodnijeg političkog sistema, samoupravljanja i bolje produktivnosti od one u zemljama Istočne Europe. Ali sada su se redovi pred dućanima, redukcije vožnje i nedostatak proizvoda (makar i onih doista bizarnih, kao što je bio recimo ananas ili bakalar – kojeg ni danas nema baš u svakom zapadnoeuropskom dućanu, ali ga je tada bilo u Jugoslaviji) počeli uspoređivati s istočnoeuropskima. Kao reakcija na nestašice, povećao se broj ljudi koji su odlazili u *shopping* u inozemstvo; najčešće u Italiju i Austriju. U 1979. svaki je drugi jugoslavenski državljanin putovao u inozemstvo bar jednom, dok su ukupno Jugoslaveni prešli granicu 24 milijuna puta. Oko dvije milijarde dolara potrošene su u *shopping turizmu* te godine.²² Ta putovanja nisu, međutim, značila samo odljev novca u inozemstvo; ona su ozbiljno narušavala ugled jugoslavenskog socijalizma i sliku koju je on htio emitirati o sebi. Dok je više od milijun jugoslavenskih radnika

²¹ RFE/RL, 30. aprila 1979.

²² Režim je liberalizirao sistem putovanja u inozemstvo od sredine šezdesetih nadalje. U 1979. od 2,4 milijuna molbi za izdavanje pasoša, "samo" je 26.000 molbi odbijeno, dok je 1.644 državljana *zamoljeno* da vrate svoje pasoše. Uglavnom se radilo o odbijenicama ili naredbama onima koji nisu odslužili vojni rok, ili onima protiv kojih je vođen sudski postupak. S početkom ekonomske krize, i politički protivnici su često dobivali pasoše, čak i kad im se nisu nadali: vlast je tako zapravo slala poruku – da želi da emigriraju, a ne da djeluju u zemlji. Za ove podatke, vidi RFE/RL, 26. septembra 1980.

radilo na Zapadu, dodatnih 12 milijuna onih koji su u Austriji i Italiji kupovali prašak za pranje, čokolade i kavu, doista nije moglo stvoriti pozitivan *image* o jugoslavenskoj privredi i politici. Pa ipak, otvorenost granica omogućila je državi da rasprši (bar privremeno) potencijalni revolt unutar same zemlje. Bilo je jednostavnije otići u Trst nego organizirati političku akciju, štrajk ili pobunu da bi se stvari izmijenile.²³

Kad je Tito umro, Đuranović je poduzeo i mjeru kojoj se sam Tito protivio do posljednjih dana svog života. Samo 32 dana nakon njegove smrti, 6. juna 1980, vlada je devalvirala dinar za 30 posto.²⁴ Sljedećeg mjeseca, u svom izvještaju Saveznoj skupštini, vlada je priznala da se zemlja nalazi u ozbiljnim "ekonomskim teškoćama", koje prijete da oslabe stabilnost Jugoslavije. Takva je otvorenost o problemima, dva mjeseca nakon Titove smrti, u zapadnim medijima komentirana kao potpuno jedinstvena u odnosu na druge komunističke zemlje, kao nešto što je "nadmašilo bilo što dosad viđeno".²⁵ U tom je govoru Đuranović zvonio na uzbuću, identificirajući "nedovoljnu motiviranost i nezasićeno domaće tržište, koje je obeshrabrivalo izvoz i ohrabrivalo uvoz; nerealne razvojne ambicije, koje nisu mogle biti zadovoljene bez podizanja kredita u inozemstvu; te nedosljednu i neodgovarajuću primjenu nekih sistemskih rješenja u ovoj sferi", kao glavne razloge tadaš-

²³ To se promijenilo s uvođenjem Zakona o depozitima, u oktobru 1982, kad Đuranović više nije bio predsjednik vlade. Taj je zakon propisivao da nitko ne može prijeći granicu bez dokaza da je novac kojeg iznosi držao (makar i na deset minuta) u jednoj od jugoslavenskih banaka, i da na tom računu ima depozit od najmanje 5.000 dinara. Smisao mjere je bio dvostruk – ona je poticala da se devize stečene *na crno* (po *švercu*) legaliziraju i stave u banke; istodobno čineći pritisak na građane da ne putuju toliko u inozemstvo. Ukupan broj putovanja smanjio se drastično – u prvom mjesecu nakon proglašenja zakona čak za 69 posto: putovanja u Italiju pala su za 93 posto, u Grčku 94 posto, a u Austriju 42 posto. Vidi *RFE/RL*, 11. marta 1983. Kao i svim drugim sličnim mjerama, međutim, i ovoj su građani uskoro doskočili, pa je nakon kraćeg vremena ukinuta.

²⁴ To je bila četvrta devalvacija dinara od 1945: u 1961. dinar je izgubio 20 posto svoje vrijednosti, u 1965. 15 posto; te u 1971. – 26,5 posto. Pozitivni efekti devalvacije u 1980. bili su u povećanju izvoza (za 32 posto) i uvoza (samo za 7 posto) u toj godini u odnosu na prethodnu. Kao rezultat, trgovinski je deficit smanjen za 5 posto. No, koliko god bila poželjna, sama devalvacija bez drugih radikalnijih mjera nije mogla preokrenuti trend. Za te radikalnije mjere vlada nije imala volje ili nije imala suglasnost Partije.

²⁵ *RFE/RL*, 7. juli 1980.

njih ekonomskih problema. Radikalne mjere, rekao je Đuranović, nužne su da bi se stvari izmijenile.

U svom iznenađujuće otvorenom govoru (koji su mnogi doživjeli šokantnim, posebno stoga što se pojavio tako brzo nakon Titova sprovođa), Đuranović, naravno nije govorio o Titovoj osobnoj odgovornosti za tu "nedosljednu primjenu". Ali, u svom sljedećem govoru, u novembru 1980, gotovo se potpuno približio tome. Rekao je, naime, da su "i ranije postojale dileme i oklijevanja, a upravo su ta oklijevanja bila jedan od glavnih razloga problema koji su nas, evo, uveli u ovu nepovoljnu ekonomsku situaciju".²⁶ Đuranovićevi stavovi bili su ne samo dokaz onoga što je u prošlom poglavlju ove knjige rečeno o Titu – da je politička elita nastojala učiniti radikalni prekid s njegovom politikom, te da je bio više simbol nego stvarna politička snaga – nego i najava potencijalno nove politike, koja se pojavila tako brzo nakon Titova odlaska.

No – kao što smo rekli ranije u ovoj knjizi – politički su lideri sada nastojali spriječiti da se pojavi *novi Tito*. Nije im padalo na pamet da se boje saveznog premijera niti da ga uzimaju ozbiljno kako su prije uzimali Tita. Štoviše, mnogi od njih doista su odahnuili u maju 1980. Premijerova su upozorenja stoga nailazila na zatvorene, ili čak otvoreno neprijateljske uši. I Đuranović je želio prekid s Titovom politikom, posebno ekonomskom. U junu 1980. dogodila se i "tiha rehabilitacija" Kire Gligorova, nekadašnjeg glavnog kreatora ekonomske reforme iz 1965, sada jednog od glavnih ekonomskih savjetnika člana Predsjedništva SFRJ Sergeja Kraighera. Gligorov je nestao iz javnosti 1978, nakon što je njegov mandat predsjednika Savezne skupštine okončan. Dvije godine kasnije, on se ponovno pojavio kao jedan od najsnažnijih kritičara "subjektivnih razloga" jugoslavenskih "ekonomskih teškoća". Postojeći problemi, govorio je on, samo su djelomično uzrokovani međunarodnom ekonomskom krizom; daleko više su rezultat "naših domaćih teškoća i kontroverzi". U intervjuu *NIN*-u, u junu 1980, Gligorov je rekao da su "u prošlosti, neki ljudi tvrdili da ćemo probleme riješiti na relativno jednostavan način, i da neće biti potrebne velike žrtve, koje bi demoralizirale ili naštetile našim radnicima". To se pokazalo netočnim, rekao je

²⁶ *RFE/RL*, 2. decembra 1980.

on, potičući daleko "radikalnije mjere", one koje bi u sebi imale i "reviziju svih tokova našeg ekonomskog života i to po svim značajnim pitanjima".²⁷ Gligorovljeva se kritika dodatno zaoštrila do novembra iste godine. Postojeće "teškoće" (riječ "kriza" još je uvijek bila pažljivo izbjegavana da ne nasrda politički vrh) direktna su posljedica "potiskivanja tržišnih zakona i funkcioniranja na subjektivistički način u kome su društveni i ekonomski ciljevi i planovi bili donošeni ne na temelju naših stvarnih mogućnosti, nego prije svega na temelju onoga što je naše socijalističko društvo htjelo postići". Glavni uzrok ekonomske krize, dakle, bio je u "zaboravljanju realnosti u Jugoslaviji", rekao je Gligorov.²⁸ Njegova je ocjena bila snažna kritika ideokracije, pogodak u samu bit cijele strukture političkog sistema.

Mnogi istaknuti ekonomisti podržali su Gligorova i Đuranovića. Već u junu 1980, Korošić je zahtijevao uvođenje "energičnih mjera, pa čak i šok terapije", koja bi dovela do "radikalne promjene ekonomske politike".²⁹ Štogod pod tim mislio, Korošić svakako nije pozivao na konzerviranje stanja, nego na odvažne i odlučne korake kojima bi se možda promijenio i sam smjer društvenog razvoja. A on – kao ni Đuranović ili Gligorov – nije bio neki otvoreni protivnik samoupravnog sistema, disident ili antikomunist. Naprotiv, radilo se o ljudima u vlasti (ili čak, formalno, na samom vrhu vlasti) koji su tražili veću efikasnost i promjene koje bi bile utemeljene u razumijevanju onoga što jest (reprezentaciji stvarnosti) a ne onoga što bi moralo biti (predstavljanju vizije). Ako i nisu imali jasnu viziju o tome kako bi izgledala nova jugoslaven-ska ekonomija (a možda i društvo), svakako su razumjeli da se bez odbacivanja prioriteta ideološke vizije jednostavno ne može odgovoriti na izazove trenutka.

Upozorenja koja su ljudi poput Đuranovića, Korošića, Gligorova i drugih tada već javno izricali, međutim, nisu poremetili san republičkih vođa, niti su uznemirili odane kardeljiste. U novembru 1980, oni su jednostavno proglasili novi društveni plan (1981-1985), kao da se gotovo ništa oko njih nije događalo. U julu

²⁷ Gligorovljevi intervju iz *NIN*-a citiran je prema *RFE/RL*, 7. jula 1980.

²⁸ *RFE/RL*, 20. novembra 1980.

²⁹ *RFE/RL*, 7. jula 1980.

1981. praktički su ignorirali pismo saveznog Predsjedništva Skupštini SFRJ, u kome je Predsjedništvo inzistiralo da se strani krediti uzimaju samo da bi omogućili izvoz.³⁰ U septembru 1981. ignorirali su upozorenje Dobroslava Ćulafića (Crna Gora), tada člana jugoslavenskog partijskog Predsjedništva, da "najveći dio ljudi u vodstvu, u organizacijama pa i članstva SKJ, sve do danas nisu bili u stanju da razumiju i da prihvate činjenicu da se naša zemlja nalazi u velikim ekonomskim teškoćama"³¹.

Ono što iznenađuje, međutim, jest da su savezni funkcionari upozoravali na prilično jasan način, dok su njihovi pozivi na "radikalne promjene" ostali gotovo bez ikakvih rezultata, bojkotirani od strane republičkih vodstava. Nisu li savezni funkcionari predstavljali svoje republike? Na to se pitanje ne može odgovoriti bez isticanja da su već od 1974. republike često slale u federaciju upravo one koji su u njima bili u manjini, a nije ih se moglo ili htjelo potpuno eliminirati iz političkog života. Savezne funkcije bile su *Pirova pobjeda* onima koji su na njih imenovani. Glavne pozicije u zemlji bile su u Partiji, i to na republičkom nivou, ne na saveznom. Savezni je vrh – u skladu s novim konceptom decentralizacije – bio više debatni klub, nego izvršno rukovodstvo. Od tog trenda se možda jedino izdvajala Savezna vlada, čije su ovlasti povećane zahvaljujući tome što je sada postajala jedini garantor u odnosu prema inozemstvu. Ali, njen je utjecaj imao granice; te granice određivale su republike i pokrajine same. Povrh toga, jedan broj saveznih funkcionara bio je Titov direktan izbor (čak i kad je taj izbor napravljen protiv volje republika iz kojih su dolazili). Oni su sad ostali bez zaštitnika, manje ili više nemoćni da pokrenu promjene. Prvom mogućom prilikom (u Partiji 1982, a u saveznom Predsjedništvu 1984) bit će zamijenjeni. Samo je tako moguće objasniti, na prvi pogled (i iz drugog konteksta) teško objašnjiv paradoks: da je politički vrh Jugoslavije stalno kritizirao neimenovane *druge* i pozivao na promjene, a da ni od kritike ni od poziva nije bilo gotovo nikakva efekta. Kritika politike od strane političara koji su (naizgled) bili na vlasti, samo je jedan od paradoksa koje je razvio jugoslavenski sistem u krizi.

³⁰ RFE/RL, 6. jula 1980.

³¹ RFE/RL, 15. oktobra 1980.

Drugo je pitanje: zašto nisu bili oštriji i više inzistirali na svojim odlukama? Koga su se bojali? Zašto nisu bili odlučniji? Odgovor na to pitanje je: zato što su se bojali Partije, koja je – kako je Trocki formulirao jednom zauvijek – “uvijek u pravu”. Partija je bila glavna prepreka; ideološki centar moći koji se pretvorio u konzervativni *muzej revolucije*. Milka Planinc, koja je 1982. naslijedila Veselina Đuranovića kao predsjednica vlade, objasnila je problem u intervjuu koji je autor ove knjige s njom vodio u aprilu 1998:

“Partija je bila glavna prepreka. Oni su se bavili beskrajnim lamentacijama o ideološkoj i političkoj situaciji, o neprijateljima socijalizma, itd. Uvijek su nastojali naći neki razlog protiv radikalnih ekonomskih promjena, jer su bili skeptični prema tržištu. Na drugoj strani, ja sam bila odgovorna za ekonomsku situaciju i s te sam pozicije pokušavala naći neki brz i efikasan način da je popravim. Partijsko je Predsjedništvo bilo velik problem, ali sam istodobno znala da bez njihove podrške neću moći funkcionirati. Oni su kontrolirali glasove u Saveznoj skupštini, i u svim republikama i pokrajinama. Da bih osigurala njihovu podršku, morala sam ih uvjeriti da tržište nije protivno samoupravljanju. Tvrdili smo da je tržište zapravo ograničavanje države, baš kao što je to i samoupravljanje. I da, prema tome, tržište i samoupravljanje mogu ići zajedno, budući da su i jedan i drugi suprotstavljeni etatizmu. Debata se vodila opet i opet i opet, za sve četiri godine mog mandata”.

Ocjena koju je Milka Planinc retrospektivno dala pogada u bit problema. Konflikt na koji ona upozorava nije bio etnički, niti je čak, bar ne u ovoj prvoj fazi, bio striktno između republika; iako – kako sama Milka Planinc priznaje – između razvijenijih i slabije razvijenih područja uvijek su postojale podjele. Glavni je konflikt onaj između *ideologa* i *pragmatista*, između onih koji su ostali vjerni ideologiji kardeljizma i onih koje je ekonomska realnost natjerala da počnu misliti o alternativama. Sva su četiri jugoslavenska premijera u osamdesetim (Đuranović 1977-82; Planinc 1982-6; Mikulić 1986-8, i Marković 1988-91) bili u toj istoj bici, protiv partijskog (ideološkog) monopola. I svo četvoro je tu bitku izgubilo.

“Partija je trebala biti ujedinjujuća snaga, ali je već tada (1982) postala upravo obratno: glavni izvor konflikta i konzervativizma u jugoslavenskom društvu. U Titovo doba, promjene su bile još uvijek moguće, pod uvjetom da je Tito bio uvjeren da su bile nužne. Nakon njega, sve je postalo mnogo teže. Nije više bilo novca da se zadovolje interesi svih. Savezna vlada više nije imala kontrolu nad vlastitom politikom; nego se morala oslanjati na republike, na savezno Predsjedništvo i na partijsko Predsjedništvo. Kad su članovi partijskog Predsjedništva postali glavni zastupnici interesa vlastitih republika, jugoslavensko je jedinstvo postalo gotovo nemoguće”, kaže Milka Planinc.

Paradoksalno, upravo je glavni zagovornik politike *nacionalnih ekonomija*, Vladimir Bakarić, predložio Milku Planinc za premijera 1982, kako bi zaustavio Đuranovićev pokušaj centraliziranja jugoslavenske ekonomije. Milka Planinc je izgledala kao idealan izbor: između 1972. i 1982. bila je predsjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske – dakle, *lojalan* partijski kadar. I sama odgovorna za golemi val zaduživanja i investiranja (posebno u Hrvatskoj), Milka Planinc trebala je biti jamstvo kontinuiteta kardeljizma. Pa ipak, ubrzo nakon imenovanja, ona se pretvorila u promotora većeg jedinstva jugoslavenskog tržišta, odvajajući se od ideološke matrice, koliko je to njoj samoj bilo moguće.

“Kad se osoba nade na toj poziciji, mnogo toga izgleda drukčije. To se dogodilo i meni, ali također i mom nasljedniku Branku Mikuliću. Dok je bio član Predsjedništva SFRJ, on je bio moj najžešći kritičar. Tijekom 1984-6, nije bilo sjednice saveznog Predsjedništva na kojoj on ne bi kritizirao moju ekonomsku politiku, tražeći više socijalizma, više administrativne kontrole, državne intervencije i suspendiranja tržišta. Ali, kad je sam postao premijer, 1986, nije mu trebalo niti godinu dana da promijeni poziciju i da postane čak i radikalniji od mene. Tek kad se suočio s tako golemim pritiskom sa svih strana – od republika, izvana, od svojih drugova u

Partiji – tek onda je mogao u potpunosti razumjeti težinu situacije u kojoj smo se našli.”³²

Drugim riječima, ono što Milka Planinc poručuje jest: ideologija je jedno, a praksa drugo. Kao savezna premijerka, ona je ubrzo shvatila da ideološke formule ne mogu biti odgovor na stvarnu ekonomsku krizu, niti mogu biti dobar recept za ozdravljenje jugoslavenske privrede. Partijsko vodstvo, međutim, ostalo je vjerno Kardeljevu konceptu. Iako su nastojali reformirati sistem iznutra (jer socijalizam je i u Kardeljevoj interpretaciji razdoblje stalne reforme sistema, na putu od kapitalizma prema komunizmu), partijski vrh nije bio spreman odbaciti ideologiju samoupravljanja. U stvari, ni oni koji su (poput Milke Planinc) vidjeli u čemu je problem, nisu mogli u sebi prelomiti vjeru u ideološki projekt. Oni su možda doista i bili u stanju priznati gdje je problem, ali nisu imali dovoljno snage da se otvoreno konfrontiraju s Partijom kojoj su cijeli život pripadali i kojoj su imali zahvaliti na svemu što su postigli. Takva bi se konfrontacija teško moglo očekivati i u liberalno-demokratskim političkim poredcima: u socijalizmu bi to potkopalo same temelje sistema.

U tim okolnostima, dakako, nije neobično da je vlada ostala neefikasna i da je bila u neprekidnim krizama tijekom osamdesetih. Tenzije između Partije (koja nije željela značajne promjene)

³² U intervjuu koji sam vodio za ovu knjigu, Jure Bilić, tada hrvatski predstavnik u Predsjedništvu SKJ (1982-1986) rekao je da je Milku Planinc promovirao Vladimir Bakarić, ali da je ona doista uskoro počela igrati svoju vlastitu igru, uglavnom zato što je Bakarić umro u februaru 1983. “Ona je završila na potpuno drugoj strani od onog što je Bakarić očekivao”. Sjećam se susreta s Marijom Bakarić, Vladimirovom udovicom, u ljeto 1986. na Hvaru. Stipe Orešković, tada istaknuti omladinski funkcionar, pokušao ju je uvjeriti da je Milka Planinc napustila Bakarićev program. Marija Bakarić u to nije vjerovala, govoreći da je u nju Vladimir imao puno povjerenje, prije svega zato što je vodila politiku u Hrvatskoj kako je on zamislio. Moj je dojam, međutim, bio da Marija Bakarić nije bila najbolje obaviještena o politici nakon smrti svog supruga. Uostalom, hrvatsko rukovodstvo u tom trenutku bilo je pod kontrolom Mike Špiljaka, koji Bakarića nije podnosio. U referatu kojeg je podnio na Prvom kongresu SKH nakon Bakarićeve smrti (1986), Špiljak je Bakarića spomenuo samo uzgredno i nevoljko. Glavnog Bakarićeva ideološkog nasljednika u Hrvatskoj, Stipu Šuvara, htio je pošto-poto eliminirati iz politike, ili barem prebaciti na federalnu razinu, što mu je i uspjelo 1986.

i vlade (koja je željela neke, ali još uvijek u okviru ideološkog programa kojeg je određivala Partija) blokirale su saveznu ekonomsku politiku već 1984. Kao što će biti jasnije iz nastavka ovog poglavlja, programi ekonomske stabilizacije (a ne razvoja!) bili su samo blagi kompromis između tih dviju opcija; između želje da se mijenja ali da se ne promijeni. Kao što je rekao Josip Županov, politika koja se vodila pod parolom "ekonomske promjene da, ali političke ne, jednostavno nije mogla polučiti nikakav ozbiljan rezultat, jer se bavila posljedicama, a ne uzrocima krize"³³. A uzrok je bio sam politički sistem. Taj je sistem možda najbolje opisao hrvatski ekonomist Marijan Korošić (1988: 68):

"Stvorene su samo one promjene koje su mogle zadovoljiti sve političke interese. Kao rezultat, nikakve istinske promjene nisu bile moguće. Svaka grupa interesa bila je u stanju blokirati reformu. To je bilo zato što ekonomski rezultati nisu bili doista važni: njih se samo sporadično uzimalo u obzir, kao izgovor za promjene kada i ako bi se političari već dogovorili da mijenjaju. Drugim riječima, politički je sistem dominirao nad ekonomskom logikom: njegovi su ciljevi bili primarni, dok je ekonomija ostala nevažna i podređena. Budući da je otpor političkim promjenama bio sve veći, ekonomski je sistem čekao da na njega dođe red. Istodobno, ostatak svijeta je koračao brzim koracima u novo stoljeće."

Ne samo da su ideološke prepreke spriječile *radikalne promjene*, nego su se aktivno suprotstavile vladama. Đuranovićeva je pozicija, primjerice, već u julu 1981. postala tako slaba, da su međunarodni komentatori pisali: "Da je bilo moguće da članovi oba doma jugoslavenske Savezne skupštine glasaju o povjerenju, Đuranović bi bio potučen do nogu i to odmah". Njegov je mandat završio u junu 1982, a on je postao nepopularan i marginaliziran.

³³ U jednom intervjuu koji je dao 1985, Županov je rekao da bi "svako produžavanje krize moglo voditi raspadu ekonomskog i političkog sistema u zemlji", te da "nitko na svijetu nije spreman da se odrekne monopola moći sve dok nije prisiljen da to učini" (*RFE/RL*, 22. aprila 1985). To je praktički bio poziv na odbacivanje monističkog i uvođenje pluralističkog političkog sistema, kao preduvjet daljnjeg opstanka Jugoslavije.

Njegovi nasljednici na funkciji, međutim, uskoro će imati sve razloge da mu zavide. Milka Planinc bila je prvi premijer koji je javno kritiziran i faktički suspendiran (1985), njen nasljednik Branko Mikulić 1988. bio je prisiljen podnijeti ostavku (kao prvi premijer u poslijeratnoj jugoslavenskoj povijesti), a posljednji jugoslavenski premijer Ante Marković bio je čak i lošije sreće: njega su jednostavno ignorirali i ukinuli, a zamalo i fizički eliminirali 1991.

MEĐUNARODNI FAKTORI

U svojoj knjizi *Balkanska tragedija*, Susan Woodward ističe da je strani utjecaj na ono što se dogodilo u Jugoslaviji bio golem i da je počeo s intervencijom Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) 1982-3. U svojoj analizi, Woodward tvrdi da je taj zapadni financijski pritisak na Jugoslaviju imao pogubne posljedice po stabilnost zemlje. Umjesto da pokaže razumijevanje za reformističke trendove u samom jugoslavenskom društvu, svojim je pritiskom na reformatore da isporuče rezultate (i to brzo), MMF zapravo bio neka vrsta *slona u staklani*, tj. služio je kao idealan *alibi* protivnicima promjena u njihovu nastojanju da blokiraju reformatore. Percipiran kao jedna od najdirektnijih institucija eksploatatorskog kapitalizma, MMF je bio oličenje opasnosti na koju su upozoravali kardeljisti: da Jugoslaviji doista prijeti kontrarevolucionarni udar (poput onog u Čileu), ne zaustave li se nepovoljni trendovi u ekonomiji, i ne poveća li se klasna svijest i solidarnost radništva.

Uloga MMF-a u jugoslavenskoj ekonomskoj krizi, međutim, nije bila ni jednoznačna ni tako negativna kako su vjerovali ideolozi samoupravljanja. MMF je, uostalom, u svom pritisku inzistirao na ujedinjavanju, a ne razjedinjavanju jugoslavenske privrede i društva. U tom je smislu, MMF zapravo bio na strani onih unutar jugoslavenske elite (prije svega u jugoslavenskim vladama, i među ekonomistima i sociolozima, čije smo pozicije opisali ranije u ovom poglavlju), koji su htjeli ozbiljnije reforme – ne zato da razbiju Jugoslaviju, nego da je učine ekonomski i politički mogućom zemljom.

Direktno uključenje MMF-a u jugoslavensku krizu počelo je 1982, kad se približavao rok za otplatu kratkoročnih kredita podignutih 1977, tada već u nepovoljnim okolnostima na međunarodnom financijskom tržištu. Imajući u vidu sve što smo prije rekli o valu investicija u Hrvatskoj, ne iznenađuje da je upravo Hrvatska sad postala republika s najvećim direktnim teškoćama u otplati tih kredita. U stvari, Hrvatska je u ljeto 1982. bila pred bankrotom. Situacija je bila posebno neugodna za Milku Planinc, tada sasvim novu predsjednicu vlade, koja je deset godina upravljala hrvatskom Partijom. Direktnom intervencijom iz saveznog budžeta (dakle, poticanjem inflacije), hrvatski su dugovi plaćeni, ali je problem ostao. Ne samo da je to bila samo najava sličnih situacija posvuda u zemlji, nego je ponizila Hrvatsku u očima drugih, naročito u očima onih koji su već tada tražili daljnju centralizaciju političkog i ekonomskog sistema. Hrvatska, protivnik centralizacije, sada je ovisila o federalnoj kasi – bez pomoći drugih, kako je eksplicitno rekao Jure Bilić, u oktobru 1982, ona jednostavno “ne bi mogla izaći iz sadašnje ekonomske krize”.³⁴ Bez takve pomoći, rekao je on, “Hrvatska bi morala uzeti nove kredite, ili bi joj prijetila kompletna obustava cijele ekonomije”.

Ekonomska kriza u Hrvatskoj, kombinirana s prelaskom Milke Planinc iz konzervativnog u reformistički blok, te smrću Vladimira Bakarića bila je nova šansa za reformiranje (tj. centraliziranje) jugoslavenskog ekonomskog sistema. Prelazak Hrvatske na stranu reformista bio bi ključni događaj, koji bi sobom povukao vjerojatno i ostale *konzervativne* snage; ponajprije u Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Te su se dvije republike uvijek orijentirale

³⁴ Bilić je ovo rekao na sjednici CK SK Jugoslavije u oktobru 1982. (*RFE/RL*, 12. oktobra 1982). Za podatke o investicijama i zaduženosti Hrvatske u tim godinama, vidi *Informativni Pregled CK SK Hrvatske*, 1/1986: 13-5). Hrvatska je u 1983. trebala platiti tri milijarde američkih dolara na račun duga. Kao direktna posljedica restrikcija koje su hrvatska i jugoslavenska vlada uvele te godine, bruto nacionalni proizvod je u 1983. pao 3,7 posto, u usporedbi s 1981. Uvoz je bio 30,4 posto manji, a izvoz 5,6 posto manji nego u 1981. Investicije su se smanjile za 27 posto. Prihodi u stranoj (konvertibilnoj) valuti smanjeni su 28,1 posto. Napokon, u četiri godine (1981-1985) nezaposlenost se povećala za 24,9 posto (sa 96.000 u 1981. na 124.000 u 1985, ili sa 4,5 na 5,8 posto ukupnog radno sposobnog stanovništva). Istodobno su cijene u dvije godine od 1981-3. povećane 82,9 posto. Svi podaci iz *IP CKSKH* 1/1986: 13-5.

prema općem balansu političkih snaga u zemlji; ako bi Srbija i Hrvatska bile na strani reformi, teško bi bilo oduprijeti se reformističkom valu. Međutim, Hrvatska se jednostavno nije željela, niti mogla odlučiti za takav otvoreni prijelaz. Ona se suviše bojala centralizma (a njena elita prigovora da je "izdajnička" prema "nacionalnim interesima") da bi lako odbacila garancije koje joj je dala kardeljistička decentralizacija. U nemogućnosti da igra glavnu ulogu u bloku antireformističkih snaga (prije svega zbog ekonomskog bankrota, a potom i zbog stalnog sumnjičenja za obnovu *hrvatskog proljeća*, odnosno hrvatskog nacionalizma), hrvatski se politički vrh odlučio za politiku *hrvatske šutnje*. Od 1983. nadalje, a posebno od 1986, Hrvatska je prestala biti ključni partner Srbiji u Jugoslaviji; i povukla se u pasivnost iz koje je tek povremeno izlazila, da bi priopćila potpuno nejasne stavove, često kontroverzne i kontradiktorne. Ekonomska je kriza ušutkala Hrvatsku, a time otvorila i veće mogućnosti drugim dvjema tradicionalnim partnerima u jugoslavenskom trokutu: Sloveniji (sada na čelu konzervativnih snaga) i Srbiji (na čelu reformističkih). U drugoj polovici osamdesetih, kao što će biti prikazano u sljedećem poglavlju) jugoslavenska politika postaje bipolarna na potpuno nov način: ona se prvi puta u povijesti ne vodi na relaciji Beograd – Zagreb, nego Beograd – Ljubljana. Pasivnost Hrvatske imat će katastrofalno negativne posljedice, ne samo po tome što je u nedostatku trećeg faktora kompromis između dviju opcija bio sve manje izgledan nego i zato što je nezadovoljstvo hrvatskom šutnjom praktički proizvelo obnovu hrvatskog separatističkog nacionalizma. Hrvatska će stoga postati prva zemlja u kojoj je na vlast došla potpuno nova politička grupacija, ne iz same Partije, nego iz opozicije.

Hrvatska je "šutnja", također, smanjila kredibilnost Milke Planinc i njene vlade. Pod pritiskom MMF-ovih zahtjeva da federalna vlada garantira za sve strane kredite i plaćanja, ona je uvela nove mjere štednje i racionalizacije, te počela daljnju centralizaciju privrede. U maju 1982, predložila je zakon kojim bi se devizna sredstva centralizirala na federalnoj razini. Zakon je bio upravo suprotan stalnim hrvatskim nastojanjima da se federacija razvlasti kontrole nad devizama, veći dio kojih je proizveden u hrvatskoj turističkoj industriji, ili su ga u zemlju donosili (uglav-

nom hrvatski *gastarbajteri*. Zakon je trebao smanjiti do tada gotovo neograničene ovlasti OOUR-a i radnih organizacija, u njihovom raspolaganju devizama. No, slovensko je vodstvo reagiralo iznimno oštro. Andrej Marinc, novoizabrani predsjednik slovenskog partijskog Centralnog komiteta, rekao je da prijedlog tog zakona "proturječi nekim od samih temelja sistema socijalističkog samoupravljanja, i protiv je pozicije radnika u udruženom radu, te protivan ustavnom sistemu". Vojvodina je također odbacila zakon, budući da sobom nosi "ideološki i politički neprihvatljivu centralizaciju"³⁵. Te su regije (najbogatije u Jugoslaviji, a ujedno i najodanije Kardeljevu konceptu) na kraju prisilile Saveznu vladu na kompromis: zakon je povučen, ali je djelomična centralizacija ipak uvedena preko vladinih uredbi sa zakonskom snagom za razdoblje od samo jedne godine.

Tek je pod direktnim utjecajem MMF-a vlada uspjela slomiti taj otpor, i to samo do neke mjere. Prijelomnica se dogodila na sjednici Savezne skupštine, koja je potrajala duboko u noć između 2. i 3. jula 1983. Milka Planinc je na toj sjednici zahtijevala odobrenje saveznog parlamenta za nekoliko zakona koji su napisani u suradnji s MMF-om, i koji su trebali učiniti jugoslavensku državu, njenu centralnu banku i vladu jedinim jamcem svih kredita koje su u inozemstvu podigle (i sada trebale otplatiti) razne jugoslavenske institucije. Na šok prisutnih delegata (potpuno nenaviklih na šokove), savezna je premijerka jednostavno rekla da Jugoslavija "neće biti u stanju, čak ni s najvećim naporima, da vrati dugove koje mora vratiti u 1983", te da "ukoliko ne nademo druga sredstva, naći ćemo se u situaciji u kojoj ćemo morati proglasiti moratorij i krenuti u opće reprogramiranje naših dugova u stranim zemljama". Ta "druga moguća sredstva" predstavljena su kroz vladin prijedlog zakona, za koje je MMF dao punu suglasnost. "Moramo prihvatiti ove zakone", rekla je Milka Planinc, zbog "našeg ranijeg ponašanja, čak i u ovoj godini, zbog nedostatka discipline u plaćanju stranih dugova, zbog čega je naša pregovaračka pozicija vrlo slaba."³⁶ Jednom riječju, Milka Planinc je

³⁵ *RFE/RL*, 26. maja 1982.

³⁶ *RFE/RL*, 13. i 21. jula 1983. Radio Slobodna Europa je zaključila da je sjednica svakako bila "prekretnica u modernoj povijesti zemlje", te "početak pravog posttitovog razdoblja".

delegatima Savezne skupštine i jugoslavenskoj javnosti jasno rekla da se zemlja nalazi pred katastrofom, i da jednostavno *nema alternative*. Štoviše, zaprijetila im je ostavkom.

Gurnuti u kut takvim postupkom Savezne vlade, i prijetnjom da će *moratorij* zapravo značiti trenutачnu konfiskaciju sve jugoslavenske imovine u inozemstvu, delegati su prihvatili predložene zakone. Ali, protivljenje *radikalnim reformama* bilo je snažnije nego ikad. Ne samo da su republike i pokrajine (sada do neke mjere razvlaščene, bar u vođenju vanjske trgovine i kreditno-monetarne politike) bile skeptične prema Saveznoj vladi, nego su se i organizacije partizana u cijeloj zemlji protivile tom *ultimatumu*, kojeg su vidjeli kao ozbiljnu prijetnju nezavisnosti zemlje. Partizani, kao i značajan segment armijskog korpusa, vidjeli su MMF kao predstavnika zapadnog kapitalizma – dakle, kao ideološkog protivnika. I u tome, naravno, nisu griješili. Posljedica je bila da je Savezna vlada, koja je sada radila u suradnji s MMF-om, sve više percipirana kao popustljiva, ako ne čak i “izdajnička”, kad se radi o interesima i identitetu zemlje. Milka Planinc je sad bila na *probi*, pred udarom sumnje njenih partijskih kolega. Koliko je ozbiljna bila ta situacija, svjedoči i govor člana saveznog državnog Predsjedništva (iz Slovenije) Sergeja Kraighera pred članovima vojnog generalštaba, 29. jula 1983. Kraigher, koji je u Predsjedništvu bio zadužen za ekonomske reforme, a podupirao je vladu Milke Planinc, morao je upotrijebiti veoma oštar ton ne bi li opravdao popuštanje stranom utjecaju. On je generalima i admiralima ponovio da taj program jednostavno nema alternative:

“Analiza je pokazala da ako bi Međunarodni monetarni fond nama odbio dati financijska sredstva, i bez novih kredita iz stranih banaka, proizvodnja bi pala za dodatnih 15 do 20 posto. To znači da više ne bismo bili u stanju da održimo razinu zaposlenosti kakva jest, i posebno – da stvaramo nova radna mjesta” (Kraigher, 1983/1985: 192).

Da podsjetimo: sve se to događalo tek tri godine nakon Titove smrti, u doba etničkih problema na Kosovu, te u vrijeme kad je Poljska (druga socijalistička zemlja koja je patila od vanjske zadu-

ženosti) bila svakodnevno u vijestima.³⁷ Sovjetski je Savez ratovao u Afganistanu, ali je izgledao slab, oslabljen smrću Leonida Brežnjeva (u novembru 1982), a potom i Jurija Andropova (1983). Izgledalo je da socijalizam gubi dah posvuda oko Jugoslavije, pa i u samoj Jugoslaviji. Kapitalizam je sada nastupao punom snagom, ne samo preko proizvoda (dakle, koristeći konzumerizam, nego i kao politički program – preko same vlade i uz njenu pomoć. I – što je bilo najgore – jugoslavensko je vodstvo izgledalo prvi put nemoćno, podijeljeno i bez vizije. Kardelj, Tito i Bakarić umrli su između 1979. i 1983: zemlja je sada to osjećala više nego ikad prije. Od novih se lidera tražila odlučnost, otpor stranom utjecaju i više jedinstva. Tražio se novi Tito. Ali, ustavni je koncept (a i volja političke elite) sprečavao svaku mogućnost da se novi Tito pojavi. Jugoslavija je sada postajala talac vlastitog konstitutivnog koncepta, ideoloških vjerovanja, neodlučnosti i megalomanskih ambicija, posebno na regionalnoj i lokalnoj razini. Neodlučnost, kriza i regresija sada su stajali u oštroj suprotnosti svemu onome što je simbolizirala Titova Jugoslavija. Uskoro će se pojaviti lideri koji će – rušeći temelje kardeljizma – dobiti podršku masa, ne samo u Srbiji, nego i u Hrvatskoj.

Nakon desetljeća brzog razvoja, u kojima je rast društvenog proizvoda bio među najvišima u Europi, Jugoslavija je ušla u razdoblje stagnacije. U cijelom desetljeću (1981-89) rast je bio 0,9 posto, znatno niži nego u pet godina ranije (1976-80; 5,6 posto) i prethodnih pet (1971-75; 5,9 posto).³⁸ Svaka politička analiza koja drži da je ekonomija u samom središtu politike, te da se političari nužno orijentiraju tako da maksimaliziraju ekonomski uspjeh, smatrala bi da je u tim okolnostima neizbježno nešto

³⁷ Centralni komitet SKJ raspravljao je poljske događaje na sjednici u julu 1983. Glavna poruka koju je tada formulirao Dušan Dragosavac, predsjednik Predsjedništva CK SKJ bila je "da naš politički sistem direktne socijalističke demokracije treba biti konzistentno razvijen", budući da je poljska kriza rezultat "birokratsko-tehnokratskog sistema, koji je istisnuo poljsku radničku klasu na periferiju". Dakle, poljska je kriza prikazana kao dokaz prednosti jugoslavenskog socijalizma u odnosu na sovjetski. Međutim, jugoslavenski su komunisti jasno rekli da mogu podržati samo "socijalističku Poljsku", a ne "buržoasko-klerikalnu i katoličko-nacionalističku". Više o Dragosavčevoj poziciji s obzirom na Poljsku, vidi u petom poglavlju ove knjige.

³⁸ Najviši rast društvenog proizvoda bio je između 1957. i 1960: 11,3 posto.

učiniti. Pa ipak, blokada i neodlučnost bila je jedini odgovor. Jugoslavenski ministar financija, Jože Florijančič, dao je ostavku iz protesta protiv te blokade. Florijančičeva je ostavka bila motivirana kaotičnom situacijom na tržištu deviza, na kome je 700 milijuna dolara izgubljeno samo u 1983.³⁹ Iako Slovenac, Florijančič nije htio činiti ustupke na tim pitanjima nego je bio sklon većoj centralizaciji i kontroli poslovanja. Pritisak kojeg je doživio od svoje vlastite republike, bio je toliko snažan da se povukao iz politike i okrenuo *businessu*.

Iz istog je razloga i Milka Planinc ponudila ostavku saveznom partijskom Predsjedništvu:

“Oni su na mene gledali sumnjičavo, mnogi uvjereni da sam *špijun* MMF-a u njihovim redovima. Javno sam rekla da je inicijativa MMF-a dobrodošla, jer su mnogi ljudi u zemlji bili protivnici reformi. Imala sam na umu rukovodstvo SKJ, iako – naravno – nisam to rekla eksplicitno. Ali, oni su znali koga kritiziram. Drugi je incident nastao onda kad sam rekla predstavnicima MMF-a da cijenim njihove napore, jer idu upravo u istom smjeru u kojem i sama vlada predlaže reforme. Partijsko je Predsjedništvo bilo toliko ljutito, da su zamalo formirali posebnu partijsku komisiju koja bi trebala raspraviti te moje izjave. Kad sam ponudila ostavku, 1983, predsjednik partijskog Predsjedništva Ali Shukrija rekao je da nema potrebe ni da je diskutiraju, budući da sam bila samo član Centralnog komiteta, pa je prema tome mogu diskutirati članovi CK, a ne i članovi Predsjedništva. Onda su odlučili da je ne prihvate samo zato da bi izbjegli javni skandal. Međutim, kad sam podnijela ostavku u 1985, složili su se, s tim što su tražili da ostanem neka vrsta *vršitelja dužnosti* do kraja mandata sljedeće godine.”⁴⁰

³⁹ RFE/RL izvještaj od 29. decembra 1983, opisao je kaos sljedećim riječima: “Mnoga poduzeća prodavala su proizvode u inozemstvu po smanjenim cijenama da bi dobila neke devize, dok su druga poduzeća uvozila te iste proizvode po višim cijenama”.

⁴⁰ U intervjuu autoru, 1998.

Neodgovarajuća reakcija jugoslavenskog partijskog vrha na inicijative Milke Planinc i njene vlade, potakle su Marijana Korošiča da još 1983. zaključi:

“Birokrati su preuzeli program stabilizacije u svoje ruke, interpretirajući ga na svoj način... U julu sam bio optimističan, kad je vlada najavila radikalne promjene, ali sada više nisam. Sada sve izgleda kao da će ostati na kozmetičkim promjenama... Zato što postoji ideološko nejedinstvo u pripremi promjena u ekonomskom sistemu... sve je rezultiralo u nedostatku bilo kakvih promjena”.⁴¹

Suprotno, dakle, zaključku Susan Woodward, inicijativa MMF-a nije bila u neskladu s reformističkim namjerama same jugoslavenske političke elite. Štoviše, u nekom je trenutku izgledalo kao da je MMF bio najvažniji saveznik reformista u samom vrhu. Istina je da je ta reformistička grupacija unutar elite također kritizirala neke aspekte MMF-ove politike, prije svega u vezi s rokovima koje je MMF postavljao pred vladu:

“Ono što je bilo realistično napraviti u deset godina bez problema, oni su tražili da napravimo za tri. Inzistirali su na kratkim rokovima – to je bio veliki problem”.

Ali, vlada je vjerovala da je u biti na istom reformističkom pravcu na koji je upućuje i sam MMF. Intervencija MMF-a, dakle, može biti samo djelomice *odgovorna* kao faktor raspada jugoslavenske države. Pritisak na Jugoslaviju rezultat je politike koju su vodile same jugoslavenske elite, temeljene na ideološkom konceptu koji je također bio autohton. Preporuke i pritisci MMF-a nisu doveli do rezultata koje je MMF želio, nego su bili blokirani od strane konzervativnih frakcija u samom političkom vrhu. Glavni zagovornici suradnje s MMF-om bili su poraženi u unutarnjopolitičkim konfliktima. Prema tome, uloga MMF-a u rastvaranju Jugoslavije nije ni izdaleka onako značajna kako danas neki prikazuju. Ideološka odanost Kardeljevu konceptu glavni je razlog tome.

⁴¹ *NIN*, 27. novembra 1983.

ODGOVOR ELITE: KRAIGHEROV PROGRAM EKONOMSKE STABILIZACIJE

Nepostojanje volje da se prihvate značajna odstupanja od Kardeljeva koncepta, čak i pod pritiskom ekonomske krize, možda je najvidljivije kad se analizira 1.500 stranica Programa ekonomske stabilizacije, kojeg je – nakon dvogodišnje javne debate – prihvatilo savezno vodstvo.⁴² Kraigherov je program (kako je uskoro nazvan po glavnom koordinatoru te debate, slovenskom predstavniku u jugoslavenskom državnom Predsjedništvu, Sergeju Kraigheru) slika i prilika *moгуćег kompromisa*, koji je ostavio – upravo kao i Kardeljev koncept – mnogo mogućnosti za separatne interpretacije samog značenja napisanog. U posljednjem dijelu ovog poglavlja navodimo glavne elemente tog narativa, kojeg smo rekonstruirali čitajući Kraigherove javne nastupe između 1980. i 1985, te koristeći dva intervjua koja je autor ove knjige imao s njim u januaru 1986. i februaru 1988.⁴³ Budući da je sam Program prihvaćen kao službeni dokument Dvanaestog kongresa SKJ (1982), te kasnije potvrđen u raznim prilikama preko rezolucija Centralnog komiteta, državnog Predsjedništva i Skupština, može se opravdano zaključiti da on predstavlja primjer tada dominantnog diskursa razvijenog u okviru jugoslavenske političke elite, s obzirom na uzroke i posljedice ekonomske krize u ranim osamdesetim.

Prije svega, Program polazi od stava da Jugoslavija mora ostati vjerna samoupravljanju, kome “nema stvarne alternative”, budući da su i *liberalizam* i *državni socijalizam* potpuno nepri-

⁴² Savezni je društveni savjet u 1981. formirao Komisiju za pitanja ekonomske stabilizacije, koju je vodio Sergej Kraigher. U sljedeće dvije godine, Kraigherova je komisija konzultirala oko 350 vodećih političara, ekonomista i ostalih eksperata. Proizveli su dokument od 1.500 stranica, s *policy-preporukama* u 15 područja (kao što su, primjerice, antiinflacijski program, kojem su slijedili posebni programi o nezaposlenosti, politici stanovanja, vanjskotrgovinskim odnosima, poljoprivredi itd.).

⁴³ Ti su intervjui objavljeni u *Poletu*, 31. januara i 14. februara 1986. (prvi), te u *Mladosti*, u februaru 1988. (drugi). Ovdje se citira iz autorizirane verzije tih razgovora. Ostali citati su dani prema govorima sabranim u Kraigherovoj knjizi (1985).

hvatljivi (Kraigher, 1982/1985: 104 i 1983/5: 209)⁴⁴. Kraigher se protivio *kejnezijanstvu i monetarizmu* (1983/5: 180, 211), dvjema ekonomskim doktrinama koje su se pokazale "nesposobnima da riješe ekonomske probleme suvremenog kapitalizma" (1981/5: 66, 1983/5: 260-1). Koristeći retoriku koja je bila iznenađujuće ideološka za te godine, Kraigher je tvrdio da je "opća kriza kapitalizma dublja nego ikad, i nema nikakve realne izgleda da bude prevladana" (1981/5: 66). Iako je bilo gotovo opće mjesto jugoslavenske retorike da je samoupravljanje bilo reakcija na sukob sa Staljinom (1948), njegovu renesansu nakon 1971. Kraigher je objasnio kao odgovor na rastuće "liberalne tendencije" u jugoslavenskom društvu. Prema tome, ne samo da je samoupravljanje alternativa državnom socijalizmu, nego i "tehnomenadžerskim" i "liberalnim" tendencijama, posebno u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji (1983/5: 194). No, snage protivne samoupravljanju (tj. *tehnomenadžeri* i *liberali*) još nisu potpuno poraženi (1983/5: 204 i 245), i tu je zapravo Kraigher vidio fokus buduće akcije. Glavni problem, dakle, nije ni Ustav ni Zakon o udruženom radu, nego njihova nepotpuna i nedovoljna primjena. Snage protivne samoupravljanju čine sve da se ono ne bi ostvarilo, govorio je Kraigher. Kad bi OOUR-i bili doista onakvi kakvima su zamišljeni (ne samo pismom, nego i duhom konstitutivnog koncepta), oni ne bi pridonosili atomizaciji zemlje nego njenoj integraciji (1983/5: 180). Ali, budući da *tehnomenadžeri* i *liberali* drže i dalje ključne pozicije u društvu i privredi (1982/5: 87-9), oni su glavni krivci za parcijalizaciju. Kraigherova interpretacija bila je iznenađujuće oštra i pravovjerno-socijalistička⁴⁵: on je za gotovo sve krivio *neprijatelje samoupravljanja* i potpuno odbacio mogućnost da je samo samoupravljanje krivac za dezintegraciju i neefikasnost. Štoviše, tvrdio je da i nakon 30 godina od uvođenja samoupravljanja, proces odlučivanja nije odmakao daleko: i dalje se glavne odluke donose

⁴⁴ "Za nas nema drugih oblika, mogućnosti ili puteva da razriješimo sadašnje probleme razvoja", rekao je Kraigher u oktobru 1982. (1985: 105). On je odbacivao svaku mogućnost da se Jugoslavija "vrati nekim oblicima starog buržoaskog parlamentarizma" (1983/5: 209).

⁴⁵ Analiza Kraigherova narativa potvrđuje našu tezu o snažnoj ideologiziranosti jugoslavenskog socijalizma, posebno među "ustavobraniteljima" (u Sloveniji i Hrvatskoj).

u "uskim krugovima" (1983/5: 196), u kojima se povezuju politička i ekonomska moć (1982/5: 111, 1983/5: 160). Unatoč svemu tome, međutim, Kraigher se protivio *lovu na vještice*, pozivajući na jedinstvo u primjeni Stabilizacijskog programa, a ne *diferencijaciju* unutar političke elite (1983/5: 240-1). To je bio samo jedan od kompromisa koje je bilo teško objasniti, a nemoguće pretvoriti u stvarnost: ako su doista za neuspjeh samoupravljanja krivi njegovi moćni protivnici, onda je dužnost revolucionarnog društva da se s njima obračuna, a ne da poziva na jedinstvo (između ostalih i s njima).

Drugo, Kraigher je priznao da je jugoslavensko tržište ozbiljno zahvatio val fragmentacije, ali je odmah upozorio da "ne treba pretjerivati" pri naglašavanju te činjenice (1983/5: 211 i 1984/5: 326 i 363). Centralizirana federacija nije rješenje: ona, tvrdio je Kraigher, nije bila manje konfliktna kad se radilo o distribuciji gospodarskih dobara posredstvom saveznih institucija (1983/5: 211). Istina je da *autarkične* tendencije moraju biti poražene, ali ne tako da se Jugoslavija ponovno centralizira. Kako onda? Kraigher nije ponudio neki originalni odgovor, nego se zadržao na ponavljanju Kardeljeva stava da je samoupravljanje ujedno rješenje i za nacionalno pitanje i za pitanja socijalne pravednosti. Ponovna centralizacija ugrozila bi oboje: jednakost naroda i prava radnika (1981/5: 37). Istina je da je proces pregovaranja, dogovaranja i usklađivanja među republikama i pokrajinama iznimno spor. Ali, na drugoj strani, nije li to zapravo dokaz da u Jugoslaviji postoji i da se razvija *pluralizam samoupravnih interesa*, onako kako ga je u svom posljednjem djelu opisao Edvard Kardelj (1977). Kraigher se protivio i onim kritikama Savezne vlade koje su je krivile za neodlučnost. Više odlučnosti je nužno, *ali* je istodobno i opasno, jer bi to moglo – na mala vrata – uvesti etatizam (1983/5: 166). Etatizam je, kao što je jasno iz Kardeljevih tekstova, glavni protivnik i glavna opasnost za Jugoslaviju, naročito sada kad su Kardelj i Tito napustili scenu. Pravac razvoja, dakle, mora biti upravo suprotan – daljnja decentralizacija, potpuna realizacija programskih ciljeva, a ne njihovo napuštanje (1983/5: 177).

Treće, radnici nisu "prirodno" skloni samoupravnoj orijentaciji, upozoravao je Kraigher, dijelom i reagirajući na sve češće pozive

radništva da se uspostavi red, i stvori "novi Tito" (1983/5: 253). Baš kao i Kardelj, i Kraigher je vjerovao da *državni socijalizam* mnogima predstavlja daleko atraktivniju alternativu samoupravljanju, od liberalne demokracije (1983/5: 260). Ponavljajući retoriku koja je iznimno podsjećala na Kardeljeve kritike teorije spontanosti (1983/5: 167 i 1984/5: 324), Kraigher je upozoravao da je ključ socijalizma i dalje u rukama *subjektivnih snaga* (dakle partije). Partija je, govorio je Kraigher, premalo na strani samo upravljanja, a još uvijek previše vezana uz državu (1983/5: 230). To se mora izmijeniti.

Četvrto, Kraigher je priznao da treba učiniti neke "manje modifikacije" u političkom sistemu. Te "modifikacije" moraju biti "ispravke naše prakse, i vjerojatno nekih elemenata u samom sistemu u smislu daljnjeg pojašnjavanja, ali ne izmjene sistema kao takvog" (1983/5: 209). Kraigher je bio eksplicitan: nikakve fundamentalne promjene političkog sistema nisu nužne i ne mogu se očekivati. Najdalje dokle je bio spreman ići bila je kritika nekih konzervativnih partizanskih krugova, koji su se protivili čak i "manjim poduzećima u privatnom vlasništvu". "Mala privreda" (obrte, mali i srednji privatni *businessi*) ne mogu ugroziti socijalizam (1983/5: 224 i 270), pa ih prema tome treba dopustiti i čak potaći. Kraigherova kritika sistema nije išla mnogo dalje od priznanja da se socijalizam mora više pobrinuti za siromašne, i da veću opasnost za socijalizam predstavljaju privilegije ekonomske i političke elite, nego privatne investicije u obrte i mala poduzeća. Njegova se kritika ograničila na kritiku "nekih oklijevanja" i "primjene" dobrih ideja političkog vrha. U intervjuu koji sam s njim imao, u januaru 1986, rekao je:

"Mi smo oklijevali (u reformama 1965) da razvijemo odgovarajući ekonomski sistem i da primijenimo odgovarajuću ekonomsku politiku. Sve se to događalo presporo. Sada, mi još uvijek nemamo konzistentne i usklađene mjere koje bi vodile primjeni tog programa. Glavni je problem uvijek bio da smo bili prespori i da smo stizali kasno. Svi ostali problemi samo su rezultati te neodlučnosti. Potrošili smo golemu energiju i mnogo sati da postignemo sporazum, umjesto da ih provedemo u stvaranju i primjeni našeg programa."

Kraigher je upozoravao političke lidere, dakle, da ključ izlaska iz krize stoji u njihovim rukama, ali nije bio pristaša nikakvih radikalnih promjena, kojima bi se stara generacija maknula i ustupila mjesto nekim novim, koji bi mogli biti odlučniji. Nije uopće jasno kako je on zamišljao (a s njim i ostatak tadašnje elite) da se bilo kakve promjene mogu izvesti bez promjene politike i bez promjene ljudi koji izvode tu politiku.

U stvarnosti, Kraigherov je program i bio prihvatljiv svima baš zato što je bio tako nekonzistentan i nejasan.⁴⁶ On jednostavno nije ugrožavao nikoga – a pedagoške proklamacije koje je promovirao bile su samo jedna u nizu lekcija koje je elita dijelila samoj sebi, bez ikakvih posljedica. Stoga ne iznenađuje da je već u 1984, Kraigherov program bio na putu propasti. Umjesto planiranog rasta od 10 posto, inflacija je u 1985. dosegla 75 posto. Životni je standard populacije pao 34 posto između 1979. i 1984. Oko 40-45 posto domaćinstava zarađivalo je manje nego što je bilo dovoljno da se napusti "granica siromaštva". U radni je odnos primljeno 850.000 novih zaposlenih (između 1979. i 1984), ali su oni uspjeli povećati proizvodnju za samo 0,8 posto u tom razdoblju. To je značilo da je produktivnost rada drastično padala, što je za posljedicu imalo i pad plaća. Dok je u 1979, radnik radio prosječno 14 minuta da bi kupio kilogram kruha, pet je godina kasnije bilo potrebno dvostruko više: 29 minuta (Bilandžić, 1986: 116-9). Vanjskotrgovinski deficit je doista smanjen i eliminiran u 1984, ali uglavnom zato što je uvoz smanjen, a ne zato što je izvoz povećan. Također, suprotno ideološkoj retorici o opasnosti od državnog socijalizma, izvoz u istočnoeuropske zemlje povećan je, dok je onaj u zapadnoeuropske zemlje smanjen. Dakle, Jugoslavija se udaljavala od svjetskog tržišta, umjesto da se u njega integrirala. Ideološke barijere učinile su da su čak i tako razvodnjene preporuke Kraighereva programa sada bile odbačene u stvarnosti. Suviše je bilo raznih konzervativnih aparatčika, suviše lokalnih moćnika, kojima je čak i ograničeno otvaranje tržišta izgledalo kao opasno

---

⁴⁶ U intervjuu koji je autor s njom imao u aprilu 1998, Milka Planinc je rekla da je Kraigherov proram bio "najbolji mogući u tom trenutku". To znači – nije bio otvoreno neprijateljski prema tržištu, ali je bio pun kompromisa, koje je svatko mogao interpretirati kako je htio.

uvođenje kapitalizma na mala vrata. Taj paradoks, da se zemlja u stvarnosti približavala *Istoku*, dok su mnogi tvrdili da ide na *Zapad*, teško je objasniti bilo kakvim uvidom u stvarno stanje. Pa ipak, u politici (kao i u životu) rijetko je kada važno ono što jest - važnije je ono što ljudi vide ili misle da vide.

IZVOR STABILNOSTI: SINDROM RADIKALNOG EGALITARIZMA

Tradicionalni *ekonomski pristup* političkoj analizi naglašava važnost ekonomske situacije za stabilnost poretka. Svi parametri koje smo prikazali u ovom poglavlju ukazivali su da se ekonomski položaj radništva i ostalih u Jugoslaviji dramatično pogoršavao u ranim osamdesetim godinama. Zašto, onda, nije bilo revolta i otvorenih pobuna protiv sistema? Gdje je bila *granica izdržljivosti*, na koju su tih godina često upozoravali sociolozi, ekonomisti i političari? Bi li se sistem mogao održati i dalje, bez obzira na dubinu ekonomske krize?

Odgovor na to pitanje treba pronaći u percepcijama koje su o društvu razvijene, prije svega uz pomoć ideologije. Radništvo je godinama bilo uvjeravano da je novo društvo, socijalističko samoupravljanje, njihov povijesni interes. Oni su, napokon, mogli i sami vidjeti da su postali utjecajni u procesu odlučivanja o radu nego što su bili ikad prije. Sistem ih je privilegirao institucionalno, a kaotičnost im je omogućavala da izbjegnu radne i druge obveze prema sistemu. Kad su protestirali, činili su to u uvjerenju da sistem treba natjerati da isporuči ono što je obećao, ne nužno da ga se zamijeni s nekim drugim sistemom. O liberalnoj demokraciji nisu imali mnogo direktnog iskustva, pa su o njoj razvili nerealističnu sliku; ili sasvim pozitivnu ili sasvim negativnu. Državni socijalizam sa svojim egalitarističkim obećanjima bio im je bliži, iako su i o njemu percepcije bile različite. Za jedne, on je bio uspomena na "dobra stara vremena" njihove mladosti, za druge (posebno u krajevima gdje je nacionalno pitanje bilo otvoreno gotovo neprekidno od samog osnivanja Jugoslavije), i ta se alternativa činila preskupom. Radništvo, ključna snaga koja je mogla potkopati ideološki obrazac poretka (kao što je to, uostalom,

učinila u Poljskoj) nije imala isti motiv u Jugoslaviji. Dok je u Poljskoj ona imala razloga protiviti se *državnom* socijalizmu, koji je viđen kao sovjetski uvozni proizvod, u Jugoslaviji je radništvo (već i tako atomizirano i parcijalizirano na *nacionalne radničke klase*) bilo pred izazovom: zamijeniti ili ne *društveno* samoupravljanje, koje je ipak omogućilo neki stupanj nacionalne autonomnosti svim narodima. Trebalo je, dakle, daleko više nezadovoljstva da bi se ono pretvorilo u akciju protiv sistema.

Smjer radničkog nezadovoljstva, također, bio bi drukčiji – zapravo potpuno suprotan onome što je bilo u Poljskoj ili drugim zemljama državnog socijalizma. Jugoslavensko je radništvo (a i značajan segment ostalog stanovništva) protestiralo protiv socijalnih i drugih razlika, zagovarajući veću jednakost. Jednakost je bila obećanje koje socijalizam u Jugoslaviji nije ispunio; razlike između republika i pokrajina, pa čak i između raznih OOUR-a i grana proizvodnje, povećavale su se, a ne smanjivale. Dok su istočnoeuropski radnici tražili veće mogućnosti da izraze različitost (pa im je primarna vrijednost bila pluralizam), jugoslavenski su radnici tražili više jednakosti (a manje pluralizma). Hrvatski sociolog Josip Županov, nazvao je to *sindromom radikalnog egalitarizma*:

“Za naše radnike nije katastrofa to što žive loše; tragedija je ako netko drugi živi bolje. To je prilično drukčiji sistem vrijednosti od onoga na Zapadu: u našem društvu katastrofa je to što je netko bogat a ne što je netko siromašan. Ne može se očekivati da će se oni koji tako gledaju na stvari odlučiti za štrajk... Budući da konflikti postoje, međutim, oni će se izraziti na drugi način, na primjer, u obliku velikog broja bolovanja, koji – ekonomski govoreći – imaju gore posljedice nego štrajkovi”.⁴⁷

I doista, umjesto političke akcije za promjenom stanja, nezadovoljnici su se odlučili za tihi bojkot. Država je – na drugoj strani – taj bojkot tolerirala, jer je on bio bolji od aktivnog protivljenja sistemu. Siva ekonomija se tolerirala, dok su *bolovanja* i drugi oblici izostanka s posla postali masovni. Prema jugoslavenskoj

⁴⁷ *Danas*, 2. augusta 1983.

službenoj statistici iz 1983, čak 700.000 ljudi bilo je svakodnevno odsutno zbog bolovanja; 600.000 je bilo svakodnevno na nekom obliku dopusta; a 400.000 je svakodnevno odlazilo na razne konferencije i samoupravljačke sastanke, a ne na posao. Posljedica je bila da je (kad su se svi ovi razlozi za izostanak oduzeli) umjesto osam sati dnevno prosječan jugoslavenski radnik radio samo tri sata i šest minuta dnevno.

Problem je bio i u tome što su radnici sad smatrali da je svatko tko bi uveo reda u privredu (a to je u prvom redu nastojala vlada, uz podršku MMF-a) njihov potencijalni *neprijatelj*. Reforme su bile shvaćene kao opasnost, posebno zbog toga što nisu bile usmjerene prema "više jednakosti", nego prema "više pluralizma". Samo one mjere koje su poticale jednakost, bile su prihvatljive; i to samo do trenutka do kojeg se nisu pojavile *iznimke od pravila*. Ponovno, Josip Županov:

"Kad je uveden *par-nepar* sistem za vožnju automobilom, ljudi su vidjeli da se mjere primjenjuju jednako na sve, bez obzira tko imao koliko novca na računu. Prema tome, to su podržali. Evo, da dam vlastiti primjer: ja bih bez problema mogao provesti cijelu noć bez struje u svom stanu svakog utorka i četvrtka, sve dok sam uvjeren da susjedi u zgradi nasuprot moje ostaju u mraku u ponedjeljak i srijedu. Ali, da sam vidio da je nečija žarulja upaljena onda kad je bio njegov red na redukciju, bio bih spreman da se pobunim protiv države".

Samo korupcija i nejednakost na strani elite mogli su izazvati socijalno nezadovoljstvo. No, jugoslavenski je problem bio u tome što su elite poticale korupciju masa, a same ostale relativno nekorumpirane (ili se to bar javno nije vidjelo). Partijski i državni funkcionari nisu živjeli u pretjeranom luksuzu, nego u društvenim stanovima (na malo boljim lokacijama). Kad je Tito umro, njegovi su se nasljednici godinama sporili s državom (i danas se spore) jer nije bilo oporuke, a gotovo ništa od onog što je koristio nije bilo njegovo privatno vlasništvo, nego društveno. Na drugoj strani, država je tolerirala masovno otuđivanje društvene imovine (posebno u građevinskim i sličnim poduzećima) i rad *na crno* ("u fušu"), kojima su mnogi – u najnižim slojevima stanovništva –

stjecali materijalnu korist. Problem je, dakle, bio u tome što je društvo bilo zasnovano na korupciji. Čitava je mreža privatnih "veza" prekrivala zemlju: svatko je imao nekoga tko je bio liječnik, ili automehaničar, mesar ili sudac. Liječnik bi pomogao mesaru da dođe na pregled u bolnicu ranije nego što bi po redu trebao, a mesar njemu da dobije najbolje meso za sebe i svoje rođake. Ti rođaci bi potom za uzvrat znali nekog mehaničara koji bi mesaru popravio automobil bez naplate. I tako dalje, i tako dalje... Ta mreža privatnih interesa posebno se raširila u situaciji ekonomske (i financijske) krize, kad nije bilo dovoljno novca da se plati za usluge i robe, i kad su neke robe nestajale iz trgovine, a usluge postajale sve lošije. Da je država i htjela zaustaviti taj lanac (a nije, jer je on ljudima ipak omogućavao ono što im oslabljena država u krizi više nije mogla osigurati), pitanje je bi li to mogla učiniti. Samoupravljanje je, naime, uvijek davalo za pravo radnicima, nikad državi. Nitko nije mogao biti ni primljen ni otpušten iz poduzeća bez znanja i suglasnosti radničkog savjeta. Ako bi neki direktor htio uvesti reda u firmu i spriječiti otuđivanje imovine ili zaustaviti tolika bolovanja, daleko je vjerojatnije da bi radnički savjet smijenio njega, nego što bi on uveo nova pravila ili običaje u poduzeće. Radnici su mogli otpustiti direktore, a ne obratno. A radnici su se rukovodili krilaticom: "Nitko nas ne može toliko malo platiti, koliko malo mi možemo raditi".

Potpuno suprotno situaciji u zemljama državnog socijalizma, u Jugoslaviji je država slabila, dodatno prepuštajući društvu neke od svojih osnovnih funkcija, a društvo je postajalo prekriveno mrežom privatnih interesa, veza i poznanstava (koje su uvelike sličile na ono što bi na Zapadu nazivali korupcijom). Zakoni su značili sve manje, i sve je manje bilo snage da se oni provedu. Politička je elita kritizirala ljude, a ljudi su pritom često i sami vidjeli da ta kritika zapravo ima smisla – prepoznali su elemente nezakonitosti i "korumpiranosti" u sebi samima, ne drugdje. Pa ipak, sve su manje razumjeli zašto država i dalje inzistira na "podruštvljavanju", a ne na "čvrstoj ruci". Ta im je situacija odgovarala kratkoročno (i možda srednjoročno), ali ljudi su se sad pitali: što će biti u budućnosti? Može li sve to potrajati u nedogled?

Već sredinom osamdesetih stvorila se, dakle, pod pritiskom ekonomske krize, situacija iščekivanja i napetosti. Na jednoj

strani, ljudi su htjeli promjene koje bi dovele do više reda i jednakosti, a na drugoj te promjene nisu smjele ugroziti njihove interese. Na jednoj, htjeli su *radikalne promjene*, na drugoj *povratak u stanje prije ovog kaosa*. Ta se situacija nije mogla održati takvom zauvijek. Jedan od rijetkih koji je to vidio bio je Josip Županov. Pakt između elite i naroda, u kome će narod zauvijek biti zadovoljan pronalaženjem veza i poznanstava, bolovanja i dopusta, a elita zauvijek ostati na vlasti, jednostavno ne može trajati zauvijek. "Konflikt će se pojaviti negdje drugdje, u nekom drugom području", zaključio je u januaru 1985.

I doista – pojavio se u političkoj sferi. Slobodan Milošević bio je odgovor na želju da se sve mijenja radikalno, a ništa ne promijeni stvarno. Njegova prodržavna retorika bila je u oštroj suprotnosti s Kardeljem, ne s Titom. Egalitarizam, antibirokratska revolucija i odanost socijalizmu i Jugoslaviji, učinili su se kao pravi odgovor mnogima, ne samo u Srbiji. Oni koji, međutim, nisu mogli prihvatiti srpski etatizam, ubrzo su smislili svoj vlastiti. Pomak s antietatističke prema etatističkoj koncepciji bio je međutim univerzalan. O tome će biti riječi u sljedećim poglavljima.

Peto poglavlje

KRIZA POLITIČKOG SISTEMA

Ustavobranitelji protiv ustavoreformatora (1974-1984)

U prošlom smo poglavlju analizirali (nedostatak) reakcije jugoslavenske političke elite na ekonomsku krizu koja je započela sredinom sedamdesetih, da bi se – i zbog blokade u političkom vrhu – nastavila (gotovo neometano) i u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Taj konflikt, da ponovimo, nije bio etnički konflikt. U njemu mase nisu sudjelovale ni u kojem značajnijem obliku. On nije, sam po sebi, destabilizirao jugoslavensko jedinstvo, iako je – tek će se kasnije pokazati – prije svega zbog njegove dugotrajnosti i neodlučnosti elite da ga prekine – potaknuo cijeli niz drugih konflikata, koji su kasnije uključivali i nacionalno pitanje. Glavni razlog zbog kojeg je ekonomska kriza nastala, kao i zbog kojeg se toliko produžila, bio je u vjernosti jugoslavenske političke elite kardeljističkom konceptu. Ta je odanost spriječila promjene, čak i onda kad je drugima (ekonomistima, sociolozima i inozemnim analitičarima) već bilo bjelodano da su promjene poželjne.

Ista je ta odanost Kardeljevu konceptu, spriječila da se raspravlja o krizi političkog sistema. Koliko god pitanja političkog sistema bila potiskivana iz debate o ekonomskoj krizi, ona se jednostavno nisu mogla dugo izbjeći. Inicijativa je ponovno došla iz redova izvan same političke elite: od strane nezavisnih intelektualaca i poludisidenata, koji su bili posebno ohrabreni retorikom o ljudskim pravima, što ju je promovirao američki predsjednik Jimmy Carter (1977-1981), te jačanjem disidentstva u Istočnoj Europi (posebno u Poljskoj i Čehoslovačkoj nakon 1977). No, kritika sistema u tim krugovima ne bi mnogo promijenila, niti bi

vjerojatno uspjela prisiliti samu elitu da je uzme ozbiljno, da se ona nije pojavila (na drugi način) i unutar same političke elite. Kao i s debatom o uzrocima ekonomske krize, tako je i rasprava o političkoj situaciji u zemlji podijelila elitu na dva velika bloka: one koji su držali da je ustavno rješenje iz 1974. dobro i da ga samo treba primijeniti, i one druge, koji su u biti vjerovali da sistem treba ozbiljno reformirati. Jugoslavenski mediji uskoro su te dvije grupe nazvali: *ustavobranitelji* i *ustavoreformatori*. Podjela na ustavobranitelje (koji su dominirali u Sloveniji i Hrvatskoj) i ustavoreformatore (koji su bili snažniji u Srbiji) pojavila se punom snagom već 1983-4, iako su razlike postojale i od ranije, praktički već od 1975, prve godine nakon donošenja posljednjeg jugoslavenskog Ustava. Ta podjela, također, nije bila u prvom redu etnička, nego prije svega politička, odnosno ideološka. Kao i u ranijim sukobima u jugoslavenskoj politici (primjerice: između Dilasa i ostalih; Rankovića i većine; pa u Hrvatskoj 1971. i Srbiji 1972), elite su se podijelile oko pitanja kao što su: koji oblik socijalizma je najbolji u postojećim okolnostima; treba li odbaciti stari (tj. kardeljistički) model, ili ga samo primijeniti, itd. Međutim, kao i prije, i u ovom su se slučaju elementi nacionalnog pitanja ispreplitali s ideološkim temama. Dok je ranije (zapravo, u cijeloj povijesti Jugoslavije, sve do 1974) na neki način dominiralo *hrvatsko* nacionalno pitanje, u raspravama koje pratimo u ovom poglavlju središnje mjesto ima *srpsko* pitanje, prije svega kao pitanje *srpske države*, odnosno Republike Srbije. Srpsko pitanje, koje se pojavilo već 1975, podijelilo je političku elitu do te mjere da je ona uskoro postala blokirana, baš kao što je prethodno bila na ekonomskim temama. To je pitanje omogućilo pojavu alternativnih koncepata, uključujući i obnovu kritike koju je srpskim političarima 1968. uputio Dobrica Ćosić. U ovom poglavlju pratimo razvoj *srpskog pitanja*, i podjele unutar jugoslavenske političke elite u odnosu na to i druga ključna pitanja političkog sistema.

PLAVA KNJIGA (1977)

Srpsko pitanje bilo je posebno osjetljivo iz više razloga. Prvo, Srbija je bila najveća jugoslavenska republika, a Srbi najveći narod u zemlji. Iako su u Jugoslaviji svi bili formalno gledano

ravnopravni, ipak su Srbi, Hrvati i Slovenci u stvarnom smislu bili smatrani nositeljima jugoslavenskog projekta. Drugo, otvaranje srpskog pitanja sobom je uvijek nosilo potencijal uspomena na predratnu Jugoslaviju (posebno onu prvu, Jugoslaviju *narodnog jedinstva*), što je moglo biti vrlo nepopularno za druge narode. Treće, i za ovu analizu najvažnije, narativ četvrte (Kardeljeve) Jugoslavije temelji se na sprečavanju opasnosti od *hegemonije* tzv. veliko-državnih tendencija; što su mnogi (a vjerojatno i sam Kardelj) razumijevali kao istoznačnicu s obnovom srpske dominacije u jugoslavenskoj politici. Decentralizacija i samoupravljanje, kao i ostali glavni elementi Kardeljeva koncepta, bili su instrumenti sprečavanja tog trenda, koga su jugoslavenski političari (uključujući i srpsku političku elitu) vidjeli kao veliku opasnost za jugoslavenski socijalizam. Četvrto, iz historijskih razloga, te zbog same činjenice da se radi o najvećem narodu, otvaranje srpskog pitanja moglo je ugroziti nezavisnost i jedinstvo Jugoslavije, ako bi se zagovornici *velikodržavnih tendencija* povezali sa Sovjetskim Savezom, koji je preferirao *recentralizaciju* Jugoslavije i povratak *državnog socijalizma*. I konačno (peto), u političkom je smislu Srbija bila *Jugoslavija u malom*: jedina jugoslavenska republika s pokrajinama.¹ Ona je stoga bila neka vrsta *lakmusa* za samu Jugoslaviju. Ako se odnosi između srpskog vrha i onog u pokrajinama nisu mogli uskladiti, onda se moralo očekivati da će biti još i teže (ako ne i nemoguće) uskladiti odnose između republika i pokrajina na federalnoj razini, i između federalnog vrha te republika i pokrajina.²

¹ Te dvije pokrajine bile su Vojvodina (na sjeveru) i Kosovo (na jugu). Prema popisu stanovništva iz 1981, u Vojvodini su etnički Srbi činili 50 posto stanovništva, a ostalo su bili pripadnici 22 druga naroda (manjina ili mađarske narodnosti, najbrojnije među njima s oko 500.000 ljudi). Na Kosovu je 1981. bilo 1,226.736 etničkih Albanaca, koji su činili 77,5 posto od ukupno 1,584.441 stanovnika. Etničkih Srba bilo je 209.498 (13,2 posto), Muslimana 58,562 (3,7 posto), a Crnogoraca 27.028 (1,7 posto).

² Republika koja je najčešće nazivana *Jugoslavija u malom* bila je Bosna i Hercegovina. Međutim, to je točno samo u smislu složene etničke strukture BiH. Kako se jugoslavenska politika tada nije vodila na etničkom principu, niti je etničko pitanje dominiralo, Bosna i Hercegovina nije bila ključni problem. Prebacivanje fokusa sa Srbije (politički složene) na Bosnu i Hercegovinu (etnički složenu) bio je znak da je nastupila nova faza u jugoslavenskoj krizi:

Sve su jugoslavenske republike patile od trenda dezintegracije i parcijalizacije. Ali, zbog svoje političke složenosti, kao i zbog toga što je ta politička složenost uključivala i etnički element, tj. zato što je u svom sastavu imala Albance (dakle, veliku neslavensku populaciju koja je u jednoj od federalnih jedinica bila u većini, a bila je iznimka u odnosu na druge tijekom cijelog postojanja Jugoslavije) Srbija je patila od tih tendencija više nego druge republike. Sve ono što se događalo u drugim republikama (autarkičnost, zatvaranje tržišta, nered, kaotičnost), u Srbiji se pojavljivalo u još dramatičnijem izrazu. Sukobi oko kompetencija između federacije i republika zrcalili su se u unutarnjem sukobu između republike i pokrajina u Srbiji. Val investicija koje federacija nije mogla kontrolirati, pojavio se u istoj formi u Srbiji – u kojoj republički vrh nije imao gotovo nikakva utjecaja na razvojnu politiku pokrajina. Državotvorne tendencije koje su se pojavile u samoj Srbiji (i zbog kojih je ona vidjela i neke koristi od decentralizacije, baš kao što je bio slučaj u ostalim republikama), pojavile su se i u pokrajinama. Srbija, koja je očekivala da će svojim pristankom na Kardeljev koncept presjeći sve razloge za sumnjičenja da je jugoslavenski *hegemon*, sada se našla pod pritiskom i sa strane saveznog vrha i sa strane svojih pokrajina, od kojih su obje – ovog puta u okviru dominantnog diskursa – bile prema njoj kritične. Te su kritike često bile proturječne: dok bi federalni vrh (posebno vlada) poticale centralizaciju (pa i u Srbiji), pokrajine bi tražile daljnju decentralizaciju. Srbija se našla stješnjena između kontroverznih ideja o tome kojim putem dalje. Od ranije nezadovoljna stalnim sumnjičenjem za centralizam, srpska je politička elita sada postajala sve više frustrirana takvom pozicijom. Sve su ostale republike konsolidirale svoje unutarnje odnose, i sve su bile na putu da postanu poludržave. Srbija je jedina, izgledalo je već u prvim godinama nakon donošenja Ustava, išla u suprotnom smjeru: prema raspadu. Srpska politička elita osjećala se prevaranom, a u odnosu na druge nejednakom. Sve ono što su ranije o Jugoslaviji govorili (ili barem mislili)

---

ona u kojoj se više nije radilo o primarno političkim i ideološkim, nego o primarno etničkim sukobima. No, do toga će doći tek s raspadom Jugoslavije, u razdoblju koji stoga nije predmet interesa ove knjige.

drugi, ponajprije Hrvati – da su ekonomski eksploatirani i politički zanemareni – sada su počeli koristiti u svojoj retorici Srbi, odnosno njihova politička elita. Dok su Hrvati i Slovenci smatrali da im je novi koncept donio ono što je obećao – veću slobodu i ekonomsku nezavisnost – u Srbiji se stvorio osjećaj gubitka, nejednakosti i nepravde. Ta se situacija nije mogla dugo održati, niti ju je politička elita mogla ignorirati, čak i da je htjela.

Prvi odgovor na osjećaj nepravde i nejednakosti dogodio se već 1975, tek godinu dana nakon usvajanja Ustava. Niz incidenata simboličke prirode (primjerice, naglašavanja kvazidržavnih karakteristika pokrajina; ignoriranje postojanja Srbije kao institucije između pokrajina i federacije; naglašavanje da je Srbija *susjedna* teritorija svojim pokrajinama, itd.) iritirao je srpske političare.³ Međutim, stvari nisu ostale samo na simboličkoj razini nego su se proširile i na razinu realne politike, uključujući i ekonomski, obrazovni i kulturalni sistem, pa čak i pitanja vanjske politike i obrane. Sumirajući tu situaciju s distance od 20 godina, Ivan Stambolić (tada predsjednik Izvršnog vijeća Srbije) rekao je:

“Bilo je prirodno, čak i obavezno, da pokrajine učestvuju kad se formulisao program posete srpskog premijera drugoj zemlji, i uvek sam morao da ih informišem o tim posetama naknadno. Međutim, njima je izgledalo savršeno prirodno da predsednik vlade Srbije sazna iz novina za neku posetu

³ U memoarima srpskih političara može se naći niz primjera za ovo. Primjerice, Draža Marković piše 13. aprila 1975. u svom dnevniku da je kosovsko vodstvo iznimno naglašavalo elemente državnosti prilikom Titova posjeta pokrajini. “Njihova je opsjednutost državnošću apsolutna. Naglašavajući *jugoslovenstvo* preko svake mere, povezivanjem direktno sa Jugoslavijom, Titom i SKJ, oni nastoje da zamagle činjenicu da su autonomne pokrajine unutar Srbije” (1988: 104). Markovićevo je zapažanje zanimljivo jer pokazuje kako je *jugoslovenstvo* kod nekih postalo alternativa *srpstvu*. Ranije je bilo obratno: mnogi su ga razumjeli samo kao drugu vrstu *srpstva*, tj. izraz srpske dominacije Jugoslavijom. Od drugih primjera, Marković navodi slučaj vojvodanskog političara Radovana Vlajkovića, tada predsjednika Vojvodine, koji prilikom Titova posjeta Novom Sadu nijednom riječi nije spomenuo Republiku Srbiju. Komandant jedinica Teritorijalne obrane Vojvodine, jednom je prilikom rekao za svog kolegu generala iz Srbije da je gost iz “susjedne republike”, ne praveći razliku između njega i generala iz Hrvatske, koja doista jest bila susjedna.

premijera jedne od pokrajina nekoj stranoj zemlji; iako je taj premijer recimo u toj stranoj državi zatražio milijun dolara kredita" (1995: 78).

Srpsko je vodstvo najprije protestiralo u direktnim razgovorima s pokrajinskim elitama. Ali, pokrajine su odbijale bilo kakvu promjenu politike, čak i najmanju (Stambolić, 1981/1988: 57). One su odbacile, primjerice, ideju da Srbija ima svoj društveni plan, koji bi se odnosio na cijeli teritorij (dakle, i njih), kao što imaju druge jugoslavenske republike. Umjesto toga, predlagale su da postoje tri plana, pri čemu se onaj *srpski* praktički ne bi primjenjivao na teritoriju pokrajina. Stambolić primjećuje da se na tisućama stranica, koliko su ti pokrajinski društveni planovi imali, Republika Srbija nije niti spomenula. "Kosovo je također negiralo pravo Srbiji da vodi svoju politiku dodjele državljanstva autonomno od pokrajina" (1995: 78). Čak ni zakon o zajedničkoj obrani nije bilo moguće prihvatiti, jer su pokrajine opstruirale suradnju. Ministarstva obrazovanja danima su raspravljala o tome koji su pisci *srpski* a koji *vojvođanski* (Galović, 1981/1989: 133). U Partiji, demokratski se centralizam prihvaćao na saveznoj razini, ali ne i unutar republičke organizacije, ponajprije zbog otpora iz Vojvodine (Galović, 1981/1989: 133). Nekoliko godina kasnije, Vojvodina je otišla tako daleko da se protivila čak i prikupljanju i iskazivanju statističkih podataka za pokrajinu kao dijela podataka za Srbiju kao takvu (Stambolić, 1981/1988: 25). Pojam *Uža Srbija* (u političkim vicevima tog vremena često skraćivana na *UžaS*) ili *Srbija bez pokrajina* ušao je u politički i statistički vokabular. Srbija se pitala: zašto? Zašto je Srbija jedina iznimka, i što je to novi koncept donio Srbiji? Sve je to bilo tim provokativnije, što se nešto sasvim drugo događalo u drugim jugoslavenskim republikama, koje su se (barem na prvi pogled) sve više centralizirale i u kojima je ideja državnosti promovirana kao konačno rješenje njihova nacionalnog pitanja.

To je nezadovoljstvo uskoro potaklo srpsko vodstvo da traži intervenciju saveznog vrha, prije svega Kardelja, a potom i Tita. Već 1975, grupa srpskih funkcionara (među kojima su Draža Marković, Petar Stambolić i Ivan Stambolić imali najvažnije mjesto) razgovarala je s Kardeljem i od njega zatražila da bude

arbitar u sporovima koje Srbija ima s pokrajinama. Srbi su tvrdili da pokrajine nisu države, niti ih je Ustav htio učiniti državama. Njihovo *državotvorno* ponašanje, stoga, bilo je protivno duhu (a i slovu) Ustava. Ne radi se o tome da Srbija želi promjenu Ustava, na koga je prije samo godinu dana i sama pristala. Ona i dalje drži da je taj Ustav progresivan i prihvatljiv. Međutim, kao i s drugim zakonima u Jugoslaviji, problem je u primjeni. Ta primjena bila je neustavna, pa su Srbi zatražili od Kardelja da to javno kaže i da upozori pokrajine da su krivo razumjele sam smisao novog konstitutivnog sistema.⁴

Kardelj se složio sa većinom srpskih zahtjeva i podržao ih u seriji razgovora koje je srpski politički vrh s njim imao između 1975. i 1977. On je ponovio da su samo republike države; i da prema tome njima (kao institucijama *dovršenih naroda*) pripada suverenost. Koliki dio te suverenosti će one dati nižim ili višim razinama vlasti u Jugoslaviji, to ovisi potpuno o njima i ni o kome drugome. Prema tome, koliko će vlasti Srbija dati pokrajinama ili federaciji; ili druge republike svojim općinama ili federaciji; o tome Srbija može odlučiti sama. Kardeljeva je pozicija bila vrlo pozitivna po Srbiju, kako sva trojica tadašnjih sudionika u tim razgovorima potvrđuju u svojim kasnije objavljenim uspomenuama.⁵ On je eksplicitno odbacio ideju o federalizaciji Srbije (koja je bila presječna čim se pojavila u nekim diskusijama prilikom ustavne debate), jer je smatrao da bi mogla "rezultirati (u) negativnim reakcijama unutar srpskog naroda". Kako se sjeća Ivan Stambolić, Kardelj je bio vrlo jasno "protiv dezintegracije u Srbiji... Smatrao je da Srbija mora ostati unitarna država sa određenim stepenom autonomije za svoje pokrajine" (1995: 72).

⁴ Činjenica da je srpsko rukovodstvo išlo Kardelju, a ne Titu (bar ne u prvoj fazi), potvrđuju zaključak da se radilo o Kardeljevoj Jugoslaviji, a ne više Titovoj (ili barem ne u prvom redu). Kardelj je tada bio *vrhovni arbitar pravog značenja* samog ideološkog i političkog koncepta.

⁵ Za poziciju Petra Stambolića, vidi Đukić (1992: 241). Za Dražu Markovića, vidi njegove dnevničke zapise od 12. februara 1976. (1988: 328); a za Ivana Stambolića stranicu 72 u njegovoj knjizi (1995). Kako je Marković zapisao, srpski su političari tada bili "izuzetno zadovoljni" onim što su čuli od Kardelja, naročito njegovim stavom da republike "budući da su suverene države, imaju puno pravo da odluče koji će deo suvereniteta prebaciti na federaciju, a koji na niže društveno-političke zajednice, kao što su pokrajine" (1988: 328).

Kardelj je, međutim, bio svjestan realnosti, a posebno osjetljivosti pitanja koja su srpski političari postavili. On je posebno znao da Tito nikad nije podržao njegov koncept svim srcem, i da se od Tita ne može očekivati tako jasan stav, koji bi bio u potpunom skladu s koncepcijom koja je ipak bila Kardeljeva, ne Titova. On je stoga upozorio Dražu Markovića da pokuša riješiti problem unutar same Srbije, i da ne očekuje previše od federacije, Tita ili drugih republika. Drugi, rekao mu je, nisu zainteresirani da ulaze u problem koji u svojoj biti predstavlja srpsko unutarnje pitanje i koji je (povrh toga) svima vrući krumpir. Tito će, također, rekao je Kardelj "biti rezerviran na početku" (Marković, 28. februara 1976; 1987: 333). Treba stoga biti strpljiv, preporučio je Kardelj, i možda sačekati da ekonomska integracija riješi problem. Kardelj je vjerovao, naime, da će udruženi rad imati blagotvorni učinak na Jugoslavene, jer će ih integrirati u ekonomskoj sferi, a bez negiranja prava na državnost.

No, kako je već objašnjeno u prethodnom poglavlju ove knjige, već u danima kad su srpski političari razgovarali s Kardeljem, udruženi rad pokazivao je razjedinjujuće a ne ujedinjujuće tendencije. Pa ipak, oni su prihvatili Kardeljeve prijedloge; bolje rečeno, prvi (da razgovaraju s pokrajinama unutar Srbije, bez podizanja debate na saveznu razinu); ne toliko drugi (da budu strpljivi i čekaju da ekonomska integracija učini svoje). Krajem juna 1977, održana je duga sjednica svih važnih srpskih političara (uključujući one iz Kosova i Vojvodine), ali bez ikakvog rezultata. Na toj sjednici, srpski je vrh izašao s materijalom (odmah nazvanim, zbog boje korica, *Plavom knjigom*), u kome je naveo sve primjere koje je smatrao problematičnim u odnosima između pokrajina i Srbije. *Plava knjiga*, reagirali su kosovski političari, nije ništa drugo nego *Biblija srpskog nacionalizma*. Oni su optužili Markovića i dvojicu Stambolića da pokrajinama žele oduzeti status kojeg su dobile ustavnim promjenama, i vratiti ih u rankovićevo doba. Kosovari su ponavljali da Kosovo nije samo dio Srbije nego je također i *konstitutivni element jugoslavenskog federalizma*. Promjene tog statusa nisu moguće, prema tome, bez ustavnih promjena na jugoslavenskoj razini; a da bi to pak bilo moguće, samo Kosovo se mora

suglasiti.⁶ Kosovo, prema tome, samo odlučuje o stupnju svoje autonomije; nitko drugi – ni u Srbiji ni u Jugoslaviji ih u tome ne može ograničiti niti spriječiti.

Na istoj strani s Kosovom, bila je i druga srpska pokrajina, Vojvodina, čiji su političari predložili kompromis: da se cijela stvar stavi *ad acta* u formalnom smislu, ali da se u praksi vodi više računa o svima, uključujući i o Republici Srbiji. Ono što je, međutim, iznenadilo i obeshrabilo Dražu Markovića i dvojicu Stambolića (Petra i Ivana) nije bio toliko nedostatak jasne podrške vojvodanskih političara (koji su u etničkom smislu većinom bili Srbi), koliko protivljenje *Plavoj knjizi*, koje je dolazilo iz same *Uže Srbije*, od njihova velikog rivala u Srbiji, Miloša Minića. Minić je tada bio jugoslavenski savezni sekretar za vanjske poslove (1972-1978), gdje je postavljen zahvaljujući iznimnim simpatijama koje je Tito imao za njega još od partizanskih dana.⁷ Svatko je znao da je Minić Titov čovjek u Srbiji. Podrška koju je srpsko vodstvo dobilo od Kardelja tako je bila u opasnosti da se potpuno anulira – ni Tito ni Kardelj ne bi riskirali totalni sukob u toj fazi (u kojoj su obojica bili svjesni bolesti; Kardelj s neizlječivim tumorom od 1974) zbog, ipak, ne toliko važnih političara iz Srbije i pokrajina; posebno ako u samoj Srbiji nema pune suglasnosti. Minićeva *izdaja* srpskog vrha shvaćena je kao “strašna”, kako je Marković zapisao u svoj dnevnik 30. juna 1977. Srbi su ponovno, zapisao je, izgubili jer su razjedinjeni. Pošast razjedinjavanja, koja je zahvatila Jugoslaviju općenito, sad je zaprijetila

⁶ Takva je interpretacija (kao i mnogo toga što se govorilo na svim stranama) bila sporna, ali su kosovski političari smatrali da je omogućuje amandman 18 (decembar 1968) na prethodni Ustav (1963), kojim su zamijenjeni tadašnji član 111 i 112. Pokrajine su prvi put opisane kao *konstitutivni element federacije* 1968, amandmanom 7, koji je zamijenio članak 2 Ustava iz 1953. (vidi Petranović i Štrbac, 1977: III: 95).

⁷ Minić je bio vojni tužilac u procesu protiv generala Draže Mihailovića, vođe Jugoslavenske vojske u otadžbini (četnika), 1946. Ta je činjenica iznimno otežala poziciju Draže Markovića, koji je sad bio pod optužbom iz Vojvodine (dakle, od drugih Srba) da je možda doista i sam srpski nacionalist. Ako bi ga Minić, provjereni borac protiv srpskog nacionalizma, napao u javnosti, njegova (Markovićeve) karijera bila bi u velikoj opasnosti. Sukob između Draže Markovića i Miloša Minića imao je duge korijene; započeo je prilikom studentskih demonstracija 1968, o čemu je već ponešto rečeno u trećem poglavlju. Vidi također Markovićev dnevnik od 5. i 15. juna 1968.

da razjedini Srbiju. Srbija je bila u opasnosti da bude prva i najveća žrtva dezintegracijskih procesa u zemlji.

Zbog Minićeve pozicije (za koju nitko zapravo ne zna je li bila njegova vlastita inicijativa, ili je unaprijed dogovorena s Titom, već potpuno iscrpljenim stalnim promjenama Ustava) srpski su političari pristali na *status quo*. Na sastanku kod Tita 1978. dogovoreno je da će Kosovo povući optužbe da su srpski političari nacionalisti, a da će zauzvrat *Plava knjiga* biti zaboravljena, kao da nikada nije ni postojala. Tito nije imao ni volje ni snage da u svojoj 86. godini ulazi u još jednu *diferencijaciju*: i sam čovjek kompromisa a ne sukoba, držao je da je ovaj kompromis najbolje rješenje.

Ali, ni Srbi, ni Kosovari, ni Vojvodani, nisu dijelili to mišljenje. Nitko nije bio zadovoljan postignutim. Srbija je smatrala da je problem samo sakriven ispod tepiha; a poniženje kojeg je doživjela nije bilo lako istrpjeti. Stanje je ostalo isto, ili još i gore u sljedeće dvije – tri godine. Kosovari su shvatili da u Titu imaju zaštitnika; ali da nakon njegove smrti Srbija neće mirovati, nego će nastojati ostvariti sve ono što je htjela s *Plavom knjigom* za njegova života. Vojvodina je dijelila to strahovanje. Kompromis kojeg je predložio, nije Tita učinio popularnim među srpskim političarima. Oni su i ranije imali sukobe s njim (kao što se sjećamo iz prijašnjih poglavlja), a sada su ostali razočarani zbog nedostatka njegova razumijevanja za njihovu poziciju: oni nisu htjeli ništa drugo nego da Srbija postane ravnopravna sa svim drugim republikama. Ako već nisu direktno mrzili Tita zbog te intervencije (jer su mu dio otpisivali na starost), onda su svakako krivili Miloša Minića, jedva čekajući moment da ga se riješe u političkom smislu. Iako se cijela debata vodila iza strogo zatvorenih vrata (pa se za *Plavu knjigu* nije ni čulo sve do sredine osamdesetih), srpski su političari sada i u javnim nastupima sve češće govorili o *Srbiji koja zaostaje politički i ekonomski*, kako se u julu 1979. izrazio Ivan Stambolić (1978/1988: 9).

Sva tri faktora u Srbiji: srpska republička vlast, Kosovo i Vojvodina, dočekali su trenutak Titove smrti sa strepnjama o tome što bi se moglo dogoditi nakon njega, ali i s očekivanjima (posebno u Srbiji) da će se stvari promijeniti na bolje. Retorika o tome da će nakon Tita biti Tito, i da se neće skrenuti s njegova puta, bila je jedna stvar. Ali Ustav je već učinio sve da se spriječi pojavljivanje

nekoj novog Tita. Sad su srpski političari također shvatili da dolazi trenutak kad kompromisi pod svaku cijenu nisu ni nužni ni poželjni. Titovu su smrt dočekali ne samo kao kraj jedne epohe, nego možda i kao početak nove: u kojoj je zaustavljanje dezintegracije Srbije i Jugoslavije bio apsolutni prioritet.

KOSOVSKA KRIZA

Pozadina kosovske krize (1981)

Kardeljeva smrt (u februaru 1979) i Titova smrt (u maju 1980), pomaknule su fokus srpske politike sa zahtjeva da se Ustav "ispravno interpretira", prema zahtjevu da se unesu neke manje izmjene u njega. *Interpretacija* je imala smisla samo dok su *vrhovni arbitri značenja* bili živi. Ali sada, s kolektivnim Predsjedništvom u državi i Partiji, bilo je sve teže (gotovo nemoguće) uskladiti različitosti i formulirati zajedničku partijsku liniju.

Zahtjev za promjenama došao je (formalno gledano) iz sfere poluelite, kao što je to bilo uobičajeno kad se radilo o jugoslavenskoj politici. Politička elita, naime, imala je uvijek *svoju inteligenciju*, koja je često govorila za njih, a da se sama elita ne izlaže riziku. Šest mjeseci nakon Titove smrti, predsjednik Ustavnog suda Srbije, Najdan Pašić, poslao je jugoslavenskom partijskom vrhu otvoreno pismo u kojem je tražio otvaranje rasprave o političkom sistemu. Pašićevo pismo bio je zapravo prvi (indirektni) zahtjev srpske političke elite da se s *interpretacije* Ustava krene u njegovu *izmjenu*. Ostali su ga jednostavno odlučili ignorirati. Razlozi tog ignoriranja bili su isti kao i prije same Titove smrti. Prvo, sve su ostale republike bile okrenute same sebi. Dok su još i marile za ono što se događa u federaciji (jer je federacija bila polje međusobnih neslaganja; za mnoge od njih zapravo područje neke vrste *vanjske politike*); za ono što se događa u drugim republikama nisu imale mnogo interesa. Budući da nisu htjele da se drugi miješaju u njihove *unutarnje poslove*, ni same nisu htjele to činiti u drugim republikama, da ne bi izazvale reakciju. Drugo, prijedlozi da se mijenjaju detalji u političkom sistemu samo šest mjeseci nakon Titove smrti bili su neprihvatljivi konzervativnim

snagama u zemlji. Javni je diskurs inzistirao da nakon Tita neće biti značajnih promjena, nego će se nastaviti s njegovom politikom. Treće, političke promjene nisu odgovarale drugim republikama. Sve su one bile u biti zadovoljne s Kardeljevim modelom, jer nijedna nije imala problem kakvog je imala Srbija (zbog svoje političke složenosti). Konačno, nešto oštija retorika iz srpskog vodstva (o tome da Srbija zaostaje), iritirala je ostale, a neke je i podsjetila na Titova i Kardeljeva upozorenja da bi nakon njihova odlaska najveća opasnost mogla biti centralizacija, pokrenuta od strane najveće republike i najvećeg naroda. Nije li se to sad događalo, upitali su se.

Federalni vrh i druge republike vjerojatno bi i dalje ignorirali srpske zahtjeve da se u proljeće 1981. nisu dogodili studentski (a kasnije i širi) protesti na Kosovu, i da zahtjev za promjenom Ustava nije bio sastavni dio tih protesta. Iz današnje perspektive, iz drugog vremenskog i ideološkog konteksta, nezadovoljstvo kosovskih Albanaca Ustavom iz 1974. izgleda možda nerazumno i potpuno paradoksalno. Kardeljev je koncept Kosovu omogućio golemu autonomiju unutar Srbije i Jugoslavije. Jugoslavija više nije bila definirana kao zemlja Južnih Slavena, a Albanci su bili predstavljeni u svim institucijama poretka; uključujući i Predsjedništvo SFRJ (gdje je Fadil Hoxha 1977-8. bio potpredsjednik) i Predsjedništvo CK SKJ. Bez obzira na sve probleme koje su Albanci imali u Jugoslaviji (više na neslužbenoj razini nego na službenoj), doista bi se teško moglo reći da su manjinska prava Albanaca bila zanemarivana. Kako se onda može objasniti to nezadovoljstvo?

Razlog treba tražiti na istom mjestu gdje je izviralalo i nezadovoljstvo srpske političke elite: u osjećaju nejednakosti i nepravde. Baš kao što su srpski vođe vjerovali da Srbija nije jednaka drugima u Jugoslaviji i da zaostaje u ekonomskom i političkom smislu, mnogi Albanci na Kosovu osjećali su isto kad se radilo o Albancima i o Kosovu u odnosu na druge u Jugoslaviji. Kao što je Srbija osjećala da ne može ostvariti svoj status republike-države kojeg joj je formalno garantirao jugoslavenski Ustav, tako su i Albanci osjećali da sve dok Kosovo ne postane republika, formalne garancije o jednakosti Albanaca sa ostalima u Jugoslaviji neće biti moguće ostvariti. Kao što su srpski političari sada tražili *male*

promjene u okviru istog (socijalističkog) sistema, tako su i albanski demonstranti tražili *jednu* promjenu – da Kosovo postane republika – bez diranja ideoloških temelja sistema, ili principa unutar federacije. Osjećaj nejednakosti i nepravde bili su motivi i kosovskih protesta u proljeće 1981, i srpskih reakcija na njih.⁸ Ta dva osjećaja nepravde bili su jednim dijelom uvjetovani jedan drugim: Srbija je smatrala da je ponašanje Kosova jedan od primjera (ako ne i razloga) statusa u kome se našla; dok su Albanci držali da je njihov ostanak u Srbiji također uzrok nejednakosti i nepravde koju su osjećali. Srpski i albanski problem postajali su tako *blizanci*, oni su rasli istom brzinom, pod istim krovom, i po mnogo čemu su sličili jedan na drugog.

Osjećaj nejednakosti imao je kod Albanaca tri dimenzije: ekonomsku, političku i nacionalnu.

Ekonomski gledano, Kosovo je bilo najnerazvijenije područje u Jugoslaviji. Iako se razvijalo brže od drugih, zbog iznimno velikog porasta stanovništva (najvećeg u Europi tog vremena), bruto društveni proizvod po glavi stanovnika nije to pokazivao. U stvari, razlika između najrazvijenijeg dijela Jugoslavije (Slovenije) i najnerazvijenijeg (Kosova) povećavala se, a ne smanjivala: 1952. je Slovenija imala 4,1 puta veći prihod po stanovniku od Kosova; dok je 1981. omjer bio 5,4:1. Sad kad je došlo do daljnjeg zatvaranja republika unutar samih sebe i u uvjetima ekonomske krize (kad je pomoć nerazvijenima postala osjetljivo političko pitanje), taj se trend mogao samo nastaviti ili čak ubrzati. To se, zapravo, i dogodilo: 1984. je razlika već bila 6,1:1 u korist Slovenije. Ostali ekonomski pokazatelji daju još drastičniju sliku: neki od njih približavaju se omjeru 8:1 između Slovenije i Kosova. Razmjere tih razlika zagrebački ekonomist Branko Horvat usporedio je s onima između Engleske i Sjeverne Afrike (1988: 136). Kosovo nije zaostajalo samo u odnosu na Sloveniju, nego i na ostala jugoslavenska područja. Dok je 1955. kosovski bruto društveni proizvod po stanovniku bio 47 posto u odnosu na jugoslavenski prosjek,

⁸ Teorija o radikalnom egalitarizmu, koju smo koristili u prethodnom poglavlju da bismo objasnili razloge za stabilnost sistema u trenucima ekonomske krize, sada nam također može poslužiti za objašnjenje razloga za njegovu nestabilnost. Socijalizam je razvio prilično snažnu egalitarističku retoriku – ali je realnost pošla drugim putem, posebno na Kosovu.

1984. spustio se na samo 26 posto (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1986: 417). Horvat je zaključio da bi čak i s godišnjom stopom rasta od 2 posto (što je u uvjetima ekonomske krize izgledalo kao optimistička procjena), Kosovu trebala 91 godina da stigne razinu na kojoj je Slovenija bila 1981. Postotak nezaposlenih na Kosovu je bio najveći u Jugoslaviji: 1985. bilo je 3,33 puta više nezaposlenih na Kosovu (razmjerno broju stanovnika) nego u Jugoslaviji općenito (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1986: 421). Na jedno novostvoreno radno mjesto, prijavljivalo se prosječno 43 kandidata. U tim okolnostima, nacionalna struktura onih koji su zaposleni ili koji se zapošljavaju postala je važna. Albanci su činili 74 posto, a Srbi 17 posto radno aktivnog stanovništva, a među zaposlenima je Albanaca bilo 65 posto a Srba 26 posto (Horvat, 1988: 137). Iako sama po sebi razlika nije bila drastična, u okolnostima kad je svaki natječaj za posao bio potencijalno bojno polje, nacionalna struktura postala je stvar za raspravu.

U 1948. godini 62,2 posto kosovske populacije nije znalo pisati ili čitati. U 1981, Kosovo je imalo treće po veličini sveučilište u Jugoslaviji, s gotovo 50.000 studenata. S otprilike 30 studenata na tisuću stanovnika, Kosovo je bilo područje s najvećom koncentracijom studenata u Jugoslaviji. U pokrajini je 61 posto stanovništva bilo mlađe od 25 godina (Stambolić, 1988: 32), a podaci za 1978. govore da je svaki treći stanovnik bio u procesu obrazovanja (Izvještaj, 1981).⁹ S jedne strane, to je sve bio golem uspjeh jugoslavenske politike modernizacije, naročito na Kosovu. Ali, bilo bi mnogo bolje da je bilo mogućnosti da se svi ti mladi ljudi, puni nade (naročito nakon 1974) i očekivanja, zaposle; ako već ne na Kosovu, onda barem drugdje u Jugoslaviji. No, ekonomska kriza i zatvorenost drugih republika za radnike s Kosova (i drugih krajeva), značili su da će većina tih ljudi postati nezaposleni. Na drugoj strani, čak i kad je bilo poslova drugdje, Albanci su ipak preferirali ostati na Kosovu, gdje se govorio njihov jezik i gdje su bili sastavni dio društva koje je amortiziralo mnoge probleme

⁹ Ovaj podatak, kao i neki drugi ovdje navedeni, preuzet je iz izvještaja koji je nakon demonstracija na Kosovu objavila novinska kuća *Politika*, pod naslovom: "Šta se događalo na Kosovu". Na taj izvještaj ovdje ćemo se pozivati samo kao na Izvještaj, 1981.

nastale neimaštinom. Oni nisu bili izuzetak u tom smislu; popis stanovništva iz 1981. otkrio je da je (samo?) 1,760.333 osoba (od oko 23 milijuna Jugoslavena) bar jednom tijekom svog života preselilo iz jedne republike u drugu. Iako bi se moglo očekivati da će oni iz slabije razvijenih krajeva biti skloniji preseljenju u razvijenija područja, to se u stvarnosti nije događalo: ekonomska logika doista je vodila ljude u emigracije (iseljavanja iz zemlje, na *privremeni rad u inozemstvo*) ali ne i u unutrašnje migracije. Albanci su bili 7,7 posto jugoslavenskog stanovništva, a samo 3,4 posto svih unutrašnjih migranata (59,754).¹⁰ Te su migracije bile uglavnom u smjeru Kosova, a ne iz njega prema drugim krajevima. Otkako je ustanovljen Univerzitet u Prištini, on je postao jedino mjesto gdje se u Jugoslaviji moglo studirati na albanskom jeziku. To je značilo da su mnogi Albanci iz drugih krajeva (ponajprije iz Makedonije i rubnih područja *Uže Srbije* i Kosova) odlazili na studij na Kosovo. Nacionalni interes i megalomanske ambicije lokalnog političkog vrha također su *pomogle* da se sveučilište koje je prvobitno planiralo imati samo 15.000 studenata uskoro razvije u golemi projekt, s 50.000 studenata. Pritom je u studentskim domovima bilo samo 4.000 kreveta. Siromašni studenti, ponos svojih obitelji (u kojima su najčešće bili prva generacija visokoobrazovanih ljudi) suočili su se s gotovo nepodnošljivim uvjetima studiranja; ništa od onog što su zamišljali nije se ostvarilo.

Jugoslavija je bila svjesna kosovskih ekonomskih problema i priznala je da je razvoj Kosova jedan od njenih ekonomskih prioriteta. Kosovo je (zajedno s Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom i Makedonijom) imalo status nedovoljno razvijene regije u Jugoslaviji, pa je novac iz drugih krajeva (uključujući i iz same *Uže Srbije*, koja je također bila razvijena ispod prosjeka ili oko

¹⁰ Za podatke o migracijama, vidi Šuvar (1995) i Bilandžić (1986). Šuvar pokazuje da se između 1971. i 1981. oko 450.000 ljudi preselilo iz jedne republike u drugu, od kojih su polovica bili Bosanci koji su se preselili u Hrvatsku i Srbiju, uglavnom prema nacionalnom kriteriju. Obojica autora pokazuju da je pravac preseljavanja bio uvjetovan daleko više nacionalnim i religijskim osobinama migranata, nego ekonomskom logikom. Ekonomska logika vodila je tih godina ljude na rad u inozemstvo; ako se pak radilo o unutarjugoslavenskim migracijama tu su već dominirali drugi razlozi.

samog prosjeka) upućivan na Kosovo s namjerom da se razvoj ubrza. Analiza raspodjele novca za nerazvijene pokazuje da je Kosovo dobivalo sve veći dio tog novca: između 1966. i 1970, 30 posto ukupnog novca za nerazvijene odlazilo je na Kosovo. Taj se postotak kasnije povećavao: od 1971. do 1975. dosegao je 33,3 posto, od 1976. do 1980. – 37 posto, a od 1981. do 1985. bio je čak 42,8 posto (Izveštaj, 1981: 156)¹¹. Zbog toga je planirano da će se u razdoblju od 1981. do 1986. Kosovo razvijati čak 60 posto brže od jugoslavenskog prosjeka (Stambolić, 1988: 31). Moć kosovske industrije povećala se 12 puta od završetka Drugog svjetskog rata, dvostruko više od jugoslavenskog prosjeka (Stambolić, 1988: 32). Istodobno, Kosovo je potpuno ovisilo od jugoslavenske pomoći: od 136 milijardi dinara, koliko ih je Jugoslavija planirala potrošiti na investicije u pokrajini između 1981. i 1986. samo 8,7 milijardi dolazilo je iz samog Kosova, sve ostalo bile su investicije iz drugih krajeva Jugoslavije (Stambolić, 1988: 31). Između 1952. i 1978. ukupne investicije na Kosovu povećale su se 19,1 puta, dok je u Srbiji bez pokrajina to povećanje bilo 6,6 puta, u Vojvodini 2,6 puta, a u Jugoslaviji općenito 7,7 puta. Međutim, kao i u drugim krajevima Jugoslavije, investicije nisu uvijek rezultirale povećanjem produktivnosti ili proizvodnje: one su često bile usmjerene u potrošnju ili u simbole državnosti, kao što su sveučilišna biblioteka, zgrada radiotelevizije ili vladini uredi. Efikasnost investicija bila je na Kosovu 33 posto niža nego za jugoslavenski prosjek (Stambolić, 1988: 33).

Iako u apsolutnom smislu, dakle, Kosovo nije imalo posebnih razloga za nezadovoljstvo ili za osjećaj nejednakosti i nepravednosti, u relativnom smislu (efikasnost investicija, efekt kojeg te investicije imaju na svakodnevni život ljudi) moglo se naći dovoljno elemenata za takav narativ. Kosovari, baš kao i drugi Jugoslaveni, nisu se uspoređivali (samo) sa prethodnim generacijama Kosovara, nego i s drugim Jugoslavenima, kao i s drugima u svijetu – naročito u susjedstvu. U odnosu na druge u Jugoslaviji,

¹¹ Do 1970. savezna je pomoć bila raspodjeljivana posredstvom bespovratnih kredita. Nakon toga, uvedeni su povoljni 14-godišnji krediti s kamatom od 4,5 posto. Kosovu je dopušteno, međutim, da uzme kredite sa 17-godišnjim rokom otplate i s nižom kamatnom stopom: od 4,16 posto (Izveštaj, 1981: 159).

osjećali su da žive lošije; a u odnosu na Albaniju – da uživaju manje jednakosti nego što je slučaj u režimu radikalnog egalitarizma s druge strane granice.

Poseban razlog da se tolike investicije i donacije Kosovu nisu vidjele u svakom domu, bila je iznimno visoka stopa porasta stanovništva. U Jugoslaviji je godišnji rast stanovništva bio 0,7 posto; a na Kosovu 2,5 posto – tri puta veći (Horvat, 1988: 181). Na Kosovu je, u prosjeku, žena u dobi za rađanje imala skoro sedmero djece (prema popisu iz 1971); u Srbiji izvan pokrajina – troje. Albansko stanovništvo u Jugoslaviji udvostručilo u 20 godina, između 1961. i 1981. – sa 646.000 na 1,227.000. Naravno da je uz takav trend bilo teško povećati prihode po stanovniku, iako se proizvod povećavao u apsolutnom smislu. Da je isti trend postojao kod ostalih jugoslavenskih naroda, Jugoslavija bi 1981. imala oko 50, a ne 23 milijuna stanovnika.¹² Istodobno, broj Srba i Crnogoraca na samom Kosovu, smanjio se s 227 na 209 tisuća u istom razdoblju. To je značilo da se udio Srba u kosovskom stanovništvu gotovo prepolovio: s 23,6 posto u 1961. na 13,2 posto u 1981, dok je albansko stanovništvo povećalo svoj udio sa 67,1 posto na 77,5 posto.¹³

Ne samo da je taj trend izmijenio etničku strukturu Kosova, nego je također imao utjecaja i na demografsku sliku Jugoslavije i Srbije. Da se trend rasta nastavio, kosovsko bi stanovništvo poraslo s 1,76 milijuna u 1985. na 2,53 milijuna u 2000. (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1986; Horvat, 1988: 181). Ne samo da bi udio Albanaca u Srbiji u tom slučaju dosegao gotovo 25 posto, nego bi na Kosovu živjelo više stanovnika nego, recimo, u Sloveniji, Makedoniji i Crnoj Gori, te u Vojvodini. Između 1961. i 1981. udio Albanaca u Jugoslaviji povećao se sa 4,9 posto na 7,7 posto; dok se udio svih drugih (osim Muslimana i Makedonaca) smanjivao: Srba sa 42,1 posto na 36,3 posto, a Hrvata s 23,2 posto na 19,7

¹² Taj je podatak predstavio Stipe Šušvar u *NIN*-u, 30. augusta 1981. (*RFE/RL*, 17. septembra 1981).

¹³ *RFE/RL*, 18. maj 1981. Struktura stanovništva se, zanimljivo, nije promijenila između 1948. i 1961. U 1948. Albanci su bili 68,5 posto, a Srbi 23,6 posto stanovništva na Kosovu, dok su 1961. Albanci bili 67,2 posto, a Srbi 23,6 posto. Mnogi Srbi su zbog toga vidjeli pad Rankovića i pobjedu Kardeljeva koncepta kao početak svog egzodusa s Kosova. Ta će interpretacija kasnije imati vrlo značajno mjesto u diskursu koji je razvio Slobodan Milošević.

posto. Dok su ta dva jugoslavenska naroda osjećala da postoji opasnost da ih *proguta* trend jugoslavenizacije (broj Jugoslavena je povećan s 1,7 posto na 5,4 posto), Albanci su osjećali da sa svakim novim Albancem/Albankom argument za statusom "jednakim drugima", tj. za pretvaranjem Kosova u republiku, dobivaju na snazi.

Kad je postojanje ekonomske krize napokon priznato, jugoslavenski su ekonomisti i političari predlagali razne mjere za Kosovo, kao što su kontrola rađanja, smanjenje investicija u neprofitabilne sektore, kontrola posuđivanja i raspodjele novca koji je dolazio u pokrajinu iz drugih republika, smanjenje broja studenata, povećanje efikasnosti i dr. Sve su te mjere videne, međutim, kao pritisak na kosovsko vodstvo i na novostečenu i priznatu autonomiju pokrajine. Budući da je Kosovo postajalo sve više albansko po svom etničkom sastavu, te mjere (koje bi u neka bolja vremena možda bile i tretirane benevolentno), sada su shvaćene kao napad na Albance. Čim se to dogodilo, ekonomska i politička debata o uzrocima krize počela se pretvarati u međunacionalni problem, s Albancima na jednoj i *Slavenima* (Srbima i Crnogorcima) na drugoj strani.

Osjećaj da Kosovo zaostaje u ekonomskom smislu tada je dopunjen osjećajem da je Kosovo politički neravnopravno s drugima u Jugoslaviji. Jedini način da ono postane ravnopravno jest – da postane republika, baš kao i drugi. Sve dok je Kosovo samo pokrajina, ono ne može biti ravnopravno, sve se češće moglo čuti među lokalnim albanskim stanovništvom. Uostalom, pitali su se mnogi, zašto Kosovo ne bi moglo postati republikom? Albanci su sve veća većina u pokrajini, a ima ih sve više; Jugoslavija nije definirana kao zemlja Južnih Slavena, a i da jest, Albanci su bili brojniji od Makedonaca i Crnogoraca, s tendencijom da uskoro budu brojniji i od Slovenaca. Zašto, dakle, Kosovo ne bi moglo biti republika? Ako je Kosovo već mijenjalo status: od autonomne oblasti u pokrajinu, a potom iz pokrajine u *socijalističku* pokrajinu kao *konstitutivni element federacije*, zašto ne bi moglo još jednom promijeniti status?

Zahtjev za kosovskom republikom pojavio se najprije unutar intelektualne i nekih dijelova političke elite na samom Kosovu još 1968, na samom početku ustavne debate, ali samo u zatvorenom krugu, bez širenja u medijima. Baš kao što je bio slučaj s

Plavom knjigom, javnost je nešto o tome doznala tek sredinom osamdesetih. Prema dosad dostupnim dokumentima i izjavama svjedoka, rasprava o kosovskoj republici bila je burna. Intelektualna elita (uglavnom s prištinskog sveučilišta) tražila je status republike, smatrajući da je to logičan korak nakon pada Rankovića, samo dvije godine ranije. Oni su koristili povijesne i etničke argumente u prilog tome. Povijesno, jugoslavenski su komunisti prihvatili interpretaciju po kojoj su Kosovari sami (dakle, dobrovoljno) odlučili da se priključe Srbiji i Jugoslaviji pridruživanjem jugoslavenskom partizanskom pokretu. Ta je odluka bila utemeljena na njihovoj "slobodnoj volji" i na "pravu naroda na samoodređenje". To je pravo neotuđivo, tvrdili su oni. Kao što se Kosovo pridružilo Srbiji, tako se od nje može i razdružiti. Naravno, malo je vrijedilo što takva interpretacija u biti nije bila istinita, posebno ne na Kosovu. Ni ostali narodi nisu nikad imali referendum o priključenju drugima u Jugoslaviji; na Kosovu je partizanski pokret bio vrlo slab, a nakon rata uvedena je vojna uprava. Etnički je element inzistirao na demografskim činjenicama, prema kojima je Kosovo doista postalo etnički gotovo potpuno albansko. Protuargument, da nema potrebe za postojanjem dviju albanskih država (Albanije i Kosova, koje bi dobivanjem statusa republike bilo priznato kao nacionalna država, barem formalno, tj. ustavno) odbačen je. "Postoje dvije korejske države, i dvije njemačke države; pa zašto bi bilo nemoguće da postoje i dvije albanske?", pitali su (vidi Mišović, 1987: 133).

Politička je elita, međutim, bila opreznija i realističnija glede zahtjeva za republikom. Oni su znali za Titovu nesklonost prema eventualnim novim ustavnim promjenama, i za njegovo eksplicitno protivljenje stvaranju kosovske republike. Partijski je vrh (tada predvođen mlađim političarem Mahmutom Bakallijem, koji je i sam dolazio sa sveučilišta) stoga tražio kompromis koji bi se temeljio na formuli "u praksi republika, formalno pokrajina". Pod zahtjevom za jednakošću republika i pokrajina i ravnopravnošću naroda i narodnosti, kosovski su političari zapravo promovirali simbole i institucije državnosti, potpuno nalik onima koje su postojale u republikama. Tražili su ustav (a ne samo statut) za Kosovo, posebne državne praznike, zastavu (istu kao i državna zastava Albanije, sa dodatkom petokrake zvijezde), promjenu

imena iz *Kosovo i Metohija* u Kosovo; te jednako predstavljanje u savezним institucijama. Konačno, tražili su da se Jugoslavija redefinira na način koji će praktički izjednačiti konstitutivne (slavenske) narode i (neslavenske) narodnosti. Kad je intelektualna elita tražila da se čak i riječ *narodnost* odbaci i zamijeni pojmom *narodi*, stvoren je kompromis: da se u Jugoslaviji govori uvijek o *ravnopravnim narodima i narodnostima*.

Kao i u drugim krajevima Jugoslavije, politička je elita koristila svoje veze s inteligencijom da bi preko nje testirala političke reakcije u ostalim krajevima i kod kuće. Gotovo po pravilu, značajan segment političke elite govorio je u dogovoru s političarima, ali bez mogućnosti da se političare optuži za njihove prijedloge. No, kao i u slučaju Dobrice Ćosića (koji je i sam sve do 1968. bio glasnogovornik srpske politike, recimo u njegovoj polemici s Pirjevcem u ranim šezdesetim), intelektualna je elita često prešla granicu koju su joj političari postavili i koju su bili spremni tolerirati. Ona jest bila (i) glasnogovornik političara, ali nije bila samo to. No, drugima je bilo teško odrediti kad neki akademik, književnik ili profesor govori za ovu ili onu političku grupaciju, a kad nastupa kao *slobodan strijelac*. Konfuzija oko toga nije bila samo kosovska specifičnost. Mnogi stavovi s kojima se vodstvo u načelu nije slagalo, ali su ih izgovorili ljudi za koje se znalo da su bliski partijskom vrhu, pripisivani su službenoj politici. To je stvaralo nervozu kod drugih, a ponekad i pogrešne procjene o stvarnim namjerama kosovskih političara.

Kao i u drugim krajevima Jugoslavije, i na Kosovu su se političari podijelili; i to ne prvenstveno prema etničkim osobinama, nego prema političkim. Na jednoj su strani bili oni koji su držali da zahtjev za republikom možda nije predstavljen na dobar način i/ili da možda nije vrijeme da ga se promovira, ali da je u načelu prihvatljiv i da će to vrijeme doći, kad-tad. Na drugoj su bili oni koji su ga odbacivali iz iskrenog uvjerenja, držeći da je nacionalistički i kontrarevolucionaran. U prvoj skupini nisu bili samo Albanci; istaknuta političarka s Kosova, Katarina Patrnogić Išma, također je vjerovala da zahtjev za pokrajinom nije potpuno nemoguć, jer da pitanje pokrajine ili republike ne smije biti primarno, pa ni toliko važno, kao što je pitanje socijalizma (dakle, klasno pitanje). Nju su srpski političari iz Beograda (primjerice, Draža

Marković) doživljavali kao promotora zahtjeva za kosovskom republikom (vidi njegov dnevnički zapis od 20. jula 1968; 187: 79).

Kad albanski intelektualci nisu uspjeli dobiti podršku za zahtjev za republikom u partijskom vrhu, zatražili su referendum i organizirali studentske demonstracije (1968). Te demonstracije bilo je teško zaustaviti, budući da su se slični protesti događali ne samo drugdje u Jugoslaviji (u Beogradu), nego i u svijetu (primjerice, u Parizu). Politički je vrh bio podijeljen oko toga kako na njih reagirati. Čak i oni koji su odbacivali ideju o republici (primjerice, mladi Mahmut Bakalli i doajen kosovske politike Fadil Hoxha) protivili su se upotrebi prevelike sile, budući da bi ona mogla razoriti mladu kosovsku inteligenciju, i povratiti uspomene na dane prije smjene Aleksandra Rankovića. Samo dvije godine nakon te smjene, bilo bi teško opravdati upotrebu sile na Kosovu, koje je s entuzijazmom dočekalo njegov pad.

Jedan od razloga zbog kojih se u načelu nije znalo kako odgovoriti na zahtjeve Kosovara, bila je i podjela u srpskom vodstvu. Miloš Minić, u vrijeme studentskih demonstracija predsjednik Skupštine Srbije (dakle, formalno na najvišoj državnoj funkciji u Srbiji u to vrijeme) bio je sklon kompromisu. On je držao da "u sistemu samoupravljanja, svaka društveno-politička zajednica ima neke elemente suvereniteta; dakle i pokrajine ih imaju također, zbog čega bih ja mogao zamisliti da Kosovo postane republika" (Marković, 2. jun 1968; 1988: 68). Dobrivoje Radosavljević, vodeći srpski komunist, bio je također *mekan* na kosovskom pitanju. Bio je, kaže Draža Marković, "opsjednut istorijskom šansom" da se Srbija pokaže kao prijateljica Albanaca, a ne kao tlačiteljica. U svojim dnevnicima, objavljenim 1988, Marković tvrdi da je Radosavljević možda čak bio spreman na kompromis i na priznavanje Republike Kosovo (11. maj 1968; 1988: 66). No, većina u srpskom vodstvu odbacila je takvu mogućnost. U tome su imali Titovu podršku¹⁴, a također i prešutnu podršku ostalih republika,

¹⁴ Draža Marković je Titovu poziciju u tom sporu opisao u bilješki sa svog sastanka s Titom, 27. januara 1971: "Republika ne dolazi u obzir, kao ni bilo kakvo rešenje koje može vući prema republici, kad se radi o pokrajinama, a naročito o Kosovu. Takođe ne dolazi u obzir da predsednik Predsedništva dolazi iz pokrajine (osim ako ga se izabere kao predstavnika Srbije), možda potpredsednik." (1987: 256). Taj stav svjedoči o tome da je Tito i tada držao da je Jugoslavija u biti

koje su htjele ne samo da se pitanje pokrajina raspravlja striktno unutar Srbije, nego su se i same bojale da bi promjena statusa Kosova mogla voditi zahtjevu za formiranjem pokrajina drugdje, primjerice u Hrvatskoj (Istra, Dalmacija, Krajina, Slavonija), Makedoniji (Zapadna Makedonija) i Bosni i Hercegovini.

Kompromis koji je postignut u samoj ustavnoj debati oko statusa Kosova nikoga nije do kraja zadovoljio, a otvorio je vrata raznim mogućim interpretacijama. Kosovo i Vojvodina postali su "konstitutivni element federacije", te su u savezним institucijama bili predstavljeni direktno, s nešto manjim brojem predstavnika od republika, ali s pravom da njihovi predstavnici predsjedavaju. Pokrajina je promijenila naziv u Kosovo, smanjujući značaj srpske tradicije (predstavljene u riječi *Metohija*) i na taj simbolički način. Kosovo nije postalo republika, ali su mnogi smatrali da je naziv *pokrajina* samo formalnost, koju se nije moglo izbjeći sve dok je Tito živ. Kao što je u ustavnoj raspravi, u kosovskom mjestu Dragaš, rekao jedan sudionik (1968): "Neće biti republike dok je Tito živ!" (Mišović, 1987: 162). Ali, svatko je znao da to neće biti zauvijek; štoviše, da uskoro dolazi trenutak u kome to više neće biti tako. I, kao što je srpsko vodstvo čekalo pravi trenutak da na stol ponovno postavi pitanja jednom s njega sklonjena (nakon kompromisa oko *Plave knjige*), tako su i mnogi na Kosovu čekali pravi trenutak da ponovno postavе pitanje republike. U oba je slučaja Tito (glavni tvorac kompromisa) viđen kao glavna kočnica – kad je otišao, mnogi su držali da je došao njihov trenutak.

Protesti na Kosovu (1981) i početak jugoslavenske državne krize

Mnogi analitičari danas smatraju da su studentski protesti na Kosovu 1981. bili početak kraja Jugoslavije. Iako su oni možda doista označili početak nove faze – u kojoj politički konflikti više nisu bili ograničeni samo na sukobe unutar elite; i u kojoj su se

---

(i) južnoslavenska zemlja, što je bilo različito od Kardeljeva koncepta. Unatoč Titovu protivljenju, kosovski je predstavnik dobio pravo postati predsjednik Predsjedništva SFRJ, što se i dogodilo izborom Sinana Hasanija, 1985-6. Tito je i kasnije (1977) rekao kosovskim vodama da nemaju njegovu podršku za republiku (Marković, 1988: 259; 30. januara 1977), ali – kako kaže Petar Stambolić (Đukić, 1992: 242), učinio je na kraju "mnoge ustupke" kosovskim Albancima.

sva tri aspekta (ekonomski, politički i etnički) spojili u jedan – oni su, kako je pokazano u prethodnom dijelu ovog poglavlja bili daleko od toga da budu *početak* bilo čega. Kosovski su protesti bili jedan u nizu događaja, i samo su iz naknadne perspektive dobili značaj koji im se danas pripisuje. Njih nije moguće razumjeti izvan konteksta razočaranja krizom Jugoslavije; u ekonomskom, političkom i etničkom smislu. To razočaranje, kao što smo vidjeli, nije se pojavilo samo na Kosovu. Na Kosovu, koje je bilo najslabija karika u jugoslavenskom lancu, možda je po samoj logici stvari moralo prvo izaći na površinu. Zato je preciznije reći da nisu (samo) kosovski nemiri razbili Jugoslaviju – slabljenje Jugoslavije iznutra je također stvorilo kosovske nemire.

Druga korekcija koju treba unijeti u sadašnje interpretacije kosovskih nemira (iz sigurne perspektive *poznatog ishoda*) odnosi se na reduciranje njihova karaktera na jednu jedinu dimenziju, tj. albanski nacionalizam. Pritom se zanemaruju druge dimenzije; primjerice, socijalna i ideološka. Danas je popularno tvrditi da je kosovsko nezadovoljstvo bilo inspirirano separatizmom i/ili barem albanskim nacionalizmom. U tome ima mnogo istine. Pa ipak, slika ne bi bila potpuna ako bi se zanemarila činjenica da su mnogi ljudi na Kosovu bili pokrenuti prije svega ideološkim razlozima, odnosno inspirirani drukčijim modelom socijalizma od samoupravnog (ne-državnog). Taj drugi model socijalizma bio je model radikalnog egalitarizma u njegovoj državno-socijalističkoj varijanti, kako ga je promovirao albanski vođa Enver Hoxha. Mnogi studenti (i ostali koji su im se pridružili) bili su podjednako (ako ne i više) inspirirani tom vizijom egalitarnosti i državnog socijalizma u kome postoji apsolutna pravednost i jednakost, kao i nacionalističkim separatizmom. Albanski radikalni egalitarizam ujedinjavao je sve tri dimenzije osjećaja nepravde i nejednakosti, koji se razvio kod kosovskih Albanaca. Ekonomski gledano, on je zagovarao punu jednakost (makar i u siromaštvu); kao odgovor na povećanje razlika između Kosovara i ostalih Jugoslavena. Politički, radikalni je egalitarizam bio ideološki temelj narativa o kosovskoj republici. Konačno, albanska je retorika egalitarizma mnogima izgledala kao odgovor na problem nacionalne nejednakosti. Nacionalizam i komunizam u hodžističkoj interpretaciji išli su ruku pod ruku.

To *učenjanje* egalitarizma i nacionalizma bilo je opasno za jugoslavenski socijalizam, ne zato što je Kosovo samo po sebi važan dio Jugoslavije, bez kojeg ona ne bi mogla opstati ekonomski ili politički. Ono je bilo opasno kao oličenje onoga na što je Kardelj upozoravao da bi se moglo dogoditi nakon njegove i Titove smrti. Prodor državnog socijalizma u Jugoslaviju, a time i potencijalnog sovjetskog utjecaja, sada se odjednom moglo dogoditi ne (samo) preko najjače nacije u zemlji nego i preko najslabijeg elementa federalizma (Kosova). Egalitarni zahtjevi iz Beograda sada su duplirani (ali na drugi način) u Prištini: i jedni i drugi tražili su više socijalizma, jednakosti i pravednosti. Samo se u tom kontekstu može razumjeti zašto je jugoslavensko vodstvo proteste označilo kao *kontrarevolucionarne*, a ne kao *separatističke* ili *secesionističke*. Oni su prijetili destabilizacijom ideološkog narativa u okolnostima u kojima je egalitarizam i državni socijalizam mogao postati ozbiljna alternativa, ne samo u Kosovu ili Srbiji, nego i u drugim dijelovima Jugoslavije, s izuzetkom Slovenije i (možda) Hrvatske. Zato je vlast odlučila da ovog puta (za razliku od ranijih demonstracija studenata u Beogradu 1968. i Zagrebu, 1971) upotrijebi svu raspoloživu silu da ih suzbije.

Protesti su počeli u studentskom restoranu 11. marta 1981, a nastavili su se na ulicama te noći.¹⁵ Izgledalo je da su motivirani prije svega socijalnim zahtjevima (ne nacionalističkim); o tome svjedoče i parole koje su demonstranti isticali: "Hoćemo djela, ne riječi"; "Neki u foteljama, drugi bez kruha", i dr. (Izveštaj, 1981: 5). Nacionalističkih parola gotovo da nije bilo. U 2.30 ujutro policija je intervenirala, zaustavila demonstracije i uhapsila stotinjak studenata. Političko vodstvo Prištine koje se sastalo sutradan, osudilo je demonstracije i reklo da su se one dogodile spontano, tj. da "nije bilo indikacija da bi se mogle dogoditi" (Izveštaj, 1981: 7). Iako su priznali da su glavni zahtjevi bili usmjereni na pitanja socijalne pravednosti, proteste su ocijenili kao "politički štetne", budući da bi mogli biti korišteni od strane neprijatelja.

¹⁵ Opis događaja sastavljen je prema novinskim izvještajima objavljenim u "Šta se događalo na Kosovu" (1981), kao i prema knjigama Sinana Hasanija (1986), Branka Horvata (1988) i Julie Mertus (1999). *RFE/RL* izvještaji i analize su također korišteni (naročito oni od 7. aprila i 28. aprila 1981).

Nije se jasno reklo koga se smatralo "neprijateljima" koji bi mogli koristiti te demonstracije, ali je iz konteksta koji je opisan prije u ovom poglavlju jasno da se moglo misliti na Albaniju i/ili Sovjetski Savez – na državni socijalizam, svakako.

U prvi tren, nije izgledalo da bi demonstracije od 11. marta 1981. mogle izazvati tako dalekosežne posljedice. No, kritika policijskih izvora (koji su propustili obavijestiti političare o *pripremi* nereda) učinila je policiju posebno osjetljivom. Masovna istraga o tome jesu li neredi bili organizirani ili spontani proširila se pokrajinom. Nakon dva tjedna (koliko je većina uhapšenih očekivala da će provesti u zatvoru, zbog prekršajnih prijava za remećenje javnog reda i mira), dogodilo se da ih policija nije oslobodila jer nije daleko odmakla u istrazi. To je izazvalo nove demonstracije, ovog puta mnogo snažnije. Te druge demonstracije (26. marta 1981) dogodile su se istog dana kad je Štafeta mladosti (simbol titoističkog razdoblja, koji je nastavljen i u godini nakon Titove smrti)¹⁶ dolazila u Prištinu. Sa svim televizijskim kamerama u zemlji, u glavnom gradu pokrajine, demonstranti su računali da se publicitet njihovim zahtjevima neće moći izbjeći. Politički vrh pokrajine, kao ni policija, jednostavno nisu mogli dopustiti da demonstracije prekinu svečanost. Oni su pojačali sredstva kontrole i preventivne prisile; što je dodatno zaoštrilo napetosti. Ovaj put, zahtjevi su bili prije svega politički, a potom socijalni: "Mi smo Albanci, ne Jugoslaveni"; "Kosova"¹⁷; "Republika"; "Jedinstvo"; "Jedinstvo s Albanijom"; "Trepča radi, Beograd se gradi" i drugo. Među parolama bilo je mnogo onih s direktnom marksističko-lenjinističkim (kako je doktrinu zvao službeni albanski

¹⁶ Štafeta mladosti bila je u stvarnom smislu izdubljena palica u kojoj je putovalo pismo, koje bi se (zajedno s palicom) predalo Titu na njegov službeni rođendan (25. maja) svake godine, na kraju stadionske priredbe ("sleta") u Beogradu. Simbolički, radilo se o ritualu ponavljanja vjernosti Titu i onome što je on simbolizirao. Ritual je nastavljen i nakon Titove smrti, sve dok nije počeo izazivati više štete nego koristi za sam poredak; nakon što je kritiziran u Sloveniji (1987). Tek je 1988. odlučeno da ga se prekine.

¹⁷ *Kosova* je albanska riječ za Kosovo. U ovoj knjizi koristi se riječ *Kosovo*, u skladu sa srpsko-hrvatskim jezičkim standardima. *Kosova* se koristi samo kad se radi o prijevodu s albanskog. Pojam *Kosovo* i *Metohija* se ne koristi, osim kad se radi o autentičnim dokumentima.

diskurs)¹⁸ porukom: "Neka živi marksizam-lenjinizam, dolje s revizionizmom". Kombinacija ekonomskih, ideoloških, političkih i nacionalističkih zahtjeva, učinila je te demonstracije vrlo ozbiljnom prijetnjom; pa je policija (primajući panične zahtjeve političara) reagirala brutalno. U sukobima su ozlijeđena 32 demonstranta i nekoliko policajaca (Izvještaj, 1981: 11). Dva dana nakon demonstracija, 28. marta 1981, predsjednik partijske organizacije u Prištini, Aslan Fazliu, rekao je da je njihov karakter bio kontrarevolucionaran i nacionalistički. Taj je Albanac tvorac zaključka da se radilo o *kontrarevoluciji* – još jedan primjer da se (čak i tada) radilo o prvenstveno unutarnjem sukobu, a ne međuetničkom. Fazliu (tada po funkciji predsjednik Komiteta za općenarodnu obranu Prištine; koji je komandirao snagama reda u kriznim situacijama) najavio je oštre mjere protiv demonstrata. Val hapšenja prelio se cijelom pokrajinom. To, međutim, nije spriječilo nove proteste. Dva dana kasnije, 30. marta 1981, studenti tri najveća prištinska fakulteta (pravnog, ekonomskog i prirodoslovno-matematičkog) objavili su bojkot nastave. Nove demonstracije održane su 1. aprila, ovog puta u cijeloj pokrajini, s novim i radikalnijim zahtjevima. Sada su se demonstrantima pridružili i radnici; opasan događaj, s ideološke pozicije gledano. Kad se doznalo da je 17 policajaca ozlijeđeno, i da policija ne može uvesti red (ili ne želi, budući da je najveći broj policajaca u pokrajini bio albanskog podrijetla), Pokrajinski komitet za općenarodnu obranu (pod predsjedanjem Mahmuta Bakallija) naredio je da vojska izađe iz kasarni s tenkovima. Istodobno, policijska pojačanja iz središnje Srbije (dakle, izvan pokrajine) zaustavljena su na barikadama koje su demonstranti podignuli kod Podujeva. Nastojeći prisiliti ta pojačanja na povlačenje u *Užu Srbiju*, demonstranti su oteli 34 taoca iz kuća kosovskih Srba i Crnogoraca. Tek kad je dodatna policijska jedinica stigla iz Prištine (i okružila otmičare) oni su oslobođeni. U cijelom su Kosovu automobili, prozori, izlozi mnogih škola, trafika i kuća bili razbijeni. U Beogradu, savezno partijsko i državno Predsjedništvo zasjedalo je na

¹⁸ Za razliku od toga, u Jugoslaviji se doktrina nazivala samo "marksizam". Iako su među "klasike marksizma" ubrajani Marx, Engels i Lenjin, smatrao se da je Lenjin ipak marksist, a ne tvorac nove teorije.

izvanrednoj sjednici. Oni su se složili da proglase *krizno stanje na Kosovu* i *izvanredno stanje* u Prištini, naređujući da se stupanj bojne spremnosti poveća u svim vojnim jedinicama u zemlji; te da se mobiliziraju rezervisti za vojsku i policiju. Od svih je republika zatraženo da pošalju svoje policijske jedinice na Kosovo. Kosovski je sekretar za unutarnje poslove zabranio javne skupove u pokrajini, a Izvršno je vijeće naredilo svim školama i sveučilištu (uključujući i studentske domove i restorane) da ostanu zatvoreni do daljnjeg.

Pa ipak, nove su demonstracije izbile 3. aprila u Vučitrnu, Uroševcu i Kosovskoj Mitrovici, s novim sloganima i zahtjevima: "Ne želimo da našu djecu tuče policija koja nije s Kosova"; "Republika, Ustav, milom ili silom!". Dodatna policija, sada s punom političkom zaštitom saveznog, republičkog i pokrajinskog vrha, reagirala je odmah i odlučno. Situacija je napokon bila pod policijskom kontrolom i relativno mirna. Ali, to je bio samo početak nove i – pokazat će se – dugotrajne faze sukoba na Kosovu, koji će voditi raspadu Jugoslavije, a nastavit će se dugo nakon toga; sve do današnjeg dana. Kosovo više nikada neće biti mirno; bar ne onako kako je bilo u razdoblju Kardeljeve Jugoslavije, koje je po svemu bilo njegovo *zlatno doba*.

Reakcija političke elite

Prema vlastitom priznanju, jugoslavenski su političari bili vrlo iznenađeni događajima na Kosovu. Savezne su se institucije gotovo potpuno oslanjale na izvještaje pokrajinskih vlasti (i lokalne policije), u kojima nije bilo ni traga ocjeni o napetostima ili potencijalnim nemirima u pokrajini.¹⁹ Pokrajinski su organi vlasti bili i sami iznenađeni demonstracijama; dijelom zato što su one doista možda bile spontane i neplanirane; a dijelom i zato što je nakon pada Rankovića 1966. i kritike policijske prakse na Kosovu, policijska budnost oslabila, a nadziranje političkih protivnika sma-

¹⁹ U intervjuu koji sam s njim vodio za *Polet* u januaru 1986, Sergej Kraigher (Slovenija), koji je u doba kosovskih nemira bio potpredsjednik jugoslavenskog državnog Predsjedništva, rekao je da je vodstvo bilo iznenađeno jer nikakvi prethodni izvještaji nisu najavljivali da postoji tako dubok problem koji nije bio samo ekonomski. Ovaj dio intervjuja citira se u Mišović (1987: 445).

njeno je. Srpska i savezna policija, na drugoj strani, ustvrdili su da već u to doba nisu bili u situaciji da vode samostalnu istragu ili da izvještavaju o stanju na terenu bez lokalnih organa, ili paralelno s njima. Panična reakcija jugoslavenskog vrha (s uvođenjem *izvanrednog stanja* u pokrajini i slanjem vojnih snaga da svladaju demonstrante, te širokom akcijom hapšenja i osuđivanja sudionika demonstracija) barem je jednim dijelom bila posljedica tog iznenađenja.²⁰

Da savezni vrh doista nije očekivao nikakve velike nemire na Kosovu, pokazuje svjedočenje Dušana Dragosavca, koji je (kao sekretar Centralnog komiteta SKJ) 1979. pratio Tita u njegovu posljednjem posjetu Kosovu. U intervjuu koji sam s njim imao za ovu knjigu, Dragosavac se prisjeća:

“Putovao sam u istom autu s Titom, pa sam mogao vidjeti izbliza njegove reakcije. Bio je fasciniran onim što smo vidjeli. Bile su tisuće i tisuće zastava svih vrsta na ulicama: albanske, srpske, jugoslavenske, partijske, čak i turske i druge. Najviše su ga impresionirali narodni običaji, folklor, dobro građene mlade seljanke u trapericama. U jednom mi je momentu rekao: ‘Vidiš, ovdje – tu je bilo apsolutno nemoguće vidjeti mladu djevojku bez zara neposredno nakon rata; a sada – sad nose traperice!’ Onda, vidjeli smo mladi bračni par, upravo vjenčane; donijeli su cvijeće na spomenik Bori i Ramizu.²¹ Sve ga se to jako dojmilo. Bio je također vrlo zadovoljan kad je čuo jednoga Albanca, partijskog sekretara u Prištini, da mu se obratio na vrlo dobrom, potpuno tečnom srpskom jeziku.²²”

²⁰ U intervjuu koji sam s njim vodio u februaru 1998, jedan od vodećih beogradskih disidenata tog vremena, Lazar Stojanović, prisjetio se da je režim tolerirao mnoge peticije koje su tada disidenti potpisivali, ali ne i one o Kosovu. Unatoč policijskoj prismotri, ipak je tada 113 studenata iz Ljubljane, Zagreba i Beograda potpisalo peticiju protiv policijske represije na Kosovu – solidarnost između studenata raznih nacionalnih pripadnosti prijetila je podiranjem retorike režima koji je tvrdio da se radilo o nacionalističkim demonstracijama. O opasnostima vezanim za te akcije, autoru je govorio i Petar Ladević, jedan od organizatora peticije.

²¹ Boro Vukmirović i Ramiz Sadiku, jedan (etnički) srpski a drugi (etnički) albanski partizan, bili su ratni heroji koje su Talijani strijeljali 1942. U poslijeratnom Kosovu simbolizirali su bratstvo i jedinstvo između Srba i Albanaca.

²² Draža Marković u svojim je dnevnicima opisao prijašnji posjet Tita Kosovu (1975) kao provokaciju usmjerenu prema srpskom vodstvu; budući da su Koso-

No, prije tog gotovo idiličnog putovanja na Kosovo, Tito je dobio informaciju koju je sastavila posebna partijska komisija za nacionalna pitanja, kojoj je predsjedavao sam Dušan Dragosavac. Komisija je formirana 1978, a već 1979. predstavila je svoj izvještaj:

“Glavni je zaključak bio da nema većih međunacionalnih problema u Jugoslaviji, osim kad se radi o dvije grupe: o Romima i Albancima... Zaključili smo da su se Albanci razvili do razine na kojoj su njihove aspiracije više od stvarnih mogućnosti koje im se mogu ponuditi. To je stvorilo ekonomske, i potencijalno političke probleme, s kojima nismo znali kako da postupamo.”

Tito je bio iznenađen (kaže Dragosavac) tim zaključkom, i htio je i sam posjetiti Kosovo da vidi kakvo je stanje. Putem je stalno ponavljao da je glavni zadatak kosovskih komunista da sačuvaju dobre odnose, bratstvo i jedinstvo između Srba i Albanaca, a republike je pozvao da pomognu ekonomskom razvoju Kosova.²³

Kosovski događaji, godinu dana nakon Titove smrti, bili su ozbiljno upozorenje generaciji njegovih nasljednika, koji su morali donijeti odluke u teškim okolnostima, i još uvijek neiskusni u upravljanju državom bez Tita i Kardelja.²⁴ Oni su, međutim, također dali priliku pojedinim frakcijama da pokrenu ili obnove kam-

---

vari namjerno pokušavali pokazati direktnu vezu između njih i Tita (tj. Kosova i Jugoslavije), ne bi li naglasili da Srbija nije faktor u tom odnosu. Zbog toga se iznimno naglašavala forma u tim odnosima; posebno državni i kvazidržavni elementi (kao što su zastave, formalni govori i dr.). Sve je to samo povećano nakon 1977, tj. nakon Titova posjeta Kini i Sjevernoj Koreji, gdje su ga grandiozno dočekali. Nakon toga je svaka jugoslavenska republika (a posebno pokrajina) bila *obavezna* (kako su sami vidjeli) da *ne padnu ispod kineske razine*, tj. da organizira slične grandiozne dočeke. Tito, koji je već bio u 87. godini, te namjerno sveden na simboličku ulogu, uglavnom je uživao u takvim ceremonijama. Iako, Dragosavac kaže (u intervjuu s autorom) da je prilikom posjeta Kosovu bio umoran od svega toga. No, politički su ga razlozi prisilili da ne odbije gostoprimstvo Kosovarima, kad nije odbio drugima.

²³ Republike su to i poslušale. Zahvaljujući povećanoj pomoći iz federacije, Kosovo je 1981. doseglo 38,9 posto jugoslavenskog bruto društvenog proizvoda po stanovniku (s 33,8 posto u 1963); da bi palo na 28,2 posto u 1982, godini nakon demonstracija.

²⁴ Dobar pregled i analiza važnosti kosovskih demonstracija (posebno s obzirom na mogući strani utjecaj), mogu se pronaći u *RFE/RL Reports and Analyses*, 7. i 28. aprila 1981.

panju za strukturalne promjene u jugoslavenskom političkom sistemu. U tom kontekstu treba razumjeti zašto pojedini dijelovi političke elite zapravo nisu imali mnogo interesa da se kosovski problem riješi i zašto su neki htjeli da se dogodi upravo obratno: da ga se napuše preko svake mjere i predstavi kao daleko veći problem nego što je on zapravo bio.

Kosovska kriza bila je ozbiljan izazov posttitovskoj eliti. Ali, njena je važnost prije svega u onome što je izazvala, i za što je poslužila, više nego u samim događajima. Na jednoj strani, dakle, elita je naglašavala i dramatizirala opasnost od kosovske pobune; a na drugoj – u stvarnosti – nije mnogo činila da se ta kriza riješi i ukloni s dnevnog reda. Pet skupina u jugoslavenskoj politici (službenoj i disidentskoj) bilo je zainteresirano da se temperatura koju je u jugoslavensku politiku unijela kosovska žeravica održi: 1) srpsko političko vodstvo, koje je tvrdilo da su kosovski nemiri posljedica dezintegracijskih tendencija u cijeloj zemlji, te odbacivanja *Plave knjige*, dokumenta koji je na vrijeme upozorio na sam problem; 2) jugoslavensko političko vodstvo, koje je tvrdilo da je Jugoslavija doista ugrožena od strane unutarnjih i vanjskih neprijatelja, i da postoji stvarna opasnost od (kako ih je Kardelj nazvao) dogmatskih i državno-socijalističkih snaga; 3) novo vodstvo na Kosovu²⁵, koje je manipuliralo kosovskim nemirima iz dva razloga: da bi pokazalo da je prethodno vodstvo bilo nesposobno, i da bi pokazalo kako je široka autonomija Kosova neizbježna, želi li se spriječiti prevaga najradikalnijih elemenata u kosovskoj javnosti; 4) beogradska "kritička inteligencija", disidentski krug intelektualaca, od kojih su mnogi željeli obnoviti Čosićev (a neki i Rankovićev) diskurs i politiku prema Kosovu; i 5) albanski nacionalisti i secesionisti, koji su htjeli pokazati da imaju daleko veću podršku nego što se mislilo. Tih pet grupa stvorilo je pentagonalni odnos međusobne interakcije, koji će obilježiti jugoslavensku politiku (bar na Kosovu i u vezi s Kosovom) u osamdesetim godinama prošlog stoljeća. U nastavku ovog poglavlja, prikazat ćemo diskurse koje su razvile prve tri grupe: u

²⁵ Odmah nakon demonstracija, predsjednici partijskog i pokrajinskog Predsjedništva – Mahmut Bakalli i Xhavid Nimani, podnijeli su ostavke. U 1990-im Bakalli je ponovno postao politički aktivan, kao jedan od vođa umjerenog, tj. *titoističkog* krila albanskog nacionalističkog pokreta na Kosovu.

jugoslavenskom, srpskom i kosovskom političkom vrhu (dakle, unutar postojeće političke elite). U sljedećem poglavlju ćemo se baviti disidentima i albanskim nacionalistima. Tvrdit ćemo da je ista ona odanost ideološkom konceptu kardeljizma, koji je spriječio elitu da reagira na ekonomsku krizu, sada blokirala zahtjeve za političkom reformom, a posebno za reformom politike prema Kosovu i na Kosovu. Odanost ideologiji blokirala je Jugoslaviju i u političkom, ne samo u ekonomskom smislu.

Diskurs savezne političke elite o Kosovu (1981)

Nije bilo jednostavno formulirati saveznu politiku u odnosu na kosovski problem.²⁶ Pa ipak, neki je kompromis bio moguć; on se fokusirao na četiri elementa, koji su formulirali službenu jugoslavensku politiku prema Kosovu sve do dolaska Slobodana Miloševića na vlast u srpskoj Partiji (1987). To su:

Prvo, demonstracije su bile izraz klasne borbe (Bakalli, 1981: 45) i djelo kontrarevolucionarnih snaga (Vlašalić, 1981: 90, Krunić, 1981: 130). Ta je kontrarevolucija usmjerena "protiv svih naroda i narodnosti na Kosovu", ne samo protiv Srba i/ili Crnogoraca (Vlašalić, 1981: 90); moguće ju je poraziti samo ako svi narodi podjednako sudjeluju u akciji protiv nje. Ne radi se o konfliktu Albanaca sa Srbima, nego o manjini nezadovoljnih nacionalista koji rade protiv interesa (i bez podrške) većine Albanaca.²⁷ Štoviše, "neprijatelji i njihove demonstracije nisu uspjeli oslabiti jedinstvo, bratstvo, zajedništvo i uzajamno poštivanje između naroda i narodnosti na Kosovu, za što se mora zahvaliti zrelosti i svijesti albanske narodnosti i njenim aktivnostima protiv albanskog nacionalizma unutar vlastite nacije" (Nimani, 1981: 22).²⁸ To se samo potvrdilo činjenicom da su svi albanski

²⁶ Podjela ponovno nije bila etnička nego politička; pokušavajući objasniti razloge tih nemira, neki su (naročito u Sloveniji i Hrvatskoj) inzistirali više na "nerazvijenosti samoupravljanja", dok su drugi govorili o "nereguliranim odnosima između Srbije i njenih pokrajina".

²⁷ Zajedničko saopćenje Predsjedništva SFRJ i Predsjedništva CKSKJ u povodu demonstracija zaključuje da demonstracije "nemaju ništa zajedničkog sa stavovima velike većine radnih ljudi i građana na Kosovu" (Izveštaj 1981: 20).

²⁸ Taj su stav mnogi kasnije vidjeli kao dokaz da je jugoslavenska politička elita (a posebno kosovska) zatvarala oči pred dubinom problema. Ako se, međutim, zanemari ideološka pristranost, stavovi albanskih vođa nisu bili daleko od

vođe s Kosova osudili demonstracije, zagovarajući jugoslavensko jedinstvo. U tom smislu, ne samo da se nisu razlikovali od svojih srpskih kolega nego su se istaknuli u akciji protiv nacionalizma. Gotovo prema pravilu, od komunista se, naime, očekivalo da se bore protiv nacionalizma u vlastitoj naciji, pa su tako postupali i albanski komunisti.

Drugo, glavni razlog nemira na Kosovu jest birokratski etatizam; koji je bio snažniji na Kosovu nego drugdje. Govoreći o tome, predsjednik Centralnog komiteta SK Srbije, Tihomir Vlaškalić, rekao je da je "društveno-politički razvoj na Kosovu bio u velikoj mjeri povezan s političkim faktorom... što je stvorilo uvjete u kojima su etatizam i birokratska svijest rasli, dok je samoupravna praksa ostala nerazvijena" (1981: 91, 94-5). Objašnjavajući razloge kosovskih nemira na vrlo ideološki način, Vlaškalić je rekao da su se radnici (i ljudi općenito) osjećali nemoćnima da odlučuju o rezultatima svog rada. Razvijanje samoupravljanja, dakle, bio je jedini način da se problem riješi (Vlaškalić, 1981: 94).

Treće, kosovsko nezadovoljstvo ima uzroke i u ekonomskoj krizi. Taj su zaključak promovirali naročito političari izvan Srbije. Makedonski predstavnik u saveznom Predsjedništvu, Lazar Koliševski, rekao je da su nerealna očekivanja kosovskog političkog vrha, kao i nerealistična obećanja koja su davali građanima, jedan od glavnih razloga nezadovoljstva (1981: 67)²⁹. To je posebno bio slučaj kad se radilo o sveučilištu, koje se razvilo mimo stvarnih

---

istine: demonstracije doista nisu bile dovoljno masovne da bi ih se smatralo oružanom pobunom, a nije ni bilo potpuno jasno što im je krajnji cilj (počele su kao socijalne, a nastavile kao nacionalne). Također, kosovsko se vodstvo nije podijelilo po nacionalnim grupama kad su se protivili stvaranju Republike. Albanski političari (s vrlo malim brojem iznimaka) bili su čvrsto protiv demonstranata. U stvari, sve do kraja Jugoslavije, albanski su političari s Kosova opisivali demonstracije iz 1981. kao *kontrarevolucionarne*: naročito Azem Vllasi, Remzi Kolgeci, Kačuća Jashari, Ali Shukriu i drugi.

²⁹ Predsjednik saveznog partijskog Predsjedništva, Makedonac Lazar Mojsov, rekao je da postoji tendencija da se dramtiziraju činjenice o nerazvijenosti Kosova. Kosovo je doista bilo najslabije razvijeni dio Jugoslavije, ali stanje nije bilo tako loše kako je kosovski vrh stalno naglašavao, ne bi li dobio novi novac i osigurao nove investicije. Pozitivni ekonomski rezultati na Kosovu, rekao je Mojsov (1981: 118) bili su zanemareni. Članica CK SKJ, Vaska Duganova, rekla je da se ne može postići "europski razvoj s azijskim prirodnim prirastom" (1981: 137).

potreba kosovske industrije (Shukriu, 1981: 72; Koliševski, 1981: 68). Predsjednik slovenskog partijskog Centralnog komiteta, France Popit, zaključio je da je *ekonomski nacionalizam* glavni razlog demonstracija (1981: 126). Boško Šiljegović (Srbija) tvrdio je da je *ekonomski nacionalizam* daleko teže svladati od *ideološkog nacionalizma* (1981: 133), rekavši da ga je elita sama stvorila. Lazar Koliševski dijelio je to mišljenje; ekonomsko zatvaranje jugoslavenskih republika i pokrajina ne samo da je vodilo k ekonomskom nacionalizmu, nego je sprečavalo razvoj jedinstvene jugoslavenske radničke klase (1981: 66). Svi su ti trendovi, tvrdili su oni, bili protivni originalnoj Kardeljevoj zamisli o Jugoslaviji kao *udruženju* slobodnih proizvođača. Nitko, međutim, nije rekao da je upravo u tom konceptu problem.

Četvrto, inozemni je faktor bio umiješan u pobunu; ako ne direktno, onda svakako kao indirektna podrška i inspiracija. To se prije svega odnosilo na Albaniju Envera Hoxhe. Jugoslavenski su političari u početku oklijevali optužiti Hoxhu za organiziranje demonstracija na Kosovu (Dolanc, 1981: 35), nastojeći izbjeći direktan konflikt, dijelom i zato što se nije moglo procijeniti je li još netko umiješan. Ali, kad je 8. aprila 1981. albanski službeni dnevnik *Zeri i Popullit* objavio komentar o kosovskim događajima, u kome je kritizirao Jugoslaviju zbog upotrebe policije protiv demonstranata, stvar se izmijenila. U nepotpisanom komentaru albanski je dnevnik tvrdio da je ta intervencija oživjela "stari duh Karadorđevića i sjenku Rankovića", te je upozorio Beograd da se "nije smjelo dogoditi da srpska milicija, naoružana do zuba, okruži kosovske gradove" (1981: 40-1). *Zeri i Popullit* nazvao je kosovske studente "hrabrima", te je podsjetio Jugoslaviju da se "albansko stanovništvo, koje živi kao jedna jedinstvena cjelina na kompaktnoj teritoriji, našlo podijeljeno između tri republike jugoslavenske federacije"; a da su "u Bosni i Hercegovini, na Kosovu i gdje god Albanci žive, stvoreni Muslimani kao nacija", što je svakako bila "jugoslavenska specifičnost". Muslimanska je nacija, aludirao je *Zeri i Popullit*, bila izmišljena ne bi li se smanjio broj Albanaca koji žive u te tri republike. Članak je pozvao Jugoslaviju da poštuje "demokratske slobode i politička prava". Beogradski dnevnik *Politika* odgovorio je već sutradan: "Režim poznat kao bunker ultrastaljinističkog dogmatizma i despotizma,

poznat po policijskom teroru protiv svojih građana, u kome režim nije uspio postići ni približan nivo razvoja od onog na Kosovu, pokušao se predstaviti kao branilac ljudskih prava, demokracije i slobode". Prištinski dnevnik na albanskom jeziku, *Rilindja*, također je kritizirao Tiranu (1981: 42-4). Polemika je nastavljena 17. aprila 1981, kad je *Zeri i Popullit* objavio dugi nepotpisani članak pod naslovom: "Status republike za Kosovo je pravedan zahtjev".³⁰ Kosovo, pisao je tada vodeći albanski dnevnik, traži status republike unutar jugoslavenske federacije. "Taj status predstavlja težnje jednog velikog naroda, koji s pravom zahtijeva suvereni status a ne status nacionalne manjine, koji mu je nepravedno dodijeljen u Jajcu"³¹. Taj status mu negiraju "nepopravljivi velikosrbi" kao što je recimo Petar Stambolić (spomenut imenom u tekstu). Oni zaboravljaju da su Albanci "jedna etnička cjelina, jedan narod". Ponavljajući retoriku albanskih intelektualaca iz 1968, *Zeri i Popullit* je pisao:

"Postoje dvije Njemačke, jedna istočna i druga zapadna; kao što postoje dvije Koreje, jedna sjeverna, druga južna. Međutim, nema dvojbe da je njemački narod jedan, i da postoji samo jedna korejska nacija" (ZP, 1981: 52).

Prirodno, takva je podrška demonstracijama, navela potom vodeće srpske političare da promijene neutralni stav prema susjednoj državi i da je otvoreno napadnu. Na sjednici Centralnog komiteta SKJ, 6. maja 1981, predsjednik Predsjedništva Srbije, Dobrivoje Vidić, optužio je Envera Hoxhu za poticanje pobune, navodeći pritom Hoxhin govor od 8. novembra 1978. Hoxha je tada rekao: "Albanci su u Jugoslaviji narod brojniji od dviju drugih jugoslavenskih republika zajedno, oni su jedan narod, koji je namjerno podijeljen na dvije republike i jednu pokrajinu, tako da ne bi dobili ustavna prava" (1981: 125). Makedonski predstavnik Lazar

³⁰ Članak je uskoro objavljen i u obliku knjižice (pamfleta) pod istim naslovom. Vjeruje se da ga je napisao albanski premijer Mehmet Shehu; koji je nekoliko godina kasnije naden mrtav; smrt je nastupila pod nerazjašnjenim okolnostima.

³¹ Pod Jajcem se misli na Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), u Jajcu 29-30. novembra 1943. Jajce je bilo simbol socijalističke Jugoslavije; datum zasjedanja bio je upisan u njen grb.

Mojsov spomenuo je tajne aktivnosti "albanskih špijuna" i proglasio ih glavnim uzrokom nemira (1981: 121). Neki su ostali članovi Centralnog komiteta priznali da su iznenađeni time što jedna tako rigidna ideologija, kakva je bila hodžistička, uopće može privući toliki broj mladih Albanaca, kad je Kosovo ne samo daleko razvijenije (u ekonomskom smislu) nego uživa i veće građanske slobode od Albanije. Za Miloša Minića, međutim, događaji na Kosovu bili su prije svega potvrda da je Kardelj imao pravo kad je upozoravao na opasnost od staljinizma, koja je daleko veća od one koja dolazi od liberala (Minić, 1981: 140; Koliševski, 1981: 66). I drugi su jugoslavenski političari potom koristili kosovske događaje ne bi li istakli da je Jugoslavija doista u opasnosti i s lijeva i s desna; i od strane staljinista i od strane nacionalista. Kosovski nemiri pretvoreni su u primjer veze između "svih neprijatelja" samoupravne Jugoslavije, koji su se ujedinili u njihovoj antijugoslavenskoj akciji. Sinan Hasani (1981: 75) bio je najeksplicitniji u promoviranju takve interpretacije. Ne samo da su na samom Kosovu staljinisti i nacionalisti našli zajednički jezik, nego to čine i albanski emigranti izvan zemlje. Suradnja "balista" (albanskih kvislinga u Drugom svjetskom ratu) i "kominformovaca" (poslijeratnih staljinista) jedan je od glavnih razloga nestabilnosti, rekao je i Stane Dolanc, tadašnji savezni sekretar za unutarnje poslove (1981: 31). Paradoksalno, dakle, jugoslavenski su političari uspjeli pretvoriti jednu od najvećih kriza s kojima su se suočili u dokaz da su bili dalekovidni.³²

Diskurs srpske političke elite o kosovskim protestima (1981)

Većina jugoslavenskih političara, dakle, mogla se složiti s tri glavne točke analize uzroka kosovskih protesta: djelatnošću klasnog neprijatelja, birokratskim etatizmom i ekonomskom krizom. Oko četvrtog elementa, odnosa unutar same Srbije, postojale su, međutim, nepremostive razlike. Srpski političari koristili su kosovske proteste da bi na politički stol vratili debatu o *Plavoj knjizi*, koja

³² Izuzetak u odnosu na to jednoglasje bio je slovenski član CK SKJ, Jože Smole. On se nije slagao s drugima, tvrdeći da je međunarodna dimenzija prenaplašena. Čak i da je postojala, tvrdio je Smole (koji se i kasnije pokazao kao samostalan i prilično nedogmatičan političar), međunarodna zavjera protiv Jugoslavije ne bi mogla uspjeti bez podrške domaćih faktora (Smole, 1981: 143).

je završila kompromisom kojim nitko nije bio zadovoljan (1978). Oni su sad tvrdili da je zanemarivanje i podcjenjivanje ozbiljnosti problema (na kojeg su, dakle, na vrijeme upozorili) bio glavni razlog što su stvari u pokrajini "izašle izvan kontrole". Srpska je pozicija formulirana na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, održanoj 6. maja 1981, da bi bila dodatno eksplicirana na sljedeće dvije sjednice koje su raspravljale o Kosovu: u novembru 1981. i decembru 1984.

Najistaknutiji kritičar politike zatvaranja očiju i neprincipijelnog kompromisa bio je Draža Marković, jedan od trojice vodećih autora *Plave knjige*. On je sada tvrdio da je Kosovo samo jedan od simptoma trenda dezintegracije; taj se trend događa i u Vojvodini, te u Jugoslaviji općenito (1981: 99). Podsjetio je da je postojeće stanje u kome se pokrajine tretiraju kao u svemu jednake sa republikama (dakle, i sa Srbijom), "potpuno neustavno". Glavni razlog kosovskog nezadovoljstva, tvrdio je on, treba tražiti u iluziji da je takva jednakost moguća; a tu su iluziju razvijali sami kosovski političari. Govoreći o Kosovu, ali misleći i na Vojvodinu, Marković je zaključio da "Kosovo već ima svoju republiku; ta republika je Srbija".

"Raspad Srbije bio bi samo prvi korak prema raspadu Jugoslavije... Nerešeno pitanje ustavnog strukturiranja Srbije danas je jedini stvarni društveni, jedini društveno-ekonomski i društveno-politički koren postojanja srpskog nacionalizma, koji još nismo uspjeli da posečemo" (1982: 103).

Po prvi put nakon debate sa Ćosićem (u maju 1968) otvarajući pitanje seoba kosovskih Srba iz pokrajine, Marković je upozorio članove srpskog Centralnog komiteta da ne bi trebali prihvatiti nametani im osjećaj krivnje, posebno ne kad govore o ljudskim tragedijama. "Nije prirodna stvar da je nacionalni sastav onih koji napuštaju Kosovo takav da većinu njih čine Srbi i Crnogorci", rekao je on. Potom je podsjetio na Titov govor u Zagrebu, u maju 1945, citirajući iz njega:

"Mnogi još ne vide što znači federativna Jugoslavija... To ne znači crtanje granica između ove ili one federalne jedinice,

tako da oni iza te granica mogu raditi što hoće, a ja ću na ovoj strani raditi šta ja hoću. Ne! Te granice, da se tako izrazim, trebale bi da budu kao one bijele crte na mramornoj podlozi. Granice federalnih republika u federativnoj Jugoslaviji nisu granice razdvajanja, nego granice spajanja" (Tito, citiran prema Markoviću, 1981: 101).

Markovićev je govor na toj sjednici naišao na veliku podršku trojice vodećih srpskih političara u tom trenutku: Špire Galovića, Petra Stambolića i Ivana Stambolića.³³ Ta četvorica; od kojih su dvojica (Petar Stambolić i Marković) bila iz stare, a druga dvojica (Ivan Stambolić i Galović) iz mlade generacije; formulirala su srpski diskurs prema kosovskoj krizi u 1981. Taj je diskurs dominirao srpskom politikom sve do 1987.³⁴ Činili su ga sljedeći elementi:

Prvo, ekonomska kriza, kosovski problem i odnosi u Srbiji samo su simptomi jednog dubljeg problema: trenda dezintegracije (raspadanja) Jugoslavije. Mora ih se tretirati kao simptome, ali se pravi uspjeh može postići samo ako se politička akcija usmjeri na njihov uzrok.

Drugo, taj je trend rezultat pogrešne interpretacije Ustava iz 1974, (Stambolić, 1981/8: 61), i njegove opstrukcije od strane birokratizirane strukture. Nacionalizam treba shvatiti kao anti-

³³ Marković je 1981. bio predsjednik Skupštine Jugoslavije. Godinu dana kasnije, izabran je za člana jugoslavenskog partijskog Predsjedništva, u kome je 1983-4. bio i predsjednik. Napustio je aktivnu politiku 1986, protestirajući protiv izbora Slobodana Miloševića za predsjednika partijske organizacije u Srbiji. Petar Stambolić bio je srpski predstavnik u saveznom državnom Predsjedništvu od 1974. do 1984, gdje je u tom trenutku (1981-2) bio potpredsjednik, a sljedeće godine (1982-3) i predsjednik. Ivan Stambolić, njegov nećak, bio je 1981. predsjednik srpske vlade (1978-82), potom predsjednik partijske organizacije Beograda (1982-4), predsjednik CK SK Srbije (1984-6), te predsjednik Predsjedništva Srbije (1986-7), sve dok nije bio prisiljen napustiti taj položaj, kad je došao u sukob sa Slobodanom Miloševićem. Špiro Galović bio je u trenutku ove sjednice član Predsjedništva CK SK Srbije zadužen za ideologiju (1978-82), a potom i sekretar tog Predsjedništva (1982-4). Sva četvorica političara, baš kao i većina ostalih političara njihovih generacija, bili su kasnije oštri kritičari Slobodana Miloševića, naročito nakon 1988.

³⁴ Do 1984, Ivan Stambolić se uspio izdignuti iznad ostale trojice i smanjiti njihov utjecaj u srpskoj politici. Njegov pokušaj da stabilizira svoju vodeću poziciju, međutim, završio je neuspjehom, prije svega jer se oslanjao na vjerolomnog Slobodana Miloševića.

samoupravnu politiku koju (nažalost) ponekad toleriraju ili čak potiču neki dijelovi birokratske strukture, naročito u pokrajinama. Birokrati stalno napadaju druge, ali ne govore o svojoj vlastitoj odgovornosti za problem (Galović, 1989: 80).

Treće, samoupravljanje ostaje glavni element jugoslavenskog sistema, i to ne treba izmijeniti. Štoviše, treba ga učiniti djelatnim; to je jedini način da se nađe "demokratsko rješenje za nacionalno pitanje" (Galović, 1981/9: 130), i da se izađe iz ekonomske krize (Stambolić, 1981/8: 50). Društvo budućnosti bit će doista integrirana samoupravna zajednica ljudi i naroda (Stambolić, 1983/8: 63). Međutim: iako samoupravljanje doista mora postupno zamjenjivati elemente etatizma (tj. države), ipak je pogrešno tvrditi da je država kao takva neprijatelj samoupravljanja, a posebno da je uvijek štetna jer je po logici stvari sklona etatizmu (Stambolić, 1984/8: 90). Problem Jugoslavije jest što su "autonomaši" zapravo jačali državne funkcije gdje to nije bilo potrebno, a istodobno su se protivili državnim funkcijama tamo gdje ih je bilo nužno zadržati.

Četvrto, kao što se državu ne može poistovjetiti s *etatizmom*, tako se ni jedinstvo ne može izjednačiti s *centralizmom* ili *unitarizmom*. Postoji samo jedna radnička klasa u Jugoslaviji, i ona mora biti jedinstvena. Bakarićeva je ideja o "nacionalnim ekonomijama" prihvaćena, tvrdili su srpski komunisti, bez dovoljno razmišljanja o posljedicama. Ona je vodila u nacionalizam (Stambolić, 1981/8: 23).

Peto, srpski su komunisti nastavili biti protivnici ponovne centralizacije (Galović, 1981/9: 130), ali centralizam, tvrdili su, nije bio ni najveća ni realna opasnost u danim okolnostima. Savezna je država već bila slaba; pa prema tome nije mogla (čak i da je htjela) potaći novu centralizaciju Jugoslavije (Galović, 1981/9: 81). Na drugoj strani, *decentralizirani etatizam* u republikama i pokrajinama bio je realno jak, te je predstavljao daleko veću opasnost od etatizma savezne države. To je bilo, treba naglasiti, ipak značajno odstupanje od kardeljističke dijagnoze pravih opasnosti u posttitoističkom razdoblju.

Šesto, *partikularizam* i *autarkičnost* nisu se razvili samo na Kosovu, nego u cijeloj Jugoslaviji. "Bez partikularizma u Jugoslaviji, ne bi bilo kosovskog partikularizma", govorio je Špiro

Galović (1981/9: 36). Dvije su srpske pokrajine (Vojvodina i Kosovo) dijelile iste ili gotovo iste stavove po pitanjima autonomije i odnosa sa Srbijom (Stambolić, 1981/8: 57). Partikularizam je doveo zemlju na rub raspadanja. I u tome su prednjačile političke elite same. Subjektivne snage (govorio je Galović, 1981/9: 38) "izražavale su svoju brigu za interese sopstvene nacije do te mere i na takav način da je postalo nemoguće razlikovati ih u odnosu na nacionalističku retoriku". Ta tendencija mora biti zaustavljena. Akcija koja bi bila poduzeta samo protiv kosovskog partikularizma, a ne protiv samog jugoslavenskog trenda, ne bi mogla biti uspješna. Akcija mora biti općejugoslavenska.

Sedmo, u odnosu na srpski nacionalizam, nema promjene politike. Ne može se pogriješiti ako se bori protiv srpskog nacionalizma, čak i ako se u toj borbi pretjera (Stambolić, 1981/8: 22). No, nacionalizam može biti poražen samo ako mu se odsijeku korijeni, a to znači (kako je definirao Draža Marković), ako se onemogućiti manipulacija "nedefinisanim odnosima između pokrajina i Srbije". Ako bi problemi na Kosovu ostali nesvladani, rekao je Petar Stambolić, srpski komunisti suočili bi se s "ozbiljnim zadatkom borbe protiv srpskog nacionalizma" (Izvjestaj, 1981: 128). Verbalna opozicija nacionalizmu u knjigama, kazališnim djelima i pamfletima mora se nastaviti, ali to može biti samo borba protiv simptoma; ne protiv uzroka nacionalizma. Kao takva, verbalna borba protiv nacionalizma mora imati sekundarno značenje u odnosu na ono što je najvažnije, a to je rješavanje problema ustavnog uređenja Srbije. Naglašavanje te "verbalne" strane, zaključili su srpski komunisti, dovelo bi do trošenja prevelike energije na neefikasan način. Umjesto da budu *socijalistički apostoli*, komunisti moraju u stvarnosti eliminirati ono što stvara nacionalizam. Ili, kako je rekao Špiro Galović (1981/9: 59), "kritika autarkije bi promašila cilj ako ne bi ciljala na ono što legitimira autarkiju".

Osmo, istina je da je svaki nacionalizam opasan i da se protiv svakog treba boriti (Galović, 1981/9: 132). To se ponajprije odnosi na nacionalizam u svojoj vlastitoj naciji, protiv kojeg su se komunisti dužni boriti. No, nije svaki nacionalizam jednako opasan u svakom trenutku. Opasnost svakog pojedinog nacionalizma mora se ocijeniti u kontekstu u kome se pojavljuje. U ovom trenutku, najopasniji je albanski nacionalizam, budući da je najaktivniji.

Opasnost od tog nacionalizma s jedne, a naglašavanje srpskog s druge strane (ili čak i njihovo izjednačavanje u tom smislu) jest opasna pogreška.

Deveto, nitko u Jugoslaviji nema razloga da strahuje od "jake i ujedinjene Srbije". Jaka i ujedinjena Srbija je preduvjet postojanja jake i ujedinjene Jugoslavije; a ne prepreka za taj cilj. Ideja da Jugoslavija može biti jaka samo ako je Srbija slaba jest vrlo opasna, kao što je upozorio Lazar Koliševski (Izveštaj, 1981: 67).

Deseto, svatko dobronamjeran mora priznati da su u prošlosti učinjene neke pogreške, a među njima – i ona kojom je Srbija bila prisiljena staviti svoju analizu situacije u Srbiji *ad acta* (1978).³⁵ Ignoriranje činjenica i ranih upozorenja rezultiralo je silnim "iznenađenjem" događajima na Kosovu, koji – da se upozorenje uzelo ozbiljno – ne bi iznenadili nikoga. Srbija ne traži odštetu za tu pogrešku, ali ne dopušta da se ovog puta problem ponovno ignorira.

Jedanaesto, komunisti ne bi smjeli biti taoci svojih vlastitih propisa i zakona. Kao prijelazno razdoblje između kapitalizma i komunizma, socijalizam mora biti u stalnim promjenama; to je bit revolucije. *Dekardelizacija* neće nastupiti kao rezultat promjena koje bi vodile rješavanju problema, nego upravo obratno: ako bi se dogmatiski ostalo pri starim rješenjima koja nisu dala rezultate. Srpski komunisti ponavljali su da Tito nije bio dogmatik; obećanje dano njemu (da će se nastaviti njegov put) neće se moći ispuniti bez novih promjena. Prvi zakon kojeg treba izmijeniti bio je Zakon o udruženom radu (1976). Istina je, rekao je Špiro Galović (1981/9: 134) da taj zakon nije primijenjen kako treba; ali – dodao je – treba se pitati zašto je to tako. "U normativnom smislu, bili smo preoptimistični... Kad se radi o nekim odredbama, moramo početi iz početka", tvrdio je 1983. Ivan Stambolić (1988: 72). Istina je da su interesi radničke klase i dalje glavni

³⁵ Zanimljivo je da je Jože Smole, slovenski član CK SKJ, ponovno istupio iz okvira tada dominantnog slovenskog diskursa; rekavši da Srbi imaju pravo kad upozoravaju da su problemi bili pometeni pod tepih 1977. i 1978. Je li možda htio naglasiti da je Kardelj zapravo bio za to da se problemi riješe, ali je Tito bio za kompromis? S obzirom na to istupanje, paradoksalno je da je nakon 1989. Jože Smole postao jedna od glavnih meta kritika *antibirokratske revolucije* u Srbiji.

cilj aktivnosti srpskih komunista. Ali, neefikasnost i nejedinstvo (bez obzira s kakvim namjerama nastali) nisu u interesu radnika.

Konačno (dvanaesto), ekonomski program stabilizacije (Kraigherov program) jest dobar prvi korak prema ekonomskim reformama. Podržan je iz četiri razloga: a) jer je bio primjer zajedničkog djelovanja političara i eksperata; b) jer je pokazao da je suradnja na saveznoj razini moguća, prije svega među ekspertima, više nego političarima; c) jer je tražio da se trend raspadanja zaustavi, prije svega u ekonomiji i d) jer je priznao da Srbija ekonomski zaostaje za drugima (Stambolić, 1984/9: 89). Nažalost, tvrdili su srpski političari, otpori Kraigherovu programu su vrlo snažni, prije svega u drugim republikama i u pokrajinama. Ekonomsko je stanje, također, posljedica nedostatka političke volje za promjenama. Fokus političke akcije, dakle, treba biti na političkim, a ne samo ekonomskim reformama (Galović, 1984/9: 60). Političke su reforme preduvjet ne samo za rješenje kosovskog problema, nego i za ekonomsku krizu.

Sada već otvoreno zagovarajući reforme u političkom sistemu (ili – kako je ostalo sporno u jednom trenutku – reforme političkog sistema), te promjenu političke prakse, srpski su komunisti sada postali vodeći reformatori unutar jugoslavenske političke elite.³⁶ Njihovi zahtjevi za reformom (zbog kojih su ih protivnici uskoro nazvali *ustavoreformatorima*, a ovi su im uzvratili tako što su ih prozvali *ustavobraniteljima*)³⁷ gurnuli su ih u sukob s najlojalnijim kardeljistima u zemlji – prije svega u ostalim republikama (Sloveniji i Hrvatskoj), a potom i u obje pokrajine (Kosovu i Vojvodini). Sukob u tom trenutku još uvijek nije bio nacionalni; bio

³⁶ Pod reformama se smatraju promjene kojima je glavni cilj da unaprijede efikasnost sistema i spriječe njegovu krizu; a ne one koje su usmjerene na zamjenu postojećeg sistema za drugi. *Kolaps režima (regime collapse)* je pojam koji označava akciju kojoj je cilj dovršenje jednog i započinjanje drugog političkog sistema. Političke promjene koje su tražili srpski komunisti bile su reformske.

³⁷ Oba pojma: i *ustavobranitelji* i *ustavoreformatori*, bila su korištena u pežorativnom značenju. Pojam *ustavobranitelj* imao je povijesnu dimenziju, ali u potpuno drugom smislu. *Ustavobranitelji* su se, naime, nazvali progresivni (proustavni, liberalni) elementi u srpskoj politici sredinom 19. stoljeća. U suvremenom kontekstu, međutim, pojam *ustavobranitelj* se počeo koristiti kao politička uvreda, iako se zapravo radilo o obrani ustava na koji je i sama Srbija pristala. Pojmove su promovirali mediji i oni dijelovi intelektualne elite koji su, kao što smo ranije rekli, govorili kao poluglasnogovornici političke elite.

je ideološki i politički. Kao, uostalom, i prijašnji sukobi u jugoslavenskom vrhu. Ipak, u odnosu na prethodne konflikte bile su tri značajne razlike: prvo, ovaj sukob nije mogao ostati iza zatvorenih vrata (bar ne u potpunosti), jer je kosovski problem bio javno raspravlján i uključivao je i značajan segment populacije; drugo, sve se to događalo u uvjetima duboke legitimacijske (ekonomske i političke) krize; i treće, nije više bilo vrhovnih arbitara u ideološkim i političkim sporovima: Tita, Kardelja i Bakarića. Bez arbitara ni eliminacija jedne od pozicija, ni kompromis koji bi potisnuo obje, nije više bio moguć. Različiti su se diskursi sada razvijali prema različitim politikama.

Diskurs pokrajinskih političkih elita o Kosovu

S kosovskim nemirima, druga srpska pokrajina (Vojvodina) preuzela je vodstvo u *ustavobraniteljstvu*. Dok je Kosovo bilo diskreditirano, a njegova politička elita oslabljena stalnim smjenama i sumnjičenjima, vojvođanska je elita (etnički uglavnom srpska i mađarska) mogla nastaviti obranu autonomističkih pozicija bez optužbi za secesionizam. U ekonomskom i sigurnosnom smislu, Vojvodina je bila radikalno drukčija od Kosova: najrazvijeniji dio Srbije, sve više multikulturalan (za razliku od Kosova), te politički i etnički skladan. Zahtjev za smanjenjem autonomije za pokrajine, međutim, ticao ih se direktno. Vojvodina je isticala da nije stvar u statusu pokrajina, niti u nereguliranim odnosima između pokrajina i Srbije; jer je ona sama primjer ekonomskog i političkog uspjeha (iako je također pokrajina, kao i Kosovo). Napadi na pokrajine kao takve (dakle na sistem u kome su postojale), stoga, promašuje pravi uzrok problema. A njega su vojvođanski političari (tiho podržani od strane novog kosovskog vodstva) definirali u sljedeće četiri točke:

Prvo, bit problema je u nerazvijenom samoupravljanju, a ne u odnosima između raznih *društveno-političkih zajednica*. Integracija Jugoslavije može biti uspješna, citirali su Kardelja, samo kroz udruživanje slobodnih proizvođača, a ne posredstvom etatističkog ujedinjavanja. Nacionalno pitanje i samoupravljanje bili su nerazdvojni procesi. Svaki pokušaj da se to negira bio bi napad na prava radnika da odlučuju o "višku vrijednosti" (Popović, 1982: 88); tj. ne samo o onome što direktno stvaraju nego o cjelini društ-

venih odnosa. Pokušaj "nekih republičkih vodstava u Savezu komunista" da nacionalno pitanje vrata na predustavnu situaciju, rekao je tadašnji ideolog vojvođanskih komunista Dušan Popović, "rezultirao bi sukobom sa sadašnjim nivoom razvoja samoupravljanja" (1982: 89). To bi bio pomak u "neistorijskom smeru".

Drugo, samoupravljanje i decentralizacija države glavna su dostignuća jugoslavenskog socijalizma i ne smiju biti poništena ni pod koju cijenu (Popović, 1982: 86). Pokrajine nisu nikakav "dar" Tita i Kardelja Vojvodini i Kosovu, nego su izraz stalnih nastojanja KPJ/SKJ da riješi nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Osim etničkih, postojali su i povijesni razlozi za njihovo osnivanje. Vojvodina i Kosovo su – tvrdila je vojvođanska elita – samostalno odlučili da se pridruže Srbiji kao posebne jedinice 1945.³⁸ U slučaju Vojvodine, njen je status 1945. bio isti kao i status Srbije. Autonomija im je jamčena odmah nakon Drugog svjetskog rata, a ne tek Ustavom iz 1974. Ustav je samo proširio tu autonomiju, i to uz suglasnost same Srbije. Prema tome, svako ukidanje autonomnih pokrajina bio bi zapravo povratak ne u predustavno stanje (dakle u treću Jugoslaviju), nego dalje u prošlost – u razdoblje prije socijalizma. Autonomija pokrajina tako se, na neki način, vezala uz socijalistički karakter Jugoslavije; smanjiti ili ukinuti jedno znači uništiti drugo.

Treće, događaji na Kosovu koriste se za pokušaj recentralizacije Jugoslavije. Srpski nacionalizam postaje sve snažniji, posebno u medijima i kulturnim institucijama. "Pojava albanskog nacionalizma na Kosovu oživjela je sve ostale nacionalizme u Jugoslaviji, a posebno velikosrpski nacionalizam", rekao je Dušan Popović.³⁹ Glavni zahtjev srpskog nacionalizma jest da se ukinu pokrajine. Srpsko vodstvo možda ni samo nije svjesno kakve posljedice može izazvati njihova sadašnja retorika za porast srpskog nacionalizma.

³⁸ Vodeći vojvođanski komunist, Boško Krunic, rekao je na sjednici CK SKJ od 7. maja 1981. da su pokrajine "ušle u Socijalističku Republiku Srbiju" dobrovoljno. Autonomija im nije dana, nego je bila rezultat "naše ispravne politike prema nacionalnom pitanju" (1981: 130-1). Takva je interpretacija bila vrlo sporna: nikad nije bilo referenduma o priključenju, a i legitimitet političke elite bio je upitan, bar s liberalno-demokratskog stajališta.

³⁹ Glavni *ustavobranitelji* u Vojvodini bili su Srbi – ideolog partijskog Predsjedništva Dušan Popović i predsjednik Pokrajinskog komiteta SK Boško Krunic.

Četvrto, otvaranjem ustavne debate u ovom obliku, srpski komunisti zapravo ne pomažu stvarnu borbu protiv albanskog nacionalizma. Upravo obratno, nemoguće je poraziti taj nacionalizam ako se smanje prava pokrajina. Albanski nacionalizam bit će reakcija na srpski, a srpski na albanski – a to će nepopravljivo naštetiti i Kosovu i Srbiji i Jugoslaviji.

Pokrajine (a posebno Vojvodina) inzistirale su na tome da nema potrebe za značajnijim promjenama Ustava, te su se protivile *povratku na etatizam*. Tvrđile su da srpsko vodstvo zanemaruje "klasnu dimenziju" samog problema (Krunić, 1981: 130). Vojvodanski su političari Beogradu zamjerali "blag pristup" prema liberalnim i nacionalističkim poludisidentima u Srbiji, tvrdeći da su oni u stvari srpski nacionalisti.⁴⁰ Odbacivali su ideju da je srpski nacionalizam slabiji od albanskog, čak i u tom trenutku (dakle, u 1981). I sami većinom Srbi, i dalje su držali da je njihov glavni zadatak borba protiv nacionalizma u svojoj naciji, posebno zato što su ocijenili da je taj nacionalizam u porastu i da može (u kombinaciji s drugim nacionalizmima, prije svega s albanskim) ugroziti Srbiju i Jugoslaviju. Ako bi srpski komunisti odbacili Kardeljevu koncepciju rješenja nacionalnog pitanja, opasno bi se približili srpskim nacionalistima. U ranim su osamdesetim vojvodanski komunisti postali jedan od najkonzervativnijih dijelova Saveza komunista Jugoslavije, ali i jedan od njegovih najaktivnijih antinacionalističkih dijelova. Njihovo povezivanje antinacionalističke i *ustavobraniteljske* (konzervativne) retorike oblikovalo je crtu između "nas" i "njih". Ti drugi bili su (u njihovoj interpretaciji) podjednako *ustavoreformatori* i *nacionalisti*. Tako je vojvodansko vodstvo, zapravo, polučilo neželjene posljedice: ono je po *a contrario* logici guralo srpsko vodstvo (reformatore) i nacionaliste zajedno, ako ni u čemu drugome, a onda svakako u njihovom zajedničkom protivljenju pokrajinskom autonomastvu. U širem smislu, linija razgraničenja koju su tada odredili

---

To ponovno pokazuje da sukob u tom trenutku nije bio primarno etnički, odnosno između pripadnika različitih naroda; nego još uvijek prije svega politički i ideološki. Za Popovićevu diskusiju na 22. sjednici CK SKJ, vidi *RFE/RL*, 17. novembra 1981.

⁴⁰ Dobar primjer za tu vrstu argumenta jest intervju koji je Dušan Popović dao hrvatskom omladinskom tjedniku *Polet*, 15. marta 1985.

vojvodanski *ustavobranitelji*, učinila je teško mogućim da netko istodobno bude *reformator* a ne i *nacionalist* ili *unitarist*. Povezivanje reformi s nacionalizmom imalo je fatalne posljedice za sam jugoslavenski socijalistički projekt, a i za jugoslavensku državu općenito.⁴¹

*Slovenski i hrvatski diskurs o Kosovu (1981):
Ustavobraniteljstvo*

Pozicija ostalih jugoslavenskih republika prema kosovskoj krizi bila je ambivalentna. S jedne strane, oni su osjećali da je Kosovo doista jugoslavenski problem, i da se pitanje odnosa u Jugoslaviji, koje je Srbija sada postavila, i te kako tiče i njih. Na drugoj, one su vjerovale da bi miješanjem u to pitanje legitimirale kompetentnost saveznih institucija u tom sporu; što bi automatski favoriziralo Srbiju i njen zahtjev za jačanjem savezne države. Postavljene između te dvije "vatre", ostale republike zapravo su nastojale izbjeći direktno izjašnjavaње, gdje je god to bilo moguće. Izraz tog izbjegavanja može se vidjeti u činjenici da je savezni partijski vrh raspravljao o Kosovu samo u 1981, i potom tek 1985. U četiri godine, dakle, u kojima se kosovski problem eksploatirao na sve strane u samoj Srbiji, uključujući i medije, disidentske krugove i širu javnost (naročito na Kosovu), savezna je elita bila blokirana; na sličan način na koji je to postajala s obzirom na ekonomsku krizu u zemlji.

U unutarsrpskim debatama, međutim, Vojvodina je znala da može računati na tihi (ali značajnu) podršku u Sloveniji, i možda u Hrvatskoj. Njeno protivljenje centralizaciji, te vjernost kardeležizmu (kojega je sad promovirala više od drugih), učinili su vojvodansko rukovodstvo popularnim među *ustavobraniteljima*. Vojvodini se (za razliku od Kosova, ili čak od Slovenije i Hrvatske) nije moglo prigovoriti na antisrpskoj pristranosti kad je kriti-

⁴¹ Ovdje bi možda bilo uputno podsjetiti da mnogi neopravdano izjednačavaju decentralizaciju s demokratizacijom. Na to upozorava i posljednji američki ambasador u Jugoslaviji prije raspada, Warren Zimmermann, kad piše: "U jednom od mojih prvih telegrama Washingtonu, upozorio sam ih da ne izjednačavaju decentralizaciju s demokracijom ili centralizam s autoritarizmom. Znaci jednakosti između tih pojava možda mogu objasniti Sovjetski Savez, koji je bio beskrupulozna diktatura iz centra. Ali, oni ne mogu opisati Jugoslaviju" (1996/9: 17).

zirala srpsku politiku⁴². A kritika centralizirajućih trendova bila je upravo ono što su i slovenska i hrvatska elita htjele čuti. Slovenci su (a i mnogi drugi) vjerovali da srpsko vodstvo koristi kosovske događaje ne bi li uspjelo pritisnuti ostale prema ozbiljnijim reformama, te da stoga zapravo namjerno pretjeruje kad govori o razmjerima te krize. Vodeći hrvatski kardeljist, Stipe Šušvar, upozorio je također srpske kolege da ih prekrut odnos prema kosovskim Albancima neće daleko odvesti, i da neće uspjeti riješiti problem. Nasuprot tome, rekao je on, politika koja "proglašava vrlo velik broj ljudi izdajnicima, mogla bi ih napraviti protivnicima i neopravdanim nacionalnim herojima za cijeli život". Šušvar je vjerojatno govorio u ime većine jugoslavenskih političara kad je rekao da i "ostale jugoslavenske nacije imaju također svoje velikodržavne nacionalizme", a ne samo Albanci.⁴³ Rješenje nije u tome da se Jugoslaviju smatra samo zbrojem država, nego prije svega kao "broj samoupravnih asocijacija ljudi, radnih ljudi i građana". Slovenski političar Mitja Ribičič (koji će 1982-3. biti predsjednik Predsjedništva CK SK Jugoslavije) također je kritizirao "drakonski" pristup, koji se očitovao dugotrajnim zatvorskim kaznama za kosovske maloljetnike koji su tražili Republiku Kosovo. U intervjuu zagrebačkom dnevniku *Vjesnik* (19. septembra 1981), Ribičič je rekao da je Kosovo ekonomski, politički i samoupravljački problem, a ne samo (i ne prvenstveno) "problem s kojim bi se morali pozabaviti sudovi i tužitelji".⁴⁴ Za njega, problem je bio u "funkcioniranju samoupravljanja u Srbiji, to jest u stvarima koje su se događale izvan tog sistema". On je iskoristio priliku da kaže da ima ljudi (među političarima) koji bi "htjeli uskočiti na ispražnjeno mjesto prvog teoretičara sistema", zamje-

⁴² Isto je tako bilo i s onim hrvatskim i bosanskim političarima koji su bili Srbi (etnički). Neki od njih, poput Dušana Dragosavca iz Hrvatske, isticali su se u kritici srpskog nacionalizma; upravo kao što su to činili i Boško Krunić i Dušan Popović. Etnički Hrvati i Slovenci, te drugi, bili bi u mnogo nezgodnijoj poziciji kad bi u tome prednjačili. U mnogočemu, hrvatski i bosanski Srbi su u tom trenutku bili vjerniji glasnogovornici hrvatske i bosanske politike od samih Hrvata (u Hrvatskoj) i Bošnjaka (u Bosni). To je nerviralo srpske političare iz Srbije i znatno doprinijelo osjećaju nacionalne podijeljenosti i *izdaje* srpskih interesa od strane samih Srba. Milošević nije stvorio taj osjećaj, nego ga samo eksploatirao.

⁴³ Vidi Šušvarov tekst u *NIN*-u, 30. augusta 1981, citiran prema *RFE/RL*, 17. septembra 1981.

⁴⁴ Citirano prema *RFE/RL*, 29. septembra 1981.

njujući Kardelja. Međutim, poručio je Ribičić, "nitko ne može ispuniti njegovo mjesto". Jugoslavenski problemi ne mogu se riješiti protivno Kardeljevim napatcima.

Kardeljisti su se razlikovali od *reformista* i po tome kako su objašnjavali uzroke kosovske krize: daleko su više naglašavali ekonomsku stranu problema, koju je, pak, srpski predsjednik Dobrivoje Vidić direktno odbacivao. Za Vidića, glavni uzrok trebalo je tražiti u nacionalističkim namjerama stvarnih organizatora protesta, autarkičnim trendovima u društvu i u stranoj (albanskoj) intervenciji u jugoslavenske domaće stvari.⁴⁵ Polemike između zagovornika ekonomističkog i nacionalističkog (političkog) objašnjenja uzroka problema na Kosovu, trajat će sve do samog kraja Jugoslavije, a nastavit će se i nakon njega. Isto se odnosi i na razlike između *kardeljista* i *ustavoreformatora*. Prvi će sve do 1988. inzistirati na konzervativno-revolucionarnom programu, u kome će se tekovine revolucije (a posebno ustavnog uređenja) čuvati a ne podrivati ili mijenjati iznutra. Drugi će govoriti o državi i njenim izgubljenim funkcijama. Razdoblje između 1982. i 1986. bilo je razdoblje konsolidacije tih dviju interpretacija. S dolaskom na čelne pozicije u svojim republičkim partijskim organizacijama, s jedne strane *ustavobranitelja* Milana Kučana (u Sloveniji), a s druge *ustavoreformatora* Slobodana Miloševića (u Srbiji), taj će proces biti završen. Počet će nova faza; u kojoj su oba programa provela unutarnju *diferencijaciju*, eliminirajući one koji se nisu slagali sa novom interpretacijom. Zadnje četiri godine Jugoslavije bit će razdoblje pune konsolidacije ta dva suprotstavljena bloka; koji su na kraju i podijelili Jugoslaviju.

PRVI IZRAVNI KONFLIKT: SLUČAJ DRAŽE MARKOVIĆA (1982)

Dva su događaja na Dvanaestom kongresu SKJ (od 26. do 29. juna 1982. u Beogradu) pokazala koliko su značajne bile razlike između *branitelja* i *reformatora* Ustava već u tom trenutku. Prvo, delegat iz Srbije, Rade Končar, predložio je (samoinicijativno)

⁴⁵ RFE/RL, 18. maja 1981.

amandman na Statut SKJ, koji bi – da je prihvaćen – pojačao *horizontalne* veze unutar Partije, odnosno interesno-utemeljenu integraciju članstva (naročito radnika), te bi prema tome bio ravnoteža tada već ekskluzivno teritorijalnom principu na kome se temeljila partijska organizacija. Na svim razinama, naime, Partija je slijedila teritorijalnu strukturu države: postojali su u njoj Općinski komiteti, Centralni komiteti republika i Pokrajinski komiteti, te Centralni komitet u federaciji. Jedino je Komitet SKJ u JNA bio izuzetak. U radno funkcionalnom smislu, postojali su samo *aktivni*, koji nisu imali snagu osnovnih ili teritorijalnih organizacija. Končar je sad predlagao da se odbaci “dominantna ideja u sedamdesetima”, koju je opisao kao politiku “neka se sve najprije dezintegriše, da bismo se mogli integrirati na bolji način”. Jedina posljedica te politike bila je da se sve doista dezintegriralo, bez ikakva pokušaja da se ponovno integrira.

Končarov je prijedlog iznenadio sve, a mnogi su vjerovali da iza njega stoji srpsko političko vodstvo. No, nije bilo tako. Srbiji je prijedlog bio suviše ideologiziran; uostalom – i Srbija sama je inzistirala da je centralno pitanje ipak pitanje države, a ne neko ideološko pitanje samoupravljanja i asocijacije slobodnih proizvođača. Na drugoj strani, *ustavobranitelji* su ga držali preopasnim, jer je podrazumijevao slabljenje postignutih republičkih autonomija. Branko Mikulić (iz Bosne i Hercegovine), tadašnji predsjednik Komisije za Statut SKJ, odmah je odbacio Končarov prijedlog; tvrdeći da bi takva promjena zapravo vodila likvidaciji republičkih partijskih organizacija, što bi bilo protivno trendu razvoja u poslijeratnoj jugoslavenskoj povijesti. Mikulićev su prijedlog delegati pozdravili ovacijama, pa je Končarov prijedlog odbačen. Ta je epizoda, međutim, pokazala da postoji dublje nezadovoljstvo postojećim stanjem unutar članstva SKJ, i da ponekad prijedlozi koji dolaze iz vrha ne korespondiraju s mišljenjem tog članstva.

Na stvarni konflikt između dviju frakcija unutar Partije nije trebalo dugo čekati. Na prvoj (konstituirajućoj) sjednici novog Centralnog komiteta, srpski kandidat za člana (a kasnije i predsjednika) Predsjedništva CK SKJ, Draža Marković, nije dobio dovoljno glasova, budući da je za njega glasalo manje od dvije trećine ukupnog broja članova CK SKJ. Prema partijskom statutu, članove Predsjedništva predlagali su republički i pokra-

jinski komiteti na "zatvorenim listama" (s brojem kandidata koliko ih je i trebalo biti izabrano); ali je svaki kandidat morao potom proći verifikaciju unutar CK SKJ, gdje je morao dobiti najmanje dvije trećine glasova. Uvijek prije to je bila puka formalnost. No, ne i tog puta.

Srbija je predložila dvojicu svojih iskusnih političara: Dobrivoja Vidića i Dražu Markovića. Budući da je (prema načelu o rotirajućem predsjedniku) bio red na Srbiji da ima i predsjednika Predsjedništva u mandatu 1983-4, te da je Marković bio unaprijed poznat kao kandidat za to mjesto, Markovićeva je kandidatura bila iznimno značajna. Vojvodina se protivila njegovu izboru još u kandidacijskom postupku. Bilo je također i nekih u Hrvatskoj i Sloveniji koji bi radije vidjeli Miloša Minića, vodećeg srpskog *kardeljevca* i jednog od rijetkih *ustavobranitelja* među srpskim političarima. U intervjuu koji je dao autoru ove knjige, Dušan Dragosavac objašnjava i zašto:

"Miloš Minić, kao i Milentije Popović i Mijalko Todorović bili su daleko širi u pitanju autonomija od Markovića i Petra Stambolića... Kad se radilo o autonomnim pokrajinama, a posebno Kosovu, onda su Marković i Stambolić imali tvrde stavove koje drugi u Jugoslaviji nisu mogli lako prihvatiti... Također, Miloš Minić je imao najveći ugled kod Tita i u drugim republikama. Tito je odlučivao o kadrovima, a Miloš Minić je bio ministar vanjskih poslova. To bi bilo potpuno nemoguće da Tito u njega nije imao povjerenja. I Kardelj je o njemu dobro mislio..."

Glavni razlog animoziteta prema Markoviću bila je ipak *Plava knjiga*, te njegovo nastojanje (nakon 1981) da se pokrenu reforme u okviru SKJ. Ta odbojnost postojala je, kaže Dragosavac, još i za vrijeme Titova života, kad su Branko Mikulić, Stevan Dronjski i on (Dragosavac) razgovarali s Titom (1979) o kandidatima za predsjedavajućeg u Predsjedništvu CK SKJ u tri ili četiri godine nakon sljedećeg kongresa.

"Branko (Mikulić) je rekao Titu da je s nama razgovarao Petar Stambolić i da je predložio da predsjedavajući iz Srbije - u četvrtoj godini (1981/2) bude Miloš Minić. Draža je u to

vrijeme bio predsjednik Skupštine SFRJ, pa nije ni mogao biti u partijskom Predsjedništvu, a postojala je i neka odbojnost prema njemu u odnosu na najvišu partijsku funkciju. Smatralo se da on ne bi baš mogao biti na samom vrhu, kao predsjedavajući u Partiji, jer nije bio *najčistiji* u odnosu na Albance i Muslimane. Tito se složio s prijedlogom da predsjedavajući budu Stevan Doronjski (Vojvodina), Lazar Mojsov (Makedonija), pa Miloš Minić (Srbija). Međutim, Tito je umro ni godinu dana kasnije, kad je predsjedavajući bio Doronjski. Potom je došao Mojsov, ali kad je došao red na Miloša Minića, Srbija je odbila da on bude njen kandidat za predsjednika Predsjedništva, iako je to već ranije bilo dogovoreno s Titom, a i svi drugi su bili za njega. Draža i Pera (Stambolić) bili su protiv njega. To je stvorilo problem, jer je Srbija bila na redu te godine (1981/2). Minić je rekao: 'Drugovi, situacija je teška, ekonomska i politička kriza su tu, Kosovo je buknuo, i ja se ne mogu primiti te dužnosti ako nisu svi za mene, a posebno ako moja republika, Srbija, nije za mene.' Onda je dogovoreno da to mjesto popuni Hrvatska, da bi se problem nekako prevladao, a da mi prepustimo Srbiji drugu godinu nakon kongresa (1983/4), kad bi bio red na Hrvatsku da predsjedava Predsjedništvom. Srbiji je to odgovaralo jer su znali da Draža sad ne može biti predsjednik, a nakon kongresa, kad mu istekne mandat predsjednika Skupštine, da bi onda mogao. Tako sam ja postao predsjednik Predsjedništva CK SKJ. Bilo je nekih ideja da to bude Bakarić, ali on je to odbio jer je već bio dosta bolestan."⁴⁶

̄Kompromis koji je tada postignut⁴⁷, bio je još uvijek svjež i nezaoboravljen u trenutku održavanja 12. kongresa. Dodatni razlog nezadovoljstva ostalih srpskom odlukom da pošto-poto kandidira Dražu Markovića, bio je u činjenici da je istodobno Miloš Minić

⁴⁶ Autorizirani intervju autora ove knjige s Dušanom Dragosavcem, 10. aprila 1998.

⁴⁷ U stvari, Hrvatska se složila s tom promjenom iz tri razloga: 1) da se izbjegne javni skandal; 2) poziciju bi zauzeo hrvatski Srbin Dragosavac, koji bi srpskom vodstvu proturječio još više nego Miloš Minić; i 3) Hrvatska bi dobila veći utjecaj na pripremu predstojećeg 12. kongresa SKJ (1982). Ostali su također to prihvatili, tako da je Dragosavac neočekivano postao predsjednik Predsjedništva, nakon što je prethodne dvije godine bio njegov sekretar.

(ostalima najprihvatljiviji srpski političar) izguran sa svih lista za izvršne pozicije u državi i Partiji, te je ostao kandidat samo za člana Centralnog komiteta SKJ. To je bila više ceremonijalna funkcija; daleko ispod razine koju je mogao očekivati netko tko je prethodno bio predsjednik vlade i parlamenta u Srbiji, jugoslavenski ministar vanjskih poslova (1972-8), te član Predsjedništva CK SKJ (1978-82).

Ostale republike nisu htjele pristati na takvu *ucjenu*. U seriji polutajnih razgovora, koje je koordinirao bosanski Hrvat (i jedan od Titovih omiljenih političara mlade generacije) Branko Mikulić, dogovoreno je da *ustavobranitelji* ne glasaju za Markovića u Centralnom komitetu.⁴⁶ Motive tog glasanja, Dragosavac ovako obrazlaže:

“Ja sam bio protiv njegova izbora, jer mi se nije svidjela ta manipulacija s Minićem. Nisam samo ja bio protiv, bilo je i dosta drugih. Ovaj krug oko Draže je nekako pretpostavljao da bi moglo doći do problema. Sjećam se da je (Dušan) Čkrebić rekao neposredno nakon kongresa da je dobro da smo postigli jedinstvo, i da bi sad to jedinstvo trebalo postići i u izboru članova Predsjedništva. I u Armiji, gdje je predsjedavajući bio Dane Čuić, bili su protiv Draže. Vojvodina je bila protiv. Kosovo isto, jer je Draža tražio da se revidira pitanje zastave Albanaca na Kosovu. Ja sam reagirao na taj njegov zahtjev, rekavši da su Srbi imali u Austro-Ugarskoj svoju zastavu koja je bila istovjetna zastavi Srbije i da to nije predstavljalo nikakav problem. Prema tome, da mi ne možemo ići ispod razine toga. Isti je problem bio općenito u vezi s Kosovom nakon 1981. godine. Pozicija većine u partijskom vrhu bila je da se nikome ne smiju ograničavati stečena prava. Neke inicijative iz Srbije, tamo od 1977. nadalje, išle su za tim da ograniče ta prava, i nama to nije bilo prihvatljivo. Mi također nismo mogli prihvatiti razloge za ograničenje prava pokrajina, ili čak za njihovo

⁴⁶ Potvrdu da je Mikulić bio glavni organizator dao je Jure Bilić u intervjuu autoru u januaru 1998. On je rekao da su srpski političari imali dugotrajno neslaganje s bosanskim vodstvom, o čemu također ima tragova i u dnevničkim bilješkama Draže Markovića (1987, 1988). Mikulić je bio jedan od vodećih *konzervativaca* i *antinacionalista* u jugoslavenskom vodstvu.

ukidanje. Kosovo je postalo pokrajina jer su Albanci tamo bili većina, a u Vojvodini je bilo toliko Mađara koliko je bilo Crnogoraca u Jugoslaviji, a Srbi su činili malu većinu od 51 posto. U nekim dijelovima, kao što je Bačka, Mađari su bili u većini. Osim toga, niti je za Albance bila privlačna Albanija, ni za Mađare Mađarska. Njima je naš sistem bio daleko privlačniji i mi smo morali učiniti sve da sačuvamo da tako i ostane. Također, mi smo znali da režim Envera Hoxhe neće tamo biti vječno, i da jednog dana može doći do vrlo bliskih odnosa, čak možda i ujedinjenja s Albanijom ili do nekih odnosa koji bi bili skandinavizirani. Mi smo htjeli pokazati da smo otvoreni za to i da odnosi među raznim narodima mogu biti dobri, bez obzira na njihove različitosti. To je bilo moguće jedino ako su narodi jednaki i državotvorni. Međutim, kad kažem ovo 'državotvorni', onda moram reći i da za nas država nije bila najbitnija, nego je glavno pitanje bilo tko vlada državom. Nama je bio bitan sadržaj države, a ne država kao takva. Mi smo više inzistirali na tome da radnici vladaju, nego da se država kao takva u to miješa. Mi smo onda u tom smislu priznavali i pravo na samoodređenje, koje je nekako bilo i izraz prava naroda na samoupravljanje."

Na tajnom je glasanju, Draža Marković dobio 95 glasova, 12 manje od potrebnog broja (bilo je ukupno 159 članova CK SKJ) (Đukić, 1992: 34). Takva jasna poruka upućena Markoviću, iznenadila je čak i organizatore opozicijske struje. Srbija je možda i očekivala, kako napominje Dragosavac, da bi moglo biti nekih problema; te da bi 30 članova iz pokrajina (po 15 iz svake) mogli biti protiv. Ali, čak i da su svi iz pokrajina glasali protiv, još uvijek bi trebalo objasniti kako to da je protiv Markovića glasalo još 34 člana Centralnog komiteta. Poraz je bio dramatičan, barem za Srbiju. Za druge – rezultat nije bio nikakav poseban problem; glasanje ne mora završiti onako kako se očekuje, čak ni u socijalizmu. Među onima koji su smatrali da Srbija jednostavno sada kad je Marković pao treba predložiti nekog drugog kandidata, bio je i predsjedavajući sjednice, Dušan Dragosavac.⁴⁹ Međutim,

⁴⁹ Dragosavac i Marković nisu voljeli jedan drugoga, kako napominje Slavoljub Đukić (1992: 35). Za ovu knjigu je taj odnos vrlo važan jer potvrđuje da

taj je prijedlog izazvao šokantnu reakciju Petra Stambolića, tadašnjeg predsjednika jugoslavenskog državnog Predsjedništva.

U govoru punom emocija, Stambolić je optužio druge za ovu "veliku zaveru protiv Srbije", koja je samo izraz šire antisrpske akcije koja traje još od *Plave knjige*. Od tada nadalje, ostali se stalno upliću u srpske unutarnje poslove. On je sad direktno optužio i Miloša Minića, za koga je rekao da ga Srbija nije htjela ni 1978, kad je u Predsjedništvo CK SKJ ušao kao Titov izbor. "Ovoga puta takvo mešanje nećemo prihvatiti", nego ćemo "razmotriti daljnje akcije". Mnogi su to razumjeli kao najavu njegove ostavke, a možda i kolektivnog izlaska srpske delegacije iz Centralnog komiteta. To bi bio događaj bez presedana, budući da bi Stambolić morao javno objasniti razloge takvog čina. Bilo bi nemoguće sakriti da se Savez komunista zapravo podijelio, da je jedna od njegovih članica (Srbija) praktički istupila; i da se sve to dogodilo ni dvije godine nakon Titove smrti, na prvom kongresu održanom bez njega. Da je doista postojala mogućnost srpskog povlačenja iz Centralnog komiteta, pokazuje i Markovićevo ostavka na članstvo u CK, koju je podnio uz obrazloženje da ne može ostati član tog organa sve dok postoje pogledi na Srbiju koji su doveli do takvog ishoda glasanja protiv njega. Ako je Marković smatrao nemogućim da dalje sudjeluje u Centralnom komitetu, ostanak bilo koga drugog iz Srbije bio bi neprincipijelan. Jugoslavenska se Partija sad nalazila pred raspadom. Sukob koji se dogodio samo pola sata nakon završetka kongresa (kojeg su delegati završili ritualno, pjesmom "Druže Tito mi ti se kunemo, da sa Tvoga puta ne skrećemo"), bio je "prava sramota za ovu zemlju", rekao je novi predsjednik Predsjedništva CK SKJ, Slovenac Mitja Ribičič. "Ako se ovako nastavi, ne samo da ćemo dovesti zemlju u političku krizu, nego u totalni kaos" (Đukić, 1992: 38).

Mogućnost da se srpska delagacija izdvoji iz novog Centralnog komiteta, uplašila je organizatore Markovićevo pada. Istina je da su oni htjeli upozoriti Srbiju da mora voditi računa o političkim pozicijama drugih u Jugoslaviji, naročito zato što i sama inzistira da želi više Jugoslavije. Međutim, ta je poruka već poslana (i

---

politički konflikti nisu bili primarno etnički. Obojica su bili Srbi; baš kao i Miloš Minić i Dane Čuić.

primljena) onim što se već dogodilo. Iako možda nisu bili u većini u jugoslavenskom Centralnom komitetu, ustavobranitelji su bili dovoljno snažni da zaustave reformatore; i da ih upozore da bez kompromisa nije moguće voditi politiku. Ali, njima nije odgovarao raspad Partije. U pauzi sjednice, hrvatski političari, Milka Planinc (tada jugoslavenski premijer) i Jure Bilić (tada predsjednik Centralnog komiteta SK Hrvatske) predložili su kompromis: novo glasanje, u kome će se Markovića izglasati kao da se ništa nije dogodilo. Marković je pristao da pod tim okolnostima povuče svoju ostavku iz Centralnog komiteta, a srpski političari da ne naprave prevelik javni skandal.⁵⁰ Taj je pristanak dan pod jednim uvjetom: da se politička karijera Miloša Minića praktički završi. Srpski su političari smatrali da će sve dok Minić predstavlja neku političku snagu u Srbiji, ostale republike pokušavati podijeliti srpsku Partiju; a time dodatno dezintegrirati već i tako rasklimane odnose unutar Srbije. Minić nije razumio kosovsko pitanje, rekao je Marković⁵¹; a to pitanje više nije bilo samo *akademsko*, nego središnje pitanje jugoslavenske politike. Činjenica da je Minić sada morao otići da bi osigurao jedinstvo srpske političke elite nije bila (kasnije će se pokazati) ni prva ni zadnja takva akcija. Ranije (1968) je s istim motivima politički marginaliziran Dobrica Ćosić, koji je (kako smo prikazali u trećem poglavlju) bio protivnik političkih promjena nakon pada Rankovića. Sada se činilo da je uklanjanje Minića, korak s istim motivom ali u potpuno suprotnom smjeru. Minića se također vidjelo kao protivnika promjena

⁵⁰ Bilo je nemoguće, međutim, sakriti događaj od javnosti. Ograničene informacije o tome da se "nešto dogodilo" na prvoj sjednici CK SKJ, te da je to "nešto" vezano za Dražu Markovića, pojavile su se u novinama. Srpsko vodstvo nije ni htjelo da se cijeli događaj zaboravi; on je služio kao primjer (antisrpskog?) oportunizma kod ostalih, naročito kad se radi o politici prema Kosovu.

⁵¹ Optužujući ostale za opstrukciju akcije na Kosovu (što se dogodilo po prvi put u javnom govoru), Marković je na neki način svoju političku sudbinu vezao za sudbinu Kosova. "Nerešeni odnosi u Srbiji predstavljaju izvor manipulacije i objektivno omogućuju dobru priliku da se prave razne alijanse. Treba postaviti pitanje odgovornosti za Kosovo. Treba postaviti i mnoga druga pitanja također. Onda ćemo videti šta je bila naša pozicija u odnosu na Albaniju i ko je glasao protiv dokumenata o albanskoj politici prema našoj zemlji. Ko je opstruirao jedinstvo Saveza komunista Srbije, i prema tome i Saveza komunista Jugoslavije", pitao je Marković retorički. Odgovor je bio samorazumljiv: bivši ministar vanjskih poslova, Miloš Minić; te ostale republike.

(ovog puta u pravcu centralizacije), i kao političku opciju koja bi Srbiju mogla razjediniti iznutra. Iako je ovog puta sve obavljeno mnogo elegantnije (bez javne sjednice Centralnog komiteta), poruka je bila jasna: srpska politika mijenja smjer, napuštajući kardeljizam, a možda i titoizam. Ali, čime ih zamjenjuje? Da bi se odgovorilo na to pitanje morat će se čekati još nekoliko godina. Diferencijacije na one koji *razumiju* i one koji *ne razumiju* kosovsko pitanje, na one koji se protive i one koji zagovaraju promjene, na one koji žele više i one koji žele manje jedinstva Jugoslavije, bit će tada središnje teme politike Slobodana Miloševića.

U ponovljenom glasanju, Marković je izabran u Predsjedništvo, gdje je kasnije (1983-4) postao i predsjednik, baš kako se i planiralo. Međutim, taj je slučaj ostavio ozbiljne posljedice na odnose između Srbije i ostalih u Jugoslaviji. Srbija se sada nalazila pod pritiskom ne samo *iznutra* (tj. od svojih pokrajina) nego i *izvana*, od drugih u Jugoslaviji. Glasanje u Centralnom komitetu pokazalo je da taj pritisak dolazi i *odozgo*, tj. iz saveznog vrha. U sljedeće četiri godine, pritisak na elitu povećat će se i s još tri strane: a) od strane disidentskih krugova u Srbiji; b) javnosti (medija) i c) kosovskih Srba, koji su sada sve više preuzimali vlastitu sudbinu u svoje ruke, ne čekajući da se Partija i država ujedine. Pritisnuto sa svih strana, srpsko je vodstvo počelo reagirati neprincipijelno. Kad je razgovaralo s pokrajinama, tražilo je više jedinstva; ali kad se radilo o saveznom vrhu (kao što pokazuje slučaj Marković) nije htjelo prihvatiti odluku saveznih organa, do koje se došlo glasanjem. S jedne strane, zagovaralo se veće jedinstvo u Jugoslaviji. Ali, kad je *to jedinstvo* počelo ugrožavati srpske interese, principijelni je zahtjev ustuknuo pred pragmatičkim (interesnim) pristupom. Prilikom slučaja Marković, Srbija je koristila tipičan konfederalistički argument o "miješanju u unutrašnje stvari". Federalizam i demokracija bili su dopustivi samo dok su donosili prednost Srbiji; ali kad su služili njenom marginaliziranju (tj. kad se našla u manjini), trebalo ih se zamijeniti konfederalizmom.⁵² Srbija se u tome nije razlikovala od

⁵² Ta se praksa kasnije ponovila u slučaju Dušana Čkrebića, koji kao Miloševićev bliski suradnik nije uspio dobiti dovoljno glasova na glasanju o povjerenju članovima Predsjedništva CK SKJ (1989). Tada je makedonski političar Vasil Tupurkovski rekao da je Čkrebić postao žrtva "neprincipijelne koalicije".

drugih⁵³ – jedina je razlika bila u tome što su drugi manje-više otvoreno odustajali od same mogućnosti da se Jugoslavija centralizira, dok je Srbija i dalje vjerovala da je to poželjno i moguće.

Slučaj Marković pokazao je da jugoslavenski vrh (čak i u Partiji) nije imao principijelnih i institucionalnih mehanizma za rješavanje konflikata.⁵⁴ On je bio iznenađen i paraliziran onim što se dogodilo; pa je sve ovisilo o *ad hoc* političkom kompromisu. Problem Jugoslavije sad je bio ovaj: na jednoj strani, konsenzus je vodio kompromisima a ne rješenjima problema; na drugoj – demokratsko je glasanje moglo rezultirati raspadom institucija i novim (još gorim) političkim sukobom. Ni konzervativna ni reformistička opcija nisu mogle dati rezultate; situacija je postajala sve bezizlaznija. Već 1982, dakle, sa slučajem Marković, pojavili su se svi oni elementi koji će kasnije voditi raspadu Partije (1990) i Jugoslavije (1991). Već je tada moglo biti jasno da kojim god putem krene, jugoslavenska Partija nailazi na nepremostive barikade. Svi će ti elementi biti u igri kasnije, u drugoj polovici osamdesetih.

KONSTRUKTIVNA KRITIKA I KRITIČKA ANALIZA POLITIČKOG SISTEMA

Što pod utjecajem kosovske krize, a što zbog drugih razloga, do 1983. mnogima je postalo jasno da se jugoslavenski problem ne može riješiti samo ekonomskom stabilizacijom, niti represijom

---

Milošević je koristio u biti isti argument kao (1982) Petar Stambolić u slučaju Marković. I rezultat je bio isti: Čkrebić je dao ostavku pa je povukao. Glasanje je proglašeno "neobaveznim", i samo "moralno obvezujućim", tako da čak nije ni ponovljeno, a Čkrebić je ostao srpski predstavnik u Predsjedništvu.

⁵³ Kao što smo objasnili u trećem poglavlju, kad je odlučila prihvatiti Ustav iz 1974. Srbija je vjerovala da će biti jednaka drugima, a to je značilo i jednako autonomna u odnosu na savezni vrh kao i druge republike. Slučaj Marković (koji je bio iznimka; jer se ništa slično nije dogodilo nijednoj drugoj jugoslavenskoj republici) pokazivao je da Srbija nije ni iz daleka jednaka drugima; jedino kad se radi o njoj savezni vrh dopušta intervenciju u njena "unutrašnja pitanja" (prije svega kadrovska). Međutim, i ta je ocjena imala i svoju drugu stranu. Druge republike, naime, najčešće nisu bile tako neosjetljive na stavove drugih republika/pokrajina o njihovim političarima, pa bi već u kadrovskom postupku eliminirale one kandidate koji bi mogli iritirati druge.

⁵⁴ Taj će problem kulminirati s (ne)izborom Stjepana Mesića, hrvatskog predstavnika u Predsjedništvu SFRJ za predsjednika tog Predsjedništva, u maju

protiv demonстранata na Kosovu.⁵⁵ Iako su mnogi odbacivali potrebu da se raspravi o budućnosti političkog sistema, ta je rasprava počela (zapravo još s *Plavom knjigom*) i nije više bilo moguće zaustaviti je. Politički sistem i njegovo funkcioniranje nije više bilo samo pod lupom u političkom vrhu, nego i u akademskoj zajednici, novinama, i građanstvu općenito. Kao i u slučaju rasprave o ekonomskoj krizi, sada su te grupe, koje su ponekad govorile u ime svojih republičkih elita, a ponekad su bile kritične prema njima, praktički prisilile elitu da i sama razmotri problem.

Iz krugova *partijske inteligencije* došao je i prvi formalni zahtjev da se rasprave pitanja političkog sistema. Već je u martu 1980. Jovan Đorđević, profesor ustavnog prava i Kardeljev savjetnik u pripremi sva četiri poslijeratna Ustava, kritizirao "birokratske koncepte" koji su se pojavili nakon 1974.⁵⁶ Drugi je ustavni pravnik, predsjednik Ustavnog suda Srbije, Najdan Pašić, međutim, otišao i korak dalje; pozvao je CK SKJ da raspravi pitanja političkog sistema. Pašić je to učinio najprije u novembru 1980⁵⁷, a potom u septembru 1982, kao novoizabrani član CK SKJ. U svom otvorenom pismu Predsjedništvu CK SKJ, predložio je formiranje komisije, slične Kraigherovoj komisiji, koja bi raspravila četiri teme: 1) razloge još uvijek snažne kontrole ekonomskog sistema od strane političke elite; 2) promjene u izbornom sistemu, koje bi povećale odgovornost političara; 3) nekontrolirani porast birokratskog (administrativnog) aparata u zemlji; i 4) pitanja demokratizacije, tj. (kako je izrekao) probleme vezane za "pretjeranu upotrebu državne pravosudne moći u svim područjima".⁵⁸

1991. No, tada više neće biti moguće postići kompromis bez posredovanja vanjskog arbitra. Ulogu tog arbitra (koju je nekad imao Tito) preuzela je u tom slučaju delegacija (*trojka*) Europske zajednice (od 1992: Europska unija, EU).

⁵⁵ Kao što je rekao Josip Županov, "program ekonomske stabilizacije koji se vodi pod parolom *ekonomske reforme da, političke ne*, ne može dati nikakvih ozbiljnih rezultata, jer pokušava eliminirati posljedice a ne uzroke krize" (*RFE/RL*, 22. april 1985). Županov je razvio taj argument u svojoj knjizi *Marginalije o društvenoj krizi* (1983). Kardeljisti (koji su tada tvrdili da krize nema) tom prilikom nazvali su ga *krizologom*.

⁵⁶ *NIN*, 30. marta 1980, *RFE/RL*, 3. aprila 1980.

⁵⁷ *Politika*, 6. novembra 1980.

⁵⁸ *Politika*, 29. novembra 1982.

Pašić je tvrdio da uzrok krize samoupravljanja, te političke krize općenito, treba tražiti u ta četiri elementa.⁵⁹

Pašićev je prijedlog potakao val sličnih inicijativa iz krugova beogradske inteligencije; i one koja je bila bliska političkoj eliti, i one koja je prema njoj imala kritičku distancu. U maju 1983, sociolog Svetozar Stojanović predložio je demokratizaciju sistema u četiri faze. Istinska reforma sistema trebala bi započeti, predlagao je on, unutarnjom demokratizacijom SKJ, uključujući slobodne, demokratske i tajne izbore s više od jednog kandidata za svaku poziciju. SKJ bi morao dopustiti *frakcije* i *grupe* unutar Partije, te njihovo slobodno natjecanje. Drugo, trebalo bi istinski demokratizirati Socijalistički savez radnog naroda⁶⁰, kako bi on doista uključio socijalističke grupacije, koje nisu nužno i komunističke. Uostalom, tako je bilo zamišljeno u samom statutu te organizacije. SKJ bi mogao ostati neka vrsta *avangarde* u okviru SSRN, ali samo ako je on sam demokratiziran. Treće, sindikati se također moraju potpuno demokratizirati i postati nezavisni od države i Partije. Samo tada će biti moguća istinska radnička demokracija u zemlji. Konačno, savezna struktura jugoslavenske države mora biti sačuvana, ali reformirana. Savezna administracija mogla bi se dodatno decentralizirati (a neka ministarstva preseliti izvan Beograda u druge republike), ali bi jugoslavenska ekonomija trebala biti ojačana i sve više integrirana.⁶¹ Stojanovićev je prijedlog u službeni politički prostor uveo nekadašnji sekretar Izvršnog biroa jugoslavenske partije te predsjednik

⁵⁹ RFE/RL, 22. aprila 1983.

⁶⁰ Socijalistički savez bio je krovna (i po statutu pluralistička) organizacija, s četiri glavne kolektivne članice: Savezom komunista, Savezom sindikata, Savezom socijalističke omladine i Savezom udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata koje su bile u statusu društveno-političkih organizacija; te brojnim drugim društvenim organizacijama (Savez pionira, udruženja građana itd). SSRN je (formalno) bio organizator izbornih procesa. Po statutu, trebao je biti forum u kome komunisti uvjeravaju ostale građane (socijalistički orijentirane) u ispravnost njihove politike, i osiguravaju formalno prihvaćanje te politike. U praksi, međutim, SSRNJ bio je *transmisija* Partije (da upotrijebimo tu tada popularnu riječ iz partijskog vokabulara). SSRN je, međutim, imao značajniju ulogu u zadnjim danima socijalizma; jer je poslužio kao forum za razgovore između bivše i buduće političke elite. Nove stranke su 1989. i 1990. mogle biti registrirane samo ako bi obećale da će postati članice SSRN.

⁶¹ RFE/RL, 1. juna 1983.

Skupštine Jugoslavije Mijalko Todorović.⁶² Todorović je u biti podržavao srpske *liberale*, te je tiho uklonjen iz političkog života kad mu je istekao mandat u Saveznoj skupštini, 1974. Kao član Savjeta federacije (u kome su sjedili bivši funkcionari, na vremenski neograničene mandate), Todorović je, međutim, bio zanimljiv samo medijima, ne i tadašnjoj političkoj eliti.

Pašićeva je inicijativa, međutim, bila nešto drugo; ne samo zato što je on bio član Centralnog komiteta (dakle, imao je aktivnu političku ulogu, iako ne operativnu), nego i zato što je govorio u ime Srbije i drugih *reformatora*. Značajno je bilo i to što je ona nastala u doba najvećeg pritiska MMF-a prema jugoslavenskoj vladi, kad je i sama vlada vidjela da mora doći do političkih reformi. Budući da je Milka Planinc, predsjednica vlade, tad već prelazila na stranu *reformatora*, a istodobno ostala lojalna glavnim elementima kardeljizma (te stoga pred nemogućom dilemom, zbog koje se na kraju i povukla iz politike), Hrvatska (u kojoj je ona bila predsjednica Centralnog komiteta od 1972. do 1982) nije mogla biti direktno protiv političkih reformi. Istodobno, nije htjela prihvatiti ni ono što je predlagala Srbija. Ta pozicija "između", učinila je Hrvatsku idealnom republikom za vođenje komisije za reformu političkog sistema. Da se ne bi dalo preveliko značenje samoj inicijativi, a i da se ne bi potakla prevelika očekivanja, komisija za političku reformu formirana je kao "radna grupa" (dakle, u nižem statusu od komisije) u okviru Saveznog savjeta za pitanja društvenog poretka; dakle, ne u okviru Partije, gdje su se odluke stvarno i donosile. Tom je "radnom grupom" predsjedavao Josip Vrhovec, tada predsjednik Predsjedništva CK SK Hrvatske; koji je ranije bio savezni sekretar za vanjske poslove (1978-82). Vrhovec sigurno nije mogao biti potpuno po volji Srbiji; ne zato što je tada bio aktualni predsjednik CK SK Hrvatske (dakle u tom trenutku nije bio federalni funkcionar⁶³), nego i zato što je naslijedio Miloša Minića kao ministar vanjskih poslova te je o njemu uvijek govorio s poštovanjem. Vrhovec se, također, istaknuo u svojim napadima na unitarizam i srpski nacionalizam na početku osam-

⁶² RFE/RL, 7. novembra 1983.

⁶³ Vrhovec će se vratiti u saveznu politiku 1984, kad će postati hrvatski predstavnik u Predsjedništvu SFRJ (do 1989).

desetih. Krajem 1983, radna je grupa pozvala javnost na "otvorenu i demokratsku raspravu" o problemima političkog sistema. Rasprava (koja je prerasla u najširu javnu raspravu ikad održanu u socijalističkoj Jugoslaviji) trajala je gotovo godinu i pol, do proljeća 1985, kad je Vrhovčeva komisija ponudila "Kritičku analizu funkcioniranja političkog sistema".

Sama rasprava (prva takve vrste u Jugoslaviji) bila je daleko zanimljivija od konačnog teksta Analize. U njoj je najznačajniji doprinos dao zagrebački profesor politologije, Jovan Mirić. Mirić je Vrhovčev poziv na raspravu shvatio ozbiljno, toliko ozbiljno da je napisao knjigu i objavio seriju članaka u *Borbi* (12-25. oktobra 1984) pod naslovom *Sistem i kriza* (1985). U svojim javnim nastupima i u knjizi tvrdio je da je problem u samom Ustavu iz 1974, ne u njegovoj interpretaciji ili provedbi. Ustav je, rekao je Mirić, odstupio od temeljnih načela jugoslavenskog federalizma, kako su formulirani na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu. Deklaracija s tog zasjedanja spominjala je pet jugoslavenskih naroda (narodnosti nisu ni spomenute), a Jugoslaviju je jasno definirala kao federativnu državu republikanskog tipa. Teza da Jugoslavija nije *ni federacija ni konfederacija*, koju je promovirao Kardelj, jest, dakle, u suprotnosti s AVNOJ-em. Pokrajine, koje su sada postale *konstitutivni element federalizma*, na AVNOJ-u nisu ni spomenute. Iz toga slijedi da su razlike toliko velike, da se može zaključiti da najnovije uređenje nije direktni izraz partizanske borbe; nego je u mnogočemu suprotno temeljnim idejama koje su pokretale Titove partizane u toj borbi.⁶⁴ To se posebno odnosi na poziciju Srbije. Uvođenjem principa konsenzusa za gotovo sve političke odluke, rekao je Mirić, negira se temeljni princip politike: da postoje većine i manjine, i da nitko ne može legitimno blokirati odluke većine samo zato što se s njima ne slaže. Najnovija Jugoslavija (ona formulirana Ustavom iz 1974), ne temelji se ni na demokratskom ni na klasnom principu – nego na nacionalnom. Ni građani ni radnici nisu predstavljeni u savezним

---

⁶⁴ I sam nekadašnji student (a potom, od 1991. do 1994. i asistent) profesora Mirića, autor ove knjige odatle, zapravo, preuzima ideju o klasifikaciji poslijeratne jugoslavenske povijesti *konstitutivnih koncepata* na razdoblje prije 1974. i poslije 1974.

institucijama direktno, nego samo kao stanovnici (a sada formalno i državljani) svojih republika i pokrajina.⁶⁵ Mirić je zaključio da, iako je ideološki još uvijek zasnovana na ideji udruženog rada i samoupravnog društva, u praksi je Jugoslavija pala ispod razine buržoaskih društava – u feudalizirani “sistem” u kome parcijaliziranost ima prioritet nad građanskom jednakošću i državnom cjelinom.

Mirić je bio možda prva osoba iz kruga intelektualaca bliskih tadašnjoj vlasti (dakle, ne iz kruga disidenata), koji je otvoreno kritizirao Kardelja i njegov zaključak da je federacija kao forma države zastarjela kategorija buržoaske pravne teorije. Ako je federacija zastarjeli oblik, konfederacija je to još više, rekao je Mirić. Kardelj nije imao pravo, jer je pomiješao oblik državne strukture (tj. podjelu na unitarnu i federalnu državu, federaciju i konfederaciju itd.) s tipom režima koji se u njoj razvija (buržoaska demokracija; administrativni socijalizam; samoupravljanje). Kad se radilo o Titu, Mirić je zaključio da je on prilikom donošenja Ustava možda prvi put “propustio vidjeti” kamo te promjene vode. Bakarića je kritizirao otvoreno; njegov koncept *nacionalnih ekonomija* proglasio je glavnim izvorom nacionalizma. Sama ideja *nacionalnih ekonomija* ilustracija je da mnogima nije odgovaralo da Jugoslavija postane zajednica *sui generis*. Nasuprot takvoj ideologiji, tvrdio je Mirić, broj onih koji su se na posljednjem popisu stanovništva (1981) izjasnili kao Jugoslaveni, povećavao se. Jugoslaveni nisu bili nikakvi *zavedeni* ili *zbunjeni* ljudi; niti su se tako izjasnili samo oni rođeni u nacionalno nehomogenim brakovima. Pa ipak, na samo spominjanje jugoslavenstva, političari su počeli paničiti, tretirajući ga kao obnovu unitarizma. Zbog svega toga, rekao je Mirić tada (1985), Jugoslavija se nalazi praktički na rubu raspada.

Mirićeva britka analiza zbunila je i podijelila partijske redove, a posebno partijsku (ili propartijsku) inteligenciju. Mirić je bio jedan od najistaknutijih marksističkih analitičara u zemlji, ali nije pripadao nijednoj od postojećih intelektualnih grupa u okviru jugoslavenskog marksizma. Njegova je pozicija po mnogočemu bila jedinstvena; Srbin iz Hrvatske, sa stavovima različitim od

⁶⁵ Ovaj je argument također razvijen i u Goati (1989).

tadašnjeg hrvatskog vrha; marksist koji nije ni član partijskih foruma ni praksisovac (dakle, u poluopoziciji sistemu); ljevičar koji prognozira propast sistema i to sve čini na poziv državne radne grupe za reformu sistema. Politička elita je u prvi tren preputila da se rasprava vodi u intelektualnim krugovima. Miričev kolega sa zagrebačkog Fakulteta političkih znanosti, Zdravko Tomac, bio je njegov najoštrij kritičar.

Tomac je tvrdio da problem nije u Ustavu, nego u njegovoj spoj i selektivnoj primjeni. Ne radi se o ustavnim, nego o "izvanustavnim" i "neustavnim" praksama, koje generiraju krizu Jugoslavije.

"Pripadnici tog paralelnog, neformalnog sistema u poduzećima, izvršnim organima, administraciji i političkim strukturama, zloupotrijebili su svoja prava sa ciljem da onemoguće primjenu ustavnog sistema... Umjesto kritiziranja Ustava za naše sadašnje teškoće, treba analizirati razloge postojanja tog paralelnog sistema; i zašto ne možemo provesti ono što smo dogovorili... i suprotstaviti se odlučno starom sistemu."⁶⁶

Tomac, koji je i sam sudjelovao u pripremanju hrvatskog Ustava 1974, a jedno je vrijeme bio i šef kabineta predsjednika Predsjedništva Hrvatske Jakova Blaževića, govorio je kardeljističkim rječnikom. On je stalno upozoravao na *dogmatske* i *državne* tendencije koje su dominirale Jugoslavijom prije 1966, te rekao:

"Ravnoteža moći bila je objektivno takva da su se forme promijenile, ali ne i stvarna situacija. Negativne tendencije... koje znamo iz razdoblja prije donošnje ZUR-a (1976), nastavljene su. To je jednostavno moralo rezultirati raspadom jedinstvenog tržišta, pa prema tome i jačanjem autarkičnih tendencija, nerazumnim investicijama... i stagnacijom".

Tomac se slagao da je "tehnobirokratizam kao politički izraz etatizma postao glavni izvor nacionalizma", ali je njegova pre-

⁶⁶ Kardelj je također tvrdio da postoje *izvanparlamentarne snage*, ali samo na Zapadu. Sada je Tomac proširio taj argument i na Jugoslaviju.

poruka bila potpuno suprotna od Miričeve. On je tvrdio da "problemi ne mogu biti riješeni promjenom Ustava, nego samo odlučnom akcijom za primjenom Ustava".⁶⁷ Slične je poglede imao i Ciril Ribičić, profesor ustavnog prava iz Slovenije, koji je (pet godina kasnije) naslijedio Milana Kučana kao predsjednik slovenskog reformiranog Saveza komunista (tada već SKS, Stranke demokratskih promjena).⁶⁸ Tomčeve i Ribičičeve stavove dijelili su i vodeći hrvatski, slovenski i vojvodanski političari, kao što su Jure Bilić, France Popit i Dušan Popović. Na drugoj strani, srpski mediji, Makedonac Aleksandar Grličkov i bosanski političar Hamdija Pozderac, pozdravili su Miričevu analizu, i njegov poziv za promjene. Miričevu su knjigu također podržavali partizanski prvoborci, bez obzira na nacionalnost⁶⁹, te nekoliko *slobodnih strijelaca* u Sloveniji (recimo, Mitja Ribičić⁷⁰) i u Hr-

⁶⁷ *Danas*, 13. decembra 1983. Za Tomčeve stavove u tom razdoblju, vidi: Tomac (1984). On je 1990. postao potpredsjednik reformiranog Saveza komunista (Stranke demokratskih promjena, SDP). Kao predstavnik te stranke, 1991. ušao je u vladu velike koalicije u Hrvatskoj, u kojoj je bio potpredsjednik. Na predsjedničkim izborima 1997. dobio je 21 posto glasova. Sebe definira kao poštovatelja djela Franje Tuđmana.

⁶⁸ Zbog sličnih reakcija koje su imali na Miričevu knjigu, Tomac i Ribičić postali su bliski suradnici, pa su 1988. zajednički napisali knjigu *Federalizam po mjeri budućnosti*, kojoj je Milan Kučan pisao predgovor. Mirić je, na drugoj strani, bio recenzent za knjigu Ivana Stambolića (1988): *Debate o SR Srbiji*. Podjela u intelektualnim krugovima (i to onima bliskim političkoj eliti) ilustrira poziciju hrvatske političke elite općenito. Za razliku od slovenske i srpske intelektualne elite koja se ujedinjavala iza političara u svojim republikama, u Hrvatskoj je bilo gotovo nemoguće naći kompromis.

⁶⁹ Iako je Jure Bilić (Hrvat), primjerice, bio jasni protivnik Miričeve analize, Pero Car (član hrvatskog Predsjedništva, također Hrvat) gledao je pozitivno na nju. U intervjuu *Danasu* (10. januara 1984), Car je rekao: "Strah od unitarizma, po mom dubokom uvjerenju, je tvorevina i oruđe onih ljudi koji namjeravaju razoriti jugoslavensko zajedništvo. Vrijeme kad se moglo uspješno koristiti *unitarizam* kao vješticu za plašenje, davno je završeno. Nema nikakve opasnosti da zajedništvo ikad postane *unitarizam*. Ali, ima mnogo toga što ljudi koji danas žive zajedno trebaju dijeliti. Ako neko zove unitarizmom to što ljudi koji žive zajedno žele da podijele odgovornost za to kako će živjeti u svojoj zemlji, onda je to pozitivan *unitarizam*. Onda treba biti za takav *unitarizam*". Car nije bio predstavnik većine u hrvatskom vodstvu (iako jedne godine čak i predsjednik Predsjedništva Hrvatske), ali su ipak mnogi dijelili njegove stavove. Ista podjela, na one koji su podržavali Miričeve stavove i one koji su im se protivili, dogodila se u Sloveniji (Mitja Ribičić vs France Popit) i Srbiji (republičko vodstvo vs. vojvodanski ideolog Dušan Popović).

⁷⁰ Zanimljivo, Mitja Ribičić otac je Cirila Ribičića.

vatskoj⁷¹. Zapravo, podrška Mirićevim stavovima dolazila je gotovo iz svih republika, dok su je konzervativni krugovi unutar partijskog vodstva tretirali kao "najgori napad na jugoslavenski socijalizam nakon članaka koje je Milovan Đilas objavio 1953"⁷².

Mirićeva knjiga, međutim, nije inspirirala Vrhovca. "Tvrdili smo", kaže Vrhovec danas, "da republike trebaju nastaviti imati, i to u još većem opsegu, punu odgovornost za same sebe":

"Konfederativni principi trebaju biti potpuno razvijeni. Po tom pitanju sam se razlikovao ne samo u odnosu na Mirića, nego i u odnosu na službenu hrvatsku poziciju. Jer, i u Sloveniji i u Hrvatskoj, bilo je mnogo onih koji su bili spremni na kompromise sa Srbima u vezi s Kosovom. Napokon, te dvije republike su prihvatile novi srpski Ustav 1989. i štogod je Srbija tada radila na Kosovu. One su vjerovale da mogu zadovoljiti srpske frustracije tako što će ponuditi velike ustupke na tom pitanju."

Međutim, ako je Josip Vrhovec i mogao ignorirati poruke Mirićeve knjige, nije mogao zanemariti službenu poziciju Srbije, koja je formulirana na 18. sjednici Centralnog komiteta SK Srbije, 23. i 24. novembra 1984. Glavna je poruka sjednice najbolje sažeta u naslovu izvještaja u *Politici*: "Promene su uslov izlaska iz krize". Ovog puta, glavni je govornik (Bogdan Trifunović) odlučno rekao da se republika mora odlučiti kako riješiti glavni problem, a to je "kako primeniti ustavni princip da su pokrajine deo Srbije". Ranije se radilo, rekao je on, o različitim interpretacijama i povremenim nesporazumima. Sada je, međutim, riječ o razlikama koje zahvaćaju "gotovo svaku pojedinačnu stvar o kojoj raspravljamo". Trifunović je rekao da principi Ustava iz 1974. "trebaju biti bolje primenjeni, razvijani i odbranjeni", ali da to ne znači "da je bilo koji od njegovih članova zadnja i poslednja reč u formiranju naših odnosa, ako se u praksi pokaže da trebamo naći bolja rešenja,

⁷¹ O tome više u *RFE/RL Situation Report Yugoslavia*, 30. novembra 1984.

⁷² To je rekao Milan Rakas, koji je u Predsjedništvu saveznog Socijalističkog saveza bio zadužen za medije, a posebno za *Borbu* kao savezni dnevni list. Mirićevi su članci objavljeni u *Borbi*, pa se Rakas osjetio posebno pozvanim da reagira. Gotovo je nepotrebno reći da je Rakas također bio hrvatski Srbin – bilo je potpuno politički korektno da upravo on napadne drugog hrvatskog Srbina, Mirića.

koja nam više odgovaraju u datim okolnostima". To se posebno odnosi na Zakon o udruženom radu, kojeg treba temeljito razmotriti još jednom.⁷³

Srpska je politika prema reformama političkog sistema, formulirana u 38 *teza*, koje je prihvatio Centralni komitet SK Srbije. Ukratko, ta se politika sada temeljila na četiri zahtjeva: 1) okrupnjavanje ekonomskih jedinica spajanjem i proširivanjem više OOUR-a u veća i funkcionalnija poduzeća; 2) jačanje izvršne grane vlasti, uključujući i Saveznu vladu, te ostale savezne institucije; 3) demokratizacija izbornog sistema (uvođenjem više od jednog kandidata za svaku poziciju); i 4) ujedinjenje Srbije i to tako što će se povećati ovlasti republike u odnosu na pokrajine. Dokument je ovoj posljednjoj točki dao posebno mjesto. Srbija je predložila da savezna država prestane biti posrednik ekonomske i finansijske pomoći koju Kosovu daje Srbija, nego da ta pomoć, budući da se radi o unutarrepubličkom financiranju, bude direktna. Time bi Srbija mogla preuzeti i veću odgovornost za razvoj Kosova, posebno onda kad sama financira neke projekte. Također, srpski je prijedlog eksplicitno zatražio od kosovskih političara da zaustave i unaprijed spriječe daljnja iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova te da osiguraju punu ravnopravnost Srba i Albanaca na Kosovu.⁷⁴ Sve je to bilo praćeno snažnom verbalnom kritikom *autonomaštva*,⁷⁵ pojma kojeg je u novembru 1981. u srpski politički rječnik uveo Špiro Galović, kao specifičnu oznaku za politiku zatvaranja i izolacije pokrajina u odnosu na Srbiju.⁷⁶

⁷³ *Politika*, 24. novembra 1984.

⁷⁴ *RFE/RL*, 30. novembra 1984.

⁷⁵ Pojam će se kasnije pojaviti u čestoj upotrebi za vrijeme Miloševićeve *antibirokratske revolucije* (1988). Tada je (kao uostalom i u Galovićevom originalnom spominjanju) imao negativno značenje.

⁷⁶ Nije trebalo čekati ni tri dana da srpski prijedlozi dožive prvu kritiku od strane *ustavobranitelja*. Govoreći na javnom skupu u Jesenicama, 1. decembra 1984, Stane Dolanc, jedan od vodećih kardeljista u političkom vrhu Jugoslavije (tada slovenski predstavnik u saveznom Predsjedništvu i predsjednik Savjeta za zaštitu ustavnog poretka), kritizirao je "one u Jugoslaviji koji bi htjeli mijenjati ustavne odredbe koje se tiču radničkih prava da kontroliraju plodove svog rada, kao i odredbe koje jamče nacionalnu ravnopravnost i prava republika i autonomnih pokrajina da odlučuju nezavisno o svom vlastitom razvoju i o razvoju federacije kao cjeline". Ponavljajući retoriku ostalih slovenskih političara, Dolanc (koji je u doba kosovskih nemira bio ministar unutarnjih poslo-

Osamnaesta sjednica CK SK Srbije bila je značajna još po jednom događaju. Na njoj je, naime, došlo do prvog ozbiljnog javnog sukoba (jer je sjednica bila otvorena za medije) između dvoje članova Centralnog komiteta. To dvoje bili su Marija Miškolci Zvekić (iz Vojvodine) i tadašnji predsjednik beogradskog partijskog komiteta, Slobodan Milošević. Miškolci Zvekić bila je protiv 38 teza, rekavši da je te teze podsjećaju na Mirićev koncept reforme Jugoslavije, i da će one (ako ih se prihvati) voditi daljnjim podjelama u SKJ. Na to je Milošević odgovorio:

“Ako se nama pretilo da ćemo pokretanjem ovih pitanja ući u političku krizu – onda neka uđemo, jer to je razlaz na pitanju: jedinstvo ili separatizam. U toj krizi separatizam neće proći, jer se ceo narod izjasnio za jedinstvo. Rukovodstvo koje nije u stanju da to vidi, gubi poverenje naroda – i treba da ga izgubi. Ako politika dezintegracije i separatizma ne side sa scene, ovo društvo nema perspektivu, ono mora da se raspadne.”

Taj je govor bio prvi značajniji nastup nove zvijezde srpske politike, Slobodana Miloševića. On je tada rekao da “srpski komunisti nisu nikada bili pristalice unitarističkih ideja”, te da bi ostali morali jednom zauvijek prestati sumnjati srpske političare za politiku nekadašnje međuratne srpske buržoazije. Srbi su umorni od stalnih optužbi da tlače druge, i od stalnog opravdavanja da nisu takvi, i da žele ujedinjenu Jugoslaviju. “Mi nemamo razloga ni pred kime da povijamo glavu”, rekao je Milošević. Različit po stilu (mnogo artikuliraniji i jasniji od drugih) i po godinama (nova generacija čak i u odnosu na Ivana Stambolića koji je, iako samo pet godina stariji, već dugo bio u srpskoj politici), Milošević se (u tom trenutku) nije značajno razlikovao od ostalih političara iz *Uže Srbije*. Štoviše, samo je jasnije, glasnije i odlučnije izrekao ono što su i oni mislili. Politika izolacije u pokrajinama, uključujući i Vojvodinu, vodi u ekonomsku i političku izolaciju od Europe i razvijenog svijeta,

---

va) rekao je da suprotstavljanje Ustavu može na kraju dovesti do “pokušaja buržoasko-reakcionarnih snaga da obnove sistem koji bi bio neprijateljski prema socijalističkom samoupravljanju” (*RFE/RL*, 20. decembra 1984).

rekao je tada. Doba onih koji oklijevaju da poduzmu odlučne korake dolazi svome kraju (Milošević, 1984/9: 30-8).

U tim okolnostima, naravno, Vrhovčeva analiza političkog sistema nije mogla biti mnogo više od još jednog blagog i razvodnjenog dokumenta, o kojem je samo vrlo minimalan konsenzus mogao biti prihvaćen od svih. Većina u saveznom vodstvu, uključujući i samog Vrhovca, bila je još uvijek odana kardeljizmu, pa je htjela ili minimalne ili nikakve promjene u sistemu⁷⁷, iako ih se predstavilo kao "izgradnju" sistema na istim temeljima. Samo one odluke o kojima je postojao puni konsenzus republika i pokrajina bile su prihvaćene – a do tada je to bilo toliko malo da je sam tekst na kraju bio potpuno beznačajan.⁷⁸

Iz perspektive od gotovo 15 godina nakon započinjanja same rasprave, Josip Vrhovec je u intervjuu za ovu knjigu ovako objasnio glavni konflikt:

"Za Srbiju je pitanje unutrašnjih odnosa u republici bez sumnje bilo centralno, ali su za Hrvatsku globalni odnosi u Jugoslaviji bili na prvom mjestu. Mi smo se sve više razlikovali od Srbije u pitanju – kakvu Jugoslaviju. Oni su polazili od toga da Jugoslavija mora svakako opstati, a onda se možemo natezati oko toga kakva, jer je to drugorazredno pitanje. Mi smo smatrali da je najvažnije pitanje kakva Jugoslavija, jer nismo bili spremni živjeti u bilo kakvoj Jugoslaviji i pod svaku cijenu. Mi smo smatrali da je neki povratak na predratnu unitarnu Jugoslaviju, makar i u formi 'treće Jugoslavije' potpuno neprihvatljiv... Nastupile su nove okolnosti u svijetu i u zemlji. U svijetu je nastala nova Europa nakon Helsinkija i Pariške povelje. Aktualizirano je pitanje ljudskih prava kao primarni politički

⁷⁷ Ivan Stambolić se sjeća kakvom je pritisku bio izložen kad je objavljeno da se zalaže za "promjene sistema", a ne "promjene u sistemu". Čak i 1995. tvrdio je da se radilo o pogreški pri tipkanju, za koju je odgovorna njegova sekretarica; ali je partijsko vodstvo bilo sumnjičavo prema tom obrazloženju, pa je sam Stambolić ponovno postao iznimno nepopularan i praktički izoliran. Kad je 1986. bio kandidat za predsjednika Savezne vlade, izgubio je sa 7:1 na glasanju u saveznom Predsjedništvu. Ta izoliranost pomoći će kasnije njegovu protivniku, Slobodanu Miloševiću da konsolidira svoju pobjedu u unutarpartijskom sukobu 1987. Za to vidi Stambolić (1995) i Goati (1989).

⁷⁸ Vrhovec je to priznao u svom intervjuu *NIN*-u, 24. februara 1985.

koncept, a opsesiju državom zamjenjuje ideja razvoja civilnog društva. Nove okolnosti su značile da se Jugoslavija mogla organizirati i opstati samo na konceptu koji bi bio drukčiji od unitarističkog i koji bi je uvodio u Europu. Krićka analiza je polazila od te pretpostavke – da se novi model treba zasnivati na *principu konfederacije*, a nikako ne na povratku na unitarizam, koji se skrivao iza načela *jedan čovjek, jedan glas*. Tu smo se razišli ne samo s Mirićem nego i s onom, uvjetno govoreći, *prohrvatskom* oficijelnom tezom sklonom da prihvati to načelo, koje je u sebi nosilo opasnost majorizacije. Smatrao sam da bi prihvaćanje tog principa bilo pogubno za Hrvatsku. To bi rušilo položaj federalnih jedinica, koje nikako ne bi mogle biti ravnopravne pod tim okolnostima. Taj je princip moguće apsolutno poštovati samo tamo gdje ne postoji nacionalno pitanje i gdje je država jednonacionalna i gdje ravnopravnost etničkih zajednica nije uopće u pitanju. Ja sam mislio da je opstanak Jugoslavije moguć samo bez hegemonije bilo kojeg naroda, i da se Jugoslavija, povijesno gledano, može evolutivno *razgraditi* tako da postupno postaje dio nove Europe. Ono što se nije moglo vidjeti je da će se Jugoslavija raspasti u plamenu novog ratnog požara, pa se time udaljiti od Europe, a ne postati dio novog europskog koncepta.”

Vrhovec priznaje da je većina u njegovoj komisiji htjela zadržati Kardeljev koncept odnosa s obzirom na nacionalno pitanje, te njegove ideje o odnosima između federalnih jedinica.

“Mi iz Hrvatske smo tvrdili da je ključ odnosa u Jugoslaviji, a ne u Srbiji. Ali su se odnosi u Srbiji, odnosno pitanje Kosova, stalno aktualizirali, da se kaže kako je srpsko pitanje nezadovoljavajuće riješeno. Komunistička je partija Jugoslavije uspjela potisnuti, ali nije svladala srpski hegemonizam, kao uostalom i druge nacionalizme. Nije ga ni mogla svladati, jer ideje i na njima zasnovani politički programi ne nestaju tako lako. Srpski se hegemonizam ponovno pojavio u obliku teze da je ‘bitka za Kosovo – bitka za Jugoslaviju’. Što bi to u *praksi* značilo? Srpsku vladavinu nad Kosovom i srpsku hegemoniju u Jugoslaviji. Ili, kao alternativa: Veliku Srbiju. Stvari su

zapravo i krenule tim putem. Smatrao sam već tada da je to najopasnija teza. U Jugoslaviji je bilo nemoguće pronaći konsenzus na takvoj politici. Ona bi bila antiavnojska i time bi izazvala otpor kod drugih naroda. To bi bilo napuštanje glavnih stečevina Narodnooslobodilačke borbe. Samo je koncept NOB-a, naime, nudio punu zaštitu od genocida. Da nije bilo te opcije, Drugi svjetski rat bi završio obnovom Kraljevine Jugoslavije, a to bi dovelo do genocida nad nesrpskim narodima. Moljevićev koncept usvojen na kongresu u selu Ba, ili Memorandum Fotića distribuiran po Washingtonu nakon sporazuma Tito-Šubašić pokazuju kako bi ta Jugoslavija izgledala. Međutim, premda su partizani porazili, a SKJ nastavio potiskivati ideologije nacionalnog šovinizma, one nisu iščupane s korijenom. Dosta se rano moglo zamijetiti da se one ponovno javljaju i nastoje reafirmirati u svijesti *svojih* nacionalnih populacija.”

Vrhovec, kao mnogi drugi iz tadašnjeg vodstva Jugoslavije, vjerovali su da je srpsko vodstvo već tada bilo “inficirano virusom nacionalizma”. Ustav iz 1974. trebalo je zadržati, jer je bio najmoćnije sredstvo otpora protiv srpskog nacionalizma.

Naravno da je takav stav uzrokovao daljnje podjele u javnosti i u političkoj eliti. Te su se podjele sada prelile u medije, koji su (budući da su bili republički) bili pod djelomičnom kontrolom lokalnih elita. Polemike među novinarima i novinama iz različitih republika možda su drugima doista izgledale kao znak liberalizacije jugoslavenskog političkog prostora. No, radilo se o vrlo kontroliranoj liberalizaciji; o polemikama potaknutim i kontroliranim od strane republičkih/pokrajinskih elita. Mediji se nikad nisu usuđivali napasti *svoje* vodstvo. Medijske slobode bile su u funkciji sukoba između *ustavobranitelja* i *ustavoreformatora*, što je (nakon procesa konsolidacije dviju blokova, između 1982. i 1986.) sve više značilo – između jugoslavenskih republika i/ili pokrajina.⁷⁹ Isto se odnosilo i na novopobudenu *živost* unutar

⁷⁹ Samo neki mediji (uglavnom omladinski, poput *Poleta* u Hrvatskoj i *Naših dana* u Bosni i Hercegovini) uspjeli su – bar za trenutak – izmaći toj kontroli; iako samo zahvaljujući savezništvu i pokroviteljstvu koje su uživali kod nekih lokalnih političara koji su u svojim republikama bili u unutarpartijskoj opoziciji (recimo, Stipe Šuvara u Hrvatskoj). Polemika između *Poleta* i *Danasa* iz 1985.

intelektualne elite. Kongres književnika Jugoslavije u Novom Sadu 1985. bio je samo primjer te navodne živosti, koja je vjerno izražavala (i produbljivala) sukobe kontrolirane i poticane od strane republičkih elita.

Vrhovčeva je mega-debata tako završila bez rezultata, ali je značajno utjecala na daljnje političke tokove u zemlji. Ona je bila možda ključan događaj za dva važna trenda: prvo, konsolidirala je dva bloka (*ustavobranitelje* i *ustavoreformatore*), koji su sada sve više sličili na dvije političke partije unutar istog Saveza komunista. Konsolidacija partijskih organizacija unutar svake od republika/pokrajina oko jedne ili druge pozicije promijenila je paradigmu političkih sukoba u Jugoslaviji, vezujući ideološke pozicije s republičkom pripadnošću daleko čvršće nego prije. I drugo, ona je otvorila vrata za izvanpartijske sudionike u politici. Vrhovčev poziv na javnu diskusiju prihvatili su najprije rubni dijelovi političke elite (ustavni suci, nekadašnji funkcionar, boračke i omladinske organizacije), potom intelektualci koji nisu bili u opoziciji poretku, da bi se taj krug s vremenom proširio i na medije te na kritičare sistema izvan njega samog.

Kardeljisti su i dalje bili jači od reformatora. Ali, konfederalistički princip kojeg su sami zagovarali dopuštao je opstanak i njihovim protivnicima, ustavoreformatorima. Paradoksalno, da je primijenjen ustavoreformatorski princip odnosa unutar Partije (po kome bi se vodilo računa o glasanju na demokratskom načelu *jedan član jedan glas*), i uz kombinaciju s principom *demokrat-*

---

bila je, primjerice, polemika između Šuvarove i Špiljkove struje u partijskom vodstvu Hrvatske. No, to su bili izuzeci i nisu dugo trajali - *Polet* je u novembru 1985. bio prisiljen zaustaviti svoje kritički inspirirane interpretacije hrvatske i jugoslavenske zbilje, a njegova redakcija (u kojoj je bio i autor ove knjige) politički je diskreditirana za pokušaj "stvaranja paralelnog političkog rukovodstva" unutar omladinske organizacije Hrvatske. Novini je (valjda prvi put u povijesti novinarstva) njen izdavač ograničio nakladu, iako je tada *Polet* bio najprodavaniji politički tjednik u Hrvatskoj, i imao je značajan utjecaj izvan republike. Nakon toga, došlo je do političke homogenizacije medija i u Hrvatskoj i drugdje (iako su ti mediji i dalje napadali političare iz drugih republika). Ne iznenaduje stoga da je Dušan Dragosavac, u pismu Raifu Dizdareviću, tadašnjem predsjedniku Predsjedništva SFRJ, rekao da mediji guraju zemlju prema raspadu i građanskom ratu. Elite, međutim, nisu vidjele da su mediji samo oruđe njihovih konflikata, i da su postajali nezavisniji samo zato što je sama elita oslabila; pa su se povremeno okretali protiv nje same.

skog centralizma, sami reformatori ostali bi u manjini i bili eliminirani na način na koji je iskusio Draža Marković kad je taj princip primijenjen. Ravnoteža snaga između kardeljista i reformista omogućavala je kakav-takav kompromis. Ali, taj je kompromis mogao biti sve tanji, a alternative njemu sve opasnije. Već 1982. pojavila se mogućnost da jedan dio SKJ (Srbija) bojkotira ili se čak i potpuno povuče iz odlučivanja u Partiji. Cijena pobjede jednog ili drugog krila Partije bila je jednostavno previsoka. Paradoks jugoslavenske politike u tom razdoblju bio je u tome što se blokada činila ne samo kao jedini mogući nego vjerojatno i kao najbolji mogući izlaz; barem kratkoročno.

Dok je u slučaju ekonomske reforme ta blokada između *reformatora* i *kardeljista* povremeno probijana direktnim pritiskom ekonomskih zakonitosti i/ili vanjskim pritiskom (MMF), politički je sistem ostavljen samim Jugoslavenima, bez prevelikog pritiska sa strane. Također, s izuzetkom Kosova, nije bilo prevelike opasnosti od unutarnjih nemira koji bi bili motivirani političkim razlozima, za razliku od onih motiviranih ekonomskim. Istina, javnost je bila sve nezadovoljnija i politikom, ali je to nezadovoljstvo bilo usmjeravano prema drugima, izvan vlastite republike, pomoću medija koji su bili pod kontrolom republičkih elita. Kako su se politički konflikti povećavali, tako su mediji više nastojali da se podrži vlastita republika i njena politika, nasuprot neke druge. Paradoksalno; uvođenje javnosti u političku bitku dovelo je do homogenizacije javnosti iza vlastitih vođa i time ojačalo, a ne oslabilo, njihove pozicije. U doba političke blokade, dakle, republički i pokrajinski političari imali su sve veću podršku javnosti za ono što zagovaraju. Pritom se polako (ali sigurno) brisala granica između komunista i nekomunista u republikama. Republičke elite otvorile su vrata javnosti svakome tko je mogao podržati njihovu poziciju, bez obzira s kojim motivom to čini (uz izuzetak nekoliko prominentnih vođa prethodnih opozicijskih akcija; kao u Hrvatskoj s vođama *hrvatskog proljeća* i u Srbiji s Rankovićem). Međutim, čak i u tim slučajevima, otvorila se (prvi put nakon Titove smrti) diskusija o "grijesima prošlosti", u kojoj su malo-pomalo i Ranković (u Srbiji) i prethodni hrvatski prvaci (Hebrang, primjerice) bili *potiho* rehabilitirani.

Istraživanje provedeno sredinom osamdesetih pokazuje da je povjerenje Jugoslavena u politički sistem i u Partiju dramatično padalo (Goati, 1989: 98), iako je podrška pojedinim političarima i republičkim elitama u medijima rasla. Među mladom generacijom naročito: dok je 1974. samo 9 posto mladih Jugoslavena reklo da ne želi postati članom SKJ, taj se broj 1985. povećao na 50 posto. Iako je porast zabilježen u svim republikama i pokrajinama, prednjačile su one u kojima su dominirali konzervativni *ustavobranitelji*. U Sloveniji se između 1974. i 1985. povećao s 32 posto na 88 posto; u Hrvatskoj s 13 posto na 70 posto, a u Vojvodini sa 4 na 54 posto. I u Srbiji je taj broj bio sve veći (sa 6 posto 1974. na 40 posto 1985), ali još uvijek nije prešao polovicu ukupnog broja mladih ispitanika. Da je trend poistovjećivanja lokalnih partijskih organizacija s nacionalnim interesima bio u porastu, pokazuje i podatak iz tog istraživanja da je najveći stupanj povjerenja u SKJ bio među Albancima (njih 43 posto reklo je da ima "vrlo visoko" mišljenje o Partiji); a najniži među Slovencima (10,2 posto). To se reflektiralo i na broj novoprimljenih članova; najviše ih je bilo na Kosovu, a najmanje u Sloveniji i Hrvatskoj. U Sloveniji, primjerice, već u prvoj polovici 1983. nije zabilježen porast članstva u Savezu komunista.

Republikanizacija i pokrajinizacija Saveza komunista proširila se sada i na druge segmente političkog sistema. Izgledalo je kao da je jedina organizacija u sistemu koja nije bila zahvaćena tim trendom bio Savez boraca. No, utjecaj partizana na politiku drastično se smanjio nakon 1982, kad je izabran prvi Centralni komitet SKJ nakon Titove smrti; te posebno s izborom novog Predsjedništva SFRJ 1984.

Do sredine osamdesetih, dakle, svi su elementi koji će se kasnije pokazati kao ključni za raspad jugoslavenske federacije, već bili *izmišljeni* i *isprobani*. Raspad Jugoslavije, dakle, nije počeo ni izborom Mihaila Gorbačova (1985), ni izborom Slobodana Miloševića (1986), ni njegovom antibirokratskom revolucijom (1988), ni nakon istočnoeuropske *plišane revolucije* (1989). Niti je rezultat pada Berlinskog zida i kraja hladnog rata, kako mnogi analitičari u svijetu danas tvrde. On čak nije ni rezultat Titove smrti (1980), iako je taj element imao (kao uostalom i svi ovi prethodni) značajnog utjecaja na tok događaja u samoj Jugoslaviji.

Taj je raspad bio rezultat dugotrajnog procesa slabljenja jugoslavenske države, te ekonomske, političke i ideološke krize u kojoj se nalazila više od desetljeća i pol prije samog čina raspada. Mnogo je faktora utjecalo na taj trend, koji ni po čemu nije bio neizbježan niti je bio rezultat nekih strukturalnih (etničkih, povijesnih, geografskih i drugih) razloga. Ali, ako se mora izdvojiti jedan, koji je najpresudnije utjecao na taj proces, onda je to odanost najvećeg dijela jugoslavenske političke elite *kardeljizmu*, ideološkoj interpretaciji marksizma u jugoslavenskom obliku. Ta je ideološka odanost konceptu odumiranja države spriječila jugoslavenske političare da djeluju na vrijeme. Ona je dovela do blokade ekonomskog i političkog sistema. Sredinom osamdesetih postalo je neizdrživo gledati kako se sve raspada u vrtlogu inflacije, neispunjenih obećanja, analiza koje ne dotiču realnost i konflikata na koje se (mnogima je izgledalo) ne može utjecati. Mase su tražile jake vođe, novog Tita da zemlju izvuče iz blokade. Elita je obećala da će nakon Tita biti Tito – a Slobodan Milošević je to shvatio ozbiljno. Milan Kučan je, pak, preferirao (p)ostati Kardelj. Taj sukob, koji se inicijalno pojavio kao sukob između *treće* (Titove i Rankovićeve) i *četvrte* (Kardeljeve) Jugoslavije da bi se kasnije razvio prema razdvajanju (pa i ratu), pratit ćemo u posljednja dva poglavlja ove knjige.

Šesto poglavlje

NASTANAK ALTERNATIVNIH KONCEPATA I USPON SLOBODANA MILOŠEVIĆA

Do sredine osamdesetih godina prošlog stoljeća, ekonomska i politička kriza podijelila je političku elitu u gotovo svim republikama i na saveznoj razini na ustavobranitelje i ustavoreformatore. Iako je razlika između tih dvaju blokova bila prije svega politička (tj. oko toga kako odgovoriti na krizu, što i koliko mijenjati), konsolidacija jedne i druge opcije unutar svake pojedine savezne jedinice pomogla je da se konflikt – sredinom osamdesetih – sve više manifestira kao međurepublički; a u Srbiji kao sukob između republike i pokrajina. Etnički je element u tome imao sekundarnu i marginalnu ulogu: republikanizacija političkog prostora nije nužno značila i promociju etničkog nacionalizma u njima. Nastojeći *ostvariti Ustav* onako kako su ga interpretirale, političke su elite i u ustavobraniteljskim i u ustavoreformatorskim republikama uključivale u svoje redove i na svojoj strani sve one koji su ih u republici podržavali; dakle i pripadnike drugih naroda i manjina.

Sve se to, međutim, događalo u okolnostima u kojima je elita još uvijek bila jedina relevantna sudionica jugoslavenske politike. Iako su kosovski protesti uključivali i neke segmente populacije, aktivizam mase bio je kratkotrajan, prilično neorganiziran i ograničen brzom policijskom i političkom intervencijom. Međutim, kriza u kojoj se elita sama našla, te posebno korištenje medija s ciljem inspiriranja podrške *domaćoj* eliti u republikama i pokrajinama, otvorili su prostor novim sudionicima u politici. Do sredine osamdesetih – što zbog pritiska kojeg su same organizirale, što

zbog nemogućnosti ili nevoljnosti elite da ih zaustavi, a također i zbog vjerovanja unutar elite da ih može kontrolirati i koristiti za svoje ciljeve – dva su nova sudionika ušla u politiku. Prvo, razne grupe intelektualaca koji su kritizirali elitu, i drugo, spontano nastale grupe unutar samog stanovništva – najprije na Kosovu (među Srbima), a potom i drugdje u Jugoslaviji. Do 1986, elita se već našla pod pritiskom s te dvije strane; pritiskom kojeg nije više mogla ignorirati, nego je na njega morala odgovoriti. U ovom poglavlju pratit ćemo zbivanja u trokutu između elite, kritičke inteligencije i nezadovoljnih segmenata stanovništva; ponajprije u Srbiji. Odnosi u tom trokutu bili su složeniji nego što se danas objašnjava, pa bi ih bilo prejednostavno objasniti jednostavnom idejom o manipulaciji jednih od strane drugih. Ne može se točno ustanoviti ni tko je *inicijator* a tko *sljedbenik* u tom odnosu: te dvije uloge često su se izmjenjivale. Kriza elite pomogla je otvaranju prostora za ostale dvije grupe; ali te dvije grupe nisu bile uvijek neprijateljske prema onom segmentu unutar elite koji im se činio najbližim. Neobičan odnos međuzavisnosti, istodobnog distanciranja (zbog osjećaja da s druge strane prijeti opasnost) i međusobnog (neformalnog) podržavanja uspostavio je sasvim drukčiju strukturu političke scene u odnosu na onu u kojoj se sva politika vodila samo unutar elite. Ta nova scena značila je zapravo početak institucionalizacije političkog pluralizma, a time i kraj monopola Saveza komunista Jugoslavije.

DISIDENTI I KRITIČKA INTELIGENCIJA

Nažalost, u ovoj se knjizi ne možemo detaljno baviti kontraelitom, tj. disidentskim krugovima u Jugoslaviji, njihovim pogledima na politiku elite i akcijama koje su poduzimali u vezi s četvrtom Jugoslavijom.¹ Ostaje nam samo da u osnovnim crtama opišemo neke od tih akcija, te rekonstruiramo njihovu važnost za glavnu temu ove knjige: razloge raspada Jugoslavije.

¹ O toj temi je odličnu analizu dala Jasna Dragović Soso u knjizi *Saviours of the Nation* (2002). O srpskom nacionalizmu, pak, dobru analizu dao je Veljko Vujčić u svojoj doktorskoj dizertaciji, te člancima koje je kasnije objavljivao.

Kao što naglašava Jasna Dragović Soso (1999), odnos između jugoslavenske elite i jugoslavenskih disidenata razlikovao se od onoga koji se između tih dviju političkih aktera razvio u većini istočnoeuropskih zemalja. Iako su intelektualci bili prilično oštri u svojoj kritici poretka, vlast je samo u nekim situacijama na tu kritiku reagirala brutalnom silom, ili represijom.² Za razliku od ostalih disidenata, jugoslavenski su objavljivali u svojoj zemlji,³ pa su (uz izuzetak Milovana Đilasa i Mihajla Mihajlova) bili manje poznati na Zapadu.⁴ Četiri su razloga kojima se može objasniti takav (tolerantniji) stav vlasti prema disidentima. Prvo, Kardelev je koncept u sebi imao i ideju o *konstruktivnoj kritici*, koju je trebalo ne samo dopustiti nego i potaknuti unutar samog sistema, i to u svim njegovim institucijama. Partijski su sastanci, primjerice, gotovo bez izuzetka imali točku dnevnog reda: *kritika i samokritika*. Institucija koja je bila pozvana da raspravi kritiku unutar samog sistema bio je Socijalistički savez. Također, ten-

---

O trećem elementu u tom trokutu: narodnom pokretu (posebno na Kosovu, među Srbima), doktorsku dizertaciju piše Nebojša Vladislavljević (London School of Economics).

- ² Prema izvještaju kojeg je Stipe Šušar podnio na Sedmoj sjednici CK SKJ u aprilu 1987, između 1981. i 1985. bilo je 36 zabrana publikacija: deset novina, 16 knjiga, tri časopisa, dva kalendara, dva turistička prospekta, jedna geografska mapa, jedan bilten i jedan poster. Ovdje treba uzeti u obzir da u Jugoslaviji nije postojala cenzura, te da je u principu bilo lakše objaviti nešto bez prethodne kontrole. Također, radilo se o specifičnom razdoblju, u kome je vlast bila vjerojatno malo opreznija zbog Titove smrti, *kontrarevolucije* na Kosovu i moguće reakcije na nju u Srbiji i drugdje. Između 1982. i 1987, tužbe za političke delikte su podignute protiv 2.443 osobe (1.748 za *verbalni delikt*); najviše na Kosovu (1.020), potom u Hrvatskoj (473), Srbiji bez pokrajina (306) i Bosni i Hercegovini (291). U Sloveniji je 90, u Crnoj Gori 71, u Makedoniji 51 i u Vojvodini 37 osoba bilo optuženo (pred sudom) za političke zločine (Šušar, 1988: 131).
- ³ Naravno, nije bilo isto u svim republikama/pokrajinama. U ranim osamdesetim, najtolerantnija je bila elita u Srbiji i u Sloveniji. Situacija je bila teža za disidente u drugim republikama, koji su često objavljivali u Srbiji i (nešto manje, i zbog jezične barijere) u Sloveniji.
- ⁴ Iz tog se razloga Havelova definicija *disidenstva* (1978/91: 168) teško može primijeniti na jugoslavensku *kritičku inteligenciju*. U striktnom smislu, pojam *opozicija* je jednako neadekvatan kao i pojam *disident* da opiše tu grupu. Opozicija postoji samo u parlamentarnom sistemu, dok je u socijalističkim sistemima taj pojam bio korišten kao politička uvreda. Srpski disidenti su i sami odbacivali oba pojma, i zvali se *kritička inteligencija* (za razliku od *režimske* ili *partijske*). Zanimljiva i korisna debata o disidentstvu vodila se na stranicama beogradskog časopisa *Republika*, 179-182 (1998).

dencija da se SKJ pretvori u neku vrstu *instituta za marksizam*, omogućila je mnogo otvorenije rasprave unutar same Partije nego u drugim istočnoeuropskim zemljama.

Drugo, upravo zbog te veće otvorenosti nego na Istoku, mnogi su jugoslavenski intelektualci (posebno oni lijeve političke orijentacije) vjerovali da se sistem doista i može reformirati iznutra. Zato su sudjelovali u većoj mjeri nego u istočnoeuropskim zemljama, ne bi li pomogli *reformatorskim* snagama unutar sistema da nadvladaju *konzervativne*.

Treće, neki od najistaknutijih jugoslavenskih disidenata imali su dugotrajne osobne veze s političkim vodama, koje su uspostavljene za vrijeme partizanskog rata. Ratno prijateljstvo nije bilo lako zaboraviti, pa je ta veza ostala u nekoj poluprivatnoj sferi čak i kad je dolazilo do političkih raskida. Te su neformalne veze unutar partizanske generacije ipak dale neku vrstu zaštite disidentima, a s druge strane omekšale su oštricu napada prema režimu.

Konačno, kao što je ovdje već objašnjeno, sukobi unutar Partije natjerali su republičke i pokrajinske elite da traže podršku drugdje, unutar svojih republika a često i među poludisidentskim krugovima.⁵ Eliti je odgovaralo da netko drugi (koga se uvijek moglo proglasiti *neprijateljem socijalizma*) radikalizira političke stavove, kako bi se ona pokazala kao umjerena i kako bi prisilila druge unutar elite da popuste. Nećete li razgovarati s nama, morat ćete s njima (tj. s *našim* disidentima) – taj je kontraargument postajao sve češći u unutareliitskim raspravama. Disidenti su, prema tome, često imali ulogu neke vrste *probnih balona*, koje bi elita dopuštala ne bi li vidjela reakciju drugih na stavove koje je i sama zastupala u nešto umjerenijoj verziji. To se naročito odnosilo na pitanja uređenja odnosa u Jugoslaviji; daleko manje na ostala politička pitanja.

Unatoč svemu tome, međutim, bilo bi pogrešno zaključiti da *opozicija* sistemu nije postojala i da sistem nije činio ništa da je ograniči, spriječi, a ponekad i zabrani. To se naročito odnosilo na kritičare s lijeve strane političkog spektra, koje je Kardelj sma-

⁵ Primjer za to je polemika srpskog pisca Dobrice Ćosića i slovenskog pisca Dušana Pirjavca iz 1961. Tu su polemiku inicirali krugovi unutar političkog vodstva, tj. Ranković i Kardelj, kao što objašnjava sam Ćosić (Đukić, 1989).

trao opasnijim baš zato što je socijalizam ostao *jedina igra u gradu*, pa je glavno pitanje bilo – koji će se tip socijalizma razvijati u Jugoslaviji, a ne više hoće li prevladati socijalizam ili liberalna demokracija. Napadi na *radikalnu ljevicu*, u koju je službeni diskurs ubrajaio filozofe i sociologe oko časopisa *Praxis*, studentske vođe iz 1968, pa čak i Milovana Đilasa, bili su stoga česti. Posebno se to odnosilo na *radikalnu ljevicu* u Srbiji, koja je u službenom narativu bila označena kao potencijalna spojnica unitarističkih, radikalno-lijevih i prosovjetskih snaga. I doista, Beograd je početkom osamdesetih bio središte intelektualne živosti u Jugoslaviji, s mnogo malih grupa vrlo različitih usmjerenja, kojima je zajedničko bilo samo to da su se protivili stanju kakvo je bilo i onima (tj. eliti) koji su takvo stanje stvorili. Titovu i Kardeljevu smrt te su grupe dočekala prilično neoštećene, i s mnogo nade da se situacija mora izmijeniti nakon odlaska *vrhovnih arbitara*. Činjenica da je u Sjedinjenim Državama tada bila administracija Jimmyja Cartera (u kojoj je prominentnu ulogu, kao savjetnik za nacionalnu sigurnost imao i Zbignew Brzezinski, jedan od istaknutih autora “teorije totalitarizma”), poznata po svom zagovaranju političkih sloboda i ljudskih prava; te da su (i zbog Cartera) disidenti u cijeloj Istočnoj Europi postali glasnjii (naročito u Čehoslovačkoj – s Poveljom 77; i u Poljskoj – sa Solidarnosti), samo ih je dodatno ohrabrila.

I doista, već u oktobru 1980, 36 beogradskih disidenata poslalo je pismo Predsjedništvu SFRJ, u kome je zahtijevalo amnestiju za one koji su se još nalazili u zatvorima zbog verbalnog delikta.⁶ U peticiji iz decembra 1980, 102 potpisnika predložilo je ukidanje člana 133. Krivičnog zakona SFRJ, kojim se sankcioniralo *lažno i zlonamjerno prikazivanje društvenih i političkih prilika* u zemlji. Politička je elita ignorirala te zahtjeve.

Teže je, međutim, bilo ignorirati inicijativu 120 intelektualaca (uključujući i neke iz Zagreba, Ljubljane, Sarajeva i Novog Sada; dakle iz *ustavobraniteljskih sredina*), da se pokrene časopis *Javnost*, u novembru 1980. Urednici časopisa bili bi Ljubomir Tadić (filozof praksisovac) i Dobrica Ćosić. U prijedlogu s kojim su se suglasili ostali potpisnici, Ćosić i Tadić zagovarali su demokratski

⁶ Vidi u *Review*, 5/1983: 412.

socijalizam, koji bi se temeljio na "slobodi govora i smislene komunikacije, sintezi znanja, iskustva i imaginacije". Možda upravo zato što su naveli da žele promovirati alternativni tip socijalizma, njihova je molba za registraciju publikacije odbačena. Savezni sekretar za unutrašnje poslove, Stane Dolanc, kritizirao je potpisnike zbog "pokušaja da se nametnu kao partner subjektivnim snagama i da se predstave kao elita u društvu". U govoru od 13. decembra 1980, Dolanc je (kao tada vodeći jugoslavenski kardeljst) napao neimenovane "grupice", koje "dižu glavu" u nastojanju da nametnu svoje "monopolističke tendencije" u procesima analize društvenih problema (*Review*, 5/1983: 444). Umjesto otvaranja prema novim inicijativama i postupnog otvaranja pluralizmu, elita je odgovorila ideološkim formulacijama i zabranama. Do izbivanja kosovskih nemira, ona je inicirala izmjene zakona o visokom školstvu, kojima se uveo kriterij "idejno-političke i moralno-političke podobnosti" za nastavnike umjesto ranije formulacije o "primjerenom društvenom i opće-moralnom ponašanju". Kao posljedica te izmjene, u januaru 1981. osam je profesora beogradskog Univerziteta vezanih uz *Praxis* otpušteno s fakulteta, na osnovi "ozbiljnog narušavanja društvenih interesa". Praksisovci neće nikada zaboraviti taj akt, koji ih je približio disidentima s dužim stažem (primjerice, Milovanu Đilasu), ili drukčijim političkim orijentacijama (recimo, Dobrici Ćosiću ili čak neskrivenim srpskim nacionalistima): trojica najistaknutijih pripadnika te grupe kasnije će postati okosnica Demokratske opozicije Srbije – Vojislav Koštunica, Zoran Đinđić i Dragoljub Mićunović. Osoba koja je potpisala njihovo otpuštanje – tadašnji srpski ministar obrazovanja Milan Milutinović – ostat će na drugoj strani i dva-deset godina kasnije.

Uspon kritičke inteligencije kao političke kontraelite (1981-84)

Politički angažman

Ideološko čistinstvo jugoslavenske elite nakon Titove smrti, ne bi imalo tako dramatične posljedice za daljnji tok događaja, da se ono nije dogodilo istodobno s kosovskom krizom. No, kad je kosovska kriza buknila (u proljeće 1981), praksisovci i ostali

disidenti dobili su odličan povod da zakluče kako elita zapravo ne vidi gdje su stvarni uzroci krize, nego umjesto toga odlučuje ubiti vjesnika. Obrazloženja da *kritička inteligencija* krivo prikazuje političke prilike u zemlji te namjerno drammatizira u dijagnosticanju stvarnog stanja, pokazala su se potpuno neuvjerljivima. Brutalna reakcija elite na proteste na Kosovu otkrila je da se ona zapravo plaši mogućnosti javnih protesta. Kako bi reagirala, pitali su se sada disidenti, ako bi se nešto poput Poljske dogodilo u Jugoslaviji?⁷ Činjenica da se kriza dogodila na Kosovu također je utjecala na ocjenu snage disidentskog pokreta. Nije li Dobrica Ćosić, sada jedan od vodećih ljudi u *kritičkoj inteligenciji* izbačen iz Centralnog komiteta (još 1968) zbog Kosova? Nije li on, dakle, bio zloguki prorok, koji je ispravno procijenio što bi se moglo dogoditi? Nije li se s decentralizacijom otišlo predaleko? Sva su ta pitanja sada ponovno otvorena u krugovima (prije svega srpskih) *kritičkih intelektualaca*, koji su osjetili da vlast ima sve manje odgovora na njih. Podjele unutar elite – iako još ne sasvim vidljive široj javnosti – i njima su bile poznate. Te su podjele ne samo slabile stvarnu moć elite da reagira nego su omogućavale i veći

⁷ Partijsko je vodstvo raspravljalo na nekoliko svojih sjednica u 1980. i 1981. situaciju u Poljskoj. Prema Dušanu Dragosavcu, tada predsjedniku Predsjedništva CK SKJ, vodstvo se podijelilo na dvije grupe. Dragosavac kaže (u intervjuu koji sam s njim vodio u aprilu 1998): "Mi smo imali u početku nekih nesporazuma u rukovodstvu oko toga. Jedan dio rukovodstva je bio za to da idemo na bezuvjetnu osudu Jaruzelskog nakon što je uveo izvanredno stanje. Mi ostali smo rekli: 'Slušajte, Rusi su već tamo s 400.000 vojnika. Na granici su nagomilali još 600.000. Oni se već miješaju u unutrašnje stvari Poljske i mi tu malo možemo učiniti da to zaustavimo. Drugo, sad se miješaju i Sjedinjene Američke Države, posebno preko Vatikana i Katoličke crkve. Prema tome, najviše što mi možemo reći je da osudujemo bilo čije miješanje u unutrašnje stvari u Poljskoj, te da tražimo da se s tim prestane. Također, da jasno kažemo da smo protiv krvoprolića i da ćemo biti protiv ako bilo tko pokuša vojno intervenirati ili izazvati nasilje.' Većina je prihvatila takav stav, a razlike su brzo nestale. Takav su stav podržali i Vladimir Bakarić, koga smo konzultirali telefonom, i Miloš Minić, koji je tada bio u partijskom Predsjedništvu ali je znao više od nas kao bivši sekretar za vanjske poslove. Međutim, neke su nas partije u svijetu malo kritizirale zbog toga stava. Recimo, Carillo (generalni sekretar španjolske KP) je mislio da je to malo preblago prema Rusima. On je imao nešto antisovjetskog u sebi i tražio je od nas da jasnije osudimo Ruse i podržimo Poljsku. Kad sam mu ja izložio naše stavove, rekao mi je: 'Sad si mi održao jedan komesarski govor.' Ja sam se nasmijao i rekao: 'Što mogu kad sam bio komesar u ratu.' A on je odgovorio: 'I ja, i ja'."

stupanj zaštite unutar same Srbije. Nije li, uostalom, i službena srpska politika sada govorila da su rješenja iz Ustava nejasna, a stvarno stanje nepravedno za Srbiju; da stvarni razlog krize nisu napadi *kritičkih intelektualaca* nego ekonomska i politička kriza, čiji je uzrok u općem trendu decentralizacije?

To je bio kontekst u kome je *kritička inteligencija* (kako je samu sebe nazivala, negirajući da je opozicija ili čak disidentska skupina) pojačala svoju aktivnost, nadajući se da je se više neće moći ignorirati. S ove distance teško je reći je li ta grupa imala neki jasan pozitivan program, pa čak i jasan cilj. Radilo se o sad već relativno velikom broju pojedinaca i manjih grupa, koji su izražavali različitu razinu aktivizma, i koje je ujedinjavalo samo protivljenje eliti kakva je bila, te iskrena želja da se stvari izmijene. Ali – u kojem smjeru – oko toga nije bilo suglasja; ne samo zato što su pristupi u okviru te grupe bili vrlo različiti, nego što se to pitanje nije postavljalo kao prioritetno. Prioritet je bio omekšati vlast, a onda – ako bude moguće – i prisiliti je da se povuče pred pritiskom poluorganiziranog alternativnog pokreta.

Iskra koja je zapalila požar daleko veći nego što su i sami *kritički intelektualci* očekivali, bila je zabrana knjige *Vunena vre-mena*, (bosansko-)srpskog pjesnika Gojka Đoge, u aprilu 1981. Đogine su pjesme prepoznate (a autor se nije ni trudio da bude drukčije) kao “uvreda najviših vrijednosti i simbola revolucije”, a u prvom redu Josipa Broza Tita (*Review*, 5/1983: 467-91). Ta zabrana, za koju je vlast očekivala da će biti rutinski događaj koji neće izazvati više gnjeva od sličnih događaja ranije, pokrenula je val aktivizma među književnicima i drugim intelektualcima; ne samo zato što je do nje došlo u doba kosovske krize, nego zato što je pokazala arogantnost vlasti koja nije uzela u obzir zahtjev za ukidanjem *verbalnog delikta*. Kad je Đogo zatvoren (u martu 1983), nakon dugog suđenja punog kontroverzi, više od 100 beogradskih intelektualaca poslalo je peticiju Ivanu Stamboliću i ostalim visokim srpskim političarima, tražeći njegovo oslobađanje. Kad na tu peticiju nisu dobili ni formalan odgovor, Udruženje književnika Srbije pokrenulo je “večeri solidarnosti s Đogom” svake srijede u Beogradu. Na te je skupove počelo dolaziti sve više ljudi, ponekad i toliko da nisu svi mogli ući u dvoranu. Književničkoj organizaciji ubrzo su se pridružili i srpsko društvo

filozofa, te Književna omladina Srbije, koje su uskoro stavile i svoje publikacije (posebno *Književnu reč* i *Književne novine*) u funkciju ovog protesta. Više se nije radilo samo o Đogi, nego su se zahtjevi širili i na druga politička pitanja: primjerice na ekonomski, politički i ustavni sistem, na nedostatak političkih sloboda, neslobodu medija i Univerziteta, itd. U maju 1982, u Udruženju književnika formiran je Odbor za zaštitu umetničkog stvaralaštva (kojeg je najprije vodio Zoran Gluščević, a potom Vuk Draško-ović). Odbor je vrlo brzo postao simbol (liberalno-)demokratskog protesta protiv režima.

Stvaranje i intenzivno djelovanje Odbora, iznenadilo je jugoslavensku političku elitu i podijelilo je oko starog pitanja: kako reagirati na političke oponente. Ustavobranitelji su smatrali da je srpsko vodstvo preblago prema *kritičkoj inteligenciji*, da je ili izgubilo kontrolu na svom vlastitom teritoriju ili je i samo odlučilo tolerirati (ili čak podržavati) stavove koje su oni iznosili. Prema starom komunističkom pravilu koje se oduvijek poštovalo unutar SKJ, srpski su komunisti bili odgovorni za borbu protiv srpskih antikomunista, pa su sada svi očekivali da se oni odluče za oštriju akciju. Međutim, srpski su političari držali da je djelovanje *kritičke inteligencije* marginalno pitanje, koje je uzrokovano stvarnim problemom – a to je situacija na Kosovu i dezintegrirajući tokovi u Jugoslaviji. Kritičari režima ne mogu biti poraženi napadom na njih same, nego na uzroke njihove kritike. Oni su, također, bili nezadovoljni zbog pritiska iz drugih republika, za koga su držali da je samo dodatna manifestacija politike po kojoj je Srbija izuzetak u odnosu na druge. Dok srpski političari nisu tražili od slovenskih ili hrvatskih da vode ovakvu ili onakvu akciju prema svojim intelektualcima, sada su na njihovu adresu stizale požurnice. Ta dvojnost pristupa i podjele unutar elite, bili su glavni razlozi da ni sudstvo nije znalo što bi s Đogom. U junu 1983, nakon samo tri mjeseca provedenih u zatvoru, on je pušten na slobodu zbog "lošeg zdravlja". Posljednja protestna večer u UKS održana je nekoliko dana kasnije, također u junu 1983.

U augustu iste godine umro je Aleksandar Ranković, simbol treće Jugoslavije, koja je sada mnogima (naročito u Srbiji) izgledala kao *zlatno doba* jugoslavenskog socijalizma. Činjenica da je Ranković bio najviše pozicionirani Srbin u Titovom ratnom

vodstvu, te da ga nije zamijenio nitko slične važnosti, stvorila je dodatne simpatije za njega među Srbima. Također, njegova kosovska politika i protivljenje trendu decentralizacije (bez obzira na to što sam Ranković nikad nije izgovorio u javnosti ništa što bi se moglo interpretirati kao protivljenje Titu ili čak i Kardelju) sada su također bili popularni. Napokon, njegova politika čvrste ruke, te uvođenja reda silama poretka, bila je atraktivna jednom broju Srba, a potencijalno i ostalima u Jugoslaviji. Rankovićevu je sprovedu prisustvovalo 100.000 ljudi; jasan znak da su mnogi Srbi smatrali da je njegovo smjenjivanje bilo neopravdano i da je s tom smjenom počela duboka kriza Jugoslavije. Takva demonstracija pro-rankovićevskih osjećaja dala je dodatna krila Dobrici Čosiću, koji se jedini usudio pisati pismo Josipu Brozu Titu u zaštitu Rankovića, a nepune dvije godine kasnije (1968) i sam je digao glas protiv nove politike. Sproved, a kasnije i mitologizacija Rankovića (najprije u verbalnoj komunikaciji, a potom i u novinama, naročito nakon 1986), bila je izraz i rastućeg antialbanskog raspoloženja, ne samo među Srbima nego i drugdje u Jugoslaviji. Savezno je partijsko vodstvo bilo alarmirano takvom popularnošću smijenjenog potpredsjednika Republike, pa se sastalo da kritizira Ivana Stambolića (tada predsjednika beogradske partijske organizacije) za "gubitak kontrole u Beogradu". Stambolić, koga su sumnjičili za tolerantnost prema unitarizmu i opoziciji još od *Plave knjige* i slučaja Draže Markovića, nije poražen, ali je (zauvijek) izgubio povjerenje ostalih jugoslavenskih političara.

Kad je vidjela da srpsko vodstvo ne reagira onako odlučno koliko se htjelo, savezna policija (tada pod vodstvom Stane Dolanca) uzela je stvari u svoje ruke. U aprilu 1984. uhapsila je 28 intelektualaca (uključujući i Milovana Đilasa) dok su sudjelovali u debati u okviru *letećeg univerziteta*, neformalnog debatnog kruga lijevo orijentiranih oponenta sistema. Šestorica su tada bili zadržani, te im je kasnije te iste godine organizirano suđenje. Istodobno je u Sarajevu započelo suđenje mlađem sarajevskom asistentu Vojislavu Šešelju, koji je u neobjavljenom tekstu (naručenom od strane srpske redakcije *Komunista*, službenog tjednika SK Srbije) predlagao ukidanje čak pet federalnih jedinica: obje pokrajine, te Crne Gore, Makedonije i Bosne i Hercegovine. Najveći dio Bosne, baš kao i Crna Gora i Makedonija, bile bi

uključene u srpsku jedinicu reformirane Jugoslavije. Ideja je bila potpuno suprotna svemu što je SKJ postigao u nacionalnoj politici i organizaciji države nakon 1945.⁸

Taj je val nasilja prema intelektualcima, a također i prema kosovskim demonstrantima te kritičarima sistema posvuda u zemlji, potakao još žešću reakciju *kritičke inteligencije*. Gradeći na prethodnom iskustvu osnivanja *ad hoc* odbora za koordinaciju protesta, 19 uglednih beogradskih intelektualaca (među kojima i 12 članova Srpske akademije nauka i umetnosti, SANU) formiralo je Odbor za zaštitu slobode mišljenja i izražavanja. Iako su svi potpisivali zaključke, koje je predstavljao svaki put drugi član, najvećeg je utjecaja (vjeruje se) imao Dobrica Ćosić. Ovoga se puta radilo o kontinuiranoj aktivnosti, koja nije bila pokrenuta samo zbog jednog slučaja, nego zbog cjelokupne politike ljudskih i stvaralačkih prava. U sljedećih pet godina svog postojanja (1984-1989), Odbor je poslao više od stotinu pisama političkim institucijama, protestirajući protiv kršenja temeljnih prava. Iako su slovenski i hrvatski intelektualci pozvani da se pridruže odboru, oni su to ljubazno odbili, što iz straha od reakcije njihovih *ustavobraniteljskih* republičkih vodstava, što iz bojazni o stvarnim namjerama (i smjeru) Ćosićeva Odbora. Pa ipak, Odbor je imao velikog interesa za cijelu Jugoslaviju, i smatrao je da mu je dužnost intervenirati kad su prava povrijeđena i u drugim republikama, ne samo u Srbiji. Tako je, primjerice, protestirao protiv hapšenja Alije Izetbegovića i drugih bošnjačkih intelektualaca u Sarajevu (1983), kao i protiv dugotrajnog zatvora Vlade Gotovca i drugih hrvatskih proljećara. Odbor je također organizirao peticije u obranu Albanaca osuđenih zbog "neprijateljske propagande" i "kontrarevolucije" nakon 1981. U 1986. Odbor je osnovao Fond solidarnosti, koji je financijski pomagao obiteljima uhapšenih, te

⁸ Sudenje Vojislavu Šešelju dogodilo se nakon suđenja grupi muslimanskih (bošnjačkih) intelektualaca (uključujući Aliju Izetbegovića), koji su optuženi da su širili "islamski fundamentalizam" u Bosni. Izetbegović je dobio dugotrajnu zatvorsku kaznu zbog objavljivanja knjige "Islam između Istoka i Zapada", koju je objavio 12 (!) godina prije. Pokretanjem tog procesa, vlast je htjela pokazati odlučnost u novim okolnostima; potpuno suprotno onome što je odlučila vlast u Srbiji. Sudenja su u Bosni (kao uostalom i sve ostalo u toj republici) slijedila nacionalni ključ: suđenje muslimanskim disidentima značilo je da će uskoro doći do suđenja srpskim i hrvatskim disidentima iz te republike.

svih onih "čija je egzistencija ugrožena zbog njihovih kritičkih pogleda i društvenog aktivizma". Do 1986, dakle, *kritička inteligencija* (barem ona u Beogradu) već je bila dobro organizirana, te je imala institucije koje su stvarale znatan pritisak na sam poredak. Te su institucije (ako već ne toliko utjecajne u odnosu na samu vlast) razvile vrlo dobre odnose s predstavnicima stranih medija u Beogradu, a preko njih (ili direktno, koristeći neke od praksisovskih veza) i s priličnim brojem značajnih intelektualaca ili političara na Zapadu. Ti su političari, kao i međunarodne institucije (recimo, *Amnesty International*) potom pritiskale vlasti u Beogradu oko istih suđenja, zabrana i restrikcija kao i Ćosićev Odbor. Ti su pritisci imali učinka, posebno kad bi dolazili od vođa komunističkih partija sa Zapada.⁹

Rezultat svega toga bio je kolaps suđenja šestorici: jedan od njih bio je oslobođen, suđenje drugoj dvojici bilo je odgođeno na neodređeno vrijeme, a trojica su bili osuđeni na kazne od godinu do dvije. Srpski je Ustavni sud kasnije oslobodio jednog od te trojice, dok je dvojici smanjio kazne na 8 i 18 mjeseci. Kolaps suđenja šestorici poslao je prilično jasnu poruku svima: takva se suđenja ne isplate, jer stvaraju više štete nego koristi. Dok je u Srbiji rukovodstvo prihvatilo taj zaključak (pa više nikad nije bilo spektakularnih političkih suđenja, sve do suđenja Azemu Vlasiju 1989. godine), u Bosni i Hercegovini je Vojislav Šešelj osuđen na osam godina zatvora. Takva drastična razlika pokazala je da je i pravosudni sistem u Jugoslaviji pucao po šavovima, i to tako da su *ustavobraniteljske* republike i sudskim presudama pokazivale svoj konzervativizam. Srbija, u kojoj je *kritička inteligencija* zabilježila svoje prve velike uspjehe, postajala je sada republika s najvišim stupnjem slobode u Jugoslaviji.

Apokaliptička literatura

Ta je sloboda, međutim, djelovala kao medij za otvaranje i onih pitanja koja ni politička elita, a ni jedan dio same kritičke inteligencije, nikako nisu htjeli vidjeti ponovno na dnevnom redu, posebno ne u obliku u kome su otvorena. Radi se o rekonstrukciji

⁹ U slučaju beogradske šestorke, tu je ulogu odigrao šef talijanskih komunista Enrico Berlinguer. On je izrazio zabrinutost zbog suđenja, i najavio da će mu

dogadaja iz Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja, koje je sada preplavilo srpsku literarnu, kazališnu i likovnu produkciju. Pet godina između događaja na Kosovu i uspona Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji (1981-1986) bilo je razdoblje rušenja glavnih mitova socijalističke Jugoslavije.¹⁰ Do neke mjere, iako manje, to se događalo i u drugim krajevima Jugoslavije, posebno u Sloveniji (i nešto manje u Hrvatskoj). Rušenje mita o Narodno-oslobodilačkoj borbi imalo je četiri elementa u svim republikama gdje se dogodilo.

Prvo, dovedena je u pitanje glavna ideja socijalističkog narativa da je Jugoslavija ponudila radikalno drukčiji tip socijalizma od onog kojeg je razvio Sovjetski Savez. Serija tekstova o "antistaljinističkom staljinizmu" i knjiga o nasilnom obračunu s jugoslavenskim staljinistima (i "staljinistima"), naročito na Golom otoku, opisivala je nehumani karakter jugoslavenskog socijalizma, koji se temeljio na negiranju individualnih sloboda zbog očuvanja ideološkog narativa. Njihovi su autori tvrdili da Tito nije bio bitno drukčiji od Staljina, te da je sam sistem tek jedna verzija staljinizma (Gruenwald, 1987). Tito je, naglašavalo se, bio Staljinov izbor, a u ratnom razdoblju bio je praktički njegov čovjek na Balkanu (Cenčić, 1981).

Drugo, Drugi svjetski rat, a posebno partizanska uloga u njemu, sada su interpretirani na drugi način. Suprotno službenoj interpretaciji – da su partizani bili jedina antifašistička snaga u zemlji, mnogi su autori sada tvrdili da su oni bili samo jedna od strana u građanskom ratu. Literatura u Sloveniji, Srbiji i Hrvatskoj pokazivala ih je čak i u lošijem svjetlu nego druge sudionike rata, jer su bili nepošteni u odnosu na svoje stvarne namjere i jer su time prevarili ne samo Jugoslavene nego i svoje glavne savez-

---

osobno prisustvovati. Vlasti to nikako nisu htjele dopustiti, a bilo bi nemoguće odbiti. I u slučaju tog suđenja (kao prethodno s Dogovim) vlasti su se ubrzo našle u defanzivi, praktički tražeći najzgodniji način da se suđenje prekine a da to ne bude sramota za njih same.

¹⁰ Ramet tvrdi da je za Titova života pet tema bilo praktički izvan područja javne rasprave, još manje kritike: 1) nesvrstanost; 2) Titova osobna uloga u ratu i službena verzija rata; 3) promocija religijskih pogleda i politička aktivnost crkve; 4) politika u odnosu na nacionalno pitanje i 5) vojna pitanja, posebno JNA. Do 1984. sve su te teme došle na dnevni red, bilo kroz književnost, ili u polupolitičkim nastupima *kritičke inteligencije*.

nike: Britance i Sovjete. Ista prevarantska politika nastavila se i nakon rata, kad je Jugoslavija zavarala Zapad, skrivajući pred njim tragove svog staljinizma.

Treće, kao posljedica ovakve interpretacije rata, autori u Sloveniji (Spomenka Hribar), Hrvatskoj (Franjo Tuđman) i Srbiji (Dobrica Ćosić) predlagali su "nacionalno pomirenje" unutar svojih nacija. Vrijeme je, tvrdili su, da se završi Drugi svjetski rat, a podjela na belogardejce/ustaše/četnike na jednoj i partizane na drugoj strani, ostavi prošlosti, bez utjecaja na sadašnjost i budućnost. Te podjele štete naciji, dijeleći je na one koji su "dio sistema" i one koji su iz njega isključeni.

Konačno, Titova politika i njegov osobni stil života i vladanja, javno su kritizirani. Kontroverze o njegovu predratnom životu i nekim ratnim epizodama, objavljene su u trećem svesku Dedijerovih *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita*, već 1981.¹¹ Ali, politička je kritika počela s govorom Antonija Isakovića u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, 27. septembra 1984. Isaković je tada zahtijevao "ponovno vrednovanje Titove uloge", pozivajući se na slične postupke nakon smrti Staljina i Maoa.

Uz ova četiri elementa kritike službenog jugoslavenskog narativa, u svakoj su republici autori imali i poneke specifične teme, koje su se odnosile samo na povijest te republike. U Srbiji su, tako, promovirane sljedeće teze:

Prvo, prvi put nakon svršetka Drugog svjetskog rata, rojalističke su snage (uključujući i četnike) prikazane kao antifašističke. Sve do tada, službeni je socijalistički narativ predstavljao četnike kao suradnike okupatora, baš kao što su predstavljeni i ustaše. Knjiga Veselina Đuretića, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* (1986), jugoslavenskoj je javnosti ponudila drukčiju interpretaciju. U književnosti se otišlo još i dalje. Pisci poput Vuka Draškovića (u romanu *Nož*) prikazivali su četnike kao spontani

¹¹ Dedijerova je kontroverzna biografija Tita objavljena u Rijeci 1981, a rasprodana je već za mjesec dana. Nakon što ga je kritizirao Josip Vrhovec, tada ideolog hrvatskog Saveza komunista, izdavačka kuća je odbila tiskati drugo izdanje. Dedijer se potom žalio da je njegov dom u Sloveniji bio pod policijskom prismotrom, i da su mnogi dokumenti nestali zbog tajnih pretresa kuće. Dedijer je povezivao smrt svog sina (u prometnoj nesreći) s pritiskom na njega. Vrhovec (u intervjuu s autorom, u aprilu 1998) kaže da je Dedijer bio paranoičan.

pokret otpora, kojeg su stvorili domoljubi, vojnici i oficiri nekadašnje Jugoslavenske vojske, koji nisu željeli prihvatiti naredbu svoje vrhovne komande i predati se okupatorima u aprilu 1941. Četnici su bili, naglašavalo se, prvi antifašisti Europe, i samo zbog ideoloških razloga im službena interpretacija rata ne priznaje taj status. Partizani (koji su ratovanje započeli tek s njemačkim napadom na SSSR, 22. juna 1941) u biti su bili ideološka sekta, koja se nije borila za jugoslavenske nego sovjetske interese. Oni nisu marili za Jugoslaviju, koju su smatrali "tvorevinom versajskog poretka".

Drugo, srpski su se pisci sada počeli intenzivno zanimati za sudbinu Srba u nekadašnjoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj, odnosno za zločine koje su počinili Hrvati i Muslimani.¹² Jedan za drugim, autori poput Draškovića, Lubarde i Radulovića (koji su imali i osobnih iskustava iz Bosne i/ili rubnih dijelova Hrvatske) obnavljali su teme ustaških zlodjela, tvrdeći da su komunisti namjerno prešutjeli i minimizirali zločine protiv Srba, da bi smanjili tenzije između Srba i ostalih. No, u stvarnosti, takvo prešućivanje nije pomoglo pomirenju, nego je ostavilo Srbe u poziciji u kojoj nisu mogli govoriti o onome što im se dogodilo. Umjesto da se suoči sa stvarnom dubinom zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu, elita je – tvrdili su oni – okrenula glavu od njih, a time i od međuetničkih tenzija u tim krajevima. Nema jamstva da se takvi zločini neće ponoviti; posebno stoga što je titoistička Jugoslavija tek minimalno bolja za Srbe u Hrvatskoj i Bosni od ustaške Hrvatske. I u njoj, su naime, Srbi bili asimilirani a njihova kulturalna i politička prava negirana.¹³

¹² NDH se prostirala po najvećem dijelu sadašnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine (osim Istre i dijelova Dalmacije s otocima), tako da je obuhvaćala i Muslimane, ne samo Srbe i Hrvate. U novoj interpretaciji rata, na jednoj su strani bili Srbi, a na drugoj Muslimani i Hrvati, uz iznimke. To je bio veliki obrat u odnosu na službenu interpretaciju, prema kojoj su ustaše bile manjina (dakle, iznimka) u hrvatskom narodu, čija je većina (baš kao i u drugim narodima) bila partizanska. Za tu novu, alternativnu interpretaciju, ustaše, a ne partizani, bili su predstavnici većine Hrvata i Muslimana. Ta interpretacija je bila vrlo važna za kasniji razvoj događaja, uključujući i politiku i rat u Bosni nakon 1990.

¹³ Takav je stav izražen kasnije (1986) u tzv. *Memorandumu SANU*, prema kome su Srbi u Hrvatskoj "izloženi suptilnoj i efikasnoj politici asimilacije", a njihov položaj bio je gori samo u doba NDH (1986/1996: 327).

Treće, Srbi su bili poniženi izjednačavanjem četništva (kao prvog pokreta otpora u Europi) i ustaštva (kao verzije fašizma, koja je koristila državu za genocid). Oni su bili većina u oba anti-fašistička pokreta, pa su najzaslužniji za oslobađanje, ne samo svoje nego i drugih jugoslavenskih naroda. Ali, što su dobili za uzvrat? Odgovor je 1985. ponudila *Knjiga o Milutinu*, Danka Popovića: Srbi nisu dobili ništa od Jugoslavije, za koju su se borili (po želji njihovih vođa) u oba svjetska rata. Njihove zasluge nisu priznate, a u drugim krajevima tretiralo ih se kao okupatore, ne osloboditelje. Srbi su, kako kaže glavni lik Popovićeve romana, *domaćin* Milutin, bili ljudi što su ginuli za druge, umjesto da se okrenu prema sebi. Popovićeve je knjiga objavljena u dvadesetak izdanja i u stotine tisuća primjeraka, pa je uskoro postala najutjecajniji literarni izraz alternativne opcije za Srbiju: da se okrene sebi samoj a ne Jugoslaviji, da ne brine o drugima nego o sebi.¹⁴

U svim tim knjigama, koje su sada nastajale prilično nevjerojatnom brzinom (da bi potom bile prenošene u medijima koje je kontrolirala *kritička inteligencija*), poruka je bila ista kao i ona što ju je u svojoj pristupnoj "besedi" 1978. izrazio Dobrica Ćosić pred SANU: u Europi dvadesetog stoljeća nema drugog malog naroda koji je toliko opterećen poviješću i koji je podnio takve žrtve za oslobađanje i napredak, kao što je bio srpski narod. U istom stoljeću, Srbi su preživjeli Austro-Ugarsku, fašističke i ustaške genocide, a u smislu fizičkih gubitaka dovedeni su na rub egzistencije. "Kakav smo mi to narod, kakva smo mi to nacija, kad u ratu tako lako ginemo za slobodu, koju onda u miru izgubimo", pitao se on (1982: 126-31). To je pitanje sada polako ali sigurno dolazilo u centar rasprave unutar srpske *kritičke inteligencije*, odnosno barem njenog najglasnijeg i najproduktivnijeg dijela.

Dva su koncepta u tih nekoliko godina unijeta u javni diskurs (da bi tamo ostali sve do danas): *genocid* i *etničko čišćenje*. Ti su pojmovi korišteni podjednako da opišu nekadašnja stradanja

¹⁴ Osam godina kasnije, Danko Popović kritizirao je Miloševićev pokušaj da Srbe iz Srbije ponovno natjera da se bore za "jedan drugi grandiozni projekt, onaj o ujedinjavanju sa bosanskim i hrvatskim Srbima, a to je samo jedna u nizu tragičnih odluka političara iz Srbije u dvadesetom veku". Srpski su seljaci ponovno, uspoređivao je Popović nove sa starim *Milutinima*, išli da ginu izvan Srbije, slijedeći sulude projekte njihovih političara (vidi u Pavković, 1998: 517).

Srba (u NDH) i njihove tadašnje patnje (na Kosovu). Nigdje se ta veza između prošlosti i tadašnjosti nije manifestirala jasnije nego na Kosovu, na kome, pisalo je u Memorandumu SANU, vlada politika "fizičkog, političkog, pravnog i kulturnog genocida". Osjećaj poraza i poniženja bio je tim veći što su se Srbi predali Albancima, a ne Nijemcima. Dakle, predali su se slabijem, nekome kome se nisu morali niti smjeli predati. Ponovno, to je poruka Popovićeve Milutina:

"Da je bog teo da se predamo, on bi nam odredio neprijatelja kome se smemo predati, ne bi nam odredio Arnaute... Šta bi o nama Nemci mislili i zar bi nas cenili da se ovima predamo. Pa je l' tako? Imali smo mi jači i uljudniji neprijatelja od Arnauta, pa se nismo predavali. Kako sad ovima zarobljenici da budemo, zar na te grane da spadnemo..." (Popović, 1986: 26).¹⁵

Sudbina Kosova, dakle, nije više bila samo pitanje Kosova, odnosno Albanaca i Srba koji žive na Kosovu: za alternativnu Srbiju, to je bilo pitanje srpske časti, srpskog identiteta i srpskog opstanka.

REAKCIJA (HRVATSKE) POLITIČKE ELITE NA POJAVU KRITIČKE INTELIGENCIJE: BIJELA KNJIGA (1984)

Kad je srpska politička elita pokazala da će ostati blaga prema *kritičkoj inteligenciji*, i kad je policijska akcija prema njima kolabirala (1983-4), pojavila se inicijativa koja je sve iznenadila, prije svega zato što je dolazila iz (do tada) povučene i naizgled nezainteresirane Hrvatske, odakle bi se (i zbog dalekih povijesnih

¹⁵ Ovaj citat je samo izraz onoga što su mnogi vjerovali: da su Albanci zapravo inferiorni ostalima u Jugoslaviji, ne samo u ekonomskom smislu nego prije svega kulturalno. O tome treba vidjeti u Gaber i Kuzmanić (1989: 252). Predrasude prema Albancima u tom smislu nisu postojale samo u Srbiji i kod Srba, nego i kod drugih u Jugoslaviji. O tome svjedoče ispitivanja javnog mnijenja u Sloveniji (Toš, 1987) i drugdje (Pantić, 1987), koja sva otkrivaju da je socijalna distanca kod Jugoslavena bila najveća u odnosu na Albance.

razloga, i zbog nedavne prošlosti, tj. događaja iz 1971. godine) najmanje mogla očekivati. Hrvatski su partijski ideolozi, najprije Josip Vrhovec, a potom (od 1982) i Stipe Šušar, naime, željeli prikazati da je stanje u Hrvatskoj mnogo bolje nego u Srbiji, te da u njoj vodeći intelektualci ne samo da nemaju namjeru rušiti sistem nego ga i podržavaju. Vrhovec je inicirao, a Šušar potom organizirao¹⁶ niz velikih *savjetovanja* s vodećim hrvatskim intelektualcima (ali ne s onima koji su se otvoreno protivili sistemu) na kontroverzne teme, koje su debatirane i u Beogradu, od strane *kritičke inteligencije*. Ideja je bila da se ponudi neka vrsta *socijalističkog* odgovora *antisocijalističkim* snagama, te da se pokaže da hrvatsko vodstvo, za razliku od srpskog, drži stvari pod kontrolom, odnosno uživa podršku inteligencije. Inicijativa je trebala završiti velikim plenumom Centralnog komiteta gdje bi se raspravljala ideološka pitanja, koja su brinula hrvatsko vodstvo, ali i ostale *ustavobranitelje*. U pripremi tog plenuma, organizirano je šest savjetovanja, i za svako je priređen interni partijski materijal na kome je radio partijski ured za informiranje i dokumentaciju. Teme tih dokumenta (i savjetovanja) bile su: kritika Miroslava Krleže (25. februara 1982), Goli otok i Informbiro (14. aprila 1982), demistifikacija prošlosti (10. maja 1982), uloga medija (16. jula 1982), o ideološkim tendencijama (1. februara 1983), te historiografija u Hrvatskoj i Jugoslaviji (maj 1983). Odabir tema bio je iznimno hrabar, a poruke koje su slali hrvatski intelektu-

¹⁶ Josip Vrhovec je od 1982. do 1984. bio član (a u 1983-4. i predsjednik) Predsjedništva CK SK Hrvatske, a u maju 1984. izabran je za hrvatskog predstavnika u Predsjedništvu SFRJ. Ideološki sektor u Predsjedništvu CK SKH preuzeo je Stipe Šušar, koji je bio praktički pokrovitelj svih savjetovanja. Šušar je bio vjerojatno najkontroverzniji političar u tom vodstvu. Otvoreni kritičar hrvatskog nacionalizma još 1967, a potom i hrvatski ministar prosvjete (1974-1982), Šušar je nailazio na direktan otpor nacionalističkih krugova u kulturi i prosvjeti. Od tih napada štitio ga je Vladimir Bakarić. Međutim, nakon Bakarićeve smrti (1983), i s prevašću Mike Špiljaka (koji Bakarića nije podnosio), on se našao na udaru kritike i izvan i unutar vodstva SKH. Njegovo smjenjivanje, međutim, nije nikad bilo moguće, jer je imao prilično široku podršku u partijskoj bazi, te u projugoslavenskim krugovima u Hrvatskoj i izvan nje. Ta ga je podrška učinila jednim od dvojice hrvatskih članova Predsjedništva CK SKJ 1986, te kasnije i predsjednikom tog Predsjedništva (1988/9). U maju 1989. izabran je za hrvatskog predstavnika u Predsjedništvu SFRJ, odakle ga je smijenio poredak Franje Tuđmana.

alci (od kojih je vrlo velik broj bio podržavatelj *ustavobranitelja*, smatrajući da je Ustav iz 1974. najvažnija brana unitarizmu i srpskom nacionalizmu) bile su primljene kao direktan napad na srpsku *kritičku inteligenciju*.

No, sedmi je skup (a posebno dokument pripremljen za njega) izazvao pravu buru protesta. Radilo se o dokumentu nazvanom "O nekim idejno-političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnosti, kazališnoj i filmskoj kritici i javnim govorima određenog broja stvaralaca u kojima su izražene politički neprihvatljive poruke" za skup održan u Zagrebu u maju 1984. Taj je dokument bio zbirka odabranih dijelova iz intervjua i članaka oko 120 javnih radnika (od kojeg je najveći broj, oko 90, bio iz Srbije, 15-20 iz Slovenije, i tek poneki iz Hrvatske), u četiri godine nakon Titove smrti. U dokumentu su prenijete i pjesme, aforizmi i izjave koje su (anonimni) čitatelji iz partijskog aparata držali neprihvatljivima.¹⁷ Povremeno su ti citati komentirani u fusnotama, ali najčešće bi stavovi koje je trebalo uočiti bili samo podcrtani u originalnom tekstu.

Dokument je upozorio na rastuće protivljenje poretku od strane *kritičke inteligencije*, te je pozvao komuniste u umjetničkim i medijskim institucijama da se suprotstave valu antikomunizma. Analiza je tvrdila da mnogi od citiranih autora prikazuju stvarnost u krivom svjetlu, namjerno ističući negativnosti i uvećavajući probleme.¹⁸ Pristup je zapravo bio znak nove politike, koja se više nije oslanjala na represiju (zabrane i hapšenja) nego na javnu kritiku. Slogan kojim su se autori vodili bio je u biti demokratski: *knjigom na knjigu*. Inspiriran Bakarićevom i Kardeljevom idejom

¹⁷ Elita je bila tolerantnija prema knjigama, nego prema člancima i aforizmima, jer je knjige čitalo manje ljudi, rekao je Lazar Stojanović u razgovoru koji je autor s njim imao za ovu knjigu. Zato je bilo moguće tiskati djela glavnih istočnoeuropskih disidenata, kao što su, primjerice, Kundera i Havel. Režim je čak koristio te knjige da napomene kako je jugoslavenski model socijalizma nešto sasvim drugo od sovjetskog. Ramet zaključuje da se u Jugoslaviji "radi o čudnom primjeru komunističkog režima koji je u posljednjih nekoliko godina opetovano dopuštao svojim izdavačkim kućama da objavljuju vrlo kritičke i kontroverzne knjige, da bi ih potom izvrgao napadanju u medijima, kao primjer antisocijalističkih aktivnosti" (1985: 5).

¹⁸ Međutim, nisu samo hrvatski ideolozi došli do tog zaključka, nego i neki zapadni analitičari. Ramet je primjerice govorila o *kulturi apokalipse* koja se razvila u jugoslavenskoj literaturi (1985: 2-26).

o Partiji kao znanstvenom institutu, on je cijeli proces vidio kao ostvaranje te ideje. Partija mora pokazati, i to u javnom dijalogu sa svojim kritičarima, da je i dalje jedina snaga koja vidi dalje. Komunizam ne može biti nametnut represijom, nego otvorenom ideološkom borbom u kojoj će se na ono što je neprihvatljivo reagirati javnom osudom. Oko 120 sudionika skupa, redom uglednih hrvatskih intelektualaca, podržali su takav pristup. Samo trojica ili četvorica izrazili su dvojbe oko ovog ili onog uključenog citata.¹⁹

Takav je pristup, međutim, izazvao burnu reakciju kod svih koji su bili prozvani. Prvi je problem bio što je 80 posto prozvanih bilo iz Srbije. Ne samo *kritička inteligencija*, nego i partijski vrh Srbije vidio je to kao novi napad ustavobranitelja na Srbiju. Liberalni autori (od kojih je više od 100 potpisalo peticiju protiv *Bijele knjige* saveznom partijskom Predsjedništvu) smatrali su da se radi o obnovi staljinizma.²⁰ Srpski nacionalisti skup su vidjeli kao dokaz da je hrvatska inteligencija ostala nacionalistička i komunistička, te da joj zato smeta sloboda razvijena u Beogradu. Bilo je u tome i neke vrste ljubomore: dok su njih srpski političari napadali i hapsili, hrvatski su intelektualci pokazivali neobičnu bliskost s vlastitim komunističkim vrhom.

Srpsko je vodstvo bilo šokirano Šuvarovom *Bijelom knjigom*,²¹ držeći da se radi o miješanju u unutarnje stvari Srbije, nedo-

¹⁹ Slabost *disidentskog pokreta* u Hrvatskoj nije bila samo rezultat relativno oštrih mjera poduzetih protiv njega 1971, nego također činjenice da su mnogi hrvatski *disidenti* bili zainteresirani jedino za nacionalno pitanje, pa prema tome nisu mogli naći zajednički jezik sa srpskim ili čak slovenskim *disidentima*. Situacija je bila usporediva s onom u Čehoslovačkoj, gdje je samo jedan od 243 inicijatora *Povelje 77* imao stalno prebivalište u Slovačkoj (Innes, 1995: 125). Češki *disident* František Kriegel je ustvrdio da je to samo izraz činjenice da "slovačka manjina provodi vlast nad češkom većinom, iako je federacija trebala uspostaviti paritet" (Innes, 1995: 125). Isti su argument sredinom osamdesetih koristili i srpski *disidenti*, naročito u *Memorandumu SANU* (1986). Oni su tvrdili da je Ustav iz 1974. ponudio hrvatskim nacionalistima i više nego što su se mogli nadati, te da stoga nisu imali razloga protestirati protiv sistema. Oni su također bili *ustavobranitelji*.

²⁰ Da bi se potkrijepila ta optužba, kritičari su koristili činjenicu da je čehoslovački ambasador u Beogradu u jednom intervjuu jugoslavenskoj televiziji pohvalio *Bijelu knjigu* jer je ona kritizirala nekritičko prenošenje djela čeških *disidenata* Kundere i Havela.

²¹ O tome je u intervjuu za ovu knjigu govorio Šime Pilić, tada izvršni sekretar Predsjedništva CK SK Hrvatske, koji je bio sudionik dvaju sastanaka između

statku povjerenja u srpsko vodstvo, te akciji koja je išla na ruku *kritičkoj inteligenciji*, koja je sada tražila zaštitu od srpskih političara. Svaka javna zaštita bi, međutim, dalje potkopavala autoritet srpske elite u samoj Srbiji. Nije se znalo je li bolje djelovati (ali kako?) ili ne djelovati (pa riskirati marginalizaciju i biti proglašen *nacionalnim izdajnikom*). Pod pritiskom sa svih strana unutar same Srbije (od pokrajina, *kritičke inteligencije* i populacije na Kosovu), srpski su političari vidjeli Šuvarovu inicijativu kao smetnju, ne pomoć. Šuvar je, pak, argumentirao da za komuniste ne smije biti međurepubličkih granica kad se radi o borbi protiv antisocijalističkih snaga. U tekstu kojeg je 1985. objavio u partijskom časopisu *Socijalizam*, tvrdio je ne samo da komunisti imaju pravo raspravljati probleme bez obzira gdje se oni pojavili, nego i da imaju pravo inicirati akciju ako misle da je negdje antisocijalizam u porastu. U tom smislu, rekao je on, ne može biti podjela na *naše* i *njihove*, tj. neke *strane* teritorije.

“Mi smo svi povezani sudbinom, i svaki nacionalizam se mora ticati svih nas, jer su svi oni protiv nas, svi oni rade nam o glavi. Jedini uvjet koji moramo zadovoljiti prije nego počnemo kritizirati ostale je da mi sami u svojoj kući, u svojoj naciji radimo to isto... A to nije danas svuda i uvijek slučaj, i zato su neki od nas izgubili moralni legitimitet da govore o drugima” (Šuvar, 1985: 48).

Šuvarov pristup bio je potpuna novost u jugoslavenskoj politici. Kao istaknuti protivnik hrvatskog nacionalizma, on je jednostavno sebi prisvojio pravo da kritizira stanje u Srbiji, povređujući

---

hrvatskog i srpskog vodstva, na kojem su se stvari pokušale izgladiti. “Oni su tvrdili da je ovo bila povreda demokratskog centralizma, i da je njihova pozicija u Srbiji znatno oslabljena našom akcijom. Rekli su da srpska javnost vidi *Bijelu knjigu* kao pljusku u lice srpskoj Partiji. Opozicija ih je optuživala da nisu u stanju zaštititi dignitet Srbije niti procese liberalizacije u njoj”. Špiro Galović je javno protestirao protiv *Bijele knjige*, smatrajući potpuno pogrešnim njeno usmjerenje na akciju protiv inteligencije, umjesto na stvarne probleme. Iste je argumente kasnije navodio i Slobodan Milošević, kad je objašnjavao zašto se ne suprotstavlja dovoljno odlučno srpskoj *kritičkoj inteligenciji*. On je bio uvjeren da se Partija mora osloniti na svoj “pozitivan program” a ne na kritiku opozicije. Za Galovićevu poziciju, vidi *NIN*, 25. novembra 1984.

pritom konfederalistički princip zatvaranja u svoje republike. To se nije svidjelo ne samo srpskom, nego i mnogima u hrvatskom vodstvu. Mika Špiljak, tadašnji predsjednik CK SK Hrvatske, bio je jedan od njih. Ako se danas iz Hrvatske kritizira Srbija, onda se sutra može isto dogoditi i Hrvatskoj, ne samo iz Srbije nego i iz drugih krajeva. Špiljak, koji prema Šuvaru nije imao nikakvih simpatija, praktički je obustavio cijeli projekt, naređujući ideološkom sektoru da prestane s organizacijom daljnjih savjetovanja. Odnosi srpskog i hrvatskog vodstva tako su *normalizirani* (bar za neko vrijeme), ali je Špiljakova odluka zapravo bila pobjeda *kritičke inteligencije*: ona je postigla što je htjela. Istodobno, ta je odluka otvorila vrata hrvatskom nacionalizmu, i to iz dva razloga: prvo, ako se u Hrvatskoj ne može kritizirati srpski nacionalizam, onda on ostaje potpuno na volju srpskom vrhu, koje mu se neće (i ne može) suprotstaviti. Posljedica će biti njegov porast. Hrvatski nacionalizam će također rasti kao rezultat tog porasta srpskog nacionalizma, a u Srbiji neće biti nikoga tko bi mu se smio suprotstaviti (budući da je princip nemiješanja sada samo potvrđen). I drugo, Šuvarova je inicijativa trebala učvrstiti jugoslavensko jedinstvo, i to tako što će dopustiti kritiziranje onih iz druge republike i time uspostaviti neku vrstu jugoslavenske javnosti. Sada je to bilo prekinuto.

Šuvar će, međutim, iz cijelog skandala izaći (i) kao pobjednik: mnogi u Hrvatskoj (a posebno oni izvan Hrvatske: u Makedoniji, Vojvodini, Kosovu, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori) prepoznat će ga kao potencijalnog vođu rastućeg broja članova Partije, koji su s jedne strane bili nezadovoljni trendovima u Srbiji, a s druge su tražili da se razbije princip *nemiješanja* u poslove drugih. Ti su krajevi Jugoslavije tražili odlučnog vođu, koji bi bio sličan Titu i/ili Kardelju; teoretičara i vizionara, snažnu ličnost koja će izazvati *kritičku inteligenciju* i uspostaviti jugoslavenski socijalistički odgovor na njene izazove. Šuvar je sada postao kandidat onih snaga koje su htjele nastavak revolucije, ali ne i ugrožavanje Ustava iz 1974. Njegova popularnost bila je tim veća što se radilo o osobi koja je bila potpuno *čista* u smislu nacionalnog pitanja, a također je bila i *zaslužna* za daleko bolje ideološko stanje u Hrvatskoj, nego što je bilo i u Srbiji i u Sloveniji. Te će snage kasnije dovesti Šuvara na čelo Saveza komunista Jugoslavije (1988) i

štititi ga pred nasrtajima sa srpske strane (tada već vođene Slobodanom Miloševićem), sa strane Slovenaca (tada već nezainteresiranih za Jugoslaviju) te onih koji su dolazili iz same Hrvatske (od strane Špiljakovih nasljednika). Ta pro-šušvarovska koalicija bit će dovoljno snažna da Miloševiću oduzme pobjedu nad jugoslavenskom Partijom, ali ne i da ga porazi i/ili eliminira. Zapravo, to će biti posljednja velika jugoslavenska ideološka koalicija, koja će premošćivati granice republika i pokrajina. No, sam princip konfederalizma, kojeg su – kao *ustavobranitelji* – nastojali obraniti, spriječit će da pobijede nad Miloševićem.²² I šušvarovci će, dakle, biti žrtve vlastitih ideoloških zabluda. Oni će biti uhvaćeni u *začarani krug* vlastitih vjerovanja, od kojih nisu htjeli odustati.

SRBIJA IZMEĐU BIJELE KNJIGE (1984) I MEMORANDUMA (1986)

Pritisnut sa strane saveznog vrha i iz rukovodstava drugih republika, nastojeći pokazati da nije popustljiv prema srpskom nacionalizmu, Ivan Stambolić je u 1984. i 1985. izrekao nekoliko antinacionalističkih javnih govora, koji su mnoge iznenadili.²³ U oktobru 1985. obećao je da neće biti dijaloga sa srpskim nacionalistima, posebno ne s onima koji su tvrdili da srpski narod nije imao svoju revoluciju, nego su ga vodili drugi, da Srbi nisu bili partizani, da četnici nisu bili izdajnici srpskog naroda nego antifašisti, te da je federacija prijatna srpskim nacionalnim interesima:

²² Jedan od razloga je i u tome što Šušvar po svom karakteru nije bio tvrd i beskrompomisan političar, niti je bio tip "prirodnog vođe". Mnogi su njegovi podržavatelji od njega očekivali više odlučnosti, pa čak i pod cijenu nepoštivanja institucija i pravila po kojima su one djelovale. Šušvar nikad nije prihvatio takve pozive, a nije bio ni populist. I u kasnijim godinama, kad je prešao u opoziciju i pokrenuo Socijalističku radničku partiju (SRP) u Hrvatskoj, čak će mu i politički protivnici priznati odanost principima i svojim uvjerenjima, a ne funkcijama i vlasti.

²³ Primjerice, dopisnicu *The Timesa*, Desu Trevisan. Ona je, kako sam Stambolić priznaje (1995: 106) uskoro nakon tog njegova govora rekla (u privatnoj komunikaciji) da ga je do tada smatrala mudrim političarem, ali da se sada boji da će *izgubiti glavu* zbog napada na nacionaliste.

“Kad se radi o onome šta su svi srpski i jugoslovenski patrioti odlučili svojom krvlju i svojim oružjem, nećemo prihvatiti dijalog ni sa kime. Partizani su porazili četnike i naciste na takav način da među nama nema prostora za pomirenje, niti za rasprave u bilo kome obliku, niti sada niti nikada” (Stambolić, 1985/1988: 143).

Srpski je partijski predsjednik pozvao Srpsku akademiju nauka i umetnosti da se ogradi od svojih nacionalističkih članova, ne želi li i sama biti optužena za podržavanje nacionalizma. Savez komunista neće dopustiti, rekao je Stambolić, bilo kakvo institucionalno okupljanje nacionalista, nego će ga spriječiti bez obzira o kojoj se instituciji radilo. Indirektno, on je zaprijetio prije svega medijima, a onda i SANU-u, te UKS-u, podsjećajući ih da žive od državnog (ili, kako je rekao, od radničkog) novca. Te mu institucije – kasnije će se pokazati – neće oprostiti tu prijetnju.²⁴ Mnogi su, naime, smatrali da je Stambolićeva nova retorika zapravo neka vrsta pobjede logike *Bijele knjige* u Srbiji. A to je bilo ne samo nepopularno, nego u krajnjem slučaju – nemoguće.

Stambolićeva je pozicija sada doista nalikovala onoj u kojoj bi se našla osoba između čekića i nakovnja. S jedne strane, optužbe iz saveznog vrha i iz Hrvatske da je izgubio kontrolu nad Beogradom i Srbijom, a s druge, protesti u samoj Srbiji da je *izdao* srpske nacionalne interese. U toj je situaciji on pokušao posljednje što je možda moglo učvrstiti njegovu poziciju: okrenuo se Kosovu. Stambolić je bio prvi srpski političar koji je inzistirao da se kosovsko pitanje mora vratiti na dnevni red srpske i jugoslavenske politike, nakon gotovo četverogodišnje institucionalne stanke. U julu 1985. inicirao je novu raspravu unutar partijskog Predsjedništva, koje je posljednji put raspravljalo o Kosovu još 1981. godine (s izuzetkom rasprava o sigurnosnim pitanjima i općenitih

²⁴ Kada je nakon dvije godine pao pod pritiskom Slobodana Miloševića, srpska je kritička inteligencija slavila pobjedu. Kao što je autoru ove knjige rekao Antoinje Isaković (u intervjuu koji smo imali u aprilu 1996), srpska inteligencija ga je smatrala “izdajnikom srpskih interesa” koji “nije govorio ni za koga”. Isaković kaže: “Zato smo mi podržali Miloševićevu nameru da ga smeni. Naročito kada smo videli da je Milošević razumeo prilike u Srbiji i stanje u kome je Srbija manje-više jednako kao što smo ih mi videli”.

političkih debata). Glavni razlog za tu dugu stanku, kao što navodi Stipe Šušvar, jest snažno vjerovanje da je Kosovo bilo i ostalo pitanje srpske unutrašnje politike, u kojeg nitko nije htio biti direktno uvučen, što zbog toga što nisu htjeli, a što zbog toga što sama srpska politika to nije željela.²⁵ Ali, u ljeto 1985. Kosovo je ponovno postalo sigurnosno pitanje, koje više nije bilo moguće izbjeći. Stambolić ga je htio nametnuti unutar institucija, jer je vidio da se ono prelilo na ulicu, te je prijetilo stabilnosti i opstanku cijelog sistema.

Slučaj Martinović i nastanak javnih protesta u Srbiji

Događaj koji je inicirao novi val javnih protesta, ovog puta povezujući srpsku kritičku inteligenciju sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu, zbilo se 1. maja 1985, kad je vojni službenik Đorđe Martinović navodno napadnut od strane dvojice Albanaca, koji su ga povrijedili na ponižavajući način: gurajući bocu u njegov rektum. Interpretacija tog događaja uskoro je izazvala goleme kontroverze: na jednoj su strani bili srpski mediji (tada već uglavnom pod kontrolom *kritičke inteligencije*), koji su tvrdili da se radi o strahovitom napadu na sigurnost i čast Srba na Kosovu; a s druge službena verzija (promovirana od strane snaga reda, uključujući i samu Armiju) – da se radi o pojedinačnom incidentu, za koga uopće nije jasno je li rezultat napada ili samoozljeđivanja.²⁶ Za tadašnju javnost, a potom ni za ovu knjigu nije (bilo) toliko važno što se dogodilo; važna je bila interpretacija samog događaja i akcije koja mu je slijedila. Jedan smjer te interpretacije (onaj kojeg su promovirali srpski opozicionari radikalne orijentacije) uskoro je Martinovića predstavio kao metaforu “silovanog srpstva”, naročito na Kosovu. Narativ o politički motiviranom silovanju srpskih žena (a sada i muškaraca), te o “seksualnoj perverznosti”

²⁵ Čak i kada je Stambolić inicirao debatu u saveznom vrhu 1985, hrvatski predstavnik u saveznom Predsjedništvu, Josip Vrhovec, protivio se toj raspravi, tvrdeći da “mi nismo stvorili taj problem, pa ne možemo prihvatiti ni odgovornost za njegovo rješenje” (intervju s Vrhovcem, Stambolićeva knjiga iz 1995, te također i Meier, 1999).

²⁶ Opširan prikaz događaja i njegovih interpretacija dan je u Mertus (1999) i Bracewell (1998).

Albanaca (koja rezultira visokim natalitetom, također politički motiviranim) krčio je sam sebi put u srpskim medijima. Svaki je Albanac sada postajao opasan; svaki je mogao biti instrument te političke akcije protiv Srba i Srpkinja.²⁷ Nijednom, stoga, ne treba vjerovati.²⁸

Slučaj Martinović bio je u fokusu pozornosti medija više godina. Policija i vojska bile su uključene u istragu, ali nisu se mogle složiti oko konačnog izvještaja. Sam je Martinović kasnije povukao optužbe, ali mu nitko nije vjerovao. Srpska i albanska strana istine (od kojih je albanska bila popularna i u *ustavobraniteljskim* republikama) sada su bile tako čvrste da su činjenice malo značile. A činjenice, primjerice, nisu mogle potvrditi da se na Kosovu radilo o *genocidu* protiv Srba i Crnogoraca, iako je došlo do značajnog smanjenja njihova udjela u ukupnoj populaciji. Između 1981. i 1987. kosovsko je stanovništvo činilo 7,5 posto ukupnog jugoslavenskog stanovništva, dok je samo između 2,5 posto (1982) i 3,5 posto (1987) ukupnog broja službeno prijavljenih zločina počinjeno u toj pokrajini (Horvat, 1989: 153).²⁹ Još je više iznena-

²⁷ Pismo koje je Dobrica Ćosić poslao slovenskoj sociologinji Spomenki Hribar, u novembru 1986, otkriva do koje je mjere percepcija o seksualnim zločinima Albanaca ušla u javni diskurs. Ćosić citira svog prijatelja, čestog posjetitelja Kosova, koji mu je rekao da je u selu Klina samo tog ljeta 20 djevojčica silovano, a da se ni riječ o tome nije pojavila u medijima. "Ta su silovanja oblici totalnog rata protiv srpskog naroda, kojeg planiraju i sistematski izvode bataljoni mladih ljudi otrovanih nacionalnom mržnjom, i koji su zaštićeni zakonom i vladom" (Ćosić, 1992: 87). U svom govoru na zajedničkoj sjednici državnog i partijskog vrha Srbije (5. novembra 1988), predsjednik Predsjedništva Srbije Petar Gračanin, rekao je: "Na Kosovu, došli smo do tačke na kojoj više ni devojčice u obdaništima, nijedna žena, mlada ili stara, ako je srpske ili crnogorske nacionalnosti, ne može da prošeta kroz albansko selo bez pratnje ili zaštite" (*IB CK SKS*, 8/1988: 6).

²⁸ Kasniji zločini protiv muškog stanovništva na Kosovu i Bosni (naročito protiv Muslimana, koji su također imali viši natalitet od ostalih) mogu se objasniti i snagom toga narativa. Rađanje se sve više vidjelo kao instrument želje za brojčanom prevlašću. Razdvajanje obitelji i ubijanja spolno aktivnih muškaraca samo su krajnji rezultat tog narativa.

²⁹ Pa ipak, postojala je značajna razlika u vrsti zločina na Kosovu u odnosu na ostale krajeve Jugoslavije. Dok je 1980. samo 7,9 posto svih "zločina protiv državnog poretka" počinjeno na Kosovu, u 1987. taj je udio porastao na 52,7 posto. Više od polovice svih političkih procesa u Jugoslaviji događalo se na Kosovu. Osim "industrijskog kriminala" (koji je uključivao i optužbe za "ekonomsku kontrarevoluciju"), svi ostali tipovi kriminala bili su manje učestali na Kosovu nego što je bio prosjek za cijelu Jugoslaviju. Zločini protiv imovine,

dujuća snaga srpskog narativa, pogledaju li se podaci za silovanja: od 1. januara 1981. do 1. novembra 1986, na Kosovu je bilo 360 seksualnih delikata (silovanja, pokušaja silovanja, i drugih "djela protiv časti, morala i ugleda"). U 277 slučajeva i žrtve i zločinci bili su Albanci/Albanke, dok su u 38 slučajeva oboje bili Srbi/Srpkinje. Albanci su bili počinitelji takvih zločina nad Srpkinjama/Srbima u 58 slučajeva (od kojih 16 silovanja), dok je u sedam slučajeva počinitelj bio Srbin/Srpkinja, a žrtva Albanka/Albanac (Horvat, 1989: 154). Prema tim podacima, Albanci su počinili – u relativnim brojkama (tj. kad se uzme u obzir omjer u stanovništvu) – manje zločina tog tipa od Srba, ali su ih više usmjeravali prema drugoj grupi. Nakon početka kampanje protiv politički motiviranih seksualnih delikata, zločini te vrste gotovo su nestali. Od početka 1986. do juna 1988, sljedeći zločini u kojima su žrtve bili Srbi i Crnogorci registrirani su na Kosovu: nijedno ubojstvo, dva pokušaja ubojstva i četiri silovanja. Registrirana su 784 fizička napada, 67 prijetnji, 18 verbalnih napada, 69 uličnih tučnjava, 56 povreda polja, 4 povrede šuma i dvije prijave za trovanje vode (Horvat, 1989: 155).

Pa ipak, percepcija o *genocidnosti* Albanaca na Kosovu postala je svakim danom snažnija, stvarajući osjećaj straha kod Srba, ne samo na Kosovu nego i drugdje; naročito tamo gdje su bili u manjini u odnosu na druge narode; primjerice, u Bosni i Hrvatskoj. Podacima se nije vjerovalo; oni su bili ili izraz neefikasnosti policije i sudova (koja je na Kosovu, istina je, bila notorna) ili čak i namjerne popustljivosti sada sve više albanske policije i sudstva prema albanskim počiniteljima. Nikakav argument nije pomagao. Za Udruženje književnika Srbije (kako su objavili na sastanku u junu 1985. godine), situacija na Kosovu bila je usporediva samo s "najzastrašujućim iskustvima iz Drugog svjetskog rata"; a svi su jugoslavenski državljani pozvani da prekinu s "oklevanjem, igrama i manipulacijama koje se poduzimaju u ime lažnog društvenog, političkog i nacionalnog interesa, da bi se pokrila stvarna situacija (na Kosovu)".³⁰

---

ljudskih prava, slobode, života i tijela, kao i protiv časti i ugleda državljana, smanjili su se 1987, u usporedbi sa 1980, te ih je na Kosovu bilo triput manje nego u drugim krajevima Jugoslavije (Horvat, 1989: 154).

³⁰ *Književne novine*, 1. septembra 1985.

Slučaj Martinović po prvi put promovirao je retoriku *kritičke inteligencije* kao mjeru patriotizma i odlučnosti – a to su mnogi u Srbiji (ali ne samo u njoj) zahtijevali. Drugo, taj je slučaj pomogao da se ona profilira kao nacionalna snaga, koja brine o srpskim nacionalnim interesima, koji su ugroženi prije svega na Kosovu. Dok je u svojoj prvoj fazi, kako napominje Jasna Dragović Soso (2002) kritička inteligencija bila prije svega fokusirana na demokratska prava, sada je postala prije svega fokusirana na pitanja nacionalnog interesa. I napokon, slučaj Martinović pomogao joj je da se poveže s masama, prije svega Srbima na Kosovu, te da tako izađe iz uskog kruga intelektualnih institucija i postane značajan faktor (ako ne i predvodnik) šireg pokreta. Ta je veza između *kritičke inteligencije* nacionalnog usmjerenja i kosovskih Srba, prvi put uspostavljena u decembru 1985, kad su kosovski Srbi (njih 2.016) potpisali svoju prvu peticiju Saveznoj vladi. Peticionarstvo, koje je do tada bilo *zaštitni znak* akcija kritičke inteligencije, sada je postalo metoda kojom se koriste i drugi. U peticiji, koju su *ustavobranitelji* odmah usporedili s albanskim protestima na Kosovu 1981, više od dvije tisuće Srba zahtijevalo je povratak srpskih migranata na Kosovo; ukidanje zastave albanske narodnosti (koja je bila gotovo ista kao i albanska državna zastava, samo s dodatkom petokrake zvijezde); rehabilitaciju političara koji su isključeni iz politike zbog ranog upozoravanja na kosovski problem (prije svega Dobrice Ćosića); primjenu srpskog zakona o jeziku na pokrajinu; otklanjanje “velikoalbanskih šovinista” i “srpskih oportunističara” iz kosovske administracije; deportaciju “svih 260.000 albanskih imigranata”³¹ iz pokrajine; te poništenje svih kupoprodajnih ugovora između albanskih kupaca i srpskih prodavača na području pokrajine. Jezik peticije bio je iznenađujuće sličan jeziku do tada korištenom samo u Udruženju književnika Srbije:

³¹ Taj je broj bio u velikom neskladu s podacima koje je u julu 1986. utvrdilo savezno ministarstvo unutarnjih poslova. Ono je tvrdilo da je od 1948. do 1981. samo 5.587 ljudi emigriralo iz Albanije na Kosovo, od kojih je u tom trenutku (dakle, u 1986) samo 1.391 živjelo na Kosovu. U tom je trenutku bio samo 31 zahtjev za jugoslavenskim državljanstvom od Albanaca koji su se doselili na Kosovo. Pa ipak, već i tako velika brojka od 260.000 navodnih “ilegalnih imigranata” kasnije je porasla na 350.000 u javnoj percepciji (vidi u Gaber i Kuz-

“Srpski narod na Kosovu i Metohiji je izložen genocidu... Vlasti na Kosovu su maskirane socijalističkom ideologijom, ali u stvarnosti ne čine ništa da bi sprečile (taj genocid)... Ovo je zadnja šansa da spasimo živote naših familija na Kosovu na legalan način... Ugroziti narod na Kosovu znači ugroziti Srbe uopšte.”³²

ba stanovništva političke elite, Srbi sa Kosova tražili su jednodavno nemoguće: reviziju ne samo Kardeljeva koncepta nego ijelog socijalističkog narativa. Čak je i srpskim političarima, koji u sad već otvoreno propitivali Kardeljev koncept, bilo nemoguće rihvatiti tako radikalne zahtjeve. Oni su stoga osudili peticiju ao akt srpskog nacionalizma. To je dodatno razjarilo kosovske rbe, koji su sada počeli prijetiti kolektivnim iseljavanjem i orgaizirati protestne marševe u Beograd, optužujući elitu da ne razuuje dubinu problema na Kosovu.

U središtu zahtjeva koje su kosovski Srbi postavljali bila je leja o jednakosti s drugima. Kao što su Albanci vjerovali da ih se Jugoslaviji ne tretira isto kao druge (o čemu je više riječi bilo rije u ovoj knjizi), tako su i Srbi sada tvrdili da na Kosovu žive u vjetima ekonomske, političke i etničke diskriminacije.³³ I njihov odgovor na taj problem bio sličan: baš kao i Albanci, i oni su ažili republiku. Ta republika ne bi bila sedma jugoslavenska

---

manić, 1989: 252). Takva velika razlika između službenih podataka i onih iz javne percepcije sigurno je utjecala na osjećaj gnjeva među Albancima.

Za tekst peticije vidi *Nova revija* 48-49/1986: 801-7. Peticiju je podržalo svojim potpisom oko 200 srpskih intelektualaca, uključujući i 35 članova Srpske akademije nauka i umetnosti. U pismu podrške peticiji, oni su uspoređivali kosovsku zbilju sa situacijom u Otomanskom carstvu, Habsburškoj monarhiji, fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj, da bi zaključili da je staljinistički šovinizam zamijenio nasilnu islamizaciju i fašizam prošlosti. “Jedini novi element u tome je veza između plemenskog sukoba i genocida, koji se skriva iza marksističkih fraza”.

O važnosti ideje jednakosti za razumijevanje jugoslavenske politike u tom razdoblju, već je dosta rečeno ranije u ovoj knjizi. Egalitarističke ideje su posebno bile izražene na Kosovu (i među Albancima i među Srbima), ali nisu bile samo kosovska specifičnost: i druge su republike u Jugoslaviji sada polako isticale da nisu jednake drugima, te da u Jugoslaviji traže jednakost. Slovensko konzervativno *ustavobraniteljstvo* bilo je utemeljeno na strahu od nejednakosti, od gubitka statusa “konstitutivnog naroda” i postajanja manjinom. O tome vidi moj tekst u francuskom časopisu *Balkanologie* (2001) ili u *Reč* (2002).

republika, nego "stvaranje" one koja već postoji, na papiru ako ne u stvarnosti – Republike Srbije. Ta republika mora postati jednaka svim drugim republikama, bez obzira na postojanje pokrajina u njoj. Zahtjev da se Srbija formira kao republika, jednaka drugima, bio je blizak zahtjevima samog srpskog vodstva. Situacija je postala doista paradoksalna: s jedne strane, odnosi između elite i kosovskih Srba nisu nikad bili zategnutiji; a s druge, njihovi su zahtjevi postajali sve sličniji. Tražila se osoba koja bi taj paradoks "izgladila" i premostila.

Savezni vrh i kosovski protesti

Stambolićeva inicijativa da se raspravlja o Kosovu ipak je na kraju prihvaćena (dobrim dijelom zbog pritiska kosovskih Srba, naročito nakon slučaja Martinović), pa je partijsko Predsjedništvo formiralo posebnu radnu grupu koja bi vodila razgovore sa svim institucijama uključenim u spor oko "statusa Srbije" (ali ne s kosovskim demonstrantima i beogradskom inteligencijom). Za predsjednika komisije izabran je Milan Kučan, tada slovenski predstavnik u Predsjedništvu CK SKJ. Kučanov je izvještaj prihvaćen na sjednici Predsjedništva od 29. jula 1985. i raspravljan na Centralnom komitetu 31. oktobra 1985. On je opisao situaciju na Kosovu kao "napetu... punu ozbiljnih neslaganja i proturječnosti, uzajamnog nepovjerenja, koje značajno utječe na javni život". Kučanov je izvještaj podržao glavne srpske zahtjeve, naročito onaj za više jedinstva u republici, te je ponovio da "pravo srpskog naroda da stvori svoju vlastitu državu na isti način kao i ostali narodi u SFRJ nije još u potpunosti ispunjeno, jer ustavni principi – po kojima su pokrajine unutar Srbije – nisu uvijek bili dosljedno pretvarani u političkoj stvarnosti" (Šušvar, 1989: 120). Kučanova pozicija, koju su dijelili i ostali članovi komisije, a potom i članovi Predsjedništva CK SKJ, bila je dosljedno kardeljistička.³⁴ Srbija, govorio je Kardelj, ima pravo da bude država, dok pokrajine to pravo nemaju. Države su suverene, one odlučuju

³⁴ Kučanova podrška Srbiji, kao i ranije Kardeljeva (vidi treće poglavlje ove knjige) bila je prihvaćena i kao novi izraz srpsko-slovenskog historijskog prijateljstva. U međuratnom razdoblju, Slovenci su participirali u većini vlada zajedno sa srpskim partijama. U Drugom svjetskom ratu, Slovenci (za razliku od Hrvata

što će prebaciti pokrajinama (i općinama) a što federaciji. Formulacija da se radi o "nedosljednoj primjeni Ustava" mogla je zadovoljiti sve: Srbija nije marila hoće li se Ustav mijenjati ili ne, sve dok se stvarno stanje mijenja u smjeru veće centralizacije. Povrh toga, princip demokratskog centralizma još je uvijek vrijedio u Partiji; ona nikad nije trebala biti federalizirana. Kako bi onda bilo moguće odbaciti zahtjev za više jedinstva? To bi bilo naročito teško sada, kad je jedinstvo doista bilo ugroženo, a situacija je prijetila da završi uličnim sukobima, ili možda čak i građanskim ratom (na Kosovu i oko Kosova).

Zaključci partijskog vrha bili su, na neki način, prva politička pobjeda Ivana Stambolića nakon dugog vremena. Iako je on od njih strahovao, protesti na Kosovu zapravo su mu pomogli; njegova su ranija upozorenja na ozbiljnost problema sada izgledala uvjerljivija nego ikad. I on je sam vidio da protesti na Kosovu ne moraju biti smetnja, nego saveznik srpskom vodstvu. Međutim, podrška koju je dobio od svojih kolega u partijskom vrhu, obavezivala ga je da eliminira utjecaj nacionalizma i opozicijskih tendencija na Kosovu i u Beogradu. Kad su Srbi s Kosova najavili da će posjetiti Beograd, da i sami izraze svoje mišljenje saveznom vrhu (koje je sada pokazalo interes za njih), Stambolić se odlučio sam suočiti s demonstrantima, pa je 6. aprila 1986. otišao na Kosovo Polje, prvi od svih srpskih političara. U svom je govoru Stambolić gotovo otvoreno aludirao na njihove veze sa srpskim disidentima, rekavši da je "ovo pravo mesto da se reše vaši problemi, a svako drugo mesto je pogrešno". Ohrabrivao ih je da "ne napuštaju svoje kuće, da ne dozvole da bilo ko manipuliše (njima) ili da stvori loše i opasne namere na osnovi (njihovog) opravdanog nezadovoljstva" (1986/1988: 166). Masa je podržala sve njegove zahtjeve za jednakošću pred zakonom, te kad je govorio da niko ne smije sijati mržnju između Srba i Albanaca. Dobro je primljen i njegov zahtjev za jedinstvom albanskih i srpskih komunista, te za sprečavanjem "albanskih iredentista" i "srpskih nacionalista" da poremete to jedinstvo. Ali, njegov posjet nije spriječio planirani protestni marš. Već sutradan je 550 kosovskih Srba došlo u

---

i Muslimana) nisu imali nikakve konflikte sa Srbima. Tim će više Srbi biti kasnije iznenađeni slovenskom "izdajom" – o tome vidi sedmo poglavlje.

Beograd, gdje ih je primio Lazar Mojsov, makedonski predstavnik u saveznom Predsjedništvu. U svom prvom nastupu izvan samog Kosova, oni su Mojsovu ponovili glavne zaključke: da ih se u pokrajini diskriminira, da su ugroženi od strane kontrarevolucije i nezadovoljni neefikasnošću sistema. Neki su prijetili javnim spaljivanjem, drugi su tražili razgovore s Gorbačovom (!), ako jugoslavenski vođe nisu spremni riješiti situaciju (Stambolić, 1986/1988: 173). Mojsov je ponovio stavove državnog vrha: da je linija podjele na Kosovu ona između kontrarevolucionara i revolucionara, a ne između Srba i Albanaca.

Kad su se kosovski Srbi vratili na Kosovo (samo dijelom zadovoljni i s jasnom porukom da daju saveznom vodstvu "zadnju šansu" da pokaže da misli ozbiljno), savezno je Predsjedništvo zasjedalo da utvrdi što dalje. Na toj sjednici (još pod utjecajem demonstracija, koje su mnogi od članova Predsjedništva prvi put vidjeli svojim očima), 7. aprila 1986, Ivan Stambolić ponovio je da je situacija na Kosovu i u Srbiji "mnogo gora nego što mi ovde mislimo i znamo". Kosovski Srbi, rekao je on, nemaju više povjerenja u kosovsko vodstvo i gube povjerenje u vodstvo cijele zemlje. Ako se to nastavi, jugoslavenska će elita morati naći odgovor na masovne proteste ne samo kosovskih Srba, nego i studenata, radnika i opozicije po cijeloj zemlji. "Naš je glavni zadatak da to sprečimo", rekao je Stambolić. Naglasio je da je pokret kosovskih Srba vođen od strane opozicije u Beogradu te da se "elementi na koje se oni oslanjaju umnožavaju, a šanse da oni postanu lideri masa povećavaju". Kao odgovor, Stambolić je predložio sljedeći plan: 1) mnogo veća prisutnost političkih organizacija u masama, ne bi li se spriječilo da one budu "zavedene" od strane opozicije; 2) nastavak "diferencijacije" na Kosovu, a naročito pritisak na Srbe i Crnogorce u vodstvu Kosova, koji očigledno ne predstavljaju populaciju; c) priznanje punih kompetencija Srbije na Kosovu, naročito srpskog vodstva u odnosu na akciju na Kosovu; i 4) korištenje "svih zakonskih sredstava", uključujući i policijsku akciju, da se spriječi proširenje utjecaja srpskih nacionalista iz Beograda na kosovske Srbe. Međutim, policijska akcija ne bi smjela početi prije nego što komunisti "učvrste svoje pozicije" među ljudima na Kosovu. U međuvremenu, Stambolić se protivio onima u jugoslavenskom vodstvu koji su proglašavali kosovske Srbe za srpske nacionaliste.

“Ne radi se o ustupcima neprijateljima, nego o zahtevima ljudi... Ljudi veruju da nemaju prava i sloboda, te reaguju sa punim entuzijazmom na reči kako što su jednakost i ravnopravnost. Oni podržavaju Tita, bratstvo i jedinstvo, Jugoslaviju itd... Tačno je da su se čuli neki neprihvatljivi i kontrarevolucionarni zahtevi. Da li bismo sada trebali te ljude ta proglasimo srpskim nacionalistima? Šta ako je istina da tamo stvarno živi 81.000 potpisnika peticije?³⁵ Da li su svi oni nacionalisti? Oni jednostavno govore o tim strašnim stvarima kojima su bili izloženi. Da li bi te nepismene žene sada trebali da proglasimo nacionalistima? Ja bih predložio realističnost u diferencijaciji između njih i stvarnih nacionalista”, rekao je Stambolić saveznom partijskom Predsjedništvu (1986/1988: 142-5).

S tim govorom, Stambolić je izazvao neke elemente dominantnog diskursa, uključujući i učestalu upotrebu pojma *nacionalizam* kao krajnje političke etikete. On je upozorio na kontraproduktivnost takve prakse, smatrajući da bi se ona mogla vratiti kao bumerang.³⁶ Tretirajući, naime, sve jednako, režim bi se mogao dovesti u nezgodnu poziciju da zanemari stvarnu opasnost od “pravih” nacionalista (onih unutar intelektualnih krugova), i/ili da jednostavno pomogne stvaranju koalicije interesa između narodnih protesta i nacionalista (opozicije). Stambolić je (baš kao kasnije i ostali politički lideri u Jugoslaviji: prije svega Milan Kučan u Sloveniji i Stipe Šušteršič u Hrvatskoj) bio pred nemogućim izborom: ili da se stavi na čelo pokreta nezadovoljnih, te da se pretvori u poluopozicionara; ili da koristi represiju da suzbije (makar i privremeno) izvore nestabilnosti poretka kojem je pred-

³⁵ Kako je peticija, koja je u trenutku njezina predstavljanja saveznom vrhu imala 2.016 potpisnika, sada potpisivana i dalje, opozicija je tvrdila da je broj potpisnika dosegao 81.000.

³⁶ Stambolić, međutim, nije jasno rekao da se to odnosi i na Albance, koje se također *en masse* optuživalo za nacionalizam. On sam to nije činio (kao što se vidi iz njegova govora u Kosovu Polju), ali su srpski mediji često ostavljali dojam da je to doista tako. Mnogo toga što je Stambolić rekao, godinu dana kasnije ponovio je Slobodan Milošević na istom mjestu, u Kosovu Polju. Ali, tog puta je kontekst bio drukčiji, prije svega zato što su kamere državne televizije prenosile Miloševićevo obraćanje, dok je Stambolićevo bilo ograničeno na reportažno izvještavanje.

sjedavao. Nevoljan da učini bilo jedno ili drugo, odlučio je pomaknuti se na formalno manje važnu, ali sada sve značajniju funkciju, postajući predsjednik Predsjedništva Srbije. Smatrajući da više ne može mnogo toga učiniti unutar same Partije (što zbog gubitka ugleda kojeg je SK Srbije sada osjećao na svakom koraku, a što zbog principa demokratskog centralizma koji mu je vezao ruke na saveznoj razini), Stambolić je odlučio naglasiti važnost države u novim okolnostima. Uostalom, radilo se o pisanju Ustava, i o odnosima u republici, pa je imalo mnogo smisla da se i on odluči za državnu funkciju. Partiju je prepustio mladim i dinamičnijim snagama. Nakon oštrog konflikta unutar samog partijskog vrha, uspio je za predsjednika Predsjedništva CK SK Srbije predložiti, a onda i izabrati, Slobodana Miloševića, svog najvjernijeg sljedbenika unutar partijskog vrha, koji se već prije istaknuo kao najodlučniji protivnik *ustavobranitelja*. Očekivalo se da će taj izbor samo ojačati Stambolića i povećati njegovu moć; posebno stoga što je zbog izbora Miloševića Draža Marković (kojeg je Stambolić sam pomaknuo u stranu nakon 1983. godine) dao ostavku iz protesta. No, dogodilo se upravo suprotno.

Memorandum SANU i reakcija političke elite (1986)

Posljednja faza Stambolićeva vladanja u Srbiji obilježena je aferom koju je proizveo najtiražniji jugoslavenski dnevni list, *Večernje novosti*, objavljujući 24. septembra 1986, neslužbeni (i na nezakonit način prisvojen)³⁷ dokument radne grupe Srpske akademije nauka i umetnosti, koji je odmah postao poznat kao *Memorandum SANU*. Taj *non-paper* je skica nacрта izvještaja specijalne komisije SANU-a³⁸, koja je osnovana u maju 1985, kao odgovor

³⁷ Isaković vjeruje da je rukopis došao do novina posredstvom Aleksandra Đukanovića, čiji je punac, profesor Jovan Đorđević, bio jedan od vodećih stručnjaka za ustavno pravo, te savjetnik Edvarda Kardelja za sve poslijeratne ustave. Đukanović je bio službeni komentator za partijske poslove u *Večernjim novostima*. On je, također, bio posljednji novinar koji je intervjuirao Aleksandra Rankovića prije njegova smjenjivanja (*RFE/RL*, 28. juna 1983).

³⁸ Zbog toga što se radilo o nedovršenom, neslužbenom i nezakonito objavljenom tekstu, SANU je odbacila zahtjeve da ga komentira ili osudi, tretirajući ga kao nepostojeći dokument. Pa ipak, taj je tekst u daljnjim raspravama gotovo bez izuzetka, pripisan SANU kao instituciji. Objavljen je prvi put u časopisu SK

na poziv Ivana Stambolića srpskoj inteligenciji da se konstruktivno uključi u debatu o političkim problemima zemlje.³⁹ Na neki način, djelatnost komisije (kojoj je najprije predsjedavao predsjednik SANU Dušan Kanazir, a potom potpredsjednik Antonije Isaković) bila je i reakcija na Vrhovčev poziv za javnom raspravom o političkom sistemu, te na neuspješan (i za srpske disidente razočaravajući) sastanak kojeg su srpski intelektualci imali sa svojim slovenskim kolegama, prije svega okupljenim oko *Nove revije*, slovenskog časopisa za društvena pitanja. Kao što je jedan od srpskih sudionika na tom sastanku, Dobrica Ćosić, objasnio u svom dnevniku (1985/1992: 76-9), srpski su pisci na tom sastanku shvatili da (za razliku od svojih slovenskih kolega)⁴⁰ nemaju jasan nacionalni program te da su im ciljevi konfuzni i nekonzistentni. Na drugoj strani, Stambolić se nadao da će uvlačenjem SANU-a u javnu debatu, smanjiti mogućnost njezina priklanjanja (kao institucije, ako ne već kao skupa pojedinaca) opoziciji i masovnim protestima na Kosovu. Sam Isaković (podržan od strane većine u Akademiji) htio je gurnuti ustavne promjene što dalje, praktički podržavajući i srpski vrh i opoziciju.

Tekst na koji su se *Večernje novosti* okomile istog dana kad su ga objavile, bio je u maločemu različit od onog što su već prije izgovorili ili napisali pojedini članovi *kritičke inteligencije*. On je bio više opis ekonomske i političke krize (kako su je autori vidjeli) nego politički program za akciju (kako je kasnije opisan). *Memorandum* je imao elemente komunističke retorike (zalagao se za samoupravljanje, te za Vijeće proizvođača u Saveznoj skupštini); demokratske retorike (ljudska i građanska prava), te roman-

---

Hrvatske *Naše teme* (1989: 128-63), u Zagrebu. Tek na desetu godišnjicu pojavljivanja u javnosti (1996), SANU ga je objavila u svojoj ediciji, zajedno s komentarima glavnih autora, ekonomista Koste Mihailovića i povjesničara Vasilija Krestića. U ovoj se knjizi citira iz izdanja koje je objavio SANU (1996).

³⁹ Taj je poziv bio u skladu s kardeljističkim razumijevanjem uloge inteligencije kao izvora pozitivne (konstruktivne) kritike sistema. Stambolić je zaključio da "nauka mora biti više uključena u pokušaje da se reše društvena, ekonomska, politička i ostala pitanja". Kad se sreo sa akademikima da raspravi planove za obilježavanje 100. godišnjice SANU-a (koja je trebala biti održana 1. novembra 1986), Stambolić je načelno odobrio njihovu namjeru da tom prilikom prezentiraju viziju mogućih rješenja za društvenu krizu (1995: 119).

⁴⁰ Više o slovenskom nacionalnom programu sredinom osamdesetih te o interakciji između slovenskih i srpskih disidenata vidi u zadnjem poglavlju ove knjige.

tičarsko-nacionalističke elemente koje je izražavao s povišenim tonom i u rezolucijskom stilu.

Isaković je glavnu namjeru tog nedovršenog teksta kasnije, u intervjuu koji je autor imao s njim 1996, izrazio ovako:

“Mi smo jasno rekli da želimo Jugoslaviju, ali samo ako⁴¹ u njoj Srbi budu ravnopravni sa ostalim jugoslavenskim narodima. Znali smo da Slovenci i Hrvati neće prihvatiti takvu Jugoslaviju. Ali, želeli smo da to jasno kažu i da preuzmu odgovornost za to. I stvarno, nije trebalo mnogo vremena pa da Slovenci i Hrvati otkriju svoje poglede na Jugoslaviju: oni su je podržavali sve dok im je služila kao oruđe za držanje Srbije pod stalnom paskom. Ustav iz 1974, kojeg je pisao Slovenac Kardelj i Slovenac-Hrvat Tito, bili su rezultat takvog uverenja. Zato su Slovenija i Hrvatska bile protivne promjenama u Ustavu. Zato su držale Srbiju pod kontrolom, koristeći dve pokrajine, Vojvodinu i Kosovo. Konačno, zato su podelile Srbe na razne poludržavice, slabeći njihov nacionalni identitet. To je bio glavni argument u tom tekstu, oko toga smo se svi slagali.”⁴²

Razvijen u oko deset tisuća riječi, sa zaključkom od deset točaka, *Memorandum* je postao jezgra poluslužbenog srpskog diskursa u kasnim osamdesetima i u prvoj polovici devedesetih. Što su, zapravo, bili glavni elementi tog diskursa, kako ih je izrazio *Memorandum*?

Prvo, tekst je zahtijevao radikalne promjene ekonomskog i političkog sistema, da bi se zaustavio negativan trend koji je počeo 1964. Protivio se nacionalnim ekonomijama kao ideologiji koja je

⁴¹ Sada su i pisci *Memoranduma* prihvatili retoriku *ali samo ako*, koju su jugoslavenski komunisti koristili već u Drugom svjetskom ratu: Jugoslaviju treba sačuvati *samo ako* postane socijalistička. Kasnije je tu istu *ali samo ako* retoriku koristilo slovensko, hrvatsko i srpsko vodstvo.

⁴² Više o pozadini nastanka i glavnim motivima autora nedovršenog *Memoranduma* vidi u uvodnom tekstu uz izdanje SANU-a iz 1996, koji su napisala dvojica pisaca nacrtala teksta: ekonomist Kosta Mihailović i književnik Antonije Isaković. Pažljivom analizom teksta *Memoranduma*, može se primijetiti razlika u pristupu između te dvojice autora: Mihailovićev je pristup hladniji/racionalniji, a Isakovićev angažiraniji. Ekonomski dio *Memoranduma* je stoga bio manje kontroverzan od političko/povijesnog.

“zanemarila ekonomske zakonitosti... oslanjajući se na svest ljudi, a ne na njihove interese” (1995: 105).

Drugo, krivio je elitu da je “nesposobna da prekine sa iluzijama koje su dovele zemlju na rub propasti” (1995: 107).

Treće, kritizirao je “neistorijske tendencije” da se jugoslavenska federacija pretvori u konfederaciju. Ideologija je dala prednost konceptu nacionalnosti i teritorijalnosti, a dvije jugoslavenske republike (Slovenija i Hrvatska) i dalje brane tu ideologiju.

Četvrto, tvrdio je da je najveća kriza u Jugoslaviji – moralna kriza. Korupcija je zahvatila sve slojeve jugoslavenskog društva.

Peto, dijelovi srpskog naroda koji žive u drugim republikama, nemaju pravo (za razliku od nacionalnih manjina) da se organiziraju politički i kulturalno. Posljedica toga je istjerivanje Srba s Kosova.⁴³

Šesto, pozicija Srbije u Jugoslaviji je katastrofalna, i to prije svega u tri aspekta: a) ona zaostaje za drugima u ekonomskom pogledu; b) ona jedina ima pokrajine, pa se nije mogla uspostaviti kao država i c) protiv Srba se vodi genocidna politika na Kosovu. Politika “konstantne diskriminacije” Srba nakon Drugog svjetskog rata rezultat je vjerovanja KPJ/SKJ da je Srbija u međuratnom razdoblju bila privilegirana, pa sad mora biti kažnjena. Srpski su lideri bili smjenjivani, dok su Tito i Kardelj radili protivno srpskim interesima (1995: 131).

Sedmo, antisrpska politika nastavila se i u posttitovskom razdoblju, u kome političari iz ostalih republika “podučavaju Srbiju i pokrajine da se rešenje može naći striktnom primenom istog tog Ustava” (1995: 133).

⁴³ Suprotno nekim kasnijim interpretacijama protivnika *Memoranduma*, tekst nije negirao pravo ostalim jugoslavenskim narodima na puno samoodređenje (uključujući i odvajanje), *ali samo ako* isto pravo oni priznaju i Srbima. Pod Srbima, autori koriste etničku, a ne političku/građansku definiciju. Autori *Memoranduma* držali su da narodi, a ne republike imaju pravo na samoodređenje: republike su samo izraz volje naroda, a u dobrom dijelu zapravo izraz volje političkog (komunističkog) vrha koji je kreirao poslijeratnu Jugoslaviju. Republike su proizvod domaćeg zakonodavstva, dok je “pravo” na samoodređenje (kako ga je kasnije interpretirala i službena srpska politika) međunarodno “pravo”, dakle starije od domaćega. Problem te interpretacije je u tome što pretpostavlja da postoji “pravo” na samoodređenje, dok u stvarnosti zapravo postoji samo “načelo”, koje se u međunarodnim okolnostima ne provodi dosljedno.

Osmo, "genocid na Kosovu" je iznimno ozbiljna pojava, jer će za desetak godina, ne zaustave li se postojeći trendovi, Kosovo biti "etnički očišćeno"⁴⁴ od Srba. Sudbina Kosova, dakle, ostaje "pitanje života i smrti srpskog naroda" (1995: 136). Ne bude li riješeno, pretvorit će se u "evropsko pitanje sa najtežim, nepredvidivim poslasticama" (1995: 136). Hitnost djelovanja potrebna je i u odnosu na poziciju Srba u Hrvatskoj; oni su izloženi "suptilnoj ali efikasnoj politici asimilacije".

Deveto, srpski kulturni prostor je podijeljen, i to namjernom političkom akcijom da se stvore vojvodanska, crnogorska i bosansko-hercegovačka⁴⁵ literatura, dok se srpska demokratska povijest zanemaruje ili namjerno pogrešno interpretira.

I konačno, deseto, nedovršeni je *Memorandum* pozvao Srbe da se oslobode osjećaja povijesne krivnje (prije svega u vezi s idejom "velikosrpskog hegemonizma") te da uspostave "puno nacionalno i kulturno jedinstvo bez obzira u kojoj republici ili autonomnoj pokrajini žive". Srbi moraju postati povijesni subjekt, a to je moguće samo ako povrate svijest o svom povijesnom i duhovnom biću. *Memorandum* je osudio srpski nacionalizam i promovirao opstanak Jugoslavije kao države.⁴⁶ Ali, istodobno je upozorio da Srbi ne mogu "mirno čekati svoju budućnost u neizvesnosti", niti bi trebali dopustiti da budu iznenađeni, ako drugi odluče da se odvoje od Jugoslavije. "Srbi ne smeju da budu pasivni, da traže od drugih da govore prvi, kao što je Srbija činila toliko puta do sada" (1995: 147). Umjesto toga, Srbija bi morala

⁴⁴ Pojam *etničko čišćenje*, kojeg mnogi strani autori vežu za rat u Bosni (1991-1995) i kasnije na Kosovu (1999), pojavio se, međutim, prvi put u srpskoj političkoj retorici i upozoravao je na sudbinu Srba na Kosovu i drugdje u Jugoslaviji.

⁴⁵ Ova formulacija iz *Memoranduma* ukazuje da su autori držali da su crnogorska i bosansko-hercegovačka kultura zapravo elementi srpske kulture. Prema srpskim nacionalistima, Bošnjaci su u stvari bili Srbi koji su prihvatili islam da bi sačuvali privilegije u Otomanskom carstvu. Titova je Jugoslavija praktički sankcionirala taj povijesni gubitak za srpski narod, priznajući crnogorsku i muslimansku naciju.

⁴⁶ Tekst je Jugoslaviju definirao kroz avnojski koncept, a ne pomoću Ustava iz 1974. Eksplicitna kritika ovog drugog koncepta (Kardeljeva) uz istodobno promoviranje avnojskog, u skladu je s isticanjem razlike između trećeg (Titovog) i četvrtog (Kardeljevog) koncepta, koje je učinjeno u ranijim poglavljima ove knjige. Važno je i to da je *Memorandum* bio mnogo kritičniji prema Kardelju nego prema Titu: svi pozitivni primjeri u tom tekstu uzeti su iz razdoblja prije 1964.

preuzeti inicijativu. To je moguće samo ako inicira i mobilizira svoj demokratski potencijal.

Objavljivanje nedovršenog teksta *Memoranduma* izazvalo je buru u jugoslavenskoj političkoj javnosti. Josip Vrhovec je ponovno bio među najglasnijima: optužio je srpsko vodstvo da je izazvalo najradikalniji nacionalizam svojim predlaganjem ustavnih promjena. Kritike su bile snažne i u Vojvodini: tamo je Tomislav Marčinko (tada ideolog novosadskog partijskog komiteta) rekao da nitko u pokrajini ne može jamčiti sigurnost onima koji žele uništiti jugoslavenski politički sistem (Đukić, 1992: 115).⁴⁷ No, ovog puta je i Ivan Stambolić reagirao oštro. On nije dijelio stavove onih koje je smatrao srpskim nacionalistima, a osjetio se obaveznim (kao srpski komunist) reagirati javno. Također, htio je sebe zaštititi od optužbi da je srpsko rukovodstvo "naručilo" *Memorandum*. Govoreći na beogradskom Univerzitetu, 30. oktobra 1986, Stambolić je proglasio *Memorandum* "šovinističkom inicijativom", koja je usmjerena da "potakne konflikt i otruje odnose" između jugoslavenskih naroda. Autori *Memoranduma*, rekao je Stambolić, ne vide da su se pod njegovim vodstvom dogodili značajni pomaci u rješavanju odnosa u Srbiji. Neki od njih sada optužuju druge za "staljinizam", a zapravo su i sami bili u partijskom vrhu kad su se staljinističke čistke događale.⁴⁸ Linija podjele svuda, na Kosovu i u Srbiji, mora biti između *nas* i *njih*: *mi* smo srpski komunisti i antinacionalisti, a *oni* su na drugoj strani. Srpski komunisti, rekao je Stambolić "neće nikada prihvatiti rušenje Jugoslavije, ne samo zato što je Jugoslavija rezultat revolucije, nego zato što je garancija nezavisnosti svih njenih naroda" (1986/1988: 219).

Dok je Stambolić *Memorandum* nazvao *in memoriam Jugoslaviji*, Slobodan Milošević, tada već predsjednik Predsjedništva CK SK Srbije, ostao je iznenadujuće tih, barem u javnosti. Unatoč direktnom Stambolićevu pozivu, izbjegao je javnu konfrontaciju, "delegirajući" tu neugodnu dužnost drugim članovima svog Pred-

⁴⁷ Marčinko, Hrvat iz Vojvodine, kasnije se (1990) pridružio Franji Tuđmanu i postao urednikom Hrvatske televizije u Zagrebu.

⁴⁸ Ovo je bila aluzija na Dobricu Ćosića, a možda i Antonija Isakovića, koji su bili bliski Rankoviću i/ili članovi političkih tijela u doba jugoslavenskog poststalinističkog staljinizma, koji su sada kritizirali.

sjedništva.⁴⁹ No, nedostatak javne kritike nije značio da je Milošević odlučio ignorirati *Memorandum*. On je 27. maja 1987. predsjedavao sjednicom partijskog Predsjedništva Srbije, kad je odlučeno da se povede "ideološka ofanziva" (ne sasvim različita od Šuvarove ranije inicijative) protiv određenog broja kulturnih i medijskih institucija, uključujući i SANU. I doista, Predsjedništvo je odlučilo predložiti smanjivanje budžeta ili čak potpuno uki-danje financiranja "onih programa i projekata koji nisu u skladu sa našim društvenim kriterijima". Na *crnoj listi* našli su se Institut za društvene nauke (naročito Odsjek za filozofiju, gdje su se zaposlili filozofi-praksisovci), Udruženje književnika Srbije, Sociološko društvo Srbije, Udruženje filozofa, SANU i Studentski kulturni centar. Među institucijama čije je financiranje sad po-stalo upitno, našli su se i mediji: *Književna reč* i *Književne novine*, dok je nekoliko drugih kritizirano i upozoreno; među njima *Stu-dent*, *NON* (list Saveza socijalističke omladine Srbije), *Svet*, *NIN* i *Duga*. Zaključci partijskog vrha obvezivali su komuniste u svim tim medijima i institucijama da "provedu nužne kadrovske pro-mene", te da javno reagiraju "na članke u medijima i akadem-skim publikacijama, ili na televiziji i radiju, ili na bilo koji drugi pokušaj da se negiraju tekovine revolucije i vodeća uloga radničke klase u našem društvu, promoviše istorijska i naučna laž, a isto-rijski događaji, pojave i ličnosti interpretiraju na neobjektivan način" (*IB*, 6/87). Partijsko je Predsjedništvo također iniciralo osnivanje aktiva Saveza komunista u kulturnim i akademskim institucijama, udruženjima sociologa, ekonomista, politologa, filo-zofa, pravnika, novinara i pisaca. Partijski je aktiv formiran i u SANU (*IB*, 1/88).⁵⁰ Slijedeći odluke partijskog Predsjedništva (izražene u "Operativnom programu"), vodeći su se srpski politi-

⁴⁹ Izuzetak je bila Miloševićeva kratka replika na sastanku beogradskog partij-skog komiteta u februaru 1987, kad je spomenuo neaktivnost komunista u Aka-demiji, koji nisu našli potrebnim da se javno distanciraju od "napada na Tita i revoluciju i razbijanje Jugoslavije". Od Miloševića se očekivalo da ponudi "platformu" o *Memorandumu* na Petoj sjednici CK SK Srbije u aprilu 1987, ali je on imenovao Milenka Markovića da održi uvodni govor, te odlučio da sjednicu zatvori za javnost (*IB*, 4/1987).

⁵⁰ Bez obzira na sve to, međutim, situacija se nije dramatično izmijenila. Elita je uskoro vidjela da su stara vremena (ona od 1974. do 1981. godine) definitivno

čari angažirali u javnim raspravama, ponekad čak i pišući nepotpisane (ili pseudonimom potpisane) članke u novinama.⁵¹ Svi osim srpskog partijskog predsjednika, Slobodana Miloševića.

Mnoge kasnije interpretacije tih događaja pokazuju malo razumijevanja za razloge zbog kojih je Milošević odlučio da ostane u drugom redu napada na *srpski nacionalizam*. Često se podrazumijeva da je on već tada bio (prikriveni) nacionalist, te da je namjerno izbjegavao javne nastupe protiv Akademije. Ako je doista i tada (a možda i prije) dijelio neke zaključke s onima koje su komunisti tada smatrali srpskim nacionalistima, to ga ipak nije spriječilo da se upravo pod njegovim predsjedavanjem krene u partijsku ofanzivu, donese Operativni program, te osnuju partijski aktivni koji će se suprotstaviti Akademiji. Milošević nije bio blag prema opoziciji. Naravno, postojali su pragmatični razlozi zbog kojih je nastojao izbjeći sudbinu Ivana Stambolića, odnosno poremetiti odnose i sa srpskim intelektualcima i s vodstvima ostalih republika i pokrajina istodobno. Ali, glavni je razlog ipak vjerojatno taj što je Milošević vjerovao da se promjena neće dogoditi ako se nacionalizam napadne samo verbalno. Partija mora stvoriti novu situaciju, u kojoj će biti posječen korijen srpskog nacionalizma, a to je: "neodrživa" pozicija Srbije u Jugoslaviji i odnosi između republike i njenih pokrajina. Iako osobno nije volio Dražu Markovića, Milošević je dijelio njegov stav da je upravo u tim odnosima "jedini neposećeni koren srpskog nacionalizma" (kako je Marković izjavio neposredno nakon protesta na Kosovu). Milošević je, također, vjerovao da opozicija ne smije biti tretirana kao partner Savezu komunista, a još manje bi Partija trebala *gubiti vrijeme* u beskrajnim raspravama s njenim oponentima. Partija mora nametnuti ritam rasprave i odrediti dnevni red. Ako u tome uspije, situacija će se preokrenuti, a srpski nacionalisti u opoziciji izgubit će utjecaj. Iako je, dakle, Miloševićeva odlučnost bila privlačna nekim srpskim nacionalistima, te iako su oni

---

prošla, te da bi zabrane novina i ukidanje institucija bile preskupe i u praktičnom smislu nemoguće. Oštre najave o partijskoj ofanzivi ostale su tako manje više prazne prijetnje.

⁵¹ Primjerice, predsjednik beogradske partijske organizacije, Dragiša Pavlović. On je objavio nekoliko članaka u *Politici* koristeći pseudonim. U 1987. objavio je i polemičku knjigu protiv beogradske kritičke inteligencije.

dijelili njegov zahtjev za uspostavom reda u Srbiji i Jugoslaviji, odnos između njega i njih bio je složen.

Prije nego se zadržimo malo duže na Miloševićevim motivima i retorici u godinama neposredno prije njegova preuzimanja vlasti u Srbiji (1984-1987), podsjetimo samo da je do 1987. *kritička inteligencija* sebe transformirala iz marginalne grupe poluutjecajnih intelektualaca u snažnu jezgru opozicijskog pokreta, koji je sada kontrolirao više nacionalnih institucija, većinu srpskih medija i kulturnih tokova.⁵² Kroz te institucije se, do 1987, formirao prilično jasan novi diskurs, koji je u sebi sadržavao tri glavna zahtjeva: 1) demokratizaciju Jugoslavije; 2) promjene Ustava iz 1974. kako bi se poboljšala pozicija Srbije; 3) odlučna akcija protiv "genocida na Kosovu" i asimilacije srpskog stanovništva bilo gdje u zemlji. U šest godina nakon kosovskih protesta, naglasak se pomicao s prvog zahtjeva na drugi i treći. Opozicija je sebe povezala s masama Srba na Kosovu, a s protestima u Beogradu i drugdje stvarala je golem pritisak na institucije sistema. Nevoljnost ili nemogućnost srpskog vodstva da zaustavi taj pritisak povećao je tenzije unutar same političke elite, prije svega između Srbije i drugih, a također i između Srbije i federalnih institucija. Sve je to stvorilo i krizu unutar samog srpskog vodstva, koje je moralo odlučiti kako će se dalje ponašati u odnosu na tolike protivnike. Izolirano i pred gotovo izvjesnim gubitkom kontrole u Srbiji, bez velikog utjecaja na događaje u Jugoslaviji, ono je izgledalo konfuzno i slabo. Napokon, kao i u prijašnjim situacijama (od kojih su neke opisane u trećem poglavlju), vodstvo Srbije podijelilo se na one koji su htjeli oštriju akciju protiv protivnika i one koji su htjeli neku vrstu akomodacije s njima. U tom kontekstu treba analizirati uspon Slobodana Miloševića na vlast u jesen 1987.

⁵² Ivan Stambolić u svojoj knjizi (1995) spominje naslove sa repertoara beogradskih kazališta u ljeto 1987, da bi ilustrirao koliko je snažna bila opozicija: *Poraz srpskog carstva; Solunski borci govore; Knjaz je ubijen; Bitka za Kolubaru; Memoari sveštenika; Tajna Crne Ruke; Oj Srbijo nigde lada nema; Seobe Srbalja; Svetoandrijska rapsodija* i dr. Sve su to bili komadi koji su promovirali drukčiju interpretaciju srpske prošlosti; prije svega Prvog svjetskog rata u kome je Srbija bila nejaka, pa ipak ga je završila na strani pobjednika. Oni su u stvari gradili mit o srpskoj pobjedi u ratu, a gubitništvu u miru, kojeg je formulirao i promovirao Dobrica Ćosić.

DISKURS SLOBODANA MILOŠEVIĆA 1984-1987

Mnogim je vanjskim promatračima prilika u Srbiji izgledalo kao da je vodstvo same srpske Partije 1986. bilo ujedinjeno možda više nego ikad prije.⁵³ U ranim osamdesetim, Srbiju je potresao sukob između Miloša Minića i većine u partijskom vodstvu, u kome su glavnu ulogu imali Petar i Ivan Stambolić, te Draža Marković. Do 1984, međutim, Ivan Stambolić uspio je smanjiti utjecaj Petra Stambolića (koji je te godine otišao u mirovinu nakon deset godina provedenih u Predsjedništvu SFRJ kao srpski predstavnik); te donekle i Draže Markovića, koji se nikad nije potpuno oporavio od skandala iz 1982. Napadi na njega izvan Srbije, činilo se, samo su pomogli Ivanu Stamboliću da se predstavi kao vođa nove generacije, prve koja nije stasala u ratu, nego je ušla u politiku u poslijeratnom razdoblju. Tu su novu generaciju mnogi identificirali kao "tehnokratsku" (ne samo zato što su i Ivan Stambolić i Slobodan Milošević prije radili u *Tehnogasu*), orijentiranu prema razvoju i ekonomskom napretku Srbije. U toj je generaciji Milošević bio – uz Stambolića – najznačajnije ime. Kako su već dosad mnogi analitičari istakli, oni su sve više djelovali kao "dvojac"; Stambolićevo pomicanje iz beogradskog partijskog komiteta (1984, kad je postao predsjednik Centralnog komiteta SK Srbije) i iz CK SK Srbije (1986, kad je postao predsjednik Predsjedništva Srbije) dovelo je do dvije značajne Miloševićeve promocije. Budući da se u to doba inzistiralo na kratkim mandatima i "uvođenju novih ljudi", Miloševićev je uspon bio iznimno brz. Prije 1984. malo je tko čuo za njega, a 1986. već je bio (barem formalno) središnja ličnost srpske politike: predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista te republike.

Takav vrtoglavi uspon, međutim, nije prošao bez prigovora. Posebno je glasan bio Draža Marković, koji se oštro protivio njegovu izboru za predsjednika CK SKS, smatrajući da je Milošević neiskusnan, nepoznat i pomalo nestrpljiv; a da u vremenima koja su tako ozbiljna, Srbiji treba iskusan i snažan političar. U razgo-

⁵³ Da bi se naglasilo jedinstvo Srbije, i naročito Partije u njoj, na kongresu SK Srbije u ljeto 1986, korišten je simbol stisnute pesnice; simbol snage, jedinstva i revolucionarnosti Partije.

voru za ovu knjigu, u augustu 2001, Draža Marković objasnio je svoje protivljenje ovako:

“Ja nisam imao nikakve posebne razloge niti neke posebne informacije od ove ili one službe protiv njega, ali sam ga znao iz familije i iz javnog života. Mira Marković, moja nećaka, bila je u zategnutim odnosima sa svojim ocem i sa mnom, pa se to onda prenelo i na njegov odnos prema meni. Međutim, najvažnije je da sam pratio njegov rad. On je bio sklon prekim rešenjima, odsecanju odluka i suspendovanju normalnih procedura koje su do tada važile za Partiju. Smatrao sam da nema dovoljno iskustva, a naročito da njegovi saradnici nemaju iskustva, a da su Srbija i Jugoslavija bile u tako teškoj situaciji da je bilo veoma osetljivo pitanje kako će se ponašati njeni političari. Preka rešenja nisu mogla pomoći. Zato sam bio protiv toga izbora, iz principijelnih razloga, a ne zbog nekih mojih ambicija ili tajnih informacija.”

U znak protesta protiv izbora Miloševića, Marković je podnio ostavku na partijske funkcije u Srbiji, te se politički umirovio. U razgovoru koji je tom prilikom imao sa Stambolićem rekao je da mu “istorija neće nikada zaboraviti taj izbor, a srpski narod nikada zaboraviti da je podržavao Miloševića, jer će Milošević sve da upropasti”. Stambolić se sjeća (1995: 149) da mu je ta kletva izgledala kao posljedica Markovićeve sujete; on je sam možda htio preuzeti čelnu funkciju u srpskoj Partiji, koju nikad nije imao. “Ustao sam i napustio sobu”, rekao je kasnije Stambolić.⁵⁴

Izbor Miloševića stvorio je zategnutu atmosferu u partijskom vrhu. Milošević je izabran samo zahvaljujući Stambolićevu inzistiranju i uz vrlo tijesnu podršku. Smatralo se, međutim, da on zapravo ovisi o Stambolićevoj mreži vlasti; o medijima, lokalnim

⁵⁴ U svom dugom memoarskom intervjuu sa Slobodanom Inićem (1995), Stambolić priznaje da bi mu bilo lakše podnijeti teret odgovornosti za promoviranje Miloševića, da nije bilo te epizode. Markovića je nazvao starim licem, koji se nije dao prevariti. Od drugih istaknutih jugoslavenskih političara, izboru Miloševića suprotstavljao se i Cvijetin Mijatović, do 1984. bosanski predstavnik u jugoslavenskom Predsjedništvu, jedan od najistaknutijih revolucionara među bosanskim Srbima.

partijskim komitetima, i državnim institucijama za koje je Stambolić ipak bio veći autoritet. Uostalom, Stambolić je vjerovao da državna funkcija postaje sve značajnija; posebno u Srbiji gdje je Ustav bio središnje pitanje. Ona je, također, zaštićenija od partijske u odnosu na pritiske izvan same Srbije. Državni predsjednik može, primjerice, ignorirati pritiske iz drugih republika, dok je partijski vrh sputan principom demokratskog centralizma i strukturom same Partije.

Izborom Miloševića, Stambolić nije htio samo osigurati kontinuitet svoje politike u Partiji, nego je htio poslati i signal drugima – da Srbijom sada vladaju mlade snage, odlučna nova poslijeratna generacija vođa koji nisu osobno sudjelovali u stvaranju ekonomske, političke i moralne krize u društvu. Milošević je u svemu bio predstavnik te nove, posttitovske generacije, čak i više od samog Stambolića, koji je u trenutku Titove smrti bio predsjednik Izvršnog vijeća Srbije, a i prezimenom je bio vezan za revolucionarnu, Titovu generaciju političara. Milošević je, pak, bio nova nada, a nada je srpskoj Partiji i Srbiji trebala više od bilo čega drugog. Njegov je retorički stil bio drukčiji; jasniji i odlučniji. Njegova je odvažnost da uđe u polemike i ustane protiv drugih imponirala mnogima u Centralnom komitetu i fascinirala ih. Sadržaj njegovih poruka nije bio različit od onog što je većina mislila ili govorila; on se zalagao za Srbiju kao republiku, ravnopravnu sa svim drugim republikama u Jugoslaviji.

“Srbija ne traži da bude više republika od drugih republika, ali, sigurno je, ne može dozvoliti ni da bude manje republika od drugih. To što Srbija u svom sastavu ima dve socijalističke autonomne pokrajine ne može da bude razlog da se ona svodi na svoje uže područje, takozvanu Srbiju bez pokrajina. Odnosno, da Republika Srbija bude zbog toga lišena neophodnih političkih i pravnih ingerencija nad celokupnom svojom teritorijom, odnosno primorana da ih primenjuje samo na jedan deo svoje teritorije... Promenićemo sve što nam smeta da izađemo iz krize”, rekao je u decembru 1986. (1986/1989: 121).⁵⁵

⁵⁵ Dogodilo se da sam neposredno nakon objavljivanja ovog govora u *Politici*, u decembru 1986, imao telefonski razgovor s Pepcom Kardelj, udovicom Edvarda

Što je bio Miloševićev program u godinama uspona? Pažljiva analiza njegovih govora u razdoblju od 1984. do 1987. pokazuje da su postojale četiri važne točke tog programa.

Prvo, Milošević je bio najotvoreniji kritičar nejedinstva u Srbiji i Jugoslaviji. Jedinstvo je bilo ključni uvjet rješavanja problema u zemlji.⁵⁶ Jugoslaveni, rekao je on 1987, sebe vide kao građane svijeta, a "sve je poduzeto da ih se učini članovima njihovih regija, pokrajina i užih zajednica". Razdvajanje je protivno "duhu kontinenta i vremena", rekao je 1985. Jugoslavenske su nacije smislile ideju zajedništva prije više stotina godina, kada su bile razjedinjene zbog postojanja stranih carstava. "Danas, kada je ta ideja osvojila Evropu i ceo svet, mi se vraćamo nazad idejama i akcijama koje su svi drugi napustili, ili barem svi u razvijenom svetu. Moramo da se zabrinemo zbog toga i moramo se odupreti tome" (1985/1989: 55). Ključ reintegracije Jugoslavije bila je Partija, o kojoj ovisi i budućnost socijalizma i budućnost Jugoslavije (1987/1989: 139). Kao i Tito prije, Milošević je inzistirao da Partija mora ostati jedinstvena, minimalno (ako uopće) zahvaćena federalizacijom i konfederalizacijom. Nejedinstvo⁵⁷ unutar Partije glavni je razlog snage opozicijskih grupa, političke i ekonomske krize u zemlji, a posebno krize na Kosovu.

Drugo, Milošević je zahtijevao promjenu prakse, ali ne i ciljeva partijske politike. Promjene moraju biti "velike i hitne" (1984/

Kardelja. Ona je bila vrlo uznemirena zbog ovog stava, smatrajući da je to najoštrija kritika Ustava iz 1974. do tada. Kad sam se s njom sreo, nekoliko dana kasnije u Ljubljani, ponovila je koliko je njen suprug bio zabrinut zbog mogućnosti obnove srpskog nacionalizma nakon njegove i Titove smrti. Bila je uvjerena da je Miloševićev govor iz 1986. bio nacionalistički. Iako ona nije imala nikakvu funkciju u tom trenutku (osim manje-više ceremonijalnog članstva u Savjetu federacije), njena bojazan ilustrira kontekst u kome su se tadašnji govori srpskih političara razumijevali.

⁵⁶ Samo ujedinjeni, Milošević je rekao 1984, ljudi drže svoju sadašnjost i budućnost u svojim rukama (1984/1989: 21). Na drugoj strani, "nedostatak jedinstva i dezintegracija su u ovom trenutku najveći problemi jugoslovenskog društva", rekao je 1985. (1985/1989: 54).

⁵⁷ Milošević je s vremenom zamijenio pojam *jedinstvo* riječju *sloga*, a *nejedinstvo* – *neslogom*. Taj je pomak u retorici označio napuštanje komunističkog i približavanje tradicionalističkom (narodnom) vokabularu, u kome je riječ *sloga* imala važnije mjesto od jedinstva. (*Samo sloga Srbiju spašava*, primjerice.) Pojam *jedinstvo* bio je sastavni dio koncepta *bratstva i jedinstva*.

1989: 34), ali ne smiju ugroziti ni socijalizam ni Jugoslaviju. Socijalizam je i dalje bio "najbolja i najprogresivnija ideja našeg doba" (1986/1989: 102). Socijalizam kakvog je Partija zamislila tek treba nastati, pa se revolucija mora nastaviti (1986/1989: 193). Međutim, u Miloševićevim govorima nema mnogo mjesta za objašnjenje vizije o tome kako treba izgledati taj novi socijalizam: gotovo ništa osim spominjanja tržišnih zakonitosti, ili najave da bi "radni ljudi koji upravljaju društvom morali biti bogati, a ne siromašni" (1987/1989: 136)⁵⁸. Milošević je zagovarao tržišne principe, ne kao ustupak kapitalizmu ili napuštanje socijalizma i samoupravljanja, nego "kao uslov da društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju preživi i promoviše se kao najbolji oblik vlasništva" (1987/1989: 135)⁵⁹. On je bio zagovornik promjena; reformi sistema, *ustavoreformator*. S te pozicije, bilc je potpuno normalno da je u decembru 1986. rekao:

"Grčevito, tvrdoglavo, dogmatsko protivljenje svim promena, pa i onima koje su nužne, u ovom trenutku ima isto dejstvo kao delovanje antisocijalističke opozicije. Čak može da bude i opasnije, jer odugovlačenje s promenama koje zahteva vreme izaziva opravdani gnev i nezadovoljstvo i radnika i intelektualaca i omladine. Odbijajući ekonomske i političke promene došli bismo u apsurdnu situaciju: da rukovodstvo Saveza komunista brani postojeći koncept socijalizma od radnika, intelektualaca i omladine – a to bi bilo efikasniji i brži kraj socijalizma od onoga kome se nadaju čak i antikomunisti" (1986/1989: 122).

Treće, Partija bi se trebala koncentrirati na svoj vlastiti (*pozitivni*) program, a ne na svade s oponentima. Istina je da između komunista i opozicionara ne može biti pomirenja, posebno ne ako su oni srpski nacionalisti. Ali:

⁵⁸ Moderna Srbija, inzistirao je Milošević 1989, bit će Srbija u kojoj će bruto društveni proizvod biti 10.000 \$ *per capita* (1989/1989: 316).

⁵⁹ U svom intervjuu *Mladini*, 27. septembra 1999, novinarka Desa Trevisan prisjeća se da je u jednom razgovoru kojeg je imala s Miloševićem, on – vidljivo iznerviran – inzistirao da je bio zagovornik tržišnih reformi prije Milana Kučana. To je tačno.

“Mi komunisti, kada govorimo o delovanju antisocijalističkih snaga, manje treba da imamo u vidu njih same, a više prostor i argumente koje im za to delovanje mi dajemo. Jer oni su toliko prisutni danas, ne zbog svoje snage, već zbog naše slabosti... Nije dakle zadatak komunista u toj situaciji da se samo obračunavaju s antisocijalističkim idejama i njihovim nosiocima i da se javno ograđuju od mišljenja s kojima se ne slažu, već pre svega da sami nude rešenja za izlazak iz krize i u okviru njih, naročito mehanizma da se ta rešenja ostvare. Nije uloga komunista i njihove organizacije da druge koji ne misle isto prozivaju da misle pogrešno, već da nadmoćnost svog mišljenja pokažu u rešavanju krize, u stvaranju uslova za uspešan razvoj i bolji život. Tačno je da smo pod pritiskom idejnih protivnika, ali Savez komunista ne sme da napravi krupnu grešku da svoju aktivnost svede samo na borbu protiv njih.” (1986/1989: 117).

Ta je *hijerarhija problema*, a ne njegove simpatije za opoziciju u Srbiji ili za srpski nacionalizam, spriječila Miloševića da kritizira Akademiju i *Memorandum* u javnosti.⁶⁰

“Ja kao glavne idejne zadatke vidim promene u ekonomskom i političkom sistemu.⁶¹ A tretiranja pesama, romana i izložbi, kao glavnih idejnih tema, manje shvatam kao odsustvo svesti nekih rukovodstava o stvarnim problemima ovog društva a više kako izraz namere da se skrene pažnja sa njih, da se politička aktivnost orijentiše na periferna pitanja i tako reše

⁶⁰ Taj je argument koristio i Ivan Stambolić, primjerice, kad je objašnjavao razloge svoje *šutnje* u odnosu na opoziciju, nakon pojavljivanja *Bijele knjige*. Sada je Milošević samo ponavljao Stambolićev argument: da neki ljudi (ponekad *ustavobranitelji* koji se opiru promjenama, a ponekad *opozicija*), namjerno nameću pitanja kritike poretka da bi omeli Savez komunista u ostvarivanju svog *pozitivnog programa*. U jugoslavenski politički vokabular s kraja osamdesetih ušao je pojam *hrvatska šutnja*, koji objašnjava neprisutnost hrvatskog vodstva u glavnim sukobima u Jugoslaviji tog razdoblja. Međutim, s obzirom na opoziciju, moglo bi se donekle govoriti i o *srpskoj šutnji*.

⁶¹ Konačno, kao marksist, Milošević je vjerovao da “kulturalna pitanja ne postoje nezavisno od ekonomskih i materijalnih uslova života” (1984/1989: 25).

određena lična ili grupna pitanja vezana za političku poziciju pojedinaca i grupa”, rekao je 1984. godine (1984/1989: 25).

Raspravljati o prošlosti, primjerice o onoj iz Drugog svjetskog rata, također je neproduktivno i uzaludno.

“Društvo zagledano u prošlost, umesto u budućnost, neće budućnost ni imati. To bolje od nas znaju oni koji nam sada kao glavne društvene teme nameću istraživanja porekla naroda i pesama, koji nam predlažu da pomirimo vojske i klase, koji nam nude separatizam danas kada integrativni procesi zahvataju čitav svet.” (1986/1989: 79).

Ne samo da je Milošević (dijeleći mišljenje većine u partijskom vrhu Srbije) odbio staviti aktivnosti opozicije na vrh dnevnog reda partijske rasprave, nego je zagovarao i mnogo bližu suradnju s inteligencijom, vjerujući da ona može biti saveznik Partije u formuliranju novog *pozitivnog programa*. Više nego njegov prethodnik Stambolić, Milošević je naglašavao ulogu inteligencije, rekavši (1984) da je “naš odnos prema inteligenciji naš odnos prema budućnosti” (1984/1989: 13). Naglašavajući nužnost razlikovanja između “poštene” inteligencije i kontrarevolucionara (uključujući i one unutar inteligencije), Milošević je tražio da Partija ne zaboravi da je većina intelektualaca okrenuta prema socijalizmu i da u njemu traži svoju budućnost:

“Netolerantnost prema obrazovanim i odlučnim ljudima, koji istovremeno ne veruju da je sve mračno i da ne možemo savladati postojeće teškoće uspešno – što je još uvek stav nekih ljudi – ne bismo trebali više tolerisati” (1986/1989: 122).

Više od svojih prethodnika, Milošević je posjećivao Univerzitet u Beogradu nudeći mu ruku suradnje. “Balkanski dogmatizam”, rekao je on 1987, “izražavao se i u gotovo feudalnom pogledu na inteligenciju. Borba za ekonomski i društveni napredak ne može biti dobivena ako u prvim redovima te borbe nema obrazovanih, sposobnih i pametnih ljudi” (1987/1989: 139). Vjerojatno i zato što je njegova supruga, Mirjana Marković, bila sveučilišni nastavnik

s velikim utjecajem u partijskoj organizaciji beogradskog Univerziteta⁶², ne iznenađuje da su mnogi od njegovih bliskih suradnika dolazili s Univerziteta.⁶³

Konačno, četvrto, Milošević je u srpsku političku retoriku uveo pojam *borbe protiv anarhije* i vratio pojam *optimizam*. On je smatrao da Jugoslavija klizi u anarhiju, u kojoj "svako može da kritikuje svakoga, a da pri tom za svoj rad i ponašanje ne polaže račun nikome" (1986/1989: 101).

"Upravo zbog te anarhije, koja kuca na naša vrata, uveren sam da, i pored ekspanzije građanske svesti, nama ne pretila opasnost od restauracije kapitalizma, već više od restauracije onih mračnih birokratskih sila koje smo jednom izbegli. To jest, ukoliko se nastave procesi koji vode ka anarhiji, velika je verovatnoća da se izlaz iz nje traži u nekoj varijanti totalitarne države i lične vlasti" (1986/1989: 115).

Milošević je, baš kao prije i Kardelj, držao da se kapitalizam ne može vratiti, te da je jedino neka vrsta staljinističkog socijalizma alternativa jugoslavenskom putu. On je, također, znao za snagu čvrstorukaških tendencija; anarhiju nije vidio kao opasnost *per se*, nego prije svega kao povod za jačanje totalitarnih tendencija u društvu.⁶⁴ Pesimizam i defetizam, kako ih je nazvao u svom

⁶² Mirjana Marković je 1993. ovako opisala svoj utjecaj na kadrovsku politiku na Univerzitetu: "Gurala sam određena kadrovska rešenja veoma energično i veoma uspešno" (citirano u Popov, 1996: 356).

⁶³ Ta otvorenost prema sveučilištu isplatila se politički. Mnogi profesori i studenti podržavali su Miloševića, držeći da njegova politika predstavlja stvarni zaokret. Vrhunac te podrške izražen je masovnim studentskim antislovenskim i antialbanskim protestima u novembru 1989. ("najvećima nakon 1945", kako je sam Milošević rekao) koji su završili zahtjevom za hapšenjem Azema Vllasija, komunističkog lidera Kosova. Studenti će, kasnije, međutim, biti u prvim redovima borbe protiv Miloševića. Nastavnici će, međutim, dobrim dijelom stajati uz njega do kraja.

⁶⁴ Oni koji nemaju osobnog iskustva s *anarhičnom* prirodom jugoslavenskog društva, mogu pronaći dobar opis tog fenomena u knjizi Duška Dodera (1978). Za vezu između anarhizma i staljinizma, dobar izvor je Tikholaz (1996: 131-8). Za Kardeljeva upozorenja na mogućnost da Jugoslavija završi u obnovljenom staljinizmu, vidi drugo poglavlje ove knjige.

govoru u decembru 1986, idu na ruku tim tendencijama, jer šire osjećaj bespomoćnosti (1986/1989: 78). Milošević je upozoravao da je logično da su mnogi razočarani i obeshrabreni krizom u zemlji, ali je poručivao i da nije logično da upravo takvi ljudi vode zemlju, zauzimajući pozicije na kojima moraju biti ljudi s vizijom i vjerom u budućnost. Srbiji i Jugoslaviji potrebna je nova generacija mladih, odvažnih i "gnevnih" ljudi, kod kojih će optimizam i nada potisnuti duh defetizma, kritizerstva i pesimizma (1986/1989: 87). Kritika *pesimizma* odnosila se, naravno, i na apokaliptičke akademike SANU, ali također i na one političke vođe u zemlji koji su kritizirali jedni druge za promašaje koje su i sami proizvodili. Retorika optimizma koju je Milošević promovirao u svojim govorima, bila je u oštrom neskladu s *kulturom apokalipse*, koja se u Srbiji i Jugoslaviji razvila u razdoblju od desetak godina prije njegova uspona.⁶⁵

Posljedica njegova vjerovanja da je ključ budućnosti u Partiji, te da tu budućnost može osigurati samo mlada generacija optimističkih lidera, bila je Miloševićeva oštra retorika (a potom i akcija) prema svima koji a) nisu bili spremni prihvatiti program važnih reformi, prije svega unutar Partije; b) nisu bili dovoljno

⁶⁵ To se također odnosi i na njegov retorički stil. Do sredine osamdesetih, ljudi su bili umorni od slušanja istih fraza, kojima su ih obasipali nemaštoviti političari. Birokratska retorika nije mogla nikoga inspirirati. Milošević je to prepoznao; njegov je jezik bio pun kratkih i jednostavnih rečenica, te jasnih i emotivnih izraza (kao što su *srce*, *deca*, *zmija u nedrima* i dr.). Kao što je rekla pjesnikinja Desanka Maksimović u recenziji njegove knjige *Godine raspleta*: "Svojim govorima u mnogim ljudima je probudio potrebu da se bore, prenuo u njima uspavano rodoljublje, zanemarene dužnosti, naročito se često vraćajući na decu, na našu odgovornost da joj zemlju ostavimo slobodnom i bezbednom, da naše mlade ne ostavimo slepim kod očiju". Ili, kao što je rekao Kosta Mihailović: "On ima razvijen kritički način mišljenja, ne koristi fraze i floskule iz kojih je ispario svaki sadržaj već se služi argumentima iskazanim svima razumljivim i bliskim jezikom" (1989: korice). To su priznali i mnogi obični ljudi; primjeri se mogu naći recimo u Gaber i Kuzmanić (1989: 247). Njegove retoričke kvalitete, relativna mladost, te izgled odlučnog partijskog vođe stvorile su od Miloševića izvrsnog kandidata za mitove, koje su pomogli stvarati njegovi prijatelji u medijima i među intelektualcima. Milošević je bio prvi posttitovski političar koji je razumio važnost medija u politici. Nigdje to nije bolje izraženo nego u njegovu govoru na Gazimestanu (1989). Tim je teže razumjeti zašto je u kasnijoj fazi svoje vladavine, nakon 1990, izbjegavao medije i javne nastupe.

optimistični, nego su se predali kritizerstvu; c) nisu prepoznali hijerarhiju problema, u kojoj su pitanja ideologije i kulture bila ispod pitanja ekonomije i političkog sistema; d) nisu razvijali pozitivan program, nego su se zadržavali na kritici opozicije; e) nisu odbacili ideološki dogmatizam; f) nisu podržali partijsko jedinstvo, jedinstvo Srbije i Jugoslavije. Miloševićeva linija razgraničenja s drugima u partijskom vrhu bila je označena tim markerima. Ona je, barem u ovoj inicijalnoj fazi, bila prvenstveno politička, a ne etnička. Zbog toga je i uspio dobiti dovoljnu (iako, u prvoj fazi, ne više nego dovoljnu) podršku unutar same srpske Partije.

VRUĆE POLITIČKO LJETO 1987: NASTANAK INSTITUCIONALISTA I REVOLUCIONARA UNUTAR SK SRBIJE

Tri su događaja između aprila i septembra 1987. stvorila scenu na kojoj se odvijala bitka između Miloševića i onih koji su bili (ili je on mislio da su bili) na drugoj strani tako postavljene linije. Prvo, u aprilu 1987. Milošević je posjetio Kosovo Polje, pokušavajući (kao i Stambolić godinu dana prije) umiriti gnjev kosovskih Srba. Taj je posjet po mnogočemu značajan: on je uspostavio direktnu vezu između Miloševića i kosovskih Srba, a govor koji je tom prilikom održao imao je sve elemente ovdje opisanog diskursa. Drugo, u maju 1987. započela je ideološka ofanziva protiv "napada na Tita", kojoj je povod bila naslovna stranica lista *Student*, na kojoj se (kako su razumjeli Miloševićevi suradnici) aludiralo na Tita u negativnom kontekstu. Napokon, ubojstvo četvorice i ranjavanje sedmorice vojnika u kasarni u Paraćinu, zločin počinjen od strane Albanca Aziza Kelmendija (koji se potom i sam ubio) pokrenuo je lavinu gnjeva protiv Albanaca i Kosova koja se proširila sa same Srbije na ostale krajeve Jugoslavije, uključujući i Hrvatsku. Prvi je događaj povezo elitu i mase; drugi je podijelio Partiju na *institucionaliste* i *revolucionare*, a treći je omogućio da se uvede retorika i praksa *izvanredne situacije*, ne samo na Kosovu nego i u cijeloj Jugoslaviji.

Govor u Kosovu Polju

Govor koji je Slobodan Milošević održao pred oko dvije tisuće Srba u Kosovu Polju, 25. aprila 1987, često se uzima kao početak srpskog nacionalizma u vrhu srpske političke strukture. Strani analitičari često mu pridaju golemo značenje, držeći ga prekretnicom u novijoj srpskoj povijesti. Pa ipak, u engleskom je jeziku taj govor gotovo potpuno nepoznat; stoga su mnogi bili iznenađeni kad ga je sam Milošević pročitao pred Haaškim sudom na početku suđenja 2002. Kontekst u kome je taj govor održan, potpuno je zaboravljen; i u interpretaciji tih analitičara i u samoj Miloševićevoj interpretaciji pred sudom. Taj je opći kontekst već opisan u glavnim crtama u ovoj knjizi, pa mu se nećemo vraćati na ovom mjestu.

Što je, međutim, Milošević rekao u Kosovu Polju i u kojem konkretnom kontekstu? On je (poput Stambolića godinu dana prije) došao u Kosovo Polje da spriječi još jedan odlazak Srba i Crnogoraca u Beograd i da ih odgovori od ideje da trajno napuste Kosovo. Stambolićevo obećanje od prije godinu dana pokazalo se praznim, pa su kosovski Srbi imali vrlo malo povjerenja u bilo koga tko je dolazio iz Beograda. I Milošević je dočekan prilično hladno. Znajući da bi tako moglo biti, policija je formirala kordon između mase i zgrade u kojoj je on razgovarao s političkim predstavnicima općine – Albancima i Srbima. Ne vjerujući lokalnim političarima, masa je nasrnula da razgovara s Miloševićem direktno, ali je policija pokušala spriječiti taj susret. Reagirala je palicama.⁶⁶ Milošević je bio odmah obaviješten o događaju pa je prekinuo sastanak i izašao ispred zgrade. Tamo je čuo ljutite prigovore sudionika protestnog skupa, koji su dobacivali policiji: "Ubojice!", a njemu govorili da ih je milicija prebila. "Niko ne sme da vas bije!", odgovorio je Milošević, prilično uplašen, zbunjen i iznenađen. Ta je rečenica, izrečena u lapidarnoj konverzaciji i

⁶⁶ Kasnije interpretacije tog događaja često naglašavaju da je sukob policije i demonstranata bio motiviran i time što su većina policijaca bili Albanci. Uпитno je, je li doista bilo tako, iako je Milošević na svom suđenju iznio podatke o etničkom sastavu kosovske policije koji potvrđuju da je ona bila pretežno albanska. Međutim, veliko je pitanje koliko je etnički sastav policije doista utjecao na njene akcije i je li bio važan demonstrantima u tom trenutku.

kao odgovor na konkretnu situaciju, kasnije postala sastavni dio mita kojeg su o Miloševiću stvarali njegovi podržavatelji; a onda je iz tih mitova preuzeta i u ozbiljnu akademsku literaturu.⁶⁷ Milošević se potom složio da sasluša lokalno stanovništvo, na sastanku koji je trajao 13 sati. U tom direktnom kontaktu sa Srbima s Kosova, Milošević je čuo za maltretiranja, nasilje, silovanja, povrede prava i uništavanje imovine; svjedočenja ne mnogo različita od narativa *Knjige o Milutinu*, ili peticija srpskih intelektualaca. Milošević je morao uvidjeti da je opozicija doista govorila jezikom daleko razumljivijim i bližim tim ljudima, nego što je bio partijski govor. Također, on se morao zabrinuti nad mogućnošću da se stvori zajednička fronta između opozicije i masa, koju nitko ne bi mogao zanemariti.

Na kraju te "noći oporih reči" (kako su mediji nazvali događaj), Milošević je održao govor od otprilike 2.500 riječi. U stvari, sadržaj tog govora danas će mnoge iznenaditi. Milošević nije rekao gotovo ništa novo; ništa što godinu dana prije nije već izrekao Stambolić. Ali, kontekst je bio drukčiji. Cijeli je događaj izgledao dramatično, a mediji su bili prisutni u gotovo nezapamćenom broju. Miloševićev kosovopoljski govor nije bio njegov najradikalniji; nije se, primjerice mogao usporediti s govorom u Kragujevcu u decembru 1986. Ali, on je sadržavao elemente ohrabrenja, optimizma i čvrstoće, te je izrečen jednostavnim i jasnim riječima. Zato je izgledao tako uvjerljivo, pa je na kraju preokrenuo situaciju u Miloševićevu korist.

Pažljiva analiza Miloševićeva govora u Kosovu Polju ukazuje da se u njemu promoviraju ista ona tri elementa koje smo već identificirali u diskursu srpske opozicije: a) komunistički diskurs; b) ideja direktne demokracije; c) patriotsko-nacionalistički program, uključujući i neke fraze i stavove koji su zvučali kao da su preuzeti iz diskursa *kritičke inteligencije*. Naglasak je, doduše, bio na prvom i drugom elementu, ne na trećem (kao kod opozicije), ali sama činjenica da su preuzete neke fraze bila je značajna. Milošević je kombinirao titoistički (ali ne kardeljevski) slogan o

⁶⁷ O tome kako je događaj interpretiran u *Književnim novinama* (uključujući i u pjesmama, recimo onoj Radoslava Zlatanovića) samo tri dana nakon što se dogodio, treba vidjeti u Gojković (1996: 373).

bratstvu i jedinstvu s pozivom Srbima i Crnogorcima da ne napuštaju svoje kuće, njive i bašte, svoje uspomene. On je kombinirao revolucionarnu retoriku s tradicionalističkim diskursom, upozoravajući Srbe da "nije nikad bilo svojstveno duhu srpskog i crnogorskog naroda da ustukne pred preprekama, da se demobilise kad treba da se bori, da se demoralise kad mu je teško".

"Treba da ostanete ovde i zbog predaka i zbog potomaka. Pretke biste obrukali, potomke razočarali" (1987/1989: 144).

Odluče li ostati na Kosovu, Milošević je prisutnim Srbima i Crnogorcima obećao podršku srpskog i jugoslavenskog vrha, upozoravajući da je Kosovo pitanje opstanka Jugoslavije.

"Cela je Jugoslavija sa vama. Nije reč o tome da je to problem Jugoslavije, nego je Jugoslavija i Kosovo. Jugoslavija ne postoji bez Kosova! Jugoslavija se dezintegriše bez Kosova! Jugoslavija i Srbija neće dati Kosovo!", rekao je na kraju govora (1987/1989: 146).

Istodobno, Milošević je upozorio lokalne Srbe i Crnogorce da ne uzimaju pravdu u svoje ruke, jer stanje anarhije i bezakonja neće pomoći nikome. Kritizirao je državu zbog bešćutnosti i birokratiziranosti, ali je istodobno podsjetio da su se stvari značajno popravile u posljednjih nekoliko godina, jer je Kosovo postalo središnja tema Jugoslavije. Podržao je pravo demonстранata da izraze svoje mišljenje te odbacio optužbe da su njihovi skupovi nacionalistički.⁶⁸ Ali, jasno je rekao da Srbi moraju učiniti sve da njihova opravdana nezadovoljstva ne budu zloupotrebljena od strane nacionalista, protiv kojih svaki pošten čovjek mora ustati. Linija razdvajanja nije etnička, nego ona koja razdvaja "snage socijalizma, bratstva i jedinstva i progressa od snaga separatizma, nacionalizma i konzervativizma" (1987/1989: 145).

"U tom razdvajanju progresivnog od reakcionarnog, Srbi i Crnogorci na Kosovu sigurno će dobiti podršku mnogih Alba-

⁶⁸ Ovdje je Milošević zapravo samo ponovio prijašnji Stambolićev zaključak.

naca, komunista i albanskih ljudi među kojima imaju rođake i prijatelje, a njihova deca drugove. Jer je ovde svima zajednički cilj da se Pokrajina ekonomski i kulturno razvije pa da ljudi, svi ljudi, žive bolje i srećnije. Oko tog cilja treba da se okupe svi radni i poštteni ljudi, to treba da je osnova bratstva i jedinstva na Kosovu” (1986/1989: 145).

Mnogo oštrijim riječima od svog prethodnika Stambolića, Milošević je upozorio da iseljavanje Srba s Kosova “predstavlja verovatno poslednji tragičan egzodus evropskog stanovništva”⁶⁹, te da su se “poslednji put takve povorke očajnih ljudi kretale u srednjem veku” (1987/1989: 142). Nemoguće je, priznao je Milošević, vratiti etničku strukturu Kosova na nekadašnje stanje, ali je moguće pokrenuti kampanju povratka onih koji su napustili pokrajinu. “I ne mora da bude nijedna cena velika da se to postigne” (1987/1989: 145).

Suprotno mnogim kasnijim interpretacijama,⁷⁰ Milošević je u tom govoru oštro kritizirao nacionalizme, i srpski i albanski.

“Nacionalizam uvek znači izolovanje od drugih, zatvaranje u sopstvene okvire, a to znači i zaostajanje u razvoju, jer bez

⁶⁹ Prema službenim podacima, koje je na zajedničkoj sjednici državnog i partijskog Predsjedništva Srbije, 2. novembra 1988, predstavio sekretar CK SK Srbije Zoran Sokolović, 31.000 Srba i Crnogoraca se iselila iz Kosova nakon 1981. Od oko 3.000 domaćinstava koja su se u tom razdoblju iselila, oko 2.000 ih je prodalo svu imovinu koju su imali na Kosovu. Od oko 1.445 teritorijalnih jedinica na Kosovu, oko 700 ih je bilo “etnički čisto – albansko”, dok je u oko 300 broj Srba i Crnogoraca bio ispod 50. Između 1983. i 1987, oko 6.500 (tj. 224 domaćinstava) Hrvata, Muslimana, Roma i Turaka također je napustilo Kosovo (IB CK SKS, 10/1988: 6).

⁷⁰ Unatoč tako jasnoj antinacionalističkoj retorici, autori kao što je Kaplan (1993: 40) tvrde da je Miloševićev govor bio “direktan poziv na rasnu mržnju”. Ta je interpretacija toliko proširena, da je ušla i u Haasku optužnicu protiv Miloševića. Razlika između samog teksta i njegove retrospektivne interpretacije rezultat je nekoliko metodoloških pogrešaka koje smo objasnili u prvom poglavlju ove knjige; primjerice, *prolepsis* hipoteze i mita o koherenciji. Također, autori koji ne govore i ne čitaju srpski/hrvatski, najčešće nisu pročitali (ili nisu razumjeli) taj govor, jer nije bio dostupan na engleskom jeziku. Ideološki aspekt tog govora potpuno je zaboravljen (recimo, u članku objavljenom u *Daily Telegraphu*, 20. januara 1999; ili u knjizi generala Rosea, 1998, i dr.), što je vrlo velika pogreška.

saradnje i povezivanja na jugoslovenskom, a onda i širem prostoru nema ni progressa. Svaki narod i narodnost koji se zatvaraju i izoluju neodgovorno se ponašaju prema sopstvenom razvoju." (1986/1989: 143).

Ne iznenaduje što je oštrica bila usmjerena prema albanskom nacionalizmu, koji bi htio uspostaviti "etnički čisto" Kosovo. Albanski separatisti su se malo primirili, rekao je on. "Računaju na vreme, a razume se, i prilike rade za njih", dodao je – aludirajući (možda?) na visoki natalitet i opću krizu u zemlji. No: "trebaju da znaju – na ovom tlu tiranije⁷¹ više neće biti", jer to "neće dati ni progresivni ljudi Kosova, neće dati Srbija ni Jugoslavija" (1987/1989: 142).

Miloševićeva čvrsta jugoslavensko-srpska retorika inspirirala je mnoge na tom skupu, pa je novi lider na kraju pozdravljen oduševljenim odobravanjem. Kao i u prethodnim situacijama, one koji su slušali nije oduševio zahtjev za slobodom, liberalizacijom i pluralizmom (iako je zahtjev za ljudskim pravima, recimo, bio važan dio retorike kosovskih Srba). Oni su podržavali čvrstoću stava i akcije, i borbu protiv anarhije i bezakonja. *Anarhija*, ne nedostatak demokracije ili političkih partija, bila je problem. Titoistička retorika i akcija bili su ključ rješenja tog problema. Milošević im je sada izgledao kao novi Tito. I još više od toga: prvi srpski (štoviše: srpsko-crnogorski) Tito. On je to shvatio i prihvatio. Nakon Kosova Polja, Milošević preuzima sva četiri elementa Titove tehnologije vladanja: 1) stupa u direktni kontakt s masom; 2) ponavlja zahtjeve mase kako bi raspšio njihovo nezadovoljstvo; 3) koristi direktnu vezu s masom da bi eliminirao svoje političke protivnike unutar elite; 4) koristi novouspostavljeno jedinstvo Partije i masa da bi smanjio opoziciju režimu.⁷² Po tome je (a ne toliko po samom tekstu, odnosno sadržaju) njegov kosovopoljski govor bio, doista, prekretnica.

⁷¹ U ovom kontekstu riječ *tiranija* imala je (ili je barem mogla imati) i značenje: *Tirana*. To je bilo podsjećanje na utjecaj kojeg Tirana ima na Kosovu, i obećanje da se taj utjecaj neće nastaviti.

⁷² Kao što je opisano u trećem poglavlju ove knjige, te elemente političke tehnike Tito je najuspješnije koristio u ublažavanju učinaka beogradskih studentskih demonstracija 1968.

Slučaj Student: Diferencijacija unutar elite

Ivan Stambolić kaže da se Milošević vratio s Kosova kao "novi čovek". Kao i Stambolić godinu dana prije, bio je zabrinut i radikalniji; odlučan da nešto učini. Nikad nećemo znati što ga je zapravo motiviralo u većoj mjeri: osjećaj dužnosti prema Partiji kojoj je predsjedavao, strah od mogućnosti da protest eskalira do nekontroliranih razmjera, ili istinska briga za sudbinu ljudi. Vjerojatno su sva tri elementa bila među razlozima za njegovo inzistiranje da se u Partiji mora uvesti "željezna disciplina", jer je vrijeme praznih govora prošlo. Kao posljedicu, Milošević je skratio trajanje sjednica i ukinuo neformalne konzultacije između partijskih i drugih funkcionara, smatrajući da su one samo gubitak energije i vremena. Vodstvo ne smije biti zaokupljeno samo sa sobom, nego se okrenuti narodu i djelovati u narodu. Miloševićev stil vladanja polako se pretvarao u naredbodavstvo: samo rezultati su bili važni, metode dolaženja do rezultata bile su drugorazredne. Situacija je bila "izvanredna"⁷³, pa su i mjere za njeno rješavanje morale biti takve. Njegov je autokratski stil vladanja (sada sve vidljiviji) bio u neskladu s principom "kolektivnog rukovođenja", koji je uveden nakon Titove smrti. Taj stil, a ne sama akcija ili političke razlike, izazvale su prve proteste protiv Miloševića unutar samog vodstva; uključujući i one koji su dolazili od Stambolića. Stambolić se sada smatrao marginaliziranim. Njegova je namjera, osim toga, bila da se glavna politička djelatnost preseli – u mjeri u kojoj je to moguće – iz Partije u državne institucije. Milošević je, međutim, imao malo vremena za konzultacije, a Partiju (sada pod njegovim predsjedništvom) smatrao je

⁷³ Stambolić je smatrao da je Miloševićeva vladavina bila vladavina *izvanrednog stanja*. Milošević bi proizvodio izvanredno stanje, čak i onda kad ono nije postojalo u stvarnosti. U svojim sjećanjima na to razdoblje, Stambolić navodi niz primjera za to; podsjećajući da revolucionari vjeruju u parolu *čim gore, tim bolje*. Naravno, Stambolićeva sjećanja (kao i sva druga) treba uzeti *cum grano salis*, ali ne mogu se izbjeći direktne usporedbe s ulogom *izvanrednog stanja* (u formi prijetnje vanjskim, tj. sovjetskim, napadom ili unutrašnjim *građanskim ratom*) u razdoblju od 1967. do 1972. Vojska je bila važan faktor u oba slučaja: je li Ljubičić bio spona između prvog i drugog slučaja proizvodnje *izvanrednog stanja*? Za Stambolićeve primjere, vidjeti 1995: 176.

važnijom od države. Uostalom, tako je uvijek bilo, a to su tako vidjeli (i tražili da ostane) i Srbi i Crnogorci na Kosovu.

Pod utjecajem onoga što je vidio i čuo na Kosovu (te zaključka da kosovski Srbi zapravo govore gotovo iste parole kao i opozicija), Milošević je naredio svojim kolegama u Partiji da budu budni prema aktivnostima opozicije.⁷⁴ Istodobno s provođenjem pozitivnog programa, treba oduzeti šansu opoziciji da se infiltrira kao stvarna politička snaga u proteste na Kosovu. Podučen Stambolićevim iskustvom, Milošević je unaprijed želio spriječiti kritike iz drugih krajeva Jugoslavije; i pokazati se kao anti-nacionalist koji je u stanju riješiti kosovski problem na komunističkim principima. U tom kontekstu je 2. maja 1987. polunezavisno glasilo studentske organizacije na beogradskom Univerzitetu *Student* objavilo naslovnu stranicu na kojoj je bio naslov "Bal vampira". Kako se približavala godišnjica Titova rođenja (7. maja) a onda i slet za Dan mladosti (25. maja), ideolog beogradske partijske organizacije Dušan Mitević (Miloševićev prijatelj iz studentskih dana) prepoznao je u tome "napad na Tita". U biti, radilo se o maloj provokaciji; posebno kad je se usporedi s daleko ozbiljnijim i otvorenijim kritikama Josipa Broza Tita unutar *kritičke inteligencije*. Ali, u novim okolnostima (te posebno stoga što se radilo o studentima, beogradskom Univerzitetu i instituciji sistema koja je bila formalni izdavač *Studenta*), Miloševićevi sljedbenici tražili su direktnu akciju ne samo protiv izdavača i redakcije, nego i šire: protiv "napada na Tita". Milošević ne samo da je u to doba bio titoist, nego je smatrao (s pravom) da će obrana titoizma biti dobro primljena u široj populaciji, a također i izvan Srbije. Dragiša Pavlović, tadašnji predsjednik beogradske partijske organizacije, međutim, ostao je vjeran ranije dogovorenoj politici, prema kojoj je bilo mnogo "važnijih stvari za diskutovanje" od ilustracija na naslovnica. Pavlovićev je stav sad izazvao neobičnu polemiku s Mitevićem na sjednici beogradskog partijskog Predsjedništva. Mitević je imao iskustva u novinarstvu, a bio je blizak i Mirjani Marković, Miloševićevoj supruzi koja je imala golem utje-

⁷⁴ Slavoljub Đukić u svojoj knjizi (1994: 63) navodi Miloševićev zahtjev na sastanku koordinacije političkog rukovodstva Srbije, 8. juna 1987, da se na "ofanzivu opozicije" mora odgovoriti oštrom mjerom. Milošević je tada rekao da je "naša ofanziva slaba", te da se tu ne radi o "dečjim igrama", nego o "anarhiji".

caj na sveučilišnu partijsku organizaciju. Pavlović je, na drugoj strani, bio relativno neiskusni političar, koji nije imao ni izbliza takvu političku težinu da bi mogao tek tako odbaciti Mitevićeve prijedloge. Polemika između Mitevića i Pavlovića na Predsjedništvu Gradskog komiteta dobila je veliki publicitet u medijima: u sljedećih je nekoliko dana objavljeno 35 komentara o Mitevićevoj interpretaciji naslovne stranice *Studenta*, od kojih je 34 ili otvoreno dvojilo o njegovim zaključcima, ili ih otvoreno odbacilo. Tim se kritikama potom pridružio srpski ministar kulture, Branislav Milošević, koji je u napadu bez presedana za unutarpartijske odnose, napao "dogmatske snage", a prije svega Mitevića, zbog takvog čitanja naslovne stranice *Studenta*. Konflikt između ministra kulture i ideologa beogradskog partijskog komiteta, pokazao je nejedinstvo u Partiji za koju je Slobodan Milošević sad htio da bude ujedinjenija nego ikad prije.

Partijska komisija unutar beogradskog partijskog komiteta trebala je raspraviti nesuglasice nastale oko slučaja *Student*. No, na njenoj sjednici, Milošević se prvi put suočio s kritikom od strane Ivana Stambolića. Stambolić je smatrao da pojedinci u novom rukovodstvu (vjerovatno iz neiskustva) stvaraju "repressivnu atmosferu, utisak neprekidnih konflikata", te kritikirao Miloševića što je napao *Student* oštrije nego ranije *Memorandum SANU*. Neki stavovi partijskog Predsjedništva (koje je on, sve do Kongresa, uspješno vodio), samo su "dolili ulje na vatru".

S takvim stavovima, međutim, Stambolić nije suviše dobro prošao. Nikola Ljubičić (nekoć savezni sekretar za narodnu obranu, a sada predstavnik Srbije u Predsjedništvu SFRJ) rekao je da je Partija dosad "previše oklevala", te da je "naša strana bila u defanzivi, dok je opozicija napadala". Komunisti su danas, zaključio je Ljubičić, pod napadom antikomunista, a to treba "zaustaviti na vreme", tj. dok se još može. U ljeto 1987, dakle, pojavile su se (i javno manifestirale) duboke podjele unutar samog srpskog vodstva; upravo obratno od onog što je Milošević obećao kosovskim Srbima. Milošević je držao da se te podjele moraju eliminirati. Jedinstvo Partije bilo je preduvjet jedinstva Srbije; a onda i Jugoslavije; u to je on tada čvrsto vjerovao. On je sada tražio pogodan trenutak da postigne novo jedinstvo, najprije u Partiji, potom u Srbiji, pa u Jugoslaviji.

Paraćinski slučaj i njegova interpretacija

U tom se kontekstu samo tražio povod da bi se konflikt oko nejedinstva u Partiji raščistio. Taj je povod naden, kad je u noći 3. septembra 1987, dvadesetogodišnji Aziz Kelmendi, vojnik-Albanac s Kosova pucao iz automatske puške po spavaonici kasarne u Paraćinu; ubio je četvoricu a ranio sedmoricu svojih kolega. Među ubijenima dvojica su bili Muslimani (Hazim Dženanović i Safet Dudaković), jedan Hrvat (Goran Begić), a četvrti je bio etnički Jugoslaven iz Beograda (Srđan Simić). Među ranjenim vojnicima, jedan je bio iz Crne Gore, trojica iz Bosne i Hercegovine, jedan s Kosova i jedan iz Slovenije.⁷⁵ Događaj je šokirao jugoslavensku javnost. Bez čekanja službenog izvještaja, ljudi (i mediji) interpretirali su ga kao još jednu akciju albanskih separatista protiv Jugoslavije i njenih naroda.⁷⁶ Kelmendijev je zločin iskorišten da se upozori na cijenu koju bi Jugoslavija mogla platiti ako se tako delikatan i ozbiljan problem kao što je *kontrarevolucija* na Kosovu bude zanemarivala. Srpski su mediji prednjačili u ocjenama da Albancima ne treba vjerovati, bez obzira gdje su i kako se ponašaju.⁷⁷ Poruka je bila primljena širom Srbije. U Valjevu, Paraćinu, Subotici i mnogim manjim mjestima, uništavani su kiosci i dućani kojima su vlasnici bili Albanci. Cijela obitelj Kelmendi je uhapšena i ispitivana u prizrenskom zatvoru. Azizova sestra Melihada (tada šestnaestogodišnjakinja) izbačena je iz škole. Partizanska organizacija u selu Dušanovo (odakle je bio ubojica) zatražila je od stanovnika da izoliraju obitelj Kelmendi.⁷⁸ Njegov nekadašnji srednjoškolski učitelj, Agish Kastrati, isključen je iz SKJ, a petoro ostalih nastavnika dobili su "posljednju opomenu" jer nisu zabilježili da je Kelmendi (tri godine ranije, od 2. do 17. aprila 1984. godine) bio odsutan iz škole jer je tih 13 dana bio u zatvoru nakon što je "uhvaćen pri pokušaju bijega u

⁷⁵ *Borba*, 4. septembra 1987.

⁷⁶ Kao primjer toga, vidi Tanjugov komentar objavljen u *Borbi*, 4. septembra 1987: "Pucnji u Jugoslaviju". Tanjugovi komentari bili su čitani kao poluslužbeni stav političkog vrha.

⁷⁷ Za detalje, vidi Đukićevo navođenje reakcije tadašnjeg direktora *Politike*, Živorada Minovića (1992: 150).

⁷⁸ *Borba*, 10. septembra 1987.

Albaniju".⁷⁹ Strah, bojazan, prijetnje i hapšenja sad su se uvukli u javni život na Kosovu, u Srbiji i Jugoslaviji. Sumnjičenja Albanaca, ali i mnogih drugih, dobila su prostora u privatnim konverzacijama; ne samo u medijima.⁸⁰

Nekoliko dana kasnije, 6. septembra 1987, sprovod Srđan Simića u Beogradu okupio je tisuće ljudi. Njegovi su roditelji morali zamoliti prisutne da prestanu s uzvikivanjem parola, kao što su "Bolje grob nego rob"; "Hoćemo slobodu"; "Kosovo je Srbija" "Ne damo Kosovo"; "Dosta rezolucija"⁸¹ i slično. Nakon sprovida 20.000 ljudi posjetilo je grob Aleksandra Rankovića, pjevajući:

⁷⁹ Zanimljivo, Udruženje književnika Srbije bila je jedna od vrlo malobrojnih organizacija koje su protestirale protiv takvog osvetoljublja. U javnom protestu UKS je nazvao neke od ovih akcija "varvarizmom", a njihove autore proglasio gluhima za pitanja ljudskih prava. Pa ipak, ne može se oti dojm da je taj protest bio prije svega motiviran strahom da bi politika osvete mogla poslužiti albanskim separatistima da antidatiraju događaje, pa da Kelmendija proglaše pravедnikom koji je na vrijeme stao u zaštitu svog naroda pred osvetništvom. Drugi glas protesta protiv takvih mjera bio je tekst Ivkice Bačić u zagrebačkom *Vjesniku*, 12. septembra 1987. Ona se usprotivila logici kolektivne krivnje i nepromišljenih akcija, koje su sponzorirane od strane političkih tijela, budući da "nas one mogu odvesti samo još dublje i niže... do točke s koje nema povratka".

⁸⁰ Ovdje citiram iz svog privatnog dnevnika, na dan 7. septembra 1987. "Ljudi, čak i oni koji su do jučer branili Albance i bili žestoko protiv velikosrpskog nacionalističkog gledanja na Kosovo, sad najavljuju da će bojkotirati Albance u Zagrebu: više im nitko ne vjeruje". Nekoliko dana kasnije, 18. septembra 1987, zabilježio sam razgovor sa Stipom Oreškovićem, svojim prijateljem koji je tada bio vrlo blizak Stipi Šuvaru, o političkim podjelama u Srbiji. "Stipe tvrdi da su i jedni i drugi nacionalisti, s tim što je Milošević bolji jer njegova politika vodi u građanski rat na Kosovu odmah, a Stambolićeva dugoročno (?!). On tvrdi da je u svakoj zemlji opasnije ako se duže nešto sprema, pa je Milošević bolji (?!). Čudno! Užasno je opterećen tim ratovima - kao da nema druge varijante. Malo me to brine!". Orešković, tada član saveznog rukovodstva omladinske organizacije, bio je vrlo dobro obaviješten o odnosima u jugoslavenskom političkom vrhu. Sjećam se, također, i razgovora s nizom svojih znanaca, od kojih su neki tada bili polujavne ličnosti, koji su najavljivali bojkot albanskih dućana u Zagrebu.

⁸¹ Sve te parole, ovdje navedene prema izvještaju koji se o događaju pojavio u *Borbi*, 7. septembra 1987, bile su dvosmislene, podložne različitim interpretacijama. Na prvi pogled, naravno, nema ništa sporno u izvikivanju parole: "Hoćemo slobodu" ili "Kosovo je Srbija", budući da je sloboda vrijednost koju je sistem podržavao, a Kosovo je bilo dio Srbije. Ali, isticanjem da hoće slobodu, demonstranti su poručivali da je nema. Slobodu od koga? Nije li sloboda osigurana 1944. ili 1945? Implikacije tih parola bile su, dakle, već po sebi (bez obzira na formalni izričaj) provokacija za tadašnji sistem.

jugoslavensku državnu himnu. Partijsko je vodstvo sada bilo suočeno s najopasnijom situacijom koja se ikad dogodila u poslijeratnoj Jugoslaviji. Ubojstvo u kasarni, kamenovanje kioska i dućana, nekontrolirana emotivna retorika; podijeljeno rukovodstvo koje se međusobno optužuje i nagla popularnost trećeg konstitutivnog koncepta (kojeg je, naročito u Srbiji, simbolizirao Aleksandar Ranković) – sve je to bila slika Jugoslavije u ranu jesen 1987. Nešto se moralo učiniti. Ali – što? I kako?

INSTITUCIONALISTI I REVOLUCIONARI: PREMA POSLJEDNJEM DVORSKOM PUČU U JUGOSLAVIJI

Odgovarajući na ta pitanja, srpsko se vodstvo podijelilo na *institucionaliste* i *revolucionare* u (kako će se kasnije pokazati) zadnjoj podjeli unutar srpske političke elite oko pitanja reakcije na opoziciju. Ovog puta (za razliku od ranijih prilika: primjerice, podjele na *liberale* i *ostale* 1972, ili na Miloša Minića i *ostale* 1982), ta je podjela uključivala daleko šira i važnija politička pitanja: kao što su pitanje Kosova, odnosa prema nacionalizmu (i njegovoj relativnoj važnosti u tom trenutku); uključenosti javnosti u politiku; odnose s inteligencijom; hijerarhiju problema i druga. U nastavku ovog poglavlja, prikazat ćemo glavne elemente narativa obje grupe.

Institucionalisti

Glavna ideja koju su promovirali institucionalisti unutar srpskog političkog vrha bila je da se konflikt na Kosovu ne može riješiti ugrožavanjem institucija sistema, niti izvan njih. Oni su vjerovali (što je Stambolić i ranije naglašavao) da je ključ u promjenama Ustava, a to se može postići samo unutar samog sistema. Svako ugrožavanje institucija, bez obzira bilo dobronamjerno ili ne, odmaže akciji srpskih komunista. To je posebno slučaj sa srpskim nacionalizmom, bilo uličnog ili opozicijskog (institucionalnog) tipa; on uvijek ugrožava srpsku poziciju u Jugoslaviji, budući da ga je lako koristiti kao povod za antisrpsku političku orijentaciju u drugim dijelovima zemlje.

S te je pozicije Dragiša Pavlović, predsjednik beogradske partijske organizacije, samo sedam dana nakon paraćinskog slučaja kritizirao komuniste i direktore glavnih srpskih medija, na sastanku kojeg je s njima sazvao u Beogradu. Situacija na Kosovu ne može se popraviti nikakvom "olako obećanom brzinom", niti nekim izvanrednim stanjem. Pitanje nije hoće li se djelovati protiv albanskog nacionalizma, nego s kojih pozicija, rekao je on. Jedina prihvatljiva pozicija je pozicija SKJ, a ne neka populistička ili nacionalistička pozicija.

"Neuravnotežene reči samo stvaraju histerično raspoloženje, koje čini stvari samo lošijima, a ne rešava problem. Prostor za rešenje kosovskog problema sada je tako sužen da i najmanja greška – kakve god bile namere onih koji ih naprave – može biti tragična za Srbe i za Crnogorce na Kosovu, za srpski narod i za celokupnu stabilnost u Jugoslaviji. Tvrditi danas da se može sve što se hoće zbog situacije na Kosovu – čak i da se prave greške koje će se kasnije ispravljati – to je klasična logika pragmatske i birokratske politike na osnovi koje bismo se brzo pomakli od aplauza danas do velikih problema već sutra. Ruke onih Srba i Crnogoraca na Kosovu koje su aplaudirale sada se počinju pretvarati u pesnice, a to je granica preko koje bi svaki daljnji korak mogao voditi ka tragičnom razvoju događaja. Ko danas treba krv za svoja rešenja? Šta sve treba da se desi pre nego razumemo da se prst na obaraču puške poteže i neuravnoteženim, histeričnim rečima u javnoj sferi, ponekad čak i sa jednim jedinim retkom u novinama?" (Pavlović, 1987/1988: 94-9).

Pavlović je potom, na sastanku s urednicima, objasnio partijsku liniju, kako ju je on razumio. Bitka protiv albanskog nacionalizma mora se voditi bez oklijevanja, rekao je. Ali, mnogi mediji koriste tu bitku da bi rasplamsali netoleranciju i mržnju prema Albancima, a to je protivno socijalističkim principima.

"Uredništva i novinari u medijima koji ne žele da razumeju da današnja bitka protiv albanskog nacionalizma znači nepre-

stanu borbu protiv srpskog nacionalizma, u stvari promovišu rasplamsavanje nacionalnih strasti kao svoju glavnu politiku.” (*Borba*, 1987: 2).⁸²

Borba protiv albanskog nacionalizma i borba protiv srpskog nacionalizma, za Pavlovića (kao i za mnoge druge komuniste do tada) bile su samo lice i naličje jedne te iste akcije.⁸³ Pavlović se suprotstavljao licitiranju o tome koji je nacionalizam opasniji – svi oni djeluju zajedno i jednako su opasni. On je bio protivnik tvrdnje da je srpski nacionalizam samo reakcija, pa prema tome manje opasan, i da će nestati kad nestane ono što ga uzrokuje, a to je albanski nacionalizam.

“Takvi stavovi zaboravljaju da je najuspješniji način da se spreči nacionalizam u Jugoslaviji, taj da se protiv njega borimo u svojoj kući, u svojoj naciji, jer sukob jednog nacionalizma sa drugim, bez obzira na to ko je izazvao taj sukob, vodi u bratoubilačku mržnju, i čak i u bratoubilački rat.” (*Borba*, 1987: 2).

Uostalom, pitao je Pavlović (u svom govoru nekoliko dana kasnije, 17. septembra 1987, na sjednici Predsjedništva beogradske partijske organizacije): može li se nacionalizam isprovocirati u nekome u kome ne postoji? Njegova je kritika srpskog nacionalizma bila potpuno u skladu s dugom tradicijom antinacionalističke politike unutar SK Srbije. Ali, te stare formule, uskoro će uvidjeti, više nisu bile prihvatljive. Najprije je Predsjedništvo beogradske partijske organizacije raspravljalo o Pavlovićevim stavovima, a potom, 14. septembra 1987, tekst u *Politici Ekspres*⁸⁴,

⁸² Ovaj i mnogi sljedeći citati uzeti su iz posebnog izdanja *Borbe*, 28. septembra 1987. (ovdje ih navodimo samo kao 1987: broj stranice).

⁸³ Ključno za tu borbu bilo je da se komunisti Albanci i Srbi pojavljuju i djeluju zajedno i jedinstveno. Primjerice, političar Albanac, Azem Vllasi, upozoravao je na albanski nacionalizam u intervjuu *Vjesniku*, 31. maja 1986; a Ivan Stambolić na srpski u intervjuu *Vjesniku*, 6. aprila 1986. Obojica su poslali poruku da i albanski i srpski nacionalisti vode politiku zavađanja naroda, pod sloganom “Čim gore, tim bolje”.

⁸⁴ U svojoj biografiji Slobodana Miloševića Slavoljub Đukić otkriva da je taj tekst pisan u stanu Slobodana Miloševića i Mirjane Marković te da ga je novinar

dnevniku koji je bio pod direktnim utjecajem Miloševićeve struje u Partiji, oštro je napao Pavlovića zbog njegovih "komplikovanih rečenica, aluzija, upozorenja i neimenovanih optužbi". *Politika Ekspres* je pitala: na koga se odnosi Pavlovićeva kritika "olakš obećane brzine"? Takvo obećanje nije dano od strane srpskih nacionalista, nego od samog Centralnog komiteta SK Srbije, kojeg podržava narod. Prema tome, Pavlovićev napad prepoznat je kao napad na Centralni komitet.

Razlika je bila vrlo značajna: dok je svatko smio (i morao) kritizirati srpske nacionaliste, kritika Centralnog komiteta nije bila dopuštena. Naročito nije bilo dopustivo kritizirati srpsku Partiju zbog navodne "mekoće" u odnosu na srpski nacionalizam. U decembru 1986, naime, Milošević je jasno rekao:

"Ako smo od oslobođenja do danas, u rukovodstvu Srbije, bili odlučni i jedinstveni u nečemu, onda je to borba protiv sopstvenog nacionalizma. Kada je u pitanju nacionalizam, nismo bili slabi, ali ni selektivni, nismo pokazali slabost ni prema najistaknutijim pojedincima u nauci, umetnosti, politici i društvu uopšte. A nećemo biti selektivni, kada je u pitanju borba protiv nacionalizma, ni ubuduće, ni prema institucijama, ni prema pojedincima" (1986/1989: 127).

Optužiti sada srpsko vodstvo da je "slabo" prema nacionalizmu značilo je podržati one koji su ih stalno optuživali za "velikosrpske tendencije".⁸⁵ Povrh toga, Pavlović je kritizirao partijski vrh pa se već i samim tim činom postavio protiv "jedinstva", a zahtjev za jedinstvom bio je glavni zahtjev vremena: ne samo unutar

---

Politike Ekspres, Dragoljub Milanović, samo potpisao. Zanimljivo, srpski su političari često pisali novinske tekstove pod pseudonimima: sam Dragiša Pavlović prije tog događaja, a Borisav Jović kasnije (protiv Ante Markovića; vidi Jović, 1995: 173).

⁸⁵ Kao što je objašnjeno u trećem poglavlju, srpski su se političari uvijek osjećali neugodno kad se raspravljalo o "velikosrpskim tendencijama". Želja da eliminiraju bilo kakvu mogućnost da ih se ponovno proglasi srpskim nacionalistima i ekspanzionistima bila je jedan od temeljnih motiva za njihovo prihvaćanje Ustava iz 1974. Ali, kao što je pokazano u prethodnim poglavljima, prihvaćanje Ustava nije zaustavilo te optužbe; one su se pojavile punim intenzitetom (i možda u većoj mjeri nego prije) nakon kosovskih protesta 1981.

elite, nego i među stanovništvom. Kao predsjednik beogradske partijske organizacije (koja je tada imala 230.000 članova), koga je podržavala većina u Predsjedništvu te organizacije, Pavlović je predstavljao opasnost. Njegova je politika mogla voditi u "frakcionaštvo", pojavu protiv koje je Tito upozoravao od svojih prvih političkih dana. Sve je to, također, moglo biti interpretirano kao povreda demokratskog centralizma, koji je (unatoč uvijek prisutnim razlikama unutar elite) još uvijek bio važeći princip u Savezu komunista. Iako su se, naime, razlike u mišljenjima izraženim u fazi donošenja odluke tolerirale (a ponekad i poticale; primjerice u okviru Kardeljeva koncepta "pluralizma samoupravnih interesa"), u fazi provođenja dogovorenog nije bilo mjesta za različite politike, ili čak različite interpretacije. Ovo je bilo vrijeme za provođenje, ne za usklađivanje politike; prema tome i Pavlovićeva je kritika sad izlazila izvan okvira dopuštenog.

Svojim zagovaranjem institucionalnog modela rješavanja problema, institucionalisti su izgledali kao zagovornici *status quo*, čak i kad su bili *ustavoreformatori*, poput Ivana Stambolića. Pod pritiskom sa svih strana, u atmosferi straha, neizvjesnosti i radikalnih zahtjeva, revolucionarnost je bila opcija koja je mogla inspirirati daleko više ljudi. Povratak revoluciji i njenim metodama značio je povratak u razdoblje slično onome nakon 1945, koje je Milošević (a još više Mirjana Marković) smatrao *zlatnim dobom* jugoslavenskog socijalizma. Na jednoj strani u tom sukobu bili su oni koji su željeli uspostavu države kao centralne institucije sistema, a na drugoj oni koji su ključ vidjeli u Partiji. Na jednoj, oni koji su bili za temeljite promjene ali unutar institucija sistema, a na drugoj, oni koji su htjeli – kako je Milošević rekao na jednoj od sjednica CK SKJ – promjene na institucionalan ili vaninstitucionalan način, sa podrškom institucija ili bez nje⁸⁶. Na obje je bilo elemenata konzervativizma i progressa. Institucionalisti su, primjerice, bili konzervativni u smislu odbijanja da prihvate podršku populacije promjenama, te da povedu novi tip politike, koji se ne bi oslanjao na postojeće institucije nego na novonastalo javno mnijenje. Na drugoj strani, revolucionari su bili također konzervativni, jer su nastojali zaustaviti "anarhiju"

⁸⁶ *IB CKSKS* 9/1988: 11.

(ne razlikujući je od pluralizma), i to povratkom na retoriku, stil vladanja i ideje koje su dominirale jugoslavenskom politikom u neposrednom poslijeratnom razdoblju. Sukob između tih dviju opcija vodio se na Osmoj sjednici Centralnog komiteta SK Srbije, 24. i 25. septembra 1987. To je bio posljednji "dvorski puč"⁸⁷ u jugoslavenskoj politici, s dugoročnim posljedicama po sve sudionike.

Osmo sjednica: Pobjeda revolucionara

Osmo je sjednica bila pobjeda revolucionara nad institucionalistima. Revolucionarna retorika predstavljena je govorima niza sudionika sjednice, među kojima je vjerojatno najistaknutiji predstavnik bio Radoš Smiljković, član Centralnog komiteta SK Srbije i profesor političkih znanosti na beogradskom Univerzitetu.⁸⁸ Smiljkovićeva revolucionarna retorika bila je na neki način novost, barem kad se uspoređi s dominantnom retoričkom matricom u kardeljističkom razdoblju. On se protivio politici "hladnih glava" kad se radilo o Kosovu, koristeći snažne i emo-

⁸⁷ Pojam je posuđen od Vaclava Havela. Havel vjeruje da se veliki društveni sukobi ne mogu zauvijek ignorirati, čak ni od strane vrlo moćne elite. Bez obzira koliko taman bio veo koji preko njih povukla elita, oni nastavljaju postojati u "skrivenoj sferi" i rastu pod tim pokrivačem, sve dok ne izbiju ponovno na površinu. U tim trenucima "život se probija tamo gdje može: u tajnim koridorima vlasti, tamo gdje može inzistirati na tajnim diskusijama i konačno tajnom rivalstvu". No, politička elita, nenaviknuta na stvarni život, reagira panikom. "Dok je ranije svaki čovjek na nekoj poziciji vlasti govorio istim jezikom, koristeći iste fraze, aplaudirajući uspješnom ispunjenju istih ciljeva, sada se iznenada monolit vlasti mrvči na osobe koje možemo razlikovati jedne od drugih, koje još uvijek govore isti jezik, ali ga koriste da napadaju jedan drugoga. A mi onda s velikim zaprepaštenjem čujemo od njih da neki među njima - i to oni koji su izgubili u tajnoj borbi za moć - zapravo nikad nisu uzeli svoje ciljeve ozbiljno, niti su ih ikad ispunili (ne daj Bože); a oni drugi - pobjednici - su doista stvarno mislili ono što su rekli i samo oni su bili u stanju ispuniti obećano" (Havel, 1975/1991: 76-7). Cijela je politička povijest socijalističke Jugoslavije povijest dvorskih pučeva: Đilasov slučaj (1954), Rankovićev (1966), hrvatsko proljeće (1971), liberali (1972), Markovićev slučaj (1982), Minićev slučaj (1982) i dr. Ovaj je bio zadnji u tom nizu.

⁸⁸ Da je opravdano smatrati Smiljkovićevu poziciju reprezentativnom za novi diskurs svjedoči i to što je upravo on postao predsjednik beogradske partijske organizacije nakon smjenjivanja Dragiše Pavlovića. Kasnije je imao manje prominentnu poziciju - vjerojatno i zato što je smatrao da je sama ideja revolucije napuštena kasnijim razvojem događaja. Bio je ambasador u Bugarskoj.

cionalno nabijene izraze kao što su "krv", "tela ubijenih vojnika", "tela silovanih devojaka, žena i starica" koja se "valjaju po tlu". Paraćinski je događaj koristio kako bi pokazao da se na "potezanje obarača" može odgovoriti samo istom mjerom⁸⁹, pitajući se – "što zapravo znači u tom kontekstu kad se insistira prevashodno na nerevolucionarnim metodama borbe" (*Borba*, 1987: 6).

Koristeći usporedbe koje se dugo nisu čule u jugoslavenskoj politici, Smiljković je upozorio da su se u Drugom svjetskom ratu pojavljivale situacije u kojima je "brat bio protiv brata, a ljudi su streljani za male greške". Sada se, međutim, dopušta sve. Pavlovića je upozorio da se na "ljutu ranu stavlja ljuta trava", sugerirajući da se na kontrarevoluciju ne može odgovoriti drukčije nego revolucijom. Linija podjele između "nas" i "njih" je linija između revolucije i kontrarevolucije. Pavlović je ili s nama ili protiv nas; u postojećoj situaciji nije moguće naći nikakav srednji (kompromisni) put. Politički govor, rekao je Smiljković, nije "ono što se kaže", nego "ono što govor proizvede". A Pavlovićeva pozicija proizvodi podršku kontrarevoluciji, jer zamagljuje jasnu liniju razgraničenja s njom.⁹⁰

⁸⁹ S obzirom na takav stav, jasno je zašto Ivan Stambolić drži da je Paraćin bio "ključni momenat u Miloševićevom pohodu na vlast". "Sve do tada, uspevali smo nekako da savijamo medije da ne uleću u revanšizam. Govorio sam im: 'Polako. U politici se ne stavlja ljuta trava na ljutu ranu!'... Posle te tragedije, i Slobodan Jovanović i Žika Minović i Dušan Mitević počinju otvoreno da mi se suprotstavljaju, da se raspravljaju... U *Politici* nastaje prava histerična poma-ma. Kao po komandi, sredstva informisanja sa najvećim tiražima i radiusima počinju nacionalistički potpaljivati Srbiju. Da je Milošević i sam planirao povoljniji povod i trenutak za prevrat, ne bi mogao smisliti ništa bolje od paraćinskog incidenta. Sad je imao srpske nacionaliste na usluzi. Milošević prihvata tu ponudenu ruku velikosrpskih nacionalista. Njegov put ka neograničenoj vlasti, posle tog incidenta, bio je širom otvoren." (Stambolić, 1995: 189). Paraćinski je slučaj učinio da i u Armiji (posebno u onom njenom dijelu koji je bio pod utjecajem bivšeg sekretara Nikole Ljubičića) poraste osjećaj da se nešto revolucionarno mora učiniti. Za ulogu *Politike* u tim godinama, vidi Nenadović (1996).

⁹⁰ U intervjuu koji sam s njim vodio za *Polet* (kasnije prenesen i u *Politici*), 6. marta 1989, Smiljković (tada već predsjednik beogradske partijske organizacije) rekao je: "Mnogi ljudi jednostavno ne žele da uzmu u obzir veoma jednostavnu činjenicu: da je već 1981. najviše rukovodstvo ove zemlje proglasilo da se na Kosovu desila kontrarevolucija. Da li kontrarevolucija može da se uguši smiljem i bosiljem? Ne može. Naravno da onda ljudi reaguju: 'Dajte nam oružje! Spremni smo da se borimo protiv kontrarevolucije!'. Prema tome, ne treba osuđivati ljude, radnike i studente."

Iako je Smiljkovićev govor bio svakako najbolji primjer revolucionarne retorike koja je sada istiskivala institucionalnu, i drugi su članovi Centralnog komiteta, od kojih su neki bili potpuno nepoznati i tada i kasnije, koristili sličan pristup. Staljinističke metafore, kakve jugoslavenska javnost dugo nije čula, pojavile su se iznenada u nekim od tih govora. Primjerice, Radivoje Marinković (član CK SK Srbije) spominjao je "maske" koje padaju a "pravo lice" pojavljuje se pred nama. Je li Pavlović doista jedna ili dvije ličnosti? Ima li on skrivenu prirodu, koju Partija (kao intelektualna elita) mora "razotkriti"? Govori li on svojim riječima, ili u nečije tuđe ime? Je li on samo izvršitelj nečijih naloga? "Meni se čini", zaključio je Marinković, "da je on ovdje u ovoj drugoj ulozi".

U izvrsnoj analizi retorike Osme sjednice (a posebno telegrama podrške koji su stizali revolucionarima tijekom njezina trajanja), Bogdan Bogdanović (odsutni član Centralnog komiteta, koji se nedugo nakon sjednice suprotstavio revolucionarima) otkriva "skoro neverovatan strah, stvarnu paniku od polisemije, pluralističkog značenja reči i govora, čak i kad se opisuju očigledno pluralistički događaji" (1988: 20). Takva retorika nije ništa drugo nego "opsesivna namera da se stvarnost reducira na jednostavne i jednolinijske pojave" (1995: 20). U staljinizmu nema dvojbi, niti složenih situacija. Monolitnost je najviša vrijednost, a linija podjele je jasna. Nema ni podjele između mita i stvarnosti, smrti i života, prošlosti i budućnosti, rekao je Bogdanović. Ono što je Osmo sjednica prikazala javnosti bilo je "čišćenje jezika koje pretihodi stvarnom čišćenju" (1988: 23). Agresivan govor kojeg su tada izrazili predstavnici revolucionara nije mogao biti neutralan; on je morao biti usmjeren protiv nekoga. Taj netko su danas neistomišljenici unutar samog Centralnog komiteta, ali sutra bi mogli biti neki drugi neistomišljenici.⁹¹

⁹¹ Bogdanovićeva analiza vjerojatno je najbolji tekst koji je do sada napisan o usponu Miloševića, a njegova je vrijednost i u tome što je nastao u trenutku kad su se događaji odvijali. On upozorava na "križu političke svesti", koja je možda i "križa svesti uopšte". Ta analiza pokazuje kolika je važnost jezika i diskursa prilikom opisivanja događaja u socijalizmu. Razumljivo, otvoreno pismo koje je svojim kolegama u CK SKS uputio Bogdanović (bivši gradonačelnik Beograda i arhitekt), izazvalo je grubu reakciju među samim revolucionarima:

Diskusija na Osmoj sjednici bila je primjer za našu tezu da je ideologija bila snažan faktor sve do samog kraja Jugoslavije. Ne samo da je sada ojačala revolucionarna retorika, nego su svi sudionici sjednice bez mnogo razmišljanja prihvatili činjenicu da je Centralni komitet, a ne autor polurečenice koja je bila sporna "olako obećana brzina") vrhovni arbitar pravog značenja onog što je mišljeno, rečeno i napisano. Takav je pristup prihvaćala i poražena frakcija; i dalje pod utjecajem ideologije kojoj je bila odana. Osam godina nakon tog događaja, Ivan Stambolić kaže da je za njegovu generaciju političara i komunista "sukob sa Partijom bila jeres" (1995: 247):

"I to velika. U takvim situacijama, prorade svi oni decenijama stvarani mehanizmi Partije za koje se samo čini da su u međuvremenu atrofirali i da je i sama Partija, izuzev rukovodstva, jedna amorfn masa".

Vrhovni autoritet Partije tada ni jedna od tih dviju struja nije htjela ni mogla odbaciti, bez obzira što se radilo o dubokoj krizi Partije i države:

"Ja samo znam da me je kao partijskog rukovodioca snažno nosilo uverenje da će svet postati bolji kad mi, komunisti, oživotvorimo naš ideološki projekat *usrećenja* ljudi. A svet je, eto, još nakrivo nasaden samo zato što svoje učenje nismo uspeli do kraja da sprovedemo. Ni izdaleka nisam slutio da, uprkos nesavršenosti sveta, nećemo bitnije poboljšati ni svet ni čoveka, da ćemo ga možda i pogoršati" (1995: 38).

Ta je ideološka odanost učinila Osmu sjednicu toliko važnom. Biti isključen iz Partije, značilo je (još uvijek) biti isključen iz bilo kakve politike, a možda (za najodanije komuniste) praktički

---

između ostalog i zato što je prvi put u jugoslavenskoj povijesti jedan član Centralnog komiteta osporio autoritet njegovih odluka. U prethodnim slučajevima, čak i oni koji su bili na "optuženičkoj klupi" (kao Đilas i Ranković, te Savka Dabčević-Kučar i drugi) prihvatili su da je Partija "uvijek u pravu", barem u prvom trenutku. Nakon godine dana, Bogdanović je isključen iz Centralnog komiteta zbog "neaktivnosti".

i iz života samog. Stambolić jednostavno nije mogao (po vlastitoj odluci) ostati državni funkcionar (što je tada i bio) protiv volje svoje Partije. I Pavlović je prihvatio da je Partija ovlaštena raspravljati njegove riječi; jer Partija zna bolje i vidi dalje od svakog pojedinca u njoj. Iako je imala tako golem značaj za daljnji razvoj situacije, u metodološkom smislu, dakle, Osmo sjednica nije uvela neku novinu u jugoslavenski politički prostor.

Ona je, međutim, inicirala partijsku čistku, u kojoj su oni koji su ostali u manjini bili potpuno isključeni iz javnosti, osim kao objekt napada. Oni su govorili "drugim jezikom", koji je Partiji bio stran. Budući da je bilo tako, nakon Osme sjednice "nije, naprosto, bilo više sagovornika" (Stambolić, 1995: 248). Za istinskog marksista titoističke orijentacije, naime, riječi mogu postati oružje, ako se povežu sa snagom narodnih masa posredstvom Partije. Zato su riječi bile toliko važne; i zato se nije smjelo dopustiti postojanje dva narativa unutar iste Partije.⁹² U ideokratskim društvima, naime, više nego u drugima, zajednica je utemeljena na jedinstvu diskursa (*community is a communicative unity*). Uvođenje drugog diskursa značilo je, prema tome, podrievanje jedinstva, odnosno zajednice. Taj je monistički pristup sada obnovljen pod Miloševićevim vodstvom, istiskujući kardejljističko načelo "pluralizma samoupravnih interesa". Njegov je program sada, po prvi put, izgledao jasno i onima na najnižoj ljestvici društvene hijerarhije, a on ga je provodio odlučno: najprije jedinstvo srpske Partije, potom jedinstvo Srbije, pa jugoslavenske Partije, pa Jugoslavije. Taj je program imao četiri faze – Milošević je sada završio prvu; u trećoj će biti zaustavljen, a u četvrtoj poražen.

⁹² O značenju riječi u posttotalitarnom društvu komunističke orijentacije, vidi Havelov esej "Riječ o riječima" (1989/1991: 377-89) i njegov esej "Moć nemoćnih" (1978/1991: 125-214). Havel kaže: "Da, ja živim u sistemu u kojem su riječi sposobne da potresu cijelu strukturu vlade, gdje riječi mogu biti moćnije od deset vojnih divizija, gdje su Solženjicinove riječi istine smatrane nečim tako opasnim da je njihov autor morao biti gurnut u avion i izbačen iz zemlje" (1989/1991: 380). U "Moći nemoćnih" Havel kaže da je to zato što je ideologija u posttotalitarnim društvima ljepilo koje veže cijelu političku strukturu. Objašnjenje važnosti riječi u prethodnim slučajevima sukoba u Jugoslaviji nalazi se u drugom poglavlju ove knjige.

*Miloševićeva interpretacija Tita:
povratak trećoj Jugoslaviji (1945-1966)*

Promovirajući revolucionarne metode i ideju jedinstva, Milošević se sada predstavio kao pravi Titov nasljednik. Obnovio je ideju "bratstva i jedinstva", koju je jedino Tito koristio sve do kraja života, dok je u kardeljističkom diskursu bila potisnuta (kao što je objašnjeno u trećem poglavlju ove knjige). Mase su tražile rehabilitaciju Rankovića, a i sam Milošević (a posebno Mirjana Marković) vjerovali su da su stvari u Jugoslaviji krenule loše nakon njegova smjenjivanja. To su vjerovali i mnogi partizani, koji su ostali razočarani napuštanjem revolucionarnih tekovina, uključujući i zamjenom termina *bratstvo i jedinstvo* neutralnijim pojmom *zajedništvo*. Milošević je sada ponovno uvodio elemente titovsko-rankovićevskog diskursa, istiskujući one kardeljističke.⁹³

Svoju interpretaciju Tita, Milošević je ponudio na svečanoj sjednici Centralnog komiteta SK Srbije, koja je slavila 50. godišnjicu Titova dolaska na čelo KPJ (1937). Ta je sjednica održana u pauzi Osme sjednice, pa je njegov govor trebao pokazati da se tu ne radi ni o kakvoj antititoističkoj (prorankovićevskoj) liniji, niti o pukoj borbi za vlast. Radi se, Milošević je naglašavao, o dosljednom slijeđenju Titova puta. Titov put "ne pripada samo prošlosti", naglasio je on u tom govoru, nego "nosi u sebi duboki i snažni smisao za energiju, poverenje i optimizam". Tito se "nije bojao bitaka, sukoba, neprijatelja, rizika". Nije se bojao da će izgubiti, jer je duboko u sebi bio uvjeren da njegova ideja – najveća ideja našeg doba⁹⁴ – mora pobijediti prije ili kasnije, ali mora pobijediti svakako.

⁹³ Više o razlici između Tita i Kardelja, te o zaključku da je poraz Rankovića bio početak Titova pomicanja u stranu pred Kardeljem, vidi u mom tekstu u Đokić (bit će objavljeno u 2003. godini). Tihom rehabilitacijom Rankovića, Milošević je stekao povjerenje Dobrice Ćosića te nekih u Armiji i tajnim službama (koje je Ranković osnovao, i gdje su mnogi držali da je njegovo smjenjivanje bilo nepravedno). I u Srbiji je u to doba takva politika bila iznimno popularna.

⁹⁴ Milošević je smatrao da je socijalizam "najlepša i najprogresivnija ideja našeg doba", kako je rekao u svom govoru u Valjevu, u septembru 1986. godine (1989: 102-3), i kasnije ponovio u zdravici za Mihaila Gorbačova u Beogradu, u martu 1988. (1989: 198-200).

“Te njegove osobine ispoljene u najtežim istorijskim trenucima naše revolucije morale bi danas da kale srca generacije kojoj nije lako, ali koja treba da zna da život i budućnost pripadaju poštenim i hrabrim ljudima i da za svoje ideale treba da se bore odlučno i beskompromisno.” (1987/1989: 166).

Primjer takve Titove hrabrosti Milošević je pronašao u suprotstavljanju fašizmu i odbijanju da se pokloni strašnoj Hitlerovoj armiji.

“To njegovo dostojanstveno i odlučno *ne* poniženju, nepravdi, svemu što nije bilo u interesu njegova naroda – Tito će izgovoriti kasnije još jedanput i zapamtiće ga zauvek njegov narod, čitav svet.”

Tito je sve to mogao zato što nije robovao nikakvoj duhovnoj dogmi ili teorijskim konstruktima, nego je bio “hrabar da bude slobodan u svim prilikama”⁹⁵. On je obogatio marksizam, a nije ga primjenjivao kao dogmu.⁹⁶ Za njega je ključno pitanje bilo jedinstvo, ne samo u formi *bratstva i jedinstva*, nego kao sloga Partije i jedinstvo Jugoslavije općenito. U ovom trenutku, baš kao i u Titovo doba, “sloga je uslov za slobodu i mir”, rekao je Milošević. Ta je sloga bila nužan uvjet pobjede u Drugom svjetskom ratu; ona je ušla u udžbenike širom svijeta i kolektivno sjećanje ljudi.⁹⁷ Bez sloge, Jugoslavija bi bila žrtva, ili ne bi postojala.

⁹⁵ Ovu formulaciju vrijedi zapamtiti: da čovjek mora biti hrabar da bi bio slobodan. Ona je bila vrlo dobro prihvaćena u srpskom puku, koji je u tim godinama bio zatran romanima, dramama i dokumentarnim filmovima o hrabrosti srpskog naroda u Prvom svjetskom ratu, što je bio preduvjet slobode.

⁹⁶ To je bila implicitna poruka ustavobraniteljima, za koje je Milošević držao da tretiraju marksizam i Ustav kao dogmu, nesposobni da se prilagode vremenu u kome žive.

⁹⁷ Indikativno je da je Milošević u svom govoru nabrojao primjere hrabrosti iz Drugog svjetskog rata, ne iz Prvog. Dok su srpski nacionalisti koristili Prvi rat, na početku kojeg je Srbija postojala kao snažna i samostalna država, komunisti su uvijek uzimali Narodnooslobodilačku borbu u Drugom svjetskom ratu kao temelj konstitutivnih mitova nove Jugoslavije. Pa ipak, svi primjeri koje je spomenuo (Sutjeska, Neretva, Kozara, Srijem) bili su mjesta gdje su Srbi stradali više od drugih. Jasenovac (koji nije bio bojno polje nego koncentracijski logor) nije spomenut, kao što ni u drugim prilikama nije bio važan

“U ovom delu revolucije, koji sada vodimo, čekaju nas nove bitke. Da iz njih izađemo kao pobednici, potrebno je da kao nekad budemo ponovo zajedno i složni. To je smisao Titovog dela, to je suština naše jugoslovenske revolucije, to je uslov da sačekamo budućnost koja će ipak biti lepa i koja nije tako daleko.”

Taj govor, kao i odlučnost koju je iskazao na Osmoj sjednici, u očima Srba na Kosovu i drugdje, učinili su od Miloševića “novog Tita”. Njegove su fotografije sada stajale pored Titovih, a pjesme koje su nekad slavile Tita, sada su izmijenile stihove da bi slavile “Slobu”.⁹⁸ Nekoliko godina kasnije, Milošević će u svijetu simbola potpuno zamijeniti Tita, ostajući jedina slika na zidu Srba na Kosovu i velikog broja drugih Srba. Titoistička retorika zaštitila ga je od direktnih napada političara iz drugih krajeva Jugoslavije i stvorila mu neku bazu u Armiji i drugim federalnim institucijama. Iako nitko od njih nije htio novog Tita, njegove kolege u saveznom partijskom vrhu jednostavno nisu mogle eliminirati nekoga tko se sada predstavio kao glavni titoist i čija je podrška rasla iz dana u dan.

REAKCIJE NA MILOŠEVIĆEVU POBJEDU

S današnje točke gledano, ostaje otvorenim ozbiljno pitanje: zašto se ostali jugoslavenski političari nisu suprotstavili Miloševiću “na vrijeme”? To pitanje, naravno, sadrži u sebi pogrešku interpretiranja događaja sa sigurne historijske distance, s komfornih pozicija iz koje znamo ishod (ili bar, dosadašnji ishod) političke bitke koja se tada vodila. Političari koji su u to doba morali donijeti odluku o tome kako reagirati na unutarSrpski sukob nisu, naravno, mogli znati kako će se stvari kasnije razvijati i kako će

---

element mita o Drugom svjetskom ratu. Kao dobar srpski komunist, u svom govoru Milošević je spomenuo najprije četnike, a potom ustaše, tretirajući ih u istoj frazi kao neprijatelje.

⁹⁸ Već se 1988. mogla čuti pjesma: “Sad se narod pita, ko će nama da zameni Tita. Zna se ko je novi Tito, Slobodane, ime ponosito”. Jugoslavenski je vrh nekoliko puta tražio od Miloševića da se suprotstavi takvom glorificiranju, što je on i učinio kratkim saopćenjem. No, to nije imalo nikakvog učinka.

završiti. Pa ipak, čak i kad se uzme u obzir ta metodološka pretpostavka, ostaje pitanje: zašto su ostali političari bili mnogo oprezniji i oštriji kad se radilo o prethodnim srpskim vođama, recimo o Markoviću ili Stamboliću, nego sada prema Miloševiću?

Neki od odgovora na to pitanje već su dani. Milošević se predstavio kao titoist i protivnik srpskog nacionalizma. U završnom govoru na Osmoj sjednici CK SK Srbije, jasno je rekao:

“Srpski nacionalizam, danas, to nije samo netrpeljivost i mržnja prema drugom narodu ili drugim narodima, već je sama zmija u nedrima srpskog naroda, koji je uvek kroz svoju istoriju težio ujedinjenju sa svim južnoslovenskim narodima, a čija je najprogresivnija snaga – radnička klasa, bila nosilac duha bratstva i jedinstva, solidarnosti i jednakosti sa svim narodima i narodnostima na tlu Jugoslavije – i pre, i u toku, i za vreme, i posle rata. Pored toga, srpski nacionalisti bi najveću štetu srpskom narodu naneli danas onim što mu, kao navodno najbolje nude: da se netrpeljivošću i sumnjom u druge, praktično izolira. Ekonomski, politički, socijalno, kulturno – kako da živi sam, a svoj i slobodan, mali srpski narod kad sami, a svoji i slobodni, ne mogu da žive ni veći narodi – u ovom svetu gde su svi narodi i ljudi sve više povezani i sve više upućeni jedni na druge” (1987/1989: 171-2).

Drugo, Miloševićeva je pobjeda unutar srpskog Centralnog komiteta bila vrlo uvjerljiva: samo osam članova CK SKS glasalo je protiv prijedloga Predsjedništva da se Dragiša Pavlović isključi iz tog Predsjedništva. Osamnaest ostalih (uglavnom iz pokrajina) suzdržali su se od glasanja. Suprotstaviti se Miloševiću značilo je, dakle, suprostaviti se golemoj većini u Centralnom komitetu Srbije.

Treće, Milošević je uspio na svoju stranu pridobiti jedan broj starih revolucionara. Stambolić kaže da ih je podsjećao na njihovu vlastitu mladost, na doba kad su bili puni energije, oštine i revolucionarnog duha.⁹⁹ Mnogima iz te generacije, izgledao je kao spasitelj revolucije.

⁹⁹ Stambolić također kaže da je Milošević bio veoma ljubazan i pristojan prema starijoj generaciji revolucionara (1995: 147). Mnogi od njih su prihvaćali njego-

Četvrto, Milošević je imao prilično široku podršku na Univerzitetu, i među mladom generacijom obrazovanih ljudi, koji su htjeli političke promjene, a i sami su naginjali *tvrdaj ljevici*. Njegov optimizam i obećanje budućnosti "koja nije daleko" morala im je zvučati prihvatljivo.¹⁰⁰ I radnici su u njegovu optimizmu vidjeli neku nadu. U samo devet mjeseci koji su prethodili Osmoj sjednici i samo u Beogradu, bilo je ukupno 75 štrajkova u kojima je sudjelovalo 13.000 ljudi.¹⁰¹ Miloševićeva je antibirokratska retorika, puna jasnih, kratkih i odlučnih rečenica, bila obećanje i tom društvenom sloju.

Peto, kritika birokracije, koju je Milošević započeo još 1984, omogućila mu je da s lakoćom odbaci prigovore koji su dolazili iz "birokratskih struktura" i da ih proglasi normalnom reakcijom onih koji su ugroženi njegovom politikom. S njegovim dolaskom, postalo je moguće da se politički moćnici u pojedinim općinama (protiv kojih su ljudi stalno protestirali) lako i brzo uklone s vlasti.

Šesto, njegova egalitaristička retorika bila je opće prihvatljiva velikom broju ljudi. U oktobru 1990, 30,3 posto srpskog stanovništva slagalo se s tvrdnjom koja je izricala tipičan egalitaristički stav prema pravednosti: "Država mora osigurati da svatko u društvu ima otprilike isto i da živi na manje-više isti način" (Obradović, 1996: 495). Istodobno, samo 18,3 posto slagalo se s libertarskim razumijevanjem socijalne pravednosti: da "država ne treba ograničiti bogatstvo, nego treba dopustiti svakome da ima onoliko koliko je on/ona sposoban da proizvodi ili zarađuje". Go-

---

vu kritiku četvrte Jugoslavije, jer su i sami osjećali da je revolucija "izdana" od strane onih koji su ratovali četiri godine, da bi vladali četrdeset, kako se znalo govoriti. Među revolucionarima koji su podržavali Miloševića bili su Svetozar Vukmanović Tempo (iz Crne Gore) i Jakov Blažević (iz Hrvatske), te Nikola Ljubičić i (do smjenjivanja Ivana Stambolića) Petar Stambolić (u Srbiji). Za Tempovu poziciju, vidi *NIN*, 15. januara 1989.

¹⁰⁰ Ne treba zaboraviti da je socijalistička ideja i dalje bila privlačna mnogima, ne samo 1987, nego i nekoliko godina kasnije. Protesti su i dalje bili usmjereni protiv "birokracije", a tek je kritička inteligencija nastupala (i to ne sva i ne uvijek jedinstveno) protiv socijalizma kao sistema. Prosocijalistička, a antibirokratska retorika imala je mnogo više šanse na uspjeh kod masa od antisocijalističke retorike.

¹⁰¹ Prema izvještaju kojeg je Stipe Šušar podnio na Sedmoj sjednici CK SKJ u aprilu 1987, godinu ranije (1986) bilo je u cijeloj Jugoslaviji 927 štrajkova sa 93.794 sudionika.

tovo pola populacije (49,8 posto) osjećalo se "izdano i prevareno", budući da je stvarnost bila drukčija od onog što je obećano; a 52,2 posto vjerovalo je da su veze i poznanstva, a ne osobne kvalitete, glavni ključ uspjeha u društvu.¹⁰² Istodobno, kako otkriva analiza sadržaja partijskih dokumenata (Pešić u Sekelj, 1990: 120), pojam *jednakost* koristio se rijetko u njima: samo jednom u Programu SKJ (1958), nijednom u rezolucijama Petog (1948), Sedmog (1958), Osmog (1964), Jedanaestog (1978) i Dvanaestog (1982) kongresa SKJ. To je bilo u potpunom neskladu s visokim prihvaćanjem egalitarističkih vrijednosti unutar populacije, te čestim Titovim spominjanjem jednakosti u njegovim govorima u cijelom poratnom razdoblju.

Sedmo, Miloševićeva retorika izvanrednog stanja bila je upravo ono što su kosovski Srbi (ali ne samo oni) htjeli od političkog vrha, a nikad prije nisu dobili. Ironično i duhovito, Milošević je u oktobru 1988. poručivao:

"Mnogi, gotovo svi koji govore o Kosovu, prihvataju da je stanje teško. Ali pri tom brzo upozoravaju da takvo stanje ne može da se otkloni za jednu noć. Ja tu formulaciju slušam bar šest godina. I pitam se: da li bi trebalo u pomoć da pozovemo jugoslovenske i svetske geografe, meteorologe i astronome – da ispitaju noć koja traje šest godina. Najduža koju nauka poznaje traje šest meseci u polarnim predelima" (1988/1989: 270).

Osmo, mladim političarima na nižim stupnjevima političke ljestvice, Miloševićeva opozicija *Stambolićima*, čiji je utjecaj (Petrov i Ivanov) u srpskoj politici trajao više od 40 godina, bila je prilika za promociju. Starijoj generaciji, koja je bila pred penzijom, omogućio je da produži politički život za godinu ili dvije.¹⁰³ Onim beogradskim intelektualcima koji su se suprotstavljali Ustavu iz 1974, recimo, Mihajlu Đuriću, te profesorima oko *Praxisa* (Mi-

¹⁰² Ako je tako bilo u 1990, nakon tri godine Miloševićeve retorike "optimizma", može se pretpostaviti da je podrška egalitarističkoj retorici bila još veća u 1987.

¹⁰³ To se odnosilo na trojicu nekadašnjih predsjednika Predsjedništva Srbije: Dobrivoja Vidića, Dušana Čkrebića i Nikolu Ljubičića. Čkrebić je pod Miloševićem bio srpski predstavnik u Predsjedništvu CK SKJ, a Ljubičić je ostao predstavnik Srbije u Predsjedništvu SFRJ (ali samo do 1989).

hajlu Markoviću¹⁰⁴, Ljubomiru Tadiću i drugima), pa i Milovanu Đilasu, Milošević je značio kraj dugog razdoblja u kojem su bili ignorirani, napadani i/ili hapšeni i osuđivani. Njegova je antibirokratska revolucija, koja je započela 1988, bila potvrda Đilasove teze da se u jugoslavenskom društvu unutar birokracije formirala "nova klasa", koja je bila stvarni protivnik marksističkog koncepta samoupravljanja. Iako je ostao kritičan prema svakoj politici, Đilas je bio "mekan" prema Miloševiću; pod njegovom vladom prvi put mu je dopušteno da govori slobodno i bez ograničenja.

Deveto, iako su držali da se radi o još jednom "staljinističkom" unutarpartijskom sukobu, srpska je nacionalistička inteligencija podržala smjenjivanje Stambolića i Pavlovića, jer su oni pret hodno napadali akademike i Akademiju zbog *Memoranduma*. Iako se nisu nadali ničem posebno dobrom od Miloševića (koji je nacionalizam proglasio "zmijom u nedrima"), oni su podržavali njegovu odlučnost da riješi kosovski problem, te da postigne jedinstvo Srbije.¹⁰⁵

Ni pokrajinska politička vodstva nisu se protivila usponu Miloševića. S njihove pozicije, Stambolićevi stalni pokušaji da promijeni srpski Ustav bili su mnogo opasniji od Miloševićeve titoističke retorike. Kako objašnjava jedan od istaknutih vojvođanskih komunista, Živan Berisavljević, Stambolić je bio istaknuti političar u Srbiji, kad je ona bila (nakon 1981) "centralistička i nacionalistička"¹⁰⁶. Pokrajinski političari tretirali su sukob kao

¹⁰⁴ Marković se uskoro pridružio Socijalističkoj Partiji Srbije (kad je formirana, 1990) kao njen potpredsjednik i glavni ideolog. Međutim, nakon SPS-ova približavanja JUL-u, te smjenjivanja Čosića, Marković se povukao iz politike. Za Markovićev angažman u *Praxisu*, vidi Crooker, 1982.

¹⁰⁵ Kad sam ga u aprilu 1996. pitao da objasni reakciju srpskih intelektualaca na Osmu sjednicu, Antonije Isaković je rekao: "Milošević je delio naš stav da više nije moguće prihvatiti situaciju u kojoj smo bili i bio je jednako tako odlučan da okonča period srpske nejednakosti u Jugoslaviji. Ne mogu reći da li smo imali ili ne uvek iste stavove, niti do koje mere su oni bili isti. Ali, treba da bude potpuno jasno: Hrvati i Slovenci su napisali Ustav na takav način zato što su oni smatrali da je to jedini način da se Srbe drži pod kontrolom kad Tito ode. Srbima je trebalo mnogo vremena da prekinu sa tom politikom. Glavna odgovornost za to leži u izdajničkom držanju srpskih političara. Prema tome, naravno da smo imali sve razloge da budemo srećni kada smo videli nekoga ko je nameravao da prekine sa tom praksom".

¹⁰⁶ Berisavljević u intervjuu Radiju Slobodna Europa, 1997: na internetskoj stranici tog Radija: www.rferl.org/bd/ss/8.html str. 5 od 11.

unutrašnju stvar Srbije, u koju ne treba biti uključen. "Mnoge teme na dnevnom redu ticale su se samo Beograda", objasnio je Boško Krunic, vojvodanski političar koji je tada bio predsjednik jugoslavenskog partijskog Predsjedništva.¹⁰⁷ I kosovski su političari glasali neutralno na samoj Osmoj sjednici. Azem Vllasi, koji je tada bio predsjednik Pokrajinskog komiteta SK Kosova objasnio je to ovako:

"Mi smo se u Kosovu razlikovali od srpskog rukovodstva po pitanju situacije na Kosovu daleko prije Osme sjednice. Prema tome, nismo se osjećali pozvanima da pomognemo Stambolićevoj frakciji. A čak i da smo hteli da im pomognemo, to bi samo ubrzalo njihov poraz, jer bi ekstremisti koristili tu pomoć kao argument protiv Stambolića i Pavlovića da ih dodatno opterete."

Vllasi vjeruje da bi stvari bile manje-više iste, čak i da je ishod Osme sjednice bio drukčiji, tj. da većina nije glasala za Pavlovićevo isključivanje iz Predsjedništva CK SKS: "Cijela bi stvar bila samo odgođena za mjesec ili dva, do neke druge prilike, ali bi prodiranje nacionalizma, šovinizma i staljinizma u politički vrh Srbije bilo teško zaustaviti". Vllasi kaže da Albanci jednostavno nisu mogli biti faktor borbe za vlast u Srbiji, pa ih se ne može ni kriviti za neutralno držanje; Vojvodani su više odgovorni, jer "na kraju krajeva, oni su Srbi".

Isto se odnosilo na ostale republike. Glavni hrvatski dnevnik *Vjesnik*, primjerice, pisao je da "javnost gotovo da ne može vidjeti

¹⁰⁷ Krunic je i sam bio politička žrtva Miloševićeve antibirokratske revolucije u oktobru 1988. U svojim sjećanjima na događaje, kojeg je u oktobru 1997. objavio Radio Slobodna Europa, on kaže da je Vojvodina "odbacila metode Osme sednice... ali se suzdržala od glasanja jer je sve i tako bilo gotovo... i njen glas ne bi ništa izmenio". Kao predsjednik federalnog partijskog Predsjedništva, Krunic je navodno telefonirao Miloševiću i rekao mu da je "Predsedništvo zabrinuto i uznemireno" zbog Osme sjednice, te zatražio da prestane. "Naravno, oni su to odbacili, a i on i Ljubičić su nas tražili da ih pustimo na miru" (www.rferl.org/bd/ss/8.html, na str. 8 od 11). Međutim, kad sam pitao o tom pozivu Stipu Šuvara, tada isto člana federalnog partijskog Predsjedništva, on je rekao da ništa ne zna o tome pozivu, te da Krunic svakako nije bio ovlašten od Predsjedništva da intervenira na takav način (intervju sa Šuvarom, januara 1998).

nikakvu bitnu političku razliku između onih koji ostaju u srpskom rukovodstvu i onih koji odlaze". Kad je umirovljeni general Petar Gračanin zamijenio Ivana Stambolića kao predsjednik Predsjedništva Srbije, *Vjesnik* je pisao:

"Njegova reputacija kao čovjeka koji je bio cijeli svoj život Titov vojnik, koji je jasno mogao prihvatiti titovsku viziju humanog socijalističkog društva, njegovo iskustvo kao revolucionara i dugogodišnjeg partijskog radnika, nesumnjivo će pridonijeti stabilizaciji situacije u Srbiji. A, bez mirne i stabilne Srbije neće biti jake Jugoslavije".

Ne samo da su političari iz drugih republika propustili intervenirati u srpske unutrašnje stvari (kardeljistički koncept je u tom smislu svima odgovarao), nego su neki od njih otvoreno pozdravili promjene. Stipe Šušteršič, tada hrvatski predstavnik u jugoslavenskom partijskom Predsjedništvu koji je bio zadužen za odnose sa srpskom Partijom u trenutku Osme sjednice, vidio ih je kao pobjedu snaga koje su "obećavale komunističku akciju protiv nacionalizma i obračun s čaršijskim nacionalizmom":

"U tom sam trenutku mislio slično kao i Marko Orlandić i Vidoje Žarković¹⁰⁸. Mi smo zaključili da je Milošević možda doista tvrd i sirov, ali da neće ići na Tita i da će se suprotstaviti valu srpskog nacionalizma. Ono što je mene posebno potaklo da podržim Miloševića... bila je Stambolićeva dnevna alijansa sa Špiljakom, koji je tada vodio borbu protiv mene...".

Šušteršič nije Stamboliću zaboravio paktiranje sa hrvatskim partijskim predsjednikom Špiljakom, zbog koje je Šušteršič dobio najmanje glasova na 13. kongresu SKJ, ali nije postao "novi Marković". Šušteršič je prema Stamboliću bio oprezan i zbog jednog intervjua u kome je ovaj predlagao petogodišnji mandat za predsjednika Jugoslavije.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Obojica su bili crnogorski predstavnici u Predsjedništvu CK SKJ. Kasnije su obojica postali političke žrtve Miloševićeve antibirokratske revolucije.

¹⁰⁹ Intervju je dan *NIN*-u, u maju 1987, da bi bio opsežno komentiran u drugim medijima, recimo, u *Borbi*, 13. maja 1987. U razgovoru kojeg smo imali za ovu

“To je meni, a i mnogim drugima u Hrvatskoj, zvučalo kao da on sebe samog vidi u toj ulozi. A to mi tada nije bilo drago, jer sam mislio da, bez obzira što nisam bio zadovoljan jednogodišnjim rotacijama, ipak nije bilo vrijeme da u toj situaciji, u kojoj je srpska *čaršija* bila glavni organizator detoizacije, predsjednik Jugoslavije bude iz Srbije... Mi smo svi tada bili protiv toga da se stvore novi *titići*, a ta je ideja nekako podsjećala na to. Gledano s ove pozicije (tj. u januaru 1998, op.aut.) to je sigurno bilo glupo, ali je bilo tako. Vjerojatno bi petogodišnji mandat imao nekog smisla, ali samo pod uvjetom da nijedna od tri glavne nacije u Jugoslaviji: Srbi, Hrvati i Slovenci, ne dobiju tu poziciju, nego da je recimo Makedonac bio izabran. Ali, to je bilo potpuno nemoguće, s obzirom da su svi ostali bili nebitni osim te tri glavne nacije u Jugoslaviji.”

Šušvar, kao i mnogi drugi u tadašnjem rukovodstvu, doista su vjerovali da je Kosovo ključan i ozbiljan problem, koji može razbiti Jugoslaviju u Srbiju. Dijelio je Miloševićovo mišljenje da se radi o “kontrarevoluciji” (to je tada bila partijska linija), te da je među Albancima doista porasla separatistička grupacija.

No, dok je stav drugih mogao imati samo marginalnog utjecaja na sukob unutar Srbije, ključnu ulogu u podržavanju Miloševića u samoj Srbiji imao je nekadašnji savezni sekretar za narodnu obranu (1970-1982), general Nikola Ljubičić¹¹⁰. Milošević ga je na Osmoj sjednici tretirao onako kako je samo Tito bio ranije tretiran: bio je prvi govornik, a napad na njega smatrao se herezičkim.¹¹¹ Ljubičić je bio iznimno vješt u spletkama; pravi dvorski

---

knjigu, Jure Bilić (tada utjecajni hrvatski političar) prisjeća se da je i sam zapazio taj intervju i komentirao ga sa Stambolićem prilikom otvaranja Univerzijade 1987. u Zagrebu.

¹¹⁰ Ljubičić je, na Titovo inzistiranje, bio triput imenovan saveznim sekretarom za narodnu obranu, a potom je postao predsjednik Predsjedništva Srbije, te (od 1984-9) srpski predstavnik u Predsjedništvu SFRJ. Njegov prijatelj general Petar Gračanin izabran je nakon Miloševićeve pobjede za predsjednika Predsjedništva Srbije, a potom je postao ministar unutarnjih poslova u jugoslavenskoj vladi Ante Markovića (1988-1991).

¹¹¹ Mnogi sugovornici koje sam kontaktirao za ovu knjigu potvrdili su da je Ljubičić bio iznimno sujeta ličnost, uvjeren da je prirodni nasljednik Josipa Broza Tita. I Miloševićev neslužbeni biograf, Slavoljub Đukić, tako zaključuje, navodeći čak i situacije u kojima je glasom, gestom i izgledom pokušavao imitirati Maršala.

političar, koji je pred kraj života pripadao najužem krugu oko ostarjelog predsjednika. Njegova je moć dosizala tako visoko da je bio (zajedno sa Stanom Dolancem) ključna ličnost i u bračnim razmiricama između Tita i njegove supruge Jovanke Broz. Njegova kontrola nad dijelom vojnog obavještajnog aparata nije nikad prestala. Ljubičić, koji nije bio omiljena osoba novog saveznog ministra obrane, admirala Branka Mamule (koga se sumnjičilo da je bio u bliskim političkim odnosima sa Stambolićem)¹¹², sada je vidio priliku da se vrati u politiku na velika vrata, kao gazda Srbije.

Ne treba, naravno, zaboraviti da se Osmu sjednicu događala samo tri tjedna nakon Paraćina, pa admiral Mamula nije mogao niti htio reagirati na Ljubičićeve inicijative. Štoviše, zabrinut zbog mogućnosti ponavljanja sličnog incidenta, Mamula je i sam održao oštar govor na sjednici Komiteta SKJ u JNA. Taj je govor objavljen na dan Osme sjednice. Njegov je ton *izvanrednog stanja*, sigurno imao utjecaja na sam tok te sjednice. *Politika*, sad već čvrsto u rukama revolucionara, štampala ga je pod naslovom: "Današnja kriza ugrožava integritet zemlje i njen društveni sistem". U podnaslovu, glavne su srpske dnevne novine citirale admirala Mamulu, koji je rekao da je od 1981. do 1987. Armija otkrila 216 ilegalnih terorističkih grupa sa 1.435 članova: svi su bili Albanci. Mamula je govorio o trovanju vode, ubojstvima oficira, diverzijama i pojačanom nacionalizmu i antiarmijskom djelovanju posvuda u zemlji. Problem je bio, rekao je on, u neodlučnosti političkih vodstava, koja nisu učinila ništa da bi se kriza prekinula. Njegov je govor bio kritika onih koji su smatrali da je

¹¹² I Šušar i Vrhovec potvrdili su da se Mamula i Ljubičić nisu podnosili, a to je vidljivo i iz Mamuline memoarske knjige (2000). Mamula je izabran 1982, uz podršku Hrvatske i Slovenije. "To je bila neprincipijelna podrška, jer je Mamula htio ukinuti titovski koncept općenarodne obrane i uvesti centraliziranu Armiju. Međutim, mi smo iskoristili konflikt kojeg je imao s Ljubičićem i podržali ga, jer smo htjeli napokon završiti razdoblje Ljubičića u Armiji", rekao je Vrhovec u intervjuu 10. januara 1998. Slovensko je vodstvo ušlo u otvoreni konflikt s Mamulom u 1986, praktički ga prisiljavajući da se umirovi 1988. General Kadrijević je pokušao realizirati njegov plan kao savezni ministar obrane (1988-1992); ali prekasno. O odnosima između te trojice, Mamula nudi zanimljiv opis u svojoj knjizi "Slučaj Jugoslavija". Za Kadrijevićeve poglede vidi njegovu knjigu (1993).

jugoslavenstvo isto što i unitarizam.¹¹³ Mamula je tražio da se na Kosovu uvede red i zakon, jer će inače cijela Jugoslavija sjediti na bombi. Kosovsko je vodstvo, tvrdio je on, propustilo obavijestiti Armiju o prošlosti 3.792 vojnika koji su došli s Kosova – uključujući i o prošlosti Aziza Kelmendija. “Armija više ne može sjediti na bombi, u strahu da će je neki Kelmendi detonirati”. Dakle, nešto se mora poduzeti. U svojoj kasnijoj knjizi (2000), Mamula priznaje da je paraćinski slučaj “predstavljao izazov Armiji”, ali da je istodobno i ojačao njenu poziciju. Nakon Paraćina, navodi Mamula, vojska je bila odlučna “da će braniti Jugoslaviju i samoupravni socijalizam i po cijenu vojnog udara” (2000: 102). Napadi iz političkog vodstva (u kojem su neki pitali: kako će Armija braniti zemlju, ako ne može sebe) bili su “perfidni”. Ako bi Predsjedništvo SFRJ (vrhovni komandant Armije) krenulo protiv vojske, Mamula kaže, vojska je bila “posve odlučna”, a “planovi i jedinice spremne”. Govor kojeg je održao na sjednici Komiteta, 23. septembra, trebao je javnosti pokazati tu odlučnost. Vojska je htjela reći da je rukovodstvo nesposobno da ukloni postojeće probleme; te “pripremiti javno mnijenje za odlučan iskorak JNA ako se na njega odlučimo”. Pritom se nije isključivala ni mogućnost da – ako Predsjedništvo SFRJ odmah reagira na takvo upozorenje (tj. ako smjeni Mamulu) – državni udar bude izveden odmah.¹¹⁴

Bez obzira na sukobe s Ljubičićem, te na osobni prezir prema srpskom nacionalizmu¹¹⁵, Mamulin je govor (za koga on kaže da se “sasvim slučajno vremenski poklopio sa Osmom sjednicom CK

¹¹³ Uzimajući u obranu jugoslavenstvo, Mamula je odbacio kardeljističku retoriku i približio se Miloševićevom diskursu.

¹¹⁴ Napetost između državnog i vojnog vrha Mamula detaljno opisuje u svojim memoarima, koji su neobično otvoreni. Za te detalje vidi str. 108-9. On posebno opisuje sukob s generalom Ljubičićem, te formiranje državno-partijske komisije protiv njega (Mamule) u oktobru 1987. Stambolić također u svojoj knjizi opisuje svoj konspirativni susret s Mamulom, neposredno nakon Osme sjednice. On tamo kaže da je Mamula u nekoj poluotvorenoj varijanti ponudio zaštitu Stamboliću, ali da ovaj to nije mogao prihvatiti, jer bi to značilo podržavanje vojnog udara.

¹¹⁵ Srbin iz Hrvatske, Mamula je bio antinacionalist, odan socijalizmu, ali sa snažnim elementima jugoslavenske retorike. U tom je smislu – kao i mnogi u Armiji – bio zapravo blizak idejama treće Jugoslavije (prije 1966). Ljubičić, paradoksalno, jest proizvod pada Rankovića – i zbog toga je (između ostalog) bio tako važan za samog Miloševića, kao dokaz da on (Milošević) nije anti-titoist. U prvoj fazi on doista to ni nije bio.

SK Srbije", 2000: 104) bio shvaćen i iskorišten kao podrška revolucionarima u političkom vrhu Srbije.

"Odlučan prekid sa postojećom praksom je nužan i hitan... Sada je trenutak za svakoga da na svome mjestu pokaže odlučnost i kritički preispita svoju vlastitu odgovornost. Kadrovi koji se nalaze na glavnim pozicijama nose dvostruku odgovornost: za ono što su učinili i ono što nisu učinili, a morali su učiniti. Jedina alternativa tome bilo bi nastavljanje situacije kakva je sada: a to znači potonuti u još dublju krizu sa potpuno neizvjesnim posljedicama... Uvjeren sam da je SKJ jedini instrument pomoću kojeg možemo naći niz rješenja koja nam trebaju", rekao je Mamula.

A te su promjene ne samo "prekid sa sadašnjom praksom", nego i promjene "u društvenom sistemu koji, ako želi biti uspješan, mora biti utemeljen na realno postojećem, a ne poželjnom stanju svijesti u društvu".¹¹⁶ Drugim riječima, Mamula je zagovarao ozbiljne društvene promjene, koje moraju početi od kadrovskih. Ta je poruka mogla biti samo prihvaćena od strane Miloševića.

U tom kontekstu, ne iznenađuje da Miloševićeva pobjeda u Srbiji nije naišla ni na kakav otpor u saveznom vodstvu. Doduše, slovenski partijski predsjednik Milan Kučan, zamolio je Miloševića na sjednici Predsjedništva CK SKJ da informira (pod zadnjom točkom dnevnog reda: "ostala pitanja") partijski vrh o Osmoj sjednici, jer u zemlji "postoji određena nelagoda" glede toga. Milošević je odgovorio da nema razloga za nelagodu i nastavio:

"Pre svega, poduzet je velik korak u skladu sa politikom SKJ. Kako što je zaključila većina učesnika, to je bila oštra borba

¹¹⁶ Ovo je vrlo važan stav, jer ukazuje da je Mamula zagovarao potpuno novi Ustav i drukčiji pristup: daleko realističniji, u jugoslavenskoj politici. Naravno, ostaje otvoreno pitanje: što je pod tim mislio? Je li htio da se okonča ideokratsko društvo? Je li predlagao da se politika vodi ne više na temelju onoga "što bi moralo biti", nego "što jest"? Armija (i tajna policija) često su u totalitarnim i autoritarnim sistemima glas realnosti, a ne ideologije. Na drugoj strani, Armija je (naročito pod Mamulinim nasljednikom Kadijevićem) i dalje ostala odana titoističkoj viziji (ne kardeljevskoj), a u polusukob s Miloševićem je ušla tek onda kad je osjetila da on napušta tu viziju; prekasno.

protiv našeg sopstvenog oportunitizma, koja je onesposobljavala SK da vodi odlučnu akciju za provođenje svoje politike. Drugo, bojazni da će se SK Srbije podeliti, pokazale su se neosnovane. Videli smo da je Centralni komitet ostao jedinstven, i da deli mišljenje naroda. Treće, pokazalo se da se ne radi o ličnom sukobu, ili sukobu između grupa, nego o odstupanju nekih osoba od politike SK. Četvrto, glavna karakteristika te sednice bio je njen jasan i odlučan stav prema srpskom nacionalizmu. Uopšte, ja mislim da ta sednica, a takođe i sednica Komiteta SKJ u JNA, a posebno govor druga Mamule, jačaju politiku Saveza komunista na javan i demokratski način” (Đukić, 1994: 89).

U odgovoru na Miloševićevu repliku Kučanu, predsjednik Predsjedništva CK SKJ, Boško Krunic rekao je:

“Hvala, družo Miloševiću. Da li ima pitanja ili predloga? Nema. Dobro onda, u redu, da završimo” (Đukić, 1994: 89).

POSLEDICE: PREMA ANTIBIROKRATSKOJ REVOLUCIJI

Pobjedi revolucionara na Osmoj sjednici slijedila je konsolidacija Partije kako bi se postiglo njeno jedinstvo. Vodeći *revolucionari*, poput Radoša Smiljkovića u beogradskom partijskom komitetu, zamijenili su *institucionaliste*; dok je Ivan Stambolić sam glasao za svoje smjenjivanje na sjednici Predsjedništva Srbije u decembru 1987. Širom Srbije, u svim političkim organizacijama, u medijima i mnogim poduzećima, *institucionalisti* su zamijenjeni *revolucionarima*. Tim procesima, kako će reći Borisav Jović (sada najbliži Miloševićev suradnik), Partija je dosegla *tačku preokreta*, a njeni su članovi pokazali “revolucionarnu odlučnost” u borbi protiv neefikasnosti. Ta se šansa, poručivalo se, ne smije propustiti.¹¹⁷

¹¹⁷ *Politika*, 7. decembra 1987. Iako je kasnije postao kritičniji prema Miloševiću, te se penzionirao 1995. godine (nakon objavljivanja svog dnevnika koji je otkrio stvari za koje je Milošević htio da ostanu skrivene), Jović je i kasnije

Ali, jedinstvo Partije bio je samo prvi nužan korak, ne i krajnji cilj revolucionara: to je bio tek preduvjet rješavanja ne samo ekonomske i političke krize, nego i rješavanja kosovskog problema, te statusa Srbije u Jugoslaviji. Zaključujući tromjesečnu raspravu o preokretu kojeg je označila Osma sjednica, beogradski je komitet pozvao na političku mobilizaciju u Srbiji kako bi se ostvarili ti ciljevi. "Srbija ne sme da bude ustavno nedefinisana... Mora biti u istoj poziciji kao i druge republike", rekla je Slobodanka Gruden, tadašnja privremena predsjednica beogradskog partijskog komiteta. *Antibirokratska revolucija* bio je naziv za masovne izraze podrške novom srpskom revolucionarnom rukovodstvu i protivljenje *oportunizmu, autonomaštvu i dezintegraciji Jugoslavije*. Taj je pokret građana sada bio podrška vlastima, a ne protest protiv njih; kao što je bio slučaj s prethodnim protestima kosovskih Srba i beogradskih intelektualaca. Ali, to je bila podrška samo novom srpskom rukovodstvu, dok su na udaru i dalje bila sva ostala rukovodstva u zemlji: najprije ona u pokrajinama, drugim republikama, pa onda i u federaciji. Fizička sila demonstranata (otvoreno podržanih od strane novog srpskog vrha) prisilila je vojvođansko rukovodstvo da podnese ostavku u oktobru 1988. Kada je na Kosovu uvedeno izvanredno stanje (nakon novog vala protesta Albanaca u zimu 1988/1989), *jedinstvo* Srbije je postignuto. Sredstva koja su pritom korištena nisu bila samo institucionalna, niti čak pretežno institucionalna: ona su uključivala korištenje fizičkog pritiska, prijetnje silom, te upotrebu sile (posebno na Kosovu)¹¹⁸. Institucionalne promjene (prije svega

---

inzistirao da je Osma sjednica bila "eskalacija demokratičnosti u Partiji". Na desetu godišnjicu (1997) rekao je: "Tada (1987) nismo govorili ni o Miloševiću ni o Joviću, ni o Petru ni o Pavlu, nego o interesima Srba... Ne znam šta bismo drugo trebali da radimo... Na Osmoj sednici započeli smo proces ujedinjenja Srbije i jasno smo rekli da mi u Srbiji želimo da odlučujemo o Srbiji i da niko izvan Srbije neće odlučivati o njoj" (u izvaji Radiju Slobodna Europa, 1997).

¹¹⁸ Takvih je prijetnji bilo posvuda, pa i u Beogradu. Atmosferu straha, za koju kaže da nikad nije bila tako izražena od 1945, opisuje u svojoj knjizi Richard West (1994: 345). Za vezu između straha i agresije u zadnjim godinama jugoslavenske krize, vidi moj članak u *Balkanologie* (2001), a o ulozi straha u srpskoj politici A. Dilas (1993). Kako navodi Obradović (1996: 494), u oktobru 1990, samo 3,1% srpske populacije nije osjećalo "strah" ili "zabrinutost" za svoju osobnu budućnosti i budućnost vlastite obitelji, dok je 66,4% imalo

promjena Ustava, u martu 1989) potom su samo cementirale dostignuća antibirokratske revolucije. Bilo kakva opozicija tim promjenama, posebno ako je dolazila od strane Albanaca sa Kosova, bila je ugušena brutalnom silom, ne samo srpske nego i savezne policije (koja je cijelo vrijeme bila prisutna na Kosovu). Iako je sam Milošević izgubio mnoge od svojih prethodnih podržavatelja (gotovo sve u Hrvatskoj i Sloveniji, i mnoge u Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini), sve dok je njegova akcija bila ograničena na samu Srbiju (uključujući i pokrajine), nitko se nije mogao (a mnogi nisu ni htjeli) suprotstaviti. Da je htio samo ujedinenje Srbije, vjerojatno bi ostao zapamćen u srpskoj povijesti kao uspješan političar. Ali, Milošević je bio (i) Jugoslaven, čiji krajnji cilj nije bila Srbija (ni mala ni velika), nego Jugoslavija (bar u tom trenutku).¹¹⁹

U oktobru 1988, on je poručio drugima da Srbija "nije postigla pobjedu da bi sada spavala na lovorikama", da bi njeni lideri mogli uživati u privilegijama i netalasanju (*IB CKSKS* 7/1988: 15). Kao što je rekao u aprilu 1989, mjesec dana nakon prihvaćanja novog srpskog Ustava:

"Oni koji očekuju da će se sada, kada je konačno postala Republika, Srbija pridružiti braniteljima *status quo* i da će se protiviti promenama Ustava iz 1974, varaju se. Uskoro će

---

"mesijanski stav", izražen u rečenici: "Strah me je, ali mislim da možemo naći izlaz, ako budemo jedinstveni". Taj je stav upravo ono što autoritarni lideri vole čuti od populacije.

¹¹⁹ Nema mjesta u ovoj knjizi da se detaljnije raspravi Miloševićev odnos prema jugoslavenstvu, ali taj odnos nikako nije bio jednoznačan ni jednostavan. Čak i kad je bilo izvjesno da taj koncept ne može pobijediti, Milošević (a naročito Mira Marković) i dalje su zadržavali neke elemente jugoslavenskog koncepta, pa je to bio jedan od glavnih razloga potpunog kolapsa vojne akcije protiv Slovenije i Hrvatske, a kasnije i Bosne kojeg je vodila vojska pod njegovim utjecajem ili komandom 1991-1995. U mnogočemu je Miloševićev sukob s opozicijom u samoj Srbiji bio sukob između "jugoslavenske" i "srpske" opcije u srpskoj politici. Pobjeda Vojislava Koštunice na izborima 2000. bila je, između ostalog, i pobjeda srpskog nad jugoslavenskim konceptom. Uostalom, sam Koštunica je to najvjestio prvom rečenicom svog obraćanja puku nakon Miloševićeva priznanja poraza. Iako je postao predsjednik Jugoslavije, on je masu svojih podržavatelja okupljenu u Beogradu 6. oktobra 2000. pozdravio riječima: "Dobro veče, Srbijo!".

imati prilike da se uvere koliko se varaju. Srbija nije postala država da bi spavala na lovorikama slave, nego da bi – sada kao jaka i otvorena prema drugima – snažno pokrenula demokratske promene da bi Jugoslaviju učinila jakom zajednicom ravnopravnih naroda i narodnosti, koja je sposobna da savlada krizu, bedu i poniženje u kome živi. Naravno, oni koji ne mare za Jugoslaviju tvrde da su naše namere i planovi unitaristički i hegemonistički. Ali, ne trebaju da imaju iluzija da ćemo mi, samo zato što oni to kažu i zato što se oni sa nama ne slažu, da odustanemo od Jugoslavije i socijalizma i od demokratskih procesa koje više niko ne može da zaustavi. Mi nemamo vremena da objasnimo našu politiku svakome pojedinačno, a naročito ne onima koji su prema nama zlonamerni. Rezultati naših akcija govoriće umesto nas. To im možemo obećati” (*IB CK SKS*, 4/1989: 10-1).

Tom najavom, Milošević je inicirao treću fazu svog projekta: ofanzivu za jedinstvo jugoslavenske Partije, ne bi li postigao jedinstvo jugoslavenske države. Tek je tada naišao na ozbiljan otpor ostalih republika, jugoslavenskog partijskog i državnog vrha. Bitka za jugoslavensku Partiju (koja će se na kraju pokazati bitkom za jugoslavensku državu, budući da je Partija i dalje bila važnija od države, a država je bila samo njen izvršni organ) bit će glavna tema zadnjeg poglavlja ove knjige.

Sedmo poglavlje

SLOVENIJA I SRBIJA: POSLJEDNJE GODINE JUGOSLAVIJE (1988-1990)

USTAVNE PROMJENE I ANTIBIROKRATSKA REVOLUCIJA (1988-1990)

Nakon što je konsolidirao svoju novouspostavljenu moć u Srbiji, Slobodan Milošević je proglasio ustavne promjene u Srbiji i Jugoslaviji glavnim ciljem svoje politike. Već u januaru 1987, dakle, u velikoj mjeri kao rezultat nastojanja Ivana Stambolića, savezno je državno Predsjedništvo otvorilo javnu raspravu o ustavnim promjenama. U februaru 1987. partijsko je Predsjedništvo iniciralo raspravu o 130 amandmana na Ustav (koji je ukupno imao 406 članova). Ali, već je sam početak debate pokazao goleme, gotovo nepremostive razlike između republika i pokrajina, a posebno između Srbije i njene dvije pokrajine, Vojvodine i Kosova.¹ Budući da je Kosovo (zbog albanske etničke većine, te bremena optužbi za separatizam i kontrarevoluciju) bilo hendi-

---

¹ Te se razlike mogu ilustrirati navođenjem naslova izvještaja o početku ustavne debate u dnevnim novinama širom Jugoslavije. *Vjesnik* (Hrvatska) je naslovio izvještaj: "Dokaz kontinuiteta revolucije"; *Nova Makedonija*: "Promjene u korist rada"; *Rilindja* (Kosovo): "Ne dirati osnovne principe"; *Politika* (Srbija): "Odnose treba riješiti odlučno i principijelno"; *Dnevnik* (Vojvodina): "Ozbiljan posao tek predstoji". Ovi naslovi (svi objavljeni istog dana, 20. marta 1987. i citirani u *Borbi*) pokazuju koliko su različita bila očekivanja od ustavnih amandmana u raznim republikama i pokrajinama. Hrvatska i Makedonija brinule su za očuvanje ideoloških temelja sistema; Srbija je inzistirala na "odnosima u Srbiji i Jugoslaviji", čemu su se protivile obje pokrajine. Konačno, Vojvodina je najavila opstrukciju bilo kakvih značajnijih promjena Ustava.

kepirano u toj debati, Vojvodina je postala glavni oponent srpskim nastojanjima za centralizacijom. Ta se opozicija samo povećala nakon Osme sjednice, dostižući vrhunac u prvoj polovici 1988. godine. Milošević i njegovi najbliži suradnici nekoliko su puta isticali da im nije namjera ukinuti pokrajine, te su i dalje davali oštre izjave protiv srpskog nacionalizma; ali istodobno su upozoravali da je vrijeme za prazne razgovore prošlo i da Centralni komitet SK Srbije neće tolerirati neposlušnost.² Iz Beograda se sve češće čulo da je vojvodansko rukovodstvo jednako ako ne i više "birokratizirano" od kosovskog i da uopće ne uzima u obzir iznimnu podršku jedinstvu Srbije koja je Miloševiću dolazila iz same sjeverne pokrajine.

Miloševićeva je kritika nejedinstva u Srbiji, autonomizma pokrajina i njihova "birokratizma" imala velikog odjeka među kosovskim Srbima, koji su se sada pojavili kao njegovi glavni saveznici. U proljeće, a naročito u ljeto 1988, kosovski su Srbi, sada uz podršku službene političke infrastrukture, organizirali niz mitinga i skupova posvuda po Srbiji, a ponajprije u Vojvodini, s ciljem da druge Srbe (i ostale) probude za akciju protiv "birokratizma". Pokrajinski rukovodioci, koji su vidjeli da se radi o akciji usmjerenoj protiv njih, nisu imali mnogo razumijevanja; s vremenom su mitinge proglasili antisocijalističkim i nacionalističkim pa su ih pokušali spriječiti policijskim blokadama cesta, ili isključivanjem struje. Budući da je Milošević bio daleko popularniji od vojvodanskih političara, te da je u samoj Vojvodini imao priličnu podršku puka, kosovski su se Srbi sada okrenuli direktno protiv njih. Dodatno ohrabrenje dolazilo im je iz srpskih medija, sada već pod punom kontrolom *revolucionara*.

U tri i pol mjeseca, između 9. jula i 21. oktobra 1988, povremeni "mitinzi istine" u Vojvodini pretvorili su se u gotovo neprekidne masovne demonstracije protiv vojvodanskog vodstva, a u znak podrške novoj Miloševićevoj politici. Nezavisni analitičari (Kerčov, 1990: 100-1) procjenjuju da je oko 578.000 ljudi sudjelovalo u 28 protestnih skupova u pokrajini tog ljeta i rane jeseni.

² Za napade na srpski nacionalizam u tom razdoblju, vidi Anđelković (*IB CKSKS* 9/1987: 12-15); Ilić (*IBCKSKS* 5/1988: 5-10); te Milošević (*IB CKSKS*, 7/1988: 14-5).

Ankete provedene među sudionicima, utvrdile su da je 78 posto njih bilo motivirano željom da promijene “nedodirljivu birokraciju”, a isto toliko posto reklo je da je vojvodanska partijska organizacija “veoma birokratizirana”. Na drugoj strani, samo 9,3 posto je držalo novo srpsko rukovodstvo takvim. Nezadovoljni su bili (59 posto njih) i saveznim partijskim vrhom (kojeg je vodio Stipe Šušvar). Za 69 posto sudionika protesti su bili način da “izraze generalni protest protiv situacije u zemlji”; 62 posto došlo je da bi se “borilo protiv birokracije u Vojvodini”, a samo 7 posto demonstriralo je da bi popravilo ekonomsku situaciju u zemlji. Još je manji broj onih koji su se mitinzima pridružili da bi popravili međuetničke odnose.

Demonstracije u Vojvodini podijelile su jugoslavenski partijski vrh, i to po već postojećoj liniji razdvajanja *ustavobranitelja* od *ustavoreformatora*. Vojvodanski je vrh tražio zaštitu savezne partijske organizacije. Slovensko je vodstvo podržavalo taj zahtjev, napominjući da Vojvodina i Kosovo nisu samo dijelovi Srbije nego i “konstitutivni elementi jugoslavenskog federalizma”, kako ih je definirao Ustav iz 1974. Kosovski lideri inzistirali su da Srbija i Jugoslavija moraju na jednak način tretirati demonstracije Albanaca (na Kosovu) i Srba (izvan Kosova) i da ne mogu albanske smatrati “kontrarevolucijom”, a srpske “revolucijom”. Hrvatski i bosanski politički vrhovi bojali su se da bi nastavak demonstracija Srba iz jednog kraja zemlje u nekom drugom kraju, danas sutra mogao dovesti do mitinga Srba u tim republikama, što bi poremetilo međuetničke odnose u njima. Savezni je vrh, zbog svega toga, zatražio od srpskog partijskog vodstva da poduzme sve što je potrebno da zaustavi takve demonstracije, a gnjev građana kanalizira kroz institucije.

Milošević je, međutim, odbacio takav zahtjev.³ U septembru 1988. proglasio je da su javni protesti izraz demokracije te da se

³ Stav srpskog rukovodstva u odnosu na mitinge mijenjao se od neutralnog prema pozitivnom. U početku, kako svjedoče sami organizatori (Odbor za proteste kosovskih Srba), predstavnici vlasti bili su neutralni, nisu ni osuđivali ni poticali mitinge u direktnim razgovorima koje su imali s organizatorima (Kerčov, 1989: 228). Međutim, nakon nekog vremena vjerojatno su vidjeli da mitinzi mogu pomoći njihovoj politici, a i da će se održavati bez obzira na njihov stav. Oni političari koji su pokušali spriječiti mitinge u svojim sredinama (kao,

nikako ne mogu izjednačavati oni koji su za Jugoslaviju i socijalizam s onima koji su protiv Jugoslavije i socijalizma. Na zajedničkoj sjednici Predsjedništava partije i države (5. septembra 1988) rekao je da su protesti širom Srbije izraz solidarnosti sa Srbima s Kosova, koje terorizira kontrarevolucija. Oni su "demokratska, poštena i očekivana reakcija" na godine neaktivnosti glede Kosova. Također, oni su najbolji izraz samoupravljanja i vladavine naroda; svega onoga što je rukovodstvo i samo isticalo kao najveću vrijednost Jugoslavije, ali nikad nije uspjelo provesti u djelo. Sve je tu, rekao je Milošević: i narod i demokracija i sloboda izražavanja i javnost. I sad, kad se sve ono na što je Partija pozivala da se dogodi, napokon dogodilo, "birokrate" su se uplašile, pa žele da se to zaustavi. Milošević je negirao da protesti ugrožavaju institucije sistema: upravo obratno, ljudi izražavaju podršku institucijama koje rade, a one koje ne rade žele promijeniti. Ne radi se ni o jednonacionalnim skupovima: u njima sudjeluju najmanje dvije nacije: Srbi i Crnogorci, a u Vojvodini (u kojoj je etnički sastav stanovništva bio vrlo složen) i predstavnici drugih naroda.⁴

"Uostalom, ljudi mogu da se okupe samo na onoj osnovi na kojoj se osećaju napadnutima i ugroženima. Napadnuti su kao Srbi i Crnogorci, napuštaju svoje domove kao Srbi i Crnogorci i, prema tome, brane se kao Srbi i Crnogorci. Ne mogu se okupiti kao Holandani ili kao protestanti, ili kao radnici na plantažama pamuka, kad niko od njih nije ugrožen na toj osnovi" (*IB CK SKS*, 8/1988: 14).

Komunisti imaju jasan izbor: ili će se distancirati od naroda, što bi bio kraj Partije, ili će se pridružiti protestima, pa vratiti izgubljeno povjerenje građana.

---

recimo, Marko Orlandić u Crnoj Gori) morali su otići iz politike jer im je popularnost nestala gotovo preko noći.

⁴ Nema dvojbe da su većina demonstirani bili Srbi, tvrdi Kerčev (1989: 83): 62 posto, dok je Crnogoraca bilo 14 posto. Srbi i Crnogorci bili su, dakle, zajedno zastupljeni sa 76 posto među demonstrantima u Vojvodini, dok ih je u populaciji bilo 56,5 posto. Među govornicima na vojvodanskim mitinzima 75,2 posto su bili Srbi i Crnogorci iz Vojvodine, 11,7 posto Srbi i Crnogorci s Kosova, a 5,6 posto Mađari. Mađari su činili 3 posto među demonstrantima, a 18,9 posto u populaciji pokrajine. Međutim, podrška nekih etničkih Mađara (Mihajla Kerčesa) isticana je kao primjer multietničnosti demonstracija.

Odbacujući zahtjeve saveznog partijskog rukovodstva, srpsko se vodstvo postavilo u jedinstvenu (i sa stajališta političke taktike vrlo povoljnu) poziciju: da je istodobno bilo i vlast i opozicija poretku. Ta je ambivalentnost pomogla Miloševiću da se pojavi kao alternativa institucijama koje su izgubile podršku, a ne kao predstavnik sistema u kojem je bio na vrhu piramide (u Srbiji). Miloševićev Savez komunista Srbije sada je doista izgledao uvjerljivo kad je govorio o "odvajanju Partije od države", i o "predstavljanju naroda, a ne birokratije". On je sada postao istodobno i propagator moderne, jake i uređene države i advokat poluanarhične "antibirokratske revolucije" koja je trebala srušiti postojeću državnu strukturu i uspostaviti novu. S jedne strane napadao je "anarhizam", a s druge ga je štutio, proglašavajući ga "spontanom pokretom masa". Kao netko tko je bio i u sistemu i izvan njega, on je zapravo ponudio tu istu mogućnost i drugima: svima onima (a tih nije bio mali broj) koji su s jedne strane još uvijek vjerovali u socijalizam i Jugoslaviju, ali su na drugoj htjeli promjene u oba koncepta. Mnogi su članovi političke elite na nižim i srednjim razinama slijedili njegov primjer: oni su sad odjednom od anonimnih aparatčika postali "narodni tribuni". I građani su činili isto: podržavajući Miloševića oni su podržavali alternativu postojećem sistemu, a da istodobno nisu postali antikomunisti ili antijugoslaveni. Oni su mogli biti i Srbi i Jugoslaveni; i članovi Partije i narodni predstavnici istodobno. A to je privuklo mnoge: sve one koji su tražili neki "treći put", koji nisu bili spremni promijeniti sve, ali su bili voljni mijenjati mnogo toga.

Takva široka baza promiloševićevskog pokreta postala je vidljiva 8. oktobra 1988, kad je oko 100.000 demonstranata okružilo centralne institucije Vojvodine, uspijevajući (nakon cijelog dana protestiranja, uključujući i bacanja jogurta na zgradu) prisiliti vojvodansko vodstvo da podnese ostavke. "Jogurt revolucija" odstranila je glavne protivnike inicijativa srpskog vodstva (još iz 1977, tj. od razdoblja *Plave knjige*), dovodeći na njihova mjesta najodanije privrženike Slobodana Miloševića. Vojvodina je sada, umjesto prijašnjeg glasanja protiv Srbije u saveznim institucijama, postala poluslužbeni glasnogovornik srpskog vodstva i dodatan (drugi) glas u saveznim institucijama. Da bi se prevagnulo u Jugoslaviji, trebala su još tri glasa; pet od osam glasova u saveznom Predsjedništvu bilo bi dovoljno za većinu važnih odluka.

Miloševićev pohod na institucije na Kosovu, a potom (iako indirektno) i u Crnoj Gori, treba sagledati u tom kontekstu. Na Kosovu, prisutnost vojske i policije jamčilo je da se pokrajinsko vodstvo nalazi praktički pred padom; naročito sada kad je njihova glavna saveznica – Vojvodina – promijenila politiku. Zbog Kosova nitko u Jugoslaviji nije htio ići u definitivni sukob s Miloševićem; ne samo zato što su svi držali da je stanje u pokrajini doista opasno (i izazvano albanskim separatizmom) nego i zato što su svi priznavali da je Kosovo doista dio Srbije, pa Srbija za njega ima odgovornost, te onda mora imati i neka prava u njemu. Međutim, kad je antibirokratska revolucija prekoračila granice Srbije i pojavila se (u oktobru 1988) u Crnoj Gori, to je ostalima bio znak za uzbunu.

Oktobarski protesti u Crnoj Gori proglašeni su "izvozom" antibirokratske revolucije u područja izvan same Srbije. Radilo se o principu; ako se danas ti mitinzi šire u Crnu Goru, sutra se mogu proširiti u Bosnu, Hrvatsku ili Sloveniju. To nitko u tim republikama nije želio. Savezno je partijsko Predsjedništvo direktno podržalo crnogorske političare, ali to nije mnogo promijenilo odnos demonstranata prema njima. Na drugoj strani, Predsjedništvo je podržalo "opravdane zahtjeve radnika i građana Crne Gore... socijalistički karakter njihova protesta i orijentaciju na bratstvo i jedinstvo" (*IB CKSKS 9/1988: 16*). Srpsko je partijsko vodstvo odbacivalo slovenske optužbe da je organiziralo proteste u Crnoj Gori, tvrdeći da su oni nastali u toj republici i potpuno autonomno od Srbije. Srbija nema pretenzije ni prema Crnoj Gori, niti prema kojoj drugoj jugoslavenskoj republici. Ali, ona ne želi i neće podići zid između sebe i drugih; ljudi u Jugoslaviji imaju pravo kretanja kamo žele, pa ako netko iz Srbije želi podržati proteste u Crnoj Gori ili bilo gdje drugdje, morao bi imati punu slobodu da to i učini. Srbija, povrh toga, ima dugu povijest prijateljskih odnosa s Crnom Gorom, koje ne može zavaditi nikakva Slovenija, niti neko lokalno birokratizirano vodstvo u Crnoj Gori. Srbija i Crna Gora, rekao je Milošević, su "dva oka u (istoj) glavi".⁵

⁵ Miloševićevo obiteljsko crnogorsko podrijetlo pomoglo je porastu njegove popularnosti u Crnoj Gori; naročito među onom polovicom Crnogoraca koji su smatrali da imaju "crnogorsko ime, a srpsko prezime", tj. da su Srbi i Crno-

Srpsko je vodstvo posebno razočarala pozicija Slovenije, s kojom je Srbija dugo imala vrlo prijateljske, čak i posebne odnose. Slovenija je bila na istoj strani kad se radilo o inicijalnoj reakciji na kosovski problem.⁶ To je prijateljstvo imalo dublje povijesne korijene, koji su sezali u međuratno razdoblje (u kome su slovenski građanski političari sudjelovali češće u vladama koje su vodili Srbi, nego u opoziciji koju su predvodili Hrvati); te naročito u ratno doba, kad su mnoge slovenske obitelji našle utočište u Srbiji. Za razliku od Hrvata, s kojima su Srbi imali vrlo loše iskustvo i u međuratnom razdoblju i (naročito) u ratu (u NDH), sa Slovencima nije bilo nikakva lošeg iskustva.⁷ Slovenci su bili najrazvijenija, a Srbi najbrojnija etnička grupa u zemlji: i s tih pozicija su jedni na druge gledali s respektom tijekom cijelog poslijeratnog razdoblja. Slovenci su se uglavnom držali po strani i u nedavnim intrigama unutar partijskog i državnog vrha (primjerice, u slučaju Marković).

Sada se, međutim, po prvi put dogodilo da je slovensko vodstvo otvoreno kritiziralo srpske političare. U oktobru 1988, Slovenci su podržali crnogorsko vodstvo, optužujući Miloševića za hegemonizam i centralizam.⁸ Srpsko je vodstvo upozorilo Slovence da

---

gorci dvije grane istog etničkog stabla, a ne dvije potpuno odvojene nacije. Druga polovica Crne Gore protivila se njegovoj politici. Te su podjele dijelom historijske, a preživjele su i nakon pada Miloševića, te i danas karakteriziraju crnogorsku politiku.

⁶ O tome se može čitati i u memoarima Raifa Dizdarevića (1999). O slovenskom razumijevanju za srpske probleme već smo ranije pisali u ovoj knjizi: recimo, o odnosu između srpskih političara i Kardelja, o bliskosti Dolanca i Ljubičića te o Kučanovu predsjedavanju komisijom saveznog partijskog Predsjedništva o Kosovu 1985. U svim su tim slučajevima slovenski političari bili saveznici srpskom vodstvu.

⁷ O "istosti nacionalnih sudbina" u ta dva naroda piše i Dobrica Ćosić (vidi *Književne novine*, 15. novembra 1987: 17) i sam Milošević (vidi njegov govor na otvaranju izložbe slovenskih slikara u Beogradu, u maju 1987, 1987/1989: 151). Hrvatsko se vodstvo, kao što znam iz kuloarskih razgovora u krugovima bliskim vlastima u Hrvatskoj, tih godina najviše bojalo slovensko-srpskog pakta protiv Hrvatske, koji je nastojalo spriječiti pod svaku cijenu.

⁸ Slovenski *disidenti* imali su daleko više razumijevanja za crnogorske proteste od samog slovenskog vodstva. U svom tekstu u *Novoj reviji* (80/1988: 1992-8), Spomenka Hribar optužuje slovensku Partiju da je podržala "staljinističko" vodstvo Crne Gore, umjesto da se stavi na stranu "legitimnih zahtjeva naroda". "Da budemo potpuno jasni: zahtjevi demonstranata u Titogradu su potpuno legitimni", napisala je ona.

su prihvatili antisocijalističku i antijugoslavensku retoriku, te da je njihova podrška Crnoj Gori izraz birokratizma u samoj Sloveniji. Poruka je bila jasna: antibirokratska bi se revolucija mogla proširiti i prema Sloveniji. Srpski je vrh rekao da poštuje i cijeni "bratski slovenski narod", ali da stavovi vodstva Slovenije nemaju nikakve veze s tim narodom i njegovim simpatijama za Srbe i Jugoslaviju. U Sloveniji je to shvaćeno kao prijetnja, a poziv Slovincima da smijene svoje "birokrate" primljen je kao grubo miješanje u slovenske unutrašnje poslove. Zategnutost u odnosima između Slovenije i Srbije u sljedećih je godinu dana eskalirala u otvoreno optuživanje, da bi se potom nastavila i kroz policijsku i ekonomsku blokadu, prekid političkih odnosa, razbijanje Saveza komunista Jugoslavije na njegovom 14. izvanrednom kongresu, u januaru 1990, te – napokon – u vojni sukob između savezne vojske i slovenske teritorijalne obrane u ljeto 1991. U nastavku ovog poglavlja pratimo tu eskalaciju.

SLOVENIJA I SRBIJA: PODJELE UNUTAR INTELEKTUALNE ELITE

Od samog početka osamdesetih, Ljubljana i Beograd bili su dva centra opozicijskog djelovanja protiv postojećeg sistema. Ali disidenti nisu nikad uspjeli formirati jedinstveni blok, odnosno, neku ujedinjenu jugoslavensku opoziciju. Slovenci su intelektualci stavljali svoje potpise na peticije koje je organizirala beogradska *kritička inteligencija*, a objavljivali su i članke i intervjue u liberaliziranim beogradskim medijima. Ljubljanska je *Nova revija*, političko-književni časopis osnovan 1982. godine (u doba kad je Čosićeva i Tadićeva inicijativa za *Javnost* zaustavljena) objavljivala članke srpskih autora. Ta je srdačnost bila u oštrm kontrastu s hladnoćom s kojom je opozicijska aktivnost primljena među zagrebačkim intelektualcima, koje su i u Ljubljani i u Beogradu smatrali preopreznima i prebliskima režimu (navodeći, pritom, primjer njihove obrane *Bijele knjige*). Polazeći od tog "posebnog odnosa", srpski su intelektualci 1985. predložili formiranje zajedničkog demokratskog bloka sa Slovincima, ne bi li se time stvorila jezgra za općejugoslavensko opozicijsko djelovanje. Inici-

jativa je, međutim, naišla na hladan prijem i direktno odbijanje. Sastanak između trojice predstavnika Odbora za zaštitu sloboda umetničkog izražavanja i urednika *Nove revije* (u novembru 1985, u ljubljanskoj kavani *Mrak*) ne samo da je završio bez pozitivna rezultata nego je šokirao Dobricu Ćosića i njegove drugove. Slovenci su, piše Ćosić 1992, otvoreno rekli da "ne očekuju ništa od Jugoslavije" (1992: 71), te da bi i srpski intelektualci "jednom i zauvek trebali da odbace svaki internacionalizam i univerzalizam" (1992: 72). Oni su srpskim kolegama rekli da žele u Europu, ne u Jugoslaviju. Jednom riječju, pokazali su vrlo malo razumijevanja za srpski argument: da propast komunističke ideje i slom Saveza komunista ne mora nužno značiti i kraj Jugoslavije: upravo obratno, da to može biti tek pravi početak neke nove, demokratske Jugoslavije. Razočaranje Srba tim sastankom rezultiralo je razmjenom pisama između nekih od njih i Slovenaca⁹; te inicijativom da i Srbi razmisle o mogućnosti da Jugoslavije uskoro ne bude. Javna polemika između srpskih i slovenskih intelektualaca pojavila se, zapravo, prije nego što su razlike između slovenskih i srpskih političara postale javne, već na Kongresu Saveza književnika Jugoslavije u Novom Sadu 1985.¹⁰ Polemike

⁹ Dobrica Ćosić u tom je razdoblju razmijenio niz pisama s Nikom Grafenauerom, Tarasom Kermaunerom i Spomenkom Hribar. U pismu Grafenaueru požalio se da slovenski intelektualci ne vide da je "golemi napredak Slovenije bio moguć samo u okviru Jugoslavije", te da podcjenjuju "antibosansku, što znači antisrpsku atmosferu u Sloveniji". Gore od svega, međutim, bila je njihova ravnodušnost prema "ponižavajućoj poziciji srpske nacije u postojećoj, brionskoj Jugoslaviji", a naročito na Kosovu. "Tužan sam kad vidim koliko ste neinformisani o albanskom genocidu nad srpskom populacijom na Kosovu i Metohiji, koliko vas je malo briga za to, mnogo manje nego što smo mi brinuli za slovensko Primorje ili za Korušku" (Ćosić, 23. novembra 1985, 1992: 76-9).

¹⁰ Više o tome, u knjizi Jasne Dragović Soso (2002). Srpske je intelektualce naročito pogodilo "Pismo srpskom prijatelju" kojeg je u *Književnosti*, a potom i u *Borbi* (24-26. juna 1987) objavio Taras Kermauner. On je Srbe optužio za anti-albanstvo i antislovenstvo, te za "sljepoću kad se radi o svemu što je različito", što izlazi izvan okvira "bratstva i terora". Po prvi put pokrećući pitanje odvajanja od Jugoslavije, Kermauner je pitao: "Zašto bi to bilo zabrinjavajuće za tebe ako se želim odvojiti? Civilizirano ponašanje je jedan od preduvjeta građanskog društva. Ako partneri, u braku nisu više zainteresirani da žive zajedno, mogu se razdvojiti. Nema osobne slobode bez mogućnosti razvoda". Upozorio je Srbe da ukoliko smatraju da ih Slovenija eksploatira (kako je pisalo u *Memorandumu SANU*), ne bi smjeli imati ništa protiv takvog razvoda. Međutim, Srbi ne žele više demokracije i zakonitosti, nego više politike "bratstva i jedinstva", i

na tom Kongresu bile su prethodnica kasnijih polemika između slovenskih i srpskih političara, pa ne čudi da je godinu dana kasnije (1986) Savez književnika (koji je, da nevolja bude veća, imao isti akronim kao i Savez komunista Jugoslavije, SKJ) postao prva jugoslavenska institucija koja se nepovratno raspala. Te je godine, naime, na Srbiju bio red da predloži kandidata za predsjednika Saveza; a ona je predložila Miodraga Bulatovića. Ta je nominacija, međutim, odbačena u slovenskoj, kosovskoj, crnogorskoj i hrvatskoj organizaciji, koje su tvrdile da je Bulatovićev stav o Jugoslaviji i drugim nacijama u njoj uvredljiv i neprihvatljiv. Četiri su republičke organizacije uspjele blokirati srpskog kandidata, a Srbija je to vidjela kao ponižavajući diktat od strane onih koji su dosad bili zastupnici konfederalizma u svim slučajevima, osim kad se radi o pravu Srbije da sama odredi svoje kandidate. U otvorenom pismu koje su uputili slovenskim piscima u povodu *slučaja Bulatović*, UKS ih je optužio za otvoreno i agresivno agitiranje protiv Srba:

“Slovenački pisci moraju znati da srpski pisci neće nikada prihvatiti nikakav diktat... i da će odbaciti sa gnušanjem jezik provincijalne zburadosti, koji ne poštuje partnere... Oni moraju da znaju da srpska istorija, jednako stara koliko i njihova, podučava i podseća da je srpski narod sačuvao svoje nacionalno dostojanstvo i integritet samo odupiranjem agresiji” (*Nova revija*, 1986: 811).

Srpski su pisci bili odlučni da spriječe “diktat manjine”:

“Na ovom pitanju neće biti kompromisa, makar i po ceni raspada SKJ... Zajednica bilo kojeg tipa može postojati samo ako se poštuju principi ravnopravnosti i ako se poštuju dužnosti, ako svako sledi ono što je prethodno dogovoreno. U protivnom, njeno postojanje nije nužno” (*Nova revija*, 1986: 811).

---

zato ih Slovenci ne mogu podržati. Komentirajući to pismo, Čosić je u svom privatnom dnevniku (objavljenom 1992) zapisao da je to pismo isprovociralo strahovito razočaranje u kulturnim krugovima u Srbiji. “Od Tarasa Kermaunera je srpska javnost shvatila što Slovenija misli o Srbiji i Srbima i što su slovenačke namere: jednom reći – separatizam” (1992: 73).

Slučaj raspada Saveza književnika Jugoslavije, do kojeg je došlo nakon prekida svih veza između srpske i slovenske organizacije (28. februara 1989, u povodu sudjelovanja slovenskih pisaca u prokosovskom skupu u Ljubljani), pokazao je da većinsko odlučivanje odgovara samo onima koji u njemu pobjeđuju. Kao i u partijskom slučaju *Marković*, i u književnoj organizaciji gubitnici su zaprijetili izlaskom, pa i rušenjem cijele organizacije. Taj je princip, vidjelo se u ovom slučaju, zahvatio ne samo politički vrh – on se proširio i na organizacije koje su bile u opoziciji tadašnjim vladarima Jugoslavije. Iako su ideološke razlike bile goleme, između elite i kontraelite nije bilo velikih razlika glede nacionalnog pitanja i zaštite “nacionalnih interesa”. Stoga je raspad Saveza književnika Jugoslavije nagovijestio da je kriza raspadanja daleko dublja i opasnija od samog raspada političke strukture; ona je prodrla i u institucije civilnog društva. Tim je bila opasnija: čak i da se srušila vlast Saveza komunista Jugoslavije, nepostojanje ujedinjene opozicije značilo je da se opasnosti nacionalnih sukoba ne bi samim time smanjile.¹¹

SLOVENSKI NACIONALNI PROGRAM (1986-1987)

Zbog činjenice da su ratovi na postjugoslavenskom prostoru vođeni uglavnom između Srba i drugih, te da je u njima Srbija prepoznata kao glavni sudionik, uloga Slovenije (u kojoj je postjugoslavenski rat, u ljeto 1991, trajao samo desetak dana) u procesu raspada Jugoslavije često se zanemaruje. U godinama kojima se

¹¹ Tim je nerazumljivija službena američka politika prema jugoslavenskoj krizi, koja se temeljila na načelu “demokratska i ujedinjena Jugoslavija” (vidi Zimmermann, 1995: 6). Zagovornici demokratske (liberalno-demokratske) Jugoslavije nisu bili ništa više “ujedinjeni” od samog partijskog vodstva; upravo obratno – izgledalo je kao da čak ni u trenucima kada je trebalo rušiti staru vlast, opozicija nije mogla (ni privremeno) naći zajednički jezik. Politiku “demokratske i jedinstvene Jugoslavije” zastupao je i zadnji jugoslavenski premijer, Ante Marković. Neuspjeh te politike rezultat je podcjenjivanja dubine dezintegracijskih i nacionalističkih trendova unutar opozicije. Također, i sklonost jednog dijela opozicije nasilju je podcijenjena: smatralo se da antikomunistička opozicija uvijek mora biti miroljubiva. Zaboravilo se, recimo, da je najradikalniji dio opozicije (a posebno oni iz dijaspore, tj. emigracije) bio povremeno uključen u terorističke i nasilne akcije protiv jugoslavenske države.

bavimo u ovoj knjizi, a naročito u posljednjim godinama pred raspad Jugoslavije, Slovenija nije bila ništa manje važan faktor jugoslavenske politike od Srbije. Ona je bila najglasniji zagovornik *ustavobraniteljstva*, baš onako kako je Srbija bila promotor *ustavoreformatorstva*. Slovenski je nacionalizam (po prirodi drukčiji od srpskog, tj. izolacionistički i obrambeni, a ne ekspanzionistički i napadački) bio jednako snažan kao i srpski, a disidentski su krugovi u Ljubljani i Beogradu ohrabivali jedni druge – iako nikad nisu uspjeli pronaći zajednički jezik i pokrenuti zajedničke akcije.

Slično srpskoj, i slovenska se opozicijska scena u osamdesetim godinama temeljila na dva potporna stuba: a) demokratskom konceptu "civilnog društva", kojeg je promovirala prije svega slovenska omladinska organizacija i njen magazin *Mladina*; te b) slovenskom nacionalističkom konceptu koji je u svom središtu imao ideju zaštite slovenskih nacionalnih interesa (ako treba i odvajanjem od Jugoslavije) i koji je promovirao krug intelektualaca okupljenih oko političko-književnog dvomjesečnika *Nova revija*. Kao i u Srbiji politički je vrh s vremenom postajao sve tolerantiji prema obje ove grupe, da bi se nakon 1988. reformska grupacija unutar SK Slovenije (tada apsolutno dominantna unutar Partije) gotovo pridružila slovenskoj "alternativi" formirajući (gotovo kao i u Srbiji) neku vrstu pluralističkog sveslovenskog bloka.

Unutar koncepta "građanskog društva", nacionalno je pitanje tretirano kao dio "demokratskog pitanja" i u okviru zahtjeva za demilitarizacijom društva. Prvi ga je izrekao Janez Janša, bivši član Predsjedništva slovenske omladinske organizacije, koji je 1984. bio prisiljen podnijeti ostavku zbog zahtjeva da se Armija podvrgne ustavnom sistemu i tretira kao i svaka druga savezna institucija. To se posebno odnosilo na pitanje jezika koji je bio u upotrebi u Armiji. Za razliku od drugih saveznih institucija, koje su priznavale punu ravnopravnost slovenskog, makedonskog i srpsko-hrvatskog/hrvatskog ili srpskog jezika, u Armiji je srpsko-hrvatski bio u operativnoj upotrebi kao "jezik komande".¹² U tek-

¹² U praktičnom smislu (o čemu mogu svjedočiti iz prve ruke, budući da sam vojni rok proveo u Ljubljani, u jesen 1986-7) slovenski se jezik doista ignorirao. čak i kad se radilo o jedinicama u Sloveniji kojima su zapovjednici bili Slovenci.

stu kojeg je napisao 1986. Janša je podsjetio Armiju da je ona i slovenska institucija te da je u slovenskim partizanskim jedinicama tijekom Drugog svjetskog rata slovenski jezik bio tretiran kao službeni. I sam je Tito obećao Slovincima da će moći slobodno govoriti svoj jezik u svojim oružanim snagama. Janša je tvrdio da Jugoslavenska narodna armija (JNA) zapravo ignorira Ustav i ponaša se kao institucija izvan zakona. To se događa i u drugim područjima, ne samo u pitanju jezika: ona se nikad nije željela podvrgnuti trendu decentralizacije koji je započeo Rankovićevim padom. Glavni razlog tome jest u njenom *paternalističkom odnosu* i *nepovjerenju* prema nekim jugoslavenskim narodima: posebno prema Albancima na Kosovu, te Slovincima. Zbog tog paternalizma i nepovjerenja, Armija je odbijala inicijative za etnički (odnosno republički) homogenim jedinicama (tj. samo slovenskim, ili samo albanskim, ili samo hrvatskim četama, bataljunima, korpusima) u kojima bi se doista i moglo ostvariti načelo ravnopravnosti jezika. Janša je tvrdio da JNA nije nikad napustila ambiciju da bude "odgajatelj jugoslovenstva" i "odgajatelj socijalizma" te da nikad nije istinski prihvatila ustavnu odredbu da su republike države (Janša, 1986: 263). Za većinu drugih autora u okviru koncepta "građanskog društva" (kao što su bili Gregor Tomc, Tomaž Mastnak i drugi), demilitarizacija, kao i nacionalno pitanje, nisu bila neka odvojena pitanja, nego samo izrazi općeg problema: postojanja autoritarnog, militarističkog i nedemokratskog sistema vlasti. Ona se ne mogu riješiti bez opće demokratizacije zemlje.¹³

Nešto je drukčiji bio pristup onih slovenskih intelektualaca koji su se okupili oko *Nove revije*, iako je suradnička mreža tog

---

Nazivi kasarni bili su (sve do 1988) napisani samo na srpsko-hrvatskom. Slovenski se nije koristio ni prilikom vježbi sa rezervnim sastavom, dakle kad su većina pozvanih bili Slovenci. To je doista imalo negativne posljedice za odnose između vojnika i lokalnog stanovništva. Na drugoj strani, mora se primijetiti da prevlast srpsko-hrvatskog jezika nije značila uvijek prevlast srpske verzije tog jezika; u mnogim slučajevima hrvatski jezik (ne onakav kakvog je kasnije promovirao hrvatski predsjednik Franjo Tuđman) koristio se u liniji zapovijedanja. Uostalom, admiral Mamula i general Kadijević bili su iz Hrvatske, pa su i na najvišu razinu zapovijedanja uveli hrvatsku verziju jezika.

¹³ Za koncept civilnog društva i njegove akcije u Sloveniji, vidi Fink Hafner (1992), Mastnak (1986) i (1990), Arzenšek (1986), Jenšterle (1987) i Tomc (1986).

časopisa uključivala i ljude iz "građanskog društva", pa i srpske autore, s kojima se slovenski članovi redakcije nisu uvijek slagali. Urednici *Nove revije* (Niko Grafenauer i Dimitrij Rupel) su 1985, dakle u isto doba kad je SANU pripremala *Memorandum*, pozvali suradnike da napišu priloge za poseban broj, koji bi u potpunosti bio posvećen slovenskom nacionalnom pitanju. U jesen 1986, broj je bio spreman za štampu. No, kad je *Memorandum* SANU došao u javnost, uzrokujući vrlo negativne reakcije u srpskoj i jugoslavenskoj politici, urednici su odlučili odgoditi objavljivanje za januar 1987.¹⁴

Taj poseban broj (57) bio je prva publikacija koja je otvoreno raspravljala alternativu Jugoslaviji; odnosno metode kojima bi se javno mnijenje u Sloveniji polako okrenulo prema podršci nezavisnosti. Intelektualno superioran *Memorandumu*, na visokoj analitičkoj razini i potpisan imenima i prezimenima autora, dovršen i artikuliran, broj je bio izniman događaj u slovenskoj i jugoslavenskoj politici. On nije krio da mu je tema *slovenski*, ne *jugoslavenski* nacionalni program. Situaciju u kojoj se Slovenija nalazi, pak, jedan od autora (Tine Hribar) definirao je kao "raskršće" na kome se Slovenija mora odlučiti između tri puta: prvo, da nestane kao autonoman politički subjekt, poražen od strane jugoslavenstva i jugoslavijanstva¹⁵, bilo u komunističkom ili demokratskom obliku. Svaki od ta dva oblika jugoslavizma učinio bi Sloveniju samo manjinom u okviru unitarne jugoslavenske države, a to je Slovencima potpuno neprihvatljivo. Stvarni izbor bio je (prema Hribaru) između sljedećih dviju opcija: ili će Slovenija sačuvati svoj status suverene nacije u moderniziranoj jugoslaven-

¹⁴ U kasnijim interpretacijama, međutim, dominirao je zaključak da je *Nova revija* bila samo reakcija na *Memorandum*. To je netočno. Spomenka Hribar (jedna od urednica posebnog izdanja) i sama kaže da se izdanje pripremalo godinu i pol, što znači od sredine 1985. Slovenski i srpski nacionalni program nastali su paralelno i istodobno. Prije bi se moglo reći da je inicijativa Slovenaca potakla *Memorandum*, posebno nakon sastanka u *Mraku* (novembar 1985); Čosić kaže da je i sam bio impresioniran jasnoćom i formuliranošću slovenskog nacionalnog programa.

¹⁵ Hribar razlikuje *jugoslavenstvo* od *jugoslavijanstva*; dok prvo opisuje proces nastanka jugoslavenske nacije, drugo označava civilni (građanski) jugoslavenski nacionalizam, koji je vezan uz jugoslavensku državu, ne naciju. Za Hribara, oba su koncepta neprihvatljiva: ne samo ideja o nastanku jugoslavenske nacije, nego i osjećaj pripadnosti Jugoslaviji kao državi.

skoj federaciji (koja neće priznavati suverenost samo formalno, tj. na riječima; nego stvarno, tj. na djelima) ili mora proglasiti svoju punu državnu nezavisnost, odvajajući se od Jugoslavije.

Raspravljajući tu dilemu, većina autora *Nove revije* odlučila se za punu nezavisnost, dijelom i zato što nije vjerovala da je ikakva modernizacija Jugoslavije u smjeru kojeg je identificirao Hribar moguća.¹⁶ Temeljni je cilj bio: uvjeriti slovensku javnost u to. Ispitivanja javnog mnijenja, provedena 1987, pokazala su da je slovenska populacija doista počela razmišljati o slovenskoj nezavisnosti. Prema rezultatima godišnjeg ispitivanja koje je provelo Sveučilište Edvarda Kardelja u Ljubljani (SJM, 1987), 53 posto ispitanika reklo je da bi izvan Jugoslavije, tj. kao nezavisna država, "Slovenija povećala šanse za razvoj" (u ekonomskom smislu); dok je samo 18,9 posto Slovenaca reklo da u tom slučaju "ne bi imala šansi za razvoj" (SJM, 1987: 58). Više ispitanika nego ikad ranije (43,2 posto) tvrdilo je da slovenska politika nije "dovoljno nezavisna", dok je dodatnih 7 posto izjavilo da "nije uopće nezavisna" (SJM, 1987: 58). Velika većina Slovenaca (65,5 posto) držala je te godine da je slovenski jezik ugrožen (SJM, 1987: 59), a 59,1 posto je bilo mišljenja da republike i pokrajine moraju biti "više nezavisne nego što jesu". Samo 8,9 posto podržavalo je "recentralizaciju Jugoslavije".

Istodobno, međutim, Slovenci nisu izgubili povjerenje u postojeće političko vodstvo republike: ono je bilo "u potpunosti podržano" od strane 37,8 posto ispitanika, dok je dodatnih 42 posto ispitanika reklo da ga "podržava u principu". Zahtjev za više slovenske samostalnosti, također, nije ugrozio ni socijalističku orijentaciju većine stanovnika: u 1987. godini 42 posto Slovenaca vjerovalo je u dobre izgledе socijalizma u svjetskim razmjerima. Istina, sada je manje ljudi nego ikad ranije reklo da politika SKJ "potpuno" ili "u principu" odražava interese većine stanovništva: ali to je još uvijek bio visok postotak: 57,2 posto (u odnosu na

¹⁶ Zaključak kojeg o Slovenskom nacionalnom programu donosi Viktor Meier (1999: 58) – da u njemu "opstanak Jugoslavije nigdje nije doveden u pitanje", vjerojatno je rezultat njegovih iznimnih simpatija za Sloveniju i Slovence, a ne njegova čitanja *Nove revije*. Meier, tada dopisnik *Frankfurter Allgemeine Zeitung* kritiziran je u službenom saopćenju srpskog Centralnog komiteta na 13. sjednici od 11. oktobra 1988. (IB CKSKS, 9/1988: 16).

76,2 posto u 1971; 66,4 posto u 1976; 72,0 posto u 1980. i 68,5 posto u 1984). I to je ispitivanje javnog mnijenja potvrdilo da se Slovenci nalaze na križanju puteva: s jedne strane, počeli su razmišljati i o slovenskoj nezavisnosti, a s druge, nisu izgubili povjerenje u postojeću partijsku elitu. Protivili su se recentralizaciji Jugoslavije, ali nisu odbacivali socijalizam. Sve ih je manji broj ulazio u Savez komunista, ali nisu smatrali da su razvijeni socijalizam, demokratska Jugoslavija i visoka autonomija Slovenije u njoj nespojivi.

U tom su kontekstu autori iz *Nove revije* prepoznali promjenu javnog mnijenja kao svoj glavni cilj. Slovencima treba dokazati da je nezavisnost u njihovom interesu i da, prema tome, mora biti prioritet u odnosu i na socijalizam i na Jugoslaviju. Treba prekinuti sa "slovenskim paradoksom" (kako ga je nazvao Tine Hribar), tj. sa slovenskim nedostatkom povjerenja u sebe same. "Slovenci su uplašeni od svoje bezuvjetne suverenosti" i državnosti "budući da su uplašeni od samog lika države".¹⁷

"Budući da smo do sada imali samo iskustvo življenja u stranim državama, nikad u svojoj, izgradili smo percepciju da je država samo instrument prisile. Ne razmišljamo o državi kao o pravnoj državi (*Rechtstaat*), koja bi bila čuvar prostora slobode i zaštitnik ljudskih prava, nego kao o nečemu što nas prisiljava na dužnosti i obaveze, kao instrument nasilja ili čak kao prijetnju za naša prava" (Hribar, 1987: 25).

Prvi je korak, dakle, bio promjena percepcije koncepta države i državnosti. Hribar je tvrdio da je demokratizacija države preduvjet da Slovenci počnu razmišljati o svojoj, slovenskoj državi.¹⁸ Demokratizacija Jugoslavije, naime, ne mora nužno biti u interesu Slovenaca; ona bi mogla značiti smanjenje slovenske autonomije. Istina je da bi "ideologija nasilja u ime komunističke ideje" prestala (što je svima u interesu), ali – Jugoslavija nije cilj

¹⁷ Ova zanimljiva ocjena možda nam može pomoći da razumijemo i Kardeljeve motive za antidržavni (antietatistički) koncept. Možda je i on, koji je također bio Slovenac, bio motiviran takvom negativnom percepcijom o državi.

¹⁸ U tom je smislu slovenski nacionalni program bio "državotvoran", tj. "etatistički". On je bio odgovor na antidržavni koncept razvijen pod samoupravljanjem.

po sebi, dok Slovenija jest. Demokratizacija Jugoslavije je poželjna, ali *samo ako* vodi glavnom cilju: nezavisnoj Sloveniji. Dok su srpski intelektualci bili zarobljeni između jugoslavenske i srpske opcije, Slovenci su sada (već 1986. godine) jasno rekli da takva dilema za njih ne postoji: da Slovenija za njih ima uvijek prioritet nad Jugoslavijom.

Naravno, politička je realnost u tom trenutku (1986. i 1987) bila daleko od toga da bi dopuštala nezavisnu Sloveniju. Kompromis je bio nužan. Ali, i taj kompromis ima granice koje se ne smiju prijeći. Slovenci u Jugoslaviji nikad ne smiju biti tretirani kao manjina, bez obzira koliko malen bio njihov postotak u odnosu na ukupno stanovništvo Jugoslavije. Oni su suvereni narod, i kao suvereni narod imaju apsolutno pravo da odluče o formi države u kojoj žive. Prava jamčena Ustavom iz 1974. nedovoljna su, ali ih treba sačuvati pod svaku cijenu; nikakvo smanjivanje autonomije ispod te razine nije dopustivo. Jedino su prihvatljive one promjene koje vode povećanju slovenske nezavisnosti. Ako Slovenci odluče da se odvoje od Jugoslavije, tvrdio je Peter Jambreč u svom članku u *Novoj reviji*, to će biti savršeno legalno. Konflikt koji može nastati nakon toga neće biti unutrašnja stvar Jugoslavije, nego sukob između dviju nezavisnih i suverenih zemalja. Pravo na samoopredjeljenje u tom će slučaju biti na slovenskoj strani.

U seriji tekstova, koji su tih godina objavljivani u slovenskim akademskim časopisima i medijima, legitimnost jugoslavenske države dovođena je u pitanje. "Sa striktno legalističke točke gledano", rekao je slovenski pravnik France Bučar, "slovenski narod je doveden u politički sistem o kome nikad nije imao šanse da slobodno izrazi svoje mišljenje" (1987: 154). Slovenci nisu nikada imali referendum o Jugoslaviji, nego su bili vođeni partijskom politikom, koju nitko nije mogao demokratski kontrolirati. Samo kad ostvare svoje pravo da slobodno odluče o eventualnim vezama s ostalim (jugoslavenskim) narodima, Slovenci bi mogli (ako bi htjeli) legitimirati državu u kojoj žive. Kao neophodan korak njihova aktivizma, dakle, slovenski su intelektualci predlagali referendum o samoodređenju.

Mnogi članci u *Novoj reviji* (ne samo u 57. broju) isticali su da slovenska nezavisnost nije ni nerealističan ni nemoguć koncept. Povijesno iskustvo, geopolitička pozicija, kulturalne osobine

(poseban jezik prije svega) i etnička struktura slovenske populacije (koja je uglavnom bila jednonacionalna) bile su od pomoći. Ne samo da gotovo svi Slovenci (bar oni u Jugoslaviji) žive u okvirima slovenske republike, nego su granice koje dijele slovenski kulturni, povijesni i politički prostor u odnosu na druge u Jugoslaviji vrlo jasne. Ekonomski su argumenti također korišteni u tom pledoaju za nezavisnost: Slovenija, čija je populacija bila samo osam posto ukupnog jugoslavenskog stanovništva, pridonosila je s 15-17 posto svim fondovima za razvoj nerazvijenih područja, te je proizvodila oko 15 posto ukupnog jugoslavenskog društvenog proizvoda. Njen je udio u izvozu bio još i veći: 20 posto sredinom osamdesetih. Sve su to bili razlozi da slovenski intelektualci zaključče kako Slovenija može bez Jugoslavije, štoviše – da egalitarni zahtjevi u drugim republikama nisu u interesu Slovenije. A budući da oni postaju sve glasniji, vrijeme je da Slovenija jasno kaže da su neprihvatljivi.

Slovenski su intelektualci okupljeni oko *Nove revije* razbijali jedan za drugim koncepte od kojih se sastojao ideološki narativ jugoslavenskog socijalizma. U 57. broju doveden je u pitanje koncept nacionalizma, kako ga je definirala jugoslavenska elita.¹⁹ U članku kojeg je elita kasnije kritizirala više od bilo kojeg drugog, slovenski filozof Ivan Urbančič promovirao je ideju o “pozitivnom nacionalizmu”, onom koji bi Sloveniju izvukao iz “entropije, apatije i straha”, koji su se u njoj razvili ne samo u posljednjih nekoliko godina nego kroz cijelu povijest. Bez vlastitog nacionalizma, slovenska je nacija “osudena na nestajanje”, jer su oni koji promoviraju “internacionalizam” (tj. jugoslavenski *unitaristi*) i sami “jugoslavenski nacionalisti”.²⁰

¹⁹ Kao što smo pokazali u ranijim poglavljima ove knjige, rijetko koji pojam je imao u socijalističkom diskursu tako negativno značenje kao *nacionalizam*. To se nije izmijenilo ni s dolaskom Miloševića na vlast: on nikada nije rekao ni jedne dobre riječi za sam koncept nacionalizma, u bilo kojoj njegovoj formi.

²⁰ Mnogi autori *Nove revije* dijelili su to mišljenje. Recimo, Aleš Debeljak (1986) smatrao je da je jugoslavizam nacionalistički koncept, dok je France Bučar rekao da taj koncept pripada idejama 19. stoljeća (Bučar, 1987). I doista, jugoslavenstvo je kao koncept nastalo na liberalno-demokratskim uzorima Francuske revolucije, te – kako smo objasnili u drugom poglavlju ove knjige – na primjeru njemačkog i talijanskog ujedinjenja.

Iako je Urbančić priznao da je Ustav iz 1974. doveo do nekih pozitivnih promjena²¹, Savez komunista Jugoslavije je i dalje bio jedini stvarni suveren u Jugoslaviji. Samim svojim postojanjem, kao jamstvo jedinstva zemlje, SKJ je bio propagator unitarizma. Činjenica da nema institucionalnih mehanizama za rješavanje sporova između republika i pokrajina, svjedoči o tome da se takvi sporovi nisu očekivali, nego da se vjerovalo da ih Partija može unaprijed spriječiti (prije nego se pojave u javnosti). Jugoslavenska federacija, stoga, nije ništa drugo nego "objektivizacija" vladavine SKJ.²²

"Bez obzira na federalni karakter Jugoslavije i unatoč retorici prema kojoj je Ustav iz 1974. priznao i čak stvorio državnost republika, savezna je država još uvijek zadržala svoju superiornost time što je homogenizirala društvo u političkom smislu" (1987: 36).²³

Ideološka i politička homogenizacija SKJ proizvela je *de facto* unitarnu državu. Armijsko odbijanje da prizna jednakost slovenskog jezika, samo je izraz tog unitarizma. Armija je čuvar te ideološke pravovjernosti, instrument vlasti SKJ, pa je sasvim svejedno je li državna struktura formalno unitarna, federalistička ili čak konfederalistička.

Pritom treba znati i to, bio je jasan Urbančić, da prevlast "srpskog" jezika u vojsci i državnom aparatu ne znači da Srbi (kao Srbi) dominiraju Jugoslavijom. Savezna je administracija "nenacionalna", ona je ideološki instrument zamišljenih klasnih

²¹ Urbančić detaljno analizira te pozitivne promjene u jednom svom kasnijem tekstu u *Novoj reviji* (1989: 789-817).

²² U svom inspirativnom članku objavljenom u 57. broju *Nove revije*, Spomenka je Hribar izložila razlike između stvarnosti i formalnosti na primjeru Ustava iz 1974. Parafrazirajući njene pojmove, moglo bi se zaključiti da je Jugoslavija u stvarnosti bila unitarna država kojom je vladao jedinstveni SKJ; dok je formalno to bila federacija republika. Razlika između formalnog i stvarnog u socijalističkim zemljama, objašnjena je u Havelovu eseju "Moć nemoćnih" (1978).

²³ U svom članku u 57. broju *Nove revije*, France Bučar tvrdio je da je federacija i dalje samo oblik unitarne države, ne samo u Jugoslaviji nego, primjerice, i u SAD i Njemačkoj, tj. gdje god se razvija jedan državni jezik, jedna državna nacija i jedan državni identitet. Nakon prvih demokratskih izbora 1990, Bučar je postao prvi predsjednik novog, demokratskog slovenskog parlamenta.

interesa, a ne predstavnik bilo koje, pa ni srpske, nacije.²⁴ Isti je zaključak iznijela u jednom svom kasnijem članku i Spomenka Hribar (1988b):

“Jugoslavenska armija nije nacionalna armija, što znači: ona nije također ni srpska armija. Čak i kad bi svi njeni članovi, do zadnjega, bili Srbi, to bi i dalje bila prvenstveno partijska armija. To je politička, ‘klasna’ armija, koja *a priori* zanemaruje nacionalnosti i narode kao nacije. Zato je Armija uvjerena da je logično da njeni komandanti u pojedinim sredinama ne pripadaju naciji koja čini većinu u toj sredini. To je ne samo logično, nego i nužno za boljševike, budući da se nacionalni osjećaji komandanta ne smiju poklapati s osjećajima stanovništva. Naravno, isto se odnosi i na obične regrute, koje treba poslati u druga područja, kao što je – u našem slovenskom slučaju – Kosovo”.

Napokon, na tim temeljima, rekao je Urbančić (podržan od većine ostalih autora), Slovenci nikad ne smiju miješati jugoslavenski unitarizam sa srpskim nacionalizmom. Dok je srpski nacionalizam legitimna politička doktrina, jugoslavenski unitarizam to nije. Srpski narod ima ista prava kao i slovenski, pa se od njega očekuje da bude više nacionalističan, kao što i slovenski nastoji to postati. U 1989, kad je sukob između slovenskih i srpskih komunističara bio na vrhuncu, France Bučar je poručivao:

“Srbi imaju pravo na svoju nacionalnu državu... U avnojskoj Jugoslaviji to im je pravo negirano, kao što je negirano i ostalim narodima. Republika Srbija nije bila stvorena kao država Srba, svakako ne prema proceduri u kojoj bi oni sami sudjelovali; a velik dio srpskog naroda ostao je izvan svoje nacionalne države. Ustav iz 1974. je praktički izdvojio autonomne pokrajine Vojvodinu i Kosovo iz nadležnosti Srbije, a istodobno im je dao i prerogative da blokiraju bilo koji zakon u Srbiji. Ta nemoгуća i iracionalna situacija jest neizdrživa” (1989: 1497).

²⁴ I neki drugi autori, primjerice Spomenka Hribar, podržavali su ovaj zaključak. Hribar je zaključila (1988b) da Jugoslavijom ne dominiraju Srbi nego *proleterski revolucionari*.

Ne bez osjećaja solidarnosti sa srpskim zahtjevima, Bučar je priznao da je Kosovo izgubljeno zbog visokog nataliteta Albanaca, real-socijalističke politike urbanizacije, te migracija Srba s Kosova u gradove, naročito u Beograd.

“Rezultat svega toga bila je opća nacionalna frustracija: Srbi gube svoje nacionalne teritorije, njihov životni standard opada; ekonomija je manje-više bankrotirala; njihova stvarna moć je daleko iznad moći njihova broja. Srbi su vjerojatno najveće žrtve jugoslavenskog real-socijalizma” (1989: 1497).

Ali, dok autori iz *Nove revije* nisu protestirali protiv srpskog nacionalizma, oni su tražili od Srba da se jasno distanciraju od jugoslavenskog unitarizma. Čitajući pažljivo *Memorandum SANU* vidjeli su, međutim, da to još nije bio slučaj, iako su sam *Memorandum* nazvali “pozitivnim korakom prema otvorenoj diskusiji” (1987: 39). Odnos između srpske i slovenske opozicije bio je zategnut samo oko pitanja jugoslavenskog “unitarizma”, ne ni oko Kosova, ni oko rušenja postojećih vlasti, ni oko srpskog nacionalizma.²⁵

U stvari, bilo bi pošteno reći da je slovenska nacionalistička opozicija imala daleko manje razumijevanja za ostale jugoslavenske narode, s izuzetkom Hrvata. Kao što je Urbančić objasnio u svom članku u 57. broju *Nove revije*, jugoslavenska se federacija sastojala od tri tipa naroda. Srbi, Hrvati i Slovenci bili su u prvoj kategoriji, tzv. “starih naroda”. Te su tri nacije postojale prije Jugoslavije. Jugoslaviju su htjele zbog vlastitog opstanka; u njoj su ojačale i učvrstile svoje nacionalne identitete, te formirale

²⁵ Ovdje bi trebalo podsjetiti da je u kratkotrajnom vojnom sudaru, u ljeto 1991, slovensko vodstvo (u kojem su autori *Nove revije* imali važnu ulogu) bilo u ratu s jugoslavenskom državom, a ne sa srpskim nacionalizmom. U stvari, slovenska bi nezavisnost bila nemoguća da u Predsjedništvu SFRJ u njenu korist (a protiv volje JNA, pa čak i Hrvatske) nisu glasali Borisav Jović (tadašnji predstavnik Srbije) i oni koji su bili pod njegovim utjecajem. Koncept srpskog nacionalizma (tada već dobrim dijelom prihvaćen u oficijelnoj srpskoj politici) mogao se nagoditi sa slovenskim nacionalizmom mnogo lakše nego što je bio slučaj s jugoslavenskim “unitarizmom”. O suglasnosti između Milana Kučana i Slobodana Miloševića po pitanjima “prava naroda na samoodređenje”, vidi *Smrt Jugoslavije* (Alan i Little, 1995).

svoje nacionalne države. One su potpuno sposobne da se od Jugoslavije odvoje: štoviše – takav razvoj je u njihovom interesu. Na drugoj strani, bosanski Muslimani, Crnogorci i Makedonci su “novi narodi”; njihov identitet i politički subjektivitet nije priznavan prije 1945. (a u slučaju bosanskih Muslimana priznanje je došlo i kasnije – tek u šezdesetim godinama).

“Ti su narodi stvoreni od strane Komunističke partije, koja je stvarala nacije i države i to na račun onih nacija koje su se stvorile kao rezultat svojih vlastitih povijesnih nacionalnih pokreta, pa su bile i sposobne da se razviju do razine samodovoljnosti” (Urbančić, 1987).

U treću je kategoriju Urbančić uvrstio samo jednu naciju: kosovske Albance, koji nisu bili priznati kao nacija čak ni tada (nego kao “narodnost”) ali su razvili svoj originalni nacionalni pokret i snažan osjećaj identiteta (1987: 45-6). U Jugoslaviji su sve te tri grupe – stare i nove nacije podjednako – ojačale svoj identitet i šanse da opstanu kao nezavisne države. Jugoslavija bi stoga trebala priznati te promjene i dopustiti svima onima koji žele nezavisnost da to izraze na demokratski način i bez vanjskih pritisaka.

Problem je, međutim, ne samo u tome što takve mogućnosti nema, nego što i u “starim” nacijama, a posebno u novima, građani nemaju povjerenja u sebe same. Pod utjecajem dominantne retorike (koja ih je uvjeravala da bez Jugoslavije nijedan narod ne može opstati), a i kao rezultat povijesnog razvoja (tj. činjenice da su u Jugoslaviji ostvarile visok stupanj emancipacije), jugoslavenske su nacije izgubile samopouzdanje, pa više ni ne razmišljaju o alternativama. To se posebno odnosi na “nove nacije”, koje su postale nositelji politike jugoslavenskog “unitarizma”. Te su nove nacije (a ne Srbi, Hrvati i Slovenci) glavne saveznice savezne administracije, a naročito vojske i sistema redistribucije dobara. Redistribucija pogoduje Bosni, Crnoj Gori i Makedoniji, pa one i zbog svojih ekonomskih interesa podržavaju sistem kakav jest. Pakt između jugoslavenskog unitarizma i novih nacija treba razbiti. Urbančić je u tom smislu bio jasan: nove su nacije odgovornije za postojanje unitarizma od Srba; one su učinile Sloveniju ne samo manje razvijenom nego što bi mogla biti (jer

su inzistirale na redistribuciji), nego su je okovale u jugoslavenski okvir kojeg podržavaju i održavaju.²⁶

Problem kojeg Slovenija ima s "novim nacijama" ima još jednu dimenziju: povećanu imigraciju iz redova tih nacija i republika u Sloveniju. Urbančič je tvrdio da je od 1945. u Sloveniju doselilo 200.000 "članova drugih jugoslavenskih nacija", dok je u posljednjih sto godina 600.000 Slovenaca iz istih (uglavnom ekonomskih) razloga napustilo zemlju i u nju se nikada nije vratilo.

"To znači da se populacija u Sloveniji nije smanjila, ali samo ako zanemarimo 'nevažnu' činjenicu da se slovensko stanovništvo smanjilo" (1987: 55).

Iako je Slovenija bila etnički najhomogenija jugoslavenska republika, Urbančič je zaključio da ta promjena etničkog sastava u Sloveniji (izazvana migracijom i visokim natalitetom doseljeničkog stanovništva) predstavlja "tempiranu bombu koja otkucava u našoj zemlji" (1987: 55).²⁷ Među ostale prijetnje slovenskom identitetu, on je naveo i povećanje broja etničkih Jugoslavena na popisu stanovništva 1981; ideju da bi Slovenija trebala postati "multi-etničko društvo", bilingvizam ("koji bi od Slovenaca napravio nacionalnu manjinu u Jugoslaviji"), te (ponovno): nepoštivanje slovenskog jezika u vojsci.²⁸ Mora biti potpuno jasno, pisao je on 1987, da se Slovenci nisu udružili u Jugoslaviju da

²⁶ Takav je stav prema "novim nacijama" (a posebno bosanskim Muslimanima, od kojih su mnogi radili u Sloveniji kao sezonski, nekvalificirani radnici) korespondirao s negativnim javnim percepcijama o njima. Ako se izuzmu Albanci, jedino je u odnosu na Muslimane socijalna distanca u Sloveniji bila visoka; ne u odnosu na Srbe i Hrvate. Zategnutost odnosa između slovenskog i bosanskog vodstva opisuje u svojim memoarima Raif Dizdarević (1999).

²⁷ Teško je ovdje ne vidjeti da je Urbančičev zaključak o "tempiranoj bombi" vrlo sličan zaključku srpske nacionalističke inteligencije da zbog visokog nataliteta kosovskih Albanaca, Srbi gube svoje teritorije, te da Kosovo predstavlja "tempiranu bombu" za Srbiju i Jugoslaviju. Za negativne percepcije o "Bosancima" i "južnjacima" u Sloveniji u to doba, vidi Mežnarić (1986).

²⁸ "Nema niti vojnog ni obrambenog opravdanja za Slovence da se pridruže Armiji u nekom stranom okruženju ili pod stranom komandom, kao što je bio slučaj i u ranijim razdobljima naše ne-nezavisnosti; niti za činjenicu da su na njenoj teritoriji smještene trupe koje ne slušaju slovenske komande", pisao je Urbančič (1987: 57).

bi izgubili svoj nacionalni identitet, nego da bi ga sačuvali. Dvije godine kasnije, on je zaključio da Jugoslavija više ne može sačuvati slovenski identitet.

“Jugoslavija kao država je povijesna slučajnost; ona nema nikakav unutrašnji *ratio*, nema ideju o samoj sebi. Jugoslavija ne može postojati, jer ne sadrži u sebi nikakvu historijsku nužnost... Jugoslavija kao unitarna i centralizirana nacionalna država jest, kao što se pokazalo u praksi, nemoguća” (1989: 814).

Za Slovence, tvrdili su autori *Nove revije* bio je samo jedan izlaz: slovenska državna nezavisnost.

REAKCIJA SLOVENSKE POLITIČKE ELITE

Poseban broj *Nove revije* (57) predstavljao je za slovensku političku elitu sličan izazov kao što je *Memorandum* bio za srpsku. Iako je novo partijsko vodstvo (koje je od 1986. vodio Milan Kučan) otvoreno kritiziralo Slovenski nacionalni program²⁹, ono je (slijedeći sličan model onom kojeg su primjenjivali Stambolić i Milošević u Srbiji) vidjelo moguće prednosti od pomirljivog odnosa prema njegovim autorima. Kao i Milošević, i Slovenci su se našli pred kritikom saveznog vrha kao “popustljivi” u odnosu na domaći nacionalizam. Ne samo da su ih kritizirali savezno državno i partijsko vodstvo (spominjući čak i pojam “kontrarevolucije”), nego su njihovi odnosi s drugim republikama (s nekima od kojih su već od ranije bili hladni)³⁰ i s Armijom pogoršani. Kritiziranje Armije u slovenskim medijima (prije svega u *Mladini*) i institucijama sistema (prije svega u Savezu socijalističke omladine Slovenije) predstavljalo je otvoreni izazov Armiji, na koji je ona postajala sve osjetljivija: naročito nakon paraćinskog slučaja.

²⁹ Za službenu poziciju Predsjedništva CK SK Slovenije vidi dokument “Aktualna idejno-politička situacija i SKS”, neobjavljen, 39 stranica, rukopis. Taj je dokument u *Novoj reviji* komentirao Dimitrij Rupel (broj 61-62/1987).

³⁰ Za hladne odnose s Bosnom i Herecegovinom, te za kasniju kritiku slovenske politike od strane saveznih organa, vidi Dizdarević (1999).

Na drugoj strani, slično kao i u Srbiji, javna kritika Jugoslavije i jugoslavenskog socijalizma u slovenskim medijima, ozbiljno je prijetila političkoj eliti, koja je – iako još uvijek prilično popularna – bila pred stvarnom opasnošću od gubitka utjecaja. U Sloveniji je tako 1986/87. (prema istraživanju provedenom od strane slovenskih sociologa na cijelom jugoslavenskom teritoriju, vidi Goati 1989: 96), 38,9 posto ispitanika reklo da bi “SKJ trebao biti jedna od političkih partija u društvu, a svaki bi pojedinac trebao imati mogućnost izjasniti se koju će partiju podržati”; 27,7 posto ispitanika reklo je da “nema stav” o takvoj tvrdnji; dakle – manje od 25 posto Slovenaca se aktivno protivilo stvaranju alternative SKJ-u. Stupanj prihvaćanja ideje o višestranačju bio je, pritom, viši nego u bilo kojoj drugoj republici (30,4 posto u Hrvatskoj, 28,3 posto u Crnoj Gori; 25,6 posto u Bosni i Hercegovini; 25,2 posto na Kosovu, 23,5 posto u Makedoniji, 22,9 posto u užoj Srbiji i 22,8 posto u Vojvodini). Istodobno, u cijeloj zemlji (ali ponovno najviše u Sloveniji) zahtijevale su se “odlučne akcije”. Stav koji je ilustrirao autoritarne tendencije (“čvrsta ruka, koja zna šta hoće, bila bi od mnogo veće koristi u našem društvu od praznih fraza o samoupravljanju”) bio je najprihvatljiviji upravo Slovencima: 61,6 posto se slagalo, a 19,6 posto bilo je neutralno prema tom stavu. Iznenađujuće, taj autoritarni stav bio je prihvaćen najmanje na Kosovu (24,7 posto), gdje je vjerojatno identificiran kao poziv na “jugoslavensku” ili “srpsku” čvrstu ruku. Nešto malo manju podršku nego u Sloveniji, autoritarne tendencije imale su u Srbiji (53,4 posto); Hrvatskoj (53,1 posto); Bosni i Hercegovini (52,7 posto), Crnoj Gori (50,3 posto), Makedoniji (48,0 posto) i Vojvodini (46,8 posto).

Iznimna popularnost i politike višestranačja i politike “čvrste ruke” u Sloveniji³¹, indicirala je da se upravo ta republika našla pred najdramatičnijim križanjem puteva. Politički je vrh bio kardeljistički i nesklon bilo kakvim ustavnim promjenama koje

³¹ Možda više kao kuriozitet treba spomenuti da je jedan broj najviših slovenskih političkih vođa, kao što su recimo Stane Dolanc i Mitja Ribičič, imao vojno-obavještajni *background* prije nego što su postali visoki politički funkcionari. U obavještajnim su službama neki Slovenci također imali zapažene karijere: admiral Stane Brovet bio je upravitelj vojnoobavještajne službe prije nego što je postao zamjenik saveznog sekretara za narodnu obranu.

bi vodile dubljoj integraciji jugoslavenske političke i privredne scene. Ali, politika očuvanja postojećeg očigledno nije imala širu podršku među slovenskom populacijom, koja se podijelila na zagovornike partijskog pluralizma i zagovornike "reda".³²

Ta je kriza popularnosti SK Slovenije imala za posljedicu stalno opadanje brojnosti njegova članstva. Postotak članova Saveza komunista u odnosu na ukupno punoljetno stanovništvo uvijek je bio niži u Sloveniji nego u drugim republikama: 1981. je u Sloveniji 9,1 posto stanovništva bilo u SK, dok je jugoslavenski prosjek bio 13,4 posto (Burg, 1987). Sa 126.437 članova u 1981, Slovenci su činili samo 5,2 posto partijskog članstva; a taj je postotak sada pao ispod pet posto. U svakom slučaju, Slovenci su u SKJ sad činili vrlo malu "manjinu", iako su i dalje u svim organima (osim na Kongresu) bili zastupljeni jednakim brojem članova kao i daleko veće partijske organizacije drugih republika. U uvjetima u kojima je Partija i dalje slijedila princip "demokratskog centralizma", ta činjenica (da Slovenci čine manje od 5 posto ukupnog članstva) značila je da slovenskim komunistima nikakva opcija u kojoj bi se SKJ centralizirao i uspostavio kao "jedinstvena organizacija" nije odgovarala. Oni bi u jedinstvenoj i unutrašnje-demokratskoj organizaciji (u kojoj bi glasali članovi, a ne republičke organizacije) gubili. Posljedice eventualne centralizacije i/ili demokratizacije Partije bile bi pogubne za popularnost Partije u samoj Sloveniji. Partija koja bi morala slijediti volju većine (dakle, onih izvan Slovenije) u samoj Sloveniji ne bi imala nikakve izgleda za uspjeh; ona bi zapravo samo bila potvrda da *Nova revija* i *Mladina* imaju pravo kad kažu da je slovenska suverenost u Jugoslaviji samo forma, dok je u stvarnosti Partija (Slovincima strana) pravi suveren.

Uostalom, Slovenci su se već 1986. uvjerali što bi za njihovu suverenost i nacionalne interese moglo značiti uvođenje principa "jedan čovjek - jedan glas". Na kongresu Saveza socijalističke

³² U stvari, takav rezultat ispitivanja javnog mnijenja samo je na prvi pogled paradoksalan. U odnosu na postojeću "anarhiju" u Jugoslaviji, uvođenje liberalno-demokratskog (pluralističkog) sistema bilo bi doista istodobno i uvođenje reda. Liberalna je demokracija imala, naime, sposobniju državnu administraciju od socijalističkog samoupravljanja, a zakoni su bili provodeni s više energije i s većom učinkovitošću nego u samoupravljanju.

omladine Jugoslavije, u junu 1986, nijedna njihova inicijativa nije dobila većinu glasova: sve su odbačene uvjerljivim "preglasavanjem".³³ Strah od postajanja manjinom (na kojeg je upozoravala *Nova revija*) postao je realan: sa manje od pet posto članova SKJ i oko osam posto stanovništva u Jugoslaviji, Slovenija nikako ne bi mogla zadržati kontrolu nad svojom vlastitom politikom.

Taj je strah pokrenuo slovensko partijsko vodstvo da u svoji novi diskurs (nakon 1986) uključi i "pravo na zaštitu manjina". Slovenija nije protivnik demokratizacije u zemlji, ali ne pod cijenu ugrožavanja "manjina". Ta je inovacija u diskursu bila vrlo riskantna: s jedne strane ona je ukazivala da se Slovenci sami smatraju "manjinom"³⁴ (što nikako nisu mogli priznati; jer su bili "konstitutivna nacija" u Jugoslaviji); a na drugoj, prisilila je slovensko rukovodstvo da prizna pravo postojanja (i "zaštite") domaćim "političkim manjinama", tj. neistomišljenicima. Ako se Slovenija zalaže prije svega za pluralizam i zaštitu manjina u jugoslavenskim okvirima, onda bi bilo potpuno neprincipijelno odbacivati "pluralizam" u samoj Sloveniji. Pod pritiskom javnosti (koja je bila sve skeptičnija prema slovenskoj Partiji); "alternativnog pokreta" (koji je imao jasno artikuliran koncept), te onih u Jugoslaviji koji su (naročito nakon 1986) tražili jedinstvo na jugoslavenskoj razini (što nije odgovaralo slovenskim nacionalnim interesima), slovenska se politika okrenula samoj Sloveniji,

³³ Na Kongresu SSOJ odbačena su sva četiri slovenska prijedloga: da se ukine Štafeta mladosti, da se organizira "civilno sluzenje vojnog roka", da se ukine smrtna kazna, te da se ukine član 133 Krivičnog zakona ("verbalni delikt"). Od 1.402 delegata, samo 72 glasalo je za javnu debatu o smrtnoj kazni, dok je 126 bilo za debatu o članu 133 (*Politika*, 15. juna 1986).

³⁴ Pisci okupljeni oko *Nove revije* kritizirali su Kučanovu "manjinsku" taktiku. Dimitrij Rupel vidio je četiri principijelna problema u njoj: a) Slovenci sami nisu baš bili tolerantni prema svojim manjinama (Talijanima, Madarima, bosanskim Muslimanima); b) to neće Sloveniju učiniti popularnom u slabije razvijenim regijama Jugoslavije (prije svega na Kosovu); c) Slovenija i Partija su bile manjine; pa prema tome one same kao manjine nisu bile legitimne govoriti o "toleriranju manjina"; i d) budući da je Partija u Sloveniji manjina, isticanjem "prava manjina" Kučan zapravo afirmira prava Partije da vlada Slovenijom. On je u svom članku (1988) ponovio raniji argument Tine Hribara (1987) da Slovenci nikad ne smiju pristati na status manjine, nego uvijek isticati da su suverena nacija. Kučan je svojom politikom "zaštite manjina" doveo u pitanje taj koncept.

dopuštajući pluralizam unutar nje i predstavljajući se glavnim zaštitnikom slovenskih interesa u federaciji. Taj pomak bio je ključna točka obrata slovenske politike: od tada nadalje ona se u prvom redu vidi kao zaštitnica slovenskih nacionalnih interesa, a tek onda sastavnim dijelom Saveza komunista Jugoslavije.³⁵

Više je razloga za približavanje između Partije i pojedinih grupa unutar "alternative" u Sloveniji. Prije svega, u Sloveniji se radilo o relativno heterogenoj mreži raznih "alternativnih" grupa i organizacija, od kojih je većina priznavala omladinsku organizaciju (dakle, instituciju sistema) i pronašla svoje mjesto unutar nje ili u vezi s njom. Partija nije ni mogla ni htjela odbaciti tu vrstu veze između novih snaga na političkoj sceni i legitimne organizacije poretka. Uostalom, ideja o "pluralizmu samoupravnih socijalističkih interesa" bila je jedna od glavnih Kardeljevih postulata; kardeljist Milan Kučan (od 1986. predsjednik CK SK Slovenije) smatrao je da se Slovenija može samo ponositi time što je u procesu pluralizacije institucija sistema otišla dalje od drugih. Drugo, ništa slično kosovskom problemu nije postojalo u Sloveniji, pa nije bilo ni opasnosti da se prihvaćanje alternativnih grupa pretvori u predmet međunacionalnih konflikata u samoj republici. Slovenci su doista mogli biti otvoreniji od Srba u prihvaćanju pluralizma: u Srbiji je (kao i u drugim republikama) strah od pluralizma bio motiviran i strahom od formiranja nacionalističkih i jednonacionalnih udruženja. Treće, većina novih organizacija nije otvoreno osporavala zasluge slovenskoj Partiji, posebno ne u razvoju slovenskog nacionalnog identiteta. Četvrto, slovenska Partija nije morala brinuti da će je ostali u Jugoslaviji optužiti da želi "dominirati Jugoslavijom", ili Jugoslaviji namet-

³⁵ U oktobru 1987, prorektor Ljubljanskog sveučilišta Rastko Močnik rekao je da je slovensko političko vodstvo "učinilo korake koji su Partiju prilagodili zahtjevima vremena". Partija je, rekao je on, shvatila da neke od inicijativa, prije svega one koje su jačale "civilno društvo", nisu neprihvatljive, jer ne dolaze ni od kakvih *a priori* neprijateljskih grupa, recimo od Katoličke crkve (kao što je bio slučaj u Poljskoj). Ali, Partija je još uvijek oprezna i vrlo selektivna kad se radi o grupama unutar opozicije. "Kad se radi o Partiji, novi društveni pokreti i omladinska organizacija mnogo su prihvatljiviji i otvoreniji partneri od raznih udruženja pisaca i *Nove revije*", zaključio je Močnik (*Delo*, 17. oktobra 1987, citirano prema *Novoj reviji*, 1987: 1716).

nuti neki (ostalima neprihvatljiv) koncept. Slovenija je (iako jedan od tri najvažnija faktora Jugoslavije) ipak bila periferna republika: njen je utjecaj na ostale bio limitiran i ni po čemu usporediv sa Srbijom i Hrvatskom; a možda čak (naročito nakon sedamdesetih) ni s Bosnom i Hercegovinom. Utjecaj slovenskih medija (uključujući i *Mladine*)³⁶ na čitateljstvo izvan Slovenije bio je minimalan; uglavnom zbog jezičkih razlika. Bez obzira koliko bio snažna kritika sistema u tim medijima, ona je mogla imati samo ograničen učinak na političku situaciju u Jugoslaviji. Konačno (peto), i sami su kritičari slovenske Partije imali razumijevanja za njenu tešku poziciju u Jugoslaviji, a znali su i da je svaka alternativa vjerojatno lošija u uvjetima kad je prijetila centralizacija jugoslavenskog političkog prostora. I zbog historijskih razloga, i zbog pukog pragmatizma, oni su razumjeli da su slovenski komunisti ipak Slovenci: te su s njima imali mnogo toga zajedničkog. Ti su razlozi (od kojih su neki principijelni, a drugi pragmatični) amortizirali konflikt između opozicije i vlasti u Sloveniji, te olakšali međusobno približavanje, koje je između sredine 1986. i kraja 1987. inicirala slovenska Partija.

Međutim, čak i kad je slovensko vodstvo toleriralo akcije Saveza socijalističke omladine, nije ih uvijek odobravalo. Milan Kučan više je puta javno osuđivao "ekstremizam" *Mladine*, dok su neke manje popularne omladinske i studentske publikacije bile zabranjivane. Čak je i protiv nekih kolumnista *Mladine* (primjerice, protiv Tomaža Mastnaka, 1986) slovensko javno tužiteljstvo diglo optužnice; uglavnom bez teških posljedica za autore. Ali, ništa nalik beogradskom suđenju šestorici, ili sarajevskom suđenju Šešelju, nikad nije bilo organizirano u Sloveniji.³⁷ Upravo obratno, visoki partijski funkcionar Matjaž Kmecl (tada član partijskog Predsjedništva Slovenije) otvoreno je osudio politička suđenja, primjerice, ono hrvatskom nacionalistu Vladimiru Šeksu

³⁶ Popularnost i utjecaj *Mladine* u samoj Sloveniji je povećan vrtoglavom brzinom između 1984. i 1988. Dok je u 1984. taj tjednik "redovito", "često" ili "povremeno" čitalo 19,7 posto slovenskog stanovništva, četiri godine kasnije je taj broj porastao na 49,3 posto (SJM, 1989: 301). Za usporedbu, *Komunist* (službeni tjednik SK Slovenije) nikad nije čitalo 79,8 posto stanovnika (SJM, 1989: 298).

³⁷ Na tu činjenicu slovenski ministar unutarnjih poslova Tomaž Ertl ukazuje u svom pismu slovenskoj "alternativi" od 15. jula 1986. (*Nova revija*, 1986: 1529).

u Zagrebu, kao postupke iz "srednjeg vijeka", koji "nisu prihvatljivi u državi koja se temelji na samoupravljanju i demokraciji" (*Nova revija*, 1986: 1530). I doista, slovenski politički vrh u tom trenutku nije više smatrao mogućim niti prihvatljivim zabranjivati, hapsiti ili silom obuzdati opozicijske djelatnosti. Opozicija je to shvatila, pa je njen pritisak bio sve snažniji, budući da se nisu bojali posljedica. Na drugoj strani, takvo je "toleriranje opozicije" drugim republikama bilo nerazumljivo.³⁸

Kao što su srpski političari branili pravo kosovskih Srba da se organiziraju i nastupaju u okviru Socijalističkog saveza (i izvan njega), tako su i slovenski branili pravo omladinske organizacije i *Mladine* da šire prostor javne kritike i postavljaju na dnevni red nova pitanja. Smatrali su da su mnoge kritike na račun slovenske omladinske organizacije neutemeljene i da njena orijentacija nije antisocijalistička ili antijugoslavenska. "Nema smisla da se kaže da su te inicijative neka gotovo antidržavna aktivnost, da ih ne bismo trebali ni raspravljati", rekao je slovenski predstavnik u saveznom partijskom Predsjedništvu, Franc Šetinc. "Zašto ih ne bismo raspravljali?", pitao se retorički:

"Naravno, to ne znači da ćemo se sa svime odmah i složiti ili prihvatiti. Ali, mi moramo imati prilike prvo da vidimo o čemu se tu radi, da analiziramo dobre i loše strane, da čujemo i *za* i *protiv*, prije nego donesemo odluku. Kad čitam ovih dana razne novine, pitam se što više uznemirava javnost: stvarne inicijative omladinske organizacije, ili članci u kojim se tvrdi da su te inicijative napad na sistem, napad na Armiju, da im je cilj da oslabe našu obranu i pomognu neprijateljima naše zemlje, da mirovni pokreti nastaju na armijskom pepelu itd. Ja vjerujem da nas upravo takve zlonamjerne interpretacije njihovih inicijativa trebaju više brinuti od samih inicijativa", rekao je Šetinc (*Borba*, 5. jula 1987).

³⁸ Na tu popustljivost povremeno je upozoravao i slovenski predstavnik u saveznom Predsjedništvu Stane Dolanc. On je, kako svjedoči Raif Dizdarević (1999: 238), rekao da Savezu komunista "nikad nije bio slabiji i u Sloveniji i u Jugoslaviji", te da se u Sloveniji bori samo vrh Partije.

Naravno, takvi su stavovi vodećih slovenskih političara bili primljeni sa skeptičnošću i odbacivanjem u drugim krajevima Jugoslavije. Sloveniji se počelo prigovarati da iskače iz jedinstvene jugoslavenske politike prema opoziciji, uključujući i onu prema kosovskoj (albanskoj) "kontrarevoluciji". Ako je u Sloveniji dopustivo kritizirati Armiju i objavljivati antisocijalističke članke, zašto onda ne bi bilo dopustivo to isto činiti i na Kosovu? Slovenske akcije, tvrdilo se sada, "objektivno" (tj. i bez volje samih slovenskih političara) pomažu "kontrarevoluciju". One to čine i time što "objektivno" slabe jedinstvo zemlje, a jedinstvo je ključ uspjeha.³⁹ Optužbe za "kontrarevoluciju", slovenske su političare pogodile, pa su oni uzvratili istom mjerom. Tadašnji predsjednik Predsjedništva Slovenije, France Popit, u jednom je govoru 1987. izjavio da je veća "kontrarevolucija" vladina politika koja nije uspjela zemlju izvesti iz ekonomske krize nego ono što se događa u medijima i omladinskoj organizaciji Slovenije. Ključ izlaska iz krize, tvrdili su slovenski političari (ne baš potpuno različito od onog što su tada tvrdili i srpski političari) jest u ekonomskom razvoju zemlje; ne u analizi pjesama i kritiziranju omladinskih organizacija. Međusobno optuživanje za "kontrarevoluciju" dodatno je opteretilo odnose Slovenije sa saveznim vrhom, dakle, oslabilo jedinstvo zemlje.⁴⁰ Sve je to sad počelo sličiti na "začarani krug". Slovensko je vodstvo, pod pritiskom svog javnog mnijenja i pod pritiskom sa strane (naročito iz saveznog vrha i iz Armije), sada ulazilo u razdoblje izolacije u jugoslavenskim političkim okvirima, slično srpskome.

³⁹ Riječ "jedinstvo", toliko popularna u Srbiji, izazivala je vrlo negativne reakcije u slovenskom političkom vrhu. Raif Dizdarević, tada predsjednik Predsjedništva Jugoslavije, piše da je na jednoj sjednici partijskog Predsjedništva u martu 1988. raspravljao s Kučanom oko "jedinstva Jugoslavije". "Kod njega i kod nekih drugih slovenačkih rukovodilaca termin *jedinstvo* je skoro izazivao alergiju. Oni su između tog termina i unitarizma stavljali znak jednakosti. U stvari, nije se radilo o sporenju oko termina – riječ je bila o suštini odnosa u Jugoslaviji. Kasnije je otpor tom terminu postao dio separatističke orijentacije" (Dizdarević, 1999: 241).

⁴⁰ Savezni premijer Branko Mikulić zaprijetio je ostavkom zbog ove slovenske izjave. Više je kojih sugovornika smatralo da je Franc Popit, dugogodišnji slovenski političar, bio utemeljitelj slovenskog nacionalizma; a mnogi su se složili da mu diplomatskost nije bila najjača strana.

Njegova je reakcija bila slična. Milan Kučan pokušavao je izaći iz te pozicije predstavljajući se kao jedini most između federacije i Slovenije; između socijalističkih snaga i antisocijalističke opozicije, između zahtjeva za više *reda* i više *pluralizma*. Poziciju koja je bila (potencijalno) iznimno opasna za njega i slovensku Partiju, on je pretvarao u prednost. Godine 1988. na partijskoj je konferenciji promovirao ideju o "socijalizmu s ljudskim likom", mireći projekt socijalističkog samoupravljanja s idejom "pluralizma" kakav je nastajao u alternativnim organizacijama u društvu. Na jednoj je strani otvorio vrata alternativni, a na drugoj se predstavio kao zaštitnik slovenske suverenosti i slovenskih interesa pred – uvijek postojećom – prijetnjom "izvana". Naravno, nije pritom mislio na Zapad ili Istok, na ovaj ili onaj vojno-politički blok: nego na Beograd. I to više na Beograd kao centar savezne države, nego kao glavni grad Srbije.

SLOVENSKO PROLJEĆE (1988): ARMIJA PROTIV SLOVENIJE

Da bi održao takvu poziciju, Kučanu je zapravo odgovaralo da se prijetnja jasno iskaže, kako bi se iza njega (a ne iza alternativnog pokreta) Slovenija homogenizirala. Slovenija je krajem 1987. prvi put blokirala donošenje saveznog proračuna (za 1988), srdeći pritom prije svega Armiju – najvećeg primatelja saveznog novca – a potom i nerazvijene republike i pokrajine. Ona se, također, protivila ustavnim promjenama i kritizirala Saveznu vladu na način koji je bio nepoznat u dotadašnjem kodeksu komuniciranja između saveznih i republičkih organa. Ali, pravi izazov je nastao onda kad su slovenski mediji (prije svega *Mladina*) počeli kritizirati Armiju: najprije zbog prodaje oružja nesvrstanim zemljama u ratu, od kojih je rijetko koja (ako i jedna) bila demokracija; a potom zbog toga što su vojnici JNA bili angažirani na gradnji vile za saveznog sekretara za narodnu obranu, admirala Branka Mamulu u Opatiji. Vila je bila društveno vlasništvo, ne Mamulino privatno, ali je građena specijalno za njega: admiral je želio svoje penzionerske dane provesti na

moru, ne u Beogradu.⁴¹ Sve je to izazvalo zaprepaštenje u armijskom vrhu, do tada potpuno nenaviknutom na bilo kakvu javnu raspravu, a još manje kritiku.

U tom se kontekstu dogodio obrat koji će imati trajne posljedice na opstanak Jugoslavije: hapšenje glavnog kritičara militarizma, Janeza Janše (31. maja 1988), a nekoliko dana kasnije i kolumnista i urednika *Mladine*, Davida Tasića i Francija Zavrla, te nižeg oficira JNA Rajka Borštnera. Hapšenje se dogodilo nakon objavljivanja Tasićeva i Janšina teksta u kojima su kritizirali raspravu na sjednici Predsjedništva CK SK Jugoslavije, održanoj 29. marta 1988. Rasprava unutar saveznog partijskog vrha vodila se o prethodnoj sjednici Vojnog savjeta, na kojoj su ugledni generali JNA nazvali događaje u Sloveniji "kontrarevolucijom" te "psihološkim ratovanjem" protiv jugoslavenskog jedinstva. Rečeno je da se napadaju neki vojni objekti, a obitelji vojnih lica doživljavaju uvrede, te da je moguće da u Sloveniji dođe do pobune protiv vojske i Jugoslavije. Pod utiskom tih informacija, a i vlastitih iskustava sa Slovenijom, politički je vrh zemlje naredio da se poduzmu mjere pripravnosti za takvu situaciju. Po naredbi Vojnog savjeta, zapovjednik ljubljanske armijske oblasti, general Svetozar Višnjić sastao se s ministrom unutarnjih poslova Slovenije da raspravi mogućnost intervencije protiv mogućih demonstranata ("kontrarevolucionara") i nasilnih akcija protiv vojske. Tomaž Ertl je o sastanku odmah obavijestio Milana Kučana i Stanu Dolanca. Kučan je potom iskoristio tu informaciju da na sjednici Predsjedništva CK SKJ postavi pitanje o armijskim namjerama. Svoju je diskusiju na Predsjedništvu Kučan potom podijelio mnogim republičkim političarima, a jedan primjerak je dospio u ruke prvaka slovenske alternative. Radilo se

---

⁴¹ Osim što se radilo o luksuznoj kući, sam postupak udovoljavanja Mamulinoj volji o tome gdje želi živjeti, nije iskakao iz okvira prakse JNA. Naime, prema pravilima unutar Armije, svaki je oficir (od najnižeg do najvišeg) mogao izraziti želju gdje želi živjeti nakon penzioniranja. JNA je nastojala tim željama udovoljiti, posebno zato što je držala da je to pravična kompenzacija onima koji su se zbog potrebe službovanja morali seliti iz mjesta u mjesto (tzv. prekomanda) tijekom karijere. Prekomande su bile osobito česte kod onih oficira koji su težili najvišim činovima.

o "strogo povjerljivom" dokumentu, budući da su diskusije sa sjednica Predsjedništva CK SKJ bile zatvorene za javnost. *Mladinin* komentar alarmirao je vojsku i državnu sigurnost koja je u tome vidjela dokaz da dokumenti s najvišim stupnjem tajnosti "cure": pravi cilj bio je onaj tko je te dokumente dao alternativni, ne sam Janša.⁴²

Hapšenje glavnih kritičara "militarizma" (Janše) i urednika *Mladine* (Zavrta) izazvalo je val nezadovoljstva u Sloveniji. Protesti (koji su okupljali od dvije do 15.000 sudionika) održavali su se ispred kasarni, a slovenska policija nije činila ništa da ih spriječi, iako je sprečavala da se oni pretvore u nasilje protiv vojnika i oficira. Problem je bio višestruk: civile je uhapsila vojna policija, suđenje je bilo na srpsko-hrvatskom (a ne na slovenskom) jeziku; dokumenti zbog kojih su civili uhapšeni navodno su predviđali upotrebu vojske protiv "legalnih"⁴³ organa vlasti u Sloveniji, a službena retorika koristila je fraze kao što su "kontrarevolucija" i "antikomunizam" da bi objasnila o čemu se radi. Čak je i za autore iz *Nove revije* razvoj događaja bio neočekivan: i oni su bili zatečeni slučajem koji je u biti pokazivao da je sve ono o čemu su oni pisali zapravo istina. Slovenska suverenost ne postoji, a Armija je ideološki suveren Jugoslavije. Federalizam je samo "forma", dok je "unitarizam" sadržaj jugoslavenskog političkog sistema. Vojni udar, pisala je Spomenka Hribar u tim danima (1988: 1329) nije marširanje po ulicama, nego prevlast vojne logike nad političkom. Slovenska je alternativa imala sedam problema s tim suđenjem, rekao je Dimitrij Rupel (1988): 1) vojni sud sudi civile; 2) taj vojni sud je u Ljubljani; 3) ni slovensko državno Predsjedništvo niti parlament nemaju nikakve nadležnosti nad tim sudom; 4) to znači da je netko izvan Slove-

⁴² U svojoj knjizi *Premiki*, Janez Janša kaže da je drugi ugledni pripadnik alternativnog pokreta, Igor Bavčar, jednostavno uzeo taj zapisnik sa stola predsjednika Socijalističkog saveza Slovenije, Jože Smolea, kad ga je posjetio. Smole je, kaže Janša, bio pripit, pa nije ni primijetio da mu dokument nedostaje. Armija je ipak najviše krivila samog Kučana, koji je bio odgovoran za širenje svoje diskusije po Sloveniji (Janša, 1993). O detaljima slučaja vidi i u Dizdarević (1999).

⁴³ U tom slučaju i vlasti i alternativa u Sloveniji inzistirali su da su slovenski organi vlasti legitimni, iako je njihova legitimnost bila jednaka legitimnosti svih ostalih vodstava (pa i armijskog) u zemlji. Nije bila utemeljena na "slobodnim i poštenim izborima", kako temelj legitimnosti definira liberalna demokracija.

nije suveren u Sloveniji, ne samo kad se radi o vojnim licima, nego i civilima; 5) slovensko je vodstvo pozvalo građane da budu strpljivi i mirni, umjesto da organizira otpor; 6) to se sve događa u situaciji daljnje centralizacije zemlje, što se predlaže novim ustavnim promjenama i 7) glavni dokument zbog kojeg je Janša uhapšen je i dalje tajna. Tu se ne radi, dakle, samo o sukobu građanskog društva i vojske nego o "antislovenskoj intervenciji" od strane onih koji "čak ni ne govore slovenski". Sudenje Janši i ostalima mobiliziralo je slovensku javnost te ju je homogeniziralo u njihovu obranu. Formiran je Odbor za zaštitu ljubljanske četvorice (vodio ga je Igor Bavčar), koji je uskoro praktički priznat kao partner u razgovorima sa slovenskim vodstvom. Odbor je pozvao slovensku vlast da se ili odupre armijskoj intervenciji, ili da prizna da Slovenija nije suverena država. Kritike slovenske politike suspendirane su dok se ono ne odluči na koju će stranu: hoće li na stranu "naroda" ili protiv njega. Ako se odluči za ovo prvo, bit će podržano na način sličan Miloševiću; druga je opcija značila kraj socijalizma u Sloveniji, a vjerojatno i Slovenije u Jugoslaviji. Pred tom dilemom, slovensko se rukovodstvo okrenulo Sloveniji, nadajući se da je jedini način da se socijalizam i (kardeljevska) Jugoslavija spase upravo u stajanju na čelo mase, i upravljanju njenim impulsima.⁴⁴ Kučan je postupio slično Miloševiću: bojeći se prevlasti "nacionalista", on je i sam postao vođa "nacionalističkog" pokreta.⁴⁵ Kao i srpsko vodstvo, i slovensko je imalo jedan središnji zahtjev: uspostavu stvarne (a ne samo

⁴⁴ Zbog takve ga je politike Janez Janša kasnije nekoliko puta optuživao da je sve radio u dogovoru s Armijom i da spasi socijalizam i Jugoslaviju (vidi Meier, 1999). Kučanu Janša također nije bio simpatičan kao osoba, kako kaže Dizdarević (1999).

⁴⁵ Kao što svjedoče Dizdarević i Zimmermann o svojim razgovorima tih dana sa Janezom Stanovnikom (predsjednikom Predsjedništva Slovenije), on je vjerovao da je alternativa tom rukovodstvu odcepljenje Slovenije od Jugoslavije. Ako nećete razgovarati sa nama, tj. "zadnjom generacijom Jugoslavena u Sloveniji", dobit ćete separatizam, govorio je Stanovnik američkom ambasadoru i predsjedniku jugoslavenskog državnog Predsjedništva. Milan Kučan je također bio emocionalno vezan za Jugoslaviju, kao što će pokazati njegove kasnije izjave i postupci. Međutim, u tom je trenutku alternativa bila: ili pristati na impulse mase (u nastojanju da ih se kontrolira) ili završiti kao crnogorsko ili vojvodansko rukovodstvo; bez utjecaja i smijenjeno. Za mnoge uvjerene komuniste, izbor je bio između lošeg i goreg.

formalne) državnosti za svoju republiku. Razlika je bila, međutim, velika: dok je Srbija smatrala da je državnost Srbije samo prvi korak prema jedinstvu Jugoslavije, Slovenci su držali da su ta dva cilja nespojiva.⁴⁶

Braneći Sloveniju od drugih, Kučan je uskoro dosegao istu razinu podrške u svojoj republici, koju je Milošević imao u svojoj. Prema ispitivanju javnog mnijenja koje je provelo ljubljansko Sveučilište, podrška Kučanu se povećala s 26,9 posto u aprilu na 65,5 posto u oktobru 1988. Dok je u 1987. on bio tek treći najpopularniji slovenski političar (iza Jože Smolea i Stane Dolanca⁴⁷) sa samo 11 posto "glasova", nakon 12 mjeseci je broj onih koji su ga podržavali gotovo učtverostručen. Kučanovi glavni saveznici u republičkom vrhu, Jože Smole i Janez Stanovnik, također su postali popularniji: 53,4 posto i 58,3 posto Slovenaca ih je podržavalo. O iznimnoj važnosti suđenja Janši za popularnost samog slovenskog vrha, govori i činjenica da je prije tog suđenja samo 26,4 posto Slovenaca reklo da "sadašnja politika slovenskog političkog vodstva predstavlja narodne interese bolje nego prije"; nakon suđenja taj se postotak popeo na 57,8 posto. Istodobno, broj onih koji su držali da se slovensko vodstvo sada manje nego prije brine o interesima Slovenije smanjio se s 24,2 posto u aprilu na 12,6 posto u oktobru 1989. (SJM 1988/9: 336).

Slovensko je javno mnijenje sada diktiralo političko ponašanje u republici, možda prvi put u cijeloj slovenskoj povijesti; svakako

---

⁴⁶ U tom se smislu slovenski nacionalizam može nazvati "defanzivnim", a srpski "ofanzivnim". Kao i svaki nacionalizam malog naroda, slovenski je nacionalizam bio okrenut zaštiti svog vlastitog teritorija, nastojeći da bude što je više moguće etnički homogen. Na drugoj strani, srpski nacionalizam bio je ekspanzivan, utoliko što je tvrdio da su tadašnje granice Srbije bile nepravedne i nelegitimne te ih je trebalo promijeniti, i to tako da nova (proširena) Srbija bude što homogenija u etničkom smislu. Etnička se homogenost mogla postići s dva paralelna procesa: uključivanjem "prečanskih" Srba u Srbiju i isključivanjem ne-Srba iz nje. Taj se program dosljedno provodio nakon 1991, kad je nestala mogućnost obnove jugoslavenskog nacionalizma i Jugoslavije kao države.

⁴⁷ Suđenje Janši značilo je kraj karijere Stane Dolanca, koji je kao član saveznog državnog Predsjedništva bio rezerviran prema novoj slovenskoj politici. Njegova je popularnost nakon tog slučaja pala na 5,1 posto (SJM, 1988/9: 334). Dolanc je imao iznimnu ulogu u slovenskoj i jugoslavenskoj politici u sedamdesetim i osamdesetim godinama. Bio je Kardeljev izbor, a promovirao je Kučana, koji mu je ostao prijateljem (a vjerojatno i zaštitnikom) do kraja života (1999).

prvi put nakon rata.⁴⁸ Nije bilo dvojbe da je ono bilo protiv sude-
nja: 68,9 posto ga je vidjelo kao "montirani politički proces"; 66,3
posto vjerovalo je da je nezakonito, dok je čak 86,2 posto Slovena-
ca reklo da se radi o "ograničenju suverenosti slovenskog naroda"
(SJM, 1988/9: 331-2). Nezadovoljstvo je bilo usmjereno prema Ar-
miji, a posebno prema srpskom vrhu, odnosno samom Miloševiću.
U 1988. godini Milošević je Slovencima postao najneprihvatljiviji
političar iz cijele Jugoslavije: čak 60,7 posto Slovenaca percipi-
ralo ga je kao prijetnju. Nijedan drugi političar u Jugoslaviji nije
dosegao ni desetinu tog postotka na "crnoj listi".⁴⁹

Popularnost slovenskog vrha, međutim, nije značila i popu-
larnost socijalističke ideje ili prakse vladavine jedne partije.
Odbor za zaštitu Janeza Janše (formiran u maju 1988), u junu
je preimenovan u Odbor za zaštitu ljudskih prava. On se sada
uspostavio kao koordinator aktivnosti opozicije u cijeloj Slove-
niji. Alternativa je sad postajala ozbiljna politička opcija, a sve
je više ljudi vjerovalo da je "SKJ izvršio svoju zadaću i ne treba
više postojati". Dok se 1986. samo 18 posto Slovenaca slagalo s
tom tvrdnjom, u aprilu 1988. podržalo ju je 40,6 posto, a u maju
1989. 53,3 posto anketiranih u Sloveniji. Sudeње Janši uzdrimalo
je cijeli sistem do temelja: u maju 1989. samo 6,9 posto Slovenaca
nije se slagalo s idejom da SKJ ostane samo jedna od političkih
partija, a da "bude stvar osobnog izbora za koju će partiju netko
glasati". S tom se idejom u maju 1989. slagalo 75,1 posto ispita-
nika (1988/9: 265). Politički je pluralizam sad postao nezadrživ.

U tim je okolnostima Partija predložila neku vrstu tihe "ko-
habitacije" sa snagama alternative, kako je tu novu situaciju
nazvao Dimitrij Rupel (1988: 1309). Uostalom, i Partija i alter-
nativa dijelile su zabrinutost zbog intervencije drugih u sloven-
ske unutrašnje poslove; obje su kritizirale "provokacije koje su

⁴⁸ Slovenski su političari u razgovorima s federalnim vrhom zemlje koristili rezul-
tate ovog ispitivanja javnog mnijenja da bi legitimirali svoju poziciju, te odgo-
vorili srpskim kritikama da ne predstavljaju narod, odnosno da su "birokrati".

⁴⁹ To je bilo razumljivo s obzirom na Miloševićevu podršku mitinzima i tadašnju
politiku "ujedinjavanja Jugoslavije". Međutim, sam je Milošević podržavao
neke slovenske zahtjeve; a u povodu sudeња Janši rekao je da se stidi da se
ono događa na srpsko-hrvatskom, a ne slovenskom jeziku. On je bio jedini
koji je u partijskom vrhu zemlje podržao Kučanove stavove o sudeњу (Dizda-
rević, 1999: 255).

usmjerene protiv socijalističke demokracije u zemlji"; obje su upozoravale na opasnosti od vojne intervencije. Istina je, Kučan je i dalje napadao one koji se protive "jugoslavenskom i socijalističkom karakteru naše zemlje", nazivajući ih "radikalnom desnicom"⁵⁰. Ali gotovo u istom je dahu hvalio civilizirane akcije Odbora za zaštitu ljudskih prava i omladinske organizacije.⁵¹ Kučanova je politika, rekla je Spomenka Hribar, bila politika ekvilibriranja: s jedne strane branio je "nacionalne interese Slovenaca" na saveznoj razini, a s druge je bio jamac da "antisocijalističke snage" neće preuzeti vlast u republici (1988a: 1332). Ta ga je politika smjestila u sam centar slovenske politike, gdje će ostati punih 15 sljedećih godina. Slovenci su sada imali svog "Tita", oko kojeg su bili okupljeni onako kako su Srbi bili okupljeni oko svoga. Kohabitacija je bila odgovor koji je Slovincima, od kojih su mnogi bili uplašeni za budućnost⁵², omogućio neku stabilnost i nadu.

Armijska je akcija u slučaju Janše i trojice ostalih završila fijaskom. Janša i Zavrl dobili su samo godinu i pol dana zatvora, Tasić je dobio pet mjeseci, a Borštner je (kao aktivno vojno lice) osuđen na četiri godine. Ali, kad su došli pod nadležnost slovenskih zatvora, politička je elita koristila sve zakonske mogućnosti da ih se oslobodi. Iako je ipak pokazalo da Armija nije samo "tigar od papira", suđenje je u biti bilo prvi poraz JNA u jednoj od jugoslavenskih republika. Pravi rat, u kome će se slovenska vojska pod zapovjedništvom Janeza Janše boriti protiv JNA sve dok ona nije (odlukom Predsjedništva SFRJ) povučena iz te republike, dogodit će se tri godine kasnije.

⁵⁰ Član slovenskog partijskog Predsjedništva Matjaž Kmecl rekao je Dimitriju Rupelu, u junu 1988, da u slovenskoj politici postoje tri frakcije: a) radikali oko *Mladine*, *Odbora* i (naravno) *Nove revije*; b) reformističke grupe u partijskom vodstvu i c) zagovornici monolitnosti, među Slovincima u Armiji. Kučan je bio prirodni izbor za sve koji su htjeli kompromis (Rupel, 1988: 1298).

⁵¹ Ilustracija toga je Kučanov govor na 20. sjednici CK SK Slovenije, citirano prema *Delu*, 23. aprila 1988.

⁵² Suđenje Janši dramatično je povećalo osjećaj bojazni i straha kod Slovenaca. Dok je u aprilu 1988. (prije suđenja) 25,4 posto Slovenaca reklo da osjeća istodobno strah i nadu za budućnost zemlje i vlastitu budućnost, a 26,1 posto je osjećalo samo "strah i zabrinutost", ti su postoci porasli na 33,9 posto i 36,2 posto u oktobru 1988. (nakon hapšenja). "Strah" je, dakle, bila riječ kojom je 70,1

POS LJEDICE SLOVENSKOG PRO LJEA ZA SKJ

Odluka slovenske i srpske partijske organizacije da se okrenu prema svojim "bazama" (kako su tih godina nazivane lokalne sredine koje organizacije "predstavljaju") proizvela je potpuno novu situaciju unutar Saveza komunista Jugoslavije. SKJ je zamišljen kao povijesna, intelektualna i politička avangarda; a ne predstavnik naroda. Ideja predstavljanja realnosti (tj. postojećeg) nikad nije bila u temelju te organizacije; ona je predstavljala budućnost, ne sadašnjost. Istina je, Partija je znala (i najbolje izražavala) stvarne interese masa; ali princip popularnosti (a još manje izbornosti) nikad nije bio centralan za njeno djelovanje. Kao što je objašnjeno ranije, Partija je bila legitimirana svojom vlastitom ideologijom, *znanstvenim pogledom na svijet*, oko kojeg je (budući da je znanstven) morala postojati osnovna suglasnost. Demokratski centralizam, partijska disciplina i postojanje "vrhovnog arbitra" u sporovima (ranije Kardelja, a sada Centralnog komiteta) bili su instrumenti kojima se osiguravalo to jedinstvo vizije i akcije. Svi su ti elementi, međutim, sad ili bili na udaru, ili su već prestajali postojati. Umjesto jedne vizije, formirala su se dva različita gledanja na budućnost zemlje. Umjesto pokušaja da se nađe kompromis unutar Partije, tražio se kompromis s "alternativnim" pogledima u okviru vlastitog "biračkog tijela". Nacionalni programi, stvoreni izvan same Partije, utjecali su i na Partije u Sloveniji i Hrvatskoj (a uskoro i drugdje u zemlji) da i same prihvate bar dio (ako ne i više) od nacionalističke retorike. Jedinstvo se sada stvaralo unutar republika (pod krovom institucija sistema), a ne na saveznoj razini. Do početka 1989, Milan Kučan i Slobodan Milošević postali su u prvom redu vođe svojih republika, a iza sebe su imali sve snažniju podršku Slovenaca i Srba.

Nažalost, priroda njihovih pogleda na budućnost zemlje bila je – unatoč osobnom razumijevanju i dugoj povijesti srdačnih odnosa između njihova dva naroda – ipak dijametralno suprotna. Godina

---

posto Slovenaca opisivala svoje osjećaje uoči presudne, 1989. godine. Taj strah imao je domaće izvore; čak 66,2 posto je reklo da opasnost ne prijeti ni sa Istoka (od SSSR-a) ni sa Zapada. Dakle, osjećali su da prijjetnja stiže iz Beograda (SJM, 1988/9: 132).

i pol između ljeta 1988. i januara 1990. bilo je razdoblje u kome su te razlike toliko eskalirale da su podijelile Savez komunista Jugoslavije. Kronologija te eskalacije opisana je drugdje (primjericе, u Allen i Little, 1996; Belić i Bilbija, 1989; Dizdarević, 1999; Jović, 1995, i dr), pa je ovdje nećemo ponavljati. Spomenut ćemo samo glavne događaje. Kosovski su rudari 21. februara 1989. organizirali štrajk 1.350 rudara u rudniku Stari Trg (Trepča), koji je trajao sedam dana. Rudari su se zatvorili u okno, tražeći ostavke novoimenovanih partijskih funkcionara Kosova, te suspenziju ustavnih promjena, posebno onih koje su se ticale statusa Kosova. Predsjedništvo SFRJ 27. februara 1989. uvelo je izvanredno stanje na Kosovu. Dan kasnije, 28. februara 1989, slovenski su političari organizirali protestni skup u Cankarjevu domu u Ljubljani, na kome su prisustvovali i predstavnici svih alternativnih organizacija (prvi put zajedno). Na skupu je izražena solidarnost s kosovskim rudarima, a protestiralo se i protiv uvođenja izvanrednog stanja na Kosovu.⁵³ Iste večeri, beogradski su studenti organizirali masovni protest u Beogradu, koji je trajao 24 sata. Miting je bio (i) projugoslavenski, ali i antislovenski i antialbanski. Tada se prvi put u javnosti čula parola: "Slobo, Srbije, Srbija je uz tebe!". Time je prvi put javno istaknut srpski (a ne recimo jugoslavenski) karakter Miloševićeve akcije. Takav je oblik isticanja narodnosti nekog političara bila potpuna novost u jugoslavenskom komunikacijskom prostoru, a bio je tim drastičniji jer se radilo o jednoj od "glavnih" jugoslavenskih nacija, u vezi s kojom se pažljivo vagalo što je dopušteno a što nije u javnom isticanju nacionalnih simbola. Srpski, a ne samo jugoslavenski karakter protesta, ilustriran je i time što se miting nije stišao nakon javnog obraćanja tadašnjeg predsjednika Predsjedništva Jugoslavije, Raifa Dizdarevića, nego tek nakon govora Slobodana Miloševića. Tada je prvi put srpski političar dobio centralno, a jugoslavenski periferno mjesto na nekoj javnoj manifestaciji. Miting je završio

⁵³ Govoreći na tom skupu, Milan Kučan je rekao da se u Starom Trgu brani Jugoslavija, ravnopravnost svih republika i nacija, pa i Slovenije. Budu li Albanci poraženi na Kosovu, to će biti samo prvi znak da će svi manji narodi i narodnosti biti najprije marginalizirani, a potom gurnuti izvan zemlje, tko zna gdje. On je upozorio da Slovenija nije usputni putnik u Jugoslaviji i da neće pristati na odustajanje od federativnog karaktera zemlje.

obecanjem Slobodana Miloševića da će oni koji su organizirali štrajk u Starom Trgu biti uhapšeni. Potom je uhapšen Azem Vllasi i nekoliko drugih nekadašnjih političkih i privrednih funkcionara na Kosovu. Srpski su mediji pokrenuli golemu kampanju protiv Slovenije. Srpski su pisci prekinuli sve veze sa slovenskima i optužili ih za srbofobiju⁵⁴, a 4. marta 1989. upozorili su da se antisrpstvo širi Kosovom, Slovenijom i Hrvatskom.⁵⁵ Srpsko je političko vodstvo potom uvelo ekonomske sankcije prema Sloveniji, odbijajući daljnje razgovore, sve dok se Slovenci ne ispričaju zbog Cankarjeva doma.⁵⁶ U martu je slovenska Skupština pozvala ostale republičke parlamente na dijalog da bi se razriješila politička kriza. Srpsko je vodstvo to odbacilo, smatrajući da se dijalog mora voditi unutar postojećih saveznih institucija, a ne na međurepubličkoj razini. U maju i junu 1989. dva su vodstva (srpsko i slovensko) izmijenila nekoliko pisama u kojima su se javno optuživala.⁵⁷ U junu 1989. slovenski i hrvatski predstavnici u saveznom Predsjedništvu omladinske organizacije (Branko Greganović i Anita Bara) podnijeli su ostavke, protestirajući protiv govora kosovskog predstavnika Rexhepa Hoxhe koji je Slovence optužio za antisrpsku i antijugoslavensku politiku. Istog je dana, slovenska organizacija pisaca uskratila pravo jugoslavenskom Savezu književnika da slovenske pisce zastupa u inozemstvu. Jugoslavenske su institucije kolabirale jedna za drugom.⁵⁸ Slovenski parlament, 17. juna 1989, izglasao je nove ustavne amandmane,

⁵⁴ U tome se isticao Matija Bečković; vidi *NIN*, 12. marta 1989. Miting u Starom Trgu osudila je i SANU.

⁵⁵ Na sastanku UKS-a, 4. marta 1989, Vuk Drašković govorio je o novim zapadnim granicama Srbije, koje bi trebale biti tamo gdje su srpski grobovi, tj. gdje su bila stradanja Srba za vrijeme ustaškog poretka u Hrvatskoj. Hrvati moraju biti svjesni, rekao je on, da propadne li Jugoslavija, njihove granice neće ostati iste kao u avnojskoj ili brionskoj Jugoslaviji. Za nove granice glasat će ne samo oni koji su napustili "Hrvatsku, Slavoniju, Bosnu, Dalmaciju, Hercegovinu, Kordun, Liku i Baniju" nego i oni koji su stradali u Jasenovcu i Jadovnu. *Borba*, 5. marta 1989.

⁵⁶ Posljedice su bile značajne: slovensko je poduzeće Gorenje (bijela tehnika) odmah nakon Cankarjeva doma smanjilo prodaju na srpskom tržištu za 28 posto, a tekstilna i modna konfekcija Mura za 20 posto.

⁵⁷ Pisma su objavljena u Belić i Bilbja (1989), i u *Politici* 2. i 3. juna 1989.

⁵⁸ Ne iznenađuje da su prve kolabirale omladinska organizacija i udruženje književnika: one su prve dopustile pluralizam i bile su polu-kritične prema poretku.

a Milan Kučan jasno je rekao da u Partiji neće pristati na princip "jedan čovjek jedan glas".⁵⁹ Dan kasnije, 22. juna 1989, srpsko je partijsko vodstvo prvi put izjavilo da dijelovi srpskog naroda izvan Srbije moraju imati pravo na punu nacionalnu afirmaciju, te na očuvanje nacionalnih i tradicionalnih osobina, kao i nacionalnog identiteta.⁶⁰ Konačno, 28. juna 1989, milijun Srba okupilo se na Gazimestanu, na Kosovu, na proslavi 600-godišnjice Kosovske bitke. Slobodan Milošević iskoristio je tu priliku da se predstavi kao stvarni vladar Jugoslavije, inzistirajući na centralnom mjestu u protokolu, i vidljivo se smještajući između predsjednika Predsjedništva SFRJ (Janeza Drnovšeka) i predsjednika Predsjedništva CK SKJ (Milana Pančevskog). Njegov je govor na Gazimestanu bio dvosmislen: iako je inzistirao na očuvanju socijalističke Jugoslavije, upozorio je da predstoje bitke (te da ni one oružane nisu još isključene) i da Srbija više neće trpjeti *poniženja i izdaju* iz vlastitih redova.⁶¹ U julu 1989. Srbi iz Hrvatske organizirali su svoju proslavu Kosovske bitke, a novoosnovana Srpska demokratska partija (SDS) objavila je da se Srbi smatraju asimiliranim, te da je za to kriva hrvatska politika, odnosno hrvatska birokracija.⁶² Hrvatska je vlast reagirala hapšenjem nekoliko kninskih Srba, što je izazvalo proteste u srpskim medijima. U Hrvatskoj je već djelovala Hrvatska demokratska zajednica (utemeljena 28. februara 1989), a partijsko je vodstvo u julu 1989. pristalo na legalizaciju partijskog pluralizma.⁶³ U oktobru

⁵⁹ Kučan se u svom govoru u Tacenu suprotstavio ideji da se uvede većinsko glasanje u multietničkoj federaciji. Rekao je da je sada u središtu slovenske političke orijentacije pojedinac, a ne klasa ili nacija. Međutim, potvrdio je svoju privrženost socijalizmu. Predsjedništvo CK SK Slovenije je 21. juna potvrdilo da se protivi principu "jedan čovjek, jedan glas". *Borba*, 19. juna 1989.

⁶⁰ Belić i Bilbija, 1989: 249.

⁶¹ Govor se može naći u Miloševićevoj knjizi *Godine raspleta* (1989). Taj je govor kasnije često interpretiran bez uvažavanja njegova stvarnog teksta ili konteksta. Za važnost protokolarnih pitanja, vidi Jovićevu bilješku u dnevniku od 29. juna 1989. (1995: 29).

⁶² *Start*, 22. jula 1989, izjave Dragana Dobrote i Sime Dubajića. Dubajić je bio prije svega antikomunist, pa je u jednom trenutku podržavao Tudemana, na temelju zajedničkog cilja – rušenja SKH.

⁶³ Ta je odluka bila iznenađujuća. Donesena je u još ne posve razjašnjenim okolnostima pripreme Kongresa SKH, na 26. sjednici CK SKH. Tadašnji ideolog CK SKH Celestin Sardelić rekao je tom prilikom da stranački pluralizam "nije

1989. srpsko je vodstvo također prihvatilo partijski pluralizam kao mogućnost.⁶⁴ U septembru je Slovenija proglasila nove amandmane, proglašavajući prioritet republičkog zakonodavstva nad saveznim. Savezni ministar obrane, Veljko Kadijević, najprije je bio voljan intervenirati protiv Slovenije (koja nije poslušala zahtjev saveznog Predsjedništva da ne usvoji amandmane), a potom se, na savjet svojih pravnih eksperata, povukao.⁶⁵ Ali u oktobru 1989, srpsko je vodstvo odlučilo jednostavno ignorirati Slovence, "kao da ne postoje" (Jović, 1989/1995: 60). Krajem novembra 1989. slovensko je vodstvo zabranilo miting kojeg su Srbi planirali održati u Ljubljani u povodu 1. decembra, dana ujedinjenja Jugoslavije (koji nije bio službeni praznik u socijalističkoj Jugoslaviji). U decembru 1989, Milošević je rekao da je Slovenija

---

sredstvo homogenizacije nego dehomogenizacije nacionalnih zajednica... sredstvo političke segmentacije, a ne nacionalne homogenizacije". Zato je, rekao je on, to u stvari sredstvo protiv nastanka nacionalnih programa i nacionalnih masovnih pokreta. *Start*, 22. jula 1989.

⁶⁴ Već u julu 1989. Borisav Jović bio je za legalizaciju političkih organizacija i izvan Socijalističkog saveza, pod uvjetom da su prjugoslavenske (a ne separatističke). U svom dnevniku, 21. jula 1989, piše: "SR Srbija ima najmanje razloga da se toga plaši. SK Srbije ima veliki ugled i ne boji se da će izgubiti vlast, a onaj ko se boji neka to u drugim delovima zemlje otvoreno kaže. Smatrao sam da je SKJ dovoljno za skoro pola veka bio pod staklenim zvonom sam na vlasti, pa ako za to vreme nije stvorio svoju čvrstu bazu, niko mu nije kriv. Neka se sada regeneriše kroz borbu za očuvanje svoje pozicije. Mnogi su moje stavove primili sa razumevanjem i odobravanjem, ali za konačni stav izgleda da je još prerano." (1995: 39). O tome je Jović 13. oktobra 1989. razgovarao s Miloševićem, koji se složio, ali je dodao da postoje i državni razlozi koje treba uzeti u obzir: "U Srbiji bi u tom slučaju došlo do formiranja albanske partije. Njih je skoro dva miliona. Bilo kako da nazovu tu svoju partiju oni bi preuzeli vlast u svojim sredinama i mi bismo izgubili Kosovo. Dakle, to je državni razlog koji nam ne dozvoljava da idemo u Srbiji na višepartijski sistem. Što se tiče uže Srbije i Vojvodine tu nam niko ništa ne bi mogao, bez obzira na više partija zbog nacionalnog sastava. Verujem da će na Kongresu preovladati naš stav. To će biti i u Ustavu. Naša strategija treba da bude obezbeđivanje, ne samo stavovima, nego praktično, potpune demokratije srpskoj inteligenciji, u bespartijskom pluralizmu. Da nas oni mnogo ne napadaju... S obzirom na višenacionalni sastav Jugoslavije, smatra on, Zapad će shvatiti našu zemlju i ako osigura demokratski bespartijski pluralizam. To je daleko veća garancija za opstanak Jugoslavije nego višepartijski sistem, koji bi je mogao do kraja razdrobiti" (1995: 62). Za govor Balše Špadijera prilikom promoviranja višepartijskog pluralizma na sjednici CK SK Srbije, vidi *IB CK SKS*, 10/1989: 22-5.

⁶⁵ O Jovićevoj reakciji na to oklijevanje vidi njegov dnevnički zapis od 25. septembra 1989. (1995: 54-5).

“zaštitnik konzervativizma u Jugoslaviji i jedan od posljednjih branilaca konzervativizma u socijalističkim zemljama uopšte”.⁶⁶ Do kraja 1989, nove su političke stranke počele djelovati u javnosti, zahtijevajući kraj monopola SKJ. Savez komunista bio je još uvijek jedina legalna politička organizacija, ali nije imao ni izdaleka punu kontrolu nad događajima.

Uzimajući u obzir Miloševiću ocjenu da se glavna bitka za Ustav vodi unutar Partije, ne iznenađuje da je u tim danima i glavna snaga njegovih udara na druge bila kanalizirana unutar Partije. U 1988. i 1989, međutim, Miloševićeva je politika (a isto tako i slovenska politika) nailazila na otpor i blokade u partijskom vrhu, u kome su dva uzastopna predsjednika, Boško Krunic (iz Vojvodine) i Stipe Šušteršič (iz Hrvatske) bili neskloni njegovoj “antibirokratskoj revoluciji”. Nakon smjenjivanja vojvodanskog vodstva, upravo su iz Vojvodine pokrenuti zahtjevi za Izvanrednim kongresom SKJ. Srpska se partijska organizacija nadala da će Kongres usvojiti novi Statut, koji bi priznao osnovni demokratski princip (jedan član, jedan glas) kao temelj unutarpartijskog odlučivanja. Savez komunista Srbije imao je oko 850.000 članova, dakle oko 40 posto ukupnog partijskog članstva u zemlji. Zajedno s crnogorskim članstvom (koje je činilo sedam posto ukupnog članstva) i s malom pomoći Srba u članstvu SK Bosne i Hercegovine i Hrvatske, te vjerojatno i nekim makedonskim glasovima, SK Srbije se nadao sigurnoj pobjedi. Princip bi učinio partijske organizacije republika i pokrajina daleko manje značajnima nego što je bio slučaj do tada. Kongresna i postkongresna većina bila bi u stanju, potom, ne samo konsolidirati Partiju iza srpske vizije jedinstva Jugoslavije, nego i izabrati novog predsjednika Predsjedništva CK SKJ, koji je po Ustavu bio deveti (*ex officio*) član

⁶⁶ Miloševićev je govor objavljen u *Borbi*, 12. decembra 1989. On je rekao da je konzervativizam u Sloveniji konfrontiran sa snagama progressa u Jugoslaviji, a posebno s progresivnim ekonomskim i političkim promjenama u Srbiji. “Agresivna reakcija tih birokratskih snaga... vredi dostojanstvo ostalih naroda. A današnja slovenačka politika ne samo da vredi naše dostojanstvo, nego je i pretnja osnovnim ljudskim pravima drugih jugoslavenskih građana na slovenačkom delu jugoslovenske države.” Milošević je rekao da će Srbija ostati uporni protivnik tog “konzervativizma, agresije i nasilja” sve dok snage koje zagovaraju takvu politiku ne budu zamijenjene za “demokratske, miroljubive i bratske stavove u slovenačkoj politici”.

saveznog državnog Predsjedništva. Kontrolirajući vojvodanski i kosovski, te crnogorski i srpski glas u Predsjedništvu, to bi bio peti glas od devet; dakle dovoljan, ne samo za blokadu nepovoljnih odluka nego i za donošenje povoljnih. Cijela bi se akcija mogla legitimirati demokratskim načelom jer, kako je naglasio glavni ideolog srpske partijske organizacije, Ratomir Vico, "donošenje odluka većinom glasova u organizaciji istomišljenika, u kojoj postoji ravnoteža između interesa celine i delova; u kojoj autonomija delova ne ugrožava nego jača celinu, to nije nikakva dominacija najsnažnijega nego normalna procedura u demokratskoj organizaciji" (*IB CKSKS*, 4/1989: 6).

No, takav bi postupak učinio slovensku partijsku organizaciju malom manjinom u SKJ, a oduzeo bi joj vjerojatno i pravo veta na ključne partijske odluke. Slovenci su jasno rekli da u tome ne mogu sudjelovati, niti da žele prihvatiti takav koncept. Nasuprot tome, SK Slovenije je predložio daljnju konfederalizaciju partijske organizacije, u formi "Saveza republičkih Saveza komunista". SKJ bi, prema slovenskom prijedlogu, slijedio logiku decentralizacije države; on bi postao samo labavo povezana federacija samostalnih organizacija SK u republikama i pokrajinama. U junu 1989. slovensko je partijsko Predsjedništvo reklo da će slovenska organizacija razmotriti svoje daljnje sudjelovanje u SKJ, ako princip "jedan član, jedan glas" prevlada na partijskom kongresu.

Dvije političke opcije, slovenska i srpska, podijelile su ne samo vrh Partije nego i članstvo SKJ i stanovništvo zemlje u cjelini. Istraživanje koje je pred Četrnaesti kongres naručio Centralni komitet SKJ (i koje je vodio Ivan Šiber, u novembru 1989) pokazalo je da je SKJ praktički podijeljen oko glavnih političkih pitanja u zemlji.

U odnosu na pitanje konsenzualnog ili većinskog odlučivanja u Partiji, 67 posto članova u Sloveniji bilo je za prvo, a u Srbiji 73 posto članova bilo je za drugo rješenje. Hrvatska i kosovska organizacija bile su bliže konsenzusu, dok je više od 50 posto crnogorskih članova (66 posto), onih u Vojvodini (65 posto), Makedoniji (57 posto) i Bosni i Hercegovini (52 posto) na tom pitanju podržavalo Srbiju (Šiber, 1989: 15).

Na pitanju autonomije za republike i pokrajine, 85 posto slovenskih komunista bilo je za "više nezavisnosti", dok je 90 posto

vojvođanskih komunista bilo za suprotno: "više jedinstva u federaciji". Slovenija je ponovno bila jedina republika u kojoj se zagovaralo "više nezavisnosti"; u svim ostalima zahtjev je bio za "više jedinstva". To je bio slučaj među hrvatskim (49 posto) i kosovskim (45 posto) komunistima (38 posto hrvatskih i 40 posto kosovskih komunista favoriziralo je "više nezavisnosti").

Kad se radilo o direktnom predstavljanju pokrajina u federalnim organima (kao što je bilo propisano Ustavom iz 1974), samo 30,9 posto članova Saveza komunista Jugoslavije bilo je sad za to rješenje; a 61,7 posto predlagalo je da Kosovo i Vojvodina budu zastupljeni samo u okviru srpske delegacije. Razlike su ponovno bile goleme: dok je izravno predstavljanje pokrajina podržavala velika većina komunista na Kosovu (71 posto) i u Sloveniji (67 posto), u Srbiji je još veći postotak bio protiv (88 posto). Crna Gora (76 posto), Vojvodina (!) (74 posto), Makedonija (68 posto) i Bosna i Hercegovina (51 posto) bili su bliži srpskoj opciji, dok je Hrvatska – iako prilično neodlučna – bila više na strani Kosova i Slovenije (sa 48 posto komunista za izravno predstavljanje pokrajina u federaciji). Taj je podatak pokazivao da komunisti nisu zadovoljni ne samo postojećim Ustavom nego niti tim, jednim od temeljnih principa kardeljevske Jugoslavije; i da su o tom pitanju stavovi prilično tvrdi i u Sloveniji, i na Kosovu i u Srbiji.

U odnosu na "izvanredno stanje", kojeg je Predsjedništvo Jugoslavije uvelo na Kosovu 27. februara 1989, nakon što se 1.350 rudara rudnika Stari Trg zatvorilo u rudnik i prijetilo kolektivnim samoubojstvom, mišljenja su također bila podijeljena. Velika većina (81 posto) ga je podržavala; ali samo 28 posto članova u Sloveniji i 40 posto na Kosovu. U svim drugim federalnim jedinicama, podrška je bila iznimno visoka: od 72 posto u Hrvatskoj do 97 posto u Srbiji izvan pokrajina.

U odnosu na protestne mitinge, čak je 53,3 posto članova SKJ vjerovalo da su oni "najadekvatniji oblik izražavanja političkih stavova". Ne iznenađuje da je podrška mitinzima (koji su do tada već izmijenili političko vodstvo u Vojvodini i Crnoj Gori) bila vrlo velika u Srbiji (87 posto), Vojvodini (76 posto) i Crnoj Gori (72 posto); ali je bilo indikativno da je podrška u Makedoniji (republiki za koju su mnogi vjerovali da bi mogla biti prva sljedeća na redu za protestne mitinge, posebno s obzirom na visok udio Alba-

naca u njoj) bila također iznad 50 posto (56 posto). Kao i partijsko vodstvo u tim republikama, i članstvo SKJ u Bosni, na Kosovu, u Hrvatskoj i Sloveniji podržavalo je mitinge daleko manje (37 posto; 22 posto; 19 posto i 11 posto).

Također, 70,1 posto ispitanika izjasnilo se u korist principa "demokratskog centralizma" u Partiji; ili u njegovoj postojećoj formi (35,1 posto) ili u nekoj još snažnijoj (više obavezujućoj) – (35 posto). U Sloveniji je, međutim, 73 posto članova Saveza komunista tražilo da se taj princip ukine u korist konsenzualnog odlučivanja u Partiji. U stvari, "demokratski centralizam" imao je više podržavatelja od "konsenzusa" u svim ostalim republikama, uključujući i Hrvatsku (64 posto). U Srbiji ga je podržavalo 81 posto; u Crnoj Gori 78 posto; u Vojvodini 77 posto; u Bosni i Hercegovini 76 posto; u Makedoniji 68 posto, a na Kosovu 66 posto komunista.

Centralizirajuće tendencije vidjele su se i u činjenici da je 46,2 posto ispitanika reklo da republički/pokrajinski ključ u izboru Centralnog komiteta SKJ treba ukinuti. U Srbiji je 60 posto članova bilo za to da se izaberu "najbolji kandidati, bez obzira iz koje republike/pokrajine dolazili". U Sloveniji je, nasuprot tome, 52 posto tražilo da izbori članova CK budu "isključivo stvar republičke/pokrajinske organizacije" koju taj član "predstavlja". Takav radikalni "konfederalistički" princip podržavalo je samo dva posto članova u Vojvodini i Crnoj Gori, a nigdje izvan Slovenije nije dobio više od 20 posto. Slično tome, 62,7 posto članstva SKJ tražilo je da Centralni komitet SKJ bude vrhovni arbitar u sporovima između republičkih organizacija; dok je 71 posto slovenskih članova odbijalo bilo kakvu arbitražu "budući da svaka organizacija ima pravo na svoje mišljenje". Te su razlike bile toliko velike da se postavljalo pitanje: radi li se više uopće o istoj Partiji. I je li njen opstanak više uopće moguć.

Istraživanje pokazuje i da su političke elite Srbije i Slovenije do kraja 1989. imale iznimnu, gotovo apsolutnu podršku svojih populacija za program izlaska iz krize, koji je tada bio poznat i pod nazivom "tri reforme": ekonomska, reforma političkog sistema i reforma Partije. U Sloveniji, 95 posto članova Partije podržavalo je slovenski ekonomski program, 94 posto je podržavalo program političkih reformi koji je predlagala Slovenija (daljnju

konfederalizaciju zemlje), a 93 posto partijsku reformu (također usmjerenu prema istom cilju). Politička homogenizacija slovenske Partije bila je, dakle, gotovo apsolutna; nikad u njoj nije bilo više jedinstva nego tada. Na drugoj strani, slična je homogenizacija postignuta unutar Saveza komunista Srbije, u kome je 93 posto podržavalo srpski program ekonomskih reformi; 79 posto srpske prijedloge za reformu (centralizaciju) SKJ; a 72 posto prijedloge za reformu političkog sistema. Slična je razina podrške za srpske prijedloge postignuta i u Vojvodini (77 posto za ekonomske reforme, 73 posto za partijske reforme i 63 posto za političke reforme prema srpskom prijedlogu). Nije bilo dvojbe da su slovenski i srpski partijski vođe (Milan Kučan i Slobodan Milošević) do sredine 1989. potpuno preokrenuli trend nepopularnosti političara; oni su sad doista govorili u ime članstva svojih partijskih organizacija. Srpske optužbe slovenskih političara da su birokrati, otuđeni od partijskog članstva (a vjerojatno i populacije u cjelini) bile su neutemeljene. Jednako je neutemeljena bila ocjena da je "jogurt revolucija" nametnuta Vojvodini: u toj je pokrajini (za razliku od Kosova) postojala istinska podrška Miloševićevu programu.

U ostalim republikama, međutim, lokalna su partijska vodstva bila daleko manje popularna i bez vlastitog programa, pa su mnogi iz njih podržavali slovenski ili srpski program; ili nijedan uopće. U Crnoj Gori, primjerice, 63 posto partijskog članstva podržavalo je srpski program ekonomskih reformi (a samo 19 posto crnogorski; i 13 posto slovenski). Na drugoj strani, crnogorski su komunisti podržavali svoje novo vodstvo (ono koje je došlo na vrh nakon "antibirokratske revolucije") kad se radilo o političkim reformama i reformama SKJ (61 posto i 68 posto članstva je podržavalo crnogorsko vodstvo u tim pitanjima). U Makedoniji, oko 40 posto članstva je podržavalo makedonsko vodstvo u sve tri reforme, dok su i slovenski i srpski programi bili popularniji kod 20 posto populacije (svaki). U stvari, Makedonci su malo više podržavali srpski program partijskog ujedinjavanja dok su u pitanjima političkog sistema (samostalnosti republika i pokrajina) bili malo bliži Slovencima.

Imajući u vidu ove rezultate ankete među partijskim članstvom, ne može se sasvim prihvatiti zaključak da se SKJ nalazio

pred raspadom na republičke i pokrajinske organizacije. To bi bilo pojednostavljivanje; on je bio duboko podijeljen na dva velika "bloka": jedan je predstavljala slovenska organizacija, a drugi srpska. Linija podjele bila je manje-više ista kao i ona izražena u samoj političkoj eliti: između "ustavobranitelja" i "ustavoreformatora", iako su i jedni i drugi uključivali mnoge elemente koje bi mijenjali i mnoge u kojima su željeli ostati konzervativni. Između te dvije opcije, međutim, ostao je priličan broj onih koji se nisu mogli pronaći ni na jednoj strani; i koji su tražili neku "treću", kompromisnu opciju.

Primjerice, u Hrvatskoj je slovenski program ekonomskih reformi bio prihvatljiv za 45 posto partijskog članstva. Ali, hrvatski su komunisti bili mnogo rezerviraniji prema slovenskim prijedlozima za reformu političkog sistema (podrška od 33 posto), i partijske reforme (23 posto). Srpski program, istodobno, nije imao gotovo nikakvu podršku u Hrvatskoj: preferiralo ga je samo četiri do šest posto komunista (iako su 25 posto članstva SK Hrvatske činili hrvatski Srbi). Hrvatska se Partija našla u rascjepu između dva bloka, a nije u potpunosti podržavala ni jedan. Istodobno, zbog unutarnjih razlika i svijesti o osjetljivosti nacionalnog pitanja u samoj Hrvatskoj, ona nije bila u stanju formulirati neki "treći", kompromisni put.

U nekim republikama, primjerice u Bosni i Hercegovini, taj je nedostatak "treće opcije" bio posebno velik problem. Ispitivanje je pokazalo da se bosanska Partija nalazila pred paralizom: s jedne strane, slovenski program ekonomskih i političkih reformi bio je nešto popularniji od srpskog (37 posto: 24 posto u ekonomskim reformama; i 22 posto: 14 posto u političkim); ali je istodobno srpski program partijskog ujedinjavanja podržavalo nešto više ljudi (18 posto) nego što je bio slučaj sa slovenskim prijedlozima (14 posto). To je značilo da gotovo 70 posto članstva u Bosni i Hercegovini nije podržavalo ni jedan ni drugi program partijskih reformi. Istodobno su, primjerice, na Kosovu, slovenski prijedlozi primljeni daleko bolje od srpskih (66 posto je podržavalo slovenski program političkih reformi, a 55 posto program ekonomskih i partijskih reformi; dok je srpski podržavalo 34 posto za ekonomski, 26 posto za partijski i 24 posto za politički). Jedinstvo, na kome je Srbija toliko inzistirala i zbog kojeg je poduzela brojne

mjere discipliniranja kosovske političke elite (uključujući smjenu kompletnog vodstva partijske organizacije krajem 1988, hapšenje nekadašnjeg predsjednika Pokrajinskog komiteta Azema Vllasija i raspuštanje kosovske Skupštine u doba izvanrednog stanja), nisu ujedinile kosovsku Partiju sa srpskom. "Jedinstvo" kosovskog vodstva (kojeg je tad predvodio Miloševiću sklon Rahman Morina) s Beogradom bilo je, dakle, u potpunom neskladu s mišljenjem partijskog članstva; a još više populacije u cjelini.

Razlike u gledanjima na srpske i slovenske prijedloge u pojedinim republikama i pokrajinama bile su prilične, kao što se vidi iz tablice:

Federalna jedinica	Podrška za program		Razlika
	Srpski	Slovenski	
Vojvodina	70,9	12,4	Srpski +58,5
Crna Gora	33,7	10,1	Srpski +23,6
Makedonija	20,5	20,3	Srpski +0,2
Bosna i Hercegovina	18,7	24,5	Slovenski +5,8
Hrvatska	4,9	33,6	Slovenski +28,7
Kosovo	28,5	58,6	Slovenski +30,1
Jugoslavija	40,2	24,3	Srpski +15,9

(Šiber, 1989: 75)

Prema rezultatima ovog ispitivanja, u cjelokupnom partijskom članstvu srpska je opcija bila gotovo dvostruko popularnija, posebno kad se radilo o partijskim reformama (38,9 posto za srpski pristup, 18,0 posto za slovenski). Ali, ona i dalje nije uspjela osigurati više od polovice "glasova" partijskog članstva. Osim toga, razina podrške za slovenske prijedloge širom zemlje bila je iznimno visoka: 24,3 posto, što je bilo gotovo pet puta više nego što je bio slovenski udio u članstvu SKJ. Bilo je malo vjerojatno da će na partijskom kongresu slovenski stav prevladati. Ali, pravo je pitanje bilo: hoće li uspjeti prevladati srpski stavovi, bez obzira na jasno protivljenje triju partijskih organizacija (Slovenije, Hrvatske i Kosova) i uz dileme koje su prevladavale unutar bosansko-hercegovačke i makedonske organizacije. Srpskoj je

delegaciji trebala čista pobjeda, jer je ona inzistirala na jedinstvu i promjenama. Na drugoj strani, Slovencima je bio dovoljan *status quo*; a on je izgledao potpuno moguć nastavi li se ovakav odnos snaga. Bez obzira na svoju popularnost, naime, srpska opcija nije mogla prevladati ni po načelu konsenzusa republika i pokrajina, ni po principu "jedan čovjek – jedan glas", jer nije imala nikakvu većinu. S pozicije obiju strana, dakle, (a naročito srpske) ključno je pitanje bilo daljnje ponašanje Makedonije i Bosne i Hercegovine, dviju organizacija koje su bile podijeljene od vrha do dna. U Makedoniji je, naime, (gotovo tradicionalno) jedan dio vodstva bio iznimno naklonjen Srbiji (predstavljao ga je tadašnji predsjednik jugoslavenskog Centralnog komiteta Milan Pančevski), dok je drugi bio protiv centralizacije. Nitko nije mogao reći na koju će se stranu okrenuti ta republika. U Bosni i Hercegovini, najsigurniji način da se osigura podrška srpskim programima bila je preko etničkih Srba u toj republici. No, oni koji su bili članovi SKJ nisu uvijek glasali sa Srbijom; upravo obratno, baš kao što je bio slučaj i u Hrvatskoj, komunisti-Srbi iz tih krajeva često su bili najsnažniji kritičari srpskog nacionalizma. Srpski je nacionalizam, prema tome, i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini morao tražiti podršku za svoj program izvan partijskih organizacija tih republika. Uskoro ih je našao u novoformiranim srpskim nacionalističkim strankama, prije svega Srpskoj demokratskoj stranci (SDS). Antikomunizam tih stranaka bio je nacionalistički inspiriran i često osvetnički u odnosu na same Srbe-komuniste, koje je tretirao kao "izdajnike nacionalnih interesa".

Neizvjesnost srpske pobjede na partijskom kongresu bila je dodatno pojačana činjenicom da je (samo!) 30,7 posto članova SKJ smatralo da je Slobodan Milošević osoba koja izražava političke stavove najbliže njihovim. Istina je da je Milošević bio gotovo pet puta popularniji od Milana Kučana (6,2 posto), i još više u odnosu na dvojicu hrvatskih komunista: Stipu Šuvara (5,2 posto) i novog jugoslavenskog premijera, Antu Markovića (4,9 posto); ali – njegova je osobna popularnost bila za 10 posto niža od prihvatljivosti srpskih političkih, ekonomskih i partijskih reformi. Očigledno je bilo da on nije pomogao (nego zapravo odmogao) srpskim prijedlozima.

U jednom je Milošević, međutim, uspio: postigao je visok stupanj homogenizacije "za" i "protiv" njega u svakom pojedinom dijelu SKJ. U Sloveniji, podržavalo ga je samo 0,6 posto, a u Hrvatskoj (unatoč velikom broju etničkih Srba u članstvu SKJ) samo 1,9 posto. U Srbiji je bilo potpuno obratno: podržavalo ga je 71,6 posto članstva. Milana Kučana je podržavalo 62,8 posto članstva u Sloveniji i 18,5 posto na Kosovu, dok u Srbiji izvan pokrajina nije dobio ni jednog glasa. Dva hrvatska političara (međusobno u polu-javnom sukobu), Stipe Šušvar i Ante Marković imali su (u tom trenutku) daleko manju podršku: čak i među članstvom hrvatskog Saveza komunista, Šušvara (tada hrvatskog predstavnika u saveznom državnom Predsjedništvu) vidjelo je kao osobu koja najbliže izražava njihove stavove samo 12,5 posto, dok je Ante Marković namjerno ostajao izvan partijske politike, nastojeći odvojiti svoju vladu od partijskih sukoba.⁶⁷ Podrška za Šušvara je samo još u Bosni bila veća od 10 posto (10,3 posto), dok je svugdje drugdje bila marginalna. Nedostatak općejugoslavenski popularnog hrvatskog političara bio je jedan od glavnih razloga zbog kojih se Partija sad polarizirala, bez pokušaja da postigne kompromis ili postane složenija, kao što je uvijek bilo dok je vođena unutar tradicionalnog jugoslavenskog trokuta: srpsko-hrvatsko-slovenskog. Na drugoj strani, Hrvati su nastojali biti konstruktivni, smatrajući da ne treba "imitirati" ni Miloševića ni Kučana. Oni su namjerno vodili politiku "hladne glave", izbjegavajući mobilizaciju hrvatskog nacionalizma iza sebe. Našli su se, baš kao i bosanski i makedonski političari, pred gotovo nemogućim izborom, između dviju vatri: ili će gubiti utjecaj u svojoj republici, a Jugoslaviju ostaviti sukobu Miloševića i Kučana; ili će pokušati ojačati svoju poziciju tako što će se staviti na čelo nacionalnog pokreta i time pokušati spriječiti raspad i sukob. Prvo je bilo više u skladu s njihovim vjerovanjima, ali je krajnji učinak mogao biti pogubniji. Drugo je bilo protiv njihovih vje-

⁶⁷ Markovića je u hrvatskom Savezu komunista podržavalo 15,3 posto članstva, ali nije imao podršku ni u Sloveniji (3,2 posto) ni u Srbiji (1,1 posto). Nedostatak podrške u te dvije ključne republike i slaba podrška u samoj Hrvatskoj, bila je glavni razlog kasnijeg neuspjeha njegove vlade. On je vjerovao da može ujediniti Jugoslaviju iza svoje vlade, ali Partija je ipak bila (i do samog kraja ostala) glavno bojno polje za političke odluke.

rovanja, ali je možda (ali samo možda: ni u kom slučaju sigurno) moglo pomoći postizanju nekakvog kompromisa.⁶⁸ S malo pokazane benevolentnosti prema samom Miloševiću i Kučanu moglo bi se reći da je bar dio njihove motivacije moguće objasniti pokušajem da se vlast zadrži kako bi se spriječilo "prave nacionaliste" (one oko *Nove revije* ili ljude kako što je u tom trenutku bio Vuk Drašković) da prevladaju u Sloveniji i Srbiji. Oni su morali, kako David Owen kasnije kaže za Miloševića, "jahati na tigru nacionalizma ako nisu htjeli da ih taj tigar proguta" (1995: 129). Izgledali su moćno, svemoćno; ali u stvarnosti su obojica bili uplašeni da bi silazak Saveza komunista s političke scene mogao dovesti samo do goreg nacionalizma. Prihvaćali su nacionalizam kako bi ga spriječili. Na tu odluku bili su primorani ne samo općim raspoloženjem u zemlji i pritiskom izvana (jer se izvan zemlje preferirao bilo tko, samo ne komunisti kakvi su bili prije 1989), nego i vlastitim strahom od posljedica – ne samo za ideju i zemlju, nego i za sebe osobno.⁶⁹

Nedostatak ličnosti koja bi mogla parirati Kučanu i (posebno) Miloševiću (koji je jedini od njih dvojice imao općejugoslavenske ambicije), pokazao se kasnije kao jedan od glavnih razloga slabih izbornih rezultata Saveza komunista u Hrvatskoj, Makedoniji i Bosni i Hercegovini na prvim višestranačkim izborima, koji su uslijedili u 1990. Ispitivanje provedeno 1989. pokazuje da se čak 40,8 posto partijskog članstva u cijeloj zemlji u tom trenutku nije moglo identificirati ni s jednim političarom u zemlji. Ali, ti su postoci bili viši u Hrvatskoj (54,8 posto partijskog članstva); u Bosni i Hercegovini (56,8 posto) i u Makedoniji (58,3 posto) nego

⁶⁸ Tu je dilemu izrazio Stipe Šušter u razgovoru s autorom, u aprilu 1998. Bilo je lako, kaže on, postati nacionalistički lider, ništa nije bilo lakše od toga. Ali, teško je bilo voditi zemlju u građanski rat, jedne protiv drugih, ako se još uvijek vjerovalo u Jugoslaviju. Šušter nije htio preuzeti takvu odgovornost.

⁶⁹ Borisav Jović citira u svom dnevniku (19. januara 1990), generala Veljka Kadjevića, koji je Miloševiću i njemu rekao da će "nas vešati po banderama", opisujući što bi se moglo dogoditi komunistima ako prevladaju "četnici". Jugoslavenska je elita u tom smislu bila zarobljenik vlastitih percepcija o opoziciji, koju je povezivala sa zločincima iz Drugog svjetskog rata; ustašama i četnicima. Jović se bojao i osвете protiv komunista u Hrvatskoj nakon eventualne pobjede Tuđmana (vidi bilješku od 26. aprila 1990), te osвете Albanaca protiv Srba na Kosovu, ako se to ne spriječi.

u ostale tri republike. Ako je tako bilo u partijskom članstvu, može se pretpostaviti da je još i veći broj građana (onih koji nisu bili članovi Saveza komunista) osjećao da ih nitko ne predstavlja. Oni su uskoro potražili alternativu izvan Saveza komunista, u novoosnovanim pokretima i političkim partijama, uglavnom nacionalističke orijentacije. Ti novi političari bili su ono što su partijski lideri u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Makedoniji propustili biti: jaka brana protiv Miloševića i njegovih ambicija o ujedinjenju Jugoslavije. Dok su u Sloveniji, Srbiji i Crnoj Gori reformirani komunisti ostali na vlasti (u ovoj ili onoj formi; u Sloveniji samo na predsjedničkoj poziciji, a u ostale dvije republike na svim pozicijama političke hijerarhije), Hrvati, primjerice, jednostavno nisu htjeli čekati da se Stipe Šušvar i Ante Marković odluče za hrvatski nacionalizam. Kad oni nisu htjeli preuzeti tu ulogu: bilo je drugih koji su to učinili (primjerice, Franjo Tuđman).

Ispitivanje koje je provedeno unutar SKJ pred Četrnaesti partijski kongres, pokazalo je da Slobodan Milošević u tom trenutku nije uživao apsolutnu podršku etničkih Srba u partijskom članstvu. Između udjela Srba u članstvu SKJ (45 posto) i "glasanja" za Miloševića (30,7 posto) postojala je prilično značajna razlika od gotovo 15 posto. Uzme li se u obzir, također, da je Miloševića kao političara koji izražava njihove stavove, prepoznalo 45 posto članova u Crnoj Gori, te (samo!) 25,2 posto članova SKJ koji su rekli da su etnički Jugoslaveni; postalo je jasno da Milošević u tom trenutku nije bio izbor Srba-komunista izvan same Srbije. U stvari, u partijskom se članstvu (samo!) 54,6 posto etničkih Srba (dakle bez obzira odakle bili u Jugoslaviji; iz Srbije ili izvan nje) identificiralo s Miloševićem; 45,4 posto njih se nije identificiralo s njim (u stvari, 40,3 posto nije se identificiralo ni s jednim političarem uopće). Upravo zbog te razlike, zbog tih Srba izvan Srbije u partijskom članstvu, Milošević nije mogao s potpunom sigurnošću računati na pobjedu unutar Partije. Srbi-komunisti izvan Srbije postali su sada predmet njegove kritike: nitko više od Dušana Dragosavca, hrvatskog političara srpskog etničkog podrijetla, koji se suprotstavljao srpskom vodstvu još od dana Draže Markovića. Dragosavac (a potom i drugi Srbi izvan Srbije: ponajprije novoizabrani bosanski predstavnik u saveznom Predsjedništvu, Bogić Bogićević) postali su za medije pod Miloševiće-

vom kontrolom oličenje "izdajništva": jedna vrsta suvremenih "poturica"⁷⁰. Kritikom srpskih komunista izvan Srbije, Milošević ne samo da se približio srpskom antikomunističkom nacionalizmu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, nego je time izazvao novi krug nacionalizma kod drugih naroda u te dvije republike. Ako Dragosavac i Bogićević, naime, nisu pouzdani; što li tek srpsko vodstvo misli o Hrvatima i Bošnjacima? Ako ne može razgovarati sa Srbima komunistima, kako će onda razgovarati s ostalima i nekomunistima? Sijanje plamena nepovjerenja prema prečanskim Srbima-komunistima i (svim) Hrvatima/Bošnjacima uskoro je u tim republikama zapalilo požar rata. Taj je rat bio potaknut iz Beograda, ali se uskoro (s padom komunističkih vlasti u te dvije republike) pretvorio u građanski rat u kome su prvo srpski, a potom i hrvatski nacionalizam u Bosni i Hercegovini imali podršku iz svojih "matičnih republika". Rat koji je slijedio bio je posljedica tog pomaka i te podrške. Tek kad (pod pritiskom međunarodnih faktora) podrška iz Srbije i Hrvatske postane marginalna, taj će se unutrašnji rat smiriti. Paradoksalno, mir će potom biti utvrđivan ponovnim uvođenjem institucija i mehanizama političkog odlučivanja koji se ne razlikuju toliko mnogo od onih isprobanih u Bosni i Jugoslaviji prije rata; posebno kad se radi o "nacionalnom pitanju". Vrhovni će arbitri, umjesto Tita i Kardelja, biti novi "vanjski faktori", kao što su Visoki predstavnici i njihove vojno-političke snage.

⁷⁰ Dragosavac je dosljedno slijedio komunističko pravilo da se Srbi moraju suprotstaviti prije svega srpskom nacionalizmu, a drugima ostaviti da se bore protiv njihova etničkog nacionalizma. On nikad nije bio suviše popularan u srpskom vodstvu, a ni među Hrvatima u Hrvatskoj, ali vrhunac nepopularnosti dosegao je onda kad je na nekoliko sjednica Centralnog komiteta SKJ (čiji je bio član) napao Miloševićevu politiku. To je izazvalo burne reakcije u beogradskom tisku, a netko je ispred zgrade CK SKJ napisao veliki grafit "Dragosavac izdajica!". Grafit nije uklonjen ni nakon Dragosavčeva pisma beogradskom gradonačelniku u kome eksplicitno traži da se to učini. Bogić Bogićević je u maju 1989. (ne očekivano) izabran za bosanskog predstavnika u saveznom Predsjedništvu, gdje je jedno vrijeme bio predsjednik Savjeta za zaštitu ustavnog poretka. U ključnom glasanju o uvođenju izvanrednog stanja u cijeloj zemlji, u martu 1991. (vidi Silber i Little, 1995), on je glasao protiv i svojim glasom spriječio odluku. U intervjuu koji sam s njim imao za ovu knjigu 1997. godine, Bogićević mi je govorio o golemim pritiscima kojima je pred to glasanje bio izložen od strane Srbije. Kao Srbin koji je glasao protiv srpskih stavova, srpski nacionalisti u Bosni i Hercegovini smatrali su ga jednim od najvećih protivnika.

POSLEDNJI TRENOCI: ČETRNAESTI KONGRES SKJ

Četrnaesti (izvanredni) kongres SKJ bio je odlučujuća bitka za i protiv dovršenja treće faze projekta ujedinjenja Jugoslavije, kojeg je Milošević započeo ujedinjavanjem srpske partijske organizacije (na Osmoj sjednici CK SK Srbije, u septembru 1987) i promjenom Ustava Republike Srbije (27. marta 1989). *Jedinstvo* srpske Partije i republike (koje je dodatno učvršćeno smjenama u pokrajinama, te uvođenjem izvanrednog stanja na Kosovu) bilo je tek polovica posla koje je Milošević htio obaviti: krajnji je cilj bio ujedinjenje Jugoslavije oko programa kojeg je formulirala srpska partijska organizacija i koji je u tom trenutku podržavalo oko 40 posto partijskog članstva. Partijski je kongres trebao ujediniti Partiju, da bi se potom (logikom "demokratskog centralizma", te koristeći institucionalnu poziciju koju je Partija još uvijek imala u cijelom političkom sistemu) krenulo na suštinske promjene jugoslavenskog Ustava, sredstvima koja se ne bi birala.⁷¹ Srpska je minimalna strategija (ispod koje nisu bili spremni pristati ni na što) bila definirana na neformalnom sastanku Slobodana Miloševića, Petra Gračanina, Bogdana Trifunovića i Borisava Jovića, 10. januara 1990, i uključivala je: prvo, očuvanje SKJ kao jedinstvene organizacije; drugo, očuvanje principa demokratskog centralizma; treće, izolacija Slovenaca, tako da im se Hrvatska i Makedonija te Bosna i Hercegovina ne mogu pridružiti. U ostvarenju tih ciljeva, srpska je partijska organizacija imala podršku armijske partijske organizacije (i inače nezadovoljne slovenskom politikom), a to je bilo važno ako se htjelo da Hrvati i Makedonci ne budu antagonistični (Jović, 1989: 1995: 88).

Kongres je održan 20-22. januara 1990. i na njemu je bilo 1.457 izabраниh delegata, od kojih je 564 dolazilo iz Srbije (333 iz područja izvan pokrajina, 94 s Kosova i 137 iz Vojvodine), a 114 iz

⁷¹ O tome govori Borisav Jović u svom dnevniku (1989/1995: 25). U bilješki o razgovoru s Miloševićem, 20. juna 1989. on kaže da je "Kongres SKJ kritičan momenat za promene Ustava. Ako do tada stvari budu spremne, Ustav će se menjati. Ako ne, sve će ostati isto do novog kongresa". Ta izjava potvrđuje da je Partija još i tada, u svojoj posljednjoj fazi, bila od ključne važnosti.

Slovenije.⁷² U dva dana debate, slovenska je delegacija oponirala glavnim idejama koje je većina bila spremna podržati, uključujući i novom Statutu SKJ. Delegati Kongresa bili su protiv slovenskih prijedloga: za formulaciju kojom bi se SKJ definirao kao "organizacija republičkih organizacija Saveza komunista, koje se ravnopravne udružuju u SKJ" bilo je samo 169 delegata (od 1.156 prisutnih). Za dva slovenska prijedloga, kojima bi se odmah ukinula politička suđenja na Kosovu (uključujući i suđenje Azemu Vllasiju, te onima koji su u zatvorima bili zbog "kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog poretka, neprijateljske propagande i vrijeđanja najviših institucija države") glasalo je 236, odnosno 399 delegata. Za amandman kojeg je predložio predsjednik slovenskog parlamenta, Miran Potrč: da partijski dokumenti jasno kažu da "narodi udruženi u Jugoslaviju ispunjavaju svoju suverenost unutar republika i imaju puno pravo da odluče koja od svojih suverenih prava žele ostvariti preko demokratski izabranih institucija u Jugoslaviji", glasalo je 526 delegata. Istodobno, srpski prijedlog da novi savezni Ustav jasno definira Jugoslaviju kao državu "sa punom pravnom i državnom subjektivnošću", prihvaćen je s 955 glasova.

Iako svi slovenski prijedlozi nisu dobili istu razinu podrške (najmanje su bili podržani oni koji su tražili konfederalizaciju Partije, dok su oni koji su išli za daljnjom decentralizacijom države imali veću podršku), nijedan od njih nije dobio dovoljan broj glasova na Kongresu. Istodobno, gotovo svi srpski prijedlozi prihvaćeni su s uvjerljivom većinom glasova. Donekle protivno očekivanju Slovenaca (i prethodnom sondiranju partijskog članstva), Kongres je bio na samom rubu totalnog poraza slovenske opcije i pobjede Miloševićeve ideje centralizacije Partije.

⁷² Sve su republičke organizacije bile predstavljene proporcionalno broju članstva: partijski je kongres bio jedina institucija u zemlji koja je uzimala u obzir stvarnu strukturu članstva. Bosnu i Hercegovinu je predstavljalo 248 članova, Hrvatsku 216, Makedoniju 141, a iz Crne Gore je dolazilo njih 99; dok je 68 članova dolazilo iz SKJ u JNA, a sedmorica iz partijskih organizacija u drugim savezanim organima. Prema etničkoj strukturi, kongres je također prilično vjerno odražavao strukturu članstva: 545 delegata bili su Srbi, 195 Hrvati, 137 Makedonci, 128 Jugoslaveni, 122 Crnogorci, 114 Slovenci, 95 Bošnjaci, 63 Albanci, 21 Mađari itd.

U tom je trenutku slovenska delegacija odlučila napustiti Kongres u znak protesta i proglasiti slovenski Savez komunista za nezavisnu organizaciju, koja (iako formalno ostaje dio SKJ) nije spremna prihvatiti nikakav "demokratski centralizam" kad dolazi iz saveznog partijskog vrha. Ostajanje unutar novog, centraliziranog SKJ bilo bi ne samo protiv slovenskog shvaćanja poželjne budućnosti Jugoslavije, nego bi značilo i potpuni gubitak utjecaja u Sloveniji, te podređivanje slovenskih komunista (a time i slovenske republike) partijskoj većini, sada već pod jasnim utjecajem Srbije. Slovenski su komunisti unaprijed rekli da na to neće pristati; sada su izlazili iz kongresne dvorane Sava-centra u Beogradu (neki od njih sa suzama u očima), dok je nova partijska većina pljeskala. Milošević je odmah zatražio da Kongres nastavi rad, kao da se ništa nije dogodilo. Čak i prema važećem statutu, brojali su se članovi, a ne republike: 114 slovenskih delegata, prema tome, ne mogu dovesti u pitanje volju ostalih, više od tisuću, da sačuvaju Savez komunista Jugoslavije. Ali, tu se nije radilo o broju članova, nego o činjenici da je (prvi put nakon osnivanja, 1919) komunistička organizacija Jugoslavije bila pred raspadom. Radilo se o pitanju: može li ne samo Partija nego i Jugoslavija o(p)stati bez Slovenije. To je bilo fundamentalno pitanje, koje nije ovisilo ni o brojnosti onih koji odlaze, ni o veličini onih koji ostaju. Zahvaljujući hrvatskoj delegaciji, koja se odmah usprotivila Miloševićevu prijedlogu (i uz pomoć bosanske delegacije, te dijelova makedonske, kosovske i armijske delegacije), Kongres je proglasio prekid radi konzultacija. Kako se u tom prekidu ništa nije moglo dogovoriti, završna je sjednica Četrnaestog kongresa SKJ odgođena: kako će se kasnije pokazati – zauvijek.

KRAJ PARTIJE I DRŽAVE

Jugoslavija je od 1945. bila partijska država. Partija je bila formulator njena identiteta, arbitar u sporovima između njenih republika i pokrajina, njen politički mehanizam i čuvar. Ona je uvijek vjerovala da bez nje nema opstanka Jugoslavije. Država je drugo: ona može slabiti, može biti federalizirana, njene funkcije mogu (i moraju) prelaziti na društvo; ali Partija mora ostati

snažna, jedinstvena, sposobna da vidi budućnost i da k njoj vodi. Bez Partije nema Jugoslavije, govorilo je ne samo srpsko vodstvo⁷³ nego i sva druga politička vodstva u zemlji. U to je vjerovala i novonastala hrvatska i slovenska opozicija: kao što su izrazili autori *Nove revije*, Jugoslaviju drži na okupu ideologija, nju veže zajedno Partija. Bez Partije i ideologije, što je ostalo od Jugoslavije?

Unatoč izjavama slovenskih političara da "raspad SKJ nije fatalan događaj za budućnost Jugoslavije", te da slovenski komunisti "teško da mogu i zamisliti da postoji mogućnost da Slovenija izađe iz Jugoslavije"⁷⁴, raspad SKJ bio je ključni događaj za raspad države. Na to su (s pravom) odmah upozoravale nove političke snage u zemlji, opozicijske partije i pokreti u Sloveniji i Hrvatskoj. One su oprezno podržavale akciju slovenskih (a i nekih hrvatskih) komunista, bojeći se reakcije savezne države, Srbije i Armije. Ali, njihova je ocjena bila, kako je rekao Janez Janša (sad jedna od vodećih ličnosti opozicijskog pokreta i osnivač Socijaldemokratske stranke Slovenije) da je 14. kongres "ne samo zadnji kongres Partije, nego i kraj jugoslavenske države, kakva sada postoji"⁷⁵. Drugi vodeći slovenski opozicionar, kršćanski demokrat Lojze Peterle, izjavio je da je raspad SKJ "samo još jedan dokaz da je druga Jugoslavija došla svome kraju i da država mora biti ponovno uspostavljena na novim temeljima"⁷⁶. Ti novi temelji morali bi biti konfederalistički, nešto poput *commonwealtha* (zajednice nezavisnih država povezanih prošlošću i eventualno nekim simboličkim šefom države), rekao je treći slo-

⁷³ O tome vidi u dnevniku Borisava Jovića bilješku od 24. januara 1990, dana poslije prekida kongresa (1990/1995: 93).

⁷⁴ Te je stavove Milan Kučan izrekao odmah nakon kongresa u intervjuu zagrebačkom *Danasu* (30. januara 1990). Kučan kaže da je "cijeli život, posebno u mladosti, bio vezan za Partiju", te da "nije lako bilo reći doviđenja", jer je "i dalje snažno emocionalno vezan za Partiju". On je tada izjavio i da osobno nikad nije bio za raspad Jugoslavije. "Ne mogu se pomiriti s tom mogućnošću. Ali, Jugoslavija ovakva kakva jest nije dobra nikome. Ako se Helsinška deklaracija i način mišljenja u Europi, koji je sada neprijateljski raspoložen prema bilo kakvim promjenama granica promijeni – a ja nisam siguran da će ostati vjerni tom pogledu nakon svega što se dogodilo u Njemačkoj i zemljama na Istoku – onda bi mi slovenski neseeparatisti došli u vrlo tešku situaciju. Naravno, sve ovisi o tome kako će Jugoslavija izgledati".

⁷⁵ *Danas*, 30. januara 1990.

⁷⁶ *Danas*, 30. januara 1990.

venski opozicionar, Jože Pučnik. Konfederacija (savez država) je sada videna kao alternativa jugoslavenskoj (saveznoj) državi i kao sredstvo za ostvarenje pune slovenske nezavisnosti. Ona bi uključivala punu i suštinsku (ne samo formalnu, kao u Ustavu iz 1974) nezavisnost Slovenije; i gotovo bi potpuno razbila autoritet i ovlasti saveznih političkih organa.

Sličan je zaključak (i sličnu alternativu postojećoj Jugoslaviji) u Hrvatskoj zagovarao Franjo Tuđman, predsjednik novoosnovane Hrvatske demokratske zajednice. U povodu prekida Kongresa SKJ, rekao je:

“Ovo nije samo ideološka i organizacijska dezintegracija SKJ. SKJ je bio identificiran sa cjelokupnom strukturom SFRJ kao državne zajednice. Raspad SKJ je, dakle, znak ideološkog i organizacijskog kolapsa postojeće avnojske Jugoslavije”.⁷⁷

Iako je i novoosnovani Srpski pokret obnove (SPO) Vuka Draškovića tada zagovarao tročlanu konfederaciju u Jugoslaviji, u kojoj bi srpska jedinica uključivala Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju, Crnu Goru i velike dijelove Hrvatske (u kojima su živjeli etnički Srbi), većina je Srba smatrala da konfederacija više ne bi bila država, te da bi stoga značila da Jugoslavija više ne postoji. Slično Česima u odnosu na Čehoslovačku, Srbi (najveći narod u Jugoslaviji) smatrali su da je konfederacija najgora od svih postojećih opcija. Oni su smatrali da je Jugoslavija već dovoljno isparcelirana; svako daljnje “popuštanje” bilo bi korak dalje u provaliju. Srbiji to definitivno nije odgovaralo. Ona je htjela jasnu situaciju: ili jaka Jugoslavija (ako je to moguće), ili – nikakva. Dok je prvi dio partijskog Kongresa bio optimističan znak, njegov je raspad najavio kraj Jugoslavije, kako je zaključio i Borisav Jović:

“Kongres je bio poslednja nada za one koji se još iskreno nadaju da se tok stvari u Jugoslaviji može preokrenuti nabolje, ka jedinstvu i rešavanju ustavnih problema. Međutim, slabi su izgledi da će tako i biti... Strahujem da je ovo početak kraja

⁷⁷ *Danas*, 30. januara 1990.

bilo kakve mogućnosti za sporazumevanje, pa i za funkcionisanje Jugoslavije. Nastala je opšta konfuzija i neizvesnost" (Jović, 24. januara 1990, 1995: 93).

Ta konfuzija i ta neizvjesnost nastavile su se i sljedećih godinu i pol, prije nego što su Slovenija i Hrvatska (25. juna 1991) i formalno proglasile punu državnu nezavisnost. U tih godinu i pol, predsjednici republičkih predsjedništava pokušali su naći kompromis o nekoj novoj, petoj Jugoslaviji. Ali, razlike su bile prevelike. Savez komunista prestao je postojati, a partijske su organizacije u pojedinim republikama (najznačajnije: u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) izgubile vlast na prvim višestranačkim izborima, održanim između aprila i decembra 1990. Pobjedom Franje Tuđmana i njegove Hrvatske demokratske zajednice u Hrvatskoj, prvi je put na vlast u jednoj jugoslavenskoj republici došla neka antikomunistička i antijugoslavenska organizacija (partija) čiji lider nije pripadao (u tom trenutku) političkoj eliti. Tuđmanova pobjeda u Hrvatskoj značila je da sada Milošević i Kučan (dva člana jugoslavenske političke elite koji su, sve donekadno ipak pripadali istoj Partiji) moraju uzeti u obzir nekomuniste. U Srbiji je Tuđmanova pobjeda prikazana kao pobjeda ustaštva u Hrvatskoj, a Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini mobilizirani su (najprije politički, a potom i vojno) protiv njegove politike. Sve ono o čemu su godinama pisali književnici, akademici i političari, sad je izgledalo uvjerljivije. Hrvatski su Srbi počeli živjeti u strahu od obnove ustaštva, a Tuđman (te posebno onaj dio HDZ-a koji se vratio u Hrvatsku iz emigracije, i/ili oni koji su sami bili bliski ustaškom pokretu) nije mnogo činio da ih umiri. U tim okolnostima, Jugoslavija je živjela svoje posljednje dane. Njene institucije jedna za drugom su paralizirane, prema obrascu po kojem se dogodio raspad SKJ. Savezna vlada Ante Markovića (iako nakon 1990. popularnija nego ijedna jugoslavenska vlada prije nje), bila je predmet oštre kritike, najprije iz Slovenije, a potom i iz Srbije⁷⁸. Napokon, Armija – koja je bila

⁷⁸ O tome vidi memoare Raifa Dizdarevića, te dnevnik Borisava Jovića. Jovićeve dnevnik otkriva da su već u junu 1989. srpski političari zaključili da Markovićeva vlada vodi "politiku pljačkanja Srbije" jer je poticala one koji izvoze na

(možda više od bilo koje druge institucije) ideološka tj. partijska institucija – bila je potpuno obezglavljena, zbunjena i uplašena.⁷⁹ Nakon raspada SKJ u njoj su se stvarale razne ideje o alternativnoj orijentaciji: od vojnog udara (kako u svojim memoarima priznaje admiral Mamula) da bi se “spasila Jugoslavija”, do iluzija da će Jugoslaviju od raspadanja spasiti Sovjetski Savez i njegova vojska, te konačno: oslanjanja na Srbiju i srpski nacionalni program, iza kojeg je tada (naročito nakon Tuđmanove pobjede u Hrvatskoj) stala i službena srpska elita.⁸⁰ Ali, ni jedna od te tri mogućnosti nije mogla biti jedinstveno prihvaćena unutar Armije, i ni za jednu se nije mogla postići suglasnost političkog vrha. Ta konfuznost unutar Armije bila je kasnije glavni razlog njenog strahovitog vojnog, moralnog i političkog poraza; najprije u Sloveniji (u ljeto 1991), potom u Hrvatskoj (u jesen i ranu zimu 1991-2), i konačno (tada već potpuno razbijenoj i “etniciziranoj”) u Bosni i Hercegovini (1992-5). Ona je ostala ne samo bez države, nego – što je za nju bilo još pogubnije – bez ideje o vlastitoj svrsi,

---

Zapad (tj. Hrvatsku i Sloveniju) a ne na Istok (tj. Srbiju). O Markoviću se u Jovićevu dnevniku govori u bilješkama od 12. juna 1989. (1995: 22), 27. juna 1989. (1995: 29), 2. augusta 1989. (1995: 60), 17. novembra 1989. (1995: 69), 2. augusta 1990. (1995: 173) itd. Jović 31. oktobra 1989. zaključuje da ipak “Slovenija napada Markovića više nego Srbija”. Marković nije uspio pobijediti napade s dviju strana.

⁷⁹ O toj uplašenosti i zbunjenosti (posebno kod Veljka Kadijevića, tadašnjeg saveznog ministra obrane), piše Borisav Jović u svom dnevniku. Vidi bilješku od 26. januara 1990, i mnoge druge.

⁸⁰ JNA se nikako nije mogla odlučiti za koju će od te tri opcije biti više. Prosovjetska opcija je bila vidljiva iz podrške neuspjelom puču protiv Gorbačova u augustu 1991; dok je srpska orijentacija počela prevladavati nakon odluke Predsjedništva SFRJ (u julu 1991) da Armija napusti Sloveniju. Do odluke je došlo protiv volje JNA koja, jednom kad se povukla iz Slovenije, i kad su je mnogi slovenski i hrvatski (pa i drugi ne-srpski) oficiri i vojnici napustili, više nije imala temelja za svoju projugoslavensku politiku. General Kadjević, koga nekadašnji predsjednik Predsjedništva SFRJ Raif Dizdarević smatra najodgovornijom osobom za raspad Jugoslavije, bio je u stvari nepouzdan saveznik srpske politike sve do posljednjeg trenutka. Jedno vrijeme bio je sklon Anti Markoviću, čak i onda kad je Srbija bila otvoreno protiv Markovića (recimo, u decembru 1989, vidi Jović, 1995: 79). Postao je kritičan prema njemu tek onda kad je pomislio da je Marković samo “instrument američke politike”, u februaru 1990. U augustu 1990, Kadjević je već bio otvoreno protiv Markovića. Pa ipak, njegova je nepouzdanost ponovno došla do izražaja prilikom pokušaja vojnog udara u martu 1991. O toj neodlučnosti, vidi i Mamula (2000). Za Kadjevićevo obrazloženje uzroka raspada Jugoslavije, vidi njegovu knjigu iz 1993.

o svrsi borbe koju je vodila i o granicama za koje se borila. Ideološki utemeljena i partijski vođena, Armija nije mogla preživjeti kolaps ideologije i raspad Partije.

U martu 1990, mjesec dana prije izbora u Sloveniji i Hrvatskoj (ali nakon raspada SKJ i legalizacije prvih političkih stranaka), i srpsko je vodstvo počelo napuštati jugoslavensku ideju; iako od nje nije nikada do kraja odustalo. Tog su mjeseca srpski političari odlučili konačno prihvatiti raspad SKJ kao gotovu stvar, a od srpskog Saveza komunista i Socijalističkog saveza radnog naroda formirati novu stranku: Socijalističku partiju Srbije (SPS).⁸¹ U martu 1990, po prvi put, sreli su se Dobrica Ćosić i Slobodan Milošević, da bi se složili oko svega, osim oko toga da je (kako je tvrdio Ćosić) Jugoslavija mrtva i da nije vrijedna nikakve borbe.⁸² Milošević nikada, pa ni kasnije, nije potpuno prihvatio taj zaključak: on je do kraja ostao vjeran imenu (ako već ne i ideji) Jugoslavije. Ključni se pomak u Miloševićevu razumijevanju Jugoslavije (koliko se može zaključiti iz do sada poznatih izvora) dogodio onda kad je on pristao da Jugoslavija može biti i geografski manja, odnosno da u njoj ne mora nužno biti Slovenija. Takav je stav prvi put usvojen na sastanku neformalne političke koordinacije u vrhu Srbije, 26. marta 1990, kao rezultat (tada već izvjesnog) poraza komunista i pobjede nacionalista u Hrvatskoj:

“Ocenjujemo da se ostvaruje proces raspadanja Jugoslavije na sličan način kao što se to desilo sa SKJ. Izgleda nam nezaustavljiv. Srbija će voditi iskrenu politiku opstanka federativne Jugoslavije, ali će se spremiti da živi i bez Jugoslavije. U eventualnom raspadu zemlje računamo na jedinstvo sa Crnom Gorom. Makedoniju nećemo da molimo. Ako ona zamoli, moraće da se izvini za grehove prema žrtvama iz Prvog svetskog rata (koje smatra okupatorima). Naš je cilj da izbegnemo krvoproliće, da uspostavimo granicu unutar koje se neće ratovati. Van te granice rat se neće moći izbeći, jer Bosna i Hercegovina neće moći da opstane kao država, a bitka oko

⁸¹ Ta je odluka dodatno destabilizirala poziciju Armije i zbunila generala Kadijevića, koji joj se otvoreno suprotstavljao (vidi Jović, 8. juna 1990: 1995: 152-3).

⁸² O tom susretu, vidi u Jovićevu dnevniku, bilješka od 21. marta 1990. (1995: 125).

teritorije bez krvi teško je zamisliva. Srbija neće pristati na konfederaciju. Jedini mogući način da se to prihvati, ali koji je neostvariv, bio bi ugovorna garancija prava srpskom narodu u drugim jugo-državicama. Pošto bi to bilo i provokativno traženje i neostvarivo, jer bi srpski narod na kraju bio izigran čak i kad bi svi na to pristali, realno Srbija nema nikakvog razloga da prihvati konfederaciju. To nam ne može niko nametnuti. Inače, procenjujemo da će se Jugoslavija verovatno raspasti već vidljivom tehnologijom: republike će jedna po jedna (počev od Slovenije) doneti nove ustave, koji će biti u sukobu sa važećim Ustavom Jugoslavije, a o novom Ustavu Jugoslavije neće se postići saglasnost. Na taj način Jugoslavija će nestati, pa će se postaviti pitanje konfederacije do koje neće doći, nego će nastati sukobi usled neslaganja srpskog naroda u Hrvatskoj i u BiH sa takvom nacionalnom pozicijom (odvajanja od matice i pretvaranja u nacionalnu manjinu). Srbija je odlučila da odmah pristupi izradi novog ustava koji će biti sposoban da 'pokrije' novu samostalnu srpsku državu" (Jović, 26. mart 1990: 1995: 131-2).

Granice te nove samostalne "srpske" države, pokazalo se u junu 1990, bile su zapravo "etničke" granice i uključivale su onaj teritorij na kome su živjeli etnički Srbi, ali i ona područja koja jednostavno nisu mogla biti izbjegnuta u takvom zaokruživanju etničkih granica nove države. Nova je srpska država (o kojoj se Milošević nikada nije javno pozitivno izjasnio), trebala praktički uspostaviti granicu između Srba i ostalih, i to u Hrvatskoj. Slovenija je mogla izaći cjelovita, ali Hrvatska nije. Nove bi granice bile povučene na temelju referenduma lokalnog stanovništva, prije svega Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. O tome su 28. juna 1990. razgovarali Borisav Jović i Slobodan Milošević. Borisav Jović svjedoči o Miloševiću stavu:

"On se slaže sa idejom o izbacivanju Slovenije i Hrvatske, ali me pita da li vojska hoće da izvrši takvo naređenje? Kažem mu da ona mora da izvrši naređenje i da ne sumnjam u to nego mi je problem šta je sa Srbima u Hrvatskoj i kako obezbediti većinu u Predsedništvu SFRJ za takvu odluku. Sloba je dao

dve ideje: prvo, da se 'odsecanje' Hrvatske izvrši tako što će ličko-banijske i kordunaške opštine, koje su stvorile zajednicu, ostati sa naše strane, s tim da se tu kasnije narod referendumom izjasni da li hoće da ostane ili izađe, i drugo, da se članovi Predsedništva SFRJ iz Slovenije i Hrvatske isključe iz glasanja o odluci, jer oni ne predstavljaju onaj deo Jugoslavije koja tu odluku donosi. Ako Bosanac bude za, onda imamo dvotrećinsku većinu. Sloba apeluje da tu odluku donesemo najkasnije za nedelju dana, ako želimo da spasemo državu. Bez Hrvatske i Slovenije Jugoslavija⁸³ će imati oko 17 miliona stanovnika, a to je za evropske prilike dovoljno" (Jović, 1995: 161).

Događaji koji su slijedili tom dogovoru, kao i oni koji su nastali kao posljedica slovenskog i hrvatskog puta prema nezavisnosti u junu 1991, i formalno su razbili Jugoslaviju. U maju 1990, više od stotinu ljudi ozlijeđeno je u sukobu između nogometnih navijača Dinama i Crvene Zvezde (ta dva simbola *hrvatstva* i *srpstva* unutar nezvanične, paralelne javnosti) na maksimirskom stadionu u Zagrebu. Posljednjeg dana maja, Franjo Tuđman, vođa Hrvatske demokratske zajednice, izabran je za predsjednika Predsjedništva Hrvatske, a njegova je partija formirala prvu potpuno nekomunističku administraciju u Jugoslaviji. Srpsko vodstvo, ali također i mnogi Srbi u Hrvatskoj, smatrali su ga "za-
grizeno antisrpski orijentisanim, skoro bolesnim" (Jović, 1995: 183).⁸⁴ Srpski su mediji uspoređivali Tuđmanovu Hrvatsku s ustaškim režimom iz Drugog svjetskog rata, a sam je Tuđman činio malo ili još i manje od toga da to opovrgne.⁸⁵ Na referendu-

⁸³ Iako govori o etničkim (srpskim) granicama, Milošević i dalje tu novu državu naziva *Jugoslavijom*. Za njega u tom trenutku, dakle, nema razlike između *srpstva* i *jugoslavenstva*. U toj novoj Jugoslaviji, bosanski Muslimani bili bi drugi najznačajniji faktor, kao što je Milošević predlagao u svojim razgovorima s bošnjačkim političarem Adilom Zulfikarpašićem. Ali princip ravnopravnosti bez obzira na brojnost (koji je karakterizirao Kardeljevu Jugoslaviju) ne bi se nastavio. Država bi u svojoj biti bila srpska. S tom vizijom (nikad do kraja formuliranom ili javno izrečenom), Milošević se doista iz jugoslavenskog nacionalista pretvorio u srpsko-jugoslavenskog.

⁸⁴ Sličan je opis Tuđmana dao i tadašnji američki ambasador u Jugoslaviji, Warren Zimmermann (1995).

⁸⁵ Za komentare o Tuđmanu prije izbora, vidi tekst Milorada Vučelića u *NIN*-u, 25. februara 1990. I predsjednik hrvatskog Saveza komunista (tada već: SKH

mu u Srbiji, 2. jula 1990, 86 posto onih koji su sudjelovali glasali su za novi srpski Ustav. Istog je dana, 114 albanskih zastupnika u kosovskoj Skupštini proglasilo Kosovo nezavisnom republikom. Sutradan, 3. jula 1990, slovenska je Skupština proglasila Sloveniju suverenom državom (ne još i nezavisnom od Jugoslavije). Dva dana kasnije, 5. jula 1990, Srbija je suspendirala kosovsku Skupštinu te zaposjela radijske i televizijsku stanicu u Prištini. Potom je Sabor, hrvatski parlament, 25. jula 1990, prihvatio 12 ustavnih amandmana, kojima je riječ *socijalistička* uklonjena iz imena republike, a petokraka je zvijezda na zastavi zamijenjena hrvatskom crveno-bijelom šahovnicom. U posljednji su trenutak spriječene (dogovorom između HDZ i opozicijskog SKH-SDP) još radikalnije promjene Ustava, primjerice ona kojom bi se Hrvatska proglasila "nacionalnom državom hrvatskog naroda", a ne državom njenih građana. Bivši je SKH (sada preimenovan u SKH - Stranka demokratskih promjena) glasao za te promjene. Srbi, koji su masovno glasali za SKH-SDP na aprilskim izborima u Hrvatskoj, smatrali su to "izdajom": jedan broj njih povukao se iz politike (a neki i iselili iz Hrvatske), dok su drugi podržali radikalniju nacionalističku Srpsku demokratsku stranku (SDS). Ta je partija tražila potvrđivanje prijašnjeg statusa Srba u Hrvatskoj kao ravnopravnog konstitutivnog naroda (a ne "manjine") i upozorila da će (ako se taj status promijeni) zahtijevati kulturnu i političku autonomiju te pravo na referendum, kojim će "sami odlučiti s kim će i pod kojim režimom živjeti i kako će se integritati s ostalim narodima u Jugoslaviji". U augustu 1990, novoosnovana "zajednica općina" sa etničkom srpskom većinom u Hrvatskoj, proglasila je referendum o stvaranju "Srpske Autonomne Oblasti Krajina", a potom i zauzela više policijskih stanica

---

- Stranke demokratskih promjena), Ivica Račan, smatrao je da je HDZ "stranka opasnih namjera" (*NIN*, 4. mart 1990). Hrvatski novinari, poput Jelene Lovrić (*Danas*, 6. marta 1990) uspoređivali su ga s Vojislavom Šešeljem. Obojica (Šešelj i Tuđman) tada su izražavali stavove koji su se mogli protumačiti i kao neprijateljski prema Bosni i Hercegovini. Tuđmanovi suradnici govorili su o "barjaku na Romaniji", a sam je Tuđman u predizbornom televizijskom nastupu pokazivao na mapu Hrvatske, govoreći da to nije Hrvatska u njenim "prirodnim i povijesnim granicama". Za razliku od Šešelja, Tuđman jest pobijedio na izborima. Za razliku od Hrvatske, međutim, Šešelj nije morao pobijediti na izborima da bi njegov program uskoro postao službena politika.

i ostalih vladinih ureda u tim općinama, istjerujući pritom (u nekim slučajevima i nasilno) iz njih reformirane komuniste. Kad je hrvatska vlada pokušala spriječiti to preuzimanje, Jugoslavenska se narodna armija ispriječila između nje i Srba, možda i u dobroj vjeri da zaustavi direktan etnički sukob u Hrvatskoj. Ali, čak i kad je imala ulogu "mirotvorca", JNA je u stvari također i osiguravala novu granicu između etničkih Srba i etničkih Hrvata u samoj Hrvatskoj. To je bila ista ona granica koju su Jović i Milošević planirali dva mjeseca prije toga. Armija je sada bila uvučena (s obzirom na stupanj konfuznosti unutar nje, možda i sama ne potpuno svjesna toga)⁸⁶ u inter-etnički sukob, koji će kasnije, posebno nakon augusta 1991, zapaliti sve ono što je nekad bila Jugoslavija. Nekad moćna sila, Armija se sada našla pred nemogućim izborom: nije se moglo reći što je gore – djelovati pod tim okolnostima ili ne. Njena sudbina u godinama koje su slijedile bila je ista kao i jugoslavenske države, vlade, partije i ideologije. Jedna za drugom, te nekad moćne institucije poretka, sad su kolabirale poput kula od karata. Nije ih spasila ni nesklopnost svijeta da prizna nezavisnost novih država, ni emocionalna lojalnost koju su prema svojoj domovini još uvijek izražavali mnogi jugoslavenski građani, koji su se više nego ikad plašili rata, kaosa i beznada.

Jednom kad je ostala bez svoje ideologije, bez vjerovanja koje je bilo apsolutno ključno za njen identitet, Jugoslavija više jednostavno nije bila moguća.

---

⁸⁶ General Kadrijević je, primjerice, bio "šokiran" kad je vidio da ga radikalni srpski nacionalisti podržavaju (Jović, 1995: 179). Izgleda da još nije vidio da je granica između tih radikalnih srpskih nacionalista i tadašnjeg vodstva Srbije sad postala vrlo tanka.

ZAKLJUČAK

Raspad socijalističke Jugoslavije rezultat je više faktora, ne samo jednog. Glavni faktor, tvrdi se u ovoj knjizi, jest raspad ideološkog konsenzusa unutar jugoslavenske političke elite, do kojeg je došlo u postupnom i relativno dugotrajnom procesu koji je prethodio samom raspadu državnih institucija. U ovoj smo knjizi analizirali nastanak (1967-1974), primjenu, krizu i raspad četvrtog konstitutivnog koncepta jugoslavenske države (1974-1990).

Ideološki konsenzus o kome je riječ temeljio se na Kardeljevoj interpretaciji marksizma (koja je detaljno objašnjena u drugom poglavlju), te na krhkom ali ipak dovoljnom kompromisu između raznih segmenata političke elite, koji je postignut tijekom dugotrajne ustavne rasprave (1967-1974) i održavan gotovo desetljeće i pol nakon donošenja Ustava (1974). Razlozima za te kompromise, te njihovim sadržajem, bavi se treće poglavlje. U biti koncepta na kome se temeljio identitet četvrte Jugoslavije stajala je marksistička ideja o postupnom reduciranju državnih funkcija i njihovu zamjenjivanju samoregulirajućim ("samoupravnim") društvom. Socijalizam je bilo prijelazno razdoblje između kapitalizma i komunizma; a time i prijelazno razdoblje između državnog i bezdržavnog stanja. Država je u njemu trebala biti najprije "podruštvljena", a potom i "odumrijeti". Ona nikad nije trebala jačati, nego – upravo obratno – slabiti. Ideja slabljenja države bila je središnja ideja Kardeljeve interpretacije marksizma. Sve što su jugoslavenski komunisti poduzimali u razdoblju kojim se ova knjiga bavi, inspirirano je tim temeljnim

ideološkim postulatom. Slabljenje države bio je izraz uspjeha, ne neuspjeha i/ili krize socijalizma. Etatizam, centralizam, unitarizam i (jugoslavenski) nacionalizam bili su pritom glavni protivnici samoupravnog socijalizma; protiv njih je bila usmjerena glavna ideološka i politička akcija, naročito u posljednjih 15 godina prije samog raspada Jugoslavije.

Glavni i nerješiv paradoks socijalističkih država posvuda u svijetu bio je u tome što su se one kao države trebale utemeljiti na antidržavnom konceptu. Konflikt između "teorije" i "prakse" (odnosno, ideologijskog koncepta i stvarnosti) razdirao ih je od vrha do dna društvene piramide. Taj su paradoks dijelile sve socijalističke zemlje, ali ga nijedna nije osjetila direktnije i bolnije od Jugoslavije, čiji je konstitutivni koncept nakon 1948. bio u većoj mjeri nego bilo koji drugi u tadašnjem svijetu utemeljen na antidržavnoj ideji. Po svom pokušaju da uspostavi alternativu državi, Jugoslavija se razlikovala i od liberalno-demokratskih "minimalnih" država (koje ipak nisu "odumirale") i od državnog socijalizma (koji je "odumirao", ali tek u dalekoj perspektivi, ne u realnosti). Zbog te odanosti vlastitoj ideologiji, Jugoslavija nikad nije postala "dovršena država". Kao nedovršena država koja je pritom odumirala, ona je imala sve manje snage da odgovori (i u ideološkom i u praktičnom smislu) na izazove njoj alternativnih, tj. stranih konceptata. U nedostatku efikasne države, njeni su državljani/samoupravljajući osjećali da žive u nekoj poluanarhiji, u koju nitko ne može uvesti reda. Tako se razvila (za analitičare koji slijede liberalno-demokratsku tradiciju gotovo neobjašnjiva) kombinacija između visoko ideologizirane i anarhične antidržave; po mnogočemu jedinstvena u tadašnjem svijetu. Taj se jugoslavenski ekskluzivizam visoke ideologiziranosti (uz istodobni kaotični poluanarhizam) naročito osjećao nakon smrti Edvarda Kardelja (1979) i Josipa Broza Tita (1980), te s početkom ekonomske, političke i ideologijske krize u prvim godinama osamdesetih. Ova se knjiga detaljno bavi tim procesima u svom četvrtom i petom poglavlju.

Sredinom osamdesetih godina konsolidirali su se postojeći i na javnoj sceni pojavili novi alternativni koncepti, a oslabljena država i sve manje popularan dominantan ideologijski koncept ostavljali su im sve više mjesta za javno djelovanje. Novi koncepti u sebi su spajali elemente liberalno-demokratske, državno-socija-

lističke i nacionalističke retorike. Nastankom alternativnih konceptata, njihovim oblikovanjem u smislene i koliko-toliko konzistentne alternativne političke programe, te odnosom između njih i dotad dominantnog samoupravnog narativa, bave se posljednja dva poglavlja ove knjige. Poraz samoupravnog (kardeljističkog) narativa, na kome se temeljila četvrta Jugoslavija, otvorio je vrata raspadu Jugoslavije, koja u posljednjih 15 godina svog postojanja i nije postojala primarno kao država, nego kao ideološka zajednica. Ona je bila utemeljena ne na etničkoj srodnosti Južnih Slavena (kao što je bila, primjerice, međuratna, a donekle i treća Jugoslavija, od 1945. do 1966), nego na "zajedničkom konceptu socijalizma" kojeg je gradila. Zato priča o njenom raspadu praktički prestaje s raspadom Saveza komunista Jugoslavije. Jednom kad se SKJ raspao, trebalo je stvoriti neki novi narativ za neku novu (petu) Jugoslaviju; a to je (iz razloga objašnjenih u svim poglavljima ove knjige) bilo nemoguće. Ono što se događalo nakon raspada SKJ bilo je samo posljedica tog ključnog događaja i kao takvo je ostavljeno za neku drugu knjigu.

U razdoblju kojim se ova knjiga bavi, Jugoslavija je bila ideokratska zajednica. Ideje na kojima se temeljila formulirala je političko-ideološka elita, prije svega u partijskom, a dijelom i u državnom i vojnom vrhu. U svim je socijalističkim zemljama elita ujedno bila i vrhovni arbitar značenja pojmova i tumačenja ideoloških konceptata. Ona je bila ujedno i "prosvjećena avangarda". To je razlog zbog koga bi svaki pokušaj objašnjenja raspada Jugoslavije koji u svom središtu ne bi imao analizu ideologije i ponašanja političke elite bio nedovoljan i/ili neadekvatan. Tu vezu između interpretiranja ideologije i političkog djelovanja koje je slijedilo takvu interpretaciju, postavili smo u središte naše analize. Povijest četvrte Jugoslavije bila je povijest ideoloških rasprava o stvarnom značenju marksizma i o najboljim načinima da se marksističke ideje pretvore u praksu. To se podjednako odnosilo na jugoslavensku vanjsku politiku (koja je, kroz pokret nesvrstanih, ostvarivala načelo internacionalizma i borbe protiv globalne eksploatacije; a u odnosu na SSSR i Istočnu Europu, dokazivala da nije "revizionistička") kao i u odnosu na unutarnju politiku (koja je decentralizacijom države pokazivala da slijedi ideju o "odumiranju države"). Za jugoslavenske komuniste (a u razdoblju

kojim se bavimo, oni su bili jedina relevantna politička snaga u zemlji), ideologija nije bila "mrtvo slovo na papiru", nego oružje kojim se može ostvariti fundamentalna promjena svijeta i odnosa u njemu. Ideologija je bila glavni motiv njihova djelovanja, pa se ni njihove odluke ni njihove akcije jednostavno ne mogu objasniti bez analize ideologije. Iako su "objektivni faktori", kao što su ekonomska situacija, etnička struktura stanovništva, međunarodna politika, procesi modernizacije i globalizacije i dr., stvarali kontekst u kome je elita donosila odluke, te su odluke bile izraz percepcija i vjerovanja, vrijednosti i ideja koje su tadašnji političari dijelili ne samo među sobom, nego i s relativno velikim brojem građana. Iako je politika svugdje subjektivna aktivnost onih koji u njoj sudjeluju, to je naročito slučaj u ideokratskim zajednicama, kojima je smisao ne da predstavljaju stvarnost, nego da je mijenjaju prema viziji neke bolje budućnosti.

To, međutim, ne znači da je jugoslavenska elita uvijek negirala stvarnost, niti da je bila neosjetljiva prema kontekstu u kome je djelovala, prema zahtjevima populacije, pa čak i prema kritikama koje su prema njoj usmjeravali razni "disidentski" krugovi u zemlji ili izvan nje. Jugoslavenska je politička elita, kao što pokazuje ova knjiga, uzimala u obzir i ekonomske probleme, i odnose u međunarodnoj politici, i etničku složenost jugoslavenskog stanovništva. Ustavna rasprava (1967-1974) i postustavne debate (opisane u većem dijelu ove knjige) svjedoče da ona nije bila ni gluha ni slijepa za realnost. Ali, tu je realnost nastojala uvijek uskladiti s vizijom, pri čemu je vizija imala prednost prilikom svakog sudara između jednog i drugog. Zakoni su bili dobri, ali se nisu ostvarivali, govorila je elita. Vizije su bile odlične, ali se "u praksi" događalo nešto drugo. Bez obzira koliko uzimala u obzir realnosti, u samoj biti djelovanja marksistički vođene politike jest ideja da je realnost/sadašnjost neprijatelj progresa i budućnosti. Realnost nije tu da je se utemelji i učvrsti (kao što bi htjeli konzervativci), nego da je se mijenja. Smisao nije da se svijet (samo) interpretira, nego da ga se (prije svega) izmijeni. Te su temeljne Marxove misli bile neizostavan dio i jugoslavenske političke retorike, a potom i akcije. Zato je politička elita u sudaru između vizije i stvarnosti, u krajnjem slučaju, prednost uvijek davala viziji, negirajući stvarnost i boreći se protiv nje. Ideja o

slabljenju države, kojoj je izvor u iznimno optimističkoj slici o ljudskoj naravi (tj. u radikalnoj racionalističkoj interpretaciji ljudske prirode), bila je izravna posljedica jedne takve vizije. Možda plemenite, možda naivne, ali – svakako (kao što će pokazati brutalnost ratova nastalih u bezdržavnom stanju nakon raspada Jugoslavije) daleko preoptimističke.

Raspad Jugoslavije, pokazuje ova knjiga, rezultat je dugotrajnog procesa, a ne neke nagle “revolucionarne” promjene. U tom smislu, ova knjiga ne dijeli polaznu poziciju s onima koji taj događaj objašnjavaju dolaskom na vlast ovog ili onog političara; ili (još radikalnije) ovim ili onim političkim govorom (primjerice, govorom Slobodana Miloševića na Kosovu Polju, u aprilu 1987). Politika je, istina je, subjektivna djelatnost u kojoj su političari glavni akteri. Ali, ti političari, njihova vjerovanja i djelovanja, nisu rezultat nekog ružnog sna ili osobnog hira. Glavni likovi posljednjih poglavlja ove knjige: Slobodan Milošević, Milan Kučan i Franjo Tuđman, kao i ostali članovi političke, vojne, kulturne i ekonomske elite, nisu se pojavili odnekud izvan same Jugoslavije, čak niti (naročito ova prva dvojica) izvan postojećeg Saveza komunista. Oni su predstavljali već postojeće trendove unutar same jugoslavenske politike i društva. Njih su kao svoje predstavnike izabrale prevladavajuće grupe unutar same elite. Njihova vjerovanja i akcije imale su i povijesni i aktualni kontekst. Svi elementi, svi instrumenti, sve metode koje su koristili u posljednjim mjesecima i danima jugoslavenske države bili su na mjestu, a mnogi od njih i isprobani u prijašnjim godinama od strane nekih drugih srpskih, hrvatskih i slovenskih političara. Njihove odluke određivale su tok povijesti. Ali, te odluke, naglašava ova knjiga, nisu bile neovisne od konteksta. Namjera ove knjige bila je da rekonstruira (u mjeri u kojoj je to danas moguće) taj odnos između subjektivnog i konteksta, između vjerovanja članova političke elite i faktora koji su na ta vjerovanja utjecali.

Izvori koji su bili na raspolaganju autoru ove knjige ne daju dovoljno razloga za zaključak da su članovi jugoslavenske političke elite u ovom razdoblju (uključujući, dakle, i Slobodana Miloševića i Milana Kučana) namjeravali razbiti Jugoslaviju. Mnogi su od njih, kao i većina Jugoslavena, većina analitičara iz svijeta i zemlje, i međunarodna politička zajednica u cjelini, bili istinski

iznenađeni raspadom, a još više ratom koji se nakon njega dogodio. Čak i onima koji su priželjkivali raspad, on je došao kao golemo iznenađenje. Mnogima od onih čije su akcije na kraju krajeva dovele do raspada, glavni je motiv djelovanja bio potpuno suprotan: da spase Jugoslaviju, ne da je razbiju. Neki od njih i danas vjeruju da su učinili sve što su mogli da je spase. Pa ipak, raspad se na kraju dogodio, na iznenađenje gotovo svih. Gledajući na stvarnost s ideološke pozicije koju su dijelili, najveći broj glavnih političkih aktera u jugoslavenskoj krizi jednostavno nije mogao zamisliti da bi se stari kapitalistički poredak (koji je, prema toj interpretaciji, bio potpuno inferioran i historijski poražen socijalističkom revolucijom) mogao vratiti. Još im je manje izgledalo moguće da bi se mogao vratiti nasilni nacionalizam, ili da bi Jugoslavija mogla završiti u nekom novom krvavom građanskom ratu. Klasna svijest i desetljeća razvoja u miru svakom su racionalnom biću (i zapadnoeuropskim liberalima, ne samo jugoslavenskim komunistima) jednostavno morali izgledati dovoljnim jamstvom da se tako nešto neće dogoditi. Jedino su krajnji skeptici (po pravilu marginalizirani iz javnog života) upozoravali da Jugoslavija nakon Tita sliči na Titanik, a da njeni kormilari misle (kako se izrazio jedan od tih vizionara) da su sante leda kojima je okovana – pingvini. Tko bi mogao pomisliti da će narodi koji su bili primjer funkcionirajućeg multikulturalizma i prije nego što se taj koncept pojavio u drugim krajevima Europe, učiniti ono na što je upozoravao drugi skeptik, hrvatski književnik Miroslav Krleža – zapaliti zajednički krov nad svojim glavama. Gotovo po pravilu, takvi su skeptici dolazili iz redova umjetnika, ne politologa i sociologa; onih koji su “predosjećali” oluju, a ne onih koji su pokušavali predvidjeti budućnost na temelju pretpostavki o “racionalnom” ponašanju ljudi.

Raspad Jugoslavije u tom je smislu bio poraz ne samo marksizma i njegove koncepcije antidržavlja, nego i optimizma i racionalizma na kome se temelji i drugo dijete prosvjetiteljstva: liberalna demokracija. On je upozorio da Hobbes nije bio daleko od istine kad je opisivao što se događa kad nema države: rat svih protiv sviju. Nasilje koje je na ruševinama Jugoslavije, u bezdržavnom prostoru, nastalo u devedesetim godinama prošlog stoljeća, naime, ima isti uzrok kao i sam raspad: ono je bilo izraz

slabih, neefikasnih država koje nisu bile u stanju svladati privatne vojske, privatne osvete, privatne "zakone" i privatno nasilje. Ratovi koji su se vodili na tim ruševinama bili su u velikoj mjeri privatne osvete u kojima su susjedi vraćali neko imaginarno milo za drago svojim susjedima. Brutalnost te privatne osvete (koja se stoga ne može tretirati niti kao "građanski rat" ni kao međudržavni rat) pokazala je da je slavlje racionalistički i optimistički utemeljene ideje o pobjedi liberalne demokracije kao "jedinog puta" u globalnim razmjerima preuranjeno i neopravdano. No, rasprava o onome što se dogodilo nakon samog raspada, kao što je već rečeno, morat će sačekati neku drugu priliku, neku drugu knjigu.

Taj je raspad bio poraz, danas će mnogi priznati, i samih društvenih znanosti, naročito onih koje su u svoje središte stavljale univerzalističke ideje o političkom ponašanju. Njihova je sposobnost predviđanja potpuno zakazala, ne samo u slučaju kojeg opisuje ova knjiga, nego i u slučaju pada socijalizma. Taj je poraz bio tako dubok da se postavlja pitanje smisla samih društvenih znanosti kao znanosti. Znanost, naime, uvijek poopćava, pokušavajući izvući "pouke" iz nekog događaja, ne bi li bila u stanju reći nešto više o drugim, budućim slučajevima na koje se ta pouka može primijeniti. Ako se, pak, iz odnosa društvenih znanosti prema raspadu Jugoslavije može izvući ikakva pouka, onda je to da su poopćavanja štetna, a mogućnosti predviđanja vrlo ograničene.

Nakon svega, ostaje pitanje: je li raspad Jugoslavije bilo moguće izbjeći ili se radilo o neizbježnom događaju? Ništa u politici i povijesti nije neizbježno. Politika je iznimno subjektivizirana djelatnost, a ne neka mehanička refleksija nepromjenjivih socijalnih struktura. O relevantnim političkim akterima i kontekstu u kome djeluju ovisi kojim će smjerom krenuti: prema integraciji ili dezintegraciji. U socijalističkim je sistemima politička elita imala mogućnosti brod usmjeriti prema drugoj luci, ne prema onoj za koju se, u krajnjoj liniji, odlučila: znajući ili ne znajući što je u toj luci očekuje.

Pa ipak, to vrijedi samo do neke granice, odnosno – samo do nekog trenutka u priči koju smo ispričali u ovoj knjizi. Kad se dospjelo do tog trenutka, činilo se da su političke elite nakon njega bile onoliko nemoćne koliko su vanjskim promatračima izgledale svemoćne. One su se, naime, s vremenom našle u situaciji u kojoj

su mogle birati između dviju loših odluka, od kojih ni jedna nije bila ni izbliza u skladu s njihovim vjerovanjima. Što god da su odlučili, bilo bi protivno njihovoj savjesti. Prava drama s kojom su se suočili mnogi pojedinci čiju djelatnost pratimo u ovoj knjizi, jest upravo u tome što je djelovati ponekad bilo podjednako loše kao i nedjelovati; prihvatiti jednu odluku podjednako problematično (s pozicije vlastite savjesti) kao što je bilo prihvatiti neku drugu. To su naročito osjetili ljudi koji su u svom srcu bili protivnici nasilja, ali su u jednom trenutku imali mogućnost upotrijebiti nasilje ne bi li možda spriječili veće i dugotrajnije nasilje. Ili oni koji su imali izbor: postati nacionalist (pa možda kontrolirati sljedbenike, bar do neke mjere) ili ostati antinacionalist (pa biti marginaliziran i izložen rizicima). Taj izbor prodirao je duboko u osobne sudbine, bez obzira odlučio se netko za jedno ili drugo. Oni koji su odlučili prihvatiti uvjerenja koja su ranije odbacivali, često su se našli u poziciji da započnu "novi život". Neki od njih stidjeli su se svojih prethodnih biografija, a u "novom životu" ponekad gotovo da nije bilo granica preko kojih ne bi bili u stanju prijeći, samo da bi potvrdili da su odbacili nekadašnjeg sebe. Oni drugi, iako ponekad tvrdokorni u obrani svojih ideoloških uvjerenja, možda su doista izgubili sve što su imali, ali su ipak sačuvali svoj identitet i dostojanstvo. To se, naravno, ne odnosi samo na političare ili javne djelatnike, nego na gotovo svakog čovjeka u nekadašnjoj Jugoslaviji. Jednom kad se dogodi, raspad države dotiče svakog pojedinca. On nije samo stvar zakona i putovnica, nego i identiteta i emocija. Upravo zato što on u sebi sadrži pitanje identiteta i emocija, što od svakoga traži da se redefinira u novim okolnostima, raspad države je ponekad teško kontrolirati pukim racionalnim instrumentima i institucijama koje ne pokušavaju razumjeti tu ne-racionalnu stranu ljudske prirode. O svemu tome, također, može biti više riječi samo u nekoj drugoj knjizi, ne u ovoj.

Kao analiza jednog slučaja, raspada jedne države, ova knjiga nije imala namjeru ponuditi neku opću teoriju o tome zašto se neke države raspadaju a druge ne. Kao i ljudi, i države su svaka slučaj za sebe; svaka ima svoj "tekst" i svoj "kontekst". Oni koji su pokušavali objasniti Jugoslaviju u okviru nekih općih teorija o istočnoeuropskom socijalizmu, ili su od toga odmah odustali

(primjerice, razni "tranzitolozi", koji Jugoslaviju obično ni ne spominju, budući da je ne mogu objasniti) ili su učinili goleme pogreške (na što upozorava čak i takav predstavnik liberalno-demokratske politike kao što je zadnji američki ambasador u Jugoslaviji, Warren Zimmermann). Velike teorije koje bi htjele objasniti cijeli svijet ne uspijevaju objasniti gotovo nijedan slučaj. Također, teorije koje bi nastojale projicirati u budućnost (pa izvući neke "pouke" iz jugoslavenskog slučaja na druge moguće slučajeve), išle bi protiv temeljne metodološke postavke ove knjige: da je politika subjektivna djelatnost, i upravo zato što je subjektivna, teško je se može prognozirati i poopćiti.

Međutim, moguće je primijeniti komparativno-historijski pristup, pa analizirati prošle događaje, bez ambicije da se iz te analize izvuku pravila koja bi bila poopćiva. Primjerice, moguće je (i potrebno) odgovoriti na pitanje – zašto su se socijalističke federacije u Europi (Sovjetski Savez, Čehoslovačka i Jugoslavija) raspale, a unitarne socijalističke države, ili liberalno-demokratske federacije nisu? Zašto se Jugoslavija raspala na tako nasilan način, dok je Čehoslovačka (a donekle i Sovjetski Savez) uspjela svoj raspad kontrolirati i obaviti u miru? Zašto se neke države raspadaju, a druge ne? I odgovori na ta pitanja morat će sačekati neku drugu knjigu, kojoj ova može poslužiti kao polazište, ne samo zbog detaljnosti analize ovog jednog slučaja, zbog svoje metodologije, nego i zato što je ključ tog odgovora u analizi ideologija u njihovom povijesnom i aktualnom kontekstu. Svaka analiza razloga zašto se, primjerice, Velika Britanija (podjednako složena u kulturalnom, političkom i svakom drugom smislu kao i nekadašnja Jugoslavija) nije raspala a Jugoslavija jest, mora početi od važnosti ideologija i percepcija razvijenih od strane elita; prije svega od definicije države i smisla države u toj zemlji. Dakle, od onih istih metodoloških postavki i okvira analize od kojih polazi i ova knjiga.

Jugoslavija je bila, kao što kaže Aleksa Đilas, zemlja koju je teško objasniti i razumjeti, možda i teže onima koji su u njoj živjeli i prema njoj nisu bili ravnodušni, nego onima koji ne nose u sebi to iskustvo. To je bila zemlja puna paradoksa. Njena elita nije propuštala priliku da upozori da bi Jugoslavija bez komunista potonula u šovinizam i bratoubilački rat. Pa ipak, ona je na kraju

i sama dovela zemlju do ruba ponavljanja tragične prošlosti iz Drugog svjetskog rata, a neki od njenih istaknutih članova čak su i vodili nove države kroz užase tog novog barbarskog pokolja na kraju dvadesetog stoljeća. Njeni su vođe hapsili "nacionaliste" i nacionaliste. Pa ipak, sami su štitili, a na kraju (svjesno ili nesvjesno) i pomagali, povratak nacionalizma na javnu scenu. Neki od onih koje su držali opasnima, pokazali su se većim patriotima i moralnijim ljudima od njih. I obratno: mnogi u koje su se uzdali i koje su njegovali u vlastitom "konzervatoriju", pretrčali su na drugu stranu brzinom olimpijskog rekorda. Nekoć primjer ekonomskog prosperiteta i uspjeha, ta je zemlja završila kao svjetski rekorder u inflaciji. Boreći se protiv etatizma, došla je u situaciju da je ne samo etatizam, nego i etatofilija zavlada u svim njenim krajevima. To je bila gotovo jedina zemlja na svijetu u kojoj su političari željeli oslabiti državu, a građani su htjeli da ona ojača. Nekoć primjer tolerancije među religijskim i nacionalnim grupama, ona je postala simbol nasilja i netolerancije na kraju dvadesetog stoljeća. Vodio ju je lider koji nikad nije bio izabran na općenarodnim izborima, a bio je popularniji od bilo kog izabranog političara koji ga je naslijedio. Prvi put kad su dobili mogućnost da izaberu koga žele, Jugoslaveni od Triglava pa (skoro) do Vardara izabrali su autoritarne političare, od kojih će ih mnogi voditi u rat. Čak i onda kad su gubili u tim ratovima, a svoje nove zemlje doveli na prag siromaštva i u potpunu međunarodnu izolaciju, oni su i dalje ostajali dovoljno popularni da osiguraju nove izborne pobjede. Pritom su upravo oni koji su svojedobno najviše inzistirali na reformama (ustavoreformatori) ostali najduže privrženi ideji neke - bilo kakve - Jugoslavije; dok su oni koji su svojedobno inzistirali na njenoj "obrani" ("ustavobranitelji") danas gotovo i zaboravili da su joj nekad pripadali.

Najveći paradoks od svih jest, međutim, da je i povrh svog neuspjeha, Jugoslavija kakva je bila do 1991, mnogim svojim stanovnicima i onima koji su je poznavali ostala u sjećanju kao možda najmirnije i najbolje razdoblje njihova života; kao neki *intermezzo* između dvaju strahovitih ratova. Bila je toliko neuspješna da se nije uspjela održati, a opet - u odnosu na ono što je bilo prije nje, i ono što je (gotovo posvuda na njenom teritoriju) slijedilo nakon nje: njen je neuspjeh ipak samo relativan.

Za mnoge od nas koji smo i sami bili svjedoci vremena opisanog u ovoj knjizi, raspad Jugoslavije bio je važan, možda čak i određujući događaj. On dijeli vrijeme na "prije" i "poslije" njega, bez obzira kakve uspomene imali o prvom, a kakve o drugom od ta dva razdoblja. Svi kolektivni identiteti i gotovo svi osobni identiteti u postjugoslavenskom prostoru danas se uopće ne mogu definirati a da se ne uzme u obzir taj događaj. Glavni cilj ove knjige bio je da objasni zašto se on uopće dogodio.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNI IZVORI

Objavljeni partijski i državni dokumenti

- *Zapisnici*

26. sjednica Centralnog komiteta SKJ: Aktualna idejno-politička pitanja i aktivnost SKJ. 20. april 1982. Beograd: Komunist.

Četrnaesta sednica CK SK Srbije. 29. i 30. maja 1968. Beograd: Komunist.

The Eleventh LCY Congress: Documents. 1978. Beograd: Komunist.

The Twelfth Congress of the League of the Communists of Yugoslavia. 1982. Beograd: Komunist.

- *Programi*

The Programme of the League of Yugoslav Communists. 1958. Beograd: Jugoslavija.

Political Platform for Action by the LCY in Developing Socialist Self-Management, Brotherhood and Unity and Fellowship in Kosovo. 1982. Beograd: STP.

- *Interni partijski bilteni*

Informativni Bilten CK SK Srbije (svi između 1982. i 1990.)

Informativni Pregled CK SKH (svi između 1982. i 1990.)

• *Strani dokumenti koji se odnose na Jugoslaviju*

Programme CPSU. 1961/1962. *The New Soviet Society: final text of the program of the Communist party of the Soviet Union*. Moscow: CPSU.

The Status of a Republic for Kosova is a Just Demand. 1981. Tirana. 8 Nentori.

Neobavljeni partijski i državni dokumenti

• *Povjerljive i interne partijske analize*

"Reagiranja, istupi i polemike povodom preštampavanja Krležinog *Dijalektičkog Antibarbarusa*", 25. veljače 1982. Dokument CK SKH, šapirografirano.

"Pisanje o Golom otoku i Informbirou u posljednjih nekoliko mjeseci", 14. travnja 1982. Dokument CK SKH, šapirografirano.

"O nekim napisima i istupima na liniji 'demistifikacije' prošlosti i traženja 'sloboda'". 10. svibnja 1982. Dokument CK SKH, šapirografirano.

"O ulozi sredstava javnog informiranja i njihovom utjecaju u društvu, slobodi kritike i različitim devijacijama". 16. srpnja 1982. Dokument CK SKH, šapirografirano.

"Neke društvene, političke i idejne tendencije". 1. veljače 1983. Dokument CK SKH, šapirografirano.

"Analiza sadržaja političkog tjednika *Danas*." 3. veljače 1983. Dokument CK SKH, šapirografirano.

"O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke" (također poznat kao *Bijela knjiga*), travnja 1984. Dokument CK SKH, šapirografirano.

"Savez komunista Hrvatske u borbi protiv antisocijalističkog djelovanja i antikomunističkih ideologija u razdoblju nakon IX. kongresa SKH". Prosinca 1985. Dokument CK SKH, šapirografirano, povjerljivo.

"Aktualne idejno-politične razmere v družbi in v Zvezi komunistov Slovenije". Ljeto 1988. Dokument Predsjedništva CK SK Slovenije, šapirografirano.

• *Izvadci iz zapisnika*

Informacija o izlaganju predsjednika Savezne skupštine na proširenoj sednici Predsjedništva Savezne skupštine, 17. decembra 1964: Jugoslavenski centar, 1983/II-24. Dokument, šapirografirano.

Izvadci iz zapisnika sa sjednica Koordinacijske komisije svih domova Savezne skupštine o pitanjima Ustava, Brioni (pripremljeno od strane Jugoslavenskog centra za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja *Edvard Kardelj*), Dokument, kopirano.

21-28. aprila 1972. (1972/II-8)

13-22. novembra 1972. (1972/II-15)

12-19. decembra 1972. (1972/II-17)

17-19. januara 1973. (1973/II-2)

29-30. januara 1973. (1973/II-4)

1. novembra 1973. (1973/II-15)

Dušan Dragosavac: diskusija na sjednici Predsjedništva CK SKJ u srpnju 1984, 11 stranica, kopirano.

• *Pisma razmijenjena između članova političke elite*

Petar Stambolić Dušanu Dragosavcu, 20. lipnja 1983; 3 stranice, kopija u posjedu autora.

Dušan Dragosavac Petru Stamboliću, 27. lipnja 1983. (posredstvom Kabineta predsjednika Predsjedništva CK SKJ, strogo povjerljivo, br. 3/25, 27. lipnja 1983, Beograd, potpisao šef kabineta Slavko Tošić), 11 stranica, kopija u posjedu autora.

Dušan Dragosavac Raifu Dizdareviću, 13. listopada 1988, 10 stranica, kopija u posjedu autora.

Dušan Dragosavac Aleksandru Bakóčeviću, 18. srpnja 1989. 2 stranice, kopija u posjedu autora.

MEMOARI I DNEVNICI SUDIONIKA DOGAĐAJA

Članovi političke elite

Bilić, Jure. 1988. *1971? Koja je to godina*. Zagreb: Globus.

Dedijer, Vladimir. 1981. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Rijeka i Zagreb: Liburnija i Mladost.

Dedijer, Vladimir. 1984. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Vol.3. Beograd: Rad.

Dizdarević, Raif. 1999. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost.

Dragosavac, Dušan. 1988. *Zbivanja i svjedočenja*. Zagreb: Globus.

Hasani, Sinan. 1986. *Istine i zablude o Kosovu*. Zagreb: CIP.

Jović, Borisav. 1995. *Poslednji dani SFRJ*. Beograd: Politika.

- Kadijević, Veljko. 1993. *Moje viđenje raspada*. Beograd: Politika.
- Kardelj, Edvard. 1982. *Reminiscences*. London: Blond i Briggs.
- Mamula, Branko. 2000. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID.
- Marković, Dragoslav Draža. 1987. *Život i politika*. Vol. 1. Beograd: Rad.
- Marković, Dragoslav Draža. 1988. *Život i politika*. Vol. 2. Beograd: Rad.
- Marković, Mirjana. 1996. *Answer*. London: Minerva.
- Nenadović, Aleksandar. 1988. *Razgovori s Kočom*. Zagreb: Globus.
- Perović, Latinka. 1991. *Zatvaranje kruga: ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*. Sarajevo: Svjetlost.
- Stambolić, Ivan. 1995. *Put u bespuće* (priredio Slobodan Inić). Beograd: B 92.
- Tepavac, Mirko. 1998. *Sećanja i komentari*. (priredio Aleksandar Nenadović). Beograd: B92.
- Tripalo, Miko. 1990. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus.

• *Govori i članci članova političke elite*

Zbirke govora i članaka:

- Galović, Špiro. 1989. *Govor i pogovor*. Zagreb: Globus.
- Jović, Borisav. 1989. *Datum za istoriju: 28. mart 1989*. Beograd: BIGZ.
- Kraigher, Sergej. 1985. *Kako iz krize*. Zagreb i Ljubljana: Globus i Delo.
- Milošević, Slobodan. 1989. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ.
- Pavlović, Dragiša. 1987. *Pitanjem na odgovore*. Beograd: BIGZ.
- Pavlović, Dragiša. 1988. *Olako obećana brzina*. Zagreb: Globus.
- Stambolić, Ivan. 1988. *Rasprave o SR Srbiji*. Zagreb: Globus.
- Šušvar, Stipe. 1988. *Vrijeme iskušenja*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Šušvar, Stipe. 1989. *Nezavršeni mandat*. Vol 1-2. Zagreb: Globus.

Ostali značajniji govori članova političke elite:

- Anđelković, Zoran. 1989. Govor na 15. sjednici CK SK Srbije, 12. aprila 1989. *IB CKSKS*, 4/1989:12-16.
- Dolanc, Stane. 1978. "Introductory Statement at the 5th Session of the CC LCY 09 Feb 1978". U: *Basic Thesis for the Formulation of Policies....* 1981. Beograd: STP.
- Dorđević, Jovan. 1983. "Stvaranje Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974." *Socijalizam*: 1318-1346.
- Duranović, Veselin. 1985. "O nekim aspektima politike razvoja koja je prethodila privrednoj krizi". *Socijalizam*. 28:206-21.

- Gračanin, Petar. 1988. Govor na zajedničkoj sjednici Predsjedništva Srbije i Predsjedništva CK SK Srbije, 5. septembra 1988. *IB CK SKS*, 8: 5-12.
- Kardelj, Edvard. 1955. "Some Aspects of International Relations in Europe". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1981. Beograd: STP: 65-79.
- Kardelj, Edvard. 1957. "The Development of the Slovene National Question. Preface to the second edition". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1981. Beograd: STP: 81-135.
- Kardelj, Edvard. 1962. "The Federation and the Republics". Govor u Narodnoj skupštini, 20. septembra 1962. U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1981. Beograd: STP: 137-40.
- Kardelj, Edvard. 1965. "Notes on Social Criticism in Yugoslavia". U: Edvard Kardelj: *Science and Social Criticism*. 1980. Beograd: STP: 23-144.
- Kardelj, Edvard. 1967. "Tito and the Communist Party of Yugoslavia". U: Edvard Kardelj: *Tito and Socialist Revolution of Yugoslavia*. 1980. Beograd: STP: 5-59.
- Kardelj, Edvard. 1967 a. "Thirty Years After The Founding Congress of the Communist Party of Slovenia". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1980. Beograd: STP: 180-216.
- Kardelj, Edvard. 1969. "Yugoslavia - The Socialist Self-Managing Community of Equal Peoples". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1980. Beograd: STP: 217-53.
- Kardelj, Edvard. 1970. "Aktuelni problemi daljeg razvoja našeg političkog sistema". Govor na 12. sjednici Predsjedništva CK SKJ. U: Edvard Kardelj: *Izbor iz dela III: Politički sistem socijalističkog samoupravljanja*. 1979. Beograd: Komunist: 259-83.
- Kardelj, Edvard. 1972. "Proturječnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi." Beograd: APS.
- Kardelj, Edvard. 1973. "The National Question in Yugoslavia and Its Foreign Policy". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1980. Beograd: STP: 275-90.
- Kardelj, Edvard. 1974. "Performance of the Functions of the Federation". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1980. Beograd: STP: 291-8.
- Kardelj, Edvard. 1975. "Cultural and Economic Aspects of Relations Among Nationalities". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1980. Beograd: STP: 141-77.
- Kardelj, Edvard. 1975. "National Consciousness and Nationalism". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1980. Beograd: STP: 265-70.

Kardelj, Edvard. 1977. "My First Meeting With Tito". U: Edvard Kardelj: *Tito and Socialist Revolution of Yugoslavia*. 1980. Beograd: STP: 209-55.

Kardelj, Edvard. 1977. "Ways of Democracy in a Socialist Society". U: Edvard Kardelj: *Self-Management and the Political System*. 1980. Beograd: STP: 57-281.

Kardelj, Edvard. 1977. *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Beograd: Komunist.

Kardelj, Edvard. 1979. "General Remarks on the National Question". U: Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. Beograd: STP: 5-63.

Kučan, Milan. 1985. "Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije". Izveštaj na 21. sjednici CK SKJ. *Socijalizam*, 28: 1625-44.

Milošević, Slobodan. 1988. "Završna reč Slobodana Miloševića, predsednika Predsedništva CK SK Srbije". Govor na 12. sjednici CK SK Srbije, 14. jula 1988, *IB CK SKS*, 7:14-5.

Milošević, Slobodan. 1988. "Završna reč Slobodana Miloševića, predsednika Predsedništva CK SK Srbije". Govor na zajedničkoj sjednici Predsedništva SR Srbije i Predsedništva CK SK Srbije, 5. septembra 1988. *IB CK SKS*, 8:14.

Milošević, Slobodan. 1988. "Završna reč Slobodana Miloševića, predsednika Predsedništva CK CK SKS". Govor na 13. sjednici CK SK Srbije, 11. oktobra 1988. *IB CK SKS*, 9:10-1.

Milošević, Slobodan. 1988. Govor na zajedničkoj sjednici Predsedništva SR Srbije i Predsedništva CK SK Srbije, 2. novembra 1988. *IB SK SKS*, 10/1988. 5-12.

Minić, Milomir. 1988. Govor na 12. sjednici CK SK Srbije, 14. jula 1988. *IB CK SKS*, 7: 5-13.

Minić, Milomir. 1989. Govor na 18. sjednici CK SK Srbije, 13. septembra 1989. *IB CK SKS*, 8-9: 5-10.

Minić, Milomir. 1989. Govor na 21. sjednici CK SK Srbije, 27. novembra 1989. *IB CK SKS*, 11:15-19.

Minić, Milomir. 1990. "Savez komunista Srbije za mir, slobodu, ravnopravnost, demokratiju i prosperitet Kosova". Govor na 3. sjednici CK SK Srbije, 15. februara 1990. *IB CK SKS*, 2:5-11.

Petrović, Milenko. 1989. Govor na 16. sjednici CK SK Srbije 26. aprila 1989. *IB CK SKS*, 5: 5-9.

Petrović, Milenko. 1989. "Predlaganje kandidata za delegate društveno-političkog veća Skupštine SR Srbije iz Saveza komunista Srbije". Govor na 19. sjednici CK SK Srbije, 23. oktobra 1989. *IB CK SKS*, 10:9.

Raičević, Tomica. 1990. "Neposredni zadaci Saveza komunista Srbije

- u sprovođenju privredne reforme". Uvodni govor na 2. sjednici CK SK Srbije, *IB CK SKS*, 1: 5-11.
- Sekulić, Tomislav. 1989. Govor na 15. sjednici CK SK Srbije, 12. aprila 1989. *IB CK SKS*: 4/1989:17-19.
- Sokolović, Zoran. 1988. Govor na zajedničkoj sjednici Predsjedništva Srbije i Predsjedništva CK SK Srbije, 2. novembra 1988, *IB CK SKS* 10/1988. 5-12.
- Špadijer, Balša. 1989. "Rasprava o dokumentima za Jedanaesti kongres SK Srbije". Govor na 19. sjednici CK SK Srbije, 23. oktobra 1989. *IB CK SKS*, 10:22-5.
- Štambuk, Vladimir. 1988. Govor na sjednici komisije za idejno-teorijski rad CK SK Srbije, 2. septembra 1988. *IB CK SKS*, 8: 21-24.
- Štambuk, Vladimir. 1989. Govor na sjednici Predsjedništva CK SK Srbije, 2. oktobra 1989. *IB CK SKS*, 8-9: 31-35.
- Štambuk, Vladimir. 1989. Govor na sjednici komisije za idejno-teorijski rad CK SK Srbije, 16. oktobra 1989. *IB CK SKS*, 10:17-21.
- Šušvar, Stipe. 1985. "Što je pozitivnog, a što negativnog pružila partijska rasprava". *Socijalizam* 28:46-55.
- Tito, Josip Broz. 1942. "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe". *Proleter* 17:3.
- Tito, Josip Broz. 1945. Govor na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Srbije. U: *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maja 1945)*, 1972. Beograd: II RPS.
- Tito, Josip Broz. 1978. "The LCY in the Struggle for the Further Development of Socialist, Self-Managing and Non-Aligned Yugoslavia". Govor na 11. kongresu SKJ. U: *11th Congress of the League of Communists of Yugoslavia*. Beograd: 1978: STP: 7-92.
- Tito, Josip Broz. 1978 a. "Granice federalnih jedinica u federativnoj Jugoslaviji nisu granice razdvajanja, nego granice spajanja". U: *Nacionalno pitanje i revolucija*, Beograd: Svjetlost i dr.: 78-84.
- Tito, Josip Broz. 1978 b. "Bratstvo i jedinstvo je preduslov za jednu snažnu Jugoslaviju". U: *Nacionalno pitanje i revolucija*, Beograd: Svjetlost i dr.: 78-84.
- Tito, Josip Broz. 1979. Izjava povodom smrti Edvarda Kardelja. U: *Edvard Kardelj*. Zagreb: Globus: 382-5.
- Trifunović, Bogdan. 1990. "Osnovna opredeljenja SK Srbije kao partije koja se bori za demokratski socijalizam". Govor na 5. sjednici CK SK Srbije, 13. marta 1990. *IB CKS*, 5:5-16.
- Vico, Ratimir. 1989. Govor na 13. sjednici SK SK Srbije, 11. oktobra 1988. *IB CK SKS*, 9:5-9.

Vico, Ratomir. 1989. "Priprave i sadržina vanrednog kongresa SKJ", Govor na 15. sjednici CK SK Srbije, 12. aprila 1989. *IB CK SKS*, 4: 5-9.

Vico, Ratomir. 1989. Govor na 19. sjednici CK SK Srbije, 23. oktobra 1989. *IB CK SKS*, 10: 5-8.

Vico, Ratomir. 1990. Govor na 4. sjednici CK SK Srbije, 13. marta 1990. *IB CK SKS*, 3:5-16.

"Disidenti"

• *Memoari, dnevnici, govori, članci i knjige koje su napisali disidenti*

Arzenšek, Vladimir. 1986. "Delavsko gibanje in samoupravni socijalizem". *Nova revija*, 46/47: 370-7.

Bogdanović, Bogdan. 1988. *Mrtvouzice: Mentalne zamke staljinizma*. Zagreb: August Cesarec.

Bučar, France. 1987. "Pravna ureditev položaja slovenskega naroda". *Nova revija*, 57/1987:150-60.

Bučar, France. 1989. "Slovenija med Balkanom in Evropo". *Nova revija*, 91: 1491-503.

Centić, Vjekoslav. 1981. *Enigma Kopinič*. Rijeka: Liburnija.

Ćosić, Dobrica. 1982. *Stvarno i moguće: članci i ogledi*. Ljubljana i Zagreb: Cankarjeva Založba.

Ćosić, Dobrica. 1992. *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*. Beograd: Politika.

Ćosić, Dobrica. 1992. *Promene*. Novi Sad: Dnevnik.

Debeljak, Aleš. 1986. "Zastarelost jugoslovanstva". *Nova revija*, 52/53: 1389-1396.

Drašković, Vuk. 1982. *Nož*. Beograd: Zapis.

Drašković, Vuk. 1985. *Sudija*. Beograd: Nova knjiga.

Đogo, Gojko. 1982. *Vunena vremena*. London: Naša reč.

Đukić, Slavoljub. 1989. *Čovek u svom vremenu*. Razgovori s Dobricom Ćosićem. Beograd: Filip Višnjić.

Đuretić, Veselin. 1985. *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*. Vol I-II. Beograd: SANU.

Fištravec, Andrej et al (eds). 1989. *Boj za oblast*. Maribor: RK ZSMS.

Hribar Spomenka. 1987. "Avantgardno sovraštvo in sprava". *Nova revija*, 57:75-103.

- Hribar, Spomenka. 1988a. "Samoobramba kot poraz". *Nova revija*, 77: 1318-32.
- Hribar, Spomenka. 1988b. "Poskus znanstveno fantastične zgodbe". *Nova revija*, 78/79:1590-604.
- Hribar Spomenka. 1988c. "Čemu presenečenje?". *Nova revija*, 80: 1991-8.
- Hribar, Tine. 1987. "Slovenska državnost". *Nova revija*, 57:3-29.
- Jambrek, Peter. 1987. "Pravica do samoodločbe slovenskega naroda". *Nova revija*, 57:161-74.
- Janša, Janez. 1988. *Na svoji strani*. Ljubljana: Črt.
- Janša, Janez. 1993. *Premiki*. Ljubljana: DZS.
- Jenšterle, Marko. 1987. "Trenutak slovenske mladine". *Nova revija*, 61/62: 880-8.
- Josić Višnjić, Miroslav (ur.). 1984. *Saopštenja, zapisnici i pisma Od-bora za zaštitu umetničke slobode pri Beogradskoj sekciji Udruženja književnika Srbije*. Beograd: Miroslav Josić.
- Krestić, Vasilije i Kosta Mihailović. 1995. *Memorandum SANU. Odgo-vori na kritike*. Beograd: SANU.
- Mastnak, Tomaž. 1986. "Delavsko gibanje in nova družbena gibanja". *Nova revija*, 46/47: 347-69.
- Mastnak, Tomaž. 1990. "Civilno društvo u Sloveniji: od opozicije do vlasti". *Sociologija*, 4: 439-51.
- Mihajlov, Mihajlo. 1998. "Disidentstvo – stvarnost i legende". *Repu-blika*, 181: 1-11 (Internet: http://www.europe.com/zines/republika/arhiva/98/181/181_19.htm)
- Mirić, Jovan. 1984. *Sistem i kriza*. Zagreb: Cekade.
- "Odprto pismo slovenskim pisateljem" (14 March 1986). *Nova revija*, 50:811.
- Popović, Danko. 1985. *Knjiga o Milutinu*. Beograd: Književne novine.
- Rupel, Dimitrij. 1988. "Esej o Janezu Janši". *Nova revija*, 77:1298-311.
- Stojanović, Lazar. 1998. "Ko behu disidenti". *Republika*, 182: 1-15 (Inter-net: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/182/182_11.htm).
- Tomc, Gregor. 1986. "Realno obstaječa gibanja v socializmu". *Nova revija*, 46/47: 378-92.
- Urbančič, Ivan. 1987. "The Yugoslav 'nationalist crisis' and the Slo-venes in the perspective of the end of nations". *Nova revija*, 57:30-56.
- Urbančič, Ivan. 1989. "Sedamdeset let Jugoslavije". *Nova revija*, 85/86: 789-817.

Memoari, dnevnici i knjige stranih sudionika

- Owen, David. 1995. *Balkan Odyssey*. London: Victor Gollancz.
- Rose, Michael. 1998. *Fighting for Peace: Bosnia 1994*. London: The Harvill Press.
- Zimmermann, Warren. 1995. "The Last Ambassador". *Foreign Affairs*. 2: 2-21.
- Zimmermann, Warren. 1996/1999. *Origins of a Catastrophe*. New York: Random House.

ISPITIVANJA JAVNOG MNIJENJA I OSTALA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

- Goati, Vladimir. 1989. *Politička anatomija jugoslovenskog društva*. Zagreb. Naprijed.
- Katunarić, Vjeran. 1988. "Inter-ethnic relations in Contemporary Yugoslavia. Some theoretical notes and empirical findings". *Revija za narodnostna uprašanja, razprave in gradivo*. 21/1988.
- Pantić, Dragomir. 1987. "Karakteristike socijalne distance kod zaposlenih u društvenom sektoru SFRJ", *Socijalizam* 29:559-602.
- "Public Opinion Survey on the Federal Executive Council's Social and Economic Reforms". 1990. *Yugoslav Survey* 3:3-26.
- Šiber, Ivan. 1989. *Komunisti Jugoslavije o društvenoj reformi 1989*. Beograd: Komunist.
- Toš, Niko (ed). 1987. *Slovensko Javno Mnenje 1987: pregled in primerjava rezultatov raziskav SJM 69 - SJM 87*. Ljubljana: Delavska Enotnost.
- Toš, Niko (ed). 1989. *Slovensko Javno Mnenje 1988-1989*. Ljubljana: Delavska Enotnost.

DEMOGRAFSKI PODACI

- Statistički bilten 1286*. 1980. Beograd: SZJ.
- Statistički godišnjak Jugoslavije (SGJ)*. 1986. Beograd: SZJ.
- Statistički godišnjak Jugoslavije za 1990/91*. 1991. Beograd: SZJ.

INTERVJUI KOJE JE AUTOR VODIO

Sa stručnjacima

Dušan Bilandžić, 30. decembra 1995, Zagreb.

Lord (Peter) Carrington, januara 1996, London, objavljeno u *Arkzinu*, 2. februara 1996.

Anthony Giddens, lipanj 1999, London, dijelovi objavljeni u *Feral Tribuneu*, 10. lipnja 1999, cijeli tekst u *Acque e Terre* 4/5/1999:19-24.

Erik Hobsbawm, juna 1996, London, objavljeno u *Arkzinu*, 21. juna 1996.

Branko Horvat, aprila 1998, Zagreb.

Tolis Malakos, maja 1996, London, objavljeno u *Arkzinu*. 7 juna 1996.

Catherine Samary, marta 1996, objavljeno u *Arkzinu*, 15. marta 1996.

Josip Županov, decembra 1995, Zagreb.

S političkim akterima i drugim sudionicima

Marija Bakarić, udovica Vladimira Bakarića, lipnja 1986, Zagreb i Hvar.

Jure Bilić, siječnja i travnja 1998, Zagreb (autorizirano).

Jakov Blažević, prosinca 1985. i kolovoza 1987, Zagreb (autorizirano).

Bogić Bogičević, ožujka 1996, London (autorizirano).

Dušan Dragosavac, travnja 1998, Zagreb (autorizirano).

Kiro Gligorov, jula 1991, Skopje (autorizirano), objavljeno u *Slobodnoj Dalmaciji*.

Antonije Isaković, travnja 1996, London (autorizirano).

Dara Janeković, u više prilika, Zagreb.

Pepca Kardelj, u više prilika 1986-1989. Dijelovi objavljeni u *Glasu omladine*, 16. i 23. aprila 1986. (autorizirano).

Sergej Kraigher, siječnja 1986. i veljače 1988, Ljubljana (autorizirano). Objavljeno u *Poletu*, 31. siječnja i 14. veljače 1986. (autorizirano) i u *Mladosti*.

Sonja Lokar, rujna 1988, Ljubljana (autorizirano), objavljeno u *Poletu*.

Andrej Marinc, travnja 1989, Ljubljana (autorizirano), objavljeno u *Poletu*.

Dragoslav Marković, augusta 1999, Beograd.

Stjepan Orešković, u više prilika između 1985. i 1990, Zagreb.

Latinka Perović, augusta 1999, Beograd.

Šime Pilić, siječnja 1998, Split.

Milka Planinc, travnja 1998, Zagreb.

Radoš Smiljković, marta 1989, Beograd (autorizirano). Objavljeno u *Poletu*.

Lazar Stojanović, februara 1998, London.

Stipe Šušvar, listopada 1997, te siječnja i travnja 1998, Zagreb (autorizirano).

Miko Tripalo, aprila 1993, Zagreb.

Josip Vrhovec, siječnja i travnja 1998, Zagreb (autorizirano).

JAVNA PREDAVANJA, NEOBJAVLJENI AKADEMSKI TEKSTOVI I DIZERTACIJE

Bailey, Jonathan, predavanje na Sveučilištu Stirling, 21. februara 2001.

Bracewell, Wendy. 1998. "Rape in Kosovo: Masculinity and Serbian Nationalism", neobjavljeni akademski tekst.

Dragović Soso, Jasna. 1999. *Between Democracy and Nationalism: The Rise and Fall of the Beograd Critical Intelligentsia, 1980-1991*, Ženeva: University of Geneva, doktorska dizertacija.

Đokić, Dejan. 2000. *The Second World War: Reconciliation among Serbs and Croats and Irreconciliation of Yugoslavia*. neobjavljeni akademski tekst, predstavljen u Londonu, 18. marta 2000.

Giddens, Anthony. 20. siječnja 1990. "Politics After Socialism". London: LSE (Internet: <http://www.lse.ac.uk/Giddens/pdf/20-jan-99.pdf>)

Innes, Abigail. 1997. *The Partition of Czechoslovakia*. LSE: doktorska dizertacija.

Michnik, Adam, predavanje na London School of Economics, 1. decembra 1999.

AUTOROV PRIVATNI DNEVNIK (1985-1990, RUKOPIS)

NOVINE IZ KOJIH SE CITIRALO, TE POSEBNI IZVJEŠTAJI

Belić, Dragan i Đuro Bilbija. 1989. *Slovenija i Srbija od Cankarjevog Doma do Jugoalata i Gazimestana*. Beograd: Tera.

Šta se događalo na Kosovu. 1991. Beograd: Politika.

<i>Borba</i>	<i>Intervju</i>	<i>Politika Ekspres</i>
<i>Daily Telegraph</i>	<i>Književne novine</i>	<i>RFE/RL Research Reports</i>
<i>Danas</i>	<i>Mladina</i>	<i>Start</i>
<i>Delo</i>	<i>Naša Borba</i>	<i>Student</i>
<i>Duga</i>	<i>Nin</i>	<i>The Sunday Times</i>
<i>Ekonomska politika</i>	<i>Polet</i>	<i>Tanjug</i>
<i>Feral Tribune</i>	<i>Politika</i>	<i>Vjesnik</i>
<i>Globus</i>		

SEKUNDARNI IZVORI

- Allcock, John, B i dr. 1994. "The Fall of Yugoslavia: Symptoms and Diagnosis", *Slavonic and East European Review*. 72: 686-91.
- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Community: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Banac, Ivo. 1984. *The National Question in Yugoslavia: origins, history, politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bernik, Ivan. 1989. "Functions of Egalitarianism in Yugoslav Society". *Praxis International*. 9:425-32.
- Bilandžić, Dušan. 1986. *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*. Zagreb: Globus.
- Blagojević, Marina. 1997. "The Other Side of the Truth: Migrations of Serbs from Kosovo". U: G. Duijzings (ur.): *Kosovo – Kosova: Confrontation or Coexistence*, University of Nijmegen: 70-81.
- Blagojević, Marina. 1998. "Kosovo: In/Visible Civil War". U: Thanos Veremis i Evangelos Kofos (ur.): *Kosovo: Avoiding Another Balkan War*. Athens: ELIAMEP: 239-310.
- Bokovoy, Melissa K i dr. (ur.) 1997. *State-Society Relations in Yugoslavia 1945-1992*. London: Macmillan.
- Bringa, Tone. 1996. *Being Muslim the Bosnian way: identity and community in a central Bosnian village*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Bunce, Valerie. 1999. *Subversive Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burg, Steven L. 1983. *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: political decision making since 1966*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Burg, Steven L. 1987. "New Data on the League of Communists of Yugoslavia", *Slavic Review* 46:553-67.
- Campbell, David. 1998. *National Deconstruction. Violence, Identity and Justice in Bosnia*. Minneapolis i London: University of Minnesota Press.
- Chossudovski, Michael. 2000. "Dismantling Former Yugoslavia, Recolonizing Bosnia". U: Metta Spencer (ur.): *The Lessons of Yugoslavia*, Amsterdam i dr: JAI.
- Cohen, Lenard J. 1983. *Political cohesion in a fragile mosaic: the Yugoslav experience*. Boulder: Westview Press.
- Cohen, Lenard J. 1989. *The socialist pyramid: elites and power in Yugoslavia*. Oakville: Mosaic Press.
- Cohen, Lenard J. 1993/1995. *Broken Bonds – The Disintegration of Yugoslavia*. Boulder: Westview Press.

- Cohen, Lenard. 1997. "Serpent in the Bossom: Slobodan Milošević and Serbian Nationalism". U: Melissa Bokovoy i dr. (ur.): *State-Society Relations in Yugoslavia 1945-1992*. London: Macmillan: 315-43.
- Crooker, David. 1982. *Praxis and Democratic Socialism; the critical social theory of Markovic and Stojanovic*. Atlantic Highlands: Humanities Press.
- Čolović, Ivan. 1997. *Politika simbola*. Beograd: B92.
- Čović, Bože (ur). 1993. *Roots of Serbian Aggression: debates, documents, cartographic reviews*. Zagreb: AGM.
- De Koster, Lester. 1964. *Vocabulary of Communism*. Michigan: William B. Eerdmans.
- Denitch, Bogdan. 1990. *Limits and Possibilities*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Denitch, Bogdan. 1994. *Ethnic nationalism: the tragic death of Yugoslavia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dimitrijević, Vojin. 1992. "The Absolute Nation State: Post-Communist Institutions". *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*. 39:176-7.
- Dimitrijević, Vojin. 1996. "Sukobi oko Ustava iz 1974". U: Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*. Beograd: Republika: 447-71.
- Doder, Duško. 1978. *The Yugoslavs*. London: George Allen & Unwin.
- Dogo, Marco. 1997. "National Truths and Disinformation in Albanian-Kosovar Historiography". U: Ger Duijzings (ur.): *Kosovo - Kosova: Confrontation or Coexistence*, University of Nijmegen: 34-45.
- Dragović Soso, Jasna. 2002. *Saviours of the Nation*, London: Hurst.
- Dubček, Alexander. 1993. *Hope Dies Last*. London: HarperCollins Publishers.
- Duijzings, Ger i dr. (ur.): 1986. *Kosovo - Kosova: Confrontation or Coexistence*. Nijmegen. Peace Research Centre.
- Duijzings, Ger. 2000. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. London: Hurst.
- Dyker, David i Ivan Vejvoda (ur.): 1996. *Yugoslavia and After*. London i New York: Longman.
- Dyker, David A. 1996. "The Degeneration of the Yugoslav Communist Party as a Managing Elite - a Familiar East European Story?" U: Dyker, David i Ivan Vejvoda (ur.): 1996. *Yugoslavia and After*. London i New York: Longman: 48-64.
- Dilas, Aleksa. 1991. *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Dilas, Aleksa. 1993. "A Profile of Slobodan Milošević". *Foreign Affairs*. 72:81-96.

- Dilas, Aleksa. 1993. *Razgovori za Jugoslaviju*. Beograd: Prometej.
- Dilas, Aleksa. 1995. *Raspad i nada*. Beograd: Princip.
- Dilas, Milovan. 1981. *Tito: The Story from Inside*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Dokić, Dejan. 2003. *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea*. London: Hurst.
- Đukić, Slavoljub. 1992. *Kako se dogodio vođa: borba za vlast u Srbiji posle Josipa Broza*. Beograd: Filip Višnjić.
- Đukić, Slavoljub. 1994. *Između slave i anateme: politička biografija Slobodana Miloševića*. Beograd: Filip Višnjić.
- Ferdinand, Peter. 1991. *Communist Regimes in Comparative Perspective: the evolution of Soviet, Chinese and Yugoslav systems*. Hemel-Hampstead: Harvester-Wheatsheaf.
- Filipić, France. 1979. "Okolnosti i tok nastanka 'Speransa'". U: *Nacionalno pitanje u jugoslavenskoj teoriji i praksi – doprinos Edvarda Kardelja*. Banja Luka: Glas: 149-55.
- Filipović, Muhamed. 1979. "Smisao i domašaj Kardeljeve ispravke i kritike Staljinove definicije nacije za teoriju i praksu socijalističke revolucije". U: *Nacionalno pitanje u Jugoslavenskoj teoriji i praksi – doprinos Edvarda Kardelja*. Banja Luka: Glas: 157-63.
- Fink Hafner, Danica. 1992. *Nova društvena gibanja – subjekti politične inovacije*. Ljubljana: Fakulteta za društvene vede.
- Fitzpatrick, Sheila. 1999. *Everyday Stalinism*. Oxford: Oxford University Press.
- Gaber, Slavko i Tonči Kuzmanić. 1989. *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*. Ljubljana: Krt.
- Gellner, Ernest. 1983/1993. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Glenny, Misha. 1992. *The Fall of Yugoslavia: the Third Balkan War*. London: Penguin.
- Goati, Vladimir. 1997. "The Disintegration of Yugoslavia: The role of Political Elites". *Nationality Papers* 25: 455-67.
- Gojković, Drinka. 1996. "Trauma bez katarze". U: Popov, Nebojša (ur.): *Srpska strana rata*. Beograd: Republika: 365-93.
- Goldsworthy, Vesna. 1998. *Inventing Ruritania*. New Haven: Yale University Press.
- Gordy, Eric D. 1999. *The Culture of Power in Serbia: nationalism and the destruction of alternatives*. The Pennsylvania State University Press.
- Gow, James. 1992. *Legitimacy and the Military: the Yugoslav crisis*. London: Pinter.

- Gow, James. 1997. "The People's Prince – Tito and Tito's Yugoslavia: Legitimation, Legend and Linchpin". U: Melissa Bokovoy i dr. (ur.): *State-Society Relations in Yugoslavia 1945-1992*. London: Macmillan: 35-60.
- Gow, James. 1997b. *Triumph of the Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War*. New York: Columbia University Press.
- Graham, Loren R. 1966/1973. *Science and Philosophy in the Soviet Union*. London: Allen Lane.
- Grakalić, Marijan (ur.). 1988. *Ljubljanski Proces*. Ljubljana: Emonica.
- Gruenwald, Oskar. 1987. "Yugoslav Camp Literature: Rediscovery the Ghost of a Nation's Past-Present-Future". *Slavic Review* 1987:513-28.
- Havel, Vaclav. 1978. "Power of the Powerless". U: Havel, Vaclav. 1991. *Open Letters*. London: Faber and Faber: 125-214.
- Havel, Vaclav. 1991. *Open Letters*. London: Faber and Faber.
- Hawkesworth, Celia (ur.). 1991. *Literature and Politics in Eastern Europe*. London: Macmillan Press.
- Hayden, Robert. 1999. *Blueprints for a House Divided: The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hempel, Carl. 1994. "The Function of General Laws in History". U: Michael Martin i Lee C. McIntyre (ur.): *Readings in the Philosophy of Social Science*. Cambridge MA i London: A Bradford Book, The MIT Press: 43-53.
- Holmes, Stephen. 1996. "Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Postcommunist Dilemma". U: Michael Mandelbaum (ur.): *Postcommunism. Four Perspectives*. New York: The Council of Foreign Relations: 22-76.
- Horowitz, Donald. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Horvat, Branko. 1988. *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus.
- Horvat, Branko. 1992. "Lutanja jugoslavenske privrede", *Ekonomski pregled*, 43:550-77.
- Horvat, Branko. 1993. "Requiem for the Yugoslav Economy", *Dissent*, 40:333-9
- Hoxha, Enver. 1982. *The Titoites: Historical Notes*. Tirana: 8 Nentori.
- Hudelist, Darko. 1989. *Kosovo – bitka bez iluzija*. Zagreb: CIP.
- Hudelist, Darko. 1993. *Novinari pod šljemom*. Zagreb: August Cesarec.
- Huntington, Samuel. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Irvine, Jill Al. 1997. "Introduction: State-Society Relations in Yugosla-

- via", 1945-1992. U: Melissa Bokovoy i dr. (ur.): *State-Society Relations in Yugoslavia 1945-1992*. London: Macmillan: 1-26.
- Ivanović, Vane. 1996. *Yugoslav Democracy on Hold*. Rijeka: Dodir.
- Judah, Tim. 2000. *Kosovo: War and Revenge*. New Haven i London: Yale University Press.
- Kaplan, Robert. 1994. *Balkan Ghosts: a Journey through History*. London: Papermac.
- Kedourie, Elie. 1960/1993. *Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Kedourie, Elie i George Urban (dijalog). 1991. "What's Wrong with 'Nationalism'? What's Right with the 'Balance of Power'. A conversation". U: Uri Ra'anani i dr. (ur.): *State and Nation in Multi-Ethnic Societies*. Manchester. Manchester University Press: 223-54.
- Keeler, John. 1993. "Opening the Window for Reform: Mandates, Crises and Extraordinary Policy-Making." *Comparative Political Studies*. 25: 435-86.
- Kerčev, Sava i dr. (ur.): 1989. *Mitinzi u Vojvodini 1988. godine*. Novi Sad: Dnevnik.
- Korošić, Marijan. 1988. *Jugoslavenska kriza*. Naprijed. Zagreb.
- Košunica, Vojislav. 1987/8. "Transformation of Yugoslav Federalism: From Centralised to Peripheralised Federation". *Praxis International*, 7: 382-93.
- Križan, Mojmir. 1989. "Civil Society – a New Paradigm in the Yugoslav Theoretical Discussion". *Praxis International*. 9:152-63.
- Kullashi, Muhamedin. 1997. "The Production of Hatred in Kosova (1981-91)". U: Ger Duijzings (ur.): *Kosovo – Kosova: Confrontation or Coexistence*, University of Nijmegen: 56-69.
- Kuran, Timur. 1991. "Now Out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolutions of 1989". *World Politics* 44:7-48.
- Kuzmanović, Jasmina. 1995. "Media: The Extension of Politics by other Means". U: Sabrina P Ramet i Ljubiša S Adamović (ur.): *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*. Boulder: Westview Press: 83-100.
- Lampe, John R. 1996. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Langlands, Rebecca. 1999. "Britishness or Englishness? The historical problem of national identity in Britain". *Nations and Nationalism*, 1: 53-69.
- Lapenna, Ivo. 1964. *State and Law: Soviet and Yugoslav Theory*. New Haven: Yale University Press.
- Lendvai, Paul. 1991. "Yugoslavia Without Yugoslavs: the Roots of the Crisis". *International Affairs*. 67:251-62

Lees, Lorraine. 1997. *Keeping Tito Afloat: the United States, Yugoslavia and the Cold War*. University Park: Pennsylvania University Press.

Lengyel, Gyoergy (ur.). 1996. *The Transformation of East-European Elites: Hungary, Yugoslavia and Bulgaria*. Budimpešta: Center for Public Affairs Studies, Budapest University of Economic Sciences.

Lenin, Vladimir Ilich. 1934. *What Is To Be Done? Burning Questions of Our Movement*. London: International Publishers.

Lukic, Reneo i Allen Lynch. 1996. *Europe from the Balkans to the Urals: The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford: Oxford University Press.

Lukšič, Igor. 1994. *Liberalizem vs Korporativizem*. Ljubljana: ZPS.

Lydall, Harold. 1986. *Yugoslav Socialism Theory and Practice*. Oxford: Clarendon Press.

Magaš, Branka. 1993. *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-Up, 1980-91*. London i New York: Verso.

Maliqi, Shkelzen. 1998. "A Demand for a New Status: The Albanian Movement in Kosova". U: Thanos Veremis i Evangelis Kofos (ur.): *Kosovo: Avoiding Another Balkan War*. Athens: Eliamep: 207-38.

Maliqi, Shkelzen. 1998a. *Kosova: Separate Worlds. Reflections and Analyses 1989-1988*. Priština: MM.

Mason, Tim. 1981. "Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism". U: Gerhard Hirschfeld i Lothar Kettenacker (ur.): *Der Fuehrerstaat: Mythos and Realitaet*. Stuttgart: 21-40.

Mastnak, Tomaž. 1990. "Civil Society in Slovenia: from Opposition to Power". *Studies in Comparative Communism*. 23: 305-18.

Matvejević, Predrag i dr. 1999. *Gospodari rata i mira*. Split: Feral Tribune.

Meier, Victor. 1999. *Yugoslavia: a History of Its Demise*. London i New York: Routledge.

Mertus, Julie A. 1999. *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*. Berkeley: University of California Press.

Meštrović, Stjepan. 1994. *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*. London i New York: Routledge.

Meštrović, Stjepan i Thomas Cushman (ur.). 1996. *This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia*. New York: New York University Press.

Mežnarič, Silva. 1986. "Bosanci" - A kuda idu Slovenci nedeljom?. Beograd: Filip Višnjic.

Mills, John Stuart. 1865. *Considerations on Representative Government*. London: Longman, Green.

- Milojković-Djurić, Jelena. 1996. "Approaches to National Identities: Čosić's and Pirjavec's Debate on Ideological and Literary Issues". *East European Quarterly*, 30: 63-73.
- Mišović, Miloš. 1987. *Ko je tražio Republiku Kosovo 1945-1985*. Beograd: Narodna knjiga.
- Moore, Margaret. 1998. *National self-determination and secession*, Oxford: Oxford University Press.
- Nećak, Dušan. 1991. "The Yugoslav Question: past and future". U: Uri Ra'anan i dr. (ur.): *State and Nation in Multi-Ethnic Societies*. Manchester: Manchester University Press: 125-34.
- Nenadović, Aleksandar. 1996. "Politika' u nacionalističkoj oluji". U: Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*. Beograd: Republika: 583-609.
- Obradović, Marija. 1996. "Vladajuća stranka: ideologija i tehnologija dominacije". U: Nebojša Popov (ur.). *Srpska strana rata*. Beograd: Republika: 472-500.
- Offe, Klaus. 1991. "Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe", *Social Research* 58: 865-92.
- Oklobdžija, Mira. 1993. "The creation of active xenophobia in what was Yugoslavia". *Journal of Area Studies*. 1993: 191-201.
- Pavković, Aleksandar. 1997. *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism in a Multinational State*. London: Macmillan Press Ltd.
- Pavković, Aleksandar. 1998. "From Yugoslavism to Serbism: the Serb national idea 1986-1996". *Nations and Nationalism*, 4: 511-28.
- Pavlowitch, Stevan K. 1970. "Yugoslavia in Perspective". *Review*, 9: 750-67.
- Pavlowitch, Stevan K. 1988. *The Improbable Survivor: Yugoslavia and Its Problems 1918-1988*. Columbus: Ohio State University Press.
- Pavlowitch, Stevan K. 1992. *Tito: Yugoslavia's Great Dictator*. London: C. Hurst & Company.
- Perić, Ivan. 1984. *Suvremeni hrvatski nacionalizam*. Zagreb: August Cesarec.
- Perović, Latinka. 1993. "Yugoslavia Was Defeated from Inside". *Praxis International*, 13: 422-7.
- Perović, Latinka. 1996. "Beg od modernizacije". U: Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*. Beograd: BIGZ: 119-131.
- Petranović, Branko i Čedomir Štrbac (ur.). 1977. *Istorija socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Radnička štampa.
- Petrović, Ruža i Marina Blagojević. 1992. *The Migrations of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija: Results of the Survey Conducted in 1985-1986*. Beograd: SANU.

- Pizzorno, Alessandro. 1984. "Some Other Kinds of Otherness: A Critique of 'Rational Choice' Theories". U: Alejandro Foxley (ur.): *Development, Democracy and the Art of Trespassing: Essays in Honor of Albert O. Hirschman*. Notre Dame: University of Notre Dame Press: 355-73.
- Pleština, Dijana. 1992. "From 'Democratic Centralism' to Decentralized Democracy? Trials and Tribulations of Yugoslavia's Development". U: John Allcock i dr. (ur.): *Yugoslavia in Transition. Choices and Constraints*. New York i Oxford: Berg: 125-68.
- Popov, Nebojša (ur.). 1996. *Srpska strana rata*. Beograd: BIGZ.
- Popov, Nebojša. 1996. "Univerzitet u ideološkom omotaču". U: Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*. Beograd: Republika: 339-64.
- Potts, George A. 1996. *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. Lanham, New York i London: University Press of America.
- Przeworski, Adam. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Eeforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Puhovski, Žarko. 1990. *Socijalistička konstrukcija zbilje*. Zagreb: Cekade.
- Ra'anana, Uri i dr. (ur.): *State and Nation in Multi-Ethnic Societies*. Manchester: Manchester University Press.
- Radošević, Slavo. 1996. "The Collapse of Yugoslavia – between Chance and Necessity". U: David A. Dyker i Ivan Vejvoda (ur.): *Yugoslavia and After – A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*. London i New York: Longman: 65-83.
- Ramet, Pedro. 1985. *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder i London: Westview Press.
- Ramet, Sabrina P. 1991. "Serbia's Slobodan Milošević: A Profile." *Orbis*. 35:93-106.
- Ramet, Sabrina P. 1992/1996. *Balkan Babel: Politics, Culture and Religion in Yugoslavia*. Boulder: Westview Press.
- Ramet, Sabrina P. i Ljubiša S Adamović (ur.). 1995. *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*. Boulder: Westview Press.
- Rawls, John. 1971. *Theories of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Ribičić, Ciril i Zdravko Tomac. 1988. *Federalizam po mjeri budućnosti*. Zagreb i Ljubljana: Globus i Delo.
- Ricci, David. 1984. *The Tragedy of Political Science. Politics, Scholarship and Democracy*. New Haven i London: Yale University Press.
- Ridley, Jasper. 1995. *Tito. A Biography*. London: Constable.

- Rusinow, Dennison. 1989. *Yugoslavia – a Fractured federalism*. Lanham i London: Wilson Centre Press.
- Rusinow, Dennison. 1995. "The Avoidable Catastrophe". U: Sabrina P Ramet i Ljubisa S Adamovic (ur.): *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*. Boulder: Westview Press: 13-38.
- Samary, Catherine. 1995. *Yugoslavia Dismembered*. New York: Monthly Review Press.
- Schoepflin, George. 1993. *Politics in Eastern Europe 1945-1992*. Oxford i Cambridge MA: Blackwell.
- Sekelj, Laslo. 1993. *Yugoslavia: the Process of Disintegration*. Boulder: Social Science Monographs; Highland Lakes: Atlantic Research; New York: Columbia University Press.
- Silber, Laura i Allan Little. 1995. *The Death of Yugoslavia*. London: Penguin.
- Simić, Predrag. 1998. "The Kosovo and Metohia Problem and Regional Security in the Balkans". U: Thanos Veremis i Evangelos Kofos (ur.): *Kosovo: Avoiding Another Balkan War*. Athens: Eliamep: 173-206.
- Skinner, Quentin. 1988. *Meaning and Context: Quentin Skinner and his critics* (ur. James Tully). Cambridge: Polity.
- Sobolevski, Mihael. 1977. *Bombaški proces Josipu Brozu*. Zagreb: August Cesarec.
- Srbi i Albanci u XX veku*. 1991. Beograd: SANU.
- Stephens, John D. 1986. *The Transition from Capitalism to Socialism*. Urbana i Chicago: University of Illinois Press.
- Stojanović, Svetozar. 1997. *The Fall of Yugoslavia: Why Communism Failed*. Amherst: Prometheus Books.
- Sugar, Peter F i Ivo J Lederer (ur.). 1969/1994. *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle i London: University of Washington Press.
- Sweezy, Paul M and Charles Bettelheim. 1971. *On Transition to Socialism*. New York i London: Monthly Review Press.
- Šušar, Stipe. 1995. "The Demographic Balance of the Second Yugoslavia (1945-1992) and Demographic Aspects of the Future Development of the Successor States". *Balkan Forum* 1995: 137-52.
- Talmon, J.L. 1970. *Origins of Totalitarian Democracy*. London: Sphere.
- Tepavac, Mirko. 1997. "Tito: 1945-1980". U: Jasminka Udovički i James Ridgeway (ur.): *Burn this House*. Durham i London: Duke University Press: 64-79.
- Thomas, Robert. 1999. *Serbia under Milošević*. London: Hurst.
- Thompson, Mark. 1992. *Paper House: the Ending of Yugoslavia*. London: Hutchinson.

- Tikholaz, 1996. "Could Russia Become a State of Law?". U: Elzbieta Matynia (ur.): *Grappling with Democracy: deliberations on post-communist societies 1990-1995*. Prague: Slon: 131-8.
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Tomac, Zdravko. 1984. *Ustavna reforma dest godina kasnije*. Zagreb: Zagreb.
- Tomlinson, Richard. 2001. *The big breach: from top secret to maximum security*. Edinburgh: Cutting Edge.
- Udovički, Jasminka i James Ridgeway (ur.). 1997. *Burn this House*. Durham i London: Duke University Press.
- Vanhanen, Tatu. 1997. *Prospects of Democracy*. London: Routledge.
- Vejvoda, Ivan. 1993. "Yugoslavia and the Empty Space of Power". *Praxis International*, 13:64-79.
- Vejvoda, Ivan. 1996. "Yugoslavia 1945-91 – From Decentralisation Without Democracy to Dissolution". U: David Dyker i Ivan Vejvoda (ur.): *Yugoslavia and After – A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*. London i New York: Longman: 9-27.
- Van den Heuvel, Martin i Jan G. Siccama. 1992. *The Disintegration of Yugoslavia*. Amsterdam: Rodopi.
- Veremis, Thanos i Evangelos Kofos. 1998. *Kosovo: Avoiding Another Balkan War*. Athens: ELIAMEP.
- Vigor, P.H. 1966. *A Guide to Marxism i its Effects on Soviet Development*. London: Faber and Faber.
- Vlajčić, Gordana. 1978. *Revolucija i nacije*. Zagreb: Cekade.
- Vlajčić, Gordana. 1984. *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje*. Zagreb: Cekade.
- Vlajčić, Gordana. 1989. *Kominterni i taktika borbe "klase protiv klase" (1927-1934)*. Zagreb: Cekade.
- Voegelin, Erik. 1952. *The New Science of Politics: an Introduction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Von Beyme, Klaus. 1996. *Transition to Democracy in Eastern Europe*. London: Macmillan Press Ltd.
- Vučković, Gojko. 1997. *Ethnic Cleavages and Conflict: The Sources of National Cohesion and Disintegration*. Aldershot: Ashgate.
- Vujačić, Veljko. 1995. "Serbian Nationalism, Slobodan Milošević and the Origins of the Yugoslav War". *The Harriman Review*, 4: 1-15.
- Vujović, Sreten. 1996. "Nelagode od grada". U: Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*. Beograd: BIGZ: 132-158.

- Wachtel, Andrew Baruch. 1998. *Making a Nation, Breaking a Nation*. Stanford: Stanford University Press.
- Waller, Michael. 1972. *The Language of Communism: A Commentary*. London: Bodley Head.
- Warner Neal, Fred. 1962. "Yugoslavia at the Crossroads", Internet: <http://www.theatlantic.com/atlantic/atlweb/flashbks/balkans/nealf.ht>.
- West, Richard. 1994. *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*. London: Sinclair-Stevenson.
- Wilczynski, Jozef. 1981. *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*. Berlin i New York. De Gruyter.
- Williams, John. 1998. *Legitimacy in International Relations and the Rise and Fall of Yugoslavia*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press.
- Wilson, Duncan. 1978. "Self-management in Yugoslavia". *International Affairs*. 54: 253-63.
- Winch, Peter. 1958/1990. *The Idea of Social Science and Its Relation to Philosophy*. London: Routledge.
- Woodward, Susan L. 1995. *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution After the Cold War*. Washington: The Brookings Institution.
- Woodward, Susan L. 1996. "The West and the International Organisations". U: David A. Dyker i Ivan Vejvoda (ur.): *Yugoslavia and After – A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*. London i New York: Longman: 155-76.
- Zajmi, Gazmend. 1996. *Kosova's Constitutional Position in the former Yugoslavia*. U: Ger Dujzings (ur.): *Kosovo/Kosova - cooperation or co-existence*. Nijmegen. Peace Research Centre.
- Zukin, Sharon. 1975. *Beyond Marx and Tito*. London: Cambridge University Press.
- Žanić, Ivo. 1998. *Prevarena povijest*. Zagreb: Durieux.
- Županov, Josip. 1983. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus.

AUTOROVI PRETHODNI TEKSTOVI NA KOJE SE UPUĆUJE U OVOJ KNJIZI

"Tranzitologija kao ideologija", *Hrvatska ljevica*, 11/1999.

"Kosovo: a change of politics or yet another mistake?". *Acque e Terre*, 1998, 3: 60-63.

"Kosovo: the Sense of Inequality and Injustice". *Acque e Terre*, 1999, 1: 80-83.

"Slobodan Milosevic: Why Did He Make Sense to So Many Serbs?", 2000. *Liberal Debatt*, 1-2:20-23.

"Srbija, Slobodan, Sloboda". *Ljetopis*, 2000, 381-94.

"Fear of Being Minority as a Cause of the post-Yugoslav Wars", *Balkanologie*, 2000, 1-2: 21-37.

INDEKS IMENA

- Andropov, Jurij 242
- Babić, Goran 76, 92
- Baće, Maks 162
- Badinter, Robert 150
- Bakalli, Mahmut 273, 275, 280, 284, 285
- Bakarić, Vladimir 41, 48-50, 75, 89, 133, 134, 137, 152, 166, 167, 196, 208, 215, 224, 234, 235, 238, 242, 292, 296, 304, 315, 335, 346, 347
- Baltić, Milutin 41
- Bara, Anita 459
- Bavčar, Igor 452, 453
- Begić, Goran 389
- Berisavljević, Živan 407
- Bijelić, Srećko 41
- Bilandžić, Dušan 139, 150, 200, 213, 249, 269
- Bilić, Jure 88, 138, 150, 167, 168, 235, 238, 305, 308, 317, 410
- Berlinguer, Enrico 340
- Blair, Tony 27
- Blažević, Jakov 76, 316, 405
- Bogdanović, Bogdan 92, 104, 398-399
- Bogićević, Bogić 472-473
- Borštner, Rajko 451, 456
- Bregović, Goran 42
- Brežnjev, Leonid (Iljič) 26, 72, 153, 191, 193, 195, 242
- Brovat, Stane 443
- Broz, Josip Tito 15-18, 21, 28, 30, 41-42, 68, 72, 74-83, 85, 89, 90, 91, 96, 104, 107, 121-122, 125, 127-129, 131-132, 134, 135-136, 141, 143, 147-152, 154, 156, 157, 163-170, 172-175, 177, 178, 182-183, 188, 192, 196-197, 202, 204, 207, 215-216, 220, 225-227, 229-230, 232, 234, 241-242, 247-248, 252, 254, 259, 260, 261, 262-266, 273, 275-276, 278-279, 282-283, 290-291, 294, 296-297, 303-305, 307, 311, 314-315, 323, 325-327, 331, 333-334, 336-338, 341-342, 347, 350, 361, 364-365,

- 366, 368, 373-374, 380, 385-387, 395, 401-403, 406, 407, 409-411, 431, 473, 488, 492
- Broz, Jovanka 166, 411
- Brzezinski, Zbigniew 333
- Bučar, France 435, 436, 437, 438-439
- Bulatović, Miodrag 428
- Bušić, Bruno 144
- Car, Pero 317
- Carillo, Santiago 335
- Carter, Jimmy 255, 333
- Crnčević, Brana 203
- Cvetković, Dragiša 111, 116
- Cvetković, Marijan 166
- Čanadanović, Mirko 165
- Čkrebić, Dušan 214, 305, 309-310, 406
- Ćosić, Dobrica 41, 79, 139, 159, 161, 165, 168, 170, 172, 174, 177, 180-191, 194, 195, 196-198, 199, 203-205, 256, 274, 284, 290, 308, 332, 333-335, 338-340, 342, 344, 354, 356, 363, 367, 370, 401, 407, 425, 426-428, 432, 481
- Ćuić, Dane 305, 307
- Ćulafić, Dobroslav 232
- Dabčević-Kučar, Savka 41, 166, 168, 173, 179, 224, 399
- Debeljak, Aleš 436
- Dimitrov, Georgi 129
- Dizdarević, Raif 71, 188, 227, 324, 425, 441, 442, 448, 449, 452, 453, 455, 458, 479, 480
- Dobrota, Dragan 460
- Dolanc, Stane 33, 122, 151, 155, 287, 289, 319, 334, 338, 411, 425, 443, 448, 451, 454
- Doronjski, Stevan 303-304
- Dragosavac, Dušan 41, 88, 133, 168, 193, 195, 199, 242, 282-283, 300, 303, 304, 305-306, 324, 335, 472-473
- Drašković, Vuk 99, 337, 342-343, 459, 471, 478
- Drnovšek, Janez 460
- Drulović, Milojko 170, 191
- Dubajić, Simo 460
- Dubček, Aleksandar 191, 195
- Dudaković, Safet 389
- Duganova, Vaska 286
- Dženanović, Hazim 389
- Đilas, Aleksa 37, 114, 415, 495
- Đilas, Milovan 74, 104, 127, 129, 166, 207, 256, 318, 331, 333-334, 338, 396, 399, 407
- Dindić, Zoran 334
- Dogo, Gojko 336-337, 341
- Dorđević, Jovan 311, 362
- Dukanović, Aleksandar 362
- Đukić, Slavoljub 76, 90, 168, 170, 173, 175, 177-178, 261, 276, 306, 307, 332, 367, 387, 389, 393, 410, 414
- Đuranović, Veselin 72-73, 223, 225-231, 233-234, 236
- Đurić, Mihajlo 406
- Ertl, Tomaž 447, 451

INDEKS IMENA

- Fazliu, Aslan 280
 Florijančić, Jože 243
- Galović, Špiro 260, 291-295,
 319, 349
 Gellner, Ernest 92
 Gligorov, Kiro 34, 88, 230-231
 Gligorov, Vladimir 66
 Gluščević, Zoran 337
 Gorbačov, Mihail (Sergejevič)
 10, 70-71, 81, 130, 326, 360,
 401, 480
 Gošnjak, Ivan 166, 196
 Gotovac, Vlado 339
 Gračanin, Petar 354, 409,
 410, 474
 Grafenauer, Niko 427, 432
 Greganović, Branko 459
 Grlićkov, Aleksandar 317
 Gruden, Slobodanka 415
- Hajnal, Danijela 43
 Hasani, Sinan 276, 278, 289
 Havel, Vaclav 56, 331, 347,
 348, 396, 400, 437
 Hebrang, Andrija 49, 325
 Horvat, Branko 188, 198,
 267-268, 271, 278, 354-355
 Hoxha, Enver 32, 277, 287-
 288, 306
 Hoxha, Fadil 266, 275
 Hoxha, Rexhep 459
 Hribar, Spomenka 342, 354, 425,
 427, 432, 437, 438, 452, 456
 Hribar, Tine 432-434, 445
- Isaković, Antonije 163, 182, 342,
 352, 362, 363-364, 367, 407
- Ivanović, Vane 180
 Izetbegović, Alija 74, 339
- Jambrek, Peter 435
 Janeković, Dara 149, 152
 Janša, Janez 430-431, 451-
 456, 477
 Jashari, Kačuća 286
 Jovanović, Slobodan 397
 Jović, Borisav 70, 88, 163, 189,
 203-204, 394, 414-415, 439,
 458, 460, 461, 471, 474, 477,
 478-480, 481, 482-483, 485
- Kadijević, Veljko 28, 64, 70, 88,
 204, 411, 413, 431, 461, 471,
 480, 481, 485
 Kanazir, Dušan 363
 Karadorđević, Aleksandar 77,
 90, 135, 287
 Karadorđević, Pavle 90
 Kardelj, Edvard 16-18, 27, 33,
 50, 57, 75-77, 85, 103, 104,
 106-107, 122, 124, 125, 130,
 134-156, 157-163, 169-170,
 171, 172, 174, 176-179, 180,
 181-184, 187-188, 195-196,
 199-200, 201-203, 205, 207-
 211, 215, 217, 224, 226, 235,
 240, 242, 244-245, 247-248,
 254, 255-258, 260-263, 265,
 266, 271, 276, 278, 281, 283,
 284, 287, 289, 294, 296-298,
 301, 303, 311, 314-315, 316,
 322, 327, 331-333, 338, 347,
 350, 357-358, 362, 364-365,
 366, 373-374, 378, 395, 401,
 425, 433, 434, 446, 454, 457,

- 473, 483, 487-488
 Kardelj, Pepca 79, 150, 170,
 217, 373
 Kastrati, Agish 389
 Kelmendi, Aziz 380, 389,
 390, 412
 Kelmendi, Melihada 389
 Kermauner, Taras 427-428
 Kertes, Mihajlo 422
 Kidrič, Boris 122
 Kmecl, Matjaž 447, 456
 Kolgeci, Remzi 286
 Koliševski, Lazar 286-287,
 289, 294
 Končar, Rade 301-302
 Korošić, Marijan 26, 202, 217,
 220, 223, 231, 236, 244
 Košunica, Vojislav 60, 84, 90,
 150, 334, 416
 Kraigher, Sergej 88, 224, 230,
 241, 245-249, 281, 295, 311
 Krestić, Vasilije 163, 363
 Kriegel, František 348
 Krleža, Miroslav 346, 492
 Krunić, Boško 285, 297, 298,
 300, 408, 414, 462
 Kučan, Milan 15, 34, 50, 65,
 74, 301, 317, 327, 358, 361,
 375, 413-414, 425, 439, 442,
 445-447, 449-458, 460, 466,
 469-471, 477, 479, 491
 Kundera, Milan 14, 83,
 347, 348
 Kusturica, Emir 42

 Ladević, Petar 282
 Letica, Slaven 92, 213
 Lubarda, Vojislav 343

 Ljubičić, Nikola 151, 386,
 388, 397, 405, 406, 408,
 410-412, 425

 Maček, Vladko 111, 113,
 116-117
 Mamula, Branko 119, 227,
 411-414, 431, 450, 451, 480
 Marčinko, Tomislav 367
 Marinc, Andrej 240
 Marinković, Radivoje 398
 Marjanović, Jovan 161, 165,
 174, 181, 183-184, 186-187,
 190, 193-199
 Marković, Ante 34, 36, 52, 69,
 72, 73, 74-75, 78, 85, 119,
 155, 237, 394, 410, 429, 469-
 470, 472, 479-480
 Marković, (Dragoslav) Draža
 18, 88, 138, 163-170, 172,
 173, 176-179, 180-181, 191,
 192-193, 200, 233, 259, 260-
 263, 275-276, 282, 290-291,
 293, 302-310, 325, 338, 362,
 369, 371-372, 396, 404, 407,
 409, 425, 429, 472
 Marković, Mihajlo 406-407
 Marković, Milenko 368
 Marković, (Mirjana) Mira 71,
 204, 372, 377, 378, 387, 393,
 395, 401, 416
 Marković, Svetozar 168, 188
 Martinović, Đorđe 353-354,
 356, 358
 Mastnak, Tomaž 431, 447
 Mesić, Stjepan 310
 Meštrović, Ivan 60, 62
 Mićunović, Dragoljub 334

- Mihailović, (Dragoljub) Draža 90, 141, 193, 263
 Mihailović, Kosta 363, 364, 379
 Mihajlov, Mihajlo 61, 331
 Mihajlović, Borislav (Mihiz) 203
 Mijatović, Cvijetin 372
 Mikulić, Branko 72-73, 233-234, 237, 302-303, 305, 449
 Milanović, Dragoljub 394
 Minović, Živorad (Žika) 389, 397
 Milošević, Branislav 388
 Milošević, Slobodan 15, 21, 30-31, 34, 41, 50, 55, 56, 57, 60, 63, 65, 71, 74, 76-78, 80, 90, 96, 99, 151, 156, 159, 161, 168, 169, 171, 178, 182, 184, 185, 199, 203-205, 217, 254, 271, 285, 291, 300, 301, 309-310, 319-321, 326, 327, 341, 344, 349, 351, 352, 361, 362, 367-388, 390, 393-395, 397, 398, 400-410, 412-417, 419-425, 436, 439, 442, 453-455, 457-462, 466, 468-476, 479, 481-482, 483, 485, 491
 Milutinović, Milan 334
 Minić, Miloš 192-193, 198, 202, 263-264, 275, 289, 303, 304, 305, 307-308, 313, 335, 371, 391, 396
 Mirić, Jovan 314-318, 320, 322
 Miškolci Zvekić, Marija 320
 Mitević, Dušan 387-388, 397
 Moćnik, Rastko 446
 Mojsov, Lazar 286, 288-289, 304, 360
 Morina, Rahman 468
 Nikezić, Marko 168, 171, 179, 193-197, 200
 Nimani, Xhavid 284, 285
 Orešković, Stipe 235, 390
 Orlandić, Marko 409, 422
 Owen, David (Lord) 65, 471
 Pančevski, Milan 460, 469
 Panić, Milan 34
 Pašić, Najdan 202, 265, 311-313
 Patrnogić Išma, Katarina 274
 Pavelić, Ante 90
 Pavlović, Dragiša 369, 387-388, 392-398, 400, 404, 407-408
 Perišin, Ivo 227
 Perović, Latinka 74, 78, 148, 163, 165-169, 173, 175, 193, 225
 Peterle, (Alojz) Lojze 477
 Pilić, Šime 348
 Pirjavec, Dušan 332
 Planinc, Milka 72, 73, 88, 133, 168, 202, 233-235, 237-241, 243-244, 249, 308, 313
 Popit, France 287, 317, 449
 Popović, Danko 344-345
 Popović, Dušan 296-298, 300, 317
 Popović, Koča 165, 180, 196
 Popović, Milentije 174, 303
 Potrč, Miran 475
 Pozderac, Hamdija 317
 Pučnik, Jože 478
 Puhovski, Žarko 134
 Račan, Ivica 50, 484
 Rakas, Milan 318
 Radosavljević, Dobrovoje 193-195, 275

- Radulović, Jovan 343
- Ranković, Aleksandar 29, 40-41,
76, 90, 135-136, 147, 156,
157-158, 165, 166, 173-176,
184, 196, 199, 203, 207, 256,
271, 273, 275, 281, 284, 287,
308, 325, 327, 332, 337-338,
362, 367, 390-391, 396, 399,
401, 412, 431
- Reagan, Ronald 69, 81
- Ribičić, Ciril 317
- Ribičić, Mitja 300-301, 307,
317, 443
- Rupel, Dimitrij 432, 442, 445,
452, 455, 456
- Sadiku, Ramiz 282
- Sardelić, Celestin 460
- Shehu, Mehmet 288
- Shukriu, Ali 243, 286, 287
- Simić, Srđan 389-390
- Smiljković, Radoš 396-398, 414
- Smole, Jože 289, 294, 452, 454
- Sokolović, Zoran 384
- Staljin, Josif (Visarionovič)
81-82, 128-131, 134, 137,
144, 167, 191, 196-197, 216,
246, 341-342
- Stambolić, Ivan 55, 76, 88, 163,
175, 178, 211, 214, 259-264,
268, 270, 291-295, 317, 320,
321, 336, 338, 351-353, 358-
363, 367-373, 376, 377, 380-
384, 386-388, 390, 391, 393,
395, 397, 399, 400, 404-412,
414, 419, 442
- Stambolić, Petar 90, 165, 168,
169, 173, 174, 176-180, 184,
192-194, 197-200, 203, 260-
263, 276, 288, 291, 293, 303-
304, 307, 310, 371, 405, 406
- Stanovnik, Janez 453, 454
- Stefanovski, Vlatko 42
- Stojanović, Lazar 282, 347
- Stojanović, Svetozar 312
- Šeks, Vladimir 447
- Šešelj, Vojislav 338-340, 447, 484
- Šetinc, Franc 448
- Šiljegović, Boško 287
- Špadijer, Balša 461
- Špiljak, Mika 166, 235, 324,
346, 350-351, 409
- Štedul, Nikola 144
- Šušar, Stipe 52, 75, 88-90,
150, 166, 167, 178, 235, 269,
271, 300, 323-324, 331, 346,
348-351, 353, 358, 361, 368,
390, 405, 408-411, 421, 462,
469-472
- Tadić, Ljubomir 333, 407, 426
- Tasić, David 451, 456
- Tepavac, Mirko 75, 151, 168,
191, 199, 225
- Todorović, Mijalko 165, 303, 313
- Tomac, Zdravko 316-317
- Tomc, Gregor 431
- Trevisan, Desa 351, 375
- Trifunović, Bogdan 318, 474
- Tripalo, (Ante) Miko 41, 48, 78,
150, 166-168, 173, 195-196
- Tucović, Dimitrije 188
- Tuđman, Franjo 15, 21, 34, 38-
39, 45, 50, 52, 63, 65-66, 74,
90, 96, 117-118, 181, 317,

INDEKS IMENA

- 342, 346, 367, 431, 460, 471,
472, 478-480, 483-484, 491
Tupurkovski, Vasil 309
Urbančić, Ivan 436-441
Vance, Cyrus 74
Vico, Ratomir 463
Vidić, Dobrivoje 288, 301,
303, 406
Višnjic, Svetozar 451
Vlahović, Veljko 165
Vlajković, Radovan 259
Vlaškalic, Tihomir 285-286
Vllasi, Azem 286, 340, 378, 393,
408, 459, 468, 475
Vranicki, Predrag 188
Vrhovec, Josip 41, 88, 139, 150,
168, 313-314, 318, 321-324,
342, 346, 353, 363, 367, 411
Vukmanović (Tempo), Svetozar
76, 149, 405
Vukmirović, Boro 282
Wilson, Woodrow 109, 111
Zavrl, Franci 451, 452, 456
Zimmermann, Warren 69, 105,
299, 429, 453, 483, 495
Zlatanović, Radoslav 382
Zulfikarpašić, Adil 483
Žanko, Miloš 151, 162
Žarković, Vidoje 178, 409
Županov, Josip 28, 35, 172,
236, 251-252, 254, 311

BILJEŠKA O AUTORU

Dejan Jović je predavač međunarodne politike na Sveučilištu Stirling u Škotskoj. Rođen je u travnju 1968. u Samoboru, diplomirao je politologiju 1990. u Zagrebu, a magistrirao najprije politologiju u Ljubljani (1994) a zatim i političku teoriju u Manchesteru (1995). Doktorirao je 1999. na London School of Economics (LSE), s dizertacijom *Raspad ideološkog konsenzusa unutar jugoslavenske političke elite: uvod u raspad Jugoslavije, 1974-1990*. U prvoj polovici 2000. je bio *Jean Monnet* istraživač na European

University Institute u Firenci. Od jeseni 2000. radi u Stirlingu, gdje predaje predmete *Raspad država, Autoritarnost i nakon nje, te Uspori i pad Jugoslavije*. Od svoje rane mladosti pisao je u medijima: u *Poletu, Stavu, Nedjeljnoj Dalmaciji, zagrebačkom Danasu, Feral Tribuneu, Arkzinu, Identitetu i Slobodnoj Dalmaciji*. Danas je glavni pisac analitičkih izvještaja o makedonskoj politici i ekonomiji, te o jugoslavenskoj politici za *Economist Intelligence Unit*, a piše i za zagrebački financijski magazin *Banka*. Ovo je njegova prva knjiga, a ujedno i prva akademska knjiga koja izlazi u suizdavaštvu jednog beogradskog i jednog zagrebačkog izdavača, nakon rata.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 32(497.1)"1974/1990"

JOVIĆ, Dejan

Jugoslavija : država koja je odumrla :
uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije
: (1974-1990) / Dejan Jović. - Zagreb :
Prometej, 2003. - (Biblioteka Nota bene)

Bibliografija. - Kazalo.

ISBN 953-6460-32-7

430114067

Dejan Jović
JUGOSLAVIJA
DRŽAVA KOJA JE ODUMRLA

Nakladnik
PROMETEJ
Zagreb, Kaptol 25
tel/fax: 01 4810 190
www.prometej.net
e-mail: prometej@zg.tel.hr

Za nakladnika
Božo Rudež

Lektura
Neda Rudež

Korektura
Ines Lovrić-Jović

Dizajn i prijelom
Sting design, Zagreb
Antun Zidić
Darija Klancir

Copyright © Dejan Jović, 2003.

Tisak
Grafički zavod Hrvatske

ISBN 953-6460-32-7

nota bene

Profesor Stevan Pavlowitch, Sveučilište

"Od svih dizertacija kojima sam bio me... pružila najveće intelektualno zadovoljstvo... tuči koja je razvijena, izrečena i potkrijepljena događajima izdvojeni, analizirani i povezani... za preciznost, mjeru i ravnotežu. To je značajno potvrđuje vrijednost ovog autora, te koje pokazuje njegovu značajnu sposobnost za ozbiljno istraživanje prirode socijalističkih režima."

Dr. Jasna Dragović Soso, Škola za slavenske i istočnoeuropske studije, University College London:

"Puna originalnih ideja i uvjerljivih zaključaka, te utemeljena na solidnoj dokumentarnoj građi i intervjuima, knjiga Dejana Jovića spada među najvažnije analize raspada Jugoslavije. Jovićevo argument – da je taj raspad, paradoksalno, rezultat uspjeha antidržavnog ideološkog koncepta na kome se Jugoslavija temeljila – dotiče ne samo teorijske debate o raspadu višenacionalnih zajednica nego i polemike o uzrocima kolapsa komunizma u srednjoj i istočnoj Europi."

Profesor dr. Ivan Prpić, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu:

"Studija Dejana Jovića samosvojan je istraživački rad koji se odlikuje izborom materijala na kojemu se dokazuju polazišne hipoteze i usredotočenjem na rekonstrukciju djelovanja jugoslavenske političke elite. Njezina je osobita vrlina što podsjeća na danas osobito u Hrvatskoj potisnuti diskurs u zadnja dva desetljeća postojanja Jugoslavije. Namijenjena je, prije svega, zainteresiranoj političkoj i znanstvenoj javnosti, sa željom da inicira raspravu o našoj novijoj povijesti. Njezino će objavljivanje koristiti i studentima zainteresiranim za političku povijest."

ISBN 953-6460-32-7

9 789536 460328